mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

VÉKÁS JÁNOS

Utak

Utak ■

A kiadvány megjelenését a

az MTA Kisebbségkutató Intézet
és a Tartományi Művelődési Titkárság
támogatta

VÉKÁS JÁNOS

Utak

Életinterjúk

1980–1990

CD-melléklettel

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Zenta, 2010

© Vékás János, 2010
© Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010

■■■ TARTALOM ■

Előszó 7

Brindza Károly 11
Dudás Kálmán 47
Glaug János 67
Herceg János 89

Komáromi József Sándor 117
Kovács Sztrikó Zoltán 139
Nagy Sándor 161
Olajos Mihály 195
Rehák László 319
Sóti Pál 353

Steinitz Tibor 375
Szeli István 391
Zvertyel Antal 489

Utószó 517

Mutató 539

■■■ ELŐSZÓ ■

Rádiós újságíró koromban körülbelül kétszáz különböző rendűrangú emberrel készítettem interjút. Ezek egy része kimondottan alkalmi volt, másik részük szigorúan egy-egy témára fókuszált, és körülbelül a felét lehetne tágabb értelemben életrajzinak mondani.

Ez utóbbiak elkészítéséhez az adta meg az első ösztönzést, hogy tíz éven át, 1976 és 1986 között portréinterjúkat készítettem az Újvidéki Rádió *Együtt* című havi irodalmi folyóiratába, amelyekben húsz perc alatt minél teljesebben szerettem volna egy-egy embert bemutatni.

Mindig hiányérzettel kezdtem hozzá a munkához. Ezért egyrészt igyekeztem minél több dokumentumot összegyűjteni az interjú megkezdése előtt, másrészt pedig minden egyes találkozó újabb kérdéseket vetett fel, így sokszor több alkalommal, hónapokig, sőt néha évekig is visszajártam egy-egy személyhez. Nem titkolom, sokszor saját életstratégiám kérdéseire is öreg beszélgetőtársaimnál kerestem a választ.

Ezekben az interjúkban mindig mást és mást láttam fontosabbnak. Amikor készítettem őket, akkor elsősorban a megtudható *tények* érdekeltek, ezeket tartottam a legértékesebbeknek. A vajdasági magyar, de akár a jugoszláviai közélet is rendkívül zárt volt, egészen a szétesés, a bomlás, az ellentétek kiéleződésének időszakáig, amikor már a különböző érdekcsoportok megerősödése többféle megvilágítás nyilvánosságra kerülését is magával hozta. Abban az időben azonban hozzáférhetetlenek voltak a levéltári anyagok, semmitmondóak a sajtóközlemények, és úgy éreztem, pótolhatatlan információforrást jelentenek ezek a személyes megnyilvánulások. A szubjektívan elbeszélt sors több lényeges tényt közölt életünk mikéntjéről és miértjéről, mint az összes „hivatalos" forrás.

Emellett tapasztalataim is azt a felismerést erősítették bennem, hogy a közelmúltban velünk történtek számos mozzanata nem is lesz írásos formában dokumentálható. A hatalmi mechanizmus szerkezete ugyanis olyan volt, hogy sok mindenről nem is keletkezett dokumentum, sok minden nem is a formális testületi döntések alapján történt, mert a hatalmi elit – amíg csak elitszerepét betöltötte –, sosem tudott megszabadulni az illegális kommunista múltból örökölt konspiratív és szektás módszerektől, a négyszemközti utasításosztástól, a titkosításoktól, és attól, hogy a hatalmát legkisebb mértékben is érintő kérdéseket állambiztonsági keretben kezelje.

Az idő múlásával már inkább az interjúalany *személyisége* foglalkoztatott. Egyrészt úgy gondoltam, hogy a tények előbb-utóbb tisztázódnak, a dokumentumok előkerülnek, tehát nem az oral

history lesz majd a múltbéli események rekonstruálásának egyetlen forrása. Ugyanakkor mind fontosabbá vált számomra a kérdés: mi mozgatja az egyént, mi formálta személyiségét, s az mennyire befolyásolta a társadalomban elfoglalt pozícióját.

Most, ahogy kötetekbe rendezem az interjúkat, már legfőképp az érdekel, hogy a történelmi folyamatban mik voltak az egyén cselekvési *lehetőségei*. Útját meghatározták a körülmények, befolyásolták személyiségjegyei, de mik voltak az alternatívák, s azok hogyan befolyásolhatták volna személyes sorsát, s a társadalmi folyamatok alakulását? Volt-e ebben különbség az elmúlt hat és fél évtized különböző szakaszaiban, s maga a kisebbségi lét milyen súllyal esik latba ennek mérlegelése során?

E három szempont határozta meg ennek az interjúkötetnek a szerkezetét.

A mintegy száz életútinterjúból ötvenet minősítettem közlésre érdemesnek vagy alkalmasnak. Ezek többsége nagyjából átfogja az interjúalany egész életútját, de mindegyiknek megvan a maga súlypontja, mint ahogy az életünknek is a döntő pillanatai. E súlypontok alapján csoportosítottam őket aszerint, hogy mely időszakra vonatkozóan nyújthat támpontot annak mérlegelésében, hogy a rendszer és az állam mit hozott a vajdasági magyarságnak, hogy az ennek a kisebbségnek a helyzetét befolyásoló, élvező vagy megszenvedő személyek milyen önállósággal hozhattak sorsukat meghatározó döntéseket, hogy ezekre milyen mértékben hatott magának a nemzetrésznek az állapota, közösségi tudata. Végső soron tehát annak a megválaszolásához szeretnék támpontokat adni, hogy a vajdasági magyarság közösség volt-e egyáltalán, mikor milyen mértékben volt az, ezen belül tudott-e hatni saját vertikumának formálódására, elitjének alakulására, és mindez lehetett-e másként.

A kötetben szereplő tizenhárom interjú a második Jugoszlávia megalakulásának körülményeire és előzményeire összpontosít. Úgy igyekeztem őket összeválogatni, hogy – amennyire a terjedelem engedi – minden élethelyzet, életstratégia képviselve legyen.

Természetesen az itt bemutatott életutak csak szemléltető példák. Már csekély számuk folytán sem alkalmasak arra, hogy elemzésükkel mélyebb és megbízhatóbb tudást szerezzünk a kétségtelenül sürgető feladat, a magyar kisebbségi társadalom szerkezetének, ezen belül a kisebbségi elit kialakulásának és szerepének elemzése terén.

■■■

De a kis esetszám mellett van még egy tényező, amely miatt ez az interjúválogatás nem tesz eleget az objektív elemzés feltételeinek. Amikor a nyolcvanas évek közepén egy öreg rádiós újságíró velem készített interjút az interjúkészítésről, azt mondtam, a kérdezőnek szeretnie kell alanyát, vagy legalábbis megérteni, ha jó riportot akar. Ebből a mindvégig vallott álláspontból ered az is, hogy a riportalanyok megválasztása nem reprezentatív sem értékrendjüket, sem érdemeiket, sem pedig hatalmukat, befolyásukat tekintve. Voltak, akikről előre tudtam, hogy nem leszek képes őket megszeretni, de még megérteni sem, így ők kimaradtak. Velük mások készítettek, vagy készítenek majd interjút, és így lesz teljes a kép.

Brindza Károly (Topolya, 1919. április 13. – Szabadka, 1999. április 1.) politikai aktivista, író, szerkesztő, helytörténész. Bérmunkáscsaládban született, az elemi iskola után alkalmi munkákból élt, kifutófiú volt, majd kitanulta a kosárfonó mesterséget. A 30-as évek közepén belépett a szakszervezetbe, 1939-ben a JKISZ helyi vezetőségének tagja lett. A háború kitörésekor bevonult a jugoszláv hadseregbe, német hadifogságba került, de megszökött és 1941 júniusában Topolyán részt vett a JKP helyi szevezetének újjászervezésében. Néhány hónap múlva letartóztatták és hétévi fegyházra ítélték. 1944 októberében fogolytársaival együtt megszökött, és visszatért Topolyára, ahol részt vett a helyi hatóság megszervezésében és a Petőfi brigád megalakításában. 1945-ben a járási népbíróság elnöke, majd Szabadkán a területi agitprop bizottság ideológiai osztályának vezetője volt. 1946-ban a *Magyar Szó* munkatársa lett, 1947 novemberében pedig kinevezték a *Dolgozók* című, akkor induló hetilap első fő- és felelős szerkesztőjévé. A Tájékoztató Iroda 1948. évi határozata után internálták, a Goli otokról szabadulva Topolyán egy kisüzemben hivatalnokoskodott. 1959-től 1967. évi nyugdíjaztatásáig a szabadkai *7 Nap* újságírója volt. Ettől kezdve haláláig Topolya helytörténeti kutatásainak szentelte életét.

Főbb munkái: *Mondd el helyettem, elvtárs!* (1971); *Forradalmi munkásmozgalom a topolyai járásban I. 1895–1918* (1977); *Forradalmi munkásmozgalom a topolyai járásban II. 1919–1929* (1979); *Forradalmi munkásmozgalom a topolyai járásban III. 1930–1936* (1982); *Forradalmi munkásmozgalom a topolyai járásban IV. 1937–1941* (1985); *A népfelszabadító bizottságok megalakítása és munkája. 1944–1945* (1983); *Békétlen rónaság* (1986); *Dr. Hadzsy János, az orvos és az ember* (1990).

Az interjú Topolyán készült 1985. május 25-én.

Mozgalmi pályájának kezdete példaszerű: tizenhat évesen, tanonckorában belépett a szakszervezet földmunkásszakcsoportjába, 1939-ben a JKISZ helyi vezetőségének tagja lett, 1941-ben pedig a JKP topolyai helyi szervezete munkájának felújításakor bekerült annak vezetőségébe. Mindehhez erős volt a családi indíttatás. Két nagybátyja részt vett a Magyar Tanácsköztársaságban, idősebb testvérei révén hetente eljutott a házba a *Szervezett Munkás*. Gombos János, a JKP első topolyai sejtjének megalakítója a család barátja volt, és gyerekkorától szoros szálak fűzték a Sinkovics fivérekhez, akik közül József az 1941-ben újjáalakult helyi pártbizottság titkára lett.

E kapcsolatok azonban egyrészt kimondottan helyi jellegűek, másrészt a körülmények folytán jelentőségük is csökkent. Gombos János már 1931-ben emigrációba kényszerült, a Szovjetunióban a sztálini csisztkák áldozata lett, 18 évet töltött börtönben és a Gulagon, és csak 1957-ben került vissza Topolyára. A börtönből a frontra hurcolt Sinkovics József is odaveszett Marsanszkban 1943 februárjában.

Jellemző, hogy amikor Brindza 1944 októberében társával Újvidéken felkereste dr. Slavko Kuzmanovićot, a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság titkárát a Petőfi brigád megalakításának kezdeményezésével, akkor az megkérdezte tőle: miért is voltál te bezárva? A helyzetet az mentette meg, hogy hazaérkezett Topolyára Varga István, aki együtt harcolt a spanyol polgárháborúban Kosta Nađgyal, a III. hadsereg parancsnokával, akinek a közbenjárására Tito engedélyezte a brigád megalakítását.

Politikai marginalizálódásához az is hozzájárult, hogy újságírói pályára lépett. Dobrivoje Vidić (akiről különben is az a hír járta, hogy esetenként rendkívül megalázóan bánt az újságírókkal) már e döntéskor megmondta neki, hogy „politikai karrierje ezt meg fogja sínyleni", bár úgy tűnik, már addig se igazán tudtak „mit kezdeni vele". Az újságírók sose tartoztak igazán a hatalmi elit belső köreihez, kiszolgáló személyzetként tekintettek rájuk, besorolva őket (utólag akár nagyvonalúnak is mondható gesztussal) az osztályszempontból megbízhatatlannak tekintett értelmiségiek kategóriájába.

Sorsának megpecsételésére azonban tájékoztatóirodás magatartása adott végső okot. 1948-ban internálták, több évet töltött a Goli otokon,[1] és a hozzá közel állók szerint Topolyára visszatérve

[1] Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I.* Újvidék, 2002, Forum Könyvkiadó, 164–165.

is csak nehezen kapott munkát,[2] egy kisüzemben hivatalnokoskodott. Ezekről a dolgokról azonban nem volt hajlandó nyilvánosan beszélni. Az, hogy nyugdíjas korára rábízták a topolyai munkásmozgalom-történeti kutatásokat, valójában már csak a Harcosszövetségtől kapott végkielégítés volt.

Viszont ez a megbízás indította el azon az úton, amely során megtalálta a neki legjobban megfelelő feladatot.

A háború utáni években próbálkozott szépirodalommal, néhány novellája meg is jelent, a *Téglák, barázdák* című antológiában is szerepeltették, de nem ez volt az ő terepe. Mint ahogyan a politika sem. Hiába voltak a formális hálózati kapcsolatai mintaszerűek, ezek egyrészt helyi szintre korlátozódtak, másrészt ott sem tudta, valószínűleg nem is akarta átkonvertálni őket az informális hatalmi befolyás rendszerébe bizonyára eléggé „sarkos" természete miatt. Én már csak idős korában találkoztam vele, amikor arra panaszkodott, hogy a munkásmozgalom iránt már nem érdeklődik senki, egyedül még Erdélyi Károlyba, a *Magyar Szó* főszerkesztőjébe vetette bizalmát (akinél dogmatikusabb politikus kevés volt a vajdasági magyarok között). Még a vele készített interjú során is elképzelhetőnek tartotta „kitöröltetni" a riporter kérdéséből a rá vonatkozó értékelést, ha azzal nem értett egyet. Ha az interjú készítése közben megkérdeztem, elfáradt-e, tartsunk-e szünetet, kijelentette: „Nem szoktam elfáradni soha." Fiatal korában bizonyára még öntörvényűbb lehetett.

A helytörténeti kutatásoknak viszont hasznukra vált ez a rendszeretet és szigorúság. Igaz, még Petkovics Kálmán is megjegyezte, hogy Brindza – például Moravica esetében – „nem a falu, hanem a mozgalmak történetét írja". Ezt azonban helyénvalónak is tartotta, mert nézete szerint „ezek a mozgalmak határozták meg a falu életét és fejlődését",[3] ami Moravica esetében a második világháború utáni évekre bizonyos mértékben kétségtelenül igaz is lehet, de nem általánosítható. Az viszont tény, hogy a Brindza Károly által feltárt tényanyag a jövőben összeállítandó, az eddiginél többszínű, újabb és újabb történelmi mozaikoknak mindenképpen megkerülhetetlen része lesz.

Bizonyára a munkába is menekült az életében hozott áldozatok értelmetlensége miatti kételyei elől, miközben a nacionalizmus előretörése és a teljes gazdasági csőd közepette látnia kellett, hogy

[2] B. Z. [Barácius Zoltán]: Brindza Károly. *Hét Nap,* 2008. május 21.

[3] Petkovics Kálmán: A tények regénye. *7 Nap,* 1987. április 17. 30–31.

■■■

az új rend nem hozta meg a vajdasági magyaroknak sem a nemzeti, sem a szociális felszabadulást. A halála előtti polgárháborús években a szabadkai piacon árulta a helytörténeti kutatásaihoz éveken át gyűjtögetett könyveit.[4]

■■■

Hogy válik az ember egy eszme olyan meggyőződéses hívévé, hogy egész életét is ráteszi?

Szerintem életfelfogását az életkörülményei határozzák meg elsősorban. Világnézetem kialakulásában döntő szerepe volt osztályhelyzetemnek és a környezetnek, amelyben fölnevelkedtem. Szegény földmunkás-, kisiparos-családból származom, sokgyerekes családból, én a nyolcadik gyerek vagyok sorrendben, valamennyien bérmunkából éltünk, láttuk magunk körül és a családunkban is a nagy szegénységet, és óhatatlanul szóba került minden családban, hogy nem lehetne-e ez másképpen is. Nálunk szerencsés dolog volt az, hogy két nagybátyám részt vett a Magyar Tanácsköztársaság harcaiban, és amikor az elbukott, hazajöttek Jugoszláviába, Topolyára, és a családban mindig erről a kérdésről folyt a szó, mi volt a Tanácsköztársaság alatt, miért harcolt a magyar munkásság, miért bukott el, mi a helyzet nálunk, miért nem volt itt forradalom, miért van úgy, ahogy van. Az egyik nagybátyám különösen a papsággal kapcsolatban érzett nagy ellenszenvet, édesanyám viszont nagyon vallásos asszony volt, és sokszor elhangzott nálunk: Jaj, János, miért bántod a papokat! Hát azért, minek nekik a negyven hold föld meg a magas egyházi adó, nem csinálnak semmit, csak a hasukat növesztik, és így tovább. Persze volt ebben némi túlzás is, anyám azonban mint hívő katolikus ezt nagyon rossz néven vette tőle, mi gyerekek pedig mosolyogtunk a dolgon, tetszett is talán egy kicsit, hogy valaki valakivel szembe mer szállni, persze nem értettük a lényeget, de azért ott motoszkált a fejünkben, hogy miért is mondta ezt a János bácsi.

A másik nagybátyám joghallgató volt Pesten a forradalom ideje alatt, nagyon intelligens ember volt, ő persze már másként beszélt a dolgokról, a dolgok gyökereit feszegette, és az, amit elmondtak a látogatásuk alkalmával, a családban továbbra is szóbeszéd tárgya volt. De ez a húszas évek közepe táján volt, sajnos mindketten gyorsan elhaláloztak, idősebb bátyáim azonban a független szakszervezetek megalakulása

■

[4] Szabó József: Brindza Károlyra emlékezve. *Szabad Hét Nap*, 2000. április 6.

idején a huszonötös, -hatos, -hetes években olyan körökben forogtak, ahol a munkásmozgalom kérdései napirenden voltak. A két legidősebb bátyám ugyan nem vett részt konkrétan a mozgalomban, de rokonszenvezője volt, például a *Szervezett Munkás* minden héten az asztalunkon volt, és én gyerekkoromban bele-belenéztem, nem sokat értettem belőle, de megtanultam azt, hogy van egy újság, amit *Szervezett Munkás*nak hívnak, és ahol a munkásság problémáiról van szó, arról ír, a versek is arról szólnak, a munkások nyomoráról, vágyairól, mindebből keveset értettem, de lassan-lassan fölszívódott.

Valószínűleg volt valami naiv elképzelése a társadalom átszervezéséről egész fiatal korában. Emlékszik erre?

Nem tudnék én erre még ilyen világos választ adni. Nem volt. Csak az, ami konkrétan körülöttem történt, azok ragadták meg a figyelmemet. Például a családon belüli viszonyok alakulása. Mint mondtam, anyám nagyon vallásos volt, de a bátyáim nem, ők már jórészt a munkásmozgalom hatása alatt váltak olyanná, amilyenekké váltak. Például az 1929-es *Munkáskalendárium*mal kapcsolatban van egy érdekes élményem. Volt benne néhány karikatúra, amely anyámnak a vallásos érzületét bántotta és emiatt meg akarta semmisíteni azt a kalendáriumot. Banyakemencénk volt a szobában, a konyhából fűtötték, én a konyhában feküdtem az ágyon, és egyszer nagy kiabálásra lettem figyelmes. Anyám kezében a kalendárium, bedobom a tűzbe, mondja. A bátyám elkapta a kalendárium másik felét, márpedig ezt ne dobja be. De bedobom én ezt az istentelen dolgot! De nem dobja be! A bátyám erősebb volt, kirántotta anyám kezéből a kalendáriumot. Én ezt a jelenetet sose felejtem el, a kemence szája előtt zajlott le, bent lobog a tűz, a kalendárium pedig a végveszély előtt áll, vagy bekerül a tűzbe, vagy pedig bátyám révén megmenekül. Nagyon érdekelt, hogy mi az, ami miatt anyám ilyen borzasztó módon föl van háborodva. És meglestem, hogy a bátyám hova rejti el a kalendáriumot. Amikor elment munkába, elővettem és nézegettem. Nem találtam benne semmi olyan dolgot, ami miatt ezt a kalendáriumot meg kellett volna semmisíteni. Most nincs előttem, már rég nem láttam ezt a kalendáriumot, egyszer meg fogom még nézni, csak arra emlékszem, hogy volt benne egy karikatúra, egy tölcsér volt egy embernek a fejébe beleszúrva, és egy letolt nadrágú illető a tölcsér fölött készülődött „észt tojni" az illetőnek a fejébe. Ez anyámat rettenetesen földühítette, és istentelen dolognak tartotta. Nem volt valami ízléses dolog, mint ahogy ma is vannak ízléstelen képek, karikatúrák, ez így volt, és anyám meg is

mondta, hogy ez miatt, meg egyéb dolgok is vannak benne, ilyen dolog nem kell a házhoz, ez istentelen dolog. Persze ezután is jöttek hasonló könyvek, no a diktatúra megszakította az ilyenfajta kiadványoknak a megjelenését, úgyhogy csak bizonyos könyvek kerültek később hozzánk, amibe én is belelapoztam, persze az évek is haladtak, fölcseperedtem, 12-13 éves gyerek lettem, amikor már nagyon szerettem olvasni és sok minden a kezembe került bátyáim révén, akik hozzájutottak ilyen haladó szellemű társadalmi regényekhez, de eljutottak hozzánk olyan könyvek is, amiért bizony a rendőrség eljárást indíthatott volna bátyáim, vagy pedig azok ellen, akik azt a könyvet a kezükbe juttatták.

12 éves koromban már dolgoznom kellett, ez is hozzájárult világképem kialakulásához. Ha most látom az unokáimat 12 évesen, csecsemőnek tartom őket, ha arra gondolok, hogy munkába kellene már állítani őket. Nekem pedig kifutónak kellett mennem, egy kereskedőnél voltam élesztőkihordó, és az üzletben is dolgoztam. Hajnalban, télen is, öt óra előtt már kelnem kellett és a hátamon egy nagy láda élesztővel jártam a szatócsboltokat a város szélén, még aludtak, ki se nyitottak, tudtam, melyik ablakon kell kopogni és megvertem az ablakot, friss élesztő, beszóltam, hát néha egy unott ásító hang válaszolt, nem kell, van még, ilyenkor jókat gondoltam az illetőnek, nagyon szerettem volna megszabadulni az élesztőtől, mert nyomta a hátamat, fiatal gyerek voltam, 15-20 kiló élesztőt cipeltem a hátamon. Ellenben a pékek voltak az én szerelmeseim, volt egy Zsíros Pista nevű pék az utcánk végén, az mindig vett tőlem, és azt is megkérdezte, öccse, ennél lepényt? Hát már hogyne ennék! No, szólt a segédjének, dobjon be egy lepényt a lapáton, becsúsztatta a tűz mellé, megsült, közben megjelent a háziasszony is, odaszólt neki, te Ilka, van abbul a kácsazsírbul még? Hát minek? Hát ennek a gyereknek meg kellene kenni ezt a lepényt. Kettévágta, hozta a kácsazsírt az Ilonka néni és megkente. Én a hónom alá csaptam a meleg lepényt és akkor már vígan falatozva folytattam az utat a következő szatócsboltig.

Ez volt a kifutóság. Nem tartott túl sokáig, mert ez is a válság éveire esett, harmincegy-, harminckettő-, harminchárom ban. Nem kellett annyi kifutó, és elbocsátottak. Akkor, hogy pénzt keressek, egy kocsmában kuglipályán állítgató gyerek voltam, jeget hordtam a kocsmába, úgyhogy dolgoznom kellett. Ez nem is volt baj. Megszerettem a munkát, mindig szerettem dolgozni. Szinte mindmáig megmaradt bennem az, hogy ha egy feladatom volt, azt szerettem volna minél jobban elvégezni. Mindegy, hogy mi volt az. Ha jeget kellet vágni a jégveremben, vagy bármilyen munkát bíztak rám, szerettem elvégezni.

Később a munkaszeretet és a jó munka végzése más formákban is jelentkezett, például amikor a mozgalomba kerültem. A párttitkárom

mindig azt mondta nekünk, hogy ahol dolgoztok, igyekezzetek becsületes munkát végezni, jó példát mutatni a munkában is, mert csak akkor van jogotok követelni, és akkor hatásos a követelésetek, ha a munkát elvégeztétek. Ezt igyekeztünk betartani.

Emlékszik-e, melyik volt az első tudatos kiállása a mozgalom, az eszme mellett?

Még visszatérnék valamire. Egy rendkívül érdekes embernek a hatására szeretnék rámutatni, aki nagy hatással volt a családom egyes tagjaira és rám is. A huszonkilences, harmincas, harmincegyes években szinte mindennapos vendég volt nálunk Gombos János. Ő volt a JKP első topolyai sejtjének a megalapítója, és a topolyai munkásmozgalom nagy öregje. Ő nem is tudott másról beszélni, csak a munkásmozgalomról. Bátyáimmal együtt voltak magasan szálló galambjaik, fölzavarták őket, még amíg lesték, hogy miként keringenek a magasban, akkor is erről folyt a szó. Nekem egyszer a fenekemre vágott a János bácsi, kis srác voltam, és azt mondta, no te is proletárharcos leszel, ha megnősz, ugye?

Nem tudtam akkor még pontosan ennek az értelmét, de azért tetszett, hogy harcos leszek, proletárharcos, hát jó, majd meglátjuk.

Nemsokára Gombos János emigrációba kényszerült, én akkor 12 éves voltam, és már pontosan tudtam, hogy miért kellett neki emigrálni. Röpcédulákat ragasztottak ki a város különböző pontjain, és János volt az egyik szervezője ennek a plakátkiragasztási akciónak. A kiragasztók közül letartóztattak egyet, és még néhány embert később, és János tudta, hogy bajok lesznek és illegalitásba vonult. Egy ideig a szárkúpokban, a határban húzódott meg, később már a Sörösék házában, majd a pártbizottság tagjaival való kapcsolatfölvétele után külföldre menekítették, Magyarországon át Ausztriába, Ausztriából még visszaküldték egyszer mint instruktort Jugoszláviába, aztán megint visszatért Ausztriába, és Németországon, Hamburgon keresztül a Szovjetunióba került. Onnan leveleket küldött öccsének, akivel később jó barátságba kerültem, együtt voltunk a mozgalomban, amikor már felcseperedtem. 1937-ig tudtunk Jánosról levelei révén, aztán egyszer csak elhallgatott, semmi hír nem jött felőle. Mi úgy okoskodtunk, hogy bizonyára valahova külföldre küldték, Spanyolországba talán, ahol a polgárháború dúlt, vagy Kínába, ahol szintén polgárháború volt, talán valamilyen feladattal, és onnan nem írhat, talán ezért hallgatott el. Fogalmunk se volt arról, hogy mi történt vele, nem tudhattuk, hogy az NKVD koholt vádak alapján ötévi börtönre ítélte, és hogy az öt év letelte után további tíz évet sóztak a nyakába, és

valahol az északi sarkkörön, a Kola-félsziget Uhta településén töltött 17-18 esztendőt, mire hazavergődhetett. Mikor visszatért, első találkozásunkkor azt mondta, tudod, nagyon örültem, amikor a *Dolgozók*at kézbe vettem, mert megrendeltem, mondta ő, Jugoszláviából, és amikor megérkezett, láttam, hogy a te neved szerepelt rajta, nem ismertem más ilyen nevű egyént, csak te lehettél, és nagyon örültem neki, hogy abból a családból, ahova én annak idején olyan sokat jártam, akadt egy valaki, aki ezt a munkát végzi.

Akkor pedig én lettem nagyon büszke rá, hogy János bátyám engem egy fenékre húzással elindított a forradalom útján, és az én újságom, amit én szerkesztettem, és amit jórész én írtam is, az ő kezébe került és a tetszésére talált.

Volt még egy ember, akinek közvetett módon nagy hatása volt arra, hogy a világnézetem olyanná alakult, amilyenné alakult, és amilyen ma is. Ez egy asztalosmunkás, Berecz Antalnak hívták, ő részt vett az októberi forradalomban. A legfiatalabb bátyám, Lajos vele együtt dolgozott egy műhelyben, és Berecz Antal bácsi, valahány inas vagy segéd abban a műhelyben dolgozott, azt hosszú évek együttes munkája alatt mind forradalmárrá alakította át. Sokat beszélt az októberi forradalom lefolyásáról, arról, ami ott történt, a céljairól, beszélt arról is, hogy látta és hallotta Lenint beszélni, és mindaz, amit ő évek folyamán a műhelyben a gyalu taszigatása közben vagy rövid pihenők alatt elmondott a társainak, a bátyám révén elkerült a mi családunkba is. Berecz Antal bácsi ezt mondta, azt mondta, és ez a képzeletünket fölgyújtotta, könyveket hozott a bátyám, ez már a harmincas évek derekán, a harminhármas, harmincnégyes, harmincötös években van, haladó szellemű munkákat, amiket aztán együtt olvastunk. Tizenhárom, tizennégy, tizenöt éves gyerek voltam abban az időben, mindent elolvastam, a ponyvaregényektől kezdve a lexikonokig, ami betű volt, azt mind szerettem volna magamba szívni. Voltak ennek negatív oldalai is, de nagyon fontos volt, hogy megszerettem az olvasást. Még a ponyvaregény is jó arra, hogy az ember olvasni szeretni megtanuljon. Hát ez megtörtént.

Topolyán a munkásmozgalomnak volt egy nagyon erős korszaka a húszas évek második felétől 33-ig. Ez időben többször történtek nagy lebukások, tehát szétverték az illegális pártszervezetet, és néhány esztendőre a mozgalom apályba került. Erre az időszakra esik azonban az én olvasásaim ideje, amikor sok haladó szellemű könyvet, sőt sok illegális, félillegális nyomtatványt is olvastam, de erre az időszakra esik az is, amikor a párt utasítására a munkásság belépett a diktatúra által meghagyott reformista szakszervezetekbe. Ez a 35-ös, 36-os években van, én

akkor tanonc voltam. Nem lehetett akkoriban válogatni, hogy ki milyen munkát végez. Próbálkozott édesanyám, mert ő volt a házban az erős kéz, édesapám nagyothalló ember volt, nem lehetett vele könnyen társalogni, anyám rendezett mindent, különböző mestereknél, üzletekben megfordultunk, munkát szeretett volna számomra biztosítani, tanoncnak akart adni, de sehol nem vettek föl. A világgazdasági válság ideje ez. Végül az egyik bátyám azt mondja, van egy kosaras az utcánkban, ez lám milyen szépen meggazdult, 7-8 lánc földet szerzett már, szép háza van, jól él, és ebből a mesterségből szerezte. Én csak fanyalogtam, de nem volt nagy választás. Anyám elvezetett egy ilyen kosárfonóhoz, fehér bútorokat, kerti garnitúrákat és egyéb szép dolgokat készített. Nem nagyon tetszett nekem ez az egész dolog, de történt egy valami, ami megragadott.

Azt mondta a mester az anyámnak, tudja, én fölvenném ezt a gyereket, de nálunk nem lehet ám szombaton dolgozni. Hát az anyám azt mondja, akkor mikor, vasárnap? Nem, szombaton és vasárnap nálunk nem dolgoznak. Erre megrángattam anyám szoknyáját, ez az, Mama, szombaton és vasárnap nem dolgozunk, ez jó lesz. A Gyöpsorra gondoltam, az imádott Gyöpsorra, azokra a hihetetlen kacskaringós gödrökre, ahol olyan jót lehetett játszani a pajtásaimmal, szombaton és vasárnap játszani lehet.

Így kerültem ehhez a mesterhez, szombatista volt tudniillik és azért nem lehetett nála szombaton dolgozni. Persze ez egyrészt azt jelentette, hogy most a munkásmozgalom eszméi, másrészt pedig ennek az adventista-szombatista mesternek a befolyása alá kerültem, aki mindenáron szeretett volna engem is megtéríteni, ahogy ő mondta, de hát már egy kicsit késő volt, én már akkor úgy éreztem, hogy elkötelezett harcosa vagyok a munkásmozgalomnak, habár tanonc vagyok még, bejártam a szakszervezetbe, nem volt szakcsoportom, beiratkoztam a földmunkás szakcsoportba, hát nem lettem adventista. Annyi hasznom azonban ebből is volt, hogy rengeteg bibliai mondát, idézetet hallgattam, ismertem meg, amit naponta elismételt előttem a mester, persze örökké vitatkozva vele, és amikor már nem volt más érvem, akkor azt mondtam, jó, ha az atyaúristen teremtette a világot, akkor miért teremtette ilyenné, amilyen, miért van az, hogy egyes emberek akkora nyomorúságban élnek, mások pedig dúskálnak a javakban, ezt nem jól csinálta az atyaúristen. Ez rettenetesen sértette, hogy én ilyeneket mondok, viszont bennem pedig erősítette az ellenállást, hogy mégiscsak vannak nekem is érveim. Ha az mindent tud, tökéleteset tud alkotni, hát akkor miért nem tette a világot is tökéletessé? Ezek a vitáink rendszerint azzal zárultak, hogy egy fél napig munka közben nem szólalt meg egyikünk se. Persze én mindezeket a dolgokat a tanonctársaimnak, barátaimnak elmondtam,

■■■

és jókat nevettünk a dolgon, de a mestert is meg kellett érteni, őt a vallás dogmái, a hite megtartotta, neki ez lelki és szellemi kielégülést jelentett, hát legyen, ő csinálja az ő dolgát, én pedig a magamét. Ez különben odahaza is megvolt az édesanyámmal, aki mindvégig hithű katolikus volt, nagyon vallásos asszony, de volt egy kiegyezés közöttünk. Ő észrevette, hogy valami történik körülöttem, hogy olyan könyveket, olyan papírokat hozok haza, amit dugosgatok is, meg a barátaim, akik jártak hozzám, akikkel társalogtam, hogy azok mind olyanfajta emberek, akik voltak letartóztatásban, és hogy itt valami baj készülődik, és azt mondta nekem az én csodálatosan jószívű édesanyám, fiam, én imádkozom érted. No hát, mondom, Mama, ez nagyszerű dolog. Ha maga imádkozik értem, akkor mi bajom lehet énnekem. A jóisten meghallgatja a maga imáját és vigyáz rám. Én csinálom a magam dolgát, maga pedig csak imádkozzon hűségesen. Nem lesz ebből semmi baj. És így mi megegyeztünk. És ez a megegyezés egészen az ő haláláig érvényes volt közöttünk. Sohase szólt ő nekem semmi rosszat, akkor se, amikor nagy bajban voltam tényleg, amikor statárium előtt álltam, amikor az akasztófa árnyéka lebegett köröttünk, és ő is a fél hold földecskéjét eladta, hogy védőügyvédet szerezzen a számomra, és amikor hetente hordta utánam az élelmet a börtönbe, jól tudva, hogy az nemcsak az enyém, hanem azok számára is, akiknek nincsenek hozzátartozóik vagy nincsen anyagi lehetőségük, hogy kosztot hozzanak a bebörtönzötteknek, hordta, több mint három éven keresztül szenvedett miattam, akkor se szólt semmit. Ilyen volt az én nagyon jószívű, vallásos édesanyám.

A mozgalomban a tűzkeresztségen a Bajsai úton estem át bátyámmal az asztalosok sztrájkja idején. Hívott: Öcsém, gyere, elmegyünk sztrájkőrségbe! Kimentünk Topolyán a Kálvária mellett elvezető Bajsai útra, valahol a temetőnél meghúzódtunk, és vártuk, hogy majd jönnek a sztrájktörők Bajsáról. Megjelent kettő, azt mondja a bátyám, ezek azok. No fölragadtuk a makadámköveket az úttest mellől, észrevették az illetők, hogy itt valami készül, megfordították a kerékpárt, mi pedig kőzáport zúdítottunk utánuk és nagyon nagy megelégedéssel könyveltük el, hogy a sztrájktörőket megfutamítottuk. Ez volt az első ilyen szereplésem, amikor úgy éreztem, hogy most tettem valamit. Nem nagy dolog volt ez az egész, de mint serdülő fiatalnak akkor sokat jelentett. Az elkötelezettségnek egy újabb lépését, fokát.

A szakszervezetben volt egy ifjúsági csoport, én abban tevékenykedtem egyre aktívabban, aztán miután fölszabadultam, háromévi tanonckodás után vidékre mentem dolgozni. Először Pancsovára mentem, nagyon rossz helyre kerültem. Egy német munkaadóhoz, ahol két német nemzetiségű

segéd és egy horvát nemzetiségű tanonc dolgozott rajtam kívül. Megkérdezte tőlem a mesterné, egy özvegy néni volt, hogy mit tudok csinálni. Mondom, gyorsabban fel tudnám, sorolni, hogy mit nem a szakmából. Az nagyon jó, mondta, és dolgozni kezdtem. Szépen tudtam dolgozni, ezt büszkeséggel mondhatom, azt is jól csináltam, azt a fajta munkát, ellenben ezek a német társak Hitler-rajongók voltak. Egy hétig csak hallgattam a beszédeiket, de azután kitört belőlem az ellenállás és a további heteket már csak veszekedéssel töltöttük el, szidtam őket, mint a bokrot, a Führerrel együtt. Egy alkalommal majdnem tettlegességre is sor került, de azt úgy kerültem el, hogy a fölemelt kaptafát visszatettem a helyére és leoldottam magamról a köténytt, összeszedtem a dolgaimat és kértem a mesternét, fizessen ki, én itt nem dolgozok tovább. Volt ennek még egy előzménye, a horvát nemzetiségű tanonc egy alkalommal, amikor ketten voltunk, azt mondja, segéd úr – mert az volt a titulusa a segédnek abban az időben, nagy titulus – segéd úr, azt mondja, vigyázzon magára, mert azt hallottam, amikor maga egyszer nem volt bent, hogy magát egy este kilesik valahol és elintézik. No, mondom, majd én is ott leszek. Azt mondja, hallja, nem érdemes ezekkel, mert ezek nem egyedül vannak. Összeszedelőzködik egy egész banda és elrakják az olyan embereket, akik nekik nem tetszenek. Nácik voltak. No nem ezért hagytam ott, hanem egyszerűen azt a légkört nem bírtam, és innen Adára kerültem.

Ada egy nagyon fontos epizódja az én munkásmozgalmi életem alakulásának, mert ott nagyon erős munkásmozgalom volt korábban is. Nem csoda, ott volt a jugoszláviai magyar munkásmozgalom egyik szellemi vezére, Cseh Károly tanító. Topolyáról kaptam egy rövid kis ajánlólevelecskét Cservenák Páltól, hogy Cseh elvtárs, foglalkozzon ezzel a fiatallal, haladó szellemű, ide került dolgozni, vegye pártfogásba. Elmentem Csehhez, megnézte a papírt, azt mondta, nézd, fiam, nagyon jól van, itt van ez a könyvtár, rámutatott az egyik egész falat beborító könyvtárszekrényre, amilyen könyvet óhajtasz, olyant olvasol, ha valamit nem értesz, itt vagyok, segítek neked. Így történt, hogy én Cseh Károly könyvtárát látogattam, sokat beszélgettem vele, hallgattam az előadásait a szakszervezetben, Urbán János barátommal, akivel ott ismerkedtem meg Adán. Az apja szintén az én szakmámba való ember volt és ilyen módon ismerkedtünk össze. Mondta nekem: van egy János nevezetű fiam, ilyen gondolkodású, mint amilyen te vagy, öcsém, majd megismertetlek vele. Hát hol van? Azt mondja, Szabadkán tanonc, most jön haza vasárnap. Hazajött, megismerkedtünk, azóta is jó barátságban vagyunk Jánossal. Vele együtt jártunk a szakszervezetbe Cseh Károly előadásait hallgatni. El is mondtam nem olyan régen, hogy is volt ennek az előadásnak a

kezdete, amikor a világ keletkezéséről beszélt. Csupa 3-4 osztályt járt földmunkás volt a teremben, Cseh Károly nem emelvényen beszélt, hanem elöl egy asztalnál, és tágra nyílt szemekkel, tágra nyílt fülekkel hallgatták az emberek. Nagyon érdekes volt, amikor és ahogyan ő az egyszerű földmunkásembereknek a világ keletkezéséről beszélt. Végignézett a hallgatóságon, fölemelte az ujját és azt mondta: Elvtársak! A világot nem egy nap alatt teremtették. A világot nem két nap alatt teremtették, a világot nem hat nap alatt teremtették. A világ örökkön örökké volt és lesz. Megállt bennem a lélek. Így ezt nekem még soha senki nem mondta meg, hogy a világ örökkön örökké volt és lesz. A hat nap alatt való teremtést valami gyorstalpalásnak éreztem korábban is, hat nap alatt ekkora világot megteremteni elég nagy munka és itt találtam meg a magyarázatot arra, amit a mesterrel való vitámban mondtam, hogy ha már Isten teremtette a világot, akkor miért nem lett tökéletes, hat nap alatt csak fuser munkát lehet végezni. Hát a Cseh Károly bennünk ezt tudatosította, hogy bizony a világ örökkön-örökké volt és van, és hogy az anyag örökkévaló, csak változik, és a természettudományos ismereteinknek, gondolkodásunknak az alapjait Cseh Károly tanításaiból kezdtem magamban gyarapítani. Itt dolgoztam hat-hét hónapot, megismerkedtem több munkásmozgalmi emberrel, itt láttam – nem volt személyes kapcsolatom vele, idősebb volt – Bakos Kálmánt, Halászt, Fodort.

Bakost és Halászt a megszállók később kivégezték. Itt ismertem meg Sterbik Sanyit, a „bálkirályt" egy tánciskolai bálon. Mi Urbán János barátommal csak padonülők voltunk, nem nagyon lelkesedtem a táncért, habár nagyon szép dolog, de mi csak néztük, hogyan táncolnak a párok, és végül bálkirályt választottak, és ez a Sterbik Sanyi lett, az adai munkásmozgalom egyik nagyon kiváló fiatalja, az édesapja is munkásmozgalmi ember volt. Nagyon szépen tudott táncolni, jóvágású gyerek volt, ő lett a bálkirály. Most ennyi minden után, amikor találkozunk, mindig így köszöntöm, na szervusz, te bálkirály.

Tehát sok emberrel megismerkedtem, sokfajta gondolkodásmóddal, hozzáállással, ez is hozzájárult ahhoz, hogy megint egy lépéssel közelebb kerültem ahhoz az állapothoz, amikor elmondhattam magamról, hogy már teljes szívvel-lélekkel, tudatosan váltam én is a munkásmozgalom harcosává.

A háború előtt is írt már, és az egyik legnagyobb iskolája, ahogy ezt gyakran mondani szokták, ugyancsak a börtön volt, a Csillag börtön. Elmesélné, hogy miért került börtönbe, és hogyan teltek el azok az évek?

Talán egyet lépjünk még vissza a kérdésének az elejére. A munkásmozgalom szükségszerűen arra bírta azokat, akik elkötelezett harcosok voltak, hogy képezzék magukat, hogy meg tudják magyarázni az embereknek, miért van szükség az összefogásra, a szervezkedésre, a harcra. Mi előbb csak azt mondtuk a fiataloknak, szervezkednetek kell azért, hogy a helyzeteteken javítsatok. És hogy hogyan kell hozzáállni ehhez a feladathoz. Tudtuk azonban, hogy ha őket a helyzetük javításáért való harcra buzdítjuk, és megmagyarázzuk, hogy hogyan és miért kell ezt csinálni, akkor tulajdonképpen ideológiai munkát is végzünk, tehát felkészítjük a harc további szakaszára is a fiatalokat vagy az idősebbeket, mindegy, már ki milyen csoportban dolgozott.

Én a magam részéről sokat olvastam és igyekeztem képezni magamat, és talán azon fiatalok közé tartoztam, akik ideológiailag képzettebbek voltak ebben a közvetlenül a háború előtti periódusban az én városkámban. Volt kitől tanulni, voltak kiválóan képzett munkások, akik foglalkoztak velünk, fiatalokkal. Ilyen például Kmetykó Gyula, Bacsa Feri, Molnár Virág Feri, Pelle Károly bátyánk, markáns vasmunkás, a Sinkovics fivérek, a három Sinkovics fivér közvetlenül a háború előtti időszakban és a háború alatt vezető szerepet játszott a topolyai munkásmozgalomban. A legjobb barátaim voltak, együtt nőttünk fel. Aztán volt néhány találkozásom bent a *Népszava* szerkesztőségében. Szabó Gézával például, aki nagyon nagy hatást gyakorolt rám. Idának a bátyja különben, egy roppant magas kultúrájú, magas képzettségű asztalosmunkás volt, akinek az intellektusa nagy hatással volt arra, aki vele kapcsolatba került. Például amikor engem arról kérdezett, hogy mi a helyzet a topolyai munkásmozgalomban, mi újság van, milyen tendenciák vannak, mit csinálunk, mit kellene csinálni, és én a fiatal forrófejűségemmel mondtam nagyokat is, persze akkor ő egy kicsit megmosolygott és azt mondta, fiatal barátom, jól vagyunk mi tájékozódva a topolyai munkásmozgalom állásáról, és igyekezett engem a maga által kialakított képről tájékoztatni, hogy mi is van Topolyán. Amikor azt kérdeztem, mit gondol, hogyan és miként, kikkel, azt mondja, orientálódjak a Sinkovics fivérek felé. Mondom, mi se könnyebb, ez máris megvan, együtt nőttünk föl, és én ettől az időtől kezdve valóban szorosabbra fűztem velük a kapcsolatomat. Olyannyira, hogy ez mindmáig tart. Habár kettő már a három fivér közül nem él. Az édesanyjuk sem él, aki a munkásmozgalom szintén lelkes híve és a fiainak az őrangyala volt. Sinkovics József például a háború alatt újjáalakult helyi pártbizottság titkára volt, én a tagja, a börtönben is együtt voltunk, nagyon nagy hatást gyakorolt rám. Nem is annyira az ideológiai felkészültségével, hanem az emberi

magatartásával. Ahogyan ő a börtönben a társaihoz viszonyult, amilyen magatartást a börtönben tanúsított, itt előbb Szabadkán, ahol körülbelül 250-en voltunk, a 250 főnyi ítéletre váró munkás-forradalmár kollektíva őt tartotta eszményképének és felé fordult, ha valamilyen problémáink voltak, mindig Sinkovics József véleményét kérte ki. Sinkovics Józseffel nagyon szoros elvtársi barátságban voltam és sokat tanultam tőle, nagy erkölcsi támogatást nyújtott mindig számomra. Kint is, és a börtönben is. Egy nagyszerű, csodálatos önfeláldozó ember volt. Ő volt az, aki azt mondta annak idején, mindenki becsületesen végezze el a vállalt munkáját, hogy becsületesen harcolhasson a jogaiért is. Nem tűrte például azt se, ha valaki piszkos cipőben vagy rongyos, elnyűtt ruhában mászkált a főutcán, az emberek között, szabósegéd volt különben. Rámszólt egy alkalommal, te, azt mondja, nincs neked egy jobb télikabátod? Tudod, mondom, az drága dolog, gondoltam már rá, de majd igyekszem. Nézd, azt mondja, egyszerű a dolog. Majd én a mestertől gyári áron kihozok egy krombiszövetet, te azt majd részletben kifizeted neki, én pedig neked majd megvarrom esténként ingyen a kabátot. Így történt, hogy nekem egy nagyon szép sötétkék krombikabátom lett, amiben nagyon feszítettem persze, húszéves voltam, ez a kép nem miattam, hanem a rajta levő társaim miatt megjelenik majd a legújabb könyvemben. Abban a kabátban feszítek én is ott.

Egyrészt a művelődési szekcióban, majd a megalakuló Kosta Abrašević Munkás Kultúregyesületben fejtettük ki tevékenységünket, ami a művelődés és kulturálódás mindenfajta formáját illeti. Volt színjátszó csoport, faliújság, zeneszekció, sakkcsoport, vigalmi bizottság, szép könyvtár, itt igen intenzív munka folyt. Talán a faliújság írásával kezdődött az én írói tevékenységem. Egyszerű kis karcolatokat írtunk a munkáséletből és ezt a falon lévő tablóra fölragasztottuk, és a fiatalok, akik bejártak a munkás művelődési egyesületbe, ezt olvasták, egyeseket megdicsértek, másikakat kinevettek az írásai miatt, de mi nem veszítettük el a kedvünket, csináltuk úgy, ahogy tudtuk. De ez mind hozzájárult ahhoz, hogy az ember képezze magát.

Én próbálkoztam versírással is. Titokban kimentem a közeli Szőlősorra (akkor már nem voltak szőlők, de így hívták azt a területet), és valamelyik szárkúp tövében írtam a verset. Hogy milyen vers volt ez, milyen nem, az nem érdekes, a lényeg az, hogy az írás iránti vágy vagy az önkifejezésnek valamilyen formája jelentkezett nálam már ebben az időben.

Az „ideológiai képzettségemnek" egy bizonyos fokát mégis csak a „forradalmárok iskolájának" nevezett börtönökben értem el. Előbb itt Szabadkán voltunk. Hogy sorrendben mondjam. 1941-ben mi felújítottuk

a pártszervezetet Topolyán, Mayer Ottmár jött ki 1941. június 15-én, én előző nap jöttem haza a német fogságból és azonnal kooptáltak a vezetőségbe, és mi azonnal hozzáláttunk a fölkelés szervezéséhez, előbb a pártszervezet stabilizálásához és a felkelés tervének az elkészítéséhez. Sajnos hamarosan lebuktunk, és három társammal, Sinkovics Józseffel, Cservenák Szilva Pállal, Moljac Uglješa állatorvossal együtt a szegedi polgári statáriális bíróság elé kerültünk 1941 szeptemberében. Valami történt a bíráskodás terén, mi hűtlenség vádjával álltunk a bíróság előtt, ezeket az ügyeket időközben visszahelyezték a katonai bíráskodás hatáskörébe, és miután a katonai vésztörvényszék 1941 őszén Szabadkán „tevékenykedett", enyhén kifejezve, van egy irat, ami bizonyítja, hogy minket azért szállítottak vissza 1941 novemberében a Sárga Házba, hogy majd itt fognak felettünk ítélkezni. Megint történt valami, Szabadkán 24 embert halálra ítéltek, ez borzasztó hatással volt a lakosságra, a lakosság túlnyomó részét ez nagyon lehangolta. Tizenötöt a huszonnégy halálra ítélt közül ki is végeztek, és úgy vélem, hogy az akkori itteni fasiszta közigazgatás úgy gondolta, hogy elrettentésnek pillanatnyilag talán ez is elég, hiszen akkor már túl volt a zentai kivégzéseken, az adai kivégzéseken, újvidéki kivégzéseken, becsei, petrováci kivégzéseken, tehát megtörtént az úgynevezett elrettentés, és bennünket és a csantavérieket, akik szintén velünk voltak a Csillagban, szintén a statáriális bíróság előtt, bennünket már nem állítottak a vésztörvényszék elé, hanem a többi sárga házbeli fogollyal együtt, persze utolsónak, 1942 januárjában, bennünket és az adaiakat, áthoztak a szabadkai törvényszéki fogházba, ahol vártuk a további sorsunk alakulását. 1942 márciusában megérkezett a katonai röpbíróság, hogy az ott összegyűjtött mintegy 250, a népfelszabadító mozgalom 250 tagja – ennek körülbelül fele párttag és az ifjúkommunista szövetség tagja volt – felett ítélkezzen, minket március 27-én, a belgrádi népfelkelésszerű események évfordulóján ítéltek el. Ekkor már nem ítéltek senkit halálra a 250 közül, csupán egyet, Kovács Antit, az ifjúkommunista szövetség szabadkai helyi bizottságának a tagját, de az ő halálos ítéletét is azonnal 15 évi börtönre változtatta át a bíróság, miután kegyelmi tanáccsá alakult át. Tehát nem hoztak már halálos ítéletet. Mi hét-hét évet kaptunk, ez nekünk már gyerekjátéknak tűnt, mindegy, hét év, vagy 117 év, egyre megy, a háború úgyse fog olyan sokáig tartani, a győzelemben mi biztosak voltunk, most csak az volt a kérdés, hogyan szabadulunk majd meg a börtönből, vagy egyáltalán megszabadulunk-e, ez viszont már nem attól függött, hogy hány évet kaptunk.

A börtönben már a vizsgálati fogság ideje alatt, tehát az ítélethozatal előtt is egy erős kollektíva alakult ki minden cellában. Mi 17-en,

■■■

18-an voltunk egy cellában. Erős ideológiai munka folyt, lélekerősítő munka, fölkészíteni az embereket a tárgyalásra, és úgy tekinteni arra a pillanatnyi helyzetünkre, mint egy epizódra a mi harcunk történetében, ami nem kell hogy elcsüggesszen bennünket, hanem erre az aktusra, a bírósági tárgyalásra is fel kell készülni. Természetesen körömszakadtáig tagadni mindent, hogy az, ami a rendőrségi jegyzőkönyvekbe került, a rendőrségi kínzások hatása alatt került oda, hazugság az egész, és nem vállalni semmit. Ez nem ment könnyen, mert voltak emberek, akik azt gondolták, hogy ha mi most tagadunk, akkor bennünket visszavisznek a Sárga Házba, ahol a tortúrák újra kezdődnek. A meggyőzésben a mi cellánkban Sinkovics József vitte a főszerepet, a moravicaiak közé átküldtük Sinkovics Dezsőt (aki 1941-ben tartotta a kapcsolatot Topolya és Moravica között), hogy készítse fel azt a csoportot. Amikor a bíróság elé kerültünk, úgy éreztük, hogy győztesként kerültünk ki a tárgyalásból, megerősödve. Nem adtuk meg magunkat, megint egy tettet hajtottunk végre, megvédtük magunkat. Persze az ítélethozatalra ez nem volt olyan nagy hatással, mert az ítéleteket már meghozták jóval korábban, másutt, más meggondolások alapján, hiszen akkor már Moszkva alatt a német hadsereg elit része elpusztult, Magyarország urai kezdtek rádöbbenni arra, hogy a villámháborúból nem lett semmi, és hogy a győzelem kilátásai is kétségesek, kezdték a hintapolitikát, túl voltak az újvidéki, Sajkás-vidéki razzián is, ami a világ közvéleményében borzasztó nagy fölháborodást váltott ki, és igyekeztek az ilyenfajta dolgokat most már valamilyen formában enyhíteni, jobb képet adni saját magukról, a jogállam szerepét játszani és így történt, hogy mi börtönbüntetést kaptunk.

Amikor elítéltek bennünket, volt egy roppant érdekes jelenet. A háború előtt volt Topolyán egy bazár. Abban minden egyes árucikket hét dinárért árultak, lehetett az vizeskanna vagy vödör, minden hét dinárba került. Volt, ami megérte a hét dinárt, volt, ami nem, a tulajdonos így kijött ezzel. Ez egy reklámfogás volt, de bevált, mert az illető egészen jól élt belőle. Amikor az ítélethozatalról visszakerültünk a cellába, az egyik társunk fölkapta a söprűt – a régi jugoszláv hadseregben altiszt volt, podnarednik, őrmesterhelyettes – katonai lépésekben a vállára kapta, mintha puska lenne, és elkezdett a szűk cellában körbe járni, mondván, hét, hét, hét, hét az ára, hét, minden darab hét. Erre mi egészen spontánul, ahányan csak voltunk, a menetbe bekapcsolódtunk és kórusban mondtuk, hogy hét, hét, hét… Persze ez egy ilyen fölszabadult lelkiállapotban történt, nem tudtuk kifejezni másképpen, mint az egyik társunknak ez a leleményessége, a topolyai bazárra való emlékezés, tehát hetet értünk mindannyian, hét-hét esztendőt. Ez tréfa persze. Tréfás

megnyilvánulása a benti életnek, no erre is szükség volt, mert a szelepre az embernek minden feszültség idején szüksége van. Sokszor az ember talán nem tudná elviselni a rá nehezedő nyomást, belső feszültséget, ha nem találna valamilyen szelepet.

Mi az ítélet után kevesebben is maradtunk, mert volt, aki két hónapot, hat hónapot kapott, ezeket szabadon bocsátották, volt, akit föl is mentettek, nem ítéltek el, tehát megcsappantunk, a 250-ből maradtunk körülbelül 150-en. Valójában ez a 150 ember volt a színe-java azért, ezek tettek legtöbbet a mozgalomban, elég erős kollektíva volt, minden cellában akadtak szellemileg képzettebbek, ideológiailag fejlettebbek, és elindult belül a konszolidáció, hogy úgy mondjam, most már be kellett rendezni az életünket. Egy szoros kollektívát alkotott az egész közösség, nyugodtan mondhatnám pártszervezetnek is, ennek a kollektívának az egyik vezetője volt az én drága jó elvtársam, a Sinkovics József, és itt tovább folyt az, ami kint az életben már annak idején, aminek részesei voltunk. Valahogy úgy alakulhatott a helyzet, hogy ezekben az években Magyarország börtönei voltak Magyarország legszabadabb levegőjű helyiségei vagy területei, mert itt egymás között szabadon, nyíltan, világosan beszélhettünk mindenről. Ideológiáról, politikáról, háborúról, jövőről, amíg ezt az úgynevezett „szabad" életben nem tehették meg az emberek. Akinek valamilyen területen szélesebb ismeretei voltak, az arról beszélt, tartott előadást, vagy éppen egy könyvet olvastunk el valamennyien és azt megvitattuk, vagy nyelvet tanultunk. Én például, habár nem fejeztem be a háború előtt az eszperantó nyelvtanfolyamot, az ifjúsági szobában eszperantó nyelvtanfolyamot vezettem, az is jó dolog volt. Másnak természettudományos ismeretei voltak, az a darwinizmusról tartott előadást, másnak az irodalom köréből, az Petőfiről, József Attiláról, Adyról, és ez az önképzés állandóan ment, nem is szólva arról, hogy kintről kaphattunk könyveket, akár becsempészve, akár legálisan is jó könyveket, és ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az általános műveltségünket, az egymás közti beszélgetésekben pedig az ideológiai fejlődésünket is elősegítsük.

Ez Szabadkán volt. Innen azonban mi átkerültünk Szegedre, szét-telepítették a szabadkai fogházban elhelyezett fegyenceket, mert mi fegyencek voltunk, hét évi fegyházat kaptunk, de fogház volt a hivatalos neve, bírósági, illetve ügyészségi fogház, mert nem tudtak bennünket máshova vinni, Magyarország börtönei tele voltak különböző elítéltekkel. Az olasz fegyverletétel után a Balkánon nagyon forró helyzet állt elő, a népfelszabadító mozgalom hullámai át-átcsaptak Szerémségből Bácskába, Bánátba, tehát a magyarok és a németek által megszállt területekre is,

■■■

és a börtön nem volt valami jó helyen, itt voltunk közel a partizánmozgalmakhoz, és kiürítették. Volt, akiket Sátoraljaújhelyre vittek, volt, akiket Ceglédre az ifjúsági fogházba, a nőket Márianosztrára, minket Szegedre, mi voltunk az utolsó csoport, bántott bennünket, hogy miért nem vittek Sátoraljaújhelyre bennünket, hiszen az a fronthoz közelebb van, hamarabb megszabadulnánk, vagy valami történne körülöttünk vagy velünk. Később rádöbbentünk, ha odakerültünk volna, úgy lehet már nem élnénk, mert biztos részt vettünk volna a kitörésben, az egy pillanatra se kétséges ma se előttem, hiszen mindannyian szabadságra vágytunk. Hát valamilyen lehetőséget láttak ott az elvtársak, és hogy pontosan milyen hibák következtében nem sikerült, valószínűleg a helyzetfelméréssel is baj volt, és valószínűleg azzal is, hogy nem az egész kollektíva vett részt benne, csak egy része, persze a jelentősebb része, és sokszor ilyen esetekben a véletlenek is közrejátszanak. Például az, hogy ott a kitörésnél az egyik őr el tudta sütni a fegyverét, és az riadójelnek számított, amit a városban meghallottak, és segítséget küldtek számukra, tehát nem sikerült a börtöntől eltávolodni messzebbre, hanem már a börtön kapujában is egyeseket elért a végzet.

Tehát odakerültünk Szegedre. Ott akkor már volt egy jó nagy bácskai, baranyai és magyarországi csoport, nagyon sok képzett ember volt közöttük. Voltak ott Bácskából is, akik megjárták Mitrovicát, elvégezték a „kommunista egyetemet", a Moša Pijade, Čolaković által vezetett munkásegyetemet, és Pestről is intellektuelek, írók, különböző területről magas képzettségű emberek, és itt fejlettebb eszmei-politikai, kulturális nevelőmunka részesei lehettünk, mint amilyenben lehetőségünk volt Szabadkán. Bármennyire is szerettem a munkát és tudtam, hogy a munka levezető dolog is, de amikor azt láttam, hogy itt sokat lehet olvasni, tanulni, és hogy abszolute nincs értelme, hogy valaki a munkateremben legyen azért, hogy tíz deka kenyérrel többet kapjon, hiszen azt energiában kétszeresen elveszíti ott lent, akkor úgy határoztunk, én is, hogy nem fogjuk megcsinálni a ránk kiszabott normákat, se az első hónapban, se a másodikban. Kergessenek föl bennünket a cellákba mint szabotőröket, ilyeneket-olyanokat. Persze ezt megelőzte a kétórai gúzsbakötés a hónap végén, amikor elszámolás volt, ki mennyit csinált. Miért nem csináltad meg? Őrparancsnok úr, nem bírom. Miért nem bírod? Gyönge a koszt. Hát hogy bírta megcsinálni az a román kém, vagy nem tudom, különböző más elítéltek is voltak, akik háromszor annyit csináltak, mint mi. Nem tudom, úgy látszik, hogy ő valahonnan élelmet tud szerezni, én nem bírom. Kétórai gúzsbakötés, sorba a raportra kiállítottaknak. Hát számunkra az semmi. Leül az ember, át

kell fogni a térdeit, átdugnak egy fát, megkötözik, és ha megmozdulsz, fölfordulsz, és nem tudsz aztán fölkelni. Csak annyi történt, hogy nem tudtunk utána talpra állni. Kettesével voltunk sötét ablaktalan cellákba belökve, egy Baranyából odakerült, boszniai származású Mustafa nevű elvtárssal voltam egy cellában, és az egész két órát átviccelődtük, csak éppen, mondom, annyi történt, hogy amikor levették rólunk a gúzst, nem tudtunk talpra állni a két órai ilyen szorított helyzet után, de azért talpra álltunk. Mint ahogy mindig, akkor is igyekeztünk talpon maradni, és akkor azt mondták, mars föl a cellába! Hát ezt vártuk. Soha az életben Tolsztoj *Háború és béké*jére nem lett volna annyi időm. Ott a szegedi Csillagban azt is elolvastam. Azt hiszem, kétszer. És számos más kitűnő munkát. Aztán a benti szemináriumok, Jugoszlávia Kommunista Pártja története, Lenin munkái, a munkásmozgalom különböző kulcskérdései, annak megvitatása. Aztán én személy szerint ezeken túl érdeklődtem például a politikai gazdaságtan iránt. Ezt az egyik pesti elvtárs adta elő, méghozzá úgy, hogy az úgynevezett sétákon, naponta egy órai séta volt a börtönudvarban, párosával sétálhattunk, mehettünk együtt, és megengedték a halk beszélgetést, ötven perc előadás, tíz perc konzultáció, és ez így ment hónapokon keresztül. Átvettem az egész politikai gazdaságtant, Lenin különböző munkáit, az *Állam és forradalom, A baloldaliság mint a kommunizmus gyermekbetegsége* satöbbi. No azt elmondhatom azért, hogy bármennyire is az akkori időkben a haladó szelleműbb, képzettebb fiatalok közé tartoztam a háború előtt ott az én környezetemben, abban a szegény munkáskörnyezetben, amikor ezeket az előadásokat hallottam, átrágtam magam rajtuk, akkor vált teljesen világossá előttem, hogy tulajdonképpen mi is az, amit mi akarunk. Az ideológiai felkészültségnek akkor értem arra a fokára, hogy elmondhattam magamról, én kommunista vagyok, eszmeileg, érzelmileg, minden tekintetben.

Nem fáradt, ne tartsunk szünetet?

Nem. Nem szoktam elfáradni soha… Nagyon érdekelt az irodalom. Volt egy pesti író, Erdős Lászlónak hívják, nemrég találkoztam vele és a fejére is olvastam, hogy mindenért te vagy a felelős, már úgy gondoltam azért, hogy én az írásnak szenteltem a későbbi életemet, ő nekem a *Halotti beszéd*től József Attiláig leckék formájában az egész magyar irodalomtörténetet előadta szintén így ilyen páros séták alatt, persze mindig ötven perc előadás, mondjuk a *Halotti beszéd*ről, a következő napon nekem tíz percben a *Halotti beszéd*ről be kellett számolnom, hogy mit értettem meg belőle, és mi annak az érdekessége, jelentősége. És ez

■■■

így ment József Attiláig. Akkor nagy vonalakban ugyancsak ő előadta nekem az európai irodalomtörténetet is. Ez is ilyen szinte kapunyitás volt a számomra. Én próbálkoztam versírással, a börtönben is írtam 50-60 verset, sose gondoltam arra, hogy ezeket bárkinek is megmutassam, vagy ne adj isten leközöljék, ezt magamnak írtam, a feleségemnek, aki akkor menyasszonyom volt, és ez a mi belső dolgunk. De amikor megismerkedtem az irodalomtörténettel, verstant is tanított, előadta nekem, roppan érdekes dolog volt. Nem tudtam, mi a rím, azt hittem, ha az utolsó szó összecseng, akkor az már rím, a belső rímeléssel, a tartalmi rímeléssel nem sokat törődtem. No de megértettem valamennyire ezt is.

Szóval ezek a felkészülés évei voltak és az érés évei is. Végül úgy alakult a háború sorsa, ahogy azt mi hittük, és biztosan tudtuk, kivéve azt, hogy mi hogyan szabadulunk majd meg. Végül is úgy történt, hogy Szegedről gyalog Baja felé indítottak el bennünket és Baján tartottak 7-8 napig, tankcsapdákat ásattak velünk. Szálasi hatalomra kerülésének idején valami kis zűr támadt ott, mi azt kihasználtuk és egy este megszöktünk valamennyien. Nem sokan voltunk ebben a csoportban, 36 bácskai magyar, szerb, zsidó, szlovák kommunista. Mindannyian hazaértünk, a hajunk szála se görbült meg, átjöttünk az úgynevezett frontvonalon. Nagyon büszke vagyok arra, hogy a városkámmal egy napon ünnepeljük a szabadulásunkat, Topolya október 18-án szabadult föl, és én is 18-án szöktem meg, tehát együtt ünnepelünk.

Huszadikán már idehaza voltam én is, fejest ugrottunk azonnal a tennivalókba, mert tennivaló nagyon sok volt, tettrekész ember is akadt, de azért meg kell mondanom, hogy nem olyan sok akadt, aki pontosan tudta volna, hogy mit kell tenni. Volt egy 30-40 főnyi tapasztaltabb, képzettebb csoport, volt köztük Mitrovicát megjárt kommunista is kettő, más börtönöket is megjárt elvtársak. A legfontosabb tennivaló az volt, hogy a városban elhelyezett és a városon átvonuló szovjet és jugoszláv katonai egységeket élelemmel és egyéb szükséglettel ellássa a lakosság, illetve a felállított helyi népfelszabadító bizottság, és persze elsősorban a katonai parancsnokság. No most nekünk itt kellett segédkeznünk, és nagy segítséget nyújtottunk ebben, nem volt könnyű dolog. Majdnem minden háznál volt katonaság, és ez rengeteg problémával is járt, azonkívül az élelmezésnek a megszervezése, akkor a hazaérkező telepesek, az elüldözött telepesek fogadása, azoknak visszahelyezése az otthonaikba, üresen maradt otthonaikba bútort adni nekik, ágyneműt, ruhaneműt adni, szóval hogy valamiképpen bekapcsolódhassanak a normális életbe újra a visszanyert otthonaikban, ez nagy erkölcsi kötelezettség is volt a helyi lakosság számára és nagyon érdekes az, hogy az emberek milyen önzet-

lenül nyújtották azt, amit nyújthattak, pénzben, anyagiakban, élelemben, bútorban. Tudom, az én feleségem is a legszebb párnái, az úgynevezett menyasszonyi párnái közül kiválasztott egyet, és azt is odaadta.

És ez így ment mindenütt. A lakosság nagyon megértette, hogy nekünk a telepesekkel szemben mindent meg kell tennünk, hogy az őket ért sérelmet minél inkább enyhítsük, és érezzék azt, hogy az itt élő lakosság nem tartja őket idegeneknek, ellenségnek, hanem barátnak, olyan embereknek, akikkel együtt kell élni a továbbiakban is, és hogy ez az együttélés zavartalan lehessen, meg kell adni mindent a számukra. Ez meg is történt.

Volt egy dolog azonban, ami zavart bennünket. Például… Mi is kitűztük a piros kokárdát… Csak egy velem megtörtént esetet mondok el. Fiatal katonácska, nem tudom, hol mozgósították, vagy nem mozgósították, mindegy, odajön, odakap az én vörös csillagos kokárdámhoz és le akarja tépni. Most hogy magyarázzam meg ennek a fiatal srácnak, hogy én ennek a csillagnak már akkor a szolgálatában álltam meg viselője voltam, amikor neked még hátul gombolták a nadrágod, és hogy én most szabadultam a börtönből mint kommunista elítélt. Mit mondjak neki? Nincs mit magyaráznom. Elnyomtam persze a kezét, mondom, eredj, barátom, nem tudod te, mit csinálsz, menjél a dolgodra. Méltatlankodott, hogy bizony, a magyaroknak nem illik a csillag oda, mert a magyarok így meg úgy… Mondom, vannak magyarok, akiknek nem illik oda, ez igaz, de vannak magyarok, akiknek a csillag mindig ott volt, ha nem is volt kitűzve, de ott volt a homlokukon a csillag, mert belül hordták, a szívükben. És ilyesmi. No ilyesmi volt, ez a meg nem értés, itt arról volt szó, hogy a magyar fasiszták rettenetes dolgokat követtek el, és nehéz volt lefogni a bosszúálló kezet, rettenetesen nehéz volt. Mi elmondhatjuk Topolyán, hogy ezt sikerrel oldottuk meg. Nem történtek kilengések. Voltak emberek, akiknek lakolni kellett a cselekedeteikért, de általános vélemény szerint a legtöbbje megérdemelte. De ez a szám nagyon kicsi. Nincs arányban még azzal sem, amit a magyar fasiszták elkövettek 41-ben és utána.

Azonban sok ilyen apró dolog volt. Meg aztán még valami. Bennünk is ott motoszkált, hogy nem vettünk részt a fegyveres harcban. A háború folyik, amíg lőnek, addig lehet harcolni azok ellen, akik ránk lőnek, sőt elesni is lehet a szocializmusért, a haza felszabadításáért. Tehát valahogy részt kell vállalnunk a fegyveres harcból is. Úgyhogy elhatároztuk, hogy önkéntes alakulatot hozunk létre, és ezt eljuttatjuk az illetékesekhez, és kérjük, hogy bennünket azonnal, minden kiképzés nélkül dobjanak a frontra, mert ezek olyan emberek mind, hogy még a fogukkal is képe-

■■■

sek harcolni az ellenséggel szemben. Hatvan, nyolcvan, kilencven, nem tudom, százon alul volt a lista, amit összeállítottunk, engedélyt kértünk a parancsnokságtól, hogy mi ebben az ügyben kocsmákban és egyéb nyilvános helyeken gyűlést tartsunk és önkénteseket szervezzünk. Ezt megkaptuk, lehet, hogy a parancsnok nem is hitt benne, hogy ez majd sikerrel jár, nem tudom. Mindegy, mi tartottunk gyűléseket és gyorsan összegyűlt ez a bizonyos szám, amiről említést tettem. Még nem volt a Petőfi brigádról akkor szó, volt egy érdekes elképzelés, hogy mi talán ennek az egységnek a Dózsa György nevet adnánk. Így magunk között beszélgettünk erről, még amikor én ezt a listát elvittem Balog Lajos társaságában Újvidékre a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottságba. Annak titkára, dr. Slavko Kuzmanović fogadott, még egy elvtársnő volt ott, valószínűleg a tartományi vezetőségből, de nem tudom a nevét, sose tudtam kikutatni, ki volt az az elvtársnő, habár az ottani szereplése örökre megmaradt bennem. Mondtam doktor Kuzmanovićnak, nézze, hoztam egy listát Topolyáról, ezek az emberek kérik, hogy azonnal a népfelszabadító hadsereg keretében vessék a frontra, vessék be a harcokba őket, minden kiképzés nélkül. Volt egy furcsa dolog azért. Nincs nekem ezzel a Slavkóval semmi problémám, később tudtam meg, hogy ezen a területen dolgozott illegálisan 43 nyarán, Joó Lajos lebukása után augusztustól a felszabadulásig, talán Topolyán is megfordult, Bajsán, Pacséron, a környéken. De furcsán fogadott. Nézi a listát, azt mondja, hát kik ezek? Mondom, ezek mind öreg, kipróbált, régi munkásmozgalmi harcosok. Azt mondja nekem: „Nem azok ezek, akik tapsoltak a honvédoknak, akik 1941-ben bejöttek?" Nagyon meglepett a dolog, mondom, nézze, nem azok, akik a honvédeknek tapsoltak. Ezek azok, akiken a honvédek tapostak. Mondom, jól van, itt vagyok én is a listán, itt vagyok én. Tizenegynéhány nappal ezelőtt szöktem meg a börtönből. Igen, azt mondja, és miért voltál a börtönben? Nagyon megvesztem, ahogy ezt ilyen régi jó kifejezéssel lehet mondani. Azért, mert nem akartam megenni a mákos kalácsot. Ezzel szinte visszaidéztem az egyik régi elvtársunknak, Varga Gyulának a kijelentését, a topolyai Ádám-házban, amikor egy csendőr hátba rúgta, ahogy törökülésben ültünk fal felé fordítva: „Te miért vagy itt?" És akkor azt mondta a Varga Gyula: „Azért vagyok itt, mert a vajas kenyeret nem úgy akartam elfogyasztani, ahogy a maguk urai előírják." Mondanom se kell, hogy mit kapott a Gyula ezért a kijelentéséért. Ez egy ilyen mákos kalács formájában visszacsengett bennem és mondom, mert nem akartam megenni a mákos kalácsot. Mondom, hogy beszélhet így az elvtárs, ezek az emberek mind a fogaikkal képesek menni az ellenségre. Nem tagadhatják meg a harc lehetőségét azoktól, akik harcolni akarnak.

Márpedig ezek az emberek harcolni akarnak. A háború még folyik. Ne feledjük el. Még nagyon sok véráldozatot követelhet a háború. És ez a csoport, és nem csak ez a csoport ki akarja venni a részét ebből a harcból. Az eddigi körülmények ezt nem tették lehetővé, de most lehetőség nyílt rá, és kérjük, követeljük, hogy ezt számunkra tegyék lehetővé.

Nagyon mérges voltam. Balog Lajos a hátam mögött állt és egyre rángatta a kabátomat, később meg is mondta, attól félt, hogy letartóztatnak. Ugyan, mondtam, csak bennünket a mieink nem tartóztatnak le. Az az elvtársnő, akiről az előbb olyan rokonszenvvel szóltam, odajött, azt mondta: „Druže, nemojte se uzbuđivati, doći će vam partijska veza."[5] Mert én elmondtam, hogy mi idehaza létrehoztuk a pártalapszervezeteket, mindazt elmondtam, amit csináltunk társadalmi munkában, a hadsereg segítésében, satöbbi, erre mondta, „doći će vam veza", tehát jön a kapcsolat, és a helyszínen majd ezt az egész dolgot rendezzük. No én hazajöttem és elégedetlenkedve adtam elő a dolgot, hogy hogy jártam, de azt mondták, hogy majd jön a pártkapcsolat, és majd rendezzük a dolgot. Elmúlt egy hét, két hét, egyre türelmetlenebbekké váltunk, ekkor hazajött a Varga Pista, ő önkéntes volt a spanyol polgárháborúban a köztársaságiak oldalán, és ő is bekapcsolódott ebbe a mi itthoni tevékenységünkbe és értesült arról, hogy voltunk Újvidéken és mit akarunk, azt mondta, tudjátok mit, én a Nađ Kostával együtt harcoltam a spanyol polgárháborúban, ő a harmadik hadseregnek a parancsnoka, elmegyek hozzá.

Elment hozzá, és ez rettenetesen felgyorsította a dolgokat. A kapcsolat mindenképpen jött volna és jött is, majd arról is szólok. Nađ Kosta csodálatos ember, végigharcolt ennyi forradalmat, nagy tapasztalatú, nagy tudású, nagy tekintélyű katona, politikus, azonnal fölmérte ennek a kezdeményezésnek a jelentőségét és lediktált egy fölhatalmazást, amelyben fölhatalmazza Varga Istvánt mint parancsnokot és Lőrik Istvánt mint politikai biztost, hogy Topolyán, Topolya székhellyel egy zászlóaljat alakítsanak Petőfi Sándor néven.

Tudni lehet, hogy kinek az ötlete a Petőfi név?

Azt hiszem, ezt nem kell sokáig latolgatnunk, hiszen egy Petőfi zászlóalj Szlavóniában 1943-ban már megalakult és harcolt, és amikor Nađ Kosta ezt az elnevezést bediktálta az egyik felhatalmazásba, akkor erre a zászlóaljra gondolt annak a folytatásaként.

[5] „Elvtárs, ne idegeskedjen, jön majd a pártkapcsolat!"

■■■

Ez így történt. Az egész szervezésben, ami itt Topolyán történt, nem lehet megmondani, hogy hogy ki volt az, akinek az agyában megszületett az a gondolat, hogy önkéntes egységeket kell alakítani, és hogy hogyan, miként. Ez kollektív munka volt. Ez annak az erős háború előtti forradalmi magnak a cselekedete, korábbi munkájának a folytatása, hogy úgy mondjam, a koronája volt. Úgyhogy én nem emelnék itt ki senkit különösképpen. Például a Nađ Kostával való kapcsolat egy szerencsés körülmény volt, hogy Varga vele együtt harcolt és odafordult hozzá, és Nađ Kosta ezt azonnal fölmérte, és amint később már értesültünk, Tito elvtárssal is konzultált a dologról, és Tito elvtárs is beleegyezését adta, hogy itt egy magyar egység jöjjön létre. Hát ez létrejött.

Amikor Varga hazajött, azonnal hozzáláttunk az önkéntesek szervezéséhez, mert egy zászlóaljról volt szó, az 250-300 ember, nekünk ennyi nincs a listán. (Ez a lista valahol elkallódott, de jó volna, ha megvolna, mert ezek voltak az önkéntesek önkéntesei, az első csoport.) Megint gyűlések a város különböző pontjain, és vannak olyan számítások is, hogy talán több mint 800 ember, vagy 700, nem tudom pontosan, de nagyon-nagyon sokan jelentkeztek önként a Petőfi zászlóaljba, mert nem brigádról volt ekkor még szó. Később, amikor már összejött az önkéntesek serege, akkor látszott, hogy nem zászlóaljra, hanem törzszászlóaljra való ember van, és ez brigád alakítására ad lehetőséget.

Jelentkeztek itt suttyó legénykék, kiskorúak, öregek, betegek, mindenki. Senki nem akart tudomást venni a koráról, egészségi állapotáról, harcolni akartak az emberek. De nem engedhettünk el mindenkit, a fiataloknak azt mondtuk, te várjál még egy kicsit. Maga pedig, Jóska bácsi, már öreg arra, ha szaladni köll, nem tud a sarokig elszaladni, nem oda való. Ugyanakkor a különböző üzemeknek, cipészszövetkezetnek, asztalosszövetkezetnek, vasipari és különböző más műhelyeknek viszont szükségük volt az emberekre, akik ott dolgoztak, szüksége volt a hadseregnek, mert hadiüzemmé nyilvánították őket azonnal, amikor a felszabadulás után a katonai parancsnokság megalakult. Azokat is visszaküldtük.

Még hozzá kell fűznöm azt, hogy nem elégedtünk meg azzal, hogy csak Topolyán toborozzunk, hanem az egész járásban. Erős mozgalmi kapcsolatok voltak már a mozgalom kezdetének kezdete, egészen a múlt század utolsó évtizede óta. De nem is csak a járásbeliekkel, hanem Bácska különböző helységeinek mozgalmi embereivel, sőt Bánátban is voltak olyan egyének, akikkel a topolyaiaknak kapcsolataik voltak korábbról. Ezekre a helyekre, ezeknek az embereknek fölhatalmazást adtunk, hogy a maguk körében szervezzenek szintén önkénteseket. Így történt, hogy Topolya felé novemberben elkezdett áramlani az önkéntesek serege.

■■■

Azért a magot mindenképpen a járás adta, Topolyáról ötszázkilencvenvalahányan, Csantavérről nem egész kétszázan, Moravicáról háromszázötvenen, Kishegyesről és Feketicsről külön-külön talán százegy, -két ember, Pacsérről egy kisebb csoport, Bajsáról negyven-ötvenes csoport, a többiek pedig Vajdaság különböző részeiből, még Debelyacsáról is jöttek, Tordáról, Adáról, Zentáról kisebb csoport, Temerinből egy népesebb csoport.

Hogy az önkéntes alakulat létrehozásával a belső kibontakozást meggyorsítsuk, ez eredményes volt. Óriási jelentősége volt annak, hogy magyar egység harcol a fronton. Ennek, akár azt is mondhatnánk, hogy nemzetközi jelentősége is volt, hiszen a brigádhoz Magyarországon is csatlakoztak bizonyos kisebb-nagyobb csoportok, ez az elképzelés fényesen bevált és a magyarság nagyon nagy megelégedéssel és büszkén tekintett arra, amit a brigád megtett, és arra a nagy véráldozatra, amit ez a brigád rövid idő alatt hozott. Mert nagyon sokan elestek, nagyon sok becsületes magyar proletár őszinte szívvel fogott fegyvert a népfelszabadító hadsereg keretében a megszállók ellen, elesett, az életét áldozta. Ezért mondom, szomorú dolog, hogy ennek a brigádnak még mindig nincs emlékműve. Hogy lesz-e egyáltalán, azt se tudom. De kell hogy legyen, meggyőződésem, hogy bármilyen emlékművek jönnek létre Topolyán, valahol a brigádnak is kell emlékművet állítani. Nem egy emléktáblát, ami van ma is, hanem emlékművet. Nekem az a véleményem, hogy ennek országos jelentősége van. Itt népeink, nemzeteink és nemzetiségeink közös harcának a szimbólumáról van szó. Sőt azt is mondhatom, hogy nemzetközi jelentősége is van a dolognak, hogy íme, itt egy magyar brigádnak az emlékműve, egy olyan magyar brigádé, amely a szövetségesek oldalán, a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg keretében részt vett a fasizmus elleni háborúban. Ennek a jelentőségét hangsúlyozni nem lehet eléggé. És hiszem azt, hogy ez is megoldódik egy napon. Hiszem, mert nem lehet másképpen.

A pártnak a nemzetiségi politikája a háború előtt és a háború alatt is olyan volt, hogy annak egyenes következményeképpen ez a kérdés is a maga helyére kerül, megoldásra kerül előbb vagy utóbb.

Eddig főleg arról az időszakról beszéltünk, amikor aktívan részt vett a munkásmozgalomban. Most beszéljünk arról, amikor ezzel a munkásmozgalommal és ezzel a forradalommal foglalkozik mint tudós, mint történész. Hogyan kezdte ezt, mi vezérelte, és mikor?

Először is ezt a két szót törölhetnénk, a két jelzőt, nem érzem magam se tudósnak, se hivatásos történésznek. Ezt szeretném aláhúzni. Hogy

a munkásmozgalom történetével, illetve egy szűkebb területének, a Topolyai járás munkásmozgalmának a történetével foglalkozom, én ezt az eddigi életem folytatásának tartom. Azt szeretném, ha ez a nagyszerű munkásmozgalom, ami ezen a területen folyt már ötven esztendővel a fölszabadulás előtt is, és a fölszabadulásig és utána, ami ott történik, valamiképpen rögzítve legyen, ennek az okmányait összegyűjtsük egy helyre, nem azért, hogy bebizonyítsuk, hogy milyen mélyek a gyökerei, de azt is. Nem érdektelen az, hogy ez a mai generáció tudja, hogy az elődei miként éltek, miként harcoltak a forradalomért, a forradalom győzelméért, azért, hogy létrehozzanak egy olyan társadalmat, amelyben az emberek másként élnek majd, ahol szabadon, kizsákmányolásmentes társadalomban élhetnek, fejlődnek, hogy kaput nyissunk, ahogyan kaput nyitottunk az új nemzedékeknek az általános kulturális, gazdasági, politikai fölemelkedése előtt. Mert a mi munkánk tulajdonképpen kapunyitás volt. Mi lehetővé tettük azt, hogy fölemelkedjenek az egyszerű munkások, akik két, három, négy, öt, hat elemivel, egy-két polgárival, olyan iskolamennyiséggel rendelkeztek, ami ma nevetségesnek tűnik, ha valaki ma nyolc osztályt végzett, akkor azt mondják, na ez se vitte semmire. A háború előtt, ha valakinek volt egy gimnáziuma, akkor arra fölemelték az emberek az ujjukat és azt mondták, vigyázat, ez tanult gyerek, van egy gimnáziuma. Tehát mi azt akartuk, hogy az iskola mindenki számára nyitott legyen. A szegény ember számára ez lehetetlen volt, esetleg hogyha a papok vagy mit tudom én, valamilyen érdekcsoport a hóna alá nyúlt azért, hogy majd saját magának neveljen értelmiségi embert, papot, kántort vagy jogászt. A jogász már ritkább dolog volt. Topolyáról például talán nyolcan-tízen diplomáztak a két háború között. Nem tudom, ma mennyi van, egy évfolyamon többen vannak, bizonyára több mint száz egyetemistánk van, nem tudom ezt az adatot, de azt tudom, hogy akkor csupán tízen diplomáztak. Ilyen nemzetiségi és ilyen osztálypolitika folyt annak idején. Az iskoláztatás kérdése ma közügy, és ha körülnéz az ember, ma már nem is lehet összeszámolni a középiskolát végzetteket. És kell, hogy még többen legyenek. De nem azért, hogy mind íróasztalt kapjon. Mert valamikor azt mondták, még nem is olyan régen, talán most is akadnak, akik azt mondják, tanulj fiam, majd nem kell dolgoznod. Ahelyett, hogy azt mondanák, tanulj fiam, hogy jobban tudjál dolgozni. Egy kicsit a dán farmerektől tanulhatnánk, ott, ahol középiskolai, technikusi vagy mérnöki képzettséggel ül a traktorára a farmer, aki ismeri a kombájnjának, a traktorának vagy nem tudom milyen munkagépének a lelkét is, mi pedig az embereket a béresistállóból ültettük fel a traktorokra, fogalmuk se volt a gépről.

■■■

Amikor újságíró lettem a háború után, akkor sok minden szükségből történt. Olyan munkákat is el kellett vállalnunk, vagy olyan megbízatásokat, amitől a haja szála az égnek állt az embernek. Például egy napon engem behívtak a járási komitétba, én is tag voltam ott, azt mondják, a kerületből jött az utasítás, hogy te leszel a járási népbíróság elnöke. Mondom: „Hogy képzelitek, hol vannak a jogászok?" Hát ez az, mondja, nincsenek jogászok, és magyarnak kell lenni a bíróság elnökének Topolyán, politikusnak kell lenni, és hogy legyen valami kis esze is. Mondom, köszönöm azt az utolsó bókot, de én nem tudom elképzelni ezt a dolgot. Mindegy, itt nem volt mese, pártutasítás, cselekedni kell. Bírósági elnök lettem, megválasztott a járási népfelszabadító bizottság plénuma, illetve népbizottság akkor már, 1945 júliusa után volt ez. No most ott vagyok, jogászok vannak körülöttem és én, ugye, a melós, bejövök, én vagyok az elnök. Mit csináljak, mit csináljak? Összehívtam egy gyűlésre őket és megmondtam nekik nyíltan, nézzék, olyan időket élünk, amikor a párt úgy látja, hogy ennek így kell történni. Hogy magyarnak kell lenni, politikusnak kell lenni, én úgy gondolom, tisztában vannak azzal, hogy én nem képzelem magamat valami jogászfélének, én most itt vagyok, majd együtt fogunk dolgozni. Mindenki végezze a maga munkáját éppen úgy, mint eddig, ha valami probléma van, megtárgyaljuk a dolgot. Persze azt hitték, hogy politikai komisszár jött, aki itt rettegésben fogja tartani az embereket. De van valami adottságom, hogy az emberekkel kommunikálni jól tudtam mindig, függetlenül attól, hogy milyen környezetben voltam, ezt én gyorsan feloldottam. Noha volt olyan is, hogy az egyik odajött, amikor már egyedül voltam, hogy tudod, Karcsikám, azért nincs itt minden olyan rendben, ahogy itt mondták ám, majd tudod ez, meg az… Mondom, tudod, majd a legközelebbi ülésen te szépen mindezt el fogod mondani. Nem, nem, ellenkezett. No, mondom, így pedig nem fogunk tárgyalni.

No az történt, hogy a mi bíróságunkat a kerületi bírósági értekezleteken mint az ügyek elintézésének a legazsúrabb bírósága, a föllebbezésekben a leghelyesebb ítéleteket hozó, a legkevesebb fellebbezést másított meg a felsőbb fórum, tehát minden tekintetben egy jó bíróság volt, ez persze nem az én külön érdemem, hanem az, hogy a munka ment tovább és rettenetesen boldog voltam, amikor egy napon arra szólítottak, hogy jöjjek Szabadkára a kerületi agitpropbizottságba, az ideológiai osztály vezetésével bíztak meg, és én felsóhajtottam, istenem, hát ennek is vége. Zsáki József elvtársam követett a bírósági elnöki poszton. Sok sikert kívánnék neki, ha most történne a dolog, akkor nem tudom, hogy mi volt…

No most én akkor bekerültem Szabadkára, az ideológiai osztályt vezettem, különböző marxista tanfolyamokat. Itt értékesíteni tudtam

azt a kis tudást, amit a börtönökben fölszedtem. Én is előadó voltam, mondjuk az SZKP történetéből, tanfolyamokon adtam elő, vagy mások előadásait szerveztem. Ez sem tartott túl sokáig, 1946-ban megszűntek a kerületek, visszajöttek a régi járások, és akkor káderelosztás volt és jött Újvidékről Vidić Dobrivoje, Sóti, Tikvicki, a *Magyar Szó*nak az akkori szerkesztői, a *Híd* szerkesztője, és a magyar kádereket összehívták a mai Engels utcában, a Magyar Kultúrszövetség székházában, és folyt a káderelosztás. Név szerint sorba meghatározták, hogy ki hova megy. Amikor rám került a sor, akkor Vidić azt mondja: „I šta ćemo sa našim Karlom?"[6] Mindig így mondta, hogy „naš Karlo". Erre a *Híd*nak a szerkesztője, aki egyben a *Magyar Szó* szerkesztőhelyettese is volt, Steinfeld Sándor és a Keck Zsiga fölnyújtották a kezüket, hogy „Karlo je naš".[7] Azt mondja a Vidić kicsit csóválva a fejét, „ne znam"[8], mit fog szólni erre a Karlo, mert hát tudni kell, hogyha ő az újságírói pályára lép, akkor az ő politikai karrierje ezt bizonyos mértékben megszenvedi, hogy úgy mondjam. „Trpiti politička karijera."[9] Mondom neki, druže Paja, számomra a legnagyobb politikai és mindenfajta karrier az, ha azt csinálhatom, amit szeretek. És ez az újságírás? – kérdezte. Mondom, igen. Mert akkor már nagyon sokat dolgoztam a *Magyar Szó* számára mint külső munkatárs, a *Híd*nak is írtam már dolgokat, azért is kértek oda, már korábban is kértek, de nem akartak adni. Hát ha így gondolom, akkor rendben van. Így lett újságíró belőlem. Egy évig voltam a *Magyar Szó* szabadkai szerkesztője, akkor távirat jött Újvidékről, jelentkezzen itt és itt, mert a *Dolgozók*at meg kell indítani, és engem neveztek ki felelős és főszerkesztőnek. Megint elhűlt bennem a vér, hogy én egyéves újságírói tapasztalattal főszerkesztő, még a nyomdatechnikához sem értettem, mert innen küldtük a kéziratokat le, de nincs mit tenni, pártutasítás, menni kell, mentem. És hol vannak a munkatársak, kérdeztem, amikor jelentkeztem. Azt mondták, majd te szervezel magadnak munkatársakat. Az Ilija Ognjanović utca, a Dunđerski-féle palota, 11-es szám, kaptam egy volt konyhát és annak a spájzát, meg egy írógépet és egy titkárnőt. És két hét múlva meg kell jelennie a lapnak. Majd megjelenik, de hogyan? Nem volt más, odafordultam a *Magyar Szó* és a *7 Nap* munkatársaihoz, akik már verzírozottabbak voltak, adjanak egy-egy írást innen-onnan, én is írtam, írattam emberekkel dolgokat, megszerkesztettem az első

[6] „Mit kezdünk a mi Károlyunkkal?"

[7] „Károly a mienk."

[8] „Nem tudom."

[9] „Megsínyli a politikai karrier."

számot, a vezércikkét a Berberski Slobodan költő írta, aki a szakszervezeti kultúrosztályt vezette. Kész volt a lap. És amikor már majdnem nyomás alá került, akkor a Malušev Cvetko, kedves jó öreg elvtárs, azt mondja, Karcsi, baj van, álljon meg a menet, Molotov beszélt, az egész beszédet a *Magyar Szó*ból át kell venni és betenni a *Dolgozók*ba. Ez majd két oldalt jelentett. Ó, mondom, hogy az a távirat, vagy az a rádió, hogy miért is működik, hogy miért nem érkezett két nap múlva, mikor most már kész van a lap, hát mindent elront! Miért nem várt az a Molotov még egy kicsit azzal a beszéddel? De beszélt. És akkor rendületlenül át kellett szóról szóra venni, és nem úgy, hogy egy hetilap majd kommentárt közöl, mint a *Dolgozók,* hanem az egész beszédet, ami már két nappal előbb a *Magyar Szó*ban megjelent. Agyonütötték az első számot. És egy kicsit bennünket is, akik ott kezdtünk összegyülekezni már.

Mindezt azért mondom el, hogy a *Dolgozók*hoz kerültem, munkáskérdésekkel foglalkozó lap, tehát tematikailag testhezálló dolog volt, a felkészültséggel még egy kis baj volt azért, mert hiába, nem éreztem még teljesen érettnek magam arra, hogy egy lap főszerkesztője legyek, de kellett csinálni, mint ahogy mindent kellett csinálni a háború után. No de volt egy másik adottságom, hogy hozzá tudtam alakulni a feladathoz. Tanulmányoztam az ügyeket, jó munkatársakat sikerült verbuválnom magam köré, és csináltuk, csináltuk, csináltuk a lapot.

Jóval később, a hatvanas évek elején szóba került, hogy meg kellene írni Topolya munkásmozgalma krónikáját, és vitatkoztak, hogy ki csinálja. Akkor a tartományi harcosszövetség küldötte azt mondta, mit tanakodtok – igaz, én akkor Szabadkán éltem – ott van a Karcsi, jobb embert erre a feladatra úgysem találtok a magatok körében. Így mondták nekem ezt vissza.

Megint furcsa helyzetbe kerültem, ez megint komoly vállalkozás, addig még csak társszerzőként szerepeltem különböző publikációkon, de egy önálló kötettel még nem jelentkeztem, és nem is tudtuk pontosan, hogy mit akarunk. Előbb arról volt szó, hogy írjuk meg 1941-et, akkor aztán legyen Sinkovics József-életrajz, szóval nem volt egy kialakult koncepció, úgyhogy ma, amikor kezembe veszem a *Mondd el helyettem, elvtárs!* című könyvet, egy kicsit azt látom, hogy ma egészen másként írnám meg, mint akkor, habár az ott kifejtett tételekkel vagy megírt dolgokkal azonosítom teljes egészében magamat, de másként komponálnám meg.

Ennek a könyvnek az előmunkálatai kutatásokat igényeltek. Olyan forrásokkal találkoztam, amelyek borzasztóan felcsigázták a kérdés iránti érdeklődésemet, szinte nem tudtam otthagyni semmit, ami a kezembe került, már azt hoztam is, úgyhogy kutattam Újvidéken, Belgrádban,

■■■

Budapesten. Érdekes volt a budapesti epizód. Még nem volt az Országos Széchényi Könyvtárban xeroxmásolásra lehetőség, úgy kellett kigépeltetnem. Eléggé előzékenyek, kedvesek voltak az ottani munkatársak és megengedték, hogy az egyik belmunkatársnő megkapja a kijelölt kompletteket, és a kijelölt oldalakat átgépelje számunkra. Borzasztó sok anyagot összehordtam, mert én már akkor láttam, hogy ez nem csak munkásmozgalom, Topolya története is itt van benne, tehát ennek el kell jönnie haza. Nem tudom pontosan, talán 1500 gépelt oldalt kigépeltettem, és most ezt át kell hozni. Nem tudtam, hogy mit csináljak ezzel, mert három példányban, ez azt jelenti, hogy körülbelül 4-5 ezer oldalnyi gépelt anyag, mit szól ehhez a vámőrség a határon, a magyarok is, meg a mieink is? Mire megmagyarázom, hogy itt nem egy valamilyen illegális anyagról van szó, addig megőszülök. Nem volt más hátra, elvittem a jugoszláv követségre. A konzul topolyai fiú volt, Knežević Duško, a nagykövet szabadkai, mondom, elvtárs – a Duškóval beszéltem – bajban vagyok. Hű, a kutyafáját, mi bajod lehet? Mindenre gondolhat ilyenkor az ember. No nem olyan baj. Mondtam neki, hogy mit csinálok, és nem tudom átvinni. Azt mondja, sebaj, hozd be ide, és majd ha megyünk haza, diplomáciai kocsin hazavisszük. Két nagy táska anyaggal, jó nagy, öblös táskákkal a követségre bevittem az anyagot, és hazahozták, és ez képezte a topolyai monográfiai kutatás alapját. Mondom, rettenetesen sok anyag volt, boldog voltam, amikor ráakadtam az első anyagokra, az első topolyai szocialista munkásegylet megalakításának a sajtójelentésére, mellékletként közölte az akkori topolyai lap, a *Munkásegyesület,* az volt a címe. És benne az egész, jegyzőkönyvszerűen közölte az egész gyűlést. Szinte fölhorkantam: megvan! Mellettem ült valami ősz hajú öreg professzorféle, legalábbis a külseje arra vallott, föltolta a szemüvegét, mondta: „Igen, megvan?" Elnézést kérek, mondom, a kutató öröme az, amikor megtalálja azt, amit oly régóta keresett. És rengeteg ilyen dologgal találkoztam, aminél szintén felkiálthattam volna, hogy ez az, megvan, ezt vártam, ezt kerestem. Amikor elkészült ez a *Mondd el helyettem, elvtárs!,* akkor volt egy kis ünnepség, egy könyvbemutató, a könyvet méltatták a maga módja szerint, és a topolyai községi képviselő-testület elnöke azt mondta, Karcsi bácsi, számítunk arra, hogy a Topolya-monográfia megírásánál a hordozó szerepét vállalod. Megvakartam a fejem, a monográfia megint más, hát akkor rendben van, megegyeztünk, hogy én készítek egy projektumot, és azt a képviselő-testület magáévá teszi, vagy nem teszi, és elindítjuk a munkát. 1972 decemberében született a döntés, én csináltam egy kis projektumot, elfogadták minden további nélkül, és megindult a monográfiai kutatás. 1973 májusában indult meg az intenzív

munka, egyedül csináltam, néha egy-két napot egy-egy kolléga segített, de mire belejött volna ő is, akkorára az ideje lejárt, mennie kellett, mert másutt volt a foglalkozása. Ádor Pali barátom és a belgrádi Popivoda Mašut gyerekkori harcostársam, ők segítettek olykor-olykor.

Összejött rengeteg anyag. Átnézték a karlócai levéltárat, a múzeumot, az országos levéltárat Budapesten, a Csongrád megyei levéltárat, nem is sorolom, rengeteg hazai és külföldi levéltár és könyvtár, úgyhogy összegyűlt, ha az átgépelt oldalakat, a fotokópiákat és a mikrofilmeket számolom, egy harmincezer oldal. Borzasztó nagy anyag. Amikor áttekintettem az anyagot, elkészítettem a monográfia koncepcióját is, azt is egy kiadói tanács elfogadta, a szerkesztőbizottság segítségével készítettem el, és akkor megindult a munka, én áttekintettem az anyagot és rádöbbentem arra, hogy micsoda remek munkásmozgalmi anyag gyűlt a monográfia anyagában össze. Kiszedtem, betettem a Wartburgomba két kofferral és a kiadói tanács ülésén kiraktam az asztalra. És mondom, elvtársak, nézzék, ki kellene adni ezeket az okmányokat, ez csodálatos dolog. És az is csodálatos dolog volt, hogy a kiadói tanács minden tagja egytől egyig abban a pillanatban magáévá tette az ötletet, hogy kiadjuk az okmányokat. Arról volt szó, hogy három könyv lesz belőle. Most nyomják a hatodikat, de még nem kész. Szóval fantasztikus anyag lett belőle, most kérdés az, hogy hogyan tovább, mert én a háborús időszakot is szeretném megcsinálni, Vajdaságban még nem adtak ki ilyen okmánykötetet, a háború okmánykötetét. Részdolgokat igen, de így egy településnek vagy járásnak, nagyobb egységnek az összegyűjtött okmányait még nem adták ki. Nem adták még ki ekkora teljességgel a vajdaságit sem az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből, tehát szűz területen jártam, és ez volt a legnagyobb öröm. Azt mondják, hogy az első két kötet nagyon jól sikerült, nem tudom, hogy vélekednek a másik kettőről meg a most megjelenő harmadikról, mert minden kötet két könyvből áll, tehát a három kötet hat könyv. Ahogy eddig a visszajelzések jöttek, azt mondják, hogy szép dolog. Olyankor egy kicsit jól érzem magam, ha nem ócsárolják a munkáját az embernek, hanem megelégedéssel veszik.

A monográfia megjelentetése azonban ezzel egy kicsit eltolódott, mert én voltam a szerkesztőbizottságban, de azon belül én voltam a hordozója, és itt is a legnagyobb periódust nekem kellene majd megírni a monográfiában, a község településeinek a politikai történetét, Mátyás király óta 1919-ig. Hát ez elég nagy periódus, megint egy új feladat, megint új tanulmányozások, megint új megismerések, de ez majd rendben lesz. Már összegyűjtöttem egy könyvtárra való könyvet erre a periódusa, amit majd meg kell írni.

■■■

Mondom, eltolódott a monográfia, de szerintem, ha a mai állapotainkat, így az általános politikai szükségleteinket tekintjük, azt hiszem, hogy a legszerencsésebb dolog volt, hogy éppen a munkásmozgalom okmánykötéteit jelentessük meg arra a területre, mert nagy szükségünk van arra, hogy okuljunk a múltból, és lássuk, hogy minden nehézségen úrrá lehet lenni. Ha a forrásra támaszkodunk, a munkásosztály osztályharcára, és az osztályharcának eredményeit érvényesítjük a mában is, amikor most bizonyos nehézségeink vannak, gazdasági és egyéb természetű nehézségeink, hogy oda mutassunk vissza, hogy a munkásosztály osztályharca legyen a példakép. És amikor például a nacionalizmusról van szó, akkor rettenetesen fontos az, hogy mi a munkásmozgalom osztályszemléletét érvényesítsük a nemzeti kérdésben is. Mint ahogyan azt a párt tette is, a megalakulásától egy bizonyos tétovázással, nem egészen világosan, de hogyha valaki elolvassa ma például a VI. vajdasági pártértekezletnek az okmányát, az szerintem egy csodálatos valami, és a népfelszabadító harcnak az alakulását, nemzetiségi kérdésben gyakorolt álláspontját, ha erre tekintünk vissza, tehát erre a nagy, óriási történelmi hagyatékra, akkor a mában is jobban el tudunk igazodni, hogy mit is kell tennünk ma, és ezek között a mai viszonyok között megvan minden lehetőségünk arra, hogy ezeket a nehézségeket átvészeljük, nem átvészeljük, hanem hogy leküzdjük, átvészelésről nincs szó. De ügyelni kell a dolgokra. Visszafelé is kell tekinteni néha, nem azért, hogy visszahúzó politikát folytassunk, hanem hogy okuljunk a történelemből, hiszen olyan szép ez a történelem. És én ezért csinálom. Nem mint történész, én amatőr vagyok.

Arról beszél, hogy okuljunk a történelemből. Az utóbbi évek során, amikor a munkásmozgalom történetével foglalkozott, személy szerint milyen előítélettel sikerült leszámolnia? Vagy milyen módon változott meg a világszemlélete?

Az enyém? Úgy gondolja, hogy az én világszemléletem? Semmilyen változásról nem beszélhetek. Én, ahogyan ifjúkoromban vagy már serdülőkoromban a dolgokkal kezdtem ismerkedni, és ahogyan találkoztam, amilyen körülmények között belesodródtam a munkásmozgalomba, semmilyen változás nincs nálam. Az a világszemlélet, ahogyan a párt politikája is fejlődött, az új körülmények között, mindig új feltételek között fejlődött tovább, ugyanez a folyamat bennem is úgy ment végbe, de az alapkérdésben semmi változás nincs. Ezt a munkát is, ha most azt tekintjük, hogy miért csinálom, miért írtam annak idején munkásmozgalmi novellákat, miért írtam ilyen vagy olyan cikkeket, azért, mert az

ügyet akartam szolgálni vele. azért, mert úgy éreztem, hogy arra szükség van, hogy azonnal, de mindjárt, úgy ahogy tudjuk, de meg kell mondani azt, amit akarunk. Most is ezt tartom feladatomnak. Lehet, hogy nevetséges az, hogy 66 éves koromban még feladatokról beszélek, de én ezt feladatomnak tartom, és én ezt csinálom mindaddig, amíg az ábécét össze nem keverem. Nagyon sok a tennivaló.

Felsorolna még néhány témát, amit fel kellene még dolgozni?

Öt-hat különböző publikációnak az anyaga áll elkülönítve egymástól, amit szeretnék megcsinálni. Hát ha nem csinálom meg én, majd megcsinálja más. Elsősorban itt van a Topolya-monográfia kérdése, ezt szeretném tető alá segíteni. Ez szívügy. És a vállalkozásnak az alapgondolata az volt, hogy a monográfiát elkészítsük. Azonkívül különböző más települések publikációiban is vállaltam feladatokat. Még azonkívül vállaltam, hogy megírom a moravicai munkásmozgalom történetét önálló kötetben. Valami hasonlót, mint amilyent a csantavériek és egyéb helységek is jelentettek meg, azzal a különbséggel persze, hogy ez eredeti, nem másolok, hanem miután nagyon jól ismerem és nagyon szeretem ezt a moravicai munkásmozgalmat, egy időben ott dolgoztam Moravicán mint járási aktivista, másfél esztendőt körülbelül, az én terepem volt, annyira megismertem az embereket, és megszerettem őket, és annyira megismertem az ottani munkásmozgalomnak a múltját, annyi anyagot összegyűjtöttem a moravicai munkásmozgalomról, hogy nem érzek valami különösebb nehézséget, ha valami más nehézség nem támad, ennek a munkának a megírásához. Csupán idő kérdése, az idő, ez most az én legnagyobb ellenségem. Ezzel hadakozom, mindig kevés az idő. Napi 12-14 órát dolgozok ma is. És bírom még, egyelőre bírom. Azért, mert a térdemet megütöttem, és sántítok, de az íróasztalnál, ott egyik kezemmel esetleg fogom a sajgó térdemet, az egyikről van csak szó, de a másik kezemmel viszont csinálom, írom az írnivalót.

Azután van néhány kéziratom, ami még nem jelent meg. Ott van a Hadzsy-monográfia, doktor Hadzsy János, ennek a vidéknek a kiváló, nagy orvosa, aki nagyon sokat tett a vidék kulturális felemelkedéséért, és mint orvos az egész Balkánon, Közép-Európában nagy hírnévre tett szert. Szobra áll ma is Topolyán, illene, hogy egy önálló monográfia jelenjen meg róla, én megírtam, még valamit kellene csinálni vele, de az alapdolgokat megírtam, ha majd egyszer az elvtársak úgy érzik, hogy szükséges, én nem forszírozom különösképpen. Van még itt egy brosúra, ami majd talán most a nyáron megjelenik, egy visszapillantás az 1897-es nagy aratósztrájkra, olyan száz gépelt oldalnyi anyag.

■■■

Aztán szeretném még Topolya város dokumentumait önálló kötetben megjelentetni, mert csodálatos dokumentumok vannak. Az alapítólevelet megtaláltuk, a mezővárosi oklevél, a császári adományozó levelek, az úrbéri szerződések a vármegyével, a község és a vármegye, a község és a kamara közötti kötelezettségeket, jogokat szabályozó úrbéri szerződések, teljes lakosságösszeírással, vagyonösszeírással, tehát az ősöket megtaláljuk, 1750-ben telepítették újra Topolyát, no már az ötvenes években jelentkeznek a telepeseknek a névsorai. Foglalkozása kovács, szabó, érdekes, hogy a szabót Szabónak hívják, a kovácsnak Kovács a vezetékneve, így örökölték úgy látszik a mesterséget is meg a nevet is. No és az úrbéri szerződések, urbáriumok, ilyen van nyolc alapvető fontosságú. Például 1827-ből való az utolsó ilyen okmányunk, ahol már körülbelül 800 családról van szó név szerint is, tehát itt már megtalálja valóban a mai Topolyának a gerinclakossága az őseit. Akkor azokat a viszonyokat, amelyeket az úrbéri szerződés kimutat a község állapotáról. Akkor a céhekről, akkor a község első statútuma, a népszámlálási adatok Topolyára vonatkozó részei, még 1859-ben jelent meg Topolya község topográfiai leírása német nyelven, ez már le van fordítva magyarra. Aztán 1870-es évektől egészen napjainkig ezek mind kapitális értékű okmányok. Szóval vannak ilyenek: a munkásmozgalom létrehozásának az alapokmányai, különböző nagy értékű okmányok, amelyeket a monográfiában csak földolgozott állapotban tudtuk a közönségnek az asztalára tenni, nem hozhatjuk le az okmányt teljes egészében, hanem annak a szintézisét adjuk, viszont egy ilyen okmánykötet szintén megőrzi ezeket a csodálatos értékű iratokat, megint egy külön kiadványban, amit az ember tanulmányozhat, szinte minden családnak az asztalán ott kellene lennie egy ilyen jellegű kiadványnak. Ezt még nem tárgyaltuk meg, de én már úgy csinálom, hogy ha ez egy napon napirendre kerülhet, és elfogadják, hogy ezt nagyobb nehézségek nélkül meg lehessen csinálni. És a végek végén szeretnék egy ilyen önálló szemlélődést arról, amit ez a hosszú életút akkumulált. Erről is szeretnék sok mindent írni, ilyen személyes dolgokat. Nem az én személyemről, hanem az én személyem által meglátott vagy átélt vagy megélt dolgokat emberekről, találkozásokról. Gyönyörű emberekkel, kiváló forradalmárokkal volt kapcsolatom, akik elhaltak, akiknek magam is sokat köszönhetek meg az egész társadalom is, szeretnék valamiképpen ezekről a dolgokról meghittebben írni, hogy ne ilyen nekrológszerű életrajzírások legyenek. Hogy láttam például Mayer Ottmárt, milyen találkozásaim voltak vele? Vagy Cseh Károlyt, vagy másokat, sok, sok, sok embert, és ezt egy összefüggő munkában mind-mind megírni, a gyerekkor keserveit, a társadalmi közegbe építve,

a barátokat, hova lettek, akikkel együtt másztuk meg a gyönyörű topolyai mesterséges tó által most beborított Krivaja medre mellett felsorakozott jegenyefákat, a rigófészkeket szedtük le a Barna Pistivel, sose felejtem el, hogy mindkettőnk alatt leszakadtak az ágak és egymást kapkodtuk el valahogy és mégis megmaradtunk, nem estünk le a jegenyefáról. Elvitte a háború. A kis Tóth Jencit, a híres focistát, meg mindent, az életben van minden. Azt mondanánk, hogy nem csak munkásmozgalom van, van minden, de vallom és ezt mindig ki is mondom, hogy a munkásmozgalom története, az osztályharcok története az alapja a modern társadalmak történetének. És nem sajnálom, hogy erre már ráment két évtizedem. És ha van még két évtizedem, nagyon optimista vagyok, ezt a két évtizedet is rászánom.

Dudás Kálmán (Kishegyes, 1912. augusztus 27. – Budapest, 1983. július 16.) gyógyszerész, költő, műfordító. Topolyán járt polgáriba, három évig Travnikban, a Jezsuita Intézetben tanult, majd a verbászi gimnáziumban érettségizett. Zágrábban szerzett gyógyszerészi diplomát, Verbászon, Verőcén, Károlyvárosban, Szabadkán, Alsólendván volt gyógyszerész. A háború után Topolyán gimnáziumi tanárként dolgozott 1948-ig, amikor a családja után Magyarországra ment. 1953-ban kémkedés vádjával letartóztatták, és az ÁVH tíz hónapi vallatás után engedte szabadon. Versei és fordításai csak 1956 után jelenhettek meg, attól kezdve nyugdíjba vonulásáig több budapesti gyógyszertár vezetőjeként dolgozott. Verseivel a *Kalangya* legrendszeresebb munkatársa volt, a legjelentősebb horvát és szerb írók (Miroslav Krleža, Dobrica Ćosić, Mihajlo Lalić, Oskar Davičo) műveit fordította magyarra.

Verseskötetei: *Déli szél* (1939); *Vád helyett* (1941); *Egy marék föld* (1944); *Szederillat* (1961); *Sugaras evezőkkel* (1971); *Percek pillakörén* (1975); *Kettős szélárnyék* (1981).

Az interjú 1981. december 2-án készült Újvidéken.

Egyetlen alkalommal találkoztam Dudás Kálmánnal. Tolnai Ottó vezette el újvidéki lakásunkra 1981. december 2-án, és nálunk hagyta a vendéget, aki azért járt akkor az Újvidéki Rádióban, mert hozott néhány verset az irodalmi műsorokba, és felvette az addig közöltekért járó szerény honoráriumot. Évtizedeken át ragaszkodott ehhez az együttműködéshez. Herceg János a rádió irodalmi műsorainak szerkesztője volt sok éven át, az ő idejében szokott oda, a *Lírai tízperc* évente legalább egy-két alkalommal közölte verseit.

Rögtön bekapcsoltam a magnót, beszélgettünk. Ebéd után még folytattuk valameddig, és elment. Először láttuk egymást, de nem voltunk idegenek. Az volt az érzésem, azért jött, hogy elmondja, ő ide tartozik, neki köze van ehhez a világhoz. Pontosabban: ennek a világnak van köze hozzá, ahhoz, amit magában hord.

Másfél év múlva meghalt. Nem tudom, maradt-e más hangfelvétel, amelyen az életéről beszél.

Magányosnak tűnt, holott sok embert ismert, de szerteágazó kapcsolatrendszere mindig irodalmi vagy tágabb értelmezésben szellemi fogantatású volt. Miközben Szenteleky és a *Kalangya* egyik legrendszeresebb munkatársa, és a *Napló*nak is „úgyszólván házi költője", nem vett részt semmilyen „mozgalmi" szervezkedésben. Élte a maga patikusi életét Verbászon, Verőcén, Károlyvárosban, Szabadkán, a háború alatt pedig Alsólendván. Talán egy tétova lépésként lehetne értelmezni, hogy a nagy tanárhiány idejében, 1947-ben Topolyán elvállalt egy gimnáziumi tanári állást, de már a következő évben magyarországi származású felesége után ment Budapestre. Magyarországon az ÁVH 1953-ban kémkedés vádjával letartóztatta, és csak tíz hónap vallatás után szabadult. A Vajdaságban viszont tájékoztatóirodásként igyekeztek megbélyegezni. Abban az időben Gál László, az „ellenség" ügyeletes ostorozója, aki Illés Sándort egyszerűen csak „vérrészeg fasisztának" nevezte, nem mulasztotta el, hogy Dudás Kálmánon is rúgjon egyet: „A tőlünk szökött Dudás Kálmán előbb az Athénig lobogó-lengő horogkeresztes zászlókról írt kantátát, s csak aztán került a budapesti Kossuth Rádió műsorára."[10] De hiába is próbálták elvadítani (mert becsületes ember miért is hagyhatná el a szocialista Jugoszláviát?), szívósan ragaszkodott ehhez a világhoz. A horvát és a

[10] Gál László: Levél a *Híd*hoz. *Híd*, 1954. április, 172.

szerb irodalom legnagyobbjainak műveit fordította magyarra, az ő fordításában mutatták be Krleža drámáit Budapesten, akihez – mint az interjúból is kiderül – ambivalens volt a viszonyulása. Pontosan érezte Krleža magyarellenességét, de ahogyan Krleža irigyléssel, vegyes tisztelettel nézte a magyar kultúrát, ugyanúgy becsülte Dudás is Krleža intellektusát. Óvatosabban ítélt igazság dolgában, s ez verseiben is megmutatkozott. Herceg János ezt így fogalmazta meg: „Nemzedékünk lenne rejtőzködőbb? A ma hetvenévesek oly sok mindent megélt s alaposan megtizedelt serege? A két haza végzete magyarázná, hogy némely látszólagos vallomása ezoterikus közegben, opálos fények görögtüzében tündököl? A líra minden eszközét felhasználva olyannyira, hogy verseinek olvasóját ritmus és alliteráció egyként magával ragadja. Mintha csak a formaművészet tökélyével lehetne válaszolni a kegyetlen kornak!"[11] Kiss Ferenc szerint formanyelvében tükröződik „az a méltóság, mely az embert veszendősége ellenére s kudarcai közepette is a szépség, a boldogság várományosának tudja".[12]

Dudás Kálmánt is azok közé sorolhatjuk, akiknek a „bukás" hozta meg a sikert egy olyan korban, amelyben a győzelem jelentette az igazi vereséget. Kishegyesen utca viseli a nevét, és 1997. óta minden évben megtartják a Dudás Kálmán Nemzetközi Vers- és Prózamondó Találkozót.

Most, ebből a madártávlatból tekintve a dolgokra, életem legelejére, azt mondhatom, hálás lehetek a sorsnak. Már azért is, mert a szülőfalumban kiváló tanítók kezébe kerültem. Kiváló tanítók, lelkiismeretes, derék magyar emberek voltak. Másodsorban sokat köszönhetek a szülői háznak, nagyon szép családi életet éltek anyám-apám. Nagyapám bölcsességének viszont, aki valamikor Halasról vándorolt le az apjával kisgyerekként Hegyesre – kossuthos kiskun –, mikor eltökélte a család, hogy taníttat – édesapám Halason meghalt harmadik gimnazista koromban, akkor dőlt el voltaképpen, hogy mégis taníttatnak – akkor nagyapám azt mondta: „Fiam, itt a szerb uralom, ha értelmiségi pályára akarsz menni, szerbül feltétlenül meg kell tanulnod." A következő vasárnap feltett a bricskájára,

[11] Herceg János: Eleven kötés. A hetvenéves Dudás Kálmán köszöntése. *Üzenet*, 1982. április, 197.

[12] Peres Ádám [Kiss Ferenc]: A Vajdaságtól Budapestig. Dudás Kálmánról. *Kortárs*, 1972. 1658.

■■■

és átvitt Turijára szerb szóra, ahogy annak idején ő volt Hódságon német szón. Odaadott a volt jegyző özvegyének kosztra, kvártélyra. Nagyon csendes volt az élet ott a házban, csak egy kis szerb cseléd volt ott a jegyzőnén kívül, hanem az utca… Az utca gyerekei, mikor megtudták, hogy odakerült egy hegyesi kis magyar, már kora reggel hétkor-nyolckor ott voltak és megtömték az udvart és hívtak, hogy gyere velünk, hát mentünk is. Különböző udvarokba, különböző házakhoz jártam velük, csatornára. Azonkívül a nagyapa befizetett – én nem is tudtam erről – az ottani tanítónak, Tošićnak, akivel később Verbászon találkoztam már mint maturáns, hogy foglalkozzék velem nap mint nap szintaxissal és szerb nyelvtannal, hogy amit elsajátítok az utcán a gyerekektől, azt tudjam is, hogy miért így vagy úgy mondják. Tízkor kellett jelentkeznem a Tošićnál, egy órát foglalkozott naponta velem. Utána megint visszamentem az utcára a gyerekek közé. Én két hónap alatt úgy megtanultam szerbül, hogy mikor Topolyára adtak polgáriba – ott persze az igazgató, Maksimović, az is szerb volt, a szerbnyelv-tanárnő is szerb volt –, mindjárt a kedvencük lettem azáltal, hogy majdnem hibátlanul beszéltem már szerbül, míg a topolyai fiúk, hegyesiek, csantavériek, a vidék magyar tanítványai nem tudtak szerbül. Szóval roppant sok előnyöm származott nekem ebből, de később is, nemcsak a gimnáziumban, a katonáéknál is, hát végső fokon a műfordítói pályámon is rengeteget jelentett.

Hogyan lett gyógyszerész?

Hogy töményen fejezzem ki magam, „margret mois", akaratom ellenére. Én mindig a Sorbonne-on akartam folytatni a tanulmányaimat érettségi után. Amikor előadtam nagyapámnak ezt a kérésemet, akkor azt mondta, fiam, én elhiszem, hogy öt év alatt végzel. Futná is az apai örökségből. 12 hold maradt hármunkra, tehát 4-4 hold. Akkor a föld ára jó volt, és szűkösen egy évet ki tudtam volna egy holdon Párizsban hozni. De azt mondta, nem kapsz katedrát, mint magyar nem kapsz katedrát a királysági Jugoszláviában, majd letesznek mint francia tanárt Macedóniába vagy Hercegovinába. Hát be kellett látnom az igazát, és akkor, 1931-ben, mikor érettségiztem, beütött a gazdasági mélypont. Az volt a cél, hogy minél előbb végezzek, minél rövidebb tanulmányi időszakot, így kerültem Zágrábba gyógyszerészetre, ami akkor hároméves volt, plusz egy év a praxis, amit Hegyesen töltöttem. Voltaképpen sose szerettem a pályámat, de csináltam, mert biztos kenyér volt.

Mit nem szeretett benne?

■■■

Az a monoton, egyhangú… Egy, ami jó volt benne, hogy rengeteg embert ismertem meg. A panaszok tömkelegét hallhattam. Hegyes tudvalevőleg Vajdaság legszegényebb faluja volt. Sehol annyi agrárproletár nem volt, mint Hegyesen. Azonkívül onnan kerültek ki a Bácska gyáraiba – verbászi cukorgyár, cservenkai cukorgyár – a munkások, de Dél-Bácskába a kubikosok is, a cselédek a módosabb gazdákhoz. Hát ennek a lecsapódása azért megvolt, ennek a szegénységnek és nyomornak: a patikában találkoztam vele. Aki eljött, ugye, a betegének az orvosságáért, az rendszerint panaszkodott. Már csak a megindító ok, a betegség, hogy betege van a családnak, de annak kapcsán aztán más bajok is szóba jöttek.

Van, aki azt állítja, hogy a költőnek legjobb, ha ilyenfajta polgári foglalkozása van…

Mondom, ezért szerettem, kedveltem a pályámat, hanem később ennek nem sok hasznát vettem, illetve igen, ezt a természetű többletet nyújtotta más horvát területeken is a pálya, mert később elkerültem Verbászra, egyetemi éveim nyarát ott töltöttem, majd diploma után szintén Verbászon az államvizsgámig ott dolgoztam, 37-ben, amikor leállamvizsgáztam, akkor Verőcére, Viroviticára kerültem, az tiszta horvát városka volt, majd onnan Karlovacra, aztán vissza Szabadkára, mert a feleségem magyarországi lány volt, úgy hogy mielőtt megnősültem, arra kért, hogy menjek Bácskába vissza, nem tudott egy szót se horvátul és, noha sokkal jobb állásom volt Viroviticán is és Karlovacon is, mint Szabadkán, neki voltak ott rokonai is. Nekem a kedvenc városom volt annak idején Szabadka. Szerettem, légköre volt annak a városnak a 30-as évek végén, és a *Napló* főleg. Én akkor a *Napló*nak úgyszólván már házi költője voltam.

Mikor ismerkedett meg az irodalmi mozgolódásokkal, mikor kezdett írni, eljárni a szerkesztőségekbe?

Érettségi után kerestem fel Szirmait először. Verbászon érettségiztem, ötödik-hatodik-hetedik osztályt Travnikban végeztem, a jezsuita intézetben voltam, és jezsuita tanáraim voltak, akiknek nagyon sokat köszönhetek. Amit németül, franciául ma tudok, és oroszul, azt ott tanultam, ott alapoztam meg. Mert volt egy év hetedikben, lehetett választanom – ez országszerte így volt – vagy kémiát vagy orosz nyelvet. Hát persze én, a nagy orosz klasszikusok sóvárgója, oroszt tanultam. És az alatt az egy év alatt én úgy megtanultam, hogy később, amikor 44-ben kikerültem

a keleti frontra egy tábori kórházzal, Dolinában állomásozott a tábori kórházunk, az ott akkor orosz rész volt, és a gimnáziumban rengeteg könyvre bukkantam meg folyóiratra. Úgy hogy akkor nekem semmi nehézségem nem volt, hogy azzal az alapos kezdő tudással, amit a jezsuitáknál tanultam, beleszabadultam az irodalomba.

A két háború közötti kisebbségi magyar irodalomról volt akkor egy átfogó képe, látta, érezte, hogy mi történik itt?

Ezt meg kellene írnom, réges-rég megírni. Szóval arról van szó, mikor Verbászra leértem, akkor kimentem a Szirmaihoz, aki akkor… a téglagyárban lakott? Nem, a kendergyárban voltak hivatalnoki lakások. És Károly bátyám ott lakott, akkor ismertem meg. Az írásait persze már ismertem, mert nyolcadikos koromban Milan Petrović nevű szerbhorvát tanárom volt, aki úgy tudott magyarul, mint én, és a szerb dolgozataim nyomán feltételezte rólam, hogy verselek. Magyar létemre a legjobb dolgozatokat írtam nyolcadikban, ugyanis hetedik után otthagytam a jezsuita intézetet egészségi okok miatt, és Verbászra jöttem, hogy megtanuljak németül is jobban. Elvittem Milan bátyámnak 2-3 füzetnyi versem, egy hét múlva visszahozta és azt mondta, nyugodtan elküldheted Szentelekynek, nem vallok veled szégyent. Szóval Milan annyira tisztában volt, hogy hova küldjem, olvasott magyarul, magyar lapokat. *A Mi Irodalmunk* a *Reggeli Újság*nak a vasárnapi melléklete volt. Elküldtem Szivácra Szentelekynek 5-6 verset. Hamarosan kaptam választ rá: versei jók, sorban közölni fogom. *A Mi Irodalmunk*ban közölt, azt hiszem, egyet először akkor tavasszal, aztán folyamatosan…

Ez az első közölt verse?

Igen. Később folyamatosan a *Kalangyá*ban és *A Mi Irodalmunk*ban is. A *Kalangya* is akkor, egy évvel érettségi után, 1931 őszén jelent meg, azt is Szenteleky szerkesztette.

És láttam, akkor jelent meg valahogy a *Bazsalikom*juk, Szenteleky és Debreczeni fordításkötete, és kedvet kaptam rá. Biztatott is Szenteleky az első levelében, hogy fordítsak, akkor volt újdonság Pandurovićnak a *Misao* című antológiája. Verbászon egy télen lefordítottam az egészet. Ezt is megmutattam persze Petrović Milannak, és jó véleménye volt róla. Ez olyan iskola volt, olyan ujjgyakorlatok voltak, hogy persze az kihatott a saját lírámra is. Ketten voltunk magyarok a verbászi gimnázium nyolcadik osztályában: a hegyesi kántor fia meg én. A kollégák

zöme német volt, a szerb osztálytársaink részben szenttamásiak voltak, részben óverbásziak, de a zömük belgrádi. Magas rangú hivatalnokok, sőt miniszterek gyerekei. Csodálatosan jó volt a hangulat és az összhang. Németek, szerbek és magyarok, mondom, csak ketten voltunk. De engem mindig piszkált, hogy a németek kérkedve beszélnek a filozófusaikról. Nem messze volt ott tőlem egy kis német diákotthon-szerűség, magánháznál, öten-hatan laktak két szobában. Központi fekvésű volt, a Kanalgassét és a Fő utcát összekötő mellékutca volt az, ott gyülekeztek a nyolcadikosok, sőt hetedikesek is. Tőlük hallottam a német filozófusokról, de én nem ismertem akkor még őket. Sík Sándor akkori verbászi, Pestről menekült kommunista orvos a segítségemre sietett, a könyvtárát a rendelkezésemre bocsátotta. Nagyszerű könyvtára volt, baloldali könyvek, a *Nyugat*ot például ő adta először a kezembe. A német filozófusok is megvoltak. Nietzsche érdekelt persze a legjobban, és Schopenhauer. Áttanulmányoztam őket, éppen olyan módszeresen, mint ahogy a műfordítást csináltam. Megtehettem, mert olyan ismeretekkel jöttem el a jezsuitáktól, hogy Verbászon a reálban alig tanultam. Főképp a fizikát meg ilyesmit, mert a fizika nem ment, a jezsuiták erre nem is fektettek súlyt, hanem elsősorban a nyelvekre. És akkor nagyon meglepődtek, mikor egyszer megjelentem ott a német diákotthonban és a vitájukba beleszóltam. Kajánul nyugtáztam magamban, hogy nem csak ők tudják ezt, nem olyan nagy művészet megtanulni valamit, csak az ember hozzáférjen a könyvhöz, a forrásmunkákhoz.

Milyen volt akkor Nietzschéről a vélemény, azok a német diákok is szerették Nietzschét? Elsősorban akkor is ezeket a fajelmélettel kapcsolatos momentumokat kutatták, vagy az még egy egészségesebb Nietzsche-kép volt?

Azt nem. Sokkal egészségesebb Nietzsche-kép volt, azt nem is lehetett akkor még előrelátni, hogy ennyire felhasználják majd Nietzsche műveit a nácik. Az még nagyon távoli zene volt, bár 1933 már közel volt, ott lehet, de nálunk, a jugoszláv szakirodalomban nem volt semmi nyoma. Én nem is azért szerettem Nietzschét. Az *Also sprach Zarathustra* például egy remekmű, ma is azt mondom, hogy az tetszett legjobban. Sőt tetszettek a versei. Krležánál találkoztam később egy ilyen kitétellel, hogy kár, hogy abbahagyta a lírát, mert volt egy-két nagyon nagy verse. És valóban, jó a lírája, mély líra az.

No pecare maturus lettem. Ez azt jelenti, hogy írásbelit kellett csak írnom, és ha a háromból kettő kitűnő lett – ez francia módszer szerint

volt –, akkor felmentettek a szóbeli alól. Mind a három írásbeli kitűnő volt, úgy hogy felmentettek. Ezekben a napokban mentem ki Szirmaihoz. Az írásait ismertem persze, főleg *A Mi Irodalmunk*ban, ami megjelent. Énnekem még nem volt közöm a *Vajdasági Írás*hoz. Azt csak Hegyesen az egyik asztalos barátomnak a könyvei között láttam, az egész évfolyamot vagy évfolyamokat, és persze elolvastam, de akkor már megszűnt, mikor én kikerültem a jezsuitáktól. 1930–31-ben már nem volt. Hanem 1931 végén megindult a *Kalangya*. Azonnal az első számban, azt hiszem, már közölt tőlem írást is, utána folyamatosan.

Milyen ember volt Szirmai?

Szirmai különc volt minden vonatkozásban, de roppant alapos és áldozatkész ember. Az éjszakáit áldozta fel 1933-tól, amikor Szenteleky őt bízta meg halála előtt a *Kalangya* főszerkesztésével, őt jelölte ki utódjául. Akkor már Verbászon voltam nyaranta a patikában, és kijártam hozzá, nagyon gyakran este is, és láttam, hogy az éjszakáit áldozta fel, csiszolta, javította a kéziratokat, írásbeliségre tanította a *Kalangya* íróit. És abban is igazat adtam neki, hogy szigorúan rostált, ez persze kiváltotta egyeseknek a haragját és pártütését, mert hát a Kisbéry például, emlékszem, nagyon csúnyán megtámadta, aztán voltak mások is. És főleg mikor Kázmért megnyerte, és Kázmér már a *Napló*ban nem szerepelt annyit, hanem úgyszólván Szirmainak a leghűbb és legszorgalmasabb munkatársa volt, a kritikai rovatnak. Azt is kifogásolták és felhozták, jó ürügy volt a támadásra. Én azonban nagyon kedveltem, és teljesen helyeseltem azt, hogy irtja a dudvását, mert a nívó nagyon alacsony volt Szenteleky korában, az a kezdet kezdete volt, nem is lehetett mindjárt nem tudom milyen igényeket támasztani.

Szentelekyt ismerte?

Nagyon sokszor voltam hálóvendége. Került-fordult meghívott, már hegyesi praxikoromban, és szívesen mentem hozzá, mert csodálatos légkör volt a körül az ember körül. Beteg volt, tudtam róla, de ha író látogatta meg, se időt, se egészséget nem kímélt. Tömött francia könyvekkel. Vittem egy bőrönddel, hoztam egy bőrönddel. Két lírai antológiája még most is a birtokomban van, mert már nem tudtam visszaadni neki 33-ban. A felesége meg nem tudott róla. Nem tudom, azt hiszem, kegyeletből ragaszkodtam ehhez a két könyvhöz, hogy legyen valami. Ma is a könyvtáramnak a legszebb helyén van.

Szenteleky szabadkőműves volt…

Igen.

Mit jelentett ez akkoriban?

A páholy *A Mi Irodalmunk*ra nem hatott ki egyáltalán. Ezt mi tudtuk róla, én tudtam róla például, de ezt nem hangoztatta egyáltalán. A *Napló* sok mindenért támadta őt, mert voltaképpen mégiscsak némi konkurenciát jelentett. Emlékszem egy ilyen nevetséges valamire, hogy a kerékpárját ellopták Szivácon. A későbbi feleségének az udvarlója volt akkor, és a ház elől, a fától, aminek nekidöntötte, ellopták. A *Napló* kajánul jegyezte meg ezt egy cikkben, egy apró kis glosszában. Nevetséges volt ez a torzsalkodás itt, a kisebbségi életünk irodalmában.

Véleménye szerint milyen elvek alapján polarizálódott akkor az irodalom?

Ilyen szempont nem is volt. Szenteleky minden írást közölt, amit ő az átlagszinthez megfelelőnek és közlendőnek tartott. Nem volt ilyen, nem is lehetett ilyen kívánalom a vajdasági írókkal szemben, hogy balosabb írást kérek, vagy nemzethűbbet. Nem volt, én sohasem éreztem a leveléből ki ilyen sugalmazásszerűséget, de abból se, hogy a beküldött írásaim közül mit közölt. Szirmainál se volt ez. Soha. Sőt bátran kiállt például Szirmai éppen Kázmér mellett. Vagy amikor közeledtek a hidasokkal. Emlékszem, Somorja néven, aki írt…

Somorja Sándor, Steinfeld…

Egyáltalán, Szirmai nem volt az az ember, akinek kikötése volt, hogy milyen hangú legyen az az írás, baloldali vagy jobboldali. Míg Szenteleky sugalmazta az úgynevezett couleur locale-t, Szirmai teljesen felhagyott ezzel, sőt akkor volt nagyobb az esélye egy-egy írásnak, ha minél általánosabb jellegű volt. Ha persze úgy be volt ágyazva a problémánk, a kisebbségi problémánk, abba az írásba, hogy nem lógott ki a lóláb, és nem volt hetvenkedően magyarkodó, azt természetesen megengedte és javallta is.

Szentelekyt úgy emlegetik, mint a vajdasági irodalom Kazinczyját.

■■■

Mint szervező feltétlenül rá is szolgált erre a névre. Engem meglepett Vajda Gábornak a Kázmér-monográfiájában az a kitétel, hogy uralkodási hajlamot mutatott.[13] Soha. Annyira fölöttünk állt tudásban is, íráskészségben is, hogy elfogadtuk őt vezérünknek. Pontosan tudta, hogy kitől mit várhat. Herceget nagyra tartotta. Nem volt vezérkedő. Például Szirmainak nagyon szívesen közölte az írásait, nagyon nagyra tartotta Szirmait. Méltán.

Kire emlékszik még ebből az időszakból?

Draskóczyra, Borsodi Ferire, akit ma szinte itt nem is emlegetnek. Egyetemista korában írogatott ő *A Mi Irodalmunk*ba. Aztán Tímár Ferire, akiről ma nem szabad egy szót se szólni. Én méltánytalanságnak tartom, mert jó költő volt, sokkal jobb, mint akiket ma itt nevesnek tartanak legalábbis. Azért, hogy tragikusan végezte, az még nem ok arra, hogy elhallgassuk végképp. Nekem nagyon jó barátom volt Tímár Feri. A legjobb barátom az írók közül. Az egy véletlen volt, hogy ő a külügyi rovat szerkesztője lett a *Napló*nál, mert tudott gyorsírni, és nem írhatott mást, mint amilyen anyagot kapott. Nem volt az fasiszta soha. Soha. Nagyon-nagyon helyesnek tartottam, hogy Majtényi Mihály kétszer is írt róla, a *Híd*ban nem is olyan régen, halála előtt. Mi hárman nagyon jóban voltunk Szabadkán: Majtényi, Tímár és én. Együtt kosztoltunk a Gálnál valamikor. Én még nőtlen voltam, Mihály akkor nősült, és a Feri, az örök agglegény. Sokat voltunk együtt, hol nálunk voltunk később, mikor én megnősültem, hol a Mihálynál. És még nagyon szerettük Ferivel együtt, ketten Arató Endrét, akiről szintén nemigen írnak. Sokat nem írt, az biztos, de jól képzett, művelt ember volt. Sajnos ő is odaveszett, mint Kázmér, 1942-ben vagy 1943-ban.

A két háború között volt valami szervezett irodalompolitika? Voltak olyan irodalmi csoportosulások, ahol irodalmi kérdésekről vitáztak, szervezkedtek?

■

[13] „Kritikusunknak valóban megvoltak az alkati és műveltségbeli előfeltételei, hogy »téridegen« elem legyen Szenteleky vajdasági irodalmában, de hogy valóban azzá lett, arra a féltékeny vezér által a szellemileg tunyák között könnyen felszított, s később már Szirmai Károly előtt is megszüntethetetlen, a nagyvilág kultúrájában otthonos európéerrel szembeni tartózkodás, a magabiztosság és a fölény irigylése ad magyarázatot." (Vajda Gábor: *Kázmér Ernő szellemi arca*. Újvidék, 1980, Forum Könyvkiadó, 181–182.)

Az Ezüst Tulipán átadásakor találkozgattunk. Ilyen volt Becsén, Becskereken, akkor a felmerülő problémákat ott tárgyaltuk meg, de külön nem hívott össze bennünket se Szirmai, se Szenteleky ilyen céllal. Tán nem is lett volna arra mindenkinek se pénze, se ideje, hogy egy-két napot csak ezzel töltsön.

Hogy érte a világháború kezdete, hol volt akkor?

Akkor Szabadkán voltam, 39-ben, amikor Lengyelországot megtámadta a hitleri szoldateszka, mindjárt be is hívtak mint tartalékos gyógyszerészhadnagyot, de már novemberben leszereltem, akkor megnősültem, és elkerültem Szabadkáról Alsólendvára, az ottani patikának a provizoraként. 40-ben megint behívtak mint tartalékos tisztet. És 1941-ben a magyar hadsereg bejövetelét is Alsólendván éltem meg. Meglehetősen vegyes érzelmekkel és tapasztalatokkal. Rengetegszer eszembe jutott nagyapám, és mindig azt mondtam magamban, hát bizony nem ezeket a magyarokat vártuk. Később aztán gyászosan bebizonyosodott, hogy mennyire méltatlanok voltak a szerepükhöz.

Szirmaitól kaptam egy levelet 1941 tavaszán, még mielőtt a magyarok bevonultak volna Bácskába, és a levélben mellékelte Cs. Szabó Lászlónak az egyik levelét, ahol Cs. Szabó megköszönte az *Erdélyben* című könyvéről a *Kalangyá*ba írt cikkemet, recenziómat. Amint bejöttek a magyarok, hamarosan megint kaptam Cs. Szabó Lászlótól levelet, ő volt ugyanis a rádió irodalmi osztályának a vezetője akkor. Ezzel a levéllel kerestem fel a katonai hatóságot, mert két hétig, azt hiszem, zárlat volt, nem lehetett átjutni, nagyon emlékezetes marad az a látogatásom a katonai parancsnokságon. Bemegyek a Cs. Szabó levelével, nézem ott a folyosón a címeket, rangokat, na, mondom, ezek sose gyógyulnak ki a rangkórságból. Megálltam egy kevésbé zengzetes titulusnál – valami lófő –, hát ez csak erdélyi lehet, gondolom magamban, mi meg bácskaiak vagyunk, talán nem ilyen magyarországi kórságban szenvedő ember, bekopogok hozzá. Nem hallotta. Én nem hallottam, hogy szólt-e vagy sem, hogy szabad, egy bizonyos idő után beléptem. Minősíthetetlen hangon nekem támadt, micsoda csetniki módszer ez… Meghűlt bennem a vér. Mondom neki, engedelmet kérek, én kopogtam, semmiképpen nem érdemeltem ezt a hangnemet, nem hogy kopogtam, hanem még vártam is. És vegye tudomásul, hogy nem vagyok csetnik, hanem kisebbségi magyar író vagyok. Éppen ebben a tárgyban járok, és letettem eléje Cs. Szabó levelét. Nem rá tartozott az ügy elintézése, volt valami Tímár ezredes, azt hiszem az volt az ottani parancsnok, az másnap át is engedett a határon, akkor a versemet közölte Cs. Szabó mindjárt a pesti rádióban.

■■■

Említette, hogy Zágrábban tanult. Ismerte Krležát?

Igen, zágrábi diákéveim nagyon hasznosak voltak minden szempontból, mert többet voltam az egyetem könyvtárában, mint a hivatalos órákon. Mint említettem is, nem szerettem a szakmát, tehát a szervetlen kémiát végképp nem bírtam, nem is jártam az órákra. A szerveset igen, az érdekesebb volt már, aztán növénytant, farmakopeát, farmakognóziát hanyagoltam. Inkább az egyetemi könyvtárba jártam. Rengeteget olvastam azokban az években. És ott ismerkedtem meg voltaképpen Tadijanovićtyal, Cesarićtyal, Ivan Goran Kovačićtyal, akivel jártam például szlavisztikára, mert az érdekelt. Többször. Azt hiszem, magyar író nem is írt róla, a haláláról legalább nem emlékezett meg olyan formában, ahogy én tettem, a kötetembe be is vettem. Azokat a napokat és órákat idéztem fel benne, amikor a Pozorišna kavanában együtt vitatkoztunk és beszélgettünk Ivánnal a horvát ugarról, ő a horvát ugart, én a magyar ugart szidtam. Kosztolányiért rajongott például. Mesélnem kellett, nem volt neki Kosztolányi-fordítása horvátul, magyarul meg nem tudott, noha az édesanyja magyar volt. Ezeket az órákat idéztem vissza, mert mikor hazajöttem a háborúból, akkor az első utam Zágrábba vitt és akkor értesültem, csak ott értesültem a haláláról.

Még Szenteleky 32-ben egyik levelében arra kért, hogy keressem fel Krležát, és csináljak, ha lehet, vele egy riportot a *Kalangyá*ba. Én nem voltam a riport embere, sosem foglalkoztam újságírással, noha színházi bemutatókról a *Napló*ba írtam egy-kétszer, vagy Meštrović-tárlatról egyetemista koromban, de más érdekelt engem Krležánál, a verseit már mind ismertem 1932-ben, a prózáját még nem mind, és az esszéisztikáját még nem mind olvastam, de mikor felkért Szenteleky, hogy írjak róla riportot, esetleg fordítsak is tőle verset, akkor az utóbbira mindjárt elszántam magam, és küldtem is neki 6-7 verset. A *Kalangyá*ban meg is jelentette, és amikor megjelent, nyilván elküldhette a számot Krležának, mert Krleža engem a fizikaóráról kéretett a telefonra, és akkor hívott meg, hogy legyek ebédvendége, „ha nincs okosabb programom". Ez 1933 tavaszán volt, Krležáról akkor mindent beszéltek Zágrábban, hogy ilyen szigorú, ilyen kritikus, hogy visszavág a beszélőtársának, ha a legkisebb hibát észleli, nem egyezik a véleménye az illetőével. Ezekről a dolgokról hallottam horvát írók szájából is, és az egyetemi könyvtár látogatóinak sorából sokan úgy ismerték, hogy egy rendkívül akadékoskodó ember. Kicsit szurkoltam, mielőtt felkerültem hozzá, én a Gundulićevában laktam akkor, ő meg ott az Ulica Kraljice Marije második-harmadik házában. A rögzített vasárnapi napon elmentem hozzá, és azzal a *Kalangya*-számmal fogadott, ahol a versei megjelentek. Ebéd

után beszélgettünk, az ember szédült attól a rengeteg tudástól, és ahogy ő azt tálalta. Pontosan úgy beszélt, ahogy írt. Folyamatosan roppant nagy anyagot fogott össze távoli területekről. A gondolattársítása volt a legmeglepőbb számomra, és mindig találó volt a jellemzése, akár politikai, akár irodalmi vonatkozású témáról volt szó. Akkor volt Dubrovnikban a PEN Klub kongresszusa. Megjegyzései vágtak. Nagyon emlékszem arra (azóta már hárman-négyen is megírták), hogyan mesélte el első találkozását Kosztolányival. A *Bankett Blitvában* első könyvében megírja, és meglehetősen hitelesen adja vissza. Nekem azonban nem egészen úgy mesélte el. Azóta már láttam valahol a naplójában is, és valakinek, akinek szintén elmondta, annak másképp mondta el. Én arra emlékszem, hogy a keleti frontról zászlósként jött haza. Szabadságra. Az a hangulat ott, ősz van, eső, bakák vonulnak a budai utcákon, a Logodi utcában lakott akkor Kosztolányi Dezső. Ő meg akarta látogatni, mert nagy tisztelője volt. A szállóban hagyta a dolgokat, civilbe öltözött, és úgy ment fel hozzá. Kosztolányi roppant szívélyesen fogadta. Közismert volt ő erről, minden magyar íróval is, aki felkereste, nagyon előzékeny, finom volt. Azt hiszem, említenem sem kell, hogy Krleža még 33-ban is tökéletesen beszélt magyarul, úgyszólván a hangsúlyán se lehetett észrevenni, hogy horvát. Beszélgetni kezdtek a háborúról, ami kézenfekvő volt, hiszen közölte Kosztolányival, hogy csak átutazóban van Pesten, és mint rajongója keresi fel. Hanem Krleža akkor nem a baloldaliságával sértette Kosztolányit, hanem talán inkább a pánszlávizmusával. Elkezdett áradozni neki, hogy most jövünk mi, szlávok, a Monarchiának harangoznak, és elsöpörjük a Monarchiát. Kosztolányi némán hallgatta, majd megszólalt: „Fiatal barátom, én azt nagyon jól tudom, hogy recseg-ropog a Monarchia. Szívem szerint én is úgy örülök, mint maga legalább, ennek a ténynek. De annak, hogy a szlávság itt a nyakunkra jön, annak bizony nem örvendek." Ezzel nagyon udvariasan felállt, és az ajtóra mutatott. Sőt a kezébe nyomta a botot és a kalapját is. Így távozott tőle. Ezt így mesélte akkor el nekem. Hát a regényében, a *Bankett Blitvában* című-ben nem egészen ilyen élesen. Én erre bátorkodtam akkor neki mindjárt megjegyezni, hogy most már értem, honnan van az az egészen lekicsinylő, sőt megalázó mondata az egyik esszéjében, amit a magyar irodalomról írt a 20-as évek végén. Ha jól emlékszem, így hangzik: Kosztolányi nagy költő lett volna, ha nem lett volna előtte Rilke. Hát mondom, Ön akkor nem ilyen véleménnyel lehetett róla, amikor felkereste 1917-ben. Ez nyilván annak a kidobatásnak az utózöreje, mert szerette is Kosztolányi Rilkét, ez nem vitás, de *A szegény kisgyermek panaszai*ban semmi rilkei nincs. Az hiteles anyag. Sőt *A bús férfi panaszai*ban sincs semmi rilkei. Ezt – mondtam akkor – a harag diktálta Önnek.

■■■

Szóval még egy ilyen nagy ember sem mentes az apró személyes bosszúktól…

Úgy látszik, nem. Borzasztóan hiú volt mindvégig. Aztán még valami vallott arra, hogy fáj neki még mindig az a kidobatás, mert azt mondta, legközelebb majd Pesten lesz a PEN Klub kongresszusa, Kosztolányi fog elnökölni, elviszi a vendégeket az Alföldre, a magyar pusztára, megmutatja nekik a csikósokat, és a vendégek látni fogják, hogy milyen műveletlen a magyar nép. Mondom neki, azt nem fogják látni, mert olyan közel nem kerülnek egymáshoz. Valószínűleg nem fogják megszólaltatni se azt a csikóst, se azt a zsellért, egy szegény magyart sem. Nohát, ezt én csak képletesen mondtam, válaszolta. De azt nagyon jól látta, hogy milyen a helyzet, és milyen viszonyok között élt a szegény magyar, főleg akkor, s nagyon élesen bírálta a Horthy-rendszert, a magyar állapotokat általában. Az nekem imponált, mert sokkal kevesebbet tudtam az odaáti magyarságról, mint amennyit ő egy fél óra alatt elmondott. Utána nagyon sokat találkoztam vele az utcán. A kémiai laboratóriumunk, ahova hetente kétszer jártam, az Astoria szálló mellett volt, és igen gyakran láttam őt ott üldögélni és vitatkozni. Festőkkel, főleg festőkkel, írókkal is, Cesareccal nemegyszer, s ha ment hazafelé, akkor én a laboratóriumból jövet rendszerint találkoztam vele. Mindig leállt velem az utcán. Fordítottam novellát is már akkor tőle, mikor megjelent az *Ezeregy halál* című kötete, a címadó novellát éppen akkor fordítottam le, de nála nem jártam akkor, gimnazista koromban még egyszer, hanem mikor Verőcén, Viroviticán dolgoztam, majd később Karlovacon. Akkor rendszerint átutazóban fölhívtam, és vagy az Esplanadot, vagy az Astoriát jelölte meg találkozóhelyül, és elbeszélgettünk vele.

Első találkozásunkkor, 33-ban ösztönzött, hogy fordítsam le a drámáit. Könnyűszerrel meggyőztem, hogy nem aktuális. Vajdaságban nem volt akkor magyar színház, Pesten meg el sem lehetett képzelni, hogy akármelyik drámája a *Glembay*-ciklusból eséllyel indulhatna, ezt meg is mondtam neki, belátta, de azt mondtam neki, készülök rá később. Mikor Viroviticán voltam, Karlovacon, akkor Zágrábban legalább öt-hatszor láttam minden darabját a színházban, nagyon jó Gavella-rendezésben, nekem az a rendezés sokkal jobban tetszett, mint a későbbiek Pesten, a Stupica-rendezések. Az kifogástalan volt, és nagyon jó színészek játszottak. És amikor 1944-ben kikerültem a frontra a 111-es tábori kórházzal, akkor magammal vittem a Binoza-kiadású *Glembay*-kötetet, ahol három dráma együtt volt, munkám alig akadt, a gyógyszert beszereztem havonta egyszer, és más dolgom nem is igen volt. Könnyűszerrel, játszva

lefordítottam, szótár nélkül. Ezt az egy könyvet vittem magammal, ezzel a célzattal, hogy ha majd elérkezik az idő, akkor megismerkedhessenek Pesten a Krleža-drámákkal. És amikor elkészültem a fordítással, akkor már visszajöttünk a Kárpáton túlról, nevezetesen a lengyel Dolinából, ahol állomásozott a kórházunk, Beregszászon voltunk és onnan küldtem el mindhárom drámának a kéziratát Csorba Győző költőbarátomnak Pécsre. Egy-egy példányt megtartottam, de azok sajnos tönkrementek, mert később, amikor átmentem a szlovák partizánokhoz, akkor elázott egy folyón átkelvén. Csorba Győző megőrizte, és amikor 1947-ben először látogatott fel jugoszláv íróküldöttség Pestre, akkor Krleža ragaszkodott ahhoz, hogy Pécsett is legyen egy irodalmi est, és Csorba Győző barátom ott várta az előadóteremben három drámájának kéziratával, ami meglepte Krležát, mert én találkoztam ugyan vele 1947 tavaszán itt, és mondtam neki, hogy lefordítottam a három drámát, de nem tudom, hogy megvan-e Csorbánál Pécsett. A háború átvonult Magyarországon, nem lehetett tudni, hogy kit hogyan ért. Meglepődött, fogta a három drámát és fölvitte Pestre, átadta Majornak, a Nemzeti Színház akkori igazgatójának azzal, hogy játszani is fogják, sorban. Igen ám, csak aztán beütött az a famózus 1948. 1947 tavaszán, amikor utoljára fent voltam Zágrábban (már úgy értem, hogy utoljára, mert 1948-ban átmentem a családomhoz Magyarországra), akkor felkerestem Krležát, a Braća Kavurićában lakott, ott találkoztam akkor Sinkó Ervinnel hosszú idő után, mert Szabadkán láttam Ervint még, azt hiszem, a 30-as évek végén utoljára, és akkor nagyon jólesett vele találkoznom Krležánál. Abban az időben nagyon szoros volt a barátság kettőjük között. Később, amint a zágrábi íróktól hallottam, elhidegültek, úgy értem, hogy elhűlt egy kicsit ez a barátság. Akkor Krleža éppen azon dühöngött, amikor ott voltunk, hogy nagyon kevés honoráriumot kapott a *Léda*ért a milánói színháztól. A haját tépte szinte, hogy lehet, hogy ilyen keveset fizetnek. Hanem azóta, amióta megindult a vesztegzár után a normális élet a két írószövetség között, valahányszor Zágrábba mentem a *Književni razgovori*ra, mindig felkerestem.

1947-ben az Európa azzal bízott meg, hogy fordítsam 1e a *Glembay család*ot, vagyis a három drámának a prózai részét, ami voltaképpen nem is mind egynemű írás, még csak nem is lehet keretnovellának nevezni, mert más-más természetű írások. Én tiltakoztam annak idején az Európánál, hogy ez kiváltja az öregből a dühöt, nem fog beleegyezni. De az Európa azon a véleményen volt, hogy amint bemutatják a drámáit, szukcesszíve kiadják egy külön sorozatban mindegyiket. És érdekes, hogy ennek a voltaképpen nagyon más-más természetű írásnak, amit felölelt a *Glembay család* egy 300 oldalas könyvben, nagyon nagy sikere

volt. Mindjárt megérezték, Maár Gyula írt először a kötetről nagyon hosszan és nagyon alaposan, majd az összes folyóirat. Megérezték, úgy látszik, a nagyságot. Hogy most emlékeztek-e ezek a fiatal kicosok,[14] akik írtak róla, nem emlékezhettek, vagy aligha emlékezhettek Németh László egy-két írására, amit Krleža esszéisztikájáról írt, egyszer pedig a jószomszédság kapcsán általában Krležáról. De megérezhették, úgy látszik, a nagyságot. Mert van ott egy-két nagyon nagy novella, az *Ivan Križovec,* aztán a *Temetés Terézvárott,* és maga a bevezető, inkább dokumentumírás-szerűség, mintsem novella, a Glembayokról általában. A publikum is nagyon kedvezően fogadta, úgyhogy a Forum évek múltán nem véletlenül adta ki a *Glembay család*ot ugyanabban a formában, ahogy Pesten megjelent, és külön a három drámát az évforduló alkalmából, hat kötetben, amely elé éppen Sinkó Ervin írt bevezetőt.

Valahogy én is úgy éreztem, hogy valami ambivalens vonzalma van a magyarsággal szemben. A gyermekkori reminiszcenciák folytán méltán gyűlölhetett bennünket és haragudhatott ránk, persze nem a magyarságra, hanem a Khuen-Héderváry politikájára. Azt én nagyon megértettem, mert számtalanszor volt szó erről köztünk, de az irodalmunkat és a pesti élményeit a Ludovikán, sőt már Pécsett is, azt nem tudta elfelejteni, az olyan szép emléke maradt, hogy mindig is azt mondta, hogy az holtig tartó szerelem. Ez a kettősség, az ambivalencia, ez megvolt. A gyermekkor terhes volt azzal a hülye, rossz magyar mágnáspolitikával, tudjuk, hogy milyen visszhangot váltott ki nemcsak a horvát irodalomban, és nemcsak Matošnál és Krležánál, hanem a népben is.

> *Felszívódhatott belőle sok ebből a kultúrából, mondják, hogy amikor a* Zászlók*at írta, Révai-lexikonokkal vette magát körül, lexikonszerkesztőként is támaszkodott a magyar forrásokra…*

Rengeteget olvasott ludovikás korában magyarul. Később, 3-4 évvel ezelőtt, mikor egyszer felkerestem, akkor vallotta be, az volt a kívánsága, hogy küldjek neki 3-4 Krúdyt. Mondom, mindig tagadta, Mester, hogy Krúdyt nagyon szerette. Most kibújt a szög a zsákból. Azt mondja, nagyon szerettem, valóban nagyon szerettem. Megejtő zene, megejtő. A mondatai mélyhegedűk. Mondom igen, és ha hiszi, ha nem, az Ön mondatai is néha nagyon emlékeztetnek zeneileg a Krúdyéira.

[14] Piperkőcök.

■■■

Beszéljünk egy kicsit többet Önről. Amikor letelepedett Budapesten, hogyan illeszkedett be abba a környezetbe, hogyan tekintettek Önre és arra az egész kultúrára, amiből érkezett?

Még ma is panaszképpen mondanám el vagy jegyezném meg, hogy velem még ma is bizonyos körök és elemek éreztetik, hogy mintha rossz fát tettem volna a tűzre 1948-ban, amikor elmentem innen. Nem voltam én, kérem, pártember. Én nagyon-nagyon szerettem a szerbhorvát irodalmat, rengeteg művelőjével jó barátságban voltam. Engem nem politikai intenció vitt át, egyszerűen a családi körülmények. A feleségem két gyerekkel odaát volt, és bizony ínséget láttak. Kellett egy támasz nekik. Ez vitt át, és sokan félremagyarázzák azt, hogy én szöktem! Szöktem, mert nem kaptam útlevelet, 48-ban a Kominform-nyilatkozat megjelente után nem lehetett kapni útlevelet Magyarországra. Akuttá ez a kérdés épp akkor vált családi életünkben, úgyhogy nekem át kellett mennem.

Hát hogyan fogadtak? Az írói körök nagyon-nagyon barátságosan. Emlékszem, Haraszti Sándorhoz mentem fel mindjárt az első napokban, a *Szabadság*ot szerkesztette akkor, és a lépcsőházban találkozom Zelk Zoltánnal. Mondta, hallottam, hogy itt vagy, gyere be az Írószövetségbe, kitöltöd az űrlapot, nyilatkozol, belépsz, nagyon szívesen látunk. Szóval az írók részéről semmi ellenszenv nem volt, viszont nagyon nehezen jutottam kenyérhez, állásba. Ezt ma se értem meg, eltelt három hónap, míg mint gyógyszerész elhelyezkedhettem, akkor is minden nap más-más patikában dolgoztam, akkor még nem voltak államosítottak a gyógyszertárak. 1950-ben államosították a patikákat, akkor mindjárt kineveztek vezetőnek egy Rákóczi úti kisebb patikába, és vezető is maradtam 1953-ig. 1953 tavaszán egy egészen téves váddal egy házkutatás után, amely során megtudtam, hogy mivel vádolnak, Tito-kém gyanújával bevittek az ÁVH-ra és tíz hónapig tartottak vizsgálati fogságban, ami abszolút szabálytalan volt, mert egy hónap alatt annak le kell zárulnia. A vallatások során határozottan meg tudtam állapítani, nem akceptálták azt, hogy családi okok és indítékok hoztak át, hanem engem mint nem pártembert nyilván a jugó hatóságok tettek át azzal a céllal, hogy kémkedjem. Miután tíz hónap után ez megdőlt, sehol semmi bizonyítékot nem találhattak ellenem, sem az ottani kapcsolataimról, amelyek felől alaposan faggattak és vallattak, se pedig ideátról semmi meggyőzőt vagy olyan adatokat nem kaphattak, amellyel rámhúzhatják azt a vádat, hogy csakugyan kémkedtem, kiengedtek. Ez a társbérletembe került, mert ugyanakkor egy ÁVH-s tiszt, míg benntartottak, beült a lakásomba, sőt az egész garderobomat bitorolta, nem is kaptam vissza semmit. Kezdhettem harmadszor az életet, egy szál

ruhában és télikabátban, ahogyan koratavasszal bevittek. Volt ugyan némi becsület bennük, mert az ÁVH-soktól, mikor ugyanúgy éjjel, ahogy bevittek, kibocsátottak, akkor kaptam egy telefonszámot azzal, hogy a gyógyszertárvállalat igazgatója hívja fel ezt a számot, meg fogja kapni az utasítást, semmi nem terhel, vezető állásba visszakerülhetek. Egy gyáva kukac jogtanácsosa azonban lebeszélte arról, hogy felhívja ezt a számot, ki tudja, miért volt bent a Dudás, lehet hogy jugoszláv kém volt, nem tudták felderíteni, ennek folytatása is lesz, megütheti a bokáját, szóval egy gyáva ember lebeszélte erről, és az igazgatóm nem hívta fel ezt a számot, beosztott gyógyszerész lettem először Kőbányán, egészen 56-ig, amikor azt a patikát szétlőtték. Majd mikor Krleža drámáját mutatták be a Nemzeti Színházban, akkor az igazgatóm és a személyzeti osztály vezetője magához hivatott és azt mondták, hogy feltétlenül el kell fogadnom egy nagyobb patika vezetését, mert nem lehet az, hogy aki kijött az ÁVH-börtönből és a Nemzeti Színház mutatja be a fordítását… Ők mulasztást követtek el, hogy nem merték azt a megadott számot felhívni, de ez számukra elegendő, és el kell fogadnom. Akkor először helyettese voltam egy nagy patikának a mostani Kodály köröndön, majd később Lőrincre kerültem a legnagyobb patikába, SZTK-ellátó patikába, és onnan a Kosztolányi Dezső téribe, mint újonnan létesült nagy patikába, ahonnan öt évvel ezelőtt nyugdíjba vonultam.

Mióta odaát vagyok, persze, a Rákosi-érában nem is fordíthattam, verseim se jelenhettek meg. Ivan Goran Kovačićnak az első magyar fordítása a *Tüzek és rózsák* volt, abba fordítottam szép számban verseket. (Akkor még nem fordítottam le a *Tömegsír*t, a *Jamá*t, csak jóval később, a szabadkai *Üzenet* közölte első vagy második számában. Benjámin László nem volt hajlandó átengedni a saját fordításait, aki szintén kétes nyersből fordította, így a Csuka fordítása jelent meg elsőként abban a kötetben.) Utána Krleža *A Glembay család* című prózai munkáját fordítottam, és aztán sorra nagyon sokat 57-től kezdve: Lalićnak három regényét, Davičónak a *Beton i svici (Beton és jánosbogarak),* Lalić Ivánnak egy válogatott verseskötete 71-ben jelent meg, és Košnak a *Hálók* című regénye, Dobrica Ćosić *Gyökerek* című regénye, Čopić *A hetedik offenzíva,* Dušan Baranin *A nagyúr, Miloš regénye,* különféle antológiákba rengeteg verset, novellát, és most legutóbb, két évvel ezelőtt Tišma *Upotreba čoveka,* amit úgy magyarítottam, hogy *Mire jó az ember?* Sajnos most hallottam, éppen az indulásom előtt, hogy nem jelenik meg 1982-ben, hanem csak 1983-ban.

Glaug János *Galamb János* (Nagybecskerek, 1919. augusztus 24. – Szabadka, 1997. március 20.) újságíró, lektor, költő. Az elemi iskola hat osztályának elvégzése után kőműveseknél, téglagyárban, vasúti műhelyben napszámoskodott. 1946-ban egy tudósítói verseny győzteseként a *Magyar Szó* újságírója lett. 1951-ben tájékoztatóirodás váddal kizárták a JKP-ból és áthelyezték a *7 Nap*ba. 1960-tól nyugdíjazásáig az Újvidéki Rádió filmkritikusa volt. 1958-ban részt vett a szabadkai Életjel megalapításában. Versei könyv alakban *Őszi nap ragyog* címmel jelentek meg Újvidéken a Forum kiadásában 1962-ben.

Az interjú 1980-ban készült.

Méltán állíthatjuk, hogy a kötetben szereplő interjúk alanyai közül Glaug János személyes, emberi teljesítménye a legnagyobb. Mi több, amikor öreg korában beszélgettem vele, már teljesen tisztában is volt a megtett úttal. Ha időnként van is a hangjában néhol „osztályharcos pátosz", az már inkább csak a racionalizálás tudatos alkalmazásának a nyoma: nem másokat általt, hanem saját magát. Nem hiába említi, hogy gyerekkorában papot játszott, alapvetően fontos volt számára, hogy legyen valamiben hite, amibe életének rettenetesen nehéz örökségét cipelve belekapaszkodik. A leghívőbb hívő volt még akkor is, ha ezt állandóan kétségbevonták, és még öregkorában is meghurcolták érte.

Elképesztő mélységből jutott el a polgári lét formái közé. Mint az interjúban is elmeséli, anyját fegyverrel kényszerítette katona apja, hogy hozzámenjen feleségül. Azután otthagyta, az asszony kikopott a textilgyárból, súlyos betegen koldult, lopott, egy deszkaólban éltek, a kovini elmegyógyintézetben végezte életét.[15] Ő egyrészt sok megaláztatásban részesült, másrészt nehezen viselte el azt. De szívós volt és öntörvényű, és gyakran maga is szaggatta maga körül a meglehetősen sűrű kapcsolati hálót. Egyrészt tagja volt a nagybecskereki Magyar Háznak, a Magyar Közművelődési Egyesületnek, ott járt helyesírási tanfolyamra, ott „avatták költővé" is, mert bár német apjától örökölte a Glaug nevet, mint mondta, „édesanyám magyar volt és magyar szellemben nevelt". A háború után (a vasúti WC kezelője volt akkor éppen) úgy került kapcsolatba a sajtóval, hogy Nagybecskereken megalakították a Magyar Antifasiszta Ifjúsági Szervezetet, és annak tevékenységéről tudósította az *Ifjúság Szavát*. 1946-ban vették fel a JKISZ-be, és 1947-ben már a JKP-be is (közben Újvidékre került a *Magyar Szó* szerkesztőségébe), de 1951-ben már ki is zárták egy belügyes provokátor bevetése által kreált tájékoztatóirodás vádak miatt, bár ennek részleteit az interjúban nem mesélte el.

Érdekes, hogy az emberek életük fontos mozzanatait sokszor valamilyen áttétel útján mondják el. Vagy a mással megtörtént hasonló eset szóba hozása kapcsán közlik a dologról saját értékítéletüket vagy magyarázatukat, vagy saját életük valamely más esete kapcsán. Glaug is elmondta, hogy azért nem lett JKISZ-tag már az 1945-ös első megkeresés után, mert arra akarták rávenni,

[15] Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I.* Újvidék, 2002, Forum Könyvkiadó, 331–333.

hogy figyeljen meg valakit. Azt mondta, nem lesz spicli, besúgó. De nem mesélte el, hogy ugyanígy nem akart „besúgó" lenni 1948 után: az állambiztonsági szolgálat egy provokátort küldött a nyakára, aki Tito elleni kijelentéseket tett előtte, neki pedig az volt a bűne, hogy ezt nem jelentette illetékes helyen. Szóval kellő előtanulmányok útján választották ki esetében is a megtörési technikát, hogy a megfélemlítettek, a szorongatottak között kezelhetőnek tudhassák. Ennek a módszernek az elemei kivétel nélkül minden interjúalanyunknál tetten érhetők, még azoknál is, akik időnként a szorongatók szerepében is megjelentek. Persze előbb azzal a váddal is próbálkoztak, hogy maga Glaug is tett ilyen kijelentéseket. Ő azonban már túl volt az ilyen szorongatásokon. Még az interjúban is, amikor kérdeztem, mondott-e ilyesmiket, azt válaszolta: „Én erre nem emlékszem. Akkor megmondtam nyíltan az elvtársaknak a pártértekezleten, lehet, hogy mondtam, az ember annyi mindent mondott. De ki emlékszik? Én nem emlékeztem erre."

A másik jellemző mozzanat Glaug esetében a nemzeti identitás eleme a tájékoztatóirodás konfliktusokban. Külön vizsgálat témáját képezhetné, hogy a magyar kominformisták magatartásában nemzeti kötődésük, és ezzel összefüggésben a Magyarország iránti viszonyuk milyen szerepet játszott. Természetesen nem arra gondolunk, hogy a területi revíziótól várták a megoldást, hanem arra, hogy a nemzeti és az osztályszempont kettősségének feloldását a proletár internacionalizmusban látták, amely majd eltörli az országhatárokat. Amikor Glaug összekülönbözött Rehák Lászlóval, a *Magyar Szó* akkori főszerkesztőjével, mert egy mondvacsinált konfliktus nyomán nem volt hajlandó megírni egy cikket „Rákosi Magyarországa" ellen, akkor az izgága természete és a szakmai felkészületlenségét próbára tevő feladat hárítása mellett ezt a mozzanatot is érezzük abban a szituációban.

Barátainak, támogatóinak védelme révén azonban nagyobb baja nem esett, áthelyezték a *7 Nap*ba, majd több mint két évtizedet az Újvidéki Rádió magyar szerkesztőségében töltött. A rendszerre jellemző azonban, hogy a hatalom a rá nézve teljesen veszélytelen, de meg nem tört embert még öregkorára se hagyta nyugton: 1982-ben a szerkesztőség nőnapi ünnepségének oldottabb hangulatában a szokottnál valamivel hangosabban szidta az elkanászodott kommunista burzsoáziát, amiért egy év börtönbüntetést kapott.

Mindenképpen példátlan volt az a személyes teljesítmény, amelyet az interjúban így összegezett: „Egy nemzedék, amelyik

■■■

voltaképpen betöltötte azt az űrt, amely egy nem létező értelmiségnek a helyét kellett, hogy jelentse, egyszerűen feleslegessé vált, és el kellett tűnnie."

■■■

1919-ben született Nagybecskereken. Milyen volt az a világ, amelyet először meglátott, kik voltak a szülei, mivel foglalkoztak?

Édesanyám cseléd volt, apám akkoriban katona, amikor összekerültek. Persze annak is volt egy tragikus foltja, hogy úgy mondjam, ahogyan édesanyám mesélte, apám fegyverrel kényszerítette rá, hogy a felesége legyen. Tudniillik édesanyám más férfit szeretett, de apám azt mondta neki, ha másé leszel, amikor kijöttök a templomból, a templom előtt lőlek le. Téged is meg őt is.

De nem ez az egyetlen szomorú pillanat anyám életében. Volt ennél rosszabb is. Amikor még kisgyerekek voltak, őt meg a bátyját édesanyjuk beletette egy vödörbe és le akarta ereszteni a kútba, hogy megfojtsa őket, mert nem tudta eltartani, felnevelni őket. Szerencsére éppen abban a pillanatban, amikor a vödör már lendült lefelé, megérkezett édesanyám anyjának a nővére Nagybecskerekről, aki a Béla bácsinak, Nagybecskerek híres dobosának volt a felesége, és azt mondta neki, ide hallgass, miért ölnéd meg ezt a két szép gyereket. Én elviszem a lányt Becskerekre és fölnevelem, te meg neveld föl a fiút. Úgy is lett.

Melyik az a legelső emlék a gyermekkorából, amire még emlékszik?

Arra egészen világosan emlékszem, hogy a dobos Béla bácsi, ahogy Nagybecskereken ismerték, és ahogy emlékeznek még ma is nyilván rá, mindig magával vitt engem. Amikor ment dobolni, én vittem a dobverőket. Ez különösen akkor volt érdekes, és nyilván ez az, ami így él még ma is bennem, ami megmaradt, hogy valahányszor kimentünk vidékre, a környező falvakba, vagy távolabb a város központjától, akkor a városi kocsis vitt ki bennünket homokfutón, mi ketten hátul ültünk, a kocsis elöl, és valóságos uraknak éreztük magunkat, ami elég ritkaság volt abban az időben. Szegény emberek, nagyon szegények voltak.

Akkoriban gondolt arra, hogy verseket fog írni, újságíró lesz, mit gondolt, hogyan fog élni, mi lesz a foglalkozása?

Hogy őszinte legyek, én pap akartam lenni. És nyilván nagyon jó népi pap lettem volna, mert a szocializmusnak megint csak jól jönne, ugye? Mostanság is. Különösen, mivel az egyház egy ideig igen görbe szemmel nézte a munkásosztály hatalmát, de most valahogy úgy látom, hogy ők is beletörődnek ebbe, és rájönnek, hogy ezen a vonalon még ők is velünk jöhetnek.

Szóval pap akartam lenni, és tudom, hogy otthon miséztem, fölvettem anyám alsószoknyáját, volt ott két lugas a nagy házban, ahol a nagyapám, aki amellett, hogy dobos volt a városnál, egyúttal házmester is volt. A lugasban nem volt senki délelőttönként, csináltam ott egy kis oltárt régi ládákból, és papot játszottam. Persze arra nem gondoltam, hogy egyszer írni fogok, hogy újságíró leszek, csak jóval később, már a harmincas évek táján. Akkor kezdtem el tudniillik írni is.

Hányban kezdett el írni, mikor írta az első verseit?

Volt egy barátom, Pubinak hívták, fényképésznek tanult a becskereki Rokvićnál, aki annak idején nagyon híres fényképésze volt a városnak. Ő egyszer azt mondta nekem, hogy ír egy regényt. El is mesélte a történetet, ezen felbuzdultam, mondtam, ha ő tud írni, akkor megpróbálok én is. Így írtam meg az első versemet, persze csapnivalóan rossz volt, mert meg kell mondanom, tekintettel, hogy az én nevem voltaképpen német, Glaug, a Galamb az művésznév, amivel Huszár Sándor ruházott föl, szóval emiatt a nevem miatt én a régi jugoszláv törvények szerint csakis német iskolába járhattam volna, vagy pedig szerbbe. Mivel németül nem tudtam, mert édesanyám magyar volt, és magyar szellemben nevelkedtem, kénytelen voltam szerb iskolába járni.

Mesélje el, hogy avatták költővé…

Tagja voltam a becskereki Magyar Háznak, a Magyar Közművelődési Egyesületnek. Minden héten volt ifjúsági taggyűlésünk, és ott egyszer elhangzott egy indítvány, hogy indítsunk pályázatot ifjú írók, költők, hogy lássuk, vannak-e közöttünk tehetségek, kik azok. Én is beadtam néhány verset, akkor kezdtem írogatni, mondjuk már körülbelül fél éve írhattam. A prózába nem nagyon mertem belefogni, de a versről, az ember azt hiszi, ugye, olvasott már verset, talán ő is tud írni. Nos, ezen a pályázaton én is megpróbálkoztam, beadtam a verset. Szabó Bertalannak adták ki bírálatra (B. Szabó Györgynek a bátyja, a nagybecskereki vasúti főműhely szerszámlakatosa volt, és a Nyárai Rudi csoportjában

műkedvelő, méghozzá az ismertebbek közé tartozott). Elolvasta, és amikor egy hét múlva találkoztunk, azt mondta, szerinte ez egy olyan vers, amit akár meg is lehetne jelentetni a lapokban, olyan jó. Előttem is írt már valaki, egy idősebb férfiember, nagy haja a válláig ért, és nagy hangosan azt mondta, miközben a kezét nyújtotta: egyen meg a fene, te is költő vagy.

Hogy hívták ezt az embert?

Ez Huszár Sándor volt.

Hogy jelentek meg az első versei?

Azután, hogy Huszár Sándor engem felfedezett a vajdasági magyar irodalomnak, nemsokára, azt hiszem, egy-két hét múlva megjelent a *Tükör*ben, László B. Jenőnek, Becskerek közkedvelt Vékony Nácijának a riportlapjában az első versem, méghozzá Galamb G. József névvel, a vers címe *Sötétben* volt. Egyszóval már a kezdet kezdetén egy tévedéssel léptem be az irodalomba. Először a Glaug név helyett Galamb lettem. Másodszor János helyett József. Egyedül az a szerencsétlen középső G. betű, az volt az egyetlen igaz, mert az a Glaugot takarta.

Hogyan lett a Galamb a költői neve?

Huszár Sándor, még mielőtt megjelent a vers, egy beszélgetés során azt mondta, az nem lehet, hogy egy magyar költőnek olyan sváb neve legyen, hogy Glaug… Az nem megy. Majd találok én neked, édes fiam, valami jó magyar költőnevet. Így lettem Galamb.

Akkoriban, amikor az első verseit írta, miből élt?

Napszámos voltam.

Hol?

Kőműveseknél dolgoztam hajnaltól vakulásig, napi húsz dinárért. Emlékszem, valami Tóth nevű kőművesmesternél voltunk, és a Bega-parton Róka Feri táján építettünk egy házat egy tanárcsaládnak, azt hiszem, éppen a Markovics családnak, egész nap hordtuk a betont, kevertük, mert rossz volt a talaj, négy mély lyuk volt, azt tele kellett hordani, hogy

jó alapja legyen a háznak. És bizony nekem nem volt ennivalóm, csak kenyerem, meg egy hagymát vittem mindig magammal, és amikor eljött az ebéd ideje, amíg a többiek egybegyűltek, addig én elbújtam, hogy ne lássák, hogy mit eszek. Csak azután, hogy megkaptuk az első heti fizetést, akkor mertem közéjük ülni, mert már nekem is volt szalonnám.

Akkor bejárt a szerkesztőségekbe, amikor vitte a verseit. Látta azoknak az embereknek az életformáját, akik tollal keresik a kenyerüket, nem pedig ásóval vagy lapáttal. Nem gondolt arra, hogy jobb lenne hivatásosan foglalkozni írással, abból élni?

Nagyon furcsán hangzik, de őszintén szólva soha nem gondoltam arra, hogy tollal keressem meg a kenyeremet. Talán vonzott is volna ez az úgynevezett könnyű munka, de nem kívántam, mert csak négy elemit végeztem, érettségim nem volt, a magyar helyesírást se ismertem, pedig már elkezdtem írogatni, és nyilván volt bennem valamilyen kritérium, hogy én ott nem tudnék helytállni. Például meg kell mondanom, hogy nagyon nehéz volt a magyar helyesírást elsajátítani. Igaz, két tanfolyamra jártam, amit a becskereki Magyar Ház szervezett, Ambrózy Károly tanár tartotta őket, de ez nem volt elég. Úgyhogy olvasás közben kellett nagyon odafigyelnem, hogy mit hogyan írunk helyesen. Aztán az első feleségem is segített, az magyar iskolába járt, úgyhogy ha valamit nem tudtam, akkor őt kérdeztem meg, de ez már negyvenötben volt, amikor összekerültünk.

Hogy nézett akkor a szerkesztőségi emberekre? Milyen véleménnyel volt róluk?

A *Becskereki Híradó* abban az időben a Maráéké volt, de Kelemen János szerkesztette, és ő volt egyúttal az *Ifjúság*nak a szerkesztője is – de nem, bocsánat, most jut eszembe, doktor Brájer József volt az *Ifjúság* című lapnak a főszerkesztője –, de Kelemen szokta mindig bevinni, ha volt valami új írás, és akkor mindig dörgölte az arcát meg a kezét és azt mondta, mester, mester, és akkor ez nekem nagyon jólesett. De ugyanezt mondta B. Szabó Györgynek is, akinek viszont a rajzait vitte be, tudniillik az *Ifjúság* címlapján mindig megjelent egy teljes oldal rajz, és B. Szabó Györgynek néha egy-egy rajza, valami régi fa, fal templomudvarban, most már nem jut eszembe más, de sok más minden is megjelent tőle ott. No, mondom, valahányszor én mentem vagy a Gyuszi, mert a B. Szabó Györgyöt mi Gyuszinak neveztük Becskereken, mindig azt mondta a Kelemen, hogy „mester, mester…". De én ezt a szakmát valahogy nem kívántam meg.

■■■

Mennyit fizettek akkor egy versért?

Nem fizettek semmit. Az ember örülhetett, hogy megjelent. Kapott egy lapot, amiben megjelent.

Akkor megértem, hogy miért örült annyira a Kelemen… Abban az időben, a második világháború előtt, ki és hogyan segítette a fiatal, tehetséges költőket, értelmiségi pályára vágyókat abban, hogy előrehaladhassanak?

Konkrétan elmondhatok három dologra vonatkozót. Az egyik az én ügyem, a másik Korom Tibinek és B. Szabó Györgynek az iskoláztatása. Kettőjüket a becskereki Magyar Ház segítette, Korom Tibit a négy gimnázium elvégzése után elküldték Leskovacra a textilipari iskolába, ezt a Magyar Ház tette lehetővé, az pénzelte, és arról volt szó, hogy engem is elküldenek, nekem volt voltaképpen négy elemim, és akkor már Huszár Sándor által felfedezett költő voltam, és arról volt szó, hogy a Magyar Ház segíti az iskoláztatásomat. Egy kikötés volt, hogy el kell végeznem két év alatt négy gimnáziumot. Én ezt elvállaltam, de teljesíteni nem bírtam. Tudniillik a Horváth-féle konviktusba kerültem, és ott egyszerűen szolgát csináltak belőlem, sőt az igazgató annyira ment, hogy egy ízben elaludtam éjszaka olvasás közben, és akkor kicsavartatta a villanyégőt, hogy fölöslegesen ne pazaroljam a villanyt, úgyhogy még olvasni se bírtam, nemhogy tanulhattam volna. Fél évig voltam a Horváth-konviktusban, összevesztem az igazgatóval, és átmentem az Engel-konviktusba, azzal, hogy ott fogom folytatni. Ott voltam két hétig, kifestették velem a betegszobát, voltam szüretelni a konviktus szőlőjében, utána hívatott az igazgató, egy fess fiatalember, akit különben abban az időben szalonkommunistának neveztek Becskereken, és azt mondta, édes fiam, nem tudunk téged többet itt tartani, mert a Magyar Ház nem hajlandó fizetni érted. Így aztán kútba esett az én iskoláztatásom.

És azt nem tudja, hogy miért nem volt hajlandó fizetni?

De tudom, tudniillik Horváth Sándor fölment Marton Andor elnök-igazgatóhoz, és azt mondta, hogy ezt a fiút, mármint hogy engem, nem kell iskoláztatni, mert kommunista. Pedig akkor én még azt se tudtam, hogy mi fán terem a kommunizmus.

Hogyan élte át a háborús éveket?

Kérlek szépen, úgy, hogy 1940-ben bevonultam a régi jugoszláv hadseregbe, és 1941-ben Nišben hadifogságba estem Brindza Károly barátommal együtt. Két hónapig voltam hadifogságban, és a magyar hadifogságkiváltó bizottság váltott ki bennünket, illetve nem is bennünket, bánátiakat, hanem elsősorban a bácskaiakat, mert a magyar hadseregnek szüksége volt ezekre a fiúkra, de mivel voltak ott bánátiak is – nagyon kevesen voltunk –, hát minket is hazahoztak. Így kerültem haza 1941. június 5-én Nagybecskerekre, és akkor volt egy nagyon jó kommunista barátom, azt fölkerestem, beszélgettünk a dolgokról. Ő már tudta, hogy a németek megtámadni készülnek bennünket, különben nyilvánvaló volt, hogy erre sor kerül, és tudom, aznap, amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, még együtt teáztam ezzel a barátommal, Bandinak hívták. Akkor mondta nekem, hogy többet nem találkozunk, mert ő illegalitásba vonul. Nagyon hosszú ideig nem láttuk egymást, én közben dolgoztam, ahol munkát kaptam, kőműveseknél, a sörgyárban, téglagyárban, aztán ilyen kismestereknél, végül sikerült bejutnom a vasgyárba, a becskereki vasúti főműhelybe, és voltaképpen ott vészeltem át a háborút, és onnan kerültem föl a felszabadulás után Újvidékre, a *Magyar Szó*hoz újságírónak.

A háború után hogyan történt a kádertoborzás, kik szervezték, kik irányították?

Még a régi jugoszláv hadseregben, amikor a katonaidőmet szolgáltam, megismerkedtem Brindza Károllyal, régi forradalmárral, és vele beszélgetve kialakult bennünk egy vágy, hogy jó volna munkásmozgalmi lapot csinálni. Persze ezt annak idején nem lehetett, ami volt, azt is betiltották, illegalitásban jelenhettek meg csak ezek a lapok, az embernek kapcsolata velük nem volt, de úgy látszik, a felszabadulás után ez a vágy újjászületett. Kezdjük azzal, hogy Becskerek város felszabadulásának a másnapján a főtéren volt valami nagygyűlés, és ott összefutottam Korom Tibivel. Mindketten elmentünk B. Szabó Györgyhöz azzal a szándékkal, hogy fölkeressük Táborosi Mihályt, aki akkoriban a város politikai biztosa volt, és Ješić elvtársat, a városparancsnokot, és megpróbálunk lapot indítani. Tudniillik a *Híradó* a felszabadulással megszűnt létezni. Erre nem került sor, mert Gyuszinak az édesanyja nem engedte el a fiát, féltette nagyon, így aztán ez abbamaradt. Pár napra rá megjelent Becskereken egy szerb nyelvű lap, de azt nem mi csináltuk.

A felszabadulás után, ahogy előbb megjelent a *Szabad Vajdaság,* a későbbi *Magyar Szó,* aztán megindult az *Ifjúság Szava,* én az *Ifjúság Szavá*t elkezdtem tudósítani Becskerek ifjúsági mozgalmának az eseményeiről.

■■■

Tudniillik, én akkor előbb a vasúti műhelynek az ifjúsági szervezetében tevékenykedtem, majd később megalakítottuk Becskereken a Magyar Anfifasiszta Ifjúsági Szervezetet az USAOJ keretében, és akkor erről a tevékenységről rendszeresen tudósítottam az *Ifjúság Szavá*t, és verseket is küldtem, amelyek szintén megjelentek.

Akkoriban az Ifjúság Szavá*ban gyakran írták, hogy „Glaug János műkedvelő". Mit jelentett az a „műkedvelő"?*

Erre nem tudok válaszolni, hogy mit jelentett. Ezt nem is tudom, most hallom először, hogy így írtak erről.

Gondoltam, hogy színjátszó csoport, vagy ilyesmi.

Nem, én nem vettem soha részt ilyesmiben. Van ugyan egy emlékem azért, a régi Jugoszláviában egy munkásmozgalmi amatőr együttesben én játszottam egy színdarabban a kocsmáros szerepét, és ennek van egy nagyon édes, kicsit kellemetlen emléke is talán. A kocsmáros kiszolgálja a népet abban a kocsmában, mindenki iszogat, valódi bort és spriccert mértünk, és amikor lement a függöny, és ott maradtak a teli poharak, a kocsmáros körülnézett és elkezdte fölhajtogatni. Közben széthúzták a függönyt, és a kocsmáros – mármint hogy én – háttal állt a közönségnek és nagyban iszogatott, egyszer csak egy hatalmas taps, megfordulok, és elsüllyedtem, kész voltam, szóval mindenki látta, hogy én nagyban iszok ott a színpadon.

Akkor hagyta abba a színészi pályafutását…

Akkor, igen… Szóval nem tudom, hogy miért neveztek az *Ifjúság*ban műkedvelőnek, fogalmam sincs.

Akkor a költészettel is műkedvelőként foglalkozott…

Igen, akkor az még műkedvelésnek számított nyilvánvalóan.

Időközben írt-e verseket? A háború alatt.

A háború alatt írtam, sajnos a felszabadulás éjszakáján hozzám bejött egy partizán puskával, én mindig éjjel írtam, nappal dolgoztam, ugye, és azt mondta, te ellenünk vagy, add ide, majd elviszem, megnézzük, hogy miket irkálsz össze, persze szerbül mondta, és elvitte mindazt, ami az

asztalon volt, egy csomó újságot, amiben a verseim jelentek meg, aztán ott voltak a kéziratai. Én ugyan másnap rohantam fel a városházára Ješić elvtárshoz, a városparancsnokhoz, és Táborosi Mihály barátomhoz, aki politikai biztosa volt a városnak, de ők azt mondták, hogy hozzájuk nem hoztak semmit, ők nem tudnak róla. Tehát az illető valószínűleg összeszedte és elvitte, tüzet csinált, hogy melegedjen.

Vagy lehet, hogy majd előkerül egyszer…

Nem hiszem én azt.

Tehát a háború után az Ifjúság Szavá*ban jelentek meg a versei.*

Igen, előbb az *Ifjúság Szavá*ban, aztán a *Magyar Szó*ban is. A *Magyar Szó*ban felfigyeltek rám és igyekeztek beszervezni tudósítónak, ebben nagy része van Lukó András barátomnak, aki akkoriban lett a *Magyar Szó* becskereki vidéki szerkesztője, és ő beszervezett állandó tudósítónak. Újságíró úgy lettem, hogy egy májusi versenyben Pap Endrével együtt mi voltunk a legjobbak, és jutalomként a *Magyar Szó* behozott bennünket Újvidékre újságírónak.

Tudniillik akkor nagyon rosszul álltunk értelmiségi káderekkel, gondolom, az emberekben volt egy bizonyos – nem is tudom – félelem-e, bizalmatlanság, valami volt bennük, és nem nagyon iparkodott senki ilyen pályára, mint amilyen az újságírás, mert valószínűleg attól féltek, hogy ez nagy felelősséggel jár…

…állást kell foglalni nyilvánosan…

… valószínűleg ez lehetett. De azonkívül a Jugoszláv Kommunista Pártnak is volt itt egy elvi szempontja, tudniillik azt akarták, hogy az új értelmiséget a munkásosztály adja. A munkásosztályból kiemelni a tehetségeket, ezeket iskoláztatni, és így tenni szert egy új értelmiségi káderre. Valószínűleg ennek köszönhetem, hogy én is újságíró lettem 1946 végén. Hivatásos méghozzá.

Hogyan látta a Magyar Szó *szerkesztőségét, amikor oda először betette a lábát?*

Tomka Gabival mentünk fel együtt Újvidékre, Becskerekről vitt fel bennünket a *Magyar Szó*nak a Dodge terepjáró autója, amivel az újságírókat szokták kivinni Becskerekre.

■■■

Amikor bemutatkoztam Keck Zsigának, a *Magyar Szó* akkori főszerkesztőjének a szerkesztőségben, azt mondta, írjam meg az életrajzomat, és szerezzek be valami okmányokat, hogy hogyan viselkedtem, voltam-e büntetve, satöbbi. Erre a Tomka Gabi azt mondta, neki ez mind nem kell, mert ő szkojevac, vagyis ifjúkommunista. Így aztán kiderült, hogy az mind nem kell, elfogadtak azonnal minden írás nélkül, hogy úgy mondjam, önvallomás nélkül.

Kicsit furcsa volt az első napokban a szerkesztőség. Én ugyanis ezekben az emberekben az urat láttam, és kissé idegen volt nekem ez a világ. Megszoktam, hogy ott a vasúti műhelyben Becskereken az embernek, ha valami baja volt, azt nyíltan megmondta. Valahogy úgy éreztem, hogy itt én nem tudok eléggé nyílt lenni ezekkel az emberekkel, ezek nekem kicsit idegenek, ugye…

De aztán idővel mégis fölengedtem. Egy hónapig voltam ott, Laták István volt az első rovatvezetőm, a kultúrán dolgoztam, tanítóknak, papoknak az írásait javítgattam, büszke voltam, hogy én erre képes vagyok a négy elemimmel, de aztán valahogy úgy éreztem, hogy nem felelek meg, és azt mondtam egy értekezleten, elvtársak, én legszívesebben visszamennék oda, ahonnan jöttem, a becskereki vasúti főműhelybe, mert úgy érzem, én mégiscsak munkás vagyok, nem vagyok én való ide az urak közé.

Ez egy szerkesztőségi gyűlés volt, minden nap hétkor be kellett menni elolvasni az újságot kilencig, kilenckor volt ez a napi értekezlet, és akkor tudni kellett mindent, ami az újságban volt, tán még a hirdetést is, mert visszakérdezték, ha az ember nem beszélt, hogy na, mi a véleményed erről vagy arról.

Az értekezlet után Keck Zsiga behívott és nagyon legorombított. Végül azt mondta: „Azt, hogy te megfelelsz-e vagy nem, hogy helyt tudsz állni vagy sem, azt majd mi fogjuk megállapítani, nem te, te csak csináld, amit kell."

Hát én csináltam. Igaz, hogy akkor – ez is egy furcsa szempont volt – azt mondták, hogy most nem verset kell írni, mert minden versnél többet ér, ha az ember egy hírt ad arról, hogy hogyan alakul falun a szocializmus. Én emiatt két évig nem írtam verset. Újságcikkeket írtam, mások tudósítását javítgattam, úgyhogy voltaképpen a költészetemben vissza is estem emiatt.

Akkor elhitte, hogy az tényleg úgy van?

Igen… Rettentő nagy hibám, rettentő „történelmi tévedésem", mondjam így, hogy én sajnos mindent elhittem. Pedig nem kellett volna. No de az ember erre mindig későn jön rá.

Mondta, hogy úgy került a szerkesztőségbe mint ifjúkommunista, mint SKOJ-tag. Mikor lépett be a SKOJ-ba?

Ennek külön története van. Én tudniillik a vasúti főműhelyben, amíg a németek bent voltak Becskereken, már elég szabadon beszélgettem az emberekkel, úgyhogy tudták, hogy baloldali beállítottságú vagyok. A felszabadulás után megkérdezték egyszer tőlem, mit szólnék hozzá, ha bekerülnék a kommunisták közé. Kicsit meglepődtem, erre nem gondoltam, habár mondom, kommunista barátaim voltak, akik elég sokat foglalkoztak velem már előzőleg, de akkor nekem valahogy az volt az érzésem, a régi Jugoszlávia idejéről beszélünk, a háború előtti évekről, valahogy úgy gondoltam, akkor kezdtem el írni tudniillik, hogy az íróembernek, aki alkot, ugye, aki teremt, hogy annak valahogy nem muszáj, hogy közkatonája legyen semmilyen pártnak, mert ő végső fokon mégiscsak tudja, hogy miért csinálja azt, amit tesz, ugye. Mondjuk ez is egy történelmi tévedésem, az előbb már mondtam, hogy voltak ilyenek. Mert persze, hogy a párt katonájaként az ember nemcsak hogy jobban fejlődhet, hanem szélesebb a látóköre is.

Nos, elég az hozzá, hogy én akkor valahogy azt mondtam, hogy jó… Egy ideig nem történt semmi, akkor egyszer azt mondták nekem, van itt egy ház ebben és ebben az utcában, menjek el oda, és tudjam meg, hogy azok az emberek ott mit beszélnek. Én ezen felháborodtam, mert bennem ilyen kalandvágyó dolgok sohase voltak, engem besúgónak, kémnek akarnak megtenni valakik, hát kereken visszautasítottam. Emiatt akkor nem kerültem be a SKOJ-mozgalomba, hanem csak egy évvel később. Amikor, úgy látszik, okosabb emberek látták, hogy én ki vagyok.

Hányban volt ez?

Negyvenötben volt ez az első kísérlet, és egy évre rá, 1946-ban.

Meddig volt tagja a SKOJ-nak?

Nagyon hosszú ideig, úgyhogy a *Magyar Szó*ban mindig röhögtek, hogy a Galamb a legrégibb szkojevac, már években régen túl voltam ezen a szkojevaci koron, hogy úgy mondjam, aztán valahogy, nem is tudom, hányban, azt hiszem 1947-ben kerültem be a pártba.

Persze írattak velem vagy négy vagy öt életrajzot, ami fölösleges energiapocsékolás szerintem, az az érzésem, hogy nem volt nagy bizalom a dologban, mert amikor valakivel sok életrajzot íratnak, akkor nem bíznak meg az illetőben.

■■■

Meddig volt tagja a pártnak?

1951-ig, amikor is azzal a megindoklással, hogy ingadozó vagyok a Tájékoztató Iroda vonalán, kizártak a pártból. Nagyon furcsa az egész, mert ebből az derül ki, hogy valaki vagy valakik mindazt, amit valaha valakinek mondtam, följegyezték, nyilvántartották, és ezt tulajdonképpen a fejemre olvasták. Állítólag, amikor Sztálin fölhívta Jugoszlávia kommunistáit, hogy váltsák le Titót és vegyék át a hatalmat, akkor azt mondtam, hogy emberek, várjunk, még nem látni tisztán, várjunk, míg kikristályosodik a helyzet, akkor állítólag azt is mondtam volna, hogy el kellett volna menni a bukaresti értekezletre, ha már hívtak bennünket, és ott tisztázni a dolgot, végül a harmadik dolog az volt, hogy állítólag azt mondtam, hogy azzal, hogy a Szovjetunióval most megszakítjuk a kapcsolatot, kénytelenek vagyunk Nyugat felé fordulni, és fennáll a veszély, hogy nyugati hatások alá kerülünk.

És mondott maga ilyeneket valamikor?

Én erre nem emlékszem. Akkor megmondtam nyíltan az elvtársaknak a pártértekezleten, hogy lehet, hogy mondtam, az ember annyi mindent mondott. De ki emlékszik, én nem emlékeztem erre.

Akkoriban volt egy vitája Rehákkal. Elmesélné röviden, hogy zajlott az le?

Igen, őszintén szólva Keck Zsigmond után, akit leváltottak a Tájékoztató Iroda idején a *Magyar Szó* főszerkesztői állásából azért, mert ő nem volt hajlandó tovább csinálni a lapot, Rehák László szerintem egy nagy bukás volt. Keck Zsigmondot én az első nagy embernek ismertem meg életemben. Rehák először is nem tudott bánni az emberekkel. Rettentő elutasítóan, idegenként viszonyult hozzájuk, és hogy őszintén mondjam, úgy nézett ki, mint aki, mielőtt bejön a szerkesztőségbe, előbb jóllakik egy kiló savanyú uborkával, olyan savanyú volt néha. Nos, egy ízben adott nekem egy feladatot, hogy írjak egy vezércikket Rákosi Magyarországáról. Kaptam egy csomó magyarországi lapot, azt hiszem éppen a pártlapot, mi is volt a címe… *Szabad Nép,* most jutott eszembe, igen. Nos, én azokból a lapokból aláhúztam, ami nekem fontos volt, egy nagy paksaméta volt, és kiadtam a gépírónőknek, hogy írják le. Egyszer csak hívattak a Rehákhoz, hogy azt nem lehet, hogy ezt a rengeteg izét itten átmásolják, erre nincs idő. Erre én azt mondtam, ha nem másolják át,

nem írom meg az írást. Ez volt az én nagy összeütközésem a Rehákkal. Meg kell jegyeznem, hogy általában ilyen izgága természetű voltam annak idején, fiatalkoromban, nagyon jól emlékszek, hogy Kolozsi Tibi szokta mindig mondani, hagyjátok, majd lehiggad, fél óra múlva úgyis megcsinálja. Mert mindig nemet mondtam mindenre, ha éppen valami nem tetszett. Többnyire nem tetszett.

No elég az hozzá, hogy az embernek néha az az érzése, hogy az egész dolgot a Rehák indította el. Ámbár ezt bizonyítani nem lehet.

Mikor került a 7 Nap *szerkesztőségébe?*

1951 közepén kerültem a *7 Nap*ba. Tudniillik azután, hogy a Rehákkal összezördültem, egyszerűen áttettek a *7 Nap*ba, onnan pedig helyettem átjött a *Magyar Szó*ba Bóna Júlia, de ő se maradt ott sokáig, hanem visszajött a *7 Nap*hoz.

Látott akkor valamilyen különbséget akkor Újvidék és Szabadka között, mást jelentett akkor egy szabadkai szerkesztőségben dolgozni, mint egy újvidékiben?

Amikor a *7 Nap*hoz kerültem, akkor még Újvidéken volt. Steinitz Tibor szerkesztette, kevesebb volt a munkatársa, meghittebb volt az emberek közötti viszony, mint a *Magyar Szó*ban, ahol sokkal többen voltak. Abban az évben kerültünk el Szabadkára. Ennek is története van, tudniillik a szabadkaiak akartak indítani egy napilapot. Ez a *Magyar Szó*nak nem tetszett, mert félő volt, hogy megcsappan a *Magyar Szó* olvasóközönsége Szabadkán. Addig csűrték-csavarták a dolgot, amíg úgy oldották meg, hogy adnak Szabadkának egy hetilapot. Így ment át a *7 Nap* Szabadkára.

Ott Nagy Feri vette át a lapot, a Steinitzék egy darabig ott voltak a Kollin Jóskával, voltaképpen azokkal az újvidékiekkel, akik Szabadkára mentek, de ezek aztán visszajöttek, egyedül csak én maradtam ott, meg Győri Péter és Rózsika, akkor odakerült hozzánk Juhász Géza, Lévay Bandi is.

Érdekes volt a különbség a két város között. Amíg Újvidék egy pezsgő életet élő város volt, Szabadka hozzá képest olyan aluvónak látszott, úgyhogy őszintén szólva nekem az első időben nem tetszett. Nem tudott megfogni. De később rájöttem, hogy több melegség van benne, mint Újvidékben, az emberei is valahogy szinte rokoniak, nem idegenek.

Milyen feladatai voltak a 7 Nap*ban, miből állt a munkája?*

■■■

A *7 Nap*ban én két teljes oldalt csináltam, a *Filmrovat*ot és a *Természet, tudomány, technikát*, azonkívül kötelességem volt minden héten írni egy nagy riportot valamiről. Ez terepjárással járt. Kimentem vidékre, és írtam különféle témakörökből, többi között az akkoriban épülő újvidéki hűtőházról, bizonyos létesítményekről, amelyek akkoriban épültek, így a Szervó Mihály Élelmiszeripari Kombinátról, aminek van egy érdekessége is. A *7 Nap* egy ízben kiadott egy külön színes mellékletet, és ebben volt a Szervó Mihály kombinátról szóló riport, Brezsán Gyula fényképezte, én írtam a szöveget, és a nyomdászok úgy tördelték be az írásomat, hogy így hangzott az utolsó sor: „Vajdaság büszkesége Galamb János." Rendben is lett volna a dolog, ha a „Vajdaság büszkesége" után lett volna pont, de nem volt, és ebből az derült ki, hogy Vajdaság büszkesége nem a kombinát, hanem Galamb János. Ezen egy hónapig röhögtek Szabadkán.

Mondja, hogy a filmoldalt, filmrovatot is szerkesztette. Mikor kezdett el foglalkozni a filmmel?

Még a *Magyar Szó*ban, amikor Újvidéken bemutatásra került a *Kővirág* című szovjet gyermekfilm, ez a nagyon szép mesefilm, amelyet, mint tudjuk, Agfa szalagon csináltak, és a csehszlovákiai Barandovóban vettek szalagra.

A magánéletében milyen változásokat idézett elő az, hogy átkerült Szabadkára?

El kell mondanom, hogy a második házasságomat ez tette tönkre. Tudniillik az első házasságom szétesése után én Újvidéken másodszor is megnősültem, de mivel lakást, még bútorozott szobát se tudtunk megfelelőt találni, úgy gondoltuk, ha én elmegyek Szabadkára, ott könnyebb lesz. Persze ez is nagy tévedés volt, lakáshoz jutni nem lehetett, a bútorozott szoba, ahol laktam, egy olyan néninél volt, aki nem szerette a házastársakat, inkább a magános embereket, férfiakat vagy nőket kedvelte, mert azokkal kevesebb gond van, úgyhogy oda nem lehetett az asszonyt elvinni. Négy évi huzavona után ez a házasság is szétesett. Én aztán harmadszor Szabadkán megnősültem, a harmadik feleségem pedig az Újvidéki Rádióban volt akkoriban színésznő, és mivel a *7 Nap* lakást adni nem tudott, de a feleségemnek se lehetett állást szerezni Szabadkán, én voltam kénytelen visszajönni Újvidékre, az Újvidéki Rádióhoz. Elmentem Szabadka Sacihoz, aki akkoriban a magyar szerkesztőség vezetője volt, nyíltan előadtam neki a helyzetet, és ő azt mondta, írd meg a kérvényt, majd meglátjuk. Megírtam a kérvényt, fel is vettek. Így kerültem vissza Újvidékre, az Újvidéki Rádióhoz.

Hogy látja most, minek a következtében nem sikerültek ezek az előző házasságok?

Nagyon nehéz itt állást foglalni, de azt hiszem, hogy inkább bennem van a hiba, mint másokban. Valahogy az első feleségemet a közösség nem tartotta eléggé hozzám illőnek, tudniillik az volt a vélemény akkoriban, hogy gátolja a fejlődésemet, és akkor emiatt kellett voltaképpen megszakítanom azt az első házasságomat. A második házasság valóban szerelmi házasság volt, ez meg azért ment tönkre, mert elhidegültünk egymástól, én Szabadkán éltem, a feleségem Újvidéken. A harmadik házasságom szerintem tartja magát még mindig, két szép gyerekünk van, egy nagy lányunk, aki nemsokára diplomál majd az óvónőképzőben, és egy fiam, aki jövőre fogja befejezni a kulturológia szakot középfokon.

Az az érzésem, hogy az egész nemzedéke eléggé feldúlt, zilált magánéletet élt. Nem gondolja, hogy ezek az akkori körülmények is kihatottak erre, hogy az emberek nem találják meg az egyéni sorsuknak a jó elrendezését?

Nyilván van ebben sok igazság. Tudniillik miről van szó? Az én nemzedékem az egész életét annak szentelte, hogy szolgálja becsülettel a munkásosztályt, amely akkor került uralomra, és valahogy kicsit lemondott a magnéletéről. Azt hiszem, ez a magyarázata.

Hányban került Újvidékre ismét, a rádióhoz?

1960. január elseje óta vagyok tagja a rádiónak. Az első időkben volt vasárnaponként egy félórás filmműsorunk, ezt én csináltam Dénes Ottó ismert belgrádi filmrendezővel együtt, aki most Párizsban a kulturális külképviseletünk igazgatója.

Milyen benyomásai voltak, amikor ide került a rádióba? Ez más technológiai szempontból is. Mit jelentett ez?

Annyit, hogy máig is az a véleményem, aki újságnál kezdte, inkább maradjon az újságnál, és ne menjen a rádióhoz. Én tudniillik, őszintén megmondom, nem szeretem azt, ha az éterbe elszáll, amit mondok, és nyomtatásban nincsen semmi nyoma.

■■■

Mondta, hogy pár évig nem írt verset. Ez azt jelenti, hogy nem is írt, vagy csak nem közölte őket?

Valóban nem is írtam. Szóval mondtam már, hogy a felszabadulás után az *Ifjúság Szavá*ban és a *Magyar Szó*ban jelentem meg. De megjelentem én ugyanakkor a *Dolgozó Nő*ben is, meg a *Híd*ban is. Ez utóbbit egyébként Steinfeld Sándor, Stafi szerkesztette, ő volt egyébként Keck Zsigának a helyettese, a *Magyar Szó* helyettes főszerkesztője. Ami a tiszteletdíjat illeti, már mondtam, hogy a *Tükör* nem fizetett semmit, a *Magyar Szó* és az *Ifjúság Szava* fizetett valamit, ha jól emlékszek, a *Híd*tól ötven dinárt kaptam egy versért, az egy szimbolikus tiszteletdíj volt, hogy azt is tisztázzuk, hogy milyen volt a „fizetsége" a költőnek… Két évig nem írtam. Aztán megint elkezdtem írni, és megmondom őszintén, elég nehezen ment, mert ha az ember abbahagy valamit, akkor kiesik a kerékvágásból…

Mi indította arra, hogy újra verset írjon?

Az, hogy szerelmes lettem a második feleségembe, és voltaképpen kialakult a „Galamb János-i szerelmi költészet", mondjam így nagyképűen. Szóval ennek köszönhetem, hogy elkezdtem újra írni, és merem állítani, hogy vannak nagyon szép szerelmes verseim, nem én fogom eldönteni, hogy maradandóak-e, de mondom, ennek a leánynak, a feleségemnek szenteltem az én költészetemet akkor. Írtam később más verseket is, de hogy újra elkezdtem, azt neki köszönhetem.

1962-ben jelent meg eddigi egyetlen kötete, az Őszi nap ragyog. *Elmondaná a történetét ennek a kötetnek?*

El kell mondanom először, hogy könyvben először a *Téglák, barázdák*ban jelentem meg, ez volt az első antológia, amelyet a felszabadulás után kiadtunk. Itt megjelent, ha jól emlékszem, két versem. Akkor utána Bori Imre szerkesztett egy antológiát *Vajdasági ég alatt* címmel, abban is megjelent, azt hiszem, ismét két versem, azonkívül egy ars poeticám. Nos, az önálló kötetem, az *Őszi nap ragyog,* 1962-ben jelent meg Tomán Lászlónak a szerkesztésében, és őszintén megmondom, hogy az egy nagyon rossz könyv.

Miért?

Azért, mert nem az lett, aminek én gondoltam. Tudniillik az első verseskönyvet még a Testvériség-Egység Kiadónak adtam be, az volt a címe, hogy *Tűzpiros lángok és bánat-virágok*. Még most is őrzöm a könyv fedőlaptervét, azt is megcsinálták. Sulhóf József szerkesztette a sorozatot, amelyben meg kellett volna, hogy jelenjen, tudtommal Sulhóf József a könyv elé írt egy nagy előszót is, amit én nem láttam. Ez valahol meg kell, hogy legyen a hagyatékban. A könyv azért nem jelent meg, mert valahányszor Olajos Mihály, a Testvériség-Egység akkori igazgatója előhozakodott a verseskönyvemmel, Rehák László, aki tagja volt a tanácsnak, azonnal azt mondta: „Már megint az a Galamb!" Így aztán a kötetem kiadását folyton visszautasították.

Egy nap aztán Steinitz Tibor, aki akkor már a Forum könyvkiadó osztályán volt, azt mondta nekem, Tubikám, szedd össze a verseidet és add be a Forumnak. Újra összeszedtem és beadtam őket, nagyjából az a kötet volt, amit a Testvériség-Egység visszaadott, valamelyik ifjú titán írhatott róla recenziót, mert Petőfi-epigonnak nevezett, és nagy okoskodások voltak benne, szinte sértőek is, lebecsülőek, úgyhogy a könyvet visszaadták. Elmondtam Steinitznek, hogy mi történt, azt mondta, tudod mit, most szedd össze a forradalmi verseidet, és azokat add be. Beadtam a forradalmi verseimet, címadónak a *Proletárok dalá*t vettem, Tomán László üzent, hogy jöjjek el a Forumba beszélgetésre, én el is mentem, ott néhány verset, köztük a kötet címadó versét is kifogásolta, azt ő plakátversnek tartotta, habár nem az, és még egy pár verset visszadobott, hogy adjak újabbakat. Végül a forradalmi verseskönyvből lett egy ilyen felemás, se forradalmi, se lírai, amiről aztán Dési Ábel a *7 Nap*ban be is számolt, mondván, ő ismeri Galamb János költői fejlődését, a kötet ezt a fejlődést nem mutatja ki, és ebben igaza volt. Így jelent meg ez a könyv, tele sajtóhibákkal, bár én Tomán Lászlót külön kértem, hogy mielőtt a könyvet kiadják, átnézhessem a levonatokat, de amikor a könyv megjelent, ő azzal védekezett, hogy évi szabadságon volt, azért nem tudott értesíteni, hogy a könyv nyomdában van. Szóval tartalmilag is hibás volt, és tele is volt sajtóhibákkal.

A kötet megjelenése utáni években lassan kezdett kialakulni nálunk a Vajdaságban egy nemzedéki harc. Jött egy fiatalabb nemzedék, voltak bizonyos nézetkülönbségek a költészettel kapcsolatban, a művészettel kapcsolatban általában. Hogyan látta ezt a nemzedéki harcot?

Én tulajdonképpen két nemzedéki harcról beszélhetek. Volt már egy előzőleg, amikor Boriék betörtek a vajdasági magyar irodalomba, a fiatalok

■■■

*Híd*jával, én abban a harcban nem szenvedtem csorbát, de ebben az utolsóban, illetve legutóbbiban, amelyet a *Symposion* teremtett meg, mondjam így, hogy kicsit teremtés volt, saját képükre akarták formálni a dolgokat, az nagyon-nagyon megviselt engem, nagyon sértő volt, ahogyan felléptek, pimasz hangot használtak, úgyhogy én akkor egy darabig nem is írtam, elvették a kedvem az írástól, úgy éreztem, hogy egészen felesleges, hogy jelentkezzem, amikor nincs rám szükség. A legnagyobb fájdalom mégis az volt, amikor B. Szabó György barátom a symposionistáknak az egyik estjén az Ifjúsági Tribünön engem is amatőrnek nevezett, dilettánsnak, senkinek, akinek semmi keresnivalója nincs ebben az irodalomban.

Pedig B. Szabóval nagyon régóta ismerték egymást.

Igen, együtt jártunk elemi iskolába, és éveken át jártam hozzájuk. Barátkoztunk, ő serkentett engem az írásra, olvasott föl, tanítgatott, rámutatott a hibáimra. Ő volt az, aki azt mondta, hogy „suszter maradj a kaptafánál", ne írjak prózát, mert én prózával is próbálkoztam, méghozzá Szirmai Károly hatása alatt, és aztán magam is nagyon csodálkoztam, hogy ennyire – hogy úgy mondjam – idegen lett.

Mit gondol, őszintén mondta ő azt?

Ezt nem tudnám megmondani. Slobodan Berberski Lalo barátom, aki nemrégiben lefordította egy verseskötetemet szerb nyelvre, és akivel éppen aznap ismerkedtünk meg, amikor az első versem a becskereki *Tükör*ben megjelent, úgy gondolja, hogy B. Szabó György, illetve a mi Gyuszink azért fordított nekem hátat és igyekezett törölni engem az életéből, mert valószínűleg a régi sorsára emlékeztettem, amikor még ő is szegény gyerek volt, habár én ezt nem tudom elfogadni.

Abban az időben nem maga volt az egyetlen, aki ellen ezeknek a kritikáknak az éle irányult. Voltak itt többen, nekem csak Poros Anna jut eszembe, emlékszik rá? Székelykevei.

Nem, de én tudom, hogy a Dér Zoltánt, a Csépét… a Latákot is idevették! Arra emlékszem, hat könyvet végzett ki igazából a *Symposion,* hat könyvet, ha jól emlékszem. Így van?

Nem tudom pontosan a számát, de lehet, hogy több is volt, mint hat.

■■■

Én úgy emlékszem, hogy abban az időpontban megjelent könyveket mind kivégezte.

Valójában maga, amikor elkezdett írni, akkor támogatták, segítették. Mondjuk a felszabadulás után is. Akkor hogy viszonyultak a versíráshoz, a költészetéhez, munkájához?

Ahhoz, hogy pontosabb választ tudjak adni, el kell mondanom, hogy amikor én elkezdtem írni a harmincas évek közepén, akkor az én kommunista barátaim nagyon föllelkesedtek ezen, és azt mondták nekem, hogy csak írjál, tanulj, képezd magad, a munkásosztálynak szüksége van a te tolladra. Ezt később is tapasztaltam, a felszabadulás után már, akkor is serkentettek engem, persze volt egy periódus, amikor a *Magyar Szó*ba bekerültem és két évig nem írtam, de azt már megmagyaráztam, hogy akkor az volt a vélemény, hogy többet ér egy kis hír arról, hogy hogyan alakul át szocialistává a falu, mint a legszebb vers a világon. Nagyot tévedtek azok, akik ezt állították. De később is, amikor újra elkezdtem írni, az elvtársak, úgy éreztem, hogy serkentenek, szeretik a verseimet, dicsérték a verseimet, elmondhatom, hogy Vajdaság-szerte irodalmi esteket szerveztem, fölléptem, és éppen ezért érintett nagyon tragikusan az, amikor az *Új Symposion,* illetve az akkori *Symposion* elvágta a nyakamat.

De ahogy én mögöttem ott éreztem a mozgalmat, a mozgalom serkentő erejét, nyilván ezek a fiatalok is, akik voltaképpen minket eltávolítottak a porondról, ugyanezt érezhették, nyilván azért, mert megváltozott a kultúrpolitika, mások lettek az igények, elkövetkezett az az idő, hogy egy nemzedék, amelyik voltaképpen betöltötte azt az űrt, amely egy nem létező értelmiségnek a helyét kellett, hogy jelentse, egyszerűen feleslegessé vált, és el kellett tűnnie.

Herceg János *Herczog, Höndy* (Zombor, 1909. május 11. – Zombor, 1995. január 29.) író, költő, műfordító, újságíró, szerkesztő. A gimnázium elvégzése után Zomborban nyomdai tisztviselő, majd az *Új Hírek* munkatársa volt. 1929-ben a JKP tagja lett a zombori pártszervezet 1934. évi felbomlásáig. 1936 elején a rendőrségi üldözés elől illegálisan Magyarországra ment, a Dante Könyvkiadó szerkesztőjeként dolgozott. 1938-ban tért vissza Zomborba, az *Új Hírek* munkatársa, majd főszerkesztője, a *Reggeli Újság* újságírója, 1941-től a zombori városi könyvtár igazgatója, 1941-től 1944-ig a *Kalangya* főszerkesztője volt. A háború után részt vett a Népfront és a Népfelszabadító Bizottság helyi szervezetének megalakításában, a Petőfi brigád szervezésében. 1945-ben a zombori kerületi Népfront alelnökévé, a zombori Magyar Közművelődési Közösség elnökévé, a Nemzeti Becsületbíróság tagjává választották. 1949-től a Testvériség-Egység Könyvkiadó munkatársa, 1955-től 1957-ig a *Híd* fő- és felelős szerkesztője, majd 1977. évi nyugdíjaztatásáig az Újvidéki Rádió magyar nyelvű irodalmi műsorainak szerkesztője volt. 1981-ben a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia tagjává választották. 1990-től 1994-ig a VMDK tiszteletbeli elnöke volt.

Regényei, elbeszélései, versei, esszéi, emlékezései, riportjai több mint negyven kötetet tesznek ki, és műfordításköteteinek a száma is meghaladja a harmincat.

Az interjú 1984. augusztus 20-án készült Doroszlón. Első része megjelent a *Híd* 1984. évi 10. számában *A provincializmus elleni harc* címmel.

Miközben az emberek jelentős része élete során azon munmunkálkodik, hogyan építse és használja előrehaladása céljából a kapcsolati hálót, addig Herceg János életének jelentős részében azzal viaskodott, hogyan tudja lazítani az őt szorító, szorongató hálókat, hálózatokat.

Húszévesen, 1929-ben lett a JKP tagja, mint mondja, 1934-ig, a zombori pártszervezet felbomlásáig. Akkor szembesült először a hatalom represszív eszköztárával, és nagyon megrettent azoktól a rendőrségi módszerektől, amelyeket a pártszervezet felgöngyölítése céljából a kihallgatások során alkalmaztak. El is szökött Magyarországra, de két év után visszatért. Az interjúban a belépést ifjúkori kalandnak nevezte. De e kapcsolat nem csak abból állt, hogy Hock Rudolffal röpcédulákat terjesztett,[16] ennél sokkal tartósabb volt. Ő magyarítgatta a Keck Zsigmond szabadkai református lelkésznél időnként rejtőzködő Pap Pálnak, a JKP egyik legbefolyásosabb vezetőjének az írásait, ő fordította még a háború alatt Tito magyar nyelven először megjelent írását, a háború után pedig a politikai tisztségek és feladatok sokasága zúdult rá annak ellenére, hogy a háború éveiben a *Kalangya* szerkesztője volt.

1945-ben úgy tűnt, ismét ifjúkori hévvel értetlenkedik, amiért a magyarság, különösen az értelmiség, nem csődül az elvárt mértékben az újonnan alakított kisebbségi tömegszervezetbe. Lelkesedése azonban gyorsan lelohadt. Kivonult, félrevonult volna megint, de nem hagyták. Amikor nem akarta vállalni a *Híd* szerkesztését, nem fenyegették ugyan rendőrségi vallatással, de megjegyezték: „Majd azt fogják mondani, hogy az okkupátornak tudtál újságot csinálni, nekünk nem tudsz…"

Elvállalta, de beigazolódtak aggályai: a legkülönbözőbb irányokból nehezedett rá a nyomás. Úgy próbált meg védekezni, hogy Zomborból szerkesztette a lapot. De ekkor már felfedezték a gépkocsit, és Steinitz Tibor írta neki 1955. október 17-én keltezett levelében: „Kedves János! Szerdán reggeli 8 óra után érkezünk Hozzád: Rehák László, Farkas Nándor és jómagam, hogy megbeszéljük a *Híd*-kérdéseket. Úgy kell neked, miért hívtál bennünket, most egyszeriben ott leszünk. Viszonlátásig. Baráti üdvözlettel."

[16] Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz II.* Újvidék, 2002, Forum Könyvkiadó, 41.

Gyorsan elmarták tőle a folyóiratot, és ő visszatért az Újvidéki Rádióba, ahol már 1953-tól az irodalmi műsorok szerkesztője volt. Aki dolgozott rádióban, tudja, hogy az írott sajtóhoz képest feneketlen zsák, sosem tud betelni. A Herceg János által szerkesztett műsorok, az *Együtt,* a *Lírai tízperc,* az *Irodalmi kistükör,* több folyóirat terjedelmét meghaladják. Érdemes lenne végre ezt az anyagot is monografikusan feldolgozni, többek között azért is, hogy kiderülhessen, mennyire széles látókörrel válogatott a legújabb világirodalmi alkotások, a kis népek irodalma, a legjobb délszláv alkotók, a háttérbe szorult magyarországiak, és mindenekelőtt az általa becsült, s gyakran elfelejtett vajdasági magyar szerzők között több mint két évtizeden át.

És miközben egyes lapokkal időnként összekülönbözött, sőt néha évekig is „haragot tartott" egy-egy írásának a visszautasítása miatt, addig az Újvidéki Rádió mellett végig kitartott. Nyugdíjas korában is hetente elmondta *Ereszalji észrevételek*eit a *Faluműsor*ban, és felolvasta *Kitekintő* című rovatát a kulturális magazinban.

Utoljára 1990-ben rángatták bele egy újabb közéleti szerepbe megválasztva az akkor alakult VMDK tiszteletbeli elnökének. Szemlátomást alig várta, hogy ürügyet találhasson a lemondásra. Amikor a VMDK egyik vezetője, folytonos politikai botladozásai során egyszer népének cserbenhagyásával vádolta meg a vajdasági magyar értelmiséget, Herceg, kissé talán színlelt felháborodással, „szolidaritást vállalt a megvádoltakkal".

Minősítették zsidóbérencnek és antiszemitának, bolseviknak és polgárinak, szerbpártinak és magyar nacionalistának, s ő folyton hátrálásra kényszerült. Elvonult előbb Kiskőszegre, majd Doroszlóra, a „népe" közelébe, ott viszont megtapasztalta, hogy „a falusi magány borzasztó dolog. A falu nem tud mit kezdeni az ilyenfajta csodabogárral. A rádióban beszél, mint ahogy a cigány húzza a nótát, hát ilyen utolsó mesterség lehet ez. És például nem merek vasárnap délután végigmenni a főutcán, mert kinn ülnek tizenöten-húszan asszonyok-emberek, és már messziről látom, ahogy megfordítja a sámlit, hogy szembenézhessen velem, és akkor a legszemérmetlenebb módon bámul az arcomba. Néma csend, amíg el nem mentem, és akkor hallom, hogy susmognak… Szóval nehéz elviselni a falusi magányt, csak úgy elviselhető, ha nem veszel tudomást róla, bezárkózol a magányodba, mint a dió a héjába, de viszont azt egy idő múlva megunja az ember és kikíván-

kozik. Úgyhogy ezért ragadtam meg minden alkalmat és mentem néhányszor Párizsba, Rómába, bejártam egész Európát…"[17]

Valójában azonban csak az írásban talált menedéket. És bár ettől is többször meg akarták fosztani, élete utolsó pillanatáig jelen volt rádiós felolvasásaival a maga számára felépített „képzelt közösséget" összekötő virtuális kapcsolati háló világában.

I.

„Hatvanévesnek lenni sokak szemében csak annyit tesz, mint belesimulni a múltba. Ez az, amibe egy alkotó – lázadozva – sohasem nyugodhat bele, s amire alkotásokkal szokott rácáfolni. Akit így kísér műveiben az ifjúság negyedik dimenziója, sohasem öregedhet meg naptári öregséggel" – írta tizenöt éve Majtényi Mihály a hatvanéves Herceg Jánost köszöntve. Ugyanott olvassuk a következő mondatot is: „A szerep, amelyet pályája első évtizedeiben elfoglalt – Szenteleky ámuló, csodálkozó, figyelő szeme kísérte eleinte –, a szerep sokáig egy íróasztalhoz támasztja, amelynek fiókjaiban minden, de minden benne volt saját korszakáról; a legelrejtettebb és saját magáról szóló fiókot persze másnak kell kinyitni." Amikor most arra kérjük, hogy engedjen bepillantanunk ebbe a fiókba, ismét feltámad a minden interjú előtt jelentkező kétely: jogos-e, és a jó ízlés határán belül van-e a kitárulkozásra, az intim vallomásra való felkérés? Melyik riporterrel is lehetne őszintébb az író, mint az előtte fekvő tiszta fehér papírral szemben? Hogyan érzi magát, amikor az emberek „bele akarnak túrni a lelkébe", a múltjában kutatnak? Teszi-e ezt egyedül, magányos pillanataiban?

Szégyelleni való titkaim ugyan nincsenek, minthogy azonban a megmutatkozásnak is van határa a mai világban, talán tényleg a kritikára bíznám a választ. Szegény Majtényival olykor mondtunk egymásnak efféle udvarias szavakat, talán azért, mert legintimebb dolgaink se maradtak titokban egymás előtt, s így nyugodtan mosolyoghattunk a bajszunk alatt. Tudtuk, amit tudtunk, s igyekeztünk mindig eltalálni, mit várnak tőlünk a váltakozó nehéz időkben. De ha már a magányos pillanatokat említed, hadd valljam be, hogy igen sokszor érzem magam nagyon egyedül. Ez nemcsak a korral járó büntetés. Negyven év

[17] Elhangzott 1986. március 1-jén az Újvidéki Színházban, ahol Tolnai Ottó és Vékás János beszélgetett Herceg Jánossal az irodalmi kávéházakról.

óta vesz körül a fizikai magány. Száz kilométerre élek a vidék szellemi központjától, s ezt a távolságot sokszor kísérte lemaradás ebben vagy abban, mert nem mehettem el illetékes helyre megtudni, mi is legyen a véleményem erről vagy arról, így aztán előfordult, hogy nem pontosan arra a helyre álltam, ahova állást foglalni kellett volna. Ezt persze sose felejtették el az orrom alá dörgölni, s valóságos istencsodája, hogy mégis többet kaptam – élményben, tapasztalatban, sőt elismerésben is –, mint amennyire érdemesnek tartottam magamat.

Hogy sikerült írói és emberi magatartásának erkölcsiségét megőrizni a legkülönbözőbb politikai konstellációkban is?

Erkölcsi magatartás? Társadalmi viszonylatban gondolod? Sok minden rászorított erre. Nézd, én húszévesen aktív kommunista voltam, harmincévesen viszont vállaltam a „haladó polgár" nem éppen hálás és megtisztelő szerepét. Közben évekig éltem Budapesten abban a meggyőződésben, hogy itt nem lesz belőlem soha semmi. Szürrealista novellákat írtam abban az időben, amikor Szenteleky kikiáltotta már programját a „helyi színekkel". S Pestről hazatérve felfedeztem magamnak a szülőföldet, egymásra tett hatásaival ezt az egész hibrid emberi és társadalmi konglomerátumot. Ez a felfedezés eleve leszoktatott minden partikuláris felfogásról. Szentelekynek ez az oly sokat gúnyolt programja a couleur locale-lal kisebbségi program volt. Mert utóvégre nem mondhatta: írjátok meg az elnyomatást, a megkülönböztetést, a jogtalanságot, a „govori državnim jezikom"[18] mindenütt figyelmeztető állapotát. Én is csak Pesten értettem meg, hogy ez lesz a dolgom, ha hazamegyek. S akkor értettem meg azt is, hogy mit jelent nekem a Vajdaság, Bácska, amelynek, ha nem is voltak olyan mélyen gyökerező hagyományai a kétszáz év előtt idetelepített népekkel, mint mondjuk Erdélynek, éppúgy megvolt a maga jogos igénye a nyelvi, nemzeti és társadalmi egyenjogúságra.

És engem pesti baráti köröm is a realitások felé fordított. A harmincas évek a népi írókkal a magyarság sorskérdéseit helyezték előtérbe. Érzésem szerint még ma se került kellő megvilágításba ez a nagyon jelentős mozgalom, amelyben forradalmi tüzek égtek. Talán azért nem, mert voltak szélsőséges, ellentmondásokkal teli elhajlásai. Hazatérve én se képzelhettem el másképpen az író, s főként nem a kisebbségi író magatartását. S itthon is merőben más szelek fújdogáltak 1938-ban, mint Szenteleky

[18] „Beszélj államnyelven."

idejében. A *Híd* embereivel valamiféle közös platformot szerettünk volna teremteni, a magyar proletárokat és polgárokat közös szellemi mozgalomba szervezni, egy afféle kulturális népfrontba, ahogy szerbhorvát részről fogták össze a haladó szellemű fiatalságot. Mert a háború Bécs lerohanásával s a felvidéki eseményekkel már itt is előrevetette árnyékát. Ez volt a nagy próbatétel minden magyar írói és emberi magatartásra. És még hatványozottabban nyilvánult meg a háború alatt, amikor a par exellence irodalmi értékrendet alá kellett rendelni a nemzetiségi béke és együttélés szolgálatának. Ezek ma talán elkoptatott frázisok lehetnek, akkor azonban követésre méltó szent jelszavak voltak.

Ilyen programot követni a vidék egyetlen magyar folyóiratában, amikor a másiknak egész szerkesztőségét egyszerűen kivégezték, veszélyes vállalkozás volt. De lemondani nem lehetett róla, mert ez egyet jelentett volna a beolvadással. Okvetlen hangúlyozni kellett a szellemi különállást a parancsuralmi rendszerrel szemben, amelynek jelenlétét a megtizedelés gyakorlata vezette be a „csetnikháború" ürügyén. A háborús *Kalangyá*nak ezt az ellenállását figyelték és számon tartották azok a belső nemzetiségi erők is, amelyek minden üldöztetés ellenére sem voltak leküzdhetők. A regionális bezárkózás, a megkülönböztetés tudatos vállalása s a barátság fenntartása a megkülönböztetettekkel olyan koincidenciát hozott létre, amit a betiltás, sőt megszüntetés állandó veszélye ellenére sem lehetett feladni. A *Kalangyá*t a Csillag börtön kommunista elítéltjei is figyelemmel kísérték, s ennek a figyelemnek köszönhetem, hogy megmaradtam.

A *Kalangyá*nak ezt a szakaszát az azóta kibontakozott jugoszláviai magyar irodalomtörténet is méltányolta, de fölöslegesen hangsúlyozva a színvonal esését literáris szempontból, a szerkesztő képességeit is megkérdőjelezve a sorok között. És már-már emberi és jellembeli kritériummal említve a kényszerű „taktikázást és alakoskodást". André Gide írja valahol, hogy a túlerővel szemben az ember vagy nekimegy a falnak, vagy pedig taktikával tér ki a feltétlen legyőzetés ténye elől. Persze hogy szebb lett volna elmenni az erdőbe. Én erre is kaptam illetékes helyről impulzust, de valamikor csak 1944. szeptember végén, úgyhogy mire sor kerülhetett volna arra, hogy átvigyenek a Dunán a Fruška gorába, megtörtént a felszabadulás.

Az alkalmazkodás időnként mutatkozó jelei azonban nem takarhatták el a folyóirat tisztességes igyekezetét, miközben valószínűleg ezeknek a „jeleknek" kell tulajdontani, hogy a *Kalangyá*t mégsem tiltották be.

S így lettem én Népfront-aktivista 1944. október 21-től kezdve esztendőkön át, s közben nem írtam, de minthogy Titót már a háború alatt fordítottam, még sokáig ez volt a mindennapi munkám. Olyan vállalko-

zással is kiegészítve, amilyen a kétkötetes szerb–magyar, magyar–szerb szótár szerkesztése volt 1945-ben.

Mozgalmi múltjáról nem sokat beszélt. Tudjuk, hogy már a háború előtt tagja volt a Kommunista Pártnak. Milyen elképzelései voltak a szocializmusról? Vonzották az utópiák?

Mozgalmi múltam a tájékozódás, az útkeresés fiatalos érdeklődésével volt összhangban. Néhány év múlva meg is szűnt az én párttagságom, jóllehet változatlanul a szocializmust tartottam a század társadalmi életformájának. És mert elképzelésem sokkal inkább utópisztikus volt, mint a reális lehetőségek elképzelése, nem lettem volna alkalmas tevékeny párttagságra. Ezzel magyarázható, hogy a háború után három évig nem írtam, de ugyanakkor „haladó polgárként" vállaltam a politikai aktivista szerepét.

„Fiú, fiú, mégiscsak el kellene döntened már, politikai cikkeket akarsz írni, vagy kitartasz a versek mellett!" – figyelmeztette Fekete Lajos a húszas években. „Én mindenre vállalkoztam és ez nagyon rosszat tett nekem" – panaszolta Ön egy alkalommal, mondván, hogy a helyzet ezt követelte. Ma is hátránynak tartja ezt?

Irodalmi érdeklődésemmel párhuzamban politikai nevelést kaptam. A pesti Bartha Miklós Társaságba jártam, tüntetéseken és diákharcokban vettem részt. Emlékszem, 1928 nyarán egy színházi előadás megzavarására készültek a jobboldali diákszervezetek. Szembeszálltak velünk, s a kivezényelt lovas rendőrség persze bennünket kardlapozott. Én a Baross utca elején laktam, de mivel egy lovasrendőr a sarkamban volt, be akartam mászni a Nemzeti Múzeumba, de a lándzsás vaskerítésen fennakadva akkora suhintást kaptam, hogy felrepedt a nadrágom, és napokig nem bírtam rendesen ülni. Barátom, Hock Rezső, aki négy évvel idősebb volt, mint én, már abszolvált a jogon, egy napon kivette a Kommunista Kiáltványt a fővárosi könyvtár zárt, s a kölcsönzőket nyilvántartó részlegéből, majd a marxista irodalomnak egyéb kapitális köteteit, és természetesen engem is bevont érdeklődési körébe. Elragadó, szuggesztív egyénisége annyira hatott rám, hogy Budapestről hazatérve a *Szervezett Munkás* szabadkai szerkesztőségében jelentkeztem kéziratokkal. Ősszel visszatérve Pestre már riportokat küldtem az újságnak, s Haraszti Sándor, aki a lap szürke eminenciása volt, s engem még a *Napló*ból ismert, ahova rossz verseket vittem neki, azt mondta: „Ez a fejlődés természetes útja…"

■■■

Abban az időben egy beesett arcú, sápadt, szikár zombori asztalos, Székely József volt a *Szervezett Munkás* névleges szerkesztője, aki mint hadifogoly részt vett a Vörös Hadsereg harcaiban. Némely írásommal elküldött Vasa Bogdanovhoz, aki később Krležával a *Pečat* című folyóiratot szerkesztette, de 1928-ban még a szabadkai munkáslapnak volt ugyancsak névtelen munkatársa. Kinn lakott a kertvárosban, a lap mindenese, Kucsera Ferenc kísért ki hozzá, hogy Székely József szavai szerint „kipofázza" a dolgaimat, ha kell. „Mert én értek á szákmámhoz – mondta kissé palócosan –, meg konyítok válámennyit áz osztályhárchoz, mivel Lenin elvtársnak voltám á tánítványá, de már áz irodálomhoz nem értek." Itt jut eszembe, hogy Vasa Bogdanov szabadkai éveit, s közreműködését a magyar munkáslap szerkesztésében máig sem írta meg senki. A légkör a Tolsztoj utca 7. alatti szerkesztőség földes szobájában oly lenyűgöző volt, hogy már ezért sem lehetett az írást csupán literatúrának tekinteni. Minden szónak a cselekvés, a lázítás, az agitáció értékével kellett bírnia. És nem lehetett válogatni a műfajokban. Mindent vállalni kellett.

Ez a mindent vállalás később megbosszulta magát nálam. Akkor, amikor a lapokban az írás nem tett volt már, hanem alkalmazkodás. Nyilván erre panaszkodtam, amire te most figyelmeztetsz. Terhes is volt, színtelen és íztelen az a munka. Sokszor ma is az, de hát mit csináljunk. Viszont nem tudom elképzelni magamat úgy, hogy megszakadjon kapcsolatom a mindennapi élettel.

Proletkultos irodalmon neveledett, mondta egyszer. Hogy sikerült kikerülnie a zsdanovista irodalomszemlélet buktatóit?

Sajnos nem sikerült. Negyvennyolcban, amikor megint írni kezdtem, alagsori szinten, nemzetiségi vonalon még nem szűnt meg a politikai megbízottak ellenőrző gyakorlata. A *Híd*nak még jó ideig olyan szerkesztői voltak, akik minden írásban megkövetelték a vonal kidomborítását.

Ha Herceg Jánosra gondolok, három vajdasági név jut eszembe: Szenteleky Kornél, Milan Konjović, Majtényi Mihály. Majtényit is állandóan foglalkoztatta a vajdasági lét. Úgy érzem, azért írt annyit a csatornáról, mert még kultiváltabbnak szerette volna látni ezt az egykor mocsaras vidéket, amelyen – mint Eötvös Károly írta – „a legnagyobb úri korhelyek termettek", s amelyet Mária Terézia idejében többek között elítéltek telepítettek be, mint egykor Ausztráliát. Mennyiben hasonlít Vajdaság-képe Majtényiéhoz, és miben különbözik?

■■■

Majtényi 1929 végén jött Zomborba, s ott maradt hét évig. Én azonban csak a harmincas évek közepén barátkoztam össze vele azután, hogy Kázmér a *Nyugat*ban írt rólunk, illetve az itteni irodalomról. S nem sokkal azután a zombori napilap szerkesztőségében dolgoztunk együtt pár hónapig, mivel én 1936 januárjában felmentem Pestre. Aztán először ő szerkesztette a *Hid*at, utána én, de mindig összedolgoztunk.

Barátságom Konjovićtyal 1942-ben kezdődött, azután, hogy hazaengedték a német hadifogolytáborból. Nekem óriási élmény volt a művészete s együttélése a szülőfölddel s az itteni népekkel. Valahogy így szerettem volna én is megteremteni magamban és munkámban szülőföld és nagyvilág szimbiózisát.

Szenteleky más volt. Őrá nekem fel kellett néznem, mert ő vert lelket belém, ő preferált lelkesen engem, „beérkezettnek" tekinthető öregeknek is elébe helyezve, s emberileg is oly közel emelve magához, hogy még érzelmi ügyeimben is hozzá fordultam tanácsért és vigasztalásért.

Hogy azonban visszatérjek szűkebb hazánk múltjára, azt mondanám: vigyázz, Mária Terézia nem rabokkal telepítette be a török kitakarodása után ezt a vidéket, hanem szorgalmas németekkel, akik között még elzászi franciák is voltak, mint az én Karle nevű anyai őseim. A királynőnek munkás kézre volt szüksége, azonkívül katonákra a török ellen. Így kötötte röghöz a granicsárokat, s tartott itt minél többet Čarnojević szerbjeiből. A Buna folyó partvidékéről jött bunyevácokat ferences barátok hozták be ugyancsak földet művelni és katonáskodni. A többiek, a magyarok, a ruszinok, a szlovákok és a románok később jöttek magyar felségterületekről. Így jöhetett létre itt, a népek szigorú különállása ellenére – vagy épp ezért – valamiféle társadalmi és politikai változásokra érzékeny népiség. Volkstum. Színekben is megkülönböztetően, ahogy például a Tiszántúl, Bánát – szerintem legalább – komorabb, a román háttérrel elégikusabb, mint ez a boros, bicskás Bácska. Talán ennyiben különbözik Majtényi Bige Jóskája az én Kekez Tunámtól. De a helyi színek elmélete, mint már említettem, nem vizuális követelmény volt a tájban álló emberrel, hanem politikai és társadalmi kategória.

Szenvedélyesen foglalkoztatja a vajdasági ember sorsa, ugyanakkor az Újvidéki Rádió kulturális műsorában, a Szempont*ban rendszeresen közölt írásai is a* Kitekintő *gyűjtőcímet viselik. Hisz-e a szellem embereinek egy olyan független köztársaságában, amely nem vesz tudomást államhatárokról, nyelvi és etnikai különbségekről?*

■■■

Most megint azt kell mondanom, hogy haza és nagyvilág viszonyában mindig is jelen volt bizonyos nosztalgia. Talán épp azért, mert a különböző népi hatások nem engedték meg a bezárkózást. Innen mentek ki a legtöbben Amerikába a régi világban, s Németország és Ausztria különböző vidékeire idénymunkára. Nálam ez a nyitottság – amely nem mentes a nosztalgiától – talán családi örökség. Apám, nagyapám mesteremberek voltak, akik világgá mentek az inasévek után. Lenézték az olyan iparoslegényt, aki nem volt vándorúton. Talán innen ered az én érdeklődésem a nagyvilág dolgai iránt. Olyan köztársaságban viszont, amilyenről te beszélsz, nem lehet hinni, mert a valóságban nem létezik. Csak álmodni lehet róla, s ezzel az álommal én nem vagyok egyedül.

Éveken át volt szerkesztője a Kalangya*nak, a* Híd*nak, majd az Újvidéki Rádió irodalmi műsorainak. Jó ideig napi irodalomkritikával is foglalkozott. Milyen emlékei vannak e munkakörökkel kapcsolatban?*

Én mint szerkesztő a már említett szempontok szerint igyekeztem dolgozni, más és más légkörben persze. Munkámhoz tartozott a kritikaírás is, nem az elemző és okadatolt, inkább az impresszionista kritika művelője voltam, s vagyok ma is. Mint ilyen, nem lehettem szigorú. Különben is mélyen lenézem az olyan kritikust, aki összetéveszti a tollat a taglóval. S ha valaki azt mondja, hogy az igazat mégis meg kell írni, erre is azt felelném, hogy ezt sem szabad az ítélet ridegségével tenni. Az, hogy „rossz" vagy „gyenge", nem irodalmi definíció, s az európai kultúra a kritikában is kötelező.

Irodalomkritikáit olvasva az volt a benyomásom, hogy önmagával szemben szigorúbbak a mércéi, mint írótársaival szemben. Ön szerint melyek azok az alapelvek, amelyekhez az irodalomkritikusnak ilyen szempontból tartania kell magát, befolyásolhatja-e a nemzetiségi helyzet?

Hát először is köszönöm a bókot. A felkarolás, az elnézés a kis irodalmakban is megbosszulja magát. Ez talán csak valamely irodalmi élet kezdeti állapotában indokolt. Népesebb mezőnyben, kedvezőbb viszonyok között, mint ma minálunk, le kell húzni a sorompót a tehetségtelenség előtt. S ez nemcsak a kritikusok, sokkal inkább a, szerkesztők dolga. S micsoda nívókülönbségek vannak nálunk lapok és szerkesztők között! A biztatás, a gyámolítás azonban legalább annyira kötelező, ha tehetségről

van szó. S megint azt kell kérdeznem, hol van ehhez – egy-két szerkesztő kivételével – a megfelelő intuíció?!

Kultúránk háború utáni fejlődésének fontos pillanatai egy-egy nemzedék fellépésével estek egybe. Mennyire tartja ezt szükségszerűnek és üdvösnek?

A nemzedékváltás nálunk mindig légkör és lehetőség változásával esett egybe. A fiatalok *Híd*ja annak idején a hatalmas politikai fordulattal érkezett, s olyan katarzis volt, amely hívő és ifjonti hévvel utasította el a szocrealizmust. Mi idősebbek, akik addig sok mindent megéltünk, egy pusztító háborút is, tartózkodóbbak voltunk, mint akik nem mernek hinni a saját szemünknek. A harmadik nemzedék az *Új Symposion*nal már egészen nyugatos irányzatot vett, alaposan befogva vitorlájába a liberális áramlatokat, s innen nőtt ki a legmodernebb, legeurópaibb generáció, tehetségét is a legeredményesebben kibontakoztatva.

Bár időnként meglehetősen nagy hévvel vett részt kis irodalmunk „nagy" összecsapásaiban, szerkesztőként vagy kritikusként igen toleráns volt ellenfeleivel szemben is. Mi vezérelte ilyenkor?

Vigyázzunk, ezek inkább csak legendák, hogy nagy hévvel vettem részt kisebb-nagyobb irodalmi háborúkban. A gyanakvás helyezett koromnál fogva azok közé, akik bizalmatlanul fogadták a fiatalokat. Azt hitték, én is ellenük vagyok, ha egyszer hallgatok. És az a kötöttségem, ahogy a magyar írást mindig is szolgálatnak tekintettem, ami a fiatal tehetségek szabad szárnyalásában madártávlatból kicsinyes és maradi literátornak mutatott.

Vidékünkön sokan hirdették meg már irodalmi programjukat a provincializmus elleni harc jegyében, s közülük sokan estek a provincializmus hibájába. Vajdaságban, a legkülönbözőbb kultúrák érintkezési pontján, a nyitottság és termékeny egymásra hatás esélyeinek talaján miért lebeg mégis állandóan fejünk felett a bezárkózás, az elszigetelődés, a kulturális pluralizmus hiányának Damoklész kardja?

Nincs ilyen vagy olyan irodalom. Csak jó és rossz irodalom van. Csak nagy nemzetek irodalmának lehetnek provinciális szigetei. A nemzetiségi irodalom a megmaradás küzdelmétől teljes. S akkor lesz provinciális, ha

hiányzik belőle ez a küzdelem. Isaac Bashevis Singer a zsidó gettó írója, a diaszpóráé, s szabad-e ezért provinciálisnak mondani? És a nemzetiségeknél erősebben – azt hiszem – senki sem vágyódhat a pluralizmus után.

Foglalkoztatja-e az író és az olvasó kapcsolatának kérdése? Tudna-e írni valahol olvasóitól nagyon távol, mondjuk Dél-Amerikában?

Meggyőződésem, hogy olvasók nélkül nincs irodalmi élet. S nem én találtam ki, hogy a magyar irodalom létezését nem Jókainak, Kemény Zsigmondnak és Mikszáthnak kell köszönnünk, hanem Kohnnak és Grünnek, a könyvügynököknek, akik olvasókat teremtettek hozzá. Nélkülük vákuumban lett volna a magyar irodalom, mint mindenütt, ahol az olvasó hiányzik. A kis irodalmakban, az emigrációban például. S én már ezért se tudnék emigráns lenni.

Miért dolgozik ilyen rengeteget?

Sokallod? Érdekes. Én folyton küzdök a jóravaló restség ellen. Mert most, hogy megöregedtem, nem is tudok okosabb dolgot a munkánál.

II.

Köszönöm az alkalmi interjút. Folytatásában arra kérném, hogy most már kötetlenül, egy későbbi közlés számára, próbáljuk meg részletesebben megvilágítani életének néhány mozzanatát. Például azt az időszakot, amíg a Híd *szerkesztője volt.*

1948 után, a nagy politikai fordulat után Belgrádban egy szellemi fordulat is bekövetkezett, és egyre többen léptek fel a szocrealizmus ellen, Đilasnak a rúdja már kifelé állt, sőt aztán 1953-ban Đilast ki is buktatták, úgyhogy az, aki nálunk a szocrealizmust politikai téren képviselte, megszűnt létezni. Jöttek a modernisták, szürrealisták, sőt dadaisták, és megindult egy irodalmi élet. Nálunk egy új generáció jelentkezett, a Bori, Major, Fehér nemzedéke, akik ugyancsak feleszméltek, hogy mi ez, hát itt nem lesz semmi? Ugyanakkor azonban a politikai tényezők Belgrádban sem adták még az áldásukat erre az irodalmi szabadságra, ellenkezőleg, szorongatták őket. Természetesen még inkább lenn a föld-

szinten, a nemzetiségi irodalmakban. Sóti, Rehák, Farkas Nándor, Nagy Jóska, aki akkor a leghangosabb és legerőszakosabb alakja volt annak az időszaknak, rájöttek, hogy itt kéne valamit csinálni, figuráltatni valami tekintélyt. Hogy a tekintély mért pont én voltam, nem tudom. Szóval engem emeltek ki, mert a Majtényi szegény azt csinált ott az aparatcsikok, szóval a névvel szereplő szerkesztők mellett, amit azok mondtak. Nem volt más választás, no akkor rámmásztak, hogy vállaljam el ezt a szerepet. Én semmi pénzért nem akartam elvállalni. Akkor már elmentem Batinára, egy politikai tisztségből menekülve, a járási népbizottságnak voltam az alelnöke, és akkor mondták is, hogy belső emigrációba vonulok, de én nem törődtem vele, tíz éven át húztam az igát politikai téren, nem akartam tovább. De hát „akkor irodalmilag", ugye… Kézzel-lábbal tiltakoztam ellene. Láttam, hogy mi van. Láttam, hogy van itt egy kettősség. Egy alulról jövő friss és szabad kezdeményezési szellem, és egy fölülről szilárdan tartott nyomás. Telefonon hívtak, lerendeltek, összeült az egész „magyar PK", ahogy mondani szokták, Zsáki, Sóti, Farkas Nándi, és végül egy éjszaka, akkor már belekevertek magyarországi kapcsolatokat, az én levelezésemet, az én ottani írásaimat és úgy finoman tudtomra adták, hogy nekem ott valami nexusom van, jó lesz vigyázni…
Egy éjszaka Farkas Nándor felhívott, azt mondja: „Tudod, csak arról van szó, hogy hát ugye majd mondhassák, hogy te az okkupátornak bírtad szerkeszteni a *Kalangya* újságot, és most a szocialista társadalomnak nem bírod." Mondom, bírom. Bírom. És attól kezdve vállaltam. De ugyanakkor olyan nyomás alá kerültem én alulról és felülről, hogy azt nem volt könnyű elviselni. Ezek folyton nyomtak engem, hogy csak vigyázzak, és ugyanakkor megindult Magyarország felől egy közeledési igyekezet, megvannak a leveleim, a *Dunántúl* című folyóirat…

Meg Csuka akart jönni…

Igen, de főleg a *Dunántúl*. Felkínált egy ívet, szerkesszem én itteni írókkal, szóval fait accompli elé akarták állítani a rendszert, hogy ők jóban vannak Jugoszláviával, kibékültek, itt van, a kulturális kapcsolat is megszületett, szóval ez volt az, ami egyszerűen elviselhetetlenné tette számomra a dolgot.

Ugyanakkor a fiatalok, főleg Major, aki roppant agresszív volt és rettentő ambiciózus, és obstrukcióval tágított szét minden találkozást, ragaszkodtak hozzá, adjam át nekik a szerkesztést, mondom, vigyétek. „Ja, ja – mondta a Farkas –, az nem úgy van, mit akartok tik itt…" Így szorongattak engem, akkor a Doronjski meg hívott, hogy keressem fel. Doronjski akkor atyaúr-

isten volt itt. Elmentem a Doronjskihoz, akkor azt mondta, semmi okom nincsen kisebbrendűségi érzetre, ők mögöttem állnak. Mondom, Jézus Mária!, még mögöttem is álltok, meg vagyok én áldva.

Akkor nem mentem el többé a gyűlésekre. Tartották ott a gyűléseket Újvidéken, szónokoltak, fiatalok és öregek két pártra szakadtak, nem mentem el. „Hagyjatok engem békében, lesz, ami lesz, én nem megyek el" – mondtam. Hanem akkor még egyszer berendeltek a pékába,[19] a Nagy Jóska azt mondta, hogy majd akkor hagyod ott a szerkesztést, amikor mink mondjuk, nem amikor te akarod. Mondom: „Micsoda? Hát vedd tudomásul, hogy vége, kész, nem vállalom, nem csinálom tovább, érted? Alászolgája!" El voltam szánva mindenre. Akkor átadták a szerkesztést a Majornak.

Utána tartottak este még a rádió klubjában egy gyűlést, és átadták. Közben kineveztettek bizottságokat, szerkesztőbizottságokat, ezt, azt, amazt, akikkel nem lehetett boldogulni. Ja, de még mindig nem volt olyan egyszerű a dolog, nem a Majornak adták át, hanem elővettek egy Dévics Imre nevű topolyai aparatcsikot, afféle kultúrmunkást, aki színházban meg festőtelepen aktivizálódott, hogy az legyen a *Híd* szerkesztője. Annak, szegénynek fogalma nem volt, halvány sejtelme semmiről, de elvállalta egyből, azonnal, mért ne vállalta volna el, nem ismerte a veszélyeket. És akkor kitört a botrány. Gál fölállt, ordított, hogy micsoda megalázás ez, Szabó Gyurka is szót emelt, akkor odaadták a Majoréknak.

Sinkónak milyen szerepe volt ezekben az években?

Nézd, Sinkó távol élt a Vajdaságtól, nemcsak akkor, hanem világéletében. Talán születése óta. Neki véletlenül volt ez a szülőföldje, ő teljesen elszigetelve élt, mint a Spitzer fakereskedőnek a fia ott Apatinban. Az emlékei közé tartozik, hogy kiabáltak utána: „Jud, Jud, Lumpenjud!" Tudod, a sváb legények, hát ez minden, ami őt Apatinhoz, a Bácskához fűzte. Jellemző, hogy Szentiványon élt egy ideig, mert ott volt a felesége orvos, Szenteleky többször írt neki, de figyelemre se méltatta, mélységesen lenézte valószínűleg az itteni kezdeményezést. Nem mondom, hogy nem joggal, nagyon szegényes kis irodalom volt, de a mienk volt, és mégiscsak fűződött valami az itteni vidékhez, ehhez a néphez való ragaszkodás, ami belőle hiányzott, mert ő kozmopolita volt. Egy ragyogó elme, egy lebilincselő előadó és causeur, és amit akarsz, élvezet volt őt hallgatni, nagyon szellemes volt a fordulataival az előadásaiban, de nem volt sem-

[19] A Pokrajinski komitet (Tartományi Pártbizottság) rövidítése.

mi köze ehhez a vidékhez, semmi a világon. Úgyhogy az én levelezésem vele – megvan a *Híd*-levelezésem másolata, már nem emlékszem, miről leveleztem vele – kizárólag ilyesmire szorítkozott, hogy van kézirat, nincs kézirat stb. Ez volt minden kapcsolatom vele.

Az egyik levélben az áll, hogy „voltak bosszantó mellékzöngéi is együttműködésünknek". Ez 1956. december 27-én íródott. Ez gyakorlati kérdésekre vonatkozott?

Igen, valószínűleg.

Nem igyekezett befolyásolni a Híd *szerkesztési politikáját?*

Nem, abszolút távol tartotta magát ettől, Vajdaságtól is. Akkor ő már az Informbiró-ellenességével országos hírnévre tett szert, vitték előadásokra, vitaestekre, egyáltalán nem volt érdekelve. Emberileg se kerültem közel hozzá azon kívül, hogy a lányomra bukkant Zágrábban, találkozott vele, vitt neki valamit, meghívta ebédre, vagy nem tudom micsoda, ilyen dolgok, de különben nem, nem, semmi.

Városi könyvtáros voltam és 1945 kora tavaszán három járásból szedtem össze hivatalos utasításra az úgynevezett elhagyott házakból a könyveket. Az öreg Spitzer véletlenül az én utcámban lakott, látásból ismertem. Elvitték őket, elgázosították, és amikor megtudtam, hogy ő hol van, írtam neki egy levelet, hogy elkülönítettem azokat a könyveket, amelyekről felismerhetően meg tudtam állapítani, hogy a könyvtárából valók, így a *Testvér* című bécsi folyóiratnak a legalább három-négyszáz példányát még nyomdai haskötővel átkötve. Akkor jött a feleségével, és egy nagyon kínos fél órám volt vele. Jött, és nagyon kedvesen üdvözöltük egymást, bevezettem a raktárba, ahol egy sarokban voltak elkülönítve a könyvek, és fölkapott egy kötetet, Heine verseit és zokogó hangon azt mondta, dögöljön meg minden fasiszta, folyjon ki a szeme, a vére minden magyarnak, svábnak, akármi volt, nyilasnak, és dühöngött. Én álltam megrendülve és magamban megsértve, mert minden magyart is mondott, és azt mondtam halkan, amikor kicsit abbahagyta, hogy talán nem minden magyarnak. Minden magyarnak, mondta. Akkor fogtam magam és bementem az irodámba. Megsemmisültem. Akkor jött be tíz perc múlva füléig tágult mosollyal és átölelt, hogy ne haragudjak és így, és úgy.

Én megértettem, csak mondom, roppant kínos volt nekem. Nem tudom, hogy volt-e ezentúl még kapcsolata ezzel a vidékkel. Nem hiszem, hogy volt. Sinkó egy világpolgár volt, nem erre a vidékre való, mi vala-

mennyien, legalább magammal kezdem, kis provinciális kultúrtrégerek voltunk hozzá képest. Egy roppant érdekes, lebilincselő egyéniség volt, szépírónak nem tartottam soha, ma se, de az *Egy regény regénye,* azt hiszem, a kor, illetve a korszak világirodalmi művei közé tartozik.

Mielőtt otthagyta a Hid*at, már jó ideig folyt ez a vita. Milyen kifogások merültek fel? Major például egyik Sinkóhoz írt levelében azt írja, „legnagyobb tanulságunk közé sorolhatjuk, hogy a folyóiratot kollektívan és úgyszólván nyilvánosan kell szerkeszteni".*

Elsősorban ez, hogy nem kollektív szerkesztés folyik. Egyszerűen nem folyhatott, technikai akadályai is voltak a kollektív szerkesztésnek. Nyáron kimentem Batinára, ott volt egy asszony, nemrég ment nyugdíjba a rádiótól, a Šešić Vera, az volt a gépírónőm, titkárnőm és minden, és nem lehetett öt embert, Ács Jóskát meg nem tudom Dévics Imrét meg Major Nándort meg Borit meghívni, no most gyerünk, szerkesszünk. Nem lehetett, vannak nyomdai terminusok stb. És be kell vallanom, volt is bennem egy bizonyos ellenállás, folyton szabadulni akartam, vigyétek a fenébe, nem érdekel.

De eszmei jellegű kifogásuk nem volt?

Semmi, szó sincs róla, az eszmei vonalat a Farkas Nándi szabta meg nekem meg a Rehák, meg a Duško Popovićtyal írattak cikket, az volt az eszmei vonal, ők egy szellemi felszabadultság indításával jöttek, nagyon indokolt volt ez az ő feltörésük, csak éppen azt nem látták be, vagy talán be is látták, lehet, hogy tudták, végül már észrevették, hogy engem fölülről tartanak, ők meg alulról nyomnak. Szóval nem, semmi eszmei… Itt-ott elhangzottak szónoklatok, hogy igen, modern szellem, de ezek csak szavak voltak, mert a modernizmustól abban az időben még a Major Nandi vagy – nem tudom – egyik-másik olyan messze volt, mint Makó Jeruzsálemtől.

Az is érdekes, hogy amíg szerkesztette a Hid*at, addig közölte folytatásokban Sinkó tanulmányát. Többek között azt is kifogásolták, hogy a tanulmány hosszú, olvashatatlan. Mi volt ennek a háttere?*

Ja, te konkrét dolgokra akarsz, hogy voltak-e konkrét támadási felületek? Voltak, hogyne…

Igen, de eszmei tartalmúak…

Fenét eszmei, ez nem eszmei volt. Ez egyszerűen… Sinkó, minek ez a hosszú duma, Sinkót még le is szólták, unalmas. Akkor szegény Gyurka azt mondta, hogy miért közlöm a Szirmai Károly taplóízű novelláit. Volt valaki, aki ezt Szirmaival közölte, az meg amúgy is szegény üldözési mániában szenvedő ember volt, aki rögtön felhördült, sürgönyözött nekem, hogy mi volt, mit mondtak őrá. Ilyen dolgok. Szóval voltak, akik egyes írásokat megbíráltak, kifogásoltak. Voltak ilyenek, de tartós világnézeti kritikáról szó se volt. Csak ez a friss szellemi légáramlat adott szelet a vitorlájukba. Nem is tudom, hogy beszéljek-e többes számban, mert elsősorban Major volt a hangadó, akit én emberileg nem szerettem se akkor, se most, se semmikor, szóval volt egy ösztönös ellenszenvem.

Akkor se szerette, mert már Sinkónak is megírta, hogy egy irodalmon kívüli nagyon tájékozatlan ember.

Kinek?

Sinkónak írta egy levelében.

Írtam, én? Igen? Ezek a levelek megvannak, amit én a Sinkónak írtam?

Igen. Amikor Major átvette a lapot, észlelte a realizálását azoknak az eszméknek, amelyek nevében felléptek? Frissesség, mozgás…

Nem, persze, hogy nem. Nem is lehetett, ha előveszed a régi számokat, akkor látod, hogy kik írtak bele, nem akarok neveket mondani, akik azóta régen letűntek, és akkor se jelentettek semmit. Majorban volt egy bizonyos készség a modern hangvételre, de az igazi modern hang már korábban, nálam, Pap Jóska meg a Sáfrány írásaiban, Vasko Popa felfedezésében mutatkozott meg. Majornak nem voltak akkor még…

Szóval azt állítja, hogy Major feltörésének nem volt egy nagyobb bázisa? Major rendszerint arra hivatkozott, hogy „ez a szerkesztőség írók és tollforgatók jelentős csoportjának kívánságára került a folyóirat élére”.

Hahaha, nem volt, nem volt. Én csoportokról nem… Azt hiszem, hogy ő képzelte magát egy csoport vezérének. Lehet, hogy valahol össze is

ültek klubban vagy kiskocsmában, mit tudom én, de a nevek, akik megmaradtak az irodalomban, az ő kortársai, ha visszanézel, akkor könnyű megállapítani, egy kezeden meg tudod számolni őket.

Kik voltak azok, akikre hivatkozhatott volna?

Nem, nem. Egyedül a… Végül akkor Gyurkát győzték meg. Akkor Gyurka is érezte, kapott akkor már szemrehányásokat innen-onnan, hogy a szocrealizmus merev kiszolgálója, úgyhogy akkor Gyurka ugyancsak föleszmélt, hogy mi van itt, mi folyik Belgrádban, Zágrábban, Ljubljanában, és egyszercsak ő is irányt változtatott, akkor szegény beteg is lett, elkerült Golnikra, és ott részint unalmában, részint bánatában nekiállt, és csinálta ezeket az aprólékos kis rajzokat, ebbe temetkezett bele, felfedezte Vajda Lajost stb. Szóval ők… ilyen konkrét esetek nem jutnak már eszembe, mint Sinkó tanulmányának a hosszúsága, unalmassága, egy kásahegy, nem győzni nyállal stb. Szirmai pocsék novellái fűrészporízűek meg taplóízűek, mint Gyurka mondta, szóval ilyenek voltak. Nekem akkor kutyakötelességem volt megvédeni nemcsak meggyőződésből, hanem azért is, mert munkatársaim voltak, azt a Sinkót, meg azt a Szirmai Károlyt.

Szirmait amúgy is megvédte volna.

Persze, persze, de ott, azokban a vitákban.

Még irodalmi pályafutásának kezdetén írt egy meglehetősen éles hangú cikket Szentelekyről.

A budapesti *Híd*ban jelent meg, egy Csanádi György nevű ember szerkesztette, aki később a Magyar Rádió irodalmi szerkesztője lett, ez az utódállamok magyar irodalmának volt a folyóirata. Erdélyiek, felvidékiek és vajdasági én voltam egyedül.

Ez az, ahova beszállt a Komáromi József Sándor pénzzel…

Nem, az a *Kelet Népe* volt.[20] Beszállt hatvan hold földdel, nem is, hanem vett egy nyomdát a marha, hogy majd megveszi a nyomdát és szaladnak

[20] Herceg erre nem jól emlékszik. A részleteket Komáromi József Sándor mondja el a vele készült interjúban.

hozzá a szerkesztők, és hozzák neki a lapokat. Móricz volt az első, aki nem vitte el, inkább nyomorgott meg minden, mert nem… Sok pénze odaveszett, vagy a hatvan hold föld.

Mi vezérelte ennek az éles hangú támadó cikknek a megírására?

Az, hogy én kommunista voltam ifjúkoromban, ha nem tudnád, és baloldali szemszögből néztem, és tele voltam Európa igézetével, mélyen lenéztem a Vajdaságot, be kell vallanom, mélyen és szemtelenül, és ez adott nekem impulzust arra, hogy ezt az én lenézésemet írásban is kifejezésre juttassam. Aki válaszolt a cikkre, az Csuka volt, nagyon élesen felelt a lapjában, a *Képes Vasárnap*ban, és aki soha ezt a kérdést nem hozta fel, az Szenteleky Kornél volt, mert rá két vagy három évre, miután hazajöttem Pestről és kicsit kijózanodtam, és felfedezni is véltem már a Vajdaság konglomerátumát mint olyant, szerb barátaim voltak stb., ő volt az, aki kéziratot kért tőlem, azzal, hogy olyan kéziratokat küldjek, amelyek ellen az ügyésznek nem lehet kifogása. Ez a levél a Szenteleky-levelek sorozatában nem jelent meg emiatt a kitétel miatt, hogy az ügyésznek ne legyen kifogása ellene, mert ebből kiderült volna, illetve megerősödött volna a vád, amit annyit hangoztattak ellenem a háború alatt, hogy kommunista vagyok. Holott akkor nem voltam már párttag, likvidálódott a zombori pártszervezet, én megint Pestre költöztem és polgár lettem, lehet, hogy ez szégyen, de így van. Szóval akkor kezdődött a barátságom Szentelekyvel. Én laktam a legközelebb hozzá, mellettünk volt a szabadkőműves páholy háza, ahova Szenteleky hetenként egyszer bejárt, mikor még hívő szabadkőműves volt, és mikor még bízott benne, hogy a szabadkőművesek, ugyanúgy, mint Kazinczy és Martinovics korában, a magyar szellemi élet legjobbjai voltak, és hogy ez olyan szellemi erő, amely ki tudja küszöbölni az ellentéteket az akkori Jugoszláv Királyság népei között a politika színterén. Persze aztán abból is kiábrándult, és amikor engem szólítottak fel, hogy lépjek be a páholyba, akkor ő volt az, aki azt mondta, mit akarsz te ott az öreg boltosok között, akik tízezer dinárral megváltják a kizsákmányolt munkások ellen elkövetett bűnüket. Szóval, ha valami volt később, akkor én már nem is levélben küldtem el, hanem vonatra ültem, délután háromkor ment a vicinális Zomborból, és huszonöt perc múlva ott voltam Szivácon, a Telecska alatt kanyargott velem a vonat, és ő délután már nemigen fogadott betegeket, akkor különben is lefeküdt, lázmérővel a szájában, és azon keresztül beszélgetett velem a világ dolgairól. És az esti, nyolc órai vonattal mentem haza. Ez volt a barátságunk kezdete, majdnem azt mondanám, a vége is, mert

mindezek után még másfél-két évig élt. Büszke vagyok rá, hogy utolsó írása az én kis könyvemnek az előszava volt. *Viharban* címmel kiadtam egy kis novellaskötetet, akkor mind saját költségünkön adtuk ki a könyveket, kiadó nem lévén. Volt, aki házalt vele, én nem házaltam, viszont ott maradt a nyakamon.

Szenteleky egy helyütt említi a levelezésben, hogy „amikor még én folyóirattal akartam ideológiákat megdönteni". Mikor lehetett az? Majtényi is utalt erre a mondatra.

Nem volt más folyóirata, csak a *Vajdasági Írás* és aztán a *Kalangya*. De úgy tudott visszanézni egy évre is, mint aki tíz vagy húsz évre tekint vissza, olyan zajos volt körülötte, ebben a kis csigaházában a jugoszláviai magyar irodalom élete, hogy azt hiszem, az idő is más dimenziót kapott az ő emlékeiben vagy tudatában, mint minden más egyéb is. A tragikus az volt, hiszen tudod, hogy ellene volt a vajdasági irodalomnak, és akkor, amikor én őt megtámadtam abban a cikkben, akkor tulajdonképpen azt mondtam, amit ő két-három évvel korábban, hogy nincs szükség vajdasági irodalomra, mert az csak szegényes lehet, és sajnálatra méltó. Szóval mégis a halálát megelőző két-három évben ébredt a tudatára, hogy hol is élt ő eddig, milyen vidéken, emberek között, akikről nem vett tudomást, csak mindig az elvágyódás, mindig a Párizs-imádata tolakodott előtérbe, és semmi közösséget nem tartott az itt élő néppel.

Az említett tanulmányában Majtényi is kérdés formájában fogalmazza meg ezt, de a Szentelekyről alakított kép is az idők követelményei szerint alakult, úgyhogy 1943-ban volt róla egy kép, 1963-ban, 1973-ban, folyton módosult, ki-kiragadtak mozzanatokat…

Minden mozgalom hat a vezérére, nem csak a vezér hat és vezeti a mozgalmat. És a vajdasági irodalom akkor mozgalom volt, ő volt a szervezője. Biztos, hogy hatással volt rá. Az, amit ő Latákról írt nekem a levelezésben, vagy még ezer más dolgot tudnék mondani, az őt már mint baloldali embert mutatja meg, aki azonban csak ebben a mozgalomban lett baloldali, addig nem volt az.

Érdekes lenne megvilágítani azt a hirtelen beállt változást, amikor a couleur locale híve lett. 1927-ben például Mladen Leskovac írta a Letopis*ban: „Što vojvođanski Mađari ne daju danas onakvu književnost, kakvu bi Senteleki želeo, i to je ono, što bi smo želeli naglasiti,*

tome nije razlog Vojvodina, nego opšte prilike i stanje tamošnjih mađarskih pisaca. Jednom, mi to verujemo, dočiće vreme, kada će i vojvođanski mađarski pisci okrenuti leđa Toskani i bulevarima, i tražiti motive po Krnjaji i po malo-iđoškim rogljevima. A kada će uvideti preimućstvo ovih drugih nad onim prvima."[21] *Ezt akkor írta, amikor Szenteleky kijelentette, hogy ne legyen vajdasági irodalom.*

Igen. De már Dettre János levele után. Mert tudod, hogy Dettre János volt az, aki ugyanezeket mondta sokkal határozottabban és élesebben, és Szenteleky, aki előzőleg Dettrével vitatkozott még, végül teljesen elfogadta – lehet, hogy ehhez Mladen is hozzájárult – Dettrének az álláspontját, hogy gyökértelen irodalom nem létezik, mint ahogy nem is létezik. Ő volt gyökértelen, szegény, egészen odáig, amíg nem állították egy mozgalom élére.

Hogyan viszonyult Szenteleky a pesti elismeréshez?

A pesti elismerés érthetően minden nemcsak kisebbségben, hanem vidéken élő írónak is a szíve vágya volt. Azonkívül neki fiatalon voltak némi pesti sikerei, hiszen Kiss József lapjának volt a munkatársa. Itt is azonban, amikor ez megint aktuális lett, egy Fekete Lajos nevű költő, aki visszatért mint emigráns Magyarországra, és fölment Pestre és ott kapcsolatokat teremtett, és aki megbeszélt, azt hiszem, pont Csanádi Györggyel, akkor már ő volt a szerkesztője a rádiónak, egy irodalmi estet, akkor érthetően fogalmuk se volt arról, hogy mi a Vajdaság. Herczeg Ferenccel jöttek elő, mert idevaló származású volt. Hogy annak a Herczeg Ferencnek semmi köze nem volt a Vajdasághoz már, főleg a kisebbségi magyarsághoz, azzal nem törődött senki. Szóval akkor, hát ez a levelekből kiderül, hosszan elhúzódott ez az ügy, nem tudom miért, mert a pesti rádióba nem volt olyan nagyon nehéz bejutni, később, amikor én fölléptem, láttam, és akkor megint a slepp vitte őt magával,

[21] „Hogy a vajdasági magyarok ma nem olyan irodalmat alkotnak, amilyent Szenteleky szeretne, ennek – és ez az, amit hangsúlyozni szeretnénk – nem a Vajdaság az oka, hanem az általános állapotok és az ottani magyar írók helyzete. Hisszük, hogy egyszer eljön az idő, amikor a vajdasági magyar írók is hátat fordítanak Toscanának meg a sugárutaknak, és Kerény meg Kishegyes táján keresik motívumaikat. És amikor belátják ez utóbbiak előnyeit az előbbiekkel szemben." (Mladen Leskovac: Da li postoji vojvođanska mađarska književnost? *Letopis Matice srpske*, april 1927., god. 101. knj. 312. sv. 1. 148.)

■■■

a Kristály István, a Cziráky, a nem tudom ki, ez meg az, aki szerepelni szeretett volna Pesten. Ugyanakkor nagyon érdekes az ő megalkuvása. Nagyon jól tudta, hogy Cziráky mit jelent, hogy mit ér, hogy Kristály mit jelent, és mégis, elragadtatott hangú leveleket írt nekik, egyiknek is, másiknak is, annyira, hogy Szenteleky temetésén Cziráky ajánlkozott fel, mint a legjobb, hozzá legközelebb álló munkatársa, hogy elbúcsúztassa a koporsója fölött. Ezek tragikomikus dolgok, ugye… De, mondom, azok is vitték őt, akiket neki kellett volna vinni.

Szóval sokat jelentett neki az, hogy Pesten szerepelt?

Hogyne. Nem tudom, hogy mondjam neked, politikailag talán deplaszírozottnak hangzik majd, de magyar irodalom egy van a világon, mint ahogy magyar nyelv egy van. Mondhat, ki mit akar, de biztos, hogy aki valamit ér, aki valamit számít, az annak a magyar irodalomnak a függvénye. Érted? Így volt a Prágában élő Kafkával, és Franz Werfellel, és Rainer Maria Rilkével, akik a német irodalom nagyjai lettek. És a német irodalmon keresztül az európai irodalomé. Hát természetes, hogy egy kisebbségi diaszpóra írói, az a kevés tollforgató, aki itt élt és a kezdet kezdetén volt a mozgalom maga, természetesen onnan szerette volna a visszhangot hallani, a magyar irodalom központjából, Pestről.

Egyesek Szentelekyvel kapcsolatban is említik, hogy zsidózott.

Igen.

Ez kimondottan Kázmér Ernőhöz fűződik?

Nem, ezek ilyen, a dühkirohanásaiban felelőtlenül elhangzott szavak voltak, amelyek egészen távol álltak Szentelekytől. Azt, hogy ő antiszemita lett volna, nehéz feltételezni, mert a legjobb barátai és a szabadkőműves testvérei túlnyomó többségükben zsidók voltak. A dr. Fürst Sándor Verbászról, a zombori Wohlheimer doktor, és így tovább. Szóval ennek abszolúte semmi alapja nincsen.

Hogy alakult ki ez a dolog?

Úgy, hogy azt a zsidót, azt nem szabad úgy érteni, mint zsidózást, hanem inkább úgy, ahogy a boltos, a Fenyves, a boltos, aki nem akar tudomást venni egy kisebbségi mozgalom megindulásáról, hanem a boltját csi-

nálja. Persze Fenyvesnek se volt könnyű dolga, állandó harcban állt a cenzúrával, de Szenteleky, aki összeveszett Fenyvessel, mert Fenyves magának vindikálta a jogot egy szellemi élet megteremtésére, elragadott pillanataiban kiszaladt a száján ilyesmi is, de tulajdonképpen a boltosra vonatkozott, és nem a zsidóra.

A nyilvánosság előtt is?

Csak a leveleiben találsz ilyesmit. Tudnod kell, hogy a zsidóság volt itt a jugoszláviai magyar kultúrának a legfelsőbb rétegén. A zsidóság volt az a pezsdítő szellem, amely hatni tudott itt ezen a lapályon, ezen a kulturálatlan parlagon, a vidéken, a zsidóság volt az, amelyik egy kis igényt tudott támasztani. Ahol zsidók voltak, ott pezsgő élet folyt, és irodalmat, könyvet, ha mindjárt csak *Színházi Élet*et, de olvastak, hangversenyek voltak, és így tovább. Ezt ő soha, egy pillanatig nem vonta kétségbe.

Majtényi egy kéziratában, ami aztán kimaradt a Magunk nyomában *című könyvéből, így magyarázza: „a dolgok ilyen leegyszerűsítése, a mérges ember lelkéből hamar kipattanó vád ugyanazzal a hanglejtéssel azt vágja a szemébe, ami pillanatnyilag a legkellemetlenebb. Szóval a kapitalizmusban te kommunista, a fajvédő világban, vagy annak kezdeteiben te zsidó, viszont manapság gyakran halljuk a nem épp megtisztelő »te fasiszta« epitethont". Nagyon nagy leegyszerűsítés ez így?*

Nem, azt hiszem, hogy tulajdonképpen így is volt, és amit én előzőleg mondtam, az fedi ezt.

A Kázmér Ernőhöz való viszonya hogy alakult ki?

Én Kázmér Ernőt személyesen nem ismertem, soha nem találkoztam vele, egyszer láttam egy kávéházban ülni, mentünk egy kollégával, Levkovics Ernő újságíróval, azt mondja, á, ott ül a Kázmér Ernő. Nagy kutyanyelven rótta a betűket, azt hiszem, a Moszkva kávéház márványasztalánál. Nem ismertem. Akkor, amikor a PEN Klub megalakult (hát a PEN Klub akkor is sóhivatal volt, ma is az, minden időben, mint minden írói szervezet és egyesület, semmi köze az alkotó embernek hozzá), megint hátulról jött a kérdés, hogy mi lesz velünk. És akkor Szenteleky névsorokat állított össze, és félt, hogy Kázmér majd a *Napló*nak a munkatársait fogja oda beprotezsálni. Kázmér mozgékony ember volt, nem úgy, mint ő, be-

zárkózva egy faluba, Kázmér jött, ment, utazott, Zágrábból Belgrádba, Belgrádból Zágrábba, a foglalkozásánál fogva, utazó volt, ugye. Hogy végül mi lett az egész PEN Klubból, hogy mi bekerültünk-e oda, vagy nem, nem tudom.

Igen, Szenteleky írt egy cikket, az volt a címe, hogy Az írók csonka parlamentje. *Ott is elpanaszolja, hogy a PEN Klubot országok szerint szervezik meg, és hogy a kisebbségek kimaradnak. De a Kázmér iránti antipátiája csak innen ered, vagy volt ennek más oka is?*

Azt hiszem, hogy innen, talán még Pestről is. Nem tudom, aztán talán a beteg ember bezárkózottsága, és a bezárkózottsággal együtt járó kisebbrendűségi érzet, talán az is hozzájárult, hogy ezt a mozgékony embert távol tartsa vagy elidegenítse magától és a vajdasági irodalomtól. Tény, hogy Kázmér Ernő nem írt a Szenteleky által szerkesztett lapokba. Valószínűleg nem kért tőle, és az nem küldött neki. Valószínűleg nem voltak baráti viszonyban. Annak ellenére, hogy Kázmér később, Szenteleky halála után írt egy nekrológot, de Kázmér akkor már nagyon rossz anyagi körülmények között élő ember volt, aki mindenhova írt, és mindent írt, és mindent vállalt. Aki egy-két órán belül megírt neked egy most kapott könyvről hosszú ismertetést, mert belelapozott és már tudta, hogy mit kell mondani. Szóval egy ügyes, hogy úgy mondjam, élelmes literátor volt. Ugyanakkor józsemű, a judíciuma, kritikai érzéke is fejlett, és kulturált, nagyvilági ember volt. Azt hiszem, ez volt az, ami még hozzájárult ahhoz, hogy Szenteleky antipatikusan tekintsen a működésére.

Úgy tudom, hogy még jóval régebben elkezdett írni egy nagyobb Szenteleky-tanulmányt.

Igen.

Abból körülbelül húsz oldallal készült el, és akkor abbahagyta. Ennyit tudok. Elmondaná, hogy akkor milyen nehézségeket érzett, és ma is milyenek azok a problémák, amelyek miatt megakadt ebben a munkában?

Nézd, kérlek szépen, nekem volt egy szerződésem 1941 őszén az Egyetemi Nyomdával egy regényre! Egy jó részét megírtam, valamennyi meg is jelent közben belőle, de 1942. január végén olyan katarzison mentem át az

újvidéki razzia után, hogy fogtam és összetéptem, és nem akartam úgynevezett kisebbségi regényt írni. Ahhoz még nem volt meg a távlatom, és az atmoszféra se volt olyan, hogy úgy írjam meg azt a kisebbségi regényt, ahogyan a valóság megkívánta, és nem, ahogy innen vagy onnan látni akarták. Fogtam és elégettem. Így voltam a Szenteleky-tanulmánnyal is. Nekem olyan sok bajom volt mint *Kalangya*-szerkesztőnek, itt politikai harc folyt a háború alatt a magyar vezető emberek között, volt egy Nagy Iván nevű újvidéki ügyvéd, egy sokác származású, aki 1938-ban, amikor a földművest védő törvény megjelent, és annak egy cikkelye nemzetiségi embernek a földvásárlást miniszterelnöki jóváhagyáshoz kötötte, akkor skrupulus nélkül sokácnak vallotta magát. Ez a Nagy Iván szélsőjobboldali vizeken evezett, megvolt a maga pártja, sokkal ügyesebben, határozottabban, energikusabban politizált, mint a régi magyar urak, Deák és a többiek, szegények, akik még valamiféle parlamentáris fair play-hez szoktak hozzá. Nem kísértem figyelemmel korábban, 1941 előtt Nagy Iván működését, egyszer kerültem csak vitába a lapjával Hangya Bandi védelmében, de akkor nagyon szőrmentén bántak velem, nem támadtak erősen, inkább csak a lapot, ahol dolgoztam, az *Új Hírek* című napilapot, annak a zsidó tulajdonosait. Meglepetés volt a számomra, amikor ez a Nagy Iván és a társai engem följelentettek Pesten (volt a miniszterelnökségnek egy úgynevezett második ügyosztálya, ahova a kisebbségi ügyek tartoztak), hogy kommunista vagyok, hogy szabadkőműves vagyok, hogy zsidóbérenc vagyok, tudták, nem kellett nagy fantázia, rá lehetett ismerni egyes zsidó kollégáknak a stílusára, Havas Károlyéra, Debreczeniére, akik változatlanul írtak a *Kalangyá*ba más néven. Akiknek már nem volt kenyerük akkor. Ilyen dolgokra kellett tekintettel lennem. Nagyon nehéz volt a *Kalangya* szerkesztése a háború alatt, nehezebb, mint Szenteleky vagy Szirmai idején. Utasi Csaba írt egy doktori disszertációt a *Kalangyá*ról, ő mai szemszögből nézi, mint olyan ember, aki nem ismerte az akkori viszonyokat, és nem érezhette a bőrén, mint mi, a veszélyeket, amelyeknek ki voltunk téve. Internálástól kezdve sokkal súlyosabb… Ne beszéljek katonai behívásokról meg büntetőszázadról és egyebekről.

Szóval sok mindent hagytam abba. De amit Szentelekyről megírtam, ami a kis könyveiben megjelent, meg amit a *Kelet Népé*be írtam róla, amiatt, azt hiszem, nem kell szégyellnem magam. Azt hiszem, hogy mégse érződik nagyon a taktikázás és a megalkuvás, hogy többet engedtem meg magamnak, mint amennyi tulajdonképpen megengedhető volt.

Bizalommal tölti el az embert, ha látja, hogy az írók mégis ki tudnak harcolni maguknak egy bizonyos szellemi függetlenséget

■■■

a legnehezebb időkben is. Néha úgy tűnik, hogy ez szinte a csodával határos.

Igen. Tudod, vannak szituációk, amikor az ember úgyszólván nem felel önmagáért, mert olyan helyzetbe hozták, hogy képtelen megállni a helyét. Én ezeket a szituációkat, már ha felismertem, akkor nagy ívben igyekeztem kikerülni. De mégis kellett taktikáznom és mégis kellett megalkudnom, legalább a frázisok erejéig. Szóval nagyon nehéz volt. Amikor a *Kalangyá*nak a szemére hányják, hogy a háború alatt nem volt az, mint korábban, a nívója lesüllyedt, akkor ezer válasszal tudnám kivédeni ezt a támadást, azzal elsősorban, hogy a zsidók nem írhattak, akik írtak, elkedvetlenedtek, azután a vajdasági írók másik része iparkodott Pestre, a *Délvidéki Szemle* Szegedről magát tartotta a vidék szellemi központjának, és Szegedet, nem pedig Újvidéket vagy Szabadkát. Mentek el az embereink és oda írtak, nem pedig a *Kalangyá*ba. Nem maradt más, mint a politikára politikával válaszolni, és úgy válaszolni, hogy az a tisztesség keretei között maradjon, tehát az itt élő népekről írni és íratni, és szépirodalmi lap helyett egy határozottan szerbbarát folyóiratot csinálni. Ez volt a helyzet. Szóval, sok minden magyarázható azzal, amit a mai emberek, akik nem ismerték az akkori viszonyokat, egyszerűen nem tudnak megérteni.

Komáromi József Sándor (Óbecse, 1911. április 21. – Nagybecskerek, 1985. július 18.) író, újságíró. A gimnáziumot Szabadkán, Zentán és Nagybecskereken végezte, Belgrádban 1923-tól 1931-ig pedagógiai és filozófiai tanulmányokat folytatott, a Bolyai Farkas Egyesület első elnöke volt. 1935-től a *Reggeli Újság* munkatársa, majd óbecsei tudósítója volt, és a családi bőrkereskedést vezette. A bolt eladásából szerzett pénzzel Budapesten betársult Zilahy Lajos *Híd* című lapjába, amelynek 1941-től 1944-ig segédszerkesztője volt. 1945-től Újvidéken munkavezető, könyvtáros, a *Magyar Szó* hirdetési ügynöke. 1971-ben írói nyugdíjat kapott.

Kötetei: *Háry János ébresztése* (1950); *Választmányi ülés* (1951); *Emberöltő* (1964); *Jó szó* (1967); *Szomorú tarisznya* (1976); *Bácskai emberöltő* (1980).

Az interjú Újvidéken készült 1983. január 22-én. Részlete elhangzott az Újvidéki Rádió *Együtt* című műsorában 1983. február 7-én. Megjelent a *Híd* 1986. évi 4. számában.

Nemcsak erős családi hátteret, kedvező vagyoni helyzetet örökölt, hanem jelentős volt az a kapcsolati háló is, amelybe beleszületett. Draskóczy Ede, az Óbecsei Népbank vezetője a szomszédjuk, apja ügyvédje volt, aki közéleti vonatkozásban nemcsak az óbecsei Magyar Népkör elnöke, ahogy Komáromi aposztrofálja, hanem – mint Herceg János írja – „a magyar közélet szürke eminenciája, aki az irodalomnak és a politikának is kicsit fölötte állt", és aki a *Kalangyá*nak is „megbízott fenntartója" volt.

Elhúzódó belgrádi egyetemi tanulmányainak vége felé (a negyedik éven hagyta ott az egyetemet, mert összekülönbözött a tanáraival) az akkor alakult Bolyai Farkas Egyesület első elnöke lett. De nagyon hamar lemondásra kényszerült. És ebben inkább a nehéz természetének lehetett szerepe, mint annak, hogy a kezdetek után az egyesület egy rövid időre inkább balra tolódott. Állítása szerint még 1936-ban írta *Választmányi ülés* című elbeszélését, amelyben lesújtó képet festett a „magyar urakról", a Magyar Párt vezetőiről (de az csak 1951-ben jelent meg). Tartós baloldali kötődése sem volt, bár ismeretségi körében nem egy ember kimondottan baloldalinak számított. Amikor azonban erről, a *Híd*ról, a munkásmozgalomról kérdeztem, azt válaszolta: „Mintha nem is lett volna számomra mindez…" Mégis a háború után viszonylag simán beilleszkedett, üzletviteli tapasztalataiból megélt, könyve jelent meg már 1950-ben, rendszeresen közreműködött a sajtóban, a rádióban, és hatvanéves korától írói nyugdíjat kapott.

Akaratos, öntörvényű ember volt, és a kitartás se tartozott erényei közé. Azok közé tartozott, akik – mint gyerekkori barátja, Lévay Endre fogalmazott – „a maguk egyéniségének kiemelésével" akartak jelt adni „tojáshéjban levő irodalmunkról". Gimnazista korában a lakására összehívta önképzőköri tagtársait egy irodalmi felhívás megszövegezésére, de mielőtt az megszületett volna, hazaküldte őket. A *Híd* indulásakor egy hónapig vállalta a lap belgrádi szerkesztését, majd kilépett.[22] Úgy tűnik, hogy csak írói mivoltának érvényesítése céljából volt képes életében áldozatot hozni, de kritikusaitól nem sok dicséretet kapott. Utasi Csaba szerint novellái az „irodalmon innenség" területéhez tartoznak,[23] Gion Nándor témáinak meddőségét rója fel neki,[24] Vajda Gábor

[22] Lévay Endre: Komáromi József Sándor (1911–1985). *Üzenet,* 1985. 10. sz. 604.

[23] Utasi Csaba: Mélyponton. In uő: *Tíz év után*. Újvidék, 1974, Forum Könyvkiadó, 173.

[24] Gion Nándor: Kisregények és novellák. *Új Symposion,* 1968. február, 34. sz. 8.

szerint giccses szenvedélytelensége a történelmen kívüliségnek a következménye, mert „nem érzi az időt”.[25]

Irodalmi teljesítményéről azok nyilatkoztak kevésbé kritikusan, akik egyenes emberi jellemét becsülték. Herceg János verseinek egy válogatásához írt bevezetőjében azzal a tisztelettel köszöntötte az ötvenöt éves Komáromit, „ami az olyan pályatársnak, aki egy emberöltő sokféle útvesztőjén át hű maradt önmagához, okvetlenül kijár”, megjegyezvén: „megbecsülői között ott volt Móricz Zsigmond és Németh László is”.[26]

Valójában sok mindenben érhetett volna el nagyobb eredményt, mint az irodalomban, és sok mindennel is foglalkozott. Még a *Reggeli Újság*nál dolgozva daloskönyvet szerkesztett és nótaszövegeket írt.[27] Miután Budapestre ment, és az örökölt bőrkereskedés eladásából szerzett pénzzel betársult Zilahy Lajos *Híd*jába, a magyar írók legjavával került személyes kapcsolatba, de ott is inkább szervezői képességeire tartottak igényt. Zilahy kérte, szerezzen írást Majtényi Mihálytól, akinek az özvegye szerint tőlük ered a Ferenc-csatorna megírásának legelső ötlete, „ők lökték meg, pöccentették meg, hogy megírja”.[28] A háború után a *Magyar Szó* hirdetési rovatát vezette, és évtizedeken át sakklevelei jelentek meg mind a napilapban, mind az Újvidéki Rádióban.

Amikor a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa megkeresett, nézzek utána, van-e Komárominál Móricz Zsigmonddal folytatott levelezés, elszomorodva láttam, hogy szinte semmit sem őrzött meg. Kéziratai rendezetlenül hevertek egy szekrény alján, és éppen csak tudott mutatni néhány példányt abból a lapból, amire ráköltötte az örökségét. Ő volt az, aki nemcsak az anyagi, de a kapcsolati tőkével is a legrosszabbul gazdálkodott, és azt hiszem, ha újrakezdi, akkor se tudta volna másként tenni.

A legutóbbi könyvének borítólapján megjelent szövegben azt írja: „nem tudunk élni”. Miért nem tudunk élni, és ha már nem tudunk, az irodalom mennyit segít hozzá ahhoz, hogy elviselhető legyen az életünk?

[25] Vajda Gábor: Szívügyek. *Magyar Szó,* 1981. március 28.

[26] *Lírai tízperc [Újvidéki Rádió],* 1966. április 17.

[27] Tomán László: Egy hetvenéves daloskönyv. *Kilátó,* 2005. március 26–28.

[28] Vékás János közöletlen interjúja Majtényiné Kohlmann Annával. 1983.

■■■

Talán azzal kell kezdeni, hogy az embert a megkérdezése nélkül hozzák a világra, amelyben valahogy fel kell találnia magát, éspedig csupa olyan halandó között, akik maguk se tudják pontosan, hogy mit és hogyan kellene csinálni. Az ember mindig jót akar, főként saját magának, és mégis mindig szamárságokat csinál. Újra meg újra fejjel megy ugyanannak a falnak. Szóval, ha visszagondolok az életemre, nem mondhatom, hogy sok mindent nem csinálnék másképp. De egész biztos, hogy újra adódnának olyan helyzetek, amelyekben nem tudnám magam feltalálni, és megint csak nem azt tenném, ami legjobban megfelelne akár az érdekeimnek, akár az elveimnek.

Melyik a legelső, legkorábbi emléke?

Talán ötéves voltam, amikor nagybátyám Versecre ment reáliskolába. A kishajóval Óbecséről Törökbecsére kísértük. Akkoriban apám téglaégetőt bérelt, és másnap ott talált az egyik gödörben, amint nagyban pocskolok. Egyrészt megijedt, hogy valami bajom történik, másrészt elöntötte az indulat, és rávert a „hadihajó" fenekére. Én meg nagy sírva beszaladtam anyámhoz és azt mondtam: „Megvert az a komisz, rossz apám." „Miért, kisfiam?" – kérdezte anyám. „Azért, mert jó meg okos voltam." Itt a válasz, mennyire nem tudunk élni! Én azt hittem, hogy valami jót csinálok, utazok, ugye, az unokabátyámhoz, közben persze egész mást csináltam. Ugyanez, kérlek szépen, előfordul sokkal komolyabb helyzetekben is.

Fiatal korában érzékeny volt?

Nem mondhatom. Egész kicsi koromban vezér voltam a gyerekek között, és akkor egyszerű volt minden, mert minden az én kedvem szerint folyhatott. Aztán apám beíratott a zentai gimnáziumba. Ott, kérlek tisztelettel, lassanként az egész gimnázium egyszerűen bolondnak tartott. Ez pontosan hat évig tartott így.

Miért?

Nem tudnám megmondani. Talán nem tudták fölismerni, hogy egy született vezérrel van dolguk, és mivel nem találkoztam azzal az elismeréssel, amivel otthon, ez bennem ellenkezést váltott ki, folyton vitatkoztam. Ott kezdtem el egyébként írni is, még gimnazista koromban. Egy nyugalmazott inasiskola-igazgatónál voltam kosztosdiák, aki hetenként többször

fölsorakoztatott, és mindenféle csip-csup dologért összepofozott bennünket. Annyira megszokta a sok esztendei áldásos működése alatt a verekedést, hogy már ez maradt az élete legfőbb öröme. Ötödikes gimnazista koromban azonban azt mondta, hogy ő fölsősöket nem üthet meg. Mégis akkor kaptam tőle a legnagyobb pofont. Ugyanis egy nap ebéd után nem bennünket sorakoztatott föl, hanem ő állt föl és elkezdte olvasni a verseit. A születésnapja volt. Olvasta a verset és hullottak a könnyei. Nekem a versekről nagy véleményem nem volt, és megdöbbentett, hogy miattuk sírni is lehet. Még aznap este megírtam én is az első rossz versemet.

A szüleiről milyen emlékei maradtak?

Az anyámat nagyon szerettem. Máig is azt hiszem, hogy ő volt a legjobb asszony, akivel életemben találkoztam. Ő is szeretett engem, csak mindig meg volt rémülve írói törekvéseim miatt. Különben szívesen olvasott, de azt mondta: „Tudod, fiam, az szép dolog, ha az ember író, csak attól félek, hogy abból nem lehet megélni." Ebben teljesen igaza volt.

Mintha Ön nem is igyekezett volna – talán a legutóbbi néhány évet kivéve – kimondottan az irodalomból élni…

Ez elsősorban nálunk teljesen lehetetlen. Még magyarországi magyar írónak lenni is nehéz dolog, de itt, ahol az ember a félmilliónyi magyar közül 5-6 ezer olvasóra számíthat, nem lehet írásból megélni. Mindig a szemem előtt volt, hogy vannak kötelességeim. Másrészt azt hittem, hogy ha bekerülök egy lapnak a szerkesztőségébe,[29] akkor ott megnyílt előttem az élet kapuja, ott aztán azt csinálhatok, amit akarok. Ott viszont főként olyan dolgokat kellett írni, amelyek nem voltak nagyon érdekesek. Szembemondták, hogy én vagyok a lap legjobb tollú munkatársa, de nem szerettek. Mindig attól féltek, hogy egy nap, amikor éjszakai ügyeletes vagyok, meg fogom írni, hogy az egész szerkesztőség egy halom szamár.

Nem írta meg soha?

Nem. Szóval egy évig voltam csak a lapnál. Aztán meghalt az öcsém, aki apám bőrkereskedésének az örököseként volt kiszemelve, és akkor én is beláttam, hogy az irodalom nem az, amit én annak képzeltem. Gyakorló bőrkereskedő lettem, és mondhatnám, hogy itt voltak az életemben a

[29] 1935-ben az újvidéki *Reggeli Újság* szerkesztőségének tagja, majd óbecsei tudósítója volt.

legnagyobb sikereim. Egy bőrkereskedőnek nem futó üzletfelei vannak, hanem állandóan ugyanazok a mesterek járnak el hozzá, szóval nem lehet őket becsapni. Tudni kell, hogy milyen árura van szükségük, és tudni kell az árat tartani.

Az ilyen gyakorlatias ténykedéshez nagy érzéke lehetett. Miért vonzotta mégis az irodalom?

Ezt én se tudnám megmondani. Ha még egyszer újrakezdeném az életemet, minden lennék, csak író nem. Az írás nekem az élet többletét jelentette, nem mondhatnám, hogy az volt az életem értelme. Mint ahogy az élet többletét jelenti a muzsika vagy az olvasás, így ennek a még tevékenyebb formában való kiélése volt az írás. De egészen ötvenéves koromig mindig valami mást kellett csinálni. Először egyetemista voltam, aztán újságíró, aztán gyakorló bőrkereskedő, aztán a háború után különböző vállalatoknál dolgoztam, mert meg kellett élni, el kellett tartani a családot, és csak ötvenéves koromban, amikor a feleségem elköltözött tőlem, akkor tettem teljesen az életemet az írásra. Szóval ötventől hetvenéves koromig voltam csak – hogy úgy mondjam – író. Akkor se éppen az, aminek kellett volna lenni, mindig alkalmazkodni kellett, meg kellett élni az írásból. Nem mondom, hogy azt kellett írnom, amit nem hittem, azt soha nem tettem. De mondjuk, a lapokba kellett írni, és vigyázni kellett, hogy ne legyenek túl hosszúak az írások. Nem gondolhattam arra, hogy nekiülök megírni egy regényt. Őszintén szólva nem is volt soha valami nagy regénytémám: talán meg is felelt, hogy rövidebb lélegzetű dolgokban írjam meg azt, amit az életből láttam.

1933-ban hunyt el Szenteleky, 34-ben indult a Híd, *akkoriban húszegynéhány éves volt. Hogyan tekintett a vajdasági irodalmi életre?*

Mondhatnám, hogy inkább szerveztem labdarúgócsapatot, tekecsapatot, sakkcsapatot, mint az irodalmi életet. Ott volt Becsén a Népkör, tagja is voltam, de nem vettem részt tevékenyebben a működésében. Van egy könyvem, a *Választmányi ülés,* abban pontosan megírtam, hogy láttam az akkori kultúrvezetőket. Nem volt nagy véleményem róluk. Nem voltak olyanféle emberek, akiket magamhoz közel érezhettem volna, bár az elnök, Draskóczy Ede, apám ügyvédje volt, hátszomszédunk, Szenteleky is eljárt hozzá, de én soha vele két szót irodalomról nem beszéltem.

Ki volt a Nép Atyja? Kiről formálta?

■■■

A néhai Szántó Gábor szabadkai képviselő járt a szemem előtt, amikor írtam, de ennek a könyvnek az utószavában el is mondtam, hogy ezek nagyjából kitalált történetek, nem történelmi dokumentumok.

Ezt a könyvet 1936-ban írta…

Szóval huszonöt éves koromban. Ezt figyelembe kell venni. Én ott gyönyörűen elmondom a saját védelmemre, hogy a falukutatók példáján fölbuzdulva írtam. Talán azt kellene mondanom, hogy nagyon sokáig nem tudtam, miről kellene írnom, csak azt tudtam, hogy írni szeretnék. Akkor a falukutató írók divatosak voltak, és én is valami olyasmit szerettem volna írni. Persze nem úgy, mint ők, akik dokumentumra támaszkodtak, hanem inkább irodalmasítva egy ilyen kultúrtársaságot.

Mennyire foglalkoztatták a társadalmi problémák?

Minden emberi igazságtalanság rosszul esett, de egyáltalán nem mondhatnám, hogy osztályokban vagy osztályellentétekben gondolkodtam volna. Igyekeztem mindig becsületesen elvégezni a feladataimat, de sohasem hittem, hogy meg tudom váltani a világot, a fennálló rendet. Inkább beilleszkedni akartam mindig az adott körülményekbe, mint valami újat csinálni.

Milyen emlékeket őriz Szentelekyről?

Szentelekyvel életemben nem találkoztam. Egyszer, amikor már Pesten voltam, írtam neki egy levelet, ő arra válaszolt is Becsére, de az apám elküldte Pestre és elveszett…

Mennyit hallott a Híd*-mozgalomról és a munkásmozgalmi szervezkedésről?*

Hazudnék, ha azt mondanám, hogy sokat tudnék erről mondani. Mintha nem is lett volna számomra mindez… Talán volt ott egy Kis[30] nevű fiatalember, aki szerkesztette, de az *Őrtüz*et, nem?

Az Őrtűz *a* Híd *elődje volt…*

■

[30] Kis József.

■■■

Annak a szerkesztőjét ismertem személyesen, szerettem is, és ő se haragudott énrám, de nem volt közöttünk szorosabb kapcsolat.

Hogy került Pestre?

Amikor anyám meghalt, a bőrkereskedés kezdett szétzülleni. Részben azért, mert bőrt csak kiutalásra lehetett kapni, másrészt azért, mert újra eszembe jutott, hogy író szeretnék lenni. Úgy kezdődött, hogy Tímár Feri Szabadkán, amikor vittem egy cikket a lapnak, megkérdezte, tudom-e, ki most Budapesten a rádió irodalmi főszerkesztője. „Én meg tudom neked mondani, hogy melyik a legjobb talpbőr – válaszoltam –, de ilyesmiről engem hiába kérdezel." Elmondta, hogy Cs. Szabó László, egy kitűnő koponya, nagyon jóhiszemű, jóindulatú, derék ember, miért nem küldök neki valamit. Láttam, hogy velem akar szerencsét próbálni. Még aznap este írtam egy levelet. „Tisztelt Uram, szíveskedjék megírni, mire volna a legjobban szüksége a pesti rádiónak, versekre vagy elbeszélésekre!" Így válaszolt: „Tisztelt Uram, mindegy, csak jó legyen." Küldtem egy elbeszélést, amit visszaadott azzal, hogy a tartalma miatt nem mehet, mert nagyon reális, és valami vidámabbat kért. Talán 4-5 vidámabb elbeszélést küldtem el neki, amelyeket sorra közölt.

Milyen volt a fogadtatás?

Az első elbeszélésem címe, amit a rádióban felolvastak, *Borbély a börtönben*. Arról szól, hogy a borbély nagyon megharagszik a bíróra, és elhatározza, bosszút áll rajta. Egy nap a bírónak hirtelen útra kell mennie, nincs megborotválkozva, és eszébe jut, hogy van itt valami verekedő falusi borbély. Azt mondja neki: „Édes fiam, én tudom, hogy az ollóval nem tudsz bánni, de remélem, a borotvát ügyesebben forgatod. Nagyon kérlek, érzékeny az arcbőröm." A borbély önérzetében sértve olyan gyönyörűen megborotválja a bírót, hogy egy karcolást sem ejt rajta. A borbélyt legyőzte magában az ember, teljesen megfeledkezett, hogy egy jó vágást akart neki adni. Ez volt az elbeszélés témája. Először este hét óra körül tűzték műsorra, de aznap jött Ciano, az olasz külügyminiszter, és elhalasztották. Amikor másodszor műsorra tűzték, jött Ribbentrop, megint elhalasztották. Harmadszorra végre nagy nehezen beolvasták. Erre Nagy Lajos azt írta: „…különböző okok miatt ismételten elmaradt Komáromi József Sándor elbeszélése. Nagy érdeklődéssel vártuk. Csalódni fáj…" Ilyen „remek" fogadtatásban részesült.

■■■

Amikor megírták, hogy elfogadják az elbeszélésemet, felmentem Budapestre, hogy megismerkedjek a társasággal. A rádióban volt egy írogató barátom, zentai osztálytársam, kérdeztem tőle, ki Magyarországon a legszigorúbb bíráló. „Németh László" – mondta egyből. Megtudtam Németh László címét, és fölballagtam a Rózsadombra. Bekopogtam hozzá, a felesége mondta, hogy nincs otthon, várjam meg, rögtön jön. Nagyon kedves, mondtam, de majd inkább az utcán fogom megvárni. Egyszer csak látom, hogy tényleg jön egy nem egészen evilági alak, és abba a házba megy be, ahol Németh László lakik. Bementem, bemutatkoztam és elmondtam, hogy hoztam néhány verset, ha megnézné, érdemes-e nekem egyáltalán papirost pusztítani. Azt mondta: „Kérem, két hét múlva jöjjön, addig szívesen elolvasom, és akkor meg fogom mondani az őszinte véleményemet. Nyugodt lehet, nem fogok hízelegni magának." Amikor két hét múlva felkerestem, azt mondta, nagyon meglepték a verseim, nem hitte volna, hogy a Bácskában ekkora költői tehetség van. De hozzátette: „Vigyázzon, nem azt mondtam, hogy maga egy Ady." „Igen, én egy Komáromi vagyok" – válaszoltam. Nevettünk. Végeredményben nem mondott semmit, mert amikor azt mondta, hogy „ekkora költői tehetség", nem mondta meg, hogy két milliméter vagy pár mérföld… Szóval kellemesen fogadott és akkor, hogy megismerhessem az irodalmi életet és a köröket, azt gondoltam, legalkalmasabb lesz, ha megpróbálok valamilyen irodalmi lapnál elhelyezkedni. A bőrkereskedés már végképp dögrovóson volt, kiárusítás után maradt ötvenezer pengő. Körülbelül annyi lehetett, mint ma félmillió új dinár. Szóval nem olyan óriási összeg.

Házat lehetett venni rajta.

Háza válogatja. Először Erdélybe mentem, az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjéhez, Kovács Lászlóhoz, akit szintén nem ismertem, csak a lapot. Nagyon szívesen fogadott, bemutatott íróknak, azt mondta, legszívesebben odavenne inasnak az *Erdélyi Helikon*hoz, nem kellene pénzt se adni, de látja, hogy nagyon fúrja a zsebemet az az ötvenezer pengő, el akarom dobálni. Azt ajánlotta, keressem fel Móricz Zsigmondot, annak a *Kelet Népe* című lapjához nagyon jól jönne egy kis támogatás. Fogalmam se volt, hogy egy *Kelet Népe* is megjelenik. Amikor először kezembe vettem a lapot, teljesen ki voltam ábrándulva, még fedőlapja se volt, úgy festett, mint egy újság. Móricz Zsigmond neve és személye azonban olyan nagy hatású volt, hogy különb tanítómestert elképzelni se tudtam volna magamnak.
Amikor Szolnokon felkerestem és elmondtam, hogy pénzt szeretnék felajánlani a lap céljaira azzal, hogy a lapnál alkalmaznak valamilyen minőségben,

■■■

Móricz Zsigmond egészen fölbuzdult. Azt hitte, Gábriel arkangyal jött el, és hozta neki aranytálcán a nagy lehetőségeket. Hogy mennyire nem volt semmilyen összeg ez az ötvenezer pengő, arra nézve elég annyit mondani, hogy – mint később megtudtam – akkor a *Kelet Népé*nek már volt huszonötezer pengő tartozása, úgyhogy ezzel tulajdonképpen csak kifizette volna a tartozásait, és eltartott volna haláláig. Nem tudhattuk persze, hogy Móricz egy év múlva már halott lesz. Ő azt hitte, hogy ahol van ötvenezer pengő, ott van ötmillió is, és azt akarta, hogy vegyünk meg egy eladó, nagy nyomdavállalatot, amelyiknek majd az öccse lesz az igazgatója, és én ott fogok dolgozni. Nekem elsősorban nem volt ötmillió pengőm, csak az az ötvenezer és semmi más. Másodsorban nem nyomdában akartam dolgozni, hanem Móricz Zsigmond mellett. Az öccse azonban közölte velem, lehetetlen még elképzelni is, hogy én ott valamiféle munkatárs, szerkesztőségi tag lehetek. Van egy műszaki szerkesztő, az fizetést se kap, annak nem lehet még felmondani se. Láttam, hogy ebből nem lesz semmi, ettől eltekintve Móricz Zsigmond a haláláig a lehető legbarátibban viselkedett velem, többször kihívott Leányfalura, itt-ott találkoztam vele kávéházban.

A pénzt végül Zilahynak adtam a *Híd* című pesti képes hetilap céljaira, és annak Móricz Zsigmond főmunkatársa volt, szóval már így is volt valami közös dolgunk.

Én a lehető legjobb érzéssel és emlékekkel gondolok vissza Móricz Zsigmondra. Ő egy pillanatban azt mondta nekem: „Józsi, eddig csak lányaim voltak, most már van fiam is." Ez egy fölindulás volt csak, nem kell komolyan venni, de tény és való, hogy soha valami elutasítást vagy ridegséget nem tapasztaltam nála, vagy azt, hogy már megunta volna, hogy a nyakára járok.

Milyen volt a fellépése, a modora?

Móricz Zsigmondot én már öregember korában ismertem meg. Egészen biztosan nem olyan volt fiatalnak. Öregkorában, egy szóval azt mondhatnám, nyájas ember volt. Simogatás volt minden szava, ami azonban nem jelentette azt, hogy ha írni fog rólad, nem fogja a rossz dolgokat is ráolvasni a fejedre.

Kiknek a társaságában forgott még?

A *Híd* szerkesztőségében Zilahy unokaöccse volt a titkár, tulajdonképpen ő csinálta a lapot azokból a kéziratokból, amelyek nagyjából a főmunkatársaktól folytak be. Ott dolgozott akkor József Jolán, József

Attila nővére, és még egy zsidó fiatalember, aki lektori szerepet töltött be, annak a nevére már nem emlékszem.

Én igyekeztem a lapot élénkebbé tenni, és kerestem a kapcsolatot az írókkal, akiket különben is szerettem volna megismerni. Fölkerestem Veres Pétert, Kodolányit, Erdélyben már találkoztam Tamásival, Illyés Gyulával. Volt ott egy öreg író, P. Ábrahám Ernő, már a nevét se igen tudja senki, azzal többször együtt ebédeltem, van egy *Csillagok a Tiszában* című, nagyon kedves kötete. Valamelyest kapcsolatom volt Kállay Miklóssal, aki a lap felelős szerkesztői címén szerepelt, de az volt az egész dolga, hogy az elutasított kéziratokra szerkesztői üzeneteket írjon.

József Attila négy évvel korábban hunyt el. Hogyan értékelték akkor?

Akkor már mindenki nagy költőnek tartotta. Azt hiszem, az volt a szerencsétlensége, hogy nem tudta megütni azt a megfelelő hangot, nem mint költő, hanem mint ember, amellyel az akkori irodalmi pápák közelébe férkőzhetett volna, személy szerint például Babitsnak. Azonkívül akkor természetesen nagyon rossz szemmel néztek a kimondottan baloldali emberekre, noha József Attilának a párttal se volt szerencséje. Nem tudom, nem ismertem őt, de attól félek, hogy összeférhetetlen ember volt. Rá végképp el lehetett mondani, hogy nem tudott élni. Iszonyú nyomorban élt, az anyjának a támogatására szorult, a kisunokák elől ette el a tejet, vagy legalábbis ő úgy érezte, de egyszerűen alkalmazhatatlan volt valamilyen polgári állásban.

Szóval József Attilának akkor már nagy neve volt. Móricz Zsigmond mondta nekem, hogy a halott írókat jobban szeretik, mint az élőket, azok már nem kérnek semmit, a nevüket fel lehet írni minden zászlóra, az írásaikból ki lehet hagyni azt, ami kellemetlen, esetleg még be is lehet szúrni valamit…

József Jolán mesélt József Attiláról?

Persze. Elmesélte például, hogy volt Szárszón egy irodalmi értekezlet, és amikor keresztülhajtottak azon a községen, ahol élt, meglátták József Attilát. Ő könyörgött nekik, hogy juttassanak neki valami kereseti lehetőséget. Erre a szemébe nevettek, és azt mondták: „Attila, hát te vagy a legnagyobb magyar költő, neked az nem elég?" És elhajtottak a kocsival.

Kit is említettünk még? Kodolányit.

■■■

Kodolányi mindenképpen kiváló író, de emberként elég hörcsögtermészetű volt. Vele kellett megbeszélni, hogy mit fog írni, a honoráriumot pedig a feleségével. Különben persze Kodolányi is úgy tartotta, hogy nem ismerik el eléggé, azt hiszem nincs író, aki ne gondolná ezt.

Veres Pétert említette…

Róla az a véleményem, hogy nemcsak rengeteget olvasott, hanem tücsköt-bogarat összeolvasott, és egy kicsit nem is tudós, hanem tudálékos volt. Amikor meglátott, azt mondta: „Tisztára dinári típus vagy." Semmi közöm nincs a dináriakhoz, esetleg egy kicsit magasabbra nőttem. De ő meg akarta nekem mutatni, tudja, hogy van dinári típus is a világon.

Különben nyájasan és kedvesen fogadott, végeredményben azért mentem hozzá, hogy dolgozzon a *Híd*nak, és egy író se haragszik, ha kéziratot kérnek tőle. Elkéstem a vonatot, és akkor még ott tartott vacsorára is.

A háborúban milyen volt a viszony az irodalom és a politika között? Mennyire állhatott elő az író a „tiszta irodalom" igényével?

Elsősorban nem tudom, mi az a tiszta irodalom. Csak irodalom az irodalom kedvéért, semmi köze az élethez? Ilyesmi nincsen. De azt se hiszem, hogy az irodalom megválthatja a világot, vagy hogy az író különösebben hathat valakire. Úgy gondolom, hogy az írónak az élet többletét kell adnia, szóval élvezetesen és becsületesen kell beszélnie a dolgokról, úgy, ahogy ő látja. Természetesen tisztán emberi dolgokra gondolok. Eltekintve a *Választmányi ülés*től, amire rá lehet mondani, hogy van valami politikai színezete, soha nem igyekeztem politikát belopni a mondanivalómba. Engem maga az ember érdekelt, az ő sajátos helyzetében. Nem az, hogy ezen hogy kell változtatni, hanem hogy ebben a helyzetben hogy tudja magát minél jobban feltalálni.

Arra gondoltam, hogy mennyire erőszakolta meg akkor a háborús propaganda az irodalmat.

Az irodalmon ez nem annyira érződött, az újságíráson természetesen. A lapokban lehetett ezt látni, ahol erős cenzúra volt. Bevallom őszintén, noha véres háború folyt, engem akkor pusztán csak az irodalmi dolgok érdekeltek. Mindaddig, amíg be nem hívtak katonának, szinte nem is tudtam, hogy háború van.

■■■

De amikor behívták, akkor megtudta…

Behívtak tiszti átképzésre egy élelmiszerraktárba. Később még egyszer behívtak gyakorlatra, akkor szalmát kellett rekvirálni a katonaság részére. Amikor harmadszor behívtak, ki kellett volna menni a frontra. Szerencsére egy öreg irodakukac volt a századosunk, akinek semmi ambíciója nem volt ahhoz, hogy kimenjen a harctérre, és ott karriert csináljon. Még nagyobb szerencsénkre egy tiszt, aki reaktiválta magát, ahogy visszajött, rögtön új alakulatot szervezett, úgyhogy azok mentek ki helyettünk. Mi bent maradtunk az országban, őriztünk bizonyos készleteket. Amikor már láttuk, hogy mindennek vége, akkor nekem volt tíz katonám és tíz munkaszolgálatosom. Megegyeztünk, hogy az országból nem megyünk ki, hanem megadjuk magunkat az oroszoknak. Így is történt. Egy papi birtokon, valami pusztaságfélén voltunk, gabonát rakodtunk. Először két felderítő katona jött, elszedték a fegyvert, amit mi önként odaadtunk. Aztán jött egy vezérkari tiszt egy teherautó katonával, kihallgatott bennünket, és mondta, hogy jelentkezzünk Székesfehérváron a magyar katonai parancsnokságon. A Friedli bácsi, az öreg csapos azonban azt mondta: „Egy frászt fogunk mi, zászlós úr, a katonai parancsnokságon jelentkezni. A legkisebb falvakban fogunk bujkálni, úgy megyünk haza." Persze akik a katonai parancsnokságon jelentkeztek, azoknak a java részét kivitték Oroszországba hadifogolynak. Ha nem lett volna a Friedli bácsi, aki ebben a tekintetben sokkal jobban tudott élni, mint én, akkor én is valószínűleg kikerültem volna orosz hadifogságba, és vagy visszakerültem volna, vagy nem.

Szóval, a háborút vér nélkül vészelte át…

Igen, bent az országban voltunk. Nem vér nélkül, pisztolylövés nélkül.

Félt, amikor elvitték katonának?

Akkor nem féltem, hanem Budapest első bombázásakor. Éppen bent voltunk az élelmezőraktárban. Egy barátommal, aki szintén átképzésen volt, és aki végigélte Belgrád bombázását, éjszaka „könnyűmagyarban", szóval ingben-gatyában erről beszélgettünk. Akkor egyszer csak megszólaltak a szirénák. Kirohantunk az udvarba, és láttam, hogy fölülről egy világítóbomba esik pontosan az orrom hegyére. Ész nélkül elkezdtem rohanni. Utóbb kiderült, hogy Sztálin-gyertya volt. Állatiasan féltem a bombázáskor később is.

■■■

Hogy került haza?

Civilbe öltöztünk mindnyájan, és hazajöttünk. Mindenki hazament, így jöttem haza és a munkaszolgálatosaimmal Becsére. Természetesen ott engem is kihallgattak, és miután nem derült ki rólam semmi rossz, békében hagytak. Sakk-kört kezdtem szervezni, de amikor kiderült, hogy rosszul csinálom, akkor Újvidéken találkoztam néhai Magyar Zoltánnal. Író volt, zeneszerző, templomi énekes, és hozzá még könyvelő. Mondta, hogy van egy Koteks nevű vállalat, és nekik éppen szükségük volna egy bőrszakértőre. „És maga micsoda ott?" – kérdeztem. Azt mondta, főkönyvelő. „Szent isten – gondoltam –, milyen vállalat lehet az, ahol ő a főkönyvelő!" De nem sokat spekuláltam, valamit kellett dolgozni, elmentem, és rövidesen a kenderosztály vezetője lettem.

Utána mit csinált?

Utána Ernyes Gyurka meghívott könyvtárosnak. Volt egy kultúrszövetségi könyvtár, és egész gyönge fizetésem volt, kaptam valami lakásfélét is, egy szobát, ahol alhattam, nagyjából szalonnán és kenyéren éltem. És egy nap jött az ördög, és fölvezetett egy magas hegyre, megmutatta a világ hiúságait. Ez Sulhóf József volt, aki a külső megjelenésével is beillett volna valami kisebbfajta Lucifernek. Azzal jött, hogy a *Magyar Szó*, a *Dnevnik* és a *Hrvatska riječ* naptárába hirdetéseket kellene szerezni, és nincs, aki ezt csinálja. Így lettem utóbb, némi kerülővel, a *Magyar Szó* hirdetési osztályának vezetője.

Úgy kezdődött, hogy Dubrovnikban 1950-ben volt egy sakkolimpia. Vérzett a szívem, hogy nem mehetek el, és főként, hogy nem írhatok róla. Elmentem a *Magyar Szó* szerkesztőségébe Kolozsihoz, akit ismertem korábbról, és mondtam, hogy semmi javadalmazást nem kérek, csak fizessék meg a költségeimet. Azt mondta: „Ha egyszer jókedvű lesz a főszerkesztő, aki különben a padlásra jár nevetni, én meg nagyon bátor leszek, akkor talán megmondom neki ezt a te kívánságod." Már bántam, hogy egyáltalán elmentem hozzá, de pár nap múlva telefonált a *Magyar Szó* titkárnője, hogy a főszerkesztő hívat. Meg is jelentem, leültetett és közölte: „Kérem, az ön tudósításaiból annak kell kiderülnie, hogy – ez a Tájékoztató Iroda idején volt – Jugoszláviában igenis kommunizmus van. Hogy neokommunizmus vagy ortodox kommunizmus, az teljesen mindegy." Gondoltam magamban, ez a fiatalember engem nagyon jó úszónak néz. Azt hiszi, hogy én Dubrovnikban beugrok a tengerbe és Barinál ki fogok úszni. De nem szóltam semmit, el akartam menni Dubrovnikba.

■■■

Ott aztán minden nap írtam három anekdotát. Szorongtam, hogy mi lesz, de aztán kezdtek jönni az újságok, és láttam, hogy szépen megjelennek sorban. Amikor visszajöttem, Kolozsi azzal fogadott, nagyon jó, minden rendben van, de persze a honoráriumot a cikkeimért sohasem kaptam meg. Ellenben megint hívatott a főszerkesztő. No, gondoltam, most jön a fekete leves.

Akkor Rehák volt a főszerkesztő…

Igen. Azt mondta: „Kérem, mondja meg, melyik rovatot óhajtja!" „Hogy-hogy melyik rovatot?" – kérdeztem. „Hát szerkeszteni." „Ez nagyon kedves – mondtam –, talán tessék nekem időt adni, hogy meggondoljam." „Jó, hát gondolja meg." Két hét múlva újra jelentkeztem, és azt mondtam neki, hogy a hirdetési rovatot szeretném. „Hirdetési rovat? Olyan nincs, arra semmi szükség!" „De van, kérem, csak ön azt nem tudja." „Jó – mondta –, hát itt a hirdetési rovat magának, süsse meg!" Így kezdtem el ottani működésemet, persze váltakozó sikerrel. Akkoriban nyílt meg például a Stoteks nagykereskedelmi vállalatnak egy hatalmas kiskereskedelmi szövetboltja. Azokkal én együtt voltam folyton a tanácskozásokon, és én írtam nekik a hirdetési szövegeket, ilyeneket: „A csillagokat az égről nem hozzuk le Önnek, de szívesen leemeljük a legmagasabb polcon levő anyagot is." Ez talán egy hónapig folyt így, amikor az igazgató közölte, hogy nem adhat több hirdetést, mert a városi párttitkár azt mondta, hogy a hirdetéseinkben nincs eszmeiség. Így aztán végül is beleuntam, belefáradtam, és kereskedelmi nyomtatványokat kezdtem csinálni, falinaptárokat, prospektusokat, katalógusokat, először a Progres keretében, aztán a Forumnál.

Ötvenéves koromban a feleségem egy nap azt mondta: „Tudod mit, én elköltözök. Vettem magamnak egy lakást." „Kitűnő – mondtam –, semmi kifogásom ellene, most már legalább tényleg írhatok." Ötventől hetvenéves koromig akkor tényleg csak írtam, az alatt a húsz év alatt mintha csakugyan író lettem volna.

Amíg a hirdetési rovaton dolgozott, szépirodalmat nem publikált?

Nagy néha. Nem lehet semmit bal kézzel csinálni. Mással volt tele az életem. Míg végképp írni nem kezdtem, addig talán megírtam öt-hat elbeszélést, öt-hat verset…

■■■

Ami végigvonult egész életében, az a sakk…

Amikor Zentára kerültem gimnáziumba, egy tanárnál voltam kosztos diák. A fia egyszer sakkozni hívott. „Az mi?" – kérdeztem. Kiborította a sakktáblát, fölrakta a figurákat, megmagyarázta, melyikkel hogy kell lépni és azt mondta, lépjek. Egyszer csak elkezdett kiabálni: „Megvertelek, megvertelek!" Ez tiszta örült, gondoltam, nekem valamiről fogalmam sincs, és ő örül, hogy megvert. Megdühödtem és elkezdtem én is sakkozni. Bizonyos sikereket értem el, és ez persze tetszett. Így lett a sakkozás egyik fő szórakozásom. De nem mondhatnám, hogy kimondott sakkozói alkat volnék. Mindig sokkal jobban szerepeltem csapatban, mint egyéni versenyeken, ott, ahol egy közösségért kellett helytállni. Szívesen olvastam sakkozókról, és elkezdtem lassan sakkról írni. Húsz évig a rádiónak is csináltam sakkperceket, és ma is megírok még egy-egy sakklevelet. A sakk különben nagyon hálás téma volt, mert nem szólt bele senki.

Vannak emberek, akik egész életüket a sakkra áldozzák. Miért ilyen vonzó?

A sakk elsősorban játék. Ha az ember elkezd sakkozni, és elmerül a játszmában rejlő lehetőségekben, akkor teljesen kikapcsolódik az életből, szóval ez olyan, mint a részegség. Tetszel érteni? Igen sok sakkozót ismertem, akik haló porukig kocasakkozók maradtak, de olyan szenvedélyesen sakkoztak, mintha nem tudom, milyen remekműveket alkotnának a sakktáblán. Én egyébként a sakkozást egyfajta művészetnek tekintem, talán nem alkotóművészetnek, inkább alkalmazott művészetnek, de mindenképpen vannak egészen szép, művészi elemei. Az embereket azonban nem ez érdekli, hanem a játék mákonya.

Talán ez valamiféle kárpótlás is. Ha az ember nem tud élni, akkor tud sakkozni…

Nem. Minden embernek szüksége van kikapcsolódásra. A szerencsésen megválasztott játék éppen az egyik tartozéka annak, hogy tudjunk élni.

Nagyon komolyan vett mindent az életben? Mennyire volt fejlett a játékösztöne?

Sosem gondoltam, hogy az élet játék. Az életben talán mindent túl komolyan is vettem, mondhatnám, egy-egy szerep vagy feladat felvillanyozott.

Viszont a játéknál az ember olyan kockázatot vállalhat, amilyent akar. Attól függ persze, hogy mennyire tud valaki játszani, mennyire adja át magát a játéknak. Vannak emberek, akik sakkozás közben is reszketnek, nehogy valami rosszat húzzanak. Persze ezt nekem könnyű mondani, mert én általában több játszmát nyertem meg, mint amennyik elvesztettem. Nem tudom, milyen érzés, amikor az embert verik, mint a kétfenekű dobot.

Így volt a sakkban. De az életben?

Kérlek tisztelettel, nem voltam tisztában a dolgokkal, így mondhatnám. Egész biztos, hogy ma eszembe se jutna ötvenezer vagy mondjuk félmillió dinárt valami lapra áldozni.

Ezt ma butaságnak tartja?

Nem, hanem tapasztalatlanságnak. Különösképpen nem mar a felelősség, hogy valami nagyon rosszat tettem volna az életemben. Persze lehetett volna a dolgokat okosabban csinálni, és lehettem volna én is jobb. Ott kezdődött az egész szerencsétlenség, hogy gyerekkoromban vezér voltam a barátaim között. Ha én is olyan szürke kis játékos maradok, akkor talán lett volna belőlem egy orvos vagy mérnök. Az mindenképpen boldogabb élet lett volna.

Térjünk vissza az irodalomhoz! Írói alkatának a kialakulására mennyire hatott Zilahy stílusa?

Zilahyt jó írónak tartom, de sohase gondoltam őt mesteremnek. Akit legtöbbre tartottam – mint példaképet –, az Kosztolányi volt. Talán lehet bizonyos hasonlóságot felfedezni Zilahy között és köztem. Neki is az volt a célja, hogy érdekesen írja meg a dolgokat, és nem ment nem tudom, milyen mélységekbe. Nem tudom, ismered-e a *Csöndes élet* című könyvét. Egy süket lányról szól, akinek férjhez kell mennie egy lengyel menekülthöz, már egy házat is építenek, de a menekült tőlük is megmenekül, a házasság elől. Ennyi az egész. A drámái közül a *Hazajáró lélek* egész nagyszerű dolog. Általában a színdarabjai nem rosszak. Nagyon érdekes, hogy a háború befejezése előtt a *Fatornyok* című darabját adták, és a háború után ezzel a darabbal kezdett a színház Budapesten. Tudott úgy írni, hogy ott is még elment, és emitt is megfelelőnek találták.

Zilahyval nekem csak üzleti kapcsolataim voltak. Én felajánlottam a pénzt, ő elfogadta, csinált velem egy szerződést, de soha mi egy szót

■■■

irodalomról nem beszélgettünk. Ha akartam vele beszélni, behívta a titkárát, és akkor csak tárgyalni lehetett. Nem volt semmi emberi kapcsolat köztünk.

A felajánlott pénzt tényleg a folyóiratra költötte?

A *Híd* mellett a szomszédos szobákban volt egy filmkölcsönző és filmgyártó vállalata, a Pegazus. Ott is anyagi gondok voltak, és feltételezem, hogy a pénzt mindig oda dugta, ahova éppen kellett. Viszont ez nem jelenti azt, hogy amikor a *Híd*ban szorult a helyzet, akkor nem adott esetleg a Pegazus pénzéből. Mindenképpen nagyvonalúan kezelte a dolgokat.

Mennyiben volt Zilahy „könnyű sikert kereső író", ahogy a hatkötetes magyar irodalomtörténetben írták róla?

Bocsánat, ez szamárság. Zilahy úgy írt, ahogy tudott. Úgy írta az életet, amilyennek látta. Nem is hiszem, hogy engedményeket tett. Nem gondolom, hogy az irodalma egy csöppet is káros. Nem festett délibábokat, és nem vezetett tévutakra, a szándéka mindig becsületes volt. Az ő legnagyobb bűne azoknak a szemében, akik ilyesmit mondanak, hogy tudott írni. Mellesleg, meg kell tanulni a szakmát is. Illyés Gyulával beszélgettem nemrégiben – ezt azért mondom, hogy egy tekintélyt említsek –, és ő is igen kitűnő írónak tartja máig is.

Zilahynak az volt a legfőbb bűne, ha ezt bűnnek lehet mondani, hogy mindig másféle becsvágy vonzotta, mindig filmeket akart csinálni, vagy bizonyos politikai szerepekre vágyott. Tudom, hogy a háború alatt egyszer estélyt adott Ciano tiszteletére. De nem volt semmiféle politikai faktor, és ez egész nevetséges volt. Szeretett persze főszerkesztő és igazgató lenni. Nem tudott nagyobb eltökéltséggel csak az irodalommal foglalkozni. Persze kérdés, hogy ki tudott volna-e többet sajtolni magából, ha csak azzal foglalkozik. Bizonyára több ideje maradt volna.

Eléggé „elasztikus" ember lehetett…

Valami nagy eszmeiségről nem volt szó. Nem mondhatnám, hogy az elvek embere volt, de azt se, hogy elvtelen ember volt, hogy becstelen dolgokat csinált.

Ezzel magyarázható az is, hogy elhagyta Magyarországot?

Arról én tudok egy történetet, így hallottam legalábbis. Egyszer hazautazott Szolnokra, ahol az anyja élt. Amikor leszállt a vonatról, és elkezdett bandukolni, elébe állt egy orosz katona: „Szkidajsz, job tvoju maty." Levetkőztette. Ingben, gatyában ért az anyjához. Amikor viszszament Pestre, azt mondta, valami megroppant bennem. Elment. Nem érezte magát biztonságban. Azt hiszem, igen jogosan.

Hogyan érezte magát a 60-as évek elején, amikor Vajdaságban feltűnt az új írónemzedék?

Abban az időben még élt Majtényi, nála sohase volt probléma elhelyezni a kéziratomat, neki soha nem volt kifogása, észrevétele vagy ellenvéleménye. Akkor se voltam semmiféle irodalmi szervezkedésnek a tagja. Nem nagyon törődtem azzal, hogy mások mit csinálnak. Csináltam a magam dolgát, ahogy legjobban tudtam.

Általában hogy tekintett a nemzedékváltásokra?

Az egész természetes, hogy a fiatalok érvényesülni akarnak, és ez egészen rendben is van. De annak idején megjelent egy verseskönyv *Homorú versek* címmel.[31] Akkor azt írtam: „Valamikor a költők beérték azzal, hogy lapos verseket írnak. Ezeknek ez már kevés, ezek homorú verseket írnak." Szóval tőlem mindenki élhet, aki élni tud, nekem nincs utamban senki, nem mondhatnám, hogy bárkit is irigyelnék. Igyekeztem azonban magamnak is mindig egy kis helyet, egy kis levegőt szerezni.

Az újabb nemzedék se volt rest, 1968-ban Utasi Csaba írta, hogy Jó szó *című könyvében kisregények és novellák helyett mindössze hosszabb-rövidebb mesékre bukkant, „melyeket szerzőnk lejáratott poénjai, erőtlen stílusa, klisészerű jellemábrázolása, szent anekdotái egyértelműen az irodalmon innenség területére parancsolnak". Ám ő is megjegyzi: „pallérozott nyelv ez a javából."*

Nem értem, hogy lehet erőtlen stílusról beszélni, ha pallérozott nyelv ez a javából. Én sohasem akartam elképeszteni a polgárt. Maga az élet éppen eléggé elképeszt bennünket. Lehet, hogy ez az én világom – nem

[31] Tolnai Ottó verseskötete.

is lehet, hanem biztos – kis világ, de meglevő világ, olyan dolog, ami az embereket érdekli. Hogy ne így mondjam, erre is szükség van.

Mostanában hogy érzi magát?

Mióta agyvérzés ért, valahogy érdektelenné váltam, nem vagyok képes dolgozni. Itt van az asztalomon a már félig meg is írt önéletrajzom, de nem nyúlok hozzá, még az se érdekel. Azt kérdezem, hogy minek, és nem mondom azt, hogy miért ne, tetszel tudni… Valamikor elég volt egy szó vagy mondat, hogy abból az ember elbeszélést írjon. Másfél éve egyetlen elbeszélést írtam, meg néhány sakklevelet. Csak múlik fölöttem az idő… Este megvárom a televízió műsorát, éjjel nem jól alszom. Nem vagyok elkeseredve, nem lehet azt mondani, hogy valami nyomott hangulatban élek, csak hiábavalóan. Mondhatnám, az élet elmúlt… Tetszel érteni?

Az nem bántja, hogy egyedül van?

Ezt megszoktam, és különben is, ahhoz, hogy az ember valakivel együtt éljen, egyrészt annak el kell viselnie engemet, másrészt nekem is el kell viselnem azt a másikat.

Összeférhetetlen ember volt? Akaratos?

Mindenképpen akaratos voltam, és meglehetősen magamnak való.

Miben nyilvánult ez meg?

Általában más volt a véleményem, mint a többségnek, és általában tartottam magam ahhoz, ami a felfogásom.

Amikor az utcán láttam, mindig nagyfokú melankóliát éreztem magában, mintha valahogy ezen a világon kívül élt volna.

Lehet, hogy van egy bizonyos életidegenség bennem, de mindig akadt egy-egy ember, akit én is szíveltem, és ő is engemet. Azt nem mondhatnám, hogy az irodalomban volt valaki, akivel együtt dolgozhattam volna. Nem vagyok hajlandó mást mondani, mint amit gondolok. Akkor inkább nem mondok semmit. Úgyis az a lényeges, amit meg tudok írni, ha meg tudom írni, nem az, hogy nagy terveket szőjünk.

Milyen témái vannak még feldolgozatlanul?

Témáim nincsenek, hanem bizonyos feladataim volnának. Egy helyesbítő szótár, amit azonban nem valami száraz dolognak kell elképzelni, hanem inkább csevegésnek. A fogalmak tisztázása: mi a szép, mi a jó, mi az igazság. Ennek az értelmező szótárnak az egyik alapgondolata az, hogy ha kimondunk egy szót, akkor az egész más visszhangot, gondolattársítást vált ki egy másik ember fejében, mint a miénkben. Attól eltekintve, hogy van egy közös anyanyelvünk, mindenkinek megvan a maga saját külön nyelve is.

Általában, ha valamit írtam, mindig tisztázni akartam egy fogalmat vagy élethelyzetet. A magas irodalom, a *Faust* az emberek nagy hányadát nagyon hidegen hagyja. De az, hogy gorombáskodtak vele az autóbuszon, vagy nagyon sok adót kell fizetni, vagy hogy megcsalták, ez mindenkit nagyon érdekel. Ezek a kis emberi dolgok azok, amelyek érdekelnek. Ha akarod, kis emberi dolgok, ha akarod, ezek a legvégzetesebbek…

Kovács Sztrikó Zoltán (Kisbajmok, 1912. április 19. – Újvidék, 1985. február 13.) fizikus, pedagógus, író, grafikus. Tanyasi tanítóházaspár ötödik gyerekeként született, Szabadkán járt gimnáziumba, Belgrádban szerzett fizikatanári képesítést. Társaival ő alapította a *Hid*at, akárcsak elődjét, az *Őrtüz*et. A Bolyai Farkas Egyesület irodalmi csoportját vezette, a *Napló Habostorta* című gyerekmellékletét írta és illusztrálta. 1938-tól a szabadkai főgimnáziumban, 1941-től az újvidéki szerb gimnáziumban tanított fizikát. A háború után 1946–47-ben a szabadkai tanítóképzőben, majd tíz évig az újvidéki Pedagógiai Főiskolán, tizennyolc évig pedig a Természettudományi Karon adott elő. Gyerekeknek írt tudománynépszerűsítő (*Fizi Karcsi kalandjai*. 1959, 1983) meg tudományos fantasztikus meséket (*A lábfülesek bolygóján. Csodálatos bukfencia*. 1961, 1983), és megírta Nikola Tesla regényes életrajzát (*Üstökös*. 1956) is.

Az interjú 1982. március 15-én készült. Részlete megjelent a *Létünk* 1986. évi 6. számában.

Nem tudom, mikor találkoztam először vele, csak arra az időre emlékszem, amikor már viszonylag rendszeresen, legtöbbször vasárnap délelőtt, ellátogatott hozzánk beszélgetni, elfogyasztott egy szelet süteményt, majd egy óra elteltével felállt és elbúcsúzott. Mondtuk neki, üljön csak, mindjárt kész az ebéd, de azt válaszolta, máskor is jönni akar, és tisztában van azzal, hogy tudnak nagyon unalmasak lenni az öregek.

Pedig semmit se szeretett úgy, mint mesélni. Ennél a szenvedélyénél talán már csak a kíváncsisága volt nagyobb. A kíváncsisága által építette fiatalkorában rendkívül szerteágazó kapcsolati hálóját, mert mindenhova benézett, ahol valami újat sejtett.

Társaival ő alapította a *Hid*at, első fejlécét is ő készítette linómetszettel, amiben nyilván az is közrejátszott, hogy Lévay Endre, a folyóirat első szerkesztője a közvetlen szomszédjuk volt. Lévay írta róla búcsúzva tőle: „Ifjúkorában olyan mozgalmas életet élt, amelynek lendületei – ha nem szelíd lírai lelkialkat – élharcost érlelhettek volna belőle. […] Ott volt a Népkör ifjúsági mozgalmában, részt vett nem egy kezdeményezésben, ott volt a *Híd* alapítói között is, s a folyóirat szerkesztését és szervezését […] másfél éven át lelkiismeretesen látta el. Mint egyetemi hallgató egy pillanatra sem szakította meg kapcsolatát a szabadkai fiatalok mozgalmával…[32]

Ott volt a belgrádi Bolyai Farkas Egyesület alakulásánál, ő volt az egyesület keresztapja is, irodalmi csoportját vezette. Írta és rajzolta a *Habostortá*t, a *Napló* gyerekmellékletét.

Háború utáni főiskolai és egyetemi tanári pályáját nagyban befolyásolta, hogy amikor a háború alatt Szabadkáról áthelyezték az újvidéki szerb gimnáziumba, diákjai révén került kapcsolatba azokkal, akik később sorsáról, szakmai pályafutásáról döntöttek.

A Tájékoztató Iroda határozata után terepi rendezvényekre járt a *Magyar Szó* újságíróival, és miközben azok propagálták a politikát, addigi ő karikatúrákat rajzolt a színpadon.

De mi sem állt tőle távolabb, mint hogy kapcsolatrendszerét politikai karrierre váltsa. Baloldalisága személyiségéből, igazságérzetéből, tiszta erkölcsi értékrendjéből eredt. És amikor nem látta ennek megvalósulását, el is hallgatott. Nem hangoskodott, de abból, amit tett, mindig tudni lehetett, hogy mit gondol.

[32] Lévay Endre: Kovács Sztrikó Zoltán (1912–1985). *Üzenet,* 1985. 4. sz. 285.

■■■

Megadatott neki, hogy ne csak a gyerekeket tanítsa meséivel, hanem az egyetemi hallgatókat is, bár nem juthatott előre az egyetemi ranglétrán, mert nem volt tudományos fokozata. De ez ugyanúgy nem érdekelte, mint a „politika mint hivatás". Időnként igyekeztek becserkészni, tréfásan fiatal titkárnőt ígérve neki („mintha már a gonosz nyelvek jelentése eljutott volna az illető fülébe"), de ő erre nem volt rászorulva. Nemigen titkolta, hogy még öregkorában is nagy örömét lelte fiatal barátnőjében, mint ahogy a konyhában, a csirkét sütve is „élvezte a fizikát".

„Ő volt a felületes köztudat számára a különc, a bohém, a bogaras – írta róla Vébel Lajos –, akinek legfőbb érdeme, hogy jópofa adomákat lehet mesélni róla, akit nem kell túlságosan vagy egyáltalán komolyan venni […] Az volt, ím, a legnagyobb hibája, hogy nem tudott fontoskodni? Hogy a megtestesült ellentéte volt mindennemű nagyképűségnek? Minek folytán ügyesen adminisztrálni sem tudta magát? […] És nem tudni, mi több, talán sohasem fogjuk megtudni, mi mindent csinált még, és ez az adathiány is páratlan szerénységének a jele. Annak, hogy alkatilag valóságos antihős volt egy csakugyan hősi korszakban. És mivel az volt, ezúttal talán ne is firtassuk tovább való és vélt társadalmi érdemeit, hiszen ha ő ezt fontosnak tartotta volna, akkor harcos életrajzát is közelebbről ismernénk. Vegyük úgy, hogy ez lehetne most is a kívánsága, és utolsó találkozásunk is történjék az ő stílusában. Vegyük le a kalapunkat, mosolyogjunk, ha tudunk, csodáljuk meg százegynéhány fényképezőgépét, és azt, hogy még mindig milyen frissen fiatalos…"[33]

Jókedvű ember volt, aki pontosan látta a lehetőségek korlátait. Nem mondta soha, amit nem gondol, de nem mindig mondta, amit gondol. „Neću šut sa rogatim" – így szokta kifejezni magát, ami annyit jelent, hogy akinek nincs szarva, annak nem érdemes megküzdenie az agancsosokkal.

Vagy talán nem ő használta ki legokosabban a kapcsolati tőkét?

■■■

[33] Vébel Lajos: Előre köszönve Kovács Sztrikó Zoltánnak. *7 Nap,* 1985. február 22. 8–9.

■■■

Tessék, állok rendelkezésére. Beszélgessünk szabadon, kézirat nélkül, mert akkor legalább teljesen őszinte vagyok. Én általában nem szeretek hazudni, mert ha hazudnék, azt meg kellene jegyeznem. Mendacem oportet esse memorem – vagyis tudni kell, hogy kinek mit hazudtam. Inkább nem hazudok, megmondom őszintén, amit gondolok.

Vázoljuk először az életútját…

Egy tanyai iskolában, a Szabadka melletti Kisbajmokon születtem. Apám, anyám tanító volt. A kisbajmoki parasztgyerekekkel játszottunk, együtt őriztük a disznókat, együtt csináltunk furulyát meg tökből sípot. Nagyon érdekes környezet volt, nagyon sok babonával. Például, hogy egy rongyon nehogy átlépj, mert beteg leszel, vagy hogy amikor a Prokes téglagyár kéményébe belevágott a villám, azt a boszorkány csinálta. Nekem ezek a boszorkánymesék sose tetszettek. Meséltem már gyerekkoromban is testvéreimnek, de igyekeztem mindig valóságos dolgokat mesélni. Tehát reális meséket.

Melyik a legkorábbi emléke?

Volt egy nagyon kis szamárság, azt talán nem is volna szabad elmondanom. Tekintve, hogy nagy család voltunk, öt gyerekkel, én mint idősebb a nagyanyámmal a konyhában aludtam. Ott tartották a kiscsirkéket is. Ötéves lehettem, amikor egyszer ki akartam bámulni az ablakon és valahogy ráléptem egy kiscsirkére. Szörnyülködött a család, jaj, mit csináltál! Mondom, hát én mondtam neki, hogy pardon… Nagyon finom gyereknek indultam, később az élet kissé eldurvított…

Emlékszem, lerajzoltam, ahogy a marokkóiak jöttek be a szerb katonákkal, írtam kis szöveget is hozzá, nyomtatott betűkkel, mert hétéves korban az ember még nem sokat tud írni. De azért lényegében egy képes riport volt az. Nagybátyáim közül az egyik főkertész volt, az ellátott papírral és ceruzával. Meg kellett mutatnom neki a rajzokat, és akkor újabb füzeteket, ceruzákat kaptam, s mindig megdicsért. Festőművész szerettem volna lenni.

Ötödikes koromban igazi rossz kamaszkölyök voltam. Angyalkákat rajzoltam egész tanév alatt a bajai úti temetőben a sírokra, akkoriban főként azok érdekeltek, nagyon bájos kis angyalkák ugráltak vagy ültek ott a sírokon. Tehát a temető volt a fő szórakozóhelyem, azon mentem mindig keresztül, újabb ösvényeket keresve. Az eredmény megvolt. Ötödikben kegyetlenül elbuktam, méghozzá öt tantárgyból, a négy nyelvből

és történelemből. Apám mint jó pedagógus, még fel se pofozott. Elvezetett Ascher Askenazihoz, egy nagyon intelligens fametszőmesterhez. A nyári szünidőt tehát nem strandolással töltöttem, hanem ott voltam az üzletben, feltöröltem, fölsöprögettem és csináltam a metszeteket. A nyár végén apám megkérdezte: „Itt maradsz a mesternél, vagy pedig tanulsz tovább?" Mondom, inkább tanulok. Ismételtem az ötödiket és aztán sikerült átmennem magyar tagozatba. (Addig szerb tagozatban voltam.) A magyar tagozaton bizonyos doktor Petényi Gyula felkarolt. Talán katonatársa lehetett apámnak, vagy valami pedagógusi kapcsolat lehetett közöttük, agyondicsérte a dolgozataimat, egyszerűen költőnek és hadvezérnek neveztek ki, úgyhogy ettől inspirálva novellákat írtam. Kis Jóska barátommal nyolcadikban megcsináltuk az *Őrtüz*et, sokszorosítottuk a szerb jegyzeteket.

Hogyan került először kapcsolatba a fizikával?

Az iskolában a fizikai és vegytani szertár eszközei fönt voltak a szekrény legmagasabb polcán, alattuk pedig az osztálykönyvek és hasonló iratok. 7-8 éves koromban én már oda felmásztam. Fel kellett állnom az alsó polcokra és úgy elértem a villanycsengőt meg a Leclanche-elemet. A patikában szereztem szalmiáksót, és működött is mind a kettő.

A szobámban elalvás előtt megfogtam a 110 voltos áramot és a lábujjaimmal zongoráztam a vaságy rácsain, hogy kisebb vagy nagyobb áramot kapjak. Tehát nekem a véremben volt az áram érzése. De a többi kísérletre is nagyon élénken emlékszek. Mondom, miért ne bontanám én a vizet váltóárammal? Egy nagy befőttesüveget megtöltök vízzel, azt lefordítom egy vízzel telt lavórba, aládugok két grafitceruzát, megvan a két pólus, bekapcsolom a váltóáramba és lesz, ami lesz. Lett is. Kifejlődött a hidrogén és oxigén keveréke, vagyis a durranógáz. A végén a nagy hőfejlődés miatt átizzott a grafit, és a robbanástól a közelben minden ablak betört.

Aztán volt nekem egy Lajcsics Laci nevű barátom. Mondom neki, te Laci, nem kellene téged megörökíteni? Csinálnánk olyan halotti maszkfélét rólad. Jó, gyerünk – mondja –, adok hozzá pénzt, akármire kell. Megvettük a gipszet, mondom neki, anyád nincs itthon, te lefekszel erre a deszkára és én majd szépen rádrakosgatom a gipszet, előzőleg természetesen beolajozzuk az arcodat, hogy ne ragadjon. Hogy meg ne fulladj, itt a szódásüvegnek ez a csöve, a szádba veszed, és azon keresztül lélegzel. Lefeküdt és ráraktam a gipszet, de egyszer csak elkezdett ordítani, süti az arcát a gipsz, mert az köt, s tépni kezdte az arcáról… A

legérdekesebb az volt, hogy benne maradtak a szempillái a gipszben, és amikor megcsináltuk a pozitívot, abban az eredeti szempillák voltak!

A szüleim azt mondták, ha már így szeretsz kísérletezni, ne menj te festőművésznek, azok mind olyan bohém emberek és mind úgy félrecsúsznak, legyél te inkább fizikus. Így iratkoztam Belgrádban fizikára.

Hogy élt Belgrádban?

Nagyon szegényesen. Öt gyerek volt a családban, másoknak is kellett, az idősebb nővérem is tanult. Volt egy érdekes esetem. Éppen vegytanvizsgára mentem, és nagyanyám nekem ajándékozott egy ódon ezüstórát aranylánccal, mondván: „Nagyon vigyázz rá fiacskám, ez téged érdekel mint leendő tanárt." Az is nálam volt, meg talán háromszáz dinár vizsgadíj. A belgrádi vasútállomáson összeismerkedtem egy melák alakkal, aki rámkérdezett: „Hát te mit keresgélsz?" „Egy olcsó szállodát – mondom –, mert a Balkánban már aludtam, de az tele van tetűvel, bolhával, és tizenketten vannak egy szobában, az nekem nem tetszik." – „Tudod, mit – javasolta –, gyere velem, a Vapa-gyár mögött van egy nagy szénarakás, azon megalszunk mi ketten." Elmentem vele. Még meséltem neki, hogy a csillagok hogy viszonyulnak egymáshoz, mint a gombostű feje a dinnyéhez. – „Jaj, de nehéz az a te bőröndöd, mi van benne?" – kérdezte. – „Hát a könyvek" – mondtam. – „Ja igen, azt már tudom – válaszolta –, a könyvek azok nagyon nehezek." Már éjfél felé járt, ott volt a Kleist cirkusz, és reflektorfények szaladtak át az égen, még mindig előttem van az a kép. Azt mondja, „da se ne sekiraš",[34] ha neked van valami pénzed, azt szépen kösd egy zsebkendőbe, ha nincs pénztárcád, nehogy kihulljon, és reggel mérgelődj. És ha néha látod, hogy eltűnök, azon ne csodálkozz, dinnyét ettem…

Éjfél után kettő felé arra ébredek, hogy nincs semmi. A bőröndöm megvan, de az órám és a vizsgadíjam nincs, a 99 dináros Bata cipőmet, amit levettetett, hogy ne szorítson egész éjszaka, azt is elvitte. Emlékezetembe véstem a bitangot, aki olyan szentimentális dumákkal szédített, hogy ő tartja el az anyját, és mezítláb (szerencsére ruhában aludtam) megindultam a város felé. Locsolták az utcákat, megállítom az első taxit, mondom, kérem, engem kiraboltak, vigyen azonnal a rendőrségre vagy az állomásra, hogy megfogjam a tolvajt. Kérdezi, fizetsz? Mondom, a pénzemet is elrabolta. Menj a csudába, mondja, ha nincs pénzed, nincs taxizás. És el-

[34] „Ne idegeskedj!"

hajt. Eljutottam így is a rendőrségre, ott a rendőrök nagy derűje közepette lerajzoltam a tettest, az órát és a Bata cipőt is, tehát teljesen kész anyagot adtam nekik. Jókat nevettek rajtam, rámadták valami szökött rabnak a rettentő kemény, kérges bakancsát és kitessékeltek. Akkorra már reggel lett. Volt egy Szabó János nevű varrógépjavító mester a Studentski dom környékén. Bementem hozzá és mondtam: „Olyan gyönyörű plakátokat festek magának, csak egy pár dinárt adjon nekem, hogy ebédet tudjak venni." Azt mondja: „Te szélhámos vagy, ismerlek én téged, te csak hazudsz, hogy téged megloptak, te magad vagy a tolvaj."

Ezt megírtam Szenteleky Kornélnak versben, megjelent a *Reggeli Újság*ban, és Szenteleky nagyon biztató, nagyon kedves pár sort írt nekem. Akkoriban volt valami hét újság, amelynek dolgoztam. A *Reggeli Újság*nak novellákat küldtem, Hangya illusztrációival, a *Grimasz*nak linómetszeteket, Hitler-ellenes és Mussolini-ellenes karikatúrákat csináltam. Hangya Bandit sikerült beszerveznem, hogy fölöttem lakjon az udvari lakásban, még telefonösszeköttetést is csináltam vele. Hangya Bandi ugyanabban a hónapban, ugyanazon a napon született, mint én, azért barátkoztunk úgy össze. Petar Dobrovićhoz jártunk együtt ingyenes akttanfolyamra. Tehát esti időben ezt kihasználtam. Különben a Bolyai Farkasnak az alapító tagja voltam, az irodalmi szakosztályt vezettem, előadásokat tartottam Bolyai Farkasról és a fiáról, meg Zilahyról, tehát volt ott bizonyos aktivitás. Nagyon érdekes, Belgrádban akkor harmincezer magyar élt.

Jelen volt a Híd indulásánál. Emlékszik azokra a viszonyokra?

Megvolt már tehát a sokszorosító üzem. Kis Jóska egyszer azt mondta, valaki felkeresett bennünket, hogy csinálunk mi egy… Megcsináltuk a *Továbbo*t, Hirsch Dezsővel, utána pedig a *Hid*at. Főként Lévay Bandival dolgoztunk együtt. Egyszer mintha Juhász Ferenc Becskerekre hívott volna bennünket, kérdezte, hogy dolgozik a kultúregyesület.

Éreztük már a háború leheletét. Valamikor 1939 táján csináltam egy linómetszetet. Egy sisakos csontváz katonaruhában a virágzó tavaszi fa mögé bújik. Sok linómetszetem jelent meg abban az időben. *Kenyeret, békét, Egy csésze tej,* ilyen dolgok. Én csináltam a *Híd* első fejléceit is, később ügyeskedett a Kis József is, aki nyomdász volt, különben osztálytársam, ezért végig összetartottunk. Ő a felszabadulást követő években meghalt, úgyhogy régi munkásságát nem is nagyon érvényesíthette. Tehát egészen Mayer Ottmár idejéig, de még tovább is dolgoztam velük, de főként eleinte. Az volt az érdekes, hogy a *Híd*nál mindenki beadta

a kéziratot, de honoráriumra nem tartottunk igényt, örültünk, hogy megjelennek a cikkeink. Néha aztán mégis volt tiszteletdíj.

Milyen kapcsolatban volt akkor a Híd a munkásmozgalmi szerveződéssel?

Inkább csak lelki beállítottságban. Kis Jóska eljárt a szakszervezetbe, de különösebb kapcsolat nem volt. Annyi, hogy a munkások maguk is írtak és felléptek. Lőrinc Péter (Löbl Árpád) is korán bekapcsolódott, Gál Laci is cikkekkel. Különben Lévay Bandi közvetlen szomszédunk volt, ő még a nővéremet is cikkírásra serkentette Bebel könyvével kapcsolatban.

Volt egy érdekes vitám bizonyos Dobai álnévvel. Volt egy természettudományos cikkem, és belekötött ez a bizonyos Dobai. Egy vitairatom volt ezzel kapcsolatban, de materialista álláspontot képviseltünk mindketten.

Dobai Mátyás Cseh Károly álneve volt.

Úgy van, az a híres Cseh Károly. No igen, csodálatos is lett volna, ha a fizikához nagyon ért.

Mi volt a vita tárgya?

Nem tudok már pontosan visszaemlékezni, de általában a matéria és energia közötti viszony. Tudom, hogy az atomenergiára is felhívtam a figyelmét, voltak már kezdeti kísérletek, a Rutherford-féle első transzmutációk. A modern fizikát az egyetemen is kísértem és a *Természettudományi Közlöny* minden számát végigrágtam, tehát ilyen téren eléggé olvasott voltam. Ezt a cikkemet különben később felhasználhattam újraválasztásoknál is, ötször választottak újra a főiskolán és az egyetemen.

A *Híd*ban jelent meg a *Mesél a hatodik emelet* című novellám, abban azt írtam le, hogyan élnek az egyetemisták Belgrádban. Nekem például volt suszterfelszerelésem, hogy a cipőmet megfoltozzam, magam festettem a szobámat forró mésszel, le is pattogott gyönyörűen. Emlékszem, éppen akkor liften mentem fel egy gyönyörű selyemruhába öltözött fiatal nővel együtt, és én mindig meghatódok a nőktől, ha selyemruhában vannak, emlékszem még a ruha csíkozatára is, de nem mertem hozzá szólni, mert csak egy meszes szegény diák vagyok, ő pedig egy elegáns kis hölgy, aki nem áll szóba egy ilyen munkáskinézésű egyénnel. Különben a hatodik emeleten, ahol csak munkások voltak, még kályhám se volt, vettem egy deszkát, a falra erősítettem és arra raktam a könyveimet. Aztán volt egy

jó vastag spiráldrótom, azt két szögre felerősítettem és rákapcsoltam a lift villanyhálózatára, az melegített, mondom, talán csak nem fog meg a háztulajdonos. Egyszer találkoztam vele a liftben. „Mi az – mondta –, maga ott lakik a munkások között?" Mondom, ott élek, nekem az ott jó, kellemes. Ha kinézek az ablakon, látom a Száva ezüst folyamát, ott a Száva és a Duna torkolatánál. A manzárd kicsit hideg, de azt kibírja a diákember, fiatal szívvel. Az mondja, szóval maga magyar. „Pa i moj hauzmajstor je Mađar, ali je majstor čovek!"[35] Ez nagyon megmaradt az emlékezetemben és megfogadtam, ha már magyarnak születtem, igyekezni fogok, hogy legalább „majstor čovek" legyek, hogy elismerjék a szakmabeli tudásomat.

Hogyan kezdett gyerekeknek írni? Hogy született a Fizi Karcsi?

25 éves koromban megnősültem. Akkor még csak *Grimasz*-karikaturista voltam a Gál Lacinál, összebarátkoztunk és a szomszéd szobában megismertem az öreg zsidó nénikét, akinek az unokáját, a Julikát, aki látogatóba járt Szegedről, feleségül vettem. Ő 17 éves volt akkor. Gondoskodni kellett róla, hogy legyen mit ennünk. A *Napló*hoz szegődtem és volt úgy, hogy a *Napló* szerkesztői fizették ki az egész havi kosztomat, különben éhen haltunk volna. Társadalmi munkásságom nem volt olyan jellegű, hogy politikai cikkeket írhassak, hát a gyerekmese állt hozzám legközelebb, amúgy is szerettem mesélni. Most, hogy az Újvidéki Rádióban komoly fizikusokról kell beszélnem, ez sokkal nehezebb, mint mesélni fizikai eszközökről, jelenségekről gyerekek számára. Az utcán most is elkaptam egy apró kis kölyköt, mindjárt mutattam neki a fényképezőgépemet, és általában a bőgő gyerekeket imádom, a feleségem is imádta volna, de nekünk sajnos nem volt. Így más gyerekeinek mesélünk, ez egy bizonyos kompenzáció.

Hogy miként született a Fizi Karcsi? A legjobb gyerekkori barátom Karcsi volt, Beszédes Károly, most Belgrádban elektromérnök. Nagyon sokat kísérleteztünk gyerekkorunkban, így született a Fizi Karcsi név. Ez egy gyűjtőcím, amelynek keretében igyekeztem minden jelenségről valami egyszerű kis történetet kitalálni, hogy legyen valami az atomhajtásról, az anyagátalakulásról, de legyen a Napról is, meg hogy milyen viszonyban vannak a bolygók a Naphoz képest, legyen az erőszakosságról és a durvaságról is egy kis nevelés, hogy nemcsak a futball a világ, hogy megmutassam a munka örömét és a természet ezer arcát, ez volt a célom. Szívesen olvasnám fel ezeket a meséket még halálom előtt, talán

[35] „Hát az én házmesterem is magyar, de igazi mesterember."

■■■

adnak egyszer rá alkalmat a rádióban. Az a híres politikus itt Újvidéken malomipari munkás volt, a Laták sógora, az mondta mindig: „Nagyon szeretem olvasni a maga gyerekmeséit, mert amit én valamikor tanultam az iskolában, az egyszerre felélénkül bennem." Gondoltam, nem tanultad te azt soha az iskolában, de örülök, hogy ilyen gyerekmese formájában beveszed. Mert mégiscsak a természet ismeretét terjesztem, ha így áttranszponálva is, hogy emészthetőbb legyen. Ez becukrozott orvosság.

Orvosság? Mi ellen?

Valamivel ki kell tölteni az agyat, mert ha egy koponya üres marad, abból terrorista lesz, vagy alkoholista, vagy narkomán. Ebben a világban, ahol az értékek csak munka révén teremtődnek meg, ilyen irányban kell nevelni az ifjúságot, nem pedig arra, hogy csak álmodozzon. A fizika az összes mesterségek alapjait ismerteti. Aki nem ismeri a fizikát, az nem lehet újító, se feltaláló. Mi nagyon szívesen osztogatjuk ezt a két titulust. Egy tanítványomból, akiről azt gondoltam, hogy érti a fizikát, valami igazgató lett, és egyszer az utcán megkérdeztem. tőle, mivel foglalkozik. Azt mondja: „Igazgató vagyok, de különben tudományos disszertációkkal is foglalkozom. Rájöttem arra, hogy a nyomás nem egyenlő erő osztva a felülettel, nem ám!" „Hát mi?" – kérdeztem. Azt mondja, az erőt meg kell szorozni a felülettel, mert ő ezeket a műanyag hamutartókat préselve rájött, hogy minél nagyobb a felület, annál nagyobb húzóerő kell hozzá, és ilyesmik… Mondom, nézze, a tudományos felfedezés nem olyan nagyon közvetlenül a felszín alatt van, hanem kissé mélyebben. Nem lehet ilyen alapvető fizikai dolgokat egyszerűen csak úgy „föltalálni" és abból doktorálni. Van még különben egy muzsikus ismerősöm, aki az idegemre ment egyrészt azzal, hogy rettenetesen sokat köpködött, másrészt, hogy mindig azt mondta, van neki egy új gondolata. „Odaerősítek egy autó elé egy mágnest, és éppúgy, mint ahogy a ló húzza a kocsit, ha elébe teszünk egy szénacsomót, a mágnes úgy fogja húzni az autót." Én, mondom, kitaláltam valami mást: egy olyan trombitát, amelyet nem a vékony végén kell fújni, hanem szívni kell a vastag végén (az illető ugyanis kürtös az Operában). Azt mondja, ahhoz te nem értesz. Hát mondom, te meg nem értesz a mágnesességhez.

Volt még egy érdekes emberem. Valahonnan vidékről minden évben eljött azzal, hogy bemutatja örökmozgó gépének a legújabb változatát. Azt mondja: „Látja ezt az ingát, ezt kicsit meg kell csak suhintanom, jobbról és balról egy hajszálrugó van, és akkor ez megy heteken át. Ezt én már Londonban bemutattam, mert a fiam ott karriert csinált." – „Bemutatta?"

– kérdeztem. „Igen, a tudósok összejöttek, mosolyogtak, nagyon szívesen fogadtak." – „De ide figyeljen – mondom –, nem mehet az az inga energia nélkül, maga kipróbálhatja, köthet egy téglát egy kötélre és rá az eperfára, hogy lengjen, akkor is egy bizonyos idő múlva megáll, általában újabb energiabefektetés nélkül nem mehet semmi." De ő csak azt hajtja: „Ez nekem sikerülni fog, ezt én tovább fogom tökéletesíteni. Hanem, hogy maga meghallgatott engem, és most már tizedszer, itt van megint egy öt literes köcsög méz. Tudja, én méhész vagyok. Fogadja csak el nyugodtan. Aztán ha újabb találmányom lesz, majd megint jövök."

Türelmes volt az emberekkel?

Nagyon. Végtelenül szeretem az emberek kíváncsiságát. Nekem csak az elfásult ember az iszonyatos. Attól menekülök. Vagy az öndicsérő ember, de sajnos én is sokszor ebbe a hibába esek. Az emberek kíváncsisága viszont nagyon érdekel. Például abban a szatellitkorszakban az Ivšić nyomdász a *Magyar Szó*ban esténként úgyszólván nyolctól tízig állandóan gyötört kérdésekkel, én meg boldogan válaszolgattam neki (különben erről Čačakon is tartottunk előadást, a szabadkai Népkörben is néhányszor, akkor Adán, Moholon…). Érdekes, hogy milyen nehéz az embereknek valamit megmagyarázni, ha hiányoznak bizonyos alapfogalmak. Az Ivšićnél az volt a fő probléma, hogy az a szatellit miért nem esik le. – „Nem esik le – mondtam –, mert van egy tehetetlensége, az a bizonyos centrifugális erő, amivel igyekszik a megforgatott kerékpárkerékről a sár megszabadulni. De aztán van a szatellit és a Föld között egy vonzóerő, és a szatellit azon a pályán kering, amelyen ez a két erő egyenlő. Így kering végeredményben a Hold a Föld körül, a Föld a Nap körül, ez egy természeti tünemény, bizonyos Isaac Newton magas matematikai számításokkal bizonyította." Másnap aztán megint beivott egy kicsit az én Ivšić barátom, s rákezdte: „Tanár úr, mesélje csak a szatellitet!" Mondom, megy az a szatellit, két erő egyenlő egymással…" „De miért nem esik le?" Azért, mondom, mert nem tudja, hol van a le. És elmondtam neki tízszer is, hússzor is boldogan.

És akkor láttam, hogy a gyerek a leghálásabb publikum. Annak érdemes mesélni, az olyan, mint amikor a friss földbe az ember elhinti a magot, az bizonyára kihajt, és biztos eredményt hoz. Tanítványaimnak a szavaiból meg a hozzám való viszonyulásukból láttam, hogy nem volt hiábavaló a fizikának az a sokirányú propagálása. Biztos vagyok benne, hogy beléjük épült. A nagy fizikusoknál is mindig volt valaki, aki fölkarolta és irányította őket. A szerencsétlen kőműves fiából lett a Gauss

annak köszönhetően, hogy Humboldt professzor felkarolta. Nem beszélve Faradayről, aki könyvkötősegéd volt, és úgy vágódott be a professzorhoz nagy nehezen, hogy az előadásait szépen bekötötte, bevitte, és így vették fel üvegmosónak. Aztán itt van Röntgen, akit kivágtak valami kis semmiség miatt az iskolából, és mégiscsak igyekezett bizonyítani, hogy ő azért ember, hogy tud értéket teremteni. Elbukni nem szégyen, mindenki elbukhat, de utána lábra kell állni. Így én is elbuktam, mondom, ötödikes koromban, de legalább megedződtem. A rajzolást utána se tudtam abbahagyni, de aztán már jobb helyeken rajzoltam.

A Fizi Karcsi kalandjain *kívül van még egy könyve,* A lábfülesek bolygóján. *Erről még nem beszéltünk.*

Volt egy *Buksi* című lap. Bogdánfi mondta: „Csináljon abba valami különleges, fantasztikus dolgot, olyan lábfüleseket, maga Sztrikó!" Engem általában, de apámat is gyakran Sztrikónak nevezték, pedig az a Kovács Sztrikó valahogy összetartozik, és nem szeretem, amikor nagyon lesztrikóznak. De mindegy, én csak Sztrikó maradtam, és gondoltam, ez érdekes is lenne. Egyáltalán az ötlet, hogy valaki elkerül egy olyan bolygóra, ahol minden fordítva van, mint itt. Írtam olyan meséket, amelyekben a hinta fölfelé libeg, a fák és növények beszélnek, de van bennük kaland, bennük van az egymásrautaltság gondolata is.

Érdekli, hogy hova jutottak el a könyveiben szereplő ötletek, gondolatok?

Érdekel. Nagyon jólesett, amikor hallottam, hogy a *Könyvvilág*ban kétszer is keresték *A lábfülesek bolygóján* című könyvem. Tehát valaki beleolvasott, és látta, hogy abban több van, mint amennyit a gyerekeknek szánnak. Vannak ott rejtett gondolatok is. Valahogy úgy kell írni, hogy az jövőbe mutasson. Nem mondom, hogy amit megírtam, az örök életű. Nagyon messze áll attól, nekem mégiscsak mellékfoglalkozásom volt a gyermekirodalom.

Beszéljünk akkor most főfoglalkozásáról. Hogy került az egyetemre?

A megszállás alatt a szabadkai gimnáziumban tanítottam. Egyszer csak jött egy rendelet, hogy engem az újvidéki szerb tannyelvű gimnáziumba helyeznek át, fizika és magyar nyelv tanítására. Nagyon kellemetlen volt,

mert anyám és feleségem is Szabadkához kötött, de kénytelen voltam elvállalni. Újvidéken volt a diákok között egy Đurić nevezetű nagyon értelmes fiú, aki később Amerikában doktorált, az volt az egyik kedvenc tanítványom. Ő az én szerbül igen gyengén fogalmazott előadásaimat másnapra stilárisan gyönyörűen kijavítva sokszorosította az egész osztály számára. A felszabadulás után a papája, Branko Đurić hívott engem a tanárképző főiskolára. Ott nagyon szépen dolgoztunk Đurićtyal, Ćulummal és dr. Jankovićtyal. Tíz évig voltunk ott, akkor a tanárképző főiskola megszűnt, úgy kellett határoznunk, hogy megszűnjék. Egy ideig a technikai főiskolán dolgoztam honorárisan, a feleségemet természetesen már lehoztam, lakást is kaptam még 1946-ban, és akkor megkíséreltem bejutni az egyetemre. Fel is vettek mint előadót. Kortársaim különben akkor doktoráltak, úgyhogy kellett valaki, aki húzza az igát, tehát több órát is tartson, mint a norma, mert az egyetemi norma csak két-három óra, én pedig 12 órával dolgoztam egész 18 évi egyetemi „karrierem" alatt. Közben Szabadkára is jártam, ahol magyarul adtam elő a fizikát, mert ott vegyészeink és matematikusaink voltak. Sokszor mondta a feleségem, milyen fáradt vagy, nem megbeszéltük, hogy Szabadkára már nem jársz? Mondom, igen, de ezt nem lehet félbehagyni, ott emberekről van szó, van egy harminc hallgató, aki engem vár, és nincs senki, aki vállalja, hogy magyar nyelven ad elő fizikát, oda járnom kell. Így volt.

39 év szolgálat után, korom folytán, mert már 67 éves voltam, nyugdíjaztak. De nagyon bántott, hogy nincs meg a 40 munkaévem. Eszembe jutott, hogy voltam én újságíró is előzőleg, nem akartam mindjárt tanár lenni, mert tudtam, hogy valahol Kosovska Mitrovicán vagy Prizrenben kaptam volna állást, és nem volt kedvem ehhez. Így a *Napló*nál dolgoztam, csináltam a Hitler-ellenes karikatúrákat, és Arányi Jenő után én szerkesztettem a gyerekrovatot, a *Habostortá*t. Rajzoltam, illusztráltam, a vasárnapi számokba mindig 8-10 linómetszetet készítettem, nagyon színes, szép, százoldalas számok jelentek meg ebből az újságból az illusztrációimmal. Tehát eszembe jutott, hogy újságíró is voltam, elmentem a társadalombiztosítóba Szabadkán, és a hiányzó egy év helyett három évet találtunk, amit minden további nélkül elismertek. Ez nekem erkölcsi szatiszfakció volt, hogy mégis dolgoztam, nem léháskodtam. Közben színházi díszlettervező is voltam. Igaz, néha túl nagyra sikerültek a díszletek, úgyhogy nem fértek be a színpadra a színészek, s akkor ki kellett dobni pár széket. Akkor is szenvedélyesen foglalkoztam fényképezéssel, üzleti hirdetéseket készítettem diapozitívra. Még most is emlegetik, akik megrendelték tőlem.

A háborúban sokszor találkozott a halállal?

■■■

Annyiban, hogy tizedelték az embereket, hogy azt mondják, most te fogsz ideállni a gödörbe, és ha jön az amerikai tank, akkor kiugrasz és ráereszted azt a páncélfaustot. De engem valahogy mindig kimustráltak. Rajzolással, térképkészítéssel meg fortifikációs ásásokkal megúsztam valahogy. Volt még egy másik esetem is a halállal. Az Elba folyón kellett átmenni egy schiffel és a németek csak ordítoznak a magyarokra: los, los! Előző éjszaka álmomban anyám azt mondta, hogy mindenem el fog veszni, vegyem magamhoz, ami értékes. Kivettem a hátizsákomból a diplomám meg a festékeimet, hogy tudjak rajzolni. És mi történt? Az Elbán óriási hullámok jöttek, a hajó elkezdett dobálózni és ledobta a kocsinkat a holmival együtt, volt rajta még tokaji is egy egész hordóval… Soha többé nem jutottam a holmimhoz, de a diplomám a zsebemben volt. Egy orosz filozófiatanárom (Velikovnak hívták) mondta, hogy az emberekben megvan az életösztön és a halálösztön, és attól kell menekülnünk, hogy a halálösztön uralkodjék rajtunk. Szükséges mind a kettő, mert sokszor vállalni kell a veszélyt, de harmóniát kell tartani közöttük.

Lehet, hogy valamit másként is csinálhattam volna, de nem sokat. Örülök, hogy a halálos veszedelmekből, amikor kihurcoltak Németországba, végül mégis ép fejjel hazaérkeztem. Kórházautón, mert a lábam elgennyesedett a sok gyaloglástól meg fagyástól. Lövegtalpakon hurcoltam át magam, végül Schleswig-Holsteinbe jutottam, de előbb megjártam Stargartot, most Szczeczin Lengyelországban, méghozzá legfőképp gyalog vagy lövegtalpon hasalva, mert én nem voltam úriember, nem voltam tiszt a magyar hadseregben, hanem csak olyan „csatlós", aki örül, hogy él. A szerb hadseregben elvégeztem a tisztiiskolát, és nekem fájt a bizalmatlanság. Apámat is lecsetnikezték, pedig ő első világháborús hadnagy volt. Én nem, én hadapród őrmesterként végigvergődtem ezt a háborút és életben maradtam. Örülök, hogy nem vitézkedtem. Volt egy zsidó barátom, Alstein Edének hívták, az mondta: „Te Zoli, most vigyázz, jön ez a háború, gondold meg, ha te hősködni akarsz, akkor valószínűleg elvész a fejed. Te igyekezz túlélni ezt a szörnyű időszakot, amely most következik." Sajnos az én Edém nem került életben haza, mint ahogy a Mikić Batót is lelőtték a szabadkai állomásnál. Az is jó barátom volt, gyerekkori barát. Nem vagyok egy nagy, jelentős személy, én egy tucatember vagyok, de igyekeztem becsületesen megállni a helyemet a tucatságomban.

Számomra épp az a lényeges, hogy sok sztereotípiától sikerült megmenekülnie.

Nagyon sok sztereotip ember vallásos angyalmesékkel etet engem, de valami karrierizmus van abban, valami helyezkedés. Kevés ember mer a saját fejével gondolkodni, hanem frázisokba kapaszkodik, és sok esetben nem is tudja megindokolni azt, amiben hisz.

A XX. századi fizikusok általában filozófiával is foglalkoznak. Miért?

Azért, mert a fizika tele van meghökkentő dolgokkal. Itt van például a lézersugár vagy a félvezetők kérdése.

Szóval úgy gondolja, hogy a fizikus akkor fordul a filozófiához, amikor valamiről még semmit se tud?

Igen, erről van szó, hogy a dolgokat túlságosan felszínesen tudjuk, és minden törvény csak egy bizonyos intervallumban érvényes, azon kívül már új törvények jönnek. Itt van például egy kis digitron működése. Kevés fizikus van még, aki ezt alaposan megmagyarázza, de használni már tudjuk, ugyanúgy, mint ahogy valaki mondja: nekem van egy hároméves kölyköm, az már ért a televízióhoz. Kérdezem, mit ért? Megnyomja a gombot és már látja a képet. Meg tudja nyomni a gombot. A dolgokat túlságosan felszínesen ismerjük, olyan mélységig jutottunk, mint az almának a héja, tehát nagyon gyönge kukacok vagyunk. Einsteinnek van egy nagyon érdekes mondása: „Téves volna azt gondolni, hogy az agyunk teljesen objektív mérőeszköze az igazságnak, mert olyan motivációkkal modulált, amelyek miatt az igazságot közvetlenül nem ismerhetjük meg." Mi csak bizonyos vonatkozásait tudhatjuk meg.

Mire lenne a legkíváncsibb?

Arra, hogy mikor találnak fel egy olyan készüléket, amely az agyban lejátszódó folyamatokat kivetíti. Most általában a biofizikának van óriási perspektívája. Karinthy *Utazás a koponyám körül* című könyve állandóan ott van előttem. Karinthy-imádó vagyok. Karinthy végtelenül sokat inspirált, annyira, hogy voltak meséim, amelyekről később felfedeztem, hogy Karinthy, más formában ugyan, de már megírta őket.

Érdekli a történelem?

Történelemből buktam meg annak idején, és most kezdek olyan érési fokra jutni, hogy kezd érdekelni. De különben az az annyira relatív

szemlélet, hogy a piros oldalról nézem-e a feketét, vagy a fekete oldaláról a pirosat, az valami egészen más. Rettenetesen háborúellenes vagyok, és érthetően, hiszen életpárti vagyok. Sajnos Adlert nem nagyon adják ki, pedig nagyon fontos, amit a hatalmi ösztönről ír. Hogy „majd én megmutatom, ha én leszek az úr". Valaki azt írta, hogy az embereknek több szabadidőt kell adni, hogy kulturálódjanak. Mi történik? Adj neki több szabadidőt? Még többet fog zabálni, még többet fog járni futballmérkőzésre, üvölteni, még kevesebb értéket fog termelni, még jobban elrontja a saját életét. Tehát nem biztos, hogy a felszabadult idejében olvasni fogja majd Kantot, Hegelt, vagy nem akarok maradi dolgokat mondani, például Nietzschét. Az olvasást és a jó előadásokat vonzóvá kell tenni az emberek számára, és értéket kell adni. Van, aki leül a tv elé és mindent felfal, mindent bámul. Ismerek jó, érdekes embereket, akiknek az életük most, a televízió-korszakban teljesen egyoldalúvá vált. Rátapad a szemük a tv-re. A Science et vie-ben, az járt nekem 15 évig, volt egy karikatúra: egy hason fekvő csecsemő bámulja a tévét, alatta a szöveg: „Neki öt teljes esztendő az életéből a tévével fog eltelni." És nem lát semmit, csak ugrándozó majmokat.

Valószínűleg azért nézik sokan a tévét, mert lusták vagy félnek gondolkodni. A televízió kész programot ad. A gutenbergi eszközök viszont választás elé állítják az embert.

Ez olyan, mint az a húskonzerv, hogy nem kell semmit se csinálni. Bevallom őszintén, én úgy sütök, főzök, mint egy jó háziasszony. Szépen megsózom azt a csirkét vagy pulykát, tepsibe teszem, és akkor élvezem a fizikát.

Szereti a rendet?

Jaj, ez nagyon fogas kérdés! Szeretném, de sajnos inkább káosz van körülöttem. Néha összerakodok, de aztán megint rendetlenséget csinálok. Ki tudja, egyáltalán nevelhető-e rendre valaki, aki eredetileg bohém beállítottságú, eltűri maga körül a rendetlenséget? Van a rendben egy bizonyos unalmas egyöntetűség. A természet káoszból áll, kaotikus mozgása a molekuláknak, de óriási teljesítményt lehet elérni vele a rendnek, a rendezettségnek a hatása alapján. Én persze csak fizikai analógiákban tudok gondolkodni, a katonai rend az egész más… az, hogy feküdj, pihenj, feküdj, és a végén lődd agyon az ellenséget.

Hisz a sorsban?

■■■

Kicsit furcsa religiózus elképzeléseim vannak. Nyolcadikos gimnazista koromban írtam egy verset:

Olyan vagyok, mint bárki más,
pár erényem van, száz hibám,
de sok irigyen nézhet rám,
egy kincsem van, az akarás.

Tehát én az autoszuggesztiót, az akarást, a dolgok célszerű véghezvitelét tartom a legszentebb dolognak. Teljesen privát kérdés, hogy ki miben hisz és hogyan képzeli el az istent. Haeckel írja: „Ha az ember olyannak képzeli Istent, mint amilyen ő, ez épp olyan, mintha egy vekkeróra azt mondaná, engem egy nagy vekkeróra készített." Fel kell az embernek készülnie arra, hogy fogékony legyen a természet impulzusaira.

Könnyen tudott bánni az emberekkel?

Nem mondhatom, hogy nagy összeütközéseim lettek volna. Volt, hogy hiúságomban megsértettek és akkor túlságosan gyorsan és hevesen vágtam vissza. De különben az én elvem az, hogy minden emberben fel kell fedezni az értéket. A hadifogságban valami ezer kilométert gyalogoltam együtt egy férfival, 40 kilométereket naponta. Azt mondta az illető, hogy gimnáziumot végzett. Kérdem tőle, tud valamit a cosinusról? „Hallottam róla valamit" – mondja. Hát mire vonatkozik? Tíz perc alatt kiderült, hogy nem végzett gimnáziumot. Mondom neki, vallja be, milyen szakmát tanult. Azt mondja, én pék vagyok. Hát akkor arról meséljen, az egy zseniális dolog! Csodálatos kalorimetriai dolgokat mesélt, hogy a kiflikkel hogyan próbálják ki a kemence hőfokát, bámulatos kalorimetriai tudása volt. A parasztnak bámulatos mezőgazdasági tudása van. Csak meg kell hallgatni, hogy ő hogy vet, az mind izgalmas dolog. Tehát nincs unalmas ember. Kosztolányi írta valahol: „Kinézek az ablakon és elgondolkozok, szerencsétlen írók, azt mondják, nincs témájuk. Ahány ember elvonul az ablak alatt, annyi regény!"

Sokat utazott?

Nem sokat. Egyszer voltam Párizsban, egy nagyon jó barátom, dr. Kunetz Géza mérnök, olajkutató, akinek a szüleit elhurcolták Auschwitzba, ő pedig elment Párizsba és megnősült egy francia nővel, ő volt olyan aranyos és meghívott. Aztán voltam még Kölnben egy tanszergyárban,

ott láttam, hogy a németek milyen szerény felszereléssel, milyen szerény helyiségekben milyen mesés eszközöket készítenek. A röntgenosztályon egy kis tökmag, 12 éves kölyök, mintha szappanbuborékot fújna, csinálta az egyik röntgencsövet a másik után. Az a kölyök már bevezetődik a termelőmunkába, megszereti azt. Mint Gauss esetében, amikor az a herceg, aki ott egy dölyfös főúr lehetett, egy feudális atyaúristen, az is rájött arra, hogy ebben az észt kell kifejleszteni. Több haszna lesz az országnak abból, mintha csak a téglákat rakja egymásra, amit egy bárgyú iszákos egyén is el tud végezni. Nagyon nagy dolog meglátni a palántában a jövendő alkotót. Nem tudom, meséltem-e, hogy a belgrádi egyetemisták körét az én indítványomra (igaz, hogy nekem ezt Slobodan Ristić szuggerálta) nem Ady Endre Körnek, hanem Bolyai Körnek neveztük el, mert nekünk műszaki értelmiségre is szükségünk van, nem csak irodalmárokra. Nagyon szép dolog az, hogy legyenek irodalmárok, hogy a költők nyakló nélkül írják a verseket, de olyanok is kellenek, akik nem csak utánozni tudják az Amerikából jött sémát, hogy megcsinálják azt az elektromos számítógépet, amelynek egyszerre csak a hamuját találjuk meg, mert nem szakember nyúlt hozzá. Amikor egyszer Kašanin jött a technikai fakultásra, akinél rettenetesen sokan buktak, azt mondta a hallgatóknak: „Tito még 45-ben évente száz mérnököt tervezett. Én nyolcat." És nem lett semmi baja, mert a kormányzatunk is azt akarta, legyen nyolc, de az igazi mérnök legyen, ne csak adminisztratív személy. Tehát mindig tovább kell mélyíteni a tudományokat. Én pl. az egyetemen 18 évet, a főiskolán tízet tanítottam, tehát ez 28 év, de minden órára újrafogalmaztam a jegyzeteimet.

Szigorú volt?

Azt mondják, szigorú voltam. De nézze, én magamhoz is szigorú voltam. Mindig azt mondtam, maguk csak negyedannyit tanuljanak, mint ahogy én állandóan kísérem az új irodalmat, és megkapják a tízest. De itt már tökéletesen kell tudni a szakmát. Maguknak jobbaknak kell lenniük nálam, különben nincs evolúció, különben visszamegyünk a majmokhoz.

Hogy emlékszik vissza a háború utáni szerkesztőségi életre? Vannak ilyen emlékei?

Vannak. Például Girizd Laci meg Fodor Pali utazott hozzám Szabadkára, hogy megbeszéljék velem a címlapot, és általában nagyon nagy akarat volt bennük, hogy az embereket aktivizálják. Ács Jóska mindjárt eljött,

a régi rajzaimat keresték Sáfrány Imrével vagy még valaki más festővel, tehát törődtek az emberekkel. Jártunk az élőújságokra, az is bennem él még, nekünk volt igazunk a dologban, nem szégyellem azt a rengeteg Tájékoztató Iroda elleni karikatúrát. Télvíz idején mentünk, Rehák László tartotta a nagy előadást, és akkor nekem karikatúrával ki kellett jönnöm, ezer dinárt kaptam különben egy-egy karikatúráért. Tehát az újságírással 1935-től állandóan kapcsolatban voltam. Általában a felszabadulás után az emberek bizalommal fordultak hozzám és nem felejtették el, hogy kik voltak azok, akik régebben, tehát 1945 előtt dolgoztak. Nem kellett tülekedni, hanem felkarolták és nógatták az embert. De még most is Mucsi Jóska mindig mondja, hogy a Fizi Karcsit folytassam tovább. Néha furcsállották, hogy egyetemi színvonalon igyekszek előadni, és emellett a gyerekeknek mesélek. Miért? Ez kiegészíti egymást. Nem szabad egyoldalúnak lenni és fölényeskedni, absztrakciókkal és aspektusokkal dobálózni, azzal még nem leszek nagyobb tudós. Abban a kissé gúnyregényemben, *A lábfülesek bolygóján* címűben (azt érdemes lesz egyszer alaposan elolvasni) írom, hogy amikor egy festő egy barackot lefestett, fölvisítottak: „Ez egy barack! Ezt meg lehet ismerni! Ezt az embert el kell tüntetni, mert ez olyant fest, hogy meg lehet érteni! Olyat kell festeni, hogy azt érezze az ember, hogy nagyon buta hozzá!" Még gyermekkoromban, amikor kötelező volt a templomba járás, láttam, hogy a mise elején a csengetéskor mindenki lecsapja a fejét és veregeti a mellét: én bűnöm, én igen nagy bűnöm. Akkor mindig fölemeltem a fejem és azt néztem, hogy most mi történik, mit csinál közben a pap, én arra voltam kíváncsi. Nem szeretem a rejtett, susmus dolgokat.

Mióta van nyugdíjban?

Két és fél-három éve. Elég magas volt a tízévi átlagom, mert a szabadkai tanításomat is beszámították. Mondom is a Minda Tibornak, te világ közepe, szervusz, tudod, hogy nekem iszonyatosan magas nyugdíjam van? Olyan boldog vagyok, én azt el se tudom költeni. Nagyot nevetett rajtam. Valamikor Zrenjaninba jártam tanítani Žika Ćulummal, ott barátkoztunk össze Mindával. Vagy pedig a Nagy Feri, én nagyon szeretem azt az embert. Anyámnak tanítványa volt, és engem komoly szakembernek tart, mert az anyám olyan volt. Vannak politikusok, akik nagyon közel állnak hozzám. Nekem különben a politika nem fekszik.

Próbálkozott politikai pályafutással?

■■■

Nem, nem. Egyszer volt egy nagyon érdekes esetem. Mondja nekem Halasi Rózsa: „Kovács Sztrikó, maga tudja, hogy mi lesz? A szindikátus elnöke. Az elvtársak azt mondják: magának olyan a múltja, hogy egyrészt kritikus, másrészt pedig a politikai dolgokra sem érzéketlen, s ezért erre nagyon alkalmas." És csalétekként, mintha már a gonosz nyelvek jelentése eljutott volna a fülébe, azt mondja: „Tudja, milyen gyönyörű titkárnőt kap ahhoz? Mindent a világon megcsinál az!" Mondom: „Tudja mit? Én nem leszek soha a szindikátus elnöke. Mert ha a párt nem fogja megvédeni a munkás érdekeit, akkor én mint pártonkívüli nem fogom megvédeni. Ez a párt a munkások pártja, én nem fogok szindikális vonalon opponálni a pártnak, mert nekem az ilyesmi nem tetszik. A szerb közmondás azt mondja: Neću šut sa rogatim." Tehát ez volt az én politikai karrierem. Kérdeztem én a Lőriktől, az egyik kollégámtól, aki 45-ben, amikor mindjárt kineveztek, támogatott, biztatott és még kölcsönt is akart adni: „Miért segítesz te engem?" Azt mondta: „Tudod, te voltál a legközelebb az eszméhez." Én ezt így is tartottam. Legközelebb voltam az eszméhez, mert az eszme végeredményben a munkásérdek, és a munkás az, aki az értéktöbbletet teremti.

Voltak nehéz időszakai az életben?

A feleségem halála után, amikor bőgve adtam elő. Csurgott a szememből a könny, és közben diktáltam a fizikai tételeket. A krétát nem bírtam a kezembe fogni. Javasolták, hogy menjek nyugdíjba. Mondom, akkor végem van, mert ha állandóan csak a halott feleségemre gondolok, akkor megbolondulok. Szeretnék most már kevesebb fájdalommal élni. Ez a sok infarktus nem tetszik nekem. Figyelem az újságírókat, sok értékes ember agyonhajszolta magát. De valakinek nem árt. Például Lukónak, a *Komunist* szerkesztőjének. Az egy vasgyúró, megvan először az asztalos képzettsége, és ha nem azt farag, hanem cikket farag, az is megy neki, és mosolyog, és vidám, és francia szakos diplomája is van. Ez az ember tetszik nekem, az ilyen szívós, ellenálló. De ott van az én Mirnics Jóska barátom, tudja, hogy miket írt, hogy ne emlegessem. Agyonhajszolta magát. Itt is kellett dolgoznia, ott is, nem aludt, nem pihent, állandó lelki feszültségben élt. Azt nem lehet. A paraszttól még sokat tanulhatunk, az nem szokott infarktusban meghalni.

Gondolkodott, hogy mit fog ezután csinálni?

■■■

Szeretnék gyerekregényt írni. *Kisbajnokok Kisbajmokon* – ez lenne a címe, fel van már fél éve írva a falra. Az első bűnök, első hibák, első tévedések története lenne. Valakire az ember átruházná azt a sok akarást, ami benne fészkelődött és valahogy kijött belőle, de talán szebben is meg lehetett volna valósítani.

Toleráns volt azokkal szemben, akik nem olyanok voltak, mint maga?

Természetesen. De igyekeztem mindig a saját elveimet is kifejteni. Szegény jó apámmal, aki nagyon vallásos érzésű volt, sokat vitatkoztam, ma már bánom is. Nem azért vitatkoztam vele, hogy bebizonyítsam: az ő álláspontjai helytelenek, hanem hogy lássam: az én álláspontomban van-e valami igazság. Halálán volt, és én ott ültem az ágya mellett, mondom neki, apuka, gondoljon csak vissza arra, hogyan nemesítette azt a Pista bácsi által ültetett száz fát, az egész élete nemesítés volt, emberek és növények nemesítése. Erre apám az mondta, csak azt szeretném, ha megpróbálnád… elmondani az *Üdvözlégy Máriá*t. Nem tudtam elmondani.

Nagy Sándor (Törökbecse, 1912. február 1. – Újvidék, 1995. október 5.) régész. Festőnek indult, 1929-ben Belgrádban felvették a képzőművészeti középiskolába, majd ugyanott a Képzőművészeti Főiskolán szerzett rajztanítói diplomát. 1941-től rajztanár volt 1946-ig, amikor kinevezték a nagybecskereki múzeum igazgatójává. 1945-ben a szövetségi parlamenti választások képviselőjelöltje volt. 1951-ben az állambiztonsági szolgálat hamis vádakkal letartóztatta. Száz napi fogva tartás után engedték szabadon, és ettől kezdve csak a régészetnek élt. 1953-tól 1979. évi nyugdíjaztatásáig Újvidéken a Vajdasági Múzeum középkorkutató régésze volt. Az aracsi pusztatemplomnál, a bácsi várnál és a dombói monostornál dolgozott, ez utóbbinál ő tárta fel a honfoglalás első századában épült altemplom maradványait.

Munkái: *Dombó* (1974, 1985); *Dombó. Középkori monostor és erőd* (1987).

Az interjú 1986. február 8-án, 15-én, 22-én és március 8-án készült Kamenicán.

Ő került a legkorábban kapcsolatba a munkásmozgalommal családi indíttatása révén, de egyben benne is váltotta ki e kapcsolat a legnagyobb mértékben a politika iránti ambivalens viszonyt. Még az interjú során is lehalkította hangját, amikor valami „bizalmasat" mondott.

Apja az első világháborúból hazatérve az akkor még legális kommunista párt helyi szervező titkára volt, és amikor a párt betiltása után letartóztatták és megverték, Magyarországra szökött. Ekkor nehéz sors várt a családra, és a hatalommal szembeni tehetetlenség meg kiszolgáltatottság érzése később is sokszor ránehezedett Nagy Sándor életére. Jellemző, hogy milyen élénken emlékezik a megélhetés napi gondjaira, arra, hogy hol mennyibe került a napi étkezés, hogy a „göndör hajára" hivatkozva Belgrádban hogyan utasították vissza kérvényét a jótékonysági nőegyletben, és valójában a háború utáni politikai szerepvállalása is kiszolgáltatottságának a megnyilvánulása volt. 1944 decemberében, még a háború alatt létrehozott DMKSZ-től kapta a tanári fizetést, miközben már Nagybecskereken az agitpropnál dolgozott, és őt tartották a legalkalmasabbnak arra, hogy az akkor megnyíló becskereki gimnáziumban új szellemiségben történelmet tanítson. Ugyanígy „használták" 1945 novemberében az első parlamenti választásokon, amikor a Népfront színeiben Jovan Veselinovnak, az egyik legbefolyásosabb vajdasági politikusnak az ellenjelöltje volt. Mint ismeretes, a háború befejeztével Tito az ország nemzetközi elismerése érdekében kénytelen volt egyezményt kötni a londoni emigráns királyi kormánnyal, és megígérni a többpárti parlamenti választásokat, amelyeken a polgári pártok „nem kompromittálódott" jelöltjei is részt vehetnek. E pártokkal szemben azonban olyan durva represszió alkalmaztak, hogy a méltánytalan feltételekre hivatkozva visszavonták jelöltjeiket. A választások során azonban a szavazóhelyeken elhelyeztek egy felirat nélküli szavazóurnát is, amelybe azok dobhatták be a szavazógolyót (az 1950-es évek közepéig az országban a sok írástudatlan miatt nem szavazólapon, hanem gumigolyókkal szavaztak), akik egyik jelöltre se akartak szavazni. Abból a célból azonban, hogy a „vak urnában" minél kevesebb golyó legyen, a kisebbségek lakta vidékeken a közismerten kommunista jelölttel szemben a Népfront pártonkívüli kisebbségi ellenjelöltet is indított. Így került a listára Nagy Sándor neve is.

Hogy szerepével tisztában volt, azt az is mutatja, hogy amikor 1947 novemberében helyhatósági választásokat tartottak, akkor

egy nagybecskereki választási gyűlésen így agitált: „Minden szavazásra induló ember legyen tisztában azzal, hogy a Népfront listáján a szabadságra, békére, ötéves tervünk megvalósítására, szebb holnapunkra szavaz. Az üres láda a háborús uszítók, a reakció ládája. Sokan azt gondolják, hogyha nem mennek el szavazni, semlegesek maradnak, pedig aki nem vesz részt, az éppolyan ellensége népállamunknak, mint az, aki a vak urnába szavaz."[36]

Ekkor már túl volt az első politikai támadásokon és magyarázkodásokon. Alighogy kinevezték a nagybecskereki múzeum igazgatójának, cikk jelent meg egy belgrádi napilapban a következő címmel: *Kergessük ki a magyar soviniszták*at *a bánáti múzeumból.*[37] Ez a magyar soviniszta Nagy Sándor lett volna egy kiállítás miatt. Nem az mentette meg, hogy a szóban forgó kiállítást nem ő szervezte, hanem megörökölte, nem is az, hogy hűségét példásan igyekezett bizonyítani, hanem az, hogy akik a cikk megjelentetése körül szervezkedtek, azokat a kommunista vezetés az ellenségeinek tekintette. Nagy Sándort pedig újabbnál újabb feladatokkal bízták meg. Még az év decemberében a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség Tanácsának tagja lett, 1948-ban pedig beválasztották a Népfront Tartományi Bizottsága Végrehajtó Bizottságába.

Politikai pályafutását neki is a Tájékoztató Iroda határozata utáni hajsza törte derékba, de egészen sajátos módon. Felesége megcsalta egyik barátjával, ezen összevesztek és elváltak. Közben az illető is otthagyta az asszonyt, akihez akkor odaszegődött egy állambiztonsági tiszt, és az beszélte rá, hogy tegyen feljelentést a volt férje ellen. Kész csoda, hogy a kínvallatás és háromhavi fogva tartás után szabadon engedték. Hogy közbenjárt-e valaki az érdekében, esetleg éppen lelkiismeretfurdalása miatt, ez már esetleg csak a levéltári források megnyitása után lesz megtudható. Nagy Sándor visszakerült a nagybecskereki múzeumba, de ott nem sokáig maradt. 1953-ban Újvidékre költözött és a Vajdasági Múzeum középkorkutató régésze lett. Dombó feltárását tartotta legfontosabb munkájának, ahol, mint nyilatkozta, „a XI., XII. és XIII. századi anyagból láthatjuk, hogy itt, a szerémségi talajon már igen korán erőteljesen indult fejlődésnek egy magyar kultúra."[38]

[36] *Magyar Szó*, 1947. november 3. 2.

[37] M. V.: Isterajmo mađarske šoviniste iz banatskog muzeja. *Borba,* 1946. július 8.

[38] Burány Nándor: Évszázados dombói titkok (Nagy Sándor régésszel közös ügyeinkről). *Híd,* 1974. 4. sz. 482.

■■■

A Duna szerémségi oldalának lejtőjén épült, egykor nyaralóként szolgált házából egy pillantással át lehetett tekinteni a pétervárad i várat és szinte egész Újvidéket. A ház mögött a veteményeskertben római kori, nagy vörös téglákon lépkedtünk a paradicsomtövek között. Az öregekre általában is jellemző hajlamnál nagyobb gonddal gyűjtögette télire a kamrában a terményeket, diót, körtét, egyebet. Együtt raktuk fel kocsijának utánfutójára és szállítottuk haza a tűzifát egy fakitermelésből. Nem tudom, ki volt mellette, amikor meghalt.

■■■

Milyen emlékei vannak a szüleiről?

Egyetlen gyerek voltam… Az első világháború alatt apám a fronton volt, édesanyám nagyapámmal ment mint munkás a határba dolgozni, negyedéből kapálni vagy aratni.

Amikor apám hazajött, a Kommunista Párt helyi szervezetének szervező titkára volt. Nála volt a lajstrom meg minden, és mielőtt betiltották volna a Kommunista Pártot,[39] jöttek jelenteni, hogy gyorsan mindent dugjon el, égessen el. Az apám azt mondta, micsoda dolog az, hogy engedheti ő azt. Ez egy legális párt, nem lehet ilyesmit csinálni.

Jöttek a csendőrök és összeszedtek mindent, a névsor volt a legfontosabb, amit el kellett volna égetni, őt is elvitték és csúnyán összeverték. Ott maradt reggelig fekve, a takarítónő locsolta föl, és amikor hazakerült, azt mondta, ha még egyszer megverik, belőle többet nem lesz ember. Elszökött Magyarországra.

Ezután következtek gyerekkorom legnehezebb évei.

Az az idő alatt, amíg oda volt, nekünk nagyon nehéz volt édesanyámmal. Állandóan zaklattak bennünket, jöttek a csendőrök. Anyám is fiatal asszony volt, és személyes okból is jöttek a csendőrök egyenként oda. Emlékszek még a mai napig is, hogy az anyám jött oda hozzám és simogatott: „Ne aludj, ne aludj el!". A csendőr meg leült az asztalhoz, kitette a pisztolyt, mondván, azt mesélik, hogy az apám itthon van, csak nem akar jelentkezni járni. Gyerekkoromban akkor mindenütt a ház falára ráírtam: „Tatám Nagykőrösön van." De hát a szerb csendőrök nem tudtak magyarul olvasni, nem is nézték sose a házat, mert mindig csak

■

[39] A Jugoszláv Kommunista Pártot az SZHSZ Királyság kormányának 1920. december 30-án közzétett dekrétumával (Obznana) tiltották be.

este jöttek hallgatózni. Amikor már hallottunk lépteket, akkor tudtuk, most jönnek, hallgatóznak. Amikor apám hazajött, elment Belgrádba, mert akkor az volt a legnagyobb búvóhely. Édesanyám is elment, mint cselédlány dolgozott egy háznál, és a lányszobába édesapám is oda járt aludni és dolgozott az épületen. Ez így volt két-három évig. Én magam voltam a házban, egyedül, a nagyszüleim hoztak főtt ételt, és ennek következtében annyira megszokhattam a magányt, hogy most sem érzem annak a hiányát, hogy most valaki üljön itt velem és veszekedjen. Szóval jobban érzem magam egyedül. Nem megyek sehova a szomszédokhoz dumálni, hozzám se jöjjön senki, mert én feltalálom magamat. Megvannak a könyveim, és így. De egy mániám van, egy szenvedélyem. Nem annyira a televízió – azt is szeretem nézni, az nekem az esti pihenés –, de nappal a rádió nekem szóljon. Ha a zene szól, akkor tudok rajzolni, szóval zene, zene, zene.

Néha van előadás is, sok iskolai gyerekműsort is végighallgatok, de nem azért, hogy akarom hallgatni, csak ha érdekel, odafigyelek. Tegnap például Ricz Péter beszélt az avarokról, egész jól csinálta, nagyon meg vagyok elégedve, tetszett.

Tehát azt mondom, hogy tulajdonképpen a rádió nélkül süket volnék. Lent van lemezjátszóm, úgyhogy nem érzem sose magam egyedül.

Emlékszik arra, amikor először Belgrádban járt?

Előzőleg már csinálgattam mindenfélét. Tálcára festettem rózsákat, aztán raffiával csináltam keretet, ezt az orosztanárnő tanította meg, és akkor ezt pénzzé tettem. Meg akkor a Farkas családnak az egész asztalra nagy, szép rózsákat festettem, persze másoltam, de összekombináltam, amit üveggel letakartak. Szóval így kerestem apró zsebpénzeket.

17 éves koromban kerültem Belgrádba, mert előző évben elkéstem, mondták, hogy jövőre jelentkezzek, mert felvételi vizsgát kellett tenni.

A felvételi vizsgán volt ötven jelentkező, abból tízünket fölvettek. Mindjárt a kezdetén a tanárok megszerettek, talán a tehetségem által is kaptam az iskolától rajzpapírosokat, mert speciális, szép papír kellett, meg szenet, az akadémián meg olajfestéket kaptam. Kicsit beképzelt is voltam kezdetben, aztán láttam, hogy az ember minél többet tud, annál jobban rájön, hogy nem tud semmit.

Hányban tett felvételi vizsgát? 1929-ben, ha 17 éves volt.

■■■

1929-ben, igen, az 1929–1930-as tanévben, 1930-ban voltam húsvétkor elsőéves.

Emlékszik, hogy történt a felvételi?

Egy hétig tartott. Mindenki rajzolhatott, amit akart. Akkor már volt gyakorlatom, én már eleget rajzoltam, sőt fényképről csináltam portrékat pénzért.

Egyedül szánta rá magát, hogy elmegy Belgrádba, és fölült a vonatra?

Nem, ezt apámnak köszönhetem. Édesapám a háború alatt valamilyen csicskás volt valahol az olasz fronton egy festőművész mellett, és erről apám sokat mesélt nekem. Aztán amikor hazajött, kapott amnesztiát, a király mindenkinek adott amnesztiát, de mégis befogták, két évig a faluból ki nem volt neki szabad mozdulni, este és reggel jelentkeznie kellett a községházán, beírták, hogy ott volt, és akkor mehetett munkára. Ugyanakkor anyám hozott sok divatlapot onnan, ahol dolgozott, és ezekből a divatlapokból én rajzolgattam. És akkor kezdtem mind jobban foglalkozni ezzel a gondolattal, és mind többet rajzoltam. Egyszer az iskolában a jugoszláv címert lerajzoltam egész nagyban. A tanító néni megkérdezte, honnét rajzoltam. Mondom, én úgy csináltam, hogy volt egy nagy dunsztosüveg, odatettem a könyvet mögé, az üvegbe meg vizet öntöttem, mint nagyító szerepelt nekem, és úgy rajzoltam le.

Érdekes, hogy a tanító nénimmel együtt voltam aztán a háború alatt Becsén[40] tanár, együtt dolgoztunk. Amikor még az első polgári iskolába, középiskolába jártam Törökbecsén, a Sauer mama (debreceni származású magyar asszony volt, csak egy némethez ment férjhez) annak idején a régi volt polgári iskolában volt magyar szakos tanárnő. Igen ám, de amikor megtörtént a változás, ő ott maradt, de németet kellett neki tanítani. Úgyhogy nekem osztályfőnököm volt, és németet tanított. 1942-től 1944-ig pedig együtt dolgoztunk, ő mint magyar szakos, én meg a rajzot tanítottam.

Befejezte tehát a négy polgárit, és elment Belgrádba…

■

[40] E szöveg egészében Becse mindig Törökbecsét, és nem Óbecsét jelent.

Igen, utána mentem Belgrádba, de volt egy bizonyos szünet, amit mondtam, hogy előzőleg csináltam mindenfélét, rajzolgattam. És sok ilyen raffiát, kézimunkát. Úgy, ahogy csinálták abban az időben gyékényből meg szalmából a szakajtókat. Ebből sokat csináltam, meg vázákat festettem. A gölöncsér csinált vázákat, és azokra festettem. Ezt már csináltam annak idején a fotográfusnak is Becsén, ő adta meg a rajzot, de ki kellett festeni temperával és az egész le lett lakkozva. Ilyen apróságokkal kerestem pénzt.

Hogy született a döntés, hogy elmegy Belgrádba? Megtárgyalta a szüleivel? Mit szóltak hozzá?

Apám mindig szeretett volna belőlem valamit csinálni, hogy ne mondjam, urat. De ugyanakkor a rokonság nem nézte jó szemmel, azok nagyon egyszerű emberek voltak. A nagybácsim, apámnak az öccse, híres kubikos volt, az mondta, igen, urat nevelsz a fiadból, majd aztán szarik a fejedre. Apám azt csinálta velem minden nyáron, hogy vele mentem mint kőműves-, napszámosgyerek dolgozni. Kivált abban az időben, amikor nem mehetett sehova a faluból, nem mehetett városba nagy építkezésekre, akkor a faluban mesternél dolgozott, mert ő csak kőművessegéd volt. Nekem mindig kellett valamit csinálnom, dolgozni, hogy hát ne mondhassák: „Naplopót csinálsz a fiadból?" Ezért mentem velük aratni, és aztán középiskola után csináltam ezt a mindenfélét, amíg Belgrádba nem kerültem.

Belgrádban nagyon nehezen kezdődött, mert nem volt miből élni. Nagyon jellemző, hogy a kőműveseket, a magyarokat a čokalija hogy kezelte. Tudja, mi az a čokalija?

Nem.

A népkonyháknak a vezetői, ezek mind makedónok voltak, Macedóniából jöttek. És a gyerek is makedón népviseletben szolgált ki és beszélt makedónul. Ezeknél olcsóbban lehetett enni. Megvettem egy kiló kenyeret, az három dinár volt, és másfél dinárért este megettem náluk egy üres babot. Egy bableves kis tálban, csészefélében, semmi nem volt benne, üresen. Sa pastrmom, sa slaninom, az drágább volt, de nekem nem volt. És akkor az apám megalkudott a čokalijával, már ők is azt csinálták ott, a munkások, hogy elmentek le munkát keresni, megaludtak valamilyen munkahelyeken, és a čokalijáknál hitelbe ettek. Persze volt, aki el is lógott és nem fizetett. De volt, aki megfizette becsületesen, és az apám

ezek közé tartozott, és volt annak is pszichológiája. Nagyon tudta az, mit csinál. Elment apám és megbeszélte, hogy egész tél folyamán kapok nála kosztot. És látta, hogy én mennyire spórolok, hogy csak egy babot eszek meg, és aztán máskor, amikor nekem szükségem volt kölcsönre, akármikor mentem, üdvözölt, „hej, zdravo gospon Plajbas",[41] és mindig megkaptam tőlük.

Ez az első év volt. A második évben sikerült egy diákmenzára bekerülni, ahol voltak ingyenes kosztosok is, egy belgrádi nőegylet tartotta fönn a Brankova utcában, egy alagsorban. És ott kellett segíteni kiszolgálni. Én mindig nagyon igyekeztem, ha nem volt valaki, én mindig mindenben segítettem. De „a göndör hajam" miatt volt bajom. Mikor eljött a következő év, szelektáltak. Be kellett menni a nőegyletbe, hogy megválogassák, ki kapjon. Én is kérvényeztem, és behívtak. Csupa kifestett nő, satöbbi. Azt mondja az egyik: „Dobro, Nađ, ako vi imate pare da ondulirate kosu, onda imate i da platite hranu."[42] Majdnem sírva fakadtam, hát én nem ondolálom, én lenyíratom a hajamat, ha akarják! Nem, nem… Egy crnogorac jött utánam, egy geodéta, az kapott ingyen kosztot.

A konyhában tudták, hogy nem kaptam meg, mindig elmentem, mikor már megvolt az ebéd, és akkor nekem még adtak. Ez két hónapig ment így, akkor hallottam róla, hogy az Almási Gábornál van a Győrfi Béla (hertelendyfalvi vagy szkorenováci,[43] biológiát tanult, együtt voltunk aztán tanárok is), aki mint kiszolgáló dolgozik egy magyar konyhában, a Baginál. Mondták, próbáljam meg, menjek el a Bagihoz. Elmentem és odavett. Ezt a Bagit az ember sose látta se nevetni, se mosolyogni, mindig komoly volt. De közben fiatal felesége volt, és az anyósa főzött, a mosogató meg a húga volt. Egy család volt az egész, én voltam ott az egyetlen idegen.

Kezdetben nehezen ment, mert vannak ott fogások, de amikor megismertek, akkor jól ment a dolgom. Leginkább tisztviselők és kereskedősegédek jártak oda. Mindenki sietett enni, és én tudtam, melyik siet legjobban. Aztán mindig azt néztem, kinek mi a legmegfelelőbb. Mindig négy étel volt. Én a négyből tudtam, hogy ki melyiket fogja választani. Ha mondtam is, de ő átnézte az étlapot, később mégis azt választotta, amit ajánlottam. Így nagyon megszerettek, és havonta kaptam tíz dinár borravalót. Volt egy öreg nénike, egy olyan nagyon szórakozott, min-

[41] Szervusz, Plajbász úr!

[42] Jól van, Nagy, ha van pénze ondoláltatni a haját, akkor arra is van, hogy kifizesse a kosztot.

[43] Székelykeve.

den alkalommal fél dinárt adott. El ne felejtsük, hogy a borravalóból néha el is mentem moziba, ami két dinár volt, és tőle kaptam fél dinár borravalót.

Megismertek tehát a vendégek, és így kerültem össze Módosi Zolival meg az apjával. Módosi Zoltán egy német firmának volt a képviselője, textilszakember. Később Becskereken egy kötőgyárat alapított, mert jól benősült, de azt a németek elvették tőle. Ő akkor fölment Budapestre, a háború után meg egy nagy állami vállalat lett abból a szövödéből.

A Módosi Zolin keresztül kezdtek mind jobban megismerni, hogy ki vagyok. Nem vagyok pincér, hanem egyetemista, és így tanulok. Így jött aztán hasonlóképpen a Zala Emil, aki vett tőlem képeket. Ő zsidó volt, örökölt annak idején Pancsován egy nagy asztalosüzemet, modern gépekkel, amilyenek annak idején még nemigen voltak, és a korszerű bútorokat ő tervezte maga, mert később tudtam meg, hogy Pesten végezte el az iparművészeti iskolát vagy akadémiát, nem tudom pontosan.

Zala Emil ajánlott egy Purković nevű pancsovai ügyvédnek, hogy készítsek a lányáról portrét. Két lánya volt, az egyikről már volt egy magyar festőtől egy szép nagy portrékép. Most a kisebbről is csináltam. Mikor első nap mentem, délelőtt rajzoltam, akkor elmentem ebédelni, és délután folytattam. Amikor harmadszor mentem, attól kezdve már ott is ebédeltem velük. Amikor befejeztem a kislányról, a Sonjáról a képet, akkor az idősebbik lányáról, a Miróról is csináltam még egy portrét. (Purković jómódú ügyvéd volt, politikai személy is, mert később, a háború után a demokrata fronton működött. Úgy hallottam utólag, érdeklődve a Purković családról, hogy az egyik lányukat kivégezték, a másik meg aktívan dolgozott mint illegalista.) Meg hát a zsidó családokhoz jártam rajzolni portrékat gyerekekről, de azt mind a Zala Emil előzőleg megbeszélte. Persze minden kötelezettség nélkül, én megrajzolom, ha tetszik, jó, ha nem tetszik… Ha tetszett, száz dinárt kaptam. Száz dinár nekem nagy pénz volt. Hát ha százötvenet fizettem a fél ágyért…

Jó, hogy említi, nem mondtuk még el, hogy hol lakott. Akkor édesapja ott dolgozott Belgrádban?

Édesapám minden szezonban ott dolgozott, amikor már nem kellett mint kommunistának odahaza jelentkezni. Mikor meg már harmadik éves voltam, mikor már dolgoztam Baginál is, akkor nyáron már apám Oplenacon dolgozott, az oplenaci templomban, és oda mentem nyaralni hozzájuk. Akkor télen ott se dolgoztak, a kőművesmunka csak szezonmunka volt. Március-áprilistól októberig, ha jött a fagy, akkor

azt nézték, hogy a belső munkákat, a belső vakolást meg ilyesmiket csinálták novemberig.

Hol lakott, amíg nem jutott a Bolyaiba?

Előzőleg egy fél ágyat béreltem egy szerb családnál, ahol négyen aludtunk egy ágyban, vagyis ikerágy volt, úgy, hogy a férj mellett feküdtem én kívülről, a férj volt középen, no itt voltam egy hónapig.

Ehhez a helyhez hogy jutott?

Nem emlékszek rá pontosan. Ki voltak akkor mindenfelé a házakon téve: Izdaje se stan za samca.[44] Bementem és kérdeztem. Így kerültem oda, de aztán, mondom, elkerültem a magyarokhoz, oda, ahol aludtam egy időben Üveges bácsival meg a másikkal, egy fiatalemberrel, magyarokkal. Volt egy szoba, volt benne két vagy három ágy, és minden ágyban két ember feküdt.

Hát ott az ágyban lapostetűt kaptam, és ártatlanul, semmiféle viszonyom nem volt semmi nővel. A szüleim el voltak képedve, hogy micsoda elromlott gyerek lettem, én meg el voltam képedve, hogy mit gondolnak rólam.

Apám mondta, hogy menjek és kérjek a patikában huszárzsírt. A patikus Becsén jól ismert, és akkor elmentünk a Matyi barátommal, hogy ne tudja meg a patikus, hogy kinek kell a huszárzsír, mert szégyen volt ám az, akkor Matyi kérte a huszárzsírt és én kifizettem, hogy ne tudja a patikus, hogy melyikünknek kell. Ez is megtörtént velem.

Így kerültem aztán egy újabb helyre, egészen addig, amíg a Bolyaiba nem kerültem. De akkor már Ács Jóskától hallottam a Bolyairól.

Hogy ismerkedett meg Ács Józseffel?

Az iskolában. Akkor már harmadikos voltam, amikor ő elsős. És hallottam ezt, hallottam azt. Egyedüli magyar volt. Aztán jött később Mamužić Magda, aki az Oláhnak volt Szabadkán a tanítványa és jól festett, tehetséges is volt.

Mit tanultak, kik tanították a művészeti iskolában?

[44] Egyedülállónak lakás kiadó.

Az első évben a művészeti iskolában, abban a bizonyos előkészítő osztályban szénnel másoltunk szobrokat. Különböző görög szobrokat. Én azt se tudtam, hogy mi a szobrászat. Megkaptam az állványt a rajzosztályon, a grafikán, itt az első évben a rajzon és az akvarellon Beta Vukanović volt, német származású, nagyon rosszul beszélt. A szobrászaton meg Sima Roksandić, aki annak idején első díjat nyert egy római kiállításon azzal a szökőkúttal, ami a Kalemegdanon ki is volt állítva. Nagyon megszeretett, mert később többször megpróbált rábeszélni, hogy menjek el szobrásznak. De valahogy szégyelltem önmagamtól, hogy hűtlen legyek ahhoz, amit akartam. Közben a gyakorlatban csak a szobrászattól, a plasztikától kaptam valamit, abból kerestem pénzt még tavaly ősszel is.

Meddig tartott a művészeti középiskola?

Összesen hét évig. Második évben már csak élő portrékat csináltunk, és este mentünk az esti aktra. Esti világításban, erősebb kontrasztban, fényben rajzolni aktokat. De itt az összes osztály, az egész akadémia együtt volt, minden este négytől hatig. Ezt előbb Šobajić vezette, aztán később Vasa Pomorišac is, váltakoztak a tanárok, a portrérajzoláson meg Ljuba Ivanović volt. Nagyon jó grafikus, jellemző rá például, amikor mesélte: „Kérem, nem a kéz a fontos, azt írják az újságírók, hogy ilyen meg olyan biztos kézzel húzza meg a rajzait." És fogta a ceruzáját, a szenet, a kacska kezével, mert az első világháborúban megsebesült, és úgy rajzolt. Azt mondja, látjátok, gyerekek, nevetséges, nem a kéz, a szem a fontos, meglátni, megfigyelni. És ebből a szempontból nagyon jó pedagógus volt, és becsültük is nagyon. Igazi barát.

A harmadik évben ugyanúgy akt, de már nappal, természetes nagyságban, de csak grafika, szénrajz és esti akt, más nem volt. Persze vannak még az elméleti tárgyak. Már a másodikban kezdtük a stilizációt, anatómiát, ábrázoló mértant, meg kalligráfia, mert a képesítésünk annak idején úgy volt, hogy profesor za crtanje, krasnopis i ručni rad.[45] Az egy orosz tanár volt, nem is tudom a nevét, aki a kalligráfiát tanította. Az anatómia tanítása pedig úgy történt, hogy egy diák kiment a táblához, és színes krétákkal fölrajzolta az ábrázolandó tárgyat. Akkor a tanár odament és húzta a vonalat, és írta a feliratokat. Anatómiakönyv nem volt abban az időben. A művészettörténetet előbb Kašanin tanította, aki a Pál herceg múzeumnak volt később az igazgatója, együtt tanultak Párizsban annak

[45] Rajz, szépírás és kézimunka tanára.

idején a Pál herceg meg a Kašanin, ő annak idején politikai kultúrember volt, a háború után megismerkedtem vele, ő volt a háború után az első igazgatója a különböző gipszmásolatok, szobormásolatok múzeumának, a régi templomokról meg hasonlókról készítettek maketteket. Nagyon jó szakember volt, aztán amikor futott fölfelé, helyette jött Đorđe Manozisi, aki magyar piarista gimnáziumot végzett. Nagyon rendes ember volt, ezért aztán a háború után, amikor én múzeumigazgató lettem és kellett ásni, az első ásatáson őt hívtam meg, hát ő volt a tanárom, akkor gyerünk, tanítson meg. Vele ástuk meg Aracsot annak idején, egyhetes kutatás volt 1946 augusztusában.

Ennek köszönhetem, hogy megtanultam a művészettörténetet, az anatómiát és az ábrázoló mértant, amikor odakerültem a múzeumba és rá voltam kényszerülve, hogy régészeti ásatásokat is végezzek, mert belepottyantam az egészbe, ez könnyen ment. Az anatómiát tudtam, rajzolni nem volt nehéz, szóval dokumentálni az összes művet nem volt probléma. És a műszerrel is tudtam dolgozni. Meg kellett csak érteni az egészet, egyszerű dolog, nincs ott semmilyen komplikált számadás. De érteni kell. És ez volt a lényeg. Az alap mind megvolt nálam, ellentétben azokkal a kollegákkal, akik klasszikus filológiát tanultak. Ezért volt nekem könnyű aztán a középkori sírokat, avarokat, magyarokat ásni. De akkor jöttem rá, hogy publikálni is kell. Itt voltak a nyelvi nehézségek tulajdonképpen. Most is itt vannak a szótárak, állandóan keresni kell a helyes kifejezést, mert nekem magyarul csak négy elemim van. És amit megtanultam magyarul, azt magamnak köszönhetem, autodidakta vagyok.

Most az ősszel, amikor volt egy ilyen nosztalgiagyűlés, hogy úgy mondjam, mert minden augusztus utolsó szombatján Törökbecsén összejönnek az onnan elszármazottak, akkor arra kértek, hogy készítsem el Törökbecse őstörténetének leírását, hogy hol kik ástak, mi az eredmény. Van, amit én is ástam, és még nem is publikáltam róla sehol. Azt mondták, ők azt kiadnák. De nekem az volt a feltételem, rendben van, megírom, de adják ki magyarul is. Az az érzésem, hogy ebben a nosztalgiaklubban most már csak szerbek vannak, magyarok nemigen jönnek, a klubtagok között csak 10-15 százalék a magyar. Szóval ezért kértem, hogy legyen két nyelven kiadva. És ezt levelezésen keresztül már le is fixáltuk. Azt szeretném, hogy azt a bizonyos „zavičajni klubot" a magyarok is úgy érezzék a magukénak, mint ahogy a szerbek. Az tény, hogy az egyszerű kubikosok legtöbbje magyar. A dombói ásatásokon én csak becsei kubikosokkal tudtam ásni. Akárhányszor próbálkoztam más emberekkel, nem sikerült. Azok a kubikosaim, akikkel az aracsi ásatásnál dolgoztam, utána átjöttek Dombóra is, az egész csoport. Úgyhogy már

összeszoktunk. Nagyon becsültük, szerettük egymást. De most már ez az egész társaság ott is kiveszik. A fiatalok meg sehol. Amikor volt a gyűlés, tartottam egy filmvetítést kommentárral. Nagyon tetszett mindenkinek, de a vetítés után hallottam, hogy egy illető, akit nagyon jól ismertem, ő is ismert, a háború alatt is, meg a háború előtt is, Ljotić-párti fiatalember volt, amikor valaki mondta, „pa eno, tamo je naš Nađ Šanjika",[46] akkor megkérdezte: „Ko je taj Nađ Šanjika?"[47] Szóval azért mondom ezt a részletet, hogy tulajdonképpen azt akarom, ha egyszer megírom, akkor a magyarok is tudják, ne csak a szerbek. A beleegyezésüket adták, majd el kell mennem márciusban, hogy részletezzük a dolgot, mert én mondtam, jó, jó, de nem vállalom, hogy ebben az évben megírom. Nem lehet nekiállni csak úgy. Össze kell gyűjteni az anyagot, nem csak írni.

Mikor kezdtem az akadémiát, első évben, először valami Milovanović tanár volt, majd egy ideig, körülbelül egy hónapig tanár nélkül voltunk. Akkor mindenki úgy festett, ahogyan tudott. Abban az időben festettem azt a képet, ami az újlaki képtárban van, amit annak idején Zala Emil vásárolt meg tőlem, hogy az üzletében legyen.

Utána jött az Ivan Radović. Vajdasági, zombori származású, és szerintem, ezt nyíltan meg lehet mondani, nagyobb művész volt is, és marad is, mint a Konjović. De hát, ugye… Csak ő szerény volt… De komoly tudása volt, Budapesten a képzőművészeti akadémiát végezte el. Nagy sportember, egy időben jugoszláv teniszbajnok volt. Akkoriban nősült is meg, mikor odakerültem az akadémiára. És ő volt aztán a tanárom.

Meg tudná fogalmazni, hogy milyen irányban befolyásolta, vagy mit tanult tőle?

Őszintén szólva a hatása alatt voltunk, mindenki, de ő maga nem befolyásolt. Egy ecsetvonást nem csinált a képen. Ő megmondta, hogy ezt itt próbálja megoldani a képen, de megcsinálta, mondjuk a kolleganők is panaszkodtak, hogy odaállt mögé, és direkt nézte, hogy miből milyen színt kever ki. Egyben ő is tanult. És ha valaki megfordult, azt mondta, csak maga csinálja. Nem avatkozott bele.

Ezzel ellentétben mondhatom, hogy valóban konstruktívan rajzolni Petar Dobrovićnál tanultam meg. Ő is magyar akadémiát végzett, tudja, hogy annak idején Pécsett volt a…

■

[46] „Ott van a mi Nagy Sanyikánk."

[47] „Ki az a Nagy Sanyika?"

■■■

…a Pécs-Baranyai Köztársaság elnöke.

Igen. No jó. Fiatalkorában az ember sok mindent megcsinál, ő is így volt ezzel…

Akkor behívtak katonának, és amikor visszajöttem, körülbelül el is végeztem az umetnička školát.

Hányban volt katona?

1937 tavaszán vittek el. De ha nem lettem volna katona, akkor egész biztos kikerültem volna Spanyolországba.

Hogy volt ez? Valami konkrétabbat tudna mondani?

Már az iskolában is volt bizonyos mozgalmi tevékenység. Tudta mindenki mindenkiről, hogy ki a haladó, satöbbi. Jóska[48] volt az, aki mindig teli szájjal kiabált, mindig nagy volt a filozófiája, de voltak, akik nem kiabáltak, hallgattak, mint a Hangya Bandi is meg én is. Azt hiszem, ő az életében nem is érezte sose a hiányt, az az érzésem. Az a sors adatott neki, hogy nem gondtalanul, de gondtalanabbul tanuljon. Mert nem gondtalanul tanult, amikor elitta, és akkor utána nem volt kaja vagy cigaretta. Ő nem cigarettázott, úgy tudom, csak a Bandinak[49] volt szegénynek mindig az a baja.

A kollegák között nem is nagyon volt másmilyen, csak egy orosz, a Dubrov, aki már annak idején a paraván mögött odarajzolta a horogkeresztet. Ez nem bírt engem, nem bírtuk egymást. Ilyen volt. Mit mondjak, ha már akkor nagy fasiszta volt… Ugyanakkor a Steva Bodnarov szobrásznak nagyon jó barátja volt annak idején…

Tehát elvittek katonának Nišbe. Hamarosan megtudták a kollegák, hogy ott vagyok, és egy niši kollegán keresztül kapcsolatba kerültem egy amatőr szobrásszal, aki bírósági alezredes volt. Neki az volt az elképzelése, hogy a Ćele kulában kell csinálni egy diarámát, és engem talált meg erre a feladatra. A tüzérektől kiváltottak és átkommandóztak a Ćele kulára. Mit mondjak, míg le nem szereltem, ott voltam a Ćele kulán, és csináltam egy diarámafélét, a Stevan Sinđelić-szobrot, szóval működtem. Ez volt a hátterem. Persze kaptam pénzt is meg mindent, de hát mi volt

■

[48] Ács József.

[49] Hangya András.

a Ćele kula, a négy fal, egyetlen koponya volt még benne, és volt egy a vitrinbe téve, amiről azt mondták, hogy az a Sinđelić koponyája. A kórház területén volt, és egy ezredes volt a parancsnoka, aki állandóan azt mondogatta: „Nek dokaže neko, da to nije Sinđelić."[50] Persze hogy nem az volt, ki tudja, melyik volt… Amikor lenyúzták az összes fejet, a bőröket kitömték vattával és elküldték Carigradba (Konstantinápoly), hogy bizonyítsák a szerb fejek levagdosását, a koponyákból meg csinálták azt a tornyot. Közben a koponyák kiestek az első világháború alatt, és a bolgárok elásták őket. Mégis emberekről volt szó, akik harcoltak a szabadságért, tisztelettel voltak irántuk és elásták. Voltak különböző találgatások, hogy hova.

Megígértették velem, hogy a slavára[51] megcsinálom a diarámát. Állandóan dolgoztam, éjjel is bent voltam, a dežurni[52] félt, nem tudta, mi az a világítás a Ćele kulában.

A lényeg az, hogy megcsináltunk egy pódiumot, amire majd rászereljük a diarámát, hát ez egy színház, ami hülyeség, ugye. Amikor aztán gödröket ástunk, hogy a pódium lábait lehelyezzük, akkor ráakadtam az elásott koponyákra. Kaptam siptár regrutákat, kiásták az egészet és kiszedtem a koponyákat, amelyeket később visszahelyeztek a falba. Ez volt az első régészeti ásatásom. Akaratomon kívül. És én találtam meg, hogy ne mondjam, a Sinđelić koponyáját.

Egy ideig érdekes volt, sőt amikor a tábornok meglátta, azt mondta, hozzák elő azt a katonát, aki ezt csinálta, majd megjutalmazza! Persze a katonát nem találták, mert előző este egy kolléganőnél volt születésnapi vendégségen. És amikor reggel visszamentem a kaszárnyába, hogy nyugodtan bírjak aludni, elmentem a kórház műhelyébe, ott voltak a koporsók. Befeküdtem egy koporsóba, és aludtam.

Később, amikor előkerültem, elküldtek a generálishoz. Kaptam háromszáz dinárt. „Nagradu."[53] Van ennek nyoma is, megjelent az újságban. „Vojnik Nađ Maroš". A nevem se tudták, csak azt, hogy valami Nagy… No ez nem csak arra vonatkozik, az Újvidéki Televízió is azt csinálta, hogy Nađ Joška. „Dombo otvara kapiju – Nađ Joška". Ez volt az egyik műsor címe. Hát így…

Az imént tisztáztuk, hogy 1934 elején kerülhetett kapcsolatba a Bolyai Körrel. Elmondaná, hogy emlékszik erre?

[50] „Bizonyítsa be valaki, hogy ez nem Sinđelić."

[51] Szerb egyházi ünnep.

[52] Ügyeletes.

[53] „Jutalmat."

■■■

Kezdetben nehezen ment. Előbb csak ismerkedés, bejárás. Csak arra tudok visszaemlékezni, hogy kik voltak ott, de hogy kinek milyen funkciója volt, arra már nem. Csapó volt akkor az elnök, később Cellik Pista lett az elnök. Ő később a komám is volt az esküvőn, összebarátkoztunk. Klasszikus filológiát tanult, Szabadkán volt tanár. Szegény hamar meghalt a háború után, végbélrákot kapott.

Mondja, hogy Ács József által értesült a Bolyairól…

Tőle hallottam először, hogy létezik ilyesmi, ahol magyar fiúk is vannak, de tulajdonképpen az ember be se mehet oda, hát mit keresek én ott. Hanem voltak rendezvények, gólyavizsgák meg hasonlók, azokra elmentem. És voltak a táncdélutánok, vasárnap délután három órakor, hanglemezről.

Ács akkor már ott lakott?

Ő már bent lakott. És ezekre a táncokra jöttem el, és jöttek aztán velem ismerős fiatalemberek, akikkel a KIE-be annak idején teázni jártunk, mert vasárnap délután volt a legnagyobb probléma mindig, hogy mit csináljunk. Pénz nélkül. Ezért jártunk a KIE-be, mert ott kaptunk teát meg kekszet.

Nem emlékszik, hogy kik irányították a KIE-t? Hol volt a helysége?

Sőt mi több, volt könyvtáruk is, magyar könyvtáruk. Nem emlékszek már pontosan.

Arra emlékszik-e, hogy kik döntöttek a Bolyai Körben a fölvételről? Valami ülésen?

Először bejártam, megismertek, és tudták, hogy szegény vagyok, pincérkedek. Bejártam a táncokra, de a kosztra nem, mert nem volt pénzem, hogy fizessek. Mert volt menzája is a Bolyainak. Megismerkedtem a fiúkkal, a vezetőséggel. Nem tudtam, hogy ki kicsoda, de amikor beadtam a kérvényt, aztán ők összeültek és eldöntötték.

A Bolyaiban voltak újságok is. Azt hiszem magyarországi volt a sportújság, valami nagy kék lepedő, nem jugó újság, és tetszett nekem, hogy onnan lehetett kivágni egyes részeket, szavakat, és aztán össze-

rakni. Volt egy faliújságféle, a *Grimasz*. Tudom, hogy Ács Jóska csinált egy nagyon fintorító arcot, és az volt odatéve, és mindenki ragasztott oda föl, amit akart. Aztán voltak a Silberleitner hirdetései. Volt egy pár zsidó fiatalember, akik nagyon aktívak voltak és rendes gyerekek is. A Klein Bandi, gyerekorvos lett belőle, Becskereken volt a háború után. A magyarok között nem mondhatnám, hogy volt ilyen fasisztaféle vonás ott. Vidámság volt, rendezvények, maszkabál, gólyavizsga. És természetesen minden ebéd után volt a társalgás, a kapocs. A bejáró kosztosok között nemcsak magyarok voltak, bunyevácok is, szabadkaiak.

Ez az épület a Kralja Aleksandra utcában hogyan nézett ki, mi volt ott?

Egyemeletes épület volt. Egy szűk kapubejárattal, és aztán egy emelet, az emelet egész utcai része a mienk volt.

A földszint nem?

Nem, ott üzlet volt. Az épületnek volt egy udvari szárnya is, ott mások voltak, lakók. Úgyhogy este a „száz liba egy sorban" volt a jelszó, ezt fütyültük föl és akkor dobták le a kulcsot, mert este tízkor becsukták a kaput. De az utcán is, ha valaki ezt fütyülte, akkor tudtuk, hogy ismerős.

Milyen helyiségek voltak?

Ha az első emeletre felmentünk, a jobb szárny volt a mienk. Ott volt egy 3 × 4 méteres benyílóféle, mikor rendeztünk valamit, akkor itt volt a ruhatár. Volt egy kis átjáró szoba, ez volt az irodahelyiség, meg az elnöknek, a Celliknek ott volt az ágya, és még egy íróasztal. Mikor ott átmentünk, ott volt a mi szobánk, a bentlakóké.

Hangya is ott volt már, amikor maga odakerült?

Igen, Hangya is és Ács Jóska is. Később, amikor az a bizonyos politikai váltás történt a vezetőségben, amikor a katonaságtól visszajöttem, ők már akkor nem voltak a Kralja Aleksandra utcában, hanem a Jugoszláv Szakszervezeti Otthon mellett volt a Bolyai. Akkor voltunk aztán a Bandi is, meg én is, meg az Erdei Sanyi fönt a Dobrovićnál az akadémián. És akkor Dobrović akart segíteni rajtam, hogy kapjak valami segélyt, adott ajánlócédulát, hogy garantálja, hogy tehetséges vagyok, szóval ilyesmi.

■■■

Erre a Dobrović-időre jellemző, hogy ő tanított meg szerkeszteni. Én tudtam rajzolni, de ő magyarázta meg nekem: nézze, kérem, egy felület, itt a másik, itt a harmadik. Szóval meghúzni pár vonalat, és most jöhet a többi. Nagyon jó pedagógus volt. Át tudta vinni azt, amit kellett. Tehát az alap, ugye, amit legelőször kell tudni, azt nem kaptam meg addig.

Mindamellett, hogy nagy emberek voltak, akik tanítottak, de nem voltak pedagógusok, nem tudták átvinni azt, mint ahogy én nem tudom senkinek sokszor átadni a gondolataimat. Nincs hozzá tehetségem. Nem tudom magamat sokszor kifejezni, sőt a szavakat is keresem most is.

És mondhatom, hogy tudott, és nagyon becsültük mindnyájan a Dobrovićot. Épp ellentétben a Konjovićtyal. Egészen más. Jó, ő is szeretett fontoskodni, de nem annyira, nem úgy. És valóban, az volt is valami. Meg kell nézni a reprodukciókat.

Ne mondjam, az első zentai művésztelepen a Katona Pali mesélte, hogy Konjović ott náluk festett az udvarban. És a képet betette a supába. Egyszer azt veszik észre, hogy a kislányuk, a Marika nekiment a képnek és összevissza mázolta. A kép meg is száradt, és Konjović a mai napig nem vette észre, mit csinált a Marika.

Tudja-e, hogy azt az épületet, ahol volt a Bolyai Kör, ki bérelte, kinek volt a tulajdona, hogy jutottak hozzá?

Egyszer Fejes János bácsi, egy aracsi nagygazda megjelent a Bolyaiban. Azt mondja, itt járok Belgrádban, hát lássuk már, mire hasonlít ez. Ismert engem, édesanyám náluk bejárónő volt egy időben, csináltam is róla egy portrét, szeretett is. Mert tulajdonképpen volt egy akció, gyűjtés, mozgalom a magyar egyetemisták megsegélyezésére. És egyes polgárok a Vajdaságban, akiknek módjukban állt, mint a János bácsinak is, adtak támogatást, hát ő meg akarta nézni, hogy abból mi lett. De ez javarészt, úgy tudom, elment Zagrebba. De ez az egész akció szerintem arra volt szükséges, hogy betömjék a hatóságoknak a száját, hogy…

…legális forrást tudjanak feltüntetni…

… igen, hogy honnan van, de a valóságban, ugye, nem ez volt a fő forrás. Nem tudom, hogy egyes kolléga mennyi ösztöndíjat kapott. Én is kaptam egy exkurzióra a banktól. Nem volt pénzem, és kaptam egy összeget arra, hogy elmehessek a kratovói festőtáborba. A húsvéti szünetben szervezte a Ljuba Ivanović, és ment az egész iskola, akinek volt pénze. Egy bizonyos összeget kaptam az iskolától is. Aztán segített a Večernja Pravda, ez egy

kiadó volt, a Sokić testvérek voltak a tulajdonosai, és a lányuk ott volt velünk együtt kolléganő, és egy szarajevói fiúnak és nekem ő a Pravdától szerzett pénzt. A felét kaptam a Sokić lánytól, az apja fizette be, a másik felét meg a Marton Andor. Becskereken volt egy bank, annak volt a Marton Andor az igazgatója, és azon a bankon keresztül kapta Zagreb is meg a többiek is a segélyt. Tulajdonképpen az a bank kezelte a csókai Léderer-birtok pénzét, amelyik annak idején Nyugat-Európába szállította a virágmagot. Ennek a nagybirtokosnak volt nagybirtoka hasonlóképpen Magyarországon is…

…és akkor ott kompenzálták neki az itteni költségeket.

Erről én részleteket nem tudok, ezek csak az én feltevéseim. De ezek a zagrebiakat forszírozták, azok voltak a jó magyarok, mi voltunk a feketék, a rossz magyarok.

Folytassuk talán ott, hogy Belgrádból visszakerült Törökbecsére. Ez 39-ben lehetett. Miért ment vissza? Belgrádban nem volt megélhetése?

Nem volt. De tovább szerettem volna még tanulni. Éreztem, hogy most, amikor már tudok valamit, csak most kell, hogy tanuljak, mert nem tudok semmit. Ezért aztán, amikor hazakerültem Becsére, kezdtem franciául tanulni egy francia származású öreg néninél, aki valamikor nevelőnő volt, és adott franciaórákat. Azt terveztem, hogy kimegyek Párizsba. Volt Belgrádban egy szabósegéd, nagyon jó mester, kabátvarró, Barsi Imrének hívták, ő akkor privátim járt balettiskolába. Úgy hallottam, hogy nagyon jó volt, bár én nem láttam sose, no ezzel a Barsi Imrével úgy terveztük, hogy elmegyünk Párizsba, majd együtt fogunk lakni, ő a balettból fönntartja magát, én meg majd pincérkedek. És mindketten tanulunk tovább. De 39-ben kiütött a háború, az útlevélkérvényem be is volt adva, de nem kaptam meg, és a mai napig nem voltam Franciaországban, nem sikerült. A Barsi Imréről azt hallottam, hogy később dolgozott Magyarországon, mert bácskai volt, már nem mint szabó, hanem mint balett-táncos, és Kolozsvárra került. A mai napig tán ott van. Én meg hazakerültem. Valamiből élni kellett, akkor csináltam mindenfélét, amit kértek, amivel tudtam keresni. Volt egy építész, Vajda Ferencnek hívták, Bánátban, egy gazdag sváb faluban épített templomot, oda kellett épületplasztika, például megmintáztam a szentlelket, a galambot, a szószék fölé, vagy más alkalommal Szent Teréz szobrát. Vagy csináltam egy Piétát, ami bekerült a kleki templomba. Ez volt a legnagyobb, ezen dolgoztam több mint fél

évig, és emlékszek rá, hogy háromezer dinárt kaptam, hát én voltam a legboldogabb, háromezer dinár nagy pénz volt ám. Így tartottam fenn magam, no meg részt vettem kiállításokon.

Még 1938 októberében volt Szabadkán egy kiállítás, ahol 17 fiatal magyar képzőművész vett részt, a magyar olvasókör szervezte. Emlékszik, hogy került sor erre a kiállításra?

Már a Bolyaiból ismertük egymást, az egész társaság ott volt, a szabadkai ifjúság javarészt bolyaista volt. Köztük nagyon jól éreztem magam, és a kiállítás megnyitása után ott maradtam még egy jó hétig. Ez az idő alatt sok mindent megtapasztaltam. Esténként a KIÉ-ben voltak politikai kultúrviták, ezeket Keck Zsiga vezette, és el voltam ragadtatva azzal az egész ifjúsági társasággal. Nekem mindez nagyon szép volt.

Közelebbről kapcsolatba került Keck Zsigmonddal, beszélt vele?

Igen, akkor megismertem, aztán a háború után már ne is mondjam… Közben a háború kiütött, én ott maradtam Becsén, közben meg akartam nősülni, ez húzódott, halasztódott, bejöttek a németek, nem volt kilátás semmire. Közben megnősültem, de nem volt miből élnünk. Apámmal, anyámmal elmentünk aratni, és vittük a fiatalasszonyt is, aki addig sose életében nem verte a markot.

Mi volt a foglalkozása?

Semmi. Háztartásbeli. Közben megindult a DMKSZ-en, a Délvidéki Magyar Kultúrszövetségen keresztül a magyar iskolák megnyitása, erre én is, miután tanári képesítésem volt, jelentkeztem. Igen ám, de azt mondták Becskereken, hogy csak úgy jöhetek számításba, ha egy gyorstalpaló tanfolyamon a magyar nyelvvel megismerkedek. Részt vettem a tanfolyamon, ahol segédtanítók és segédóvónők is voltak, igencsak vegyes társaság. Ezután elkerültem először Becskerekre, aztán kértem, hogy Becsére helyezzenek át, ahol előbb a négyosztályos algimnáziumnak, majd a polgári iskolának, aztán megint az algimnáziumnak voltam a tanára.

Tehát először Becskereken tanított?

Egy-két hónapig, 1941 szeptemberében–októberében. Aztán egészen 1944-ig Becsén voltam, a felszabadulásig. És tanítottam az inasiskolában

is, meg magántanfolyamokat is szervezett az iskola az idősebbeknek, akik nem mehettek a rendes tanulók közé.

Milyen tantárgyakat tanított?

A képesítésem a rajz, a szépírás és a kézimunka. De ez nem volt ám elég! Mezőgazdaságot is tanítottam egy időben a polgáriban, és természetrajzot. Aztán kisült, hogy még a tornát is kellett, mert nem volt más férfi, aki tanítsa, csupa nő, öreg néni, mint a volt tanárnőm, meg a volt tanító nénim, azokkal együtt dolgoztunk.

Mikor értesült először az ellenállási mozgalomról és hogy került kapcsolatba vele?

Kezdjük azzal, hogy annak idején a Bolyaiban. Aztán volt egy Cigo nevű öreg kommunista, aki annak idején részt vett az orosz forradalomban. Nagyon jó agitátor volt. A régi jugó alatt is mindig bevitték, bezárták, de mindig kiengedték, mert teljesen írástudatlan volt. Ez mentette meg, mert azt mondták, egy ilyen analfabéta nem lehet agitátor. Ez a Žika dolgozott kőművesekkel, az apámmal is. De odahaza édesanyám mindig ellene volt az ilyesminek. Apám azt mondta, nem a te eszedhez való ez. Erre föl a Mama azt mondta, igen, és mikor kommunista voltál? Az az eszemhez való volt? Meg hát ilyen hasonló házi veszekedések, és ez egy önálló, vagyis neutrális magatartást váltott ki bennem. No és aztán a Žika, a Cigo járt oda hozzám.

A Bolyaiban is tudták, szegény vagyok, és nem tudták megérteni, hogy én nem angazsálom jobban magam. Kivált az Ács Jóska, aki mindig nagy kommunistának játszotta meg magát. A Bandit nem lehet mondani, ő mindig olyan szerény volt.

Egyszer aztán azt mondtam nekik: gyerekek, hagyjatok engem. Az apám a kommunista párt titkára volt, gyerekkoromban sokat szenvedtem emiatt, az egész család. Ne legyetek hülyék, hát nem vagyok én ellensége, hát nem lehetek annak az osztálynak ellensége, amibe születtem és amibe való vagyok. És aztán idéztem nekik egy verset, amit gyerekkoromban megtanultam. Az apámnak kedveskedtem, mert Magyarországról került át valamilyen kommunista kalendárium, és abban volt egy vers, ami nekem nagyon tetszett. A versnek nem tudom az íróját, de egyes részleteire még mindig emlékszek:

Egyet mond minden kalapács,
a gondolat miért volna más.

■■■

Egyet mond minden kipikipi-kopp
pajtás, sok, ami sok.
Tanyán gyilkoltam pergőtűzben
muszkát űztem
és a feleségemhez más kapott
urak, urak, hát mit akartok
zsákotokba csurgott vérem
mi lesz, ha egyszer visszakérem?
Ha egyszer Dózsa unokája
a kaszáját most kalapálja.

De a refrén tulajdonképpen mindig az volt, hogy: kipikipi-kopp / pajtás, sok ami sok.

Kaszát élesít egy paraszt
Barnára pörkölt ivadék,
valami Dózsa-maradék.
Az úton ifjak sétálnak,
ezüstpénzével a királynak,
itt-ott veszett kutyák loholnak
nehéz a máma, hát még a holnap.
egyet mond minden kalapács…
…miért volna más.
Egyet mond minden kipikipi-kopp
pajtás, sok, ami sok.

És a végén a versnek:

Egyet mond minden kipikipi-kopp
az óra egyszer ütni fog.

Én ezt a verset elmondtam nekik, és akkor csak néztek, hallgattak. És akkor a viszony is valahogy megváltozott velem szemben, mert addig engem is úgy néztek, mint a Bicskei sógort, aki nagyon szentes volt, és reggelenként templomba járt.

Így kezdődött. Mikor aztán hazakerültem, ugyanúgy ott éreztem magamat a haladó ifjúság között, mert akkor azok voltak a valóban haladók. Nagyon jó barátom volt egy Schlesinger Gyurka nevű zsidó fiú, aki kereskedelmi akadémiát végzett. És amikor munkába állt egy búzakereskedőnél, mesélte, hogy a kereskedők hogy használják ki a

parasztokat, és nagyon elkeserítettek ezek a dolgok. Így kerültem aztán össze Laza Mečkićtyel, aki kereskedősegéd volt. Egész társaság alakult ki, és ugyanúgy elmentünk a szerb kólóba meg a magyar kocsmába is, táncra, mert táncról van szó, nem ivásról, mert ahhoz pénz is kellett, nekem az sose volt. A mozgalom szempontjából Kumán volt a fontos, és ez a Laza Mečkić barátom kumáni származású volt.

No meg hát ott volt egy egész magyar kommunista társaság, akiket megismertem. A Recsó János meg a Recsó Imre, a Recsó Imrét segítettem is, munkás volt, hogy jöjjön az udvarba fát vágni. A Recsó Imrét is kivégezték a háború alatt, a János hazajött. És Tápai Sándor, az volt az egyik legerősebb magyar, aki mint munkás pártvonalon dolgozott, és azt is kivégezték a németek. Nagyon kevés jött haza a lógorból annak idején a magyarok közül.

Nálam is volt házkutatás. Mindamellett, hogy el volt dugva egy puska a párt utasítására, nem találták meg. Úgyhogy én nem voltam párttag, de mindent végigcsináltam. Illegális anyagot kaptam, terjesztettem. A legjobb az volt, hogy illegális anyagot adtam a becsei párttitkárnak, mert csak sokkal később tudtam meg, hogy ő a párttitkár. A Laza Mečkićtyel az egész háború alatt összeköttetésben voltam.

Milyen feladatokat kaptak?

Tulajdonképpen mindenki úgy segített, ahogy tudott. Eleinte erős volt a német megszállás alatti Spiller-féle terror, kivégzések, a lógor Becskereken a malomnál, de ahogy közeledett a háború vége, mind többször hallottuk, hogy vannak újból partizánok az erdőben, a kukoricásban. Akkor kaptam utasítást, hogy szerezzek orvosságot, mert a sógornőm patikában dolgozott, és rajta keresztül különböző orvosságokat, kötszereket tudtam beszerezni.

Később, már 1944-ben, amikor kezdték likvidálni a bombázás miatt Belgrádból Törökbecsére áthelyezett Földrajzi Intézetet (Geografski institut néven szerepelt), kezdték evakuálni az egészet, akkor sok nyerspapír volt ott, és térképek is, amit ők már gyártottak a saját részükre. Még ma is van nekem belőle. Akkor ezeket a térképeket a Lazón keresztül küldtem ki a partizánoknak. Mert 1:100000 léptékben volt, és nagyon jól jött a tájolás a partizánoknak, akik azon a terepen voltak a kukoricásban.

Ez volt a ténykedésem a háború alatt. A háború után meg, mindjárt 1944 októberében, novemberében már csináltuk előbb Becsén, aztán meg Aracson, Vranjevón az antifasiszta kiállítást. Fotóanyagot fölnagyítottunk, diarámaféle karikatúrákkal kifiguráztuk a németeket, hogy bizal-

mat öntsünk a népbe, hogy most már itt a győzelem. Goebbelst például egy orosz karikatúra alapján mintáztam meg, és hozott egy paraszt egy szép nagy kacsát, azt kitömtük, és azon lovagolt a Goebbels mint propagandafőnök. Hitlert pedig mint kertészt, és a fákon emberfejek lógtak, és lent a sírok előtte, neki meg véres a keze, ezek ilyen szoborfélék voltak, a Hitler lehetett 50-60 centi nagyságú. Szóval tisztán karikatúra, vagyis propagandakiállítás.

És ezt hol szervezték? Aracson?

A Laza Mečkić szervezte Törökbecsén, de az agitprop irányította. Sőt csináltam linómetszetet Sztálinról meg Titóról, mert Titóról nem volt semmi. Az agitprop kapott Titóról egy fényképet, arról csináltam egy linóklisét, és azt a becsei nyomda kinyomtatta. Így kezdődött az agitprop.

A háború alatt tanított, ami eléggé nyilvános pozíció. Sose gyanakodtak, a háború alatt semmilyen kellemetlensége nem volt az illegális munkával kapcsolatban?

Az illegális munkával kapcsolatban nem volt, mert nem tudtak rájönni, ellenben mindjárt 41-ben nagy házkutatást csináltak nálam. Volt egy szerb, régi jugó községi tisztviselő, volt egy magyar ember meg egy sváb. Hárman jöttek, a magyar semmit nem akart, Tóth volt a neve, a községházán volt valami funkciója. Talán azért lehetett, mert amikor bevitték a zsidó férfiakat mind a zsidó templomba, akkor ott volt a Schlesinger Gyurka is, egy civil volksdeutsch őrizte puskával, és odamentünk hozzá beszélgetni. Akkor Gyurka mondta, hogy majd elküldi hozzám az iratait, a végzéseit, ha egyszer majd sorra kerül, akkor legyen bizonyíték. Közben Gyurka nem került haza, mert még amikor kiütött a háború, jött Belgrádból a Gestapo, egész éjjel zúgott a kamion, ami annyit jelentett, hogy verték őket. Mesélte a Recsó János, hogy az udvaron látta Gyurkát, nem tudta fölismerni, úgy össze volt a feje verve. És Gyurkát is a legelsők között kivégezték a Baglyasban, Becskereken.

Állítólag a háború alatt sok zsidó jött át Bácskába, mert itt más státusuk volt.

Tudok egy jó esetet. Dr. Kánitz ügyvéd (a lánya még él Zagrebban, mert találkoztam a háború után vele, és volt egy fia, a Gyurka, azzal, nem tudom, mi lett), amikor a németek bejöttek, eljött hozzám és megmutatta

a fényképeket, hogy ő tulajdonképpen ulánus német katonatiszt volt. Úgy is kezelték, és kérte, hogy engedjék át Bácskába. Azt mondták neki, ha az ulánus becsületszavát adja, átengedik. Hát ő adta. És itt is hagyta, mert nem jött vissza. Hogy él-e, mi lett vele, nem tudom, de sokan ezt csinálták. Emlékszek rá, egyszer, nyáron fürdünk a Tiszán, a kompnál. Gyurka jó úszó volt, és ezen a felén vannak a németek, a másik oldalon a magyarok. Arra gondoltam, mi lenne, ha Gyurka most beleugrana a vízbe és átúszna. Nem kellett ehhez semmi, számtalanszor úsztuk át a Tiszát. De nem merte. Ebből a szempontból azt lehet mondani, hogy a zsidók gyávák voltak. Nem látták be, mint a Kánitz.

A Schlesinger Gyurkával kapcsolatban még el kell mondani, hogy a nagyapja elég gazdag kereskedő volt, egy nagy emeletes házat épített, abba költözött a törökbecsei községháza a háború alatt. A Gyurkának volt egy bátyja, aki a háború kitörésekor jugoszláv katona volt, bekerült a lógorba. Ott nem törődtek azzal, hogy valóban zsidó-e vagy nem, a háború után hazakerült, és visszakapta azt az épületet. Ott volt gróf Leiningen Károlynak, a 48-as tábornoknak a szobra, amit a magyarok az első világháború előtt állítottak föl, és amit ott a régi jugó alatt végig megőriztek. Nem tették tönkre. 1954-ben az épületet megvette a Potisje kereskedelmi egyesülés. Én már korábban lefényképeztem ezt a szobrot, és akkor kértem rögtön, hogy a műemlékvédelmi intézet intézkedjen. Az akkori múzeumigazgató, Rajko Nikolić intézkedett is, hogy a műemlékesek menjenek ki, zárolják, ha nem is azért, amit ábrázol, de nézzük úgy, mint műalkotást. Ezért is nem verték addig szét. Igen ám, de amikor meghallották a becseiek, hogy én telefonáltam, a műemlékesektől meg senki nem ment ki, mert húzták-halasztották, nem érdekelte őket, akkor az ottani államügyész, aki nagy sportoló volt, odaadta a futballistáknak, hogy verjék szét és az állami öntödébe adják át mint nyersbronzot, és vegyenek rajta tréningcipőket. Szóval érti, hogy milyenek lehettek ott akkor a viszonyok.

Melyik volt az első politikai funkciója a háború után?

Tulajdonképpen én még decemberben is a Délvidéki Közösségtől kaptam mint tanár a fizetést Becsén, még akkor is, amikor már a Szabó Gyurkához átmentem a kerületi agitpropba. Aztán már nem kaptam semmit, mert ott dolgoztam az agitpropnál Becskereken, de hát az húzódott-halasztódott 1945 január–februárjában. Már március–áprilisban megnyílt a kiállítás Becskereken. Annak a kiállításnak a szervezője Szabó Gyurka volt, de dolgoztak ott mások is.

■■■

Ez idő alatt azon voltak, hogy megnyíljon a magyar gimnázium. Behívtak a közoktatáshoz, és azt mondta a Sima Cucić, aki a városi közoktatásnál valami elnökféle volt, hogy én történelmet fogok tanítani.

Mondtam, hogy nekem semmi közöm a történelemhez. Művészettörténetet igen, ahhoz értek. Nem, azt mondja, te a történelmet fogod tanítani, azért mert tebenned bízunk, azokban nem bízunk. Megkaptam a kinevezést, és amikor odakerültem a gimnáziumba, kisült, hogy valami 1200 gyerek volt az algimnáziumban meg a főgimnáziumban. És mindenütt történelmet tanítottam. Nagyon bele kellett dolgoznom magamat, éjjel-nappal tanultam. Két-három órát kellett készülnöm, hogy fél órát előadjak.

Ebben az időszakban nem voltak tisztségei?

Még mielőtt elmentem volna Becskerekre, akkor már kandidat[54] voltam. El ne felejtsük, akkor a pártban nem úgy volt, hogy nyitották az ajtót és lökték be az embert. Két-három évig, előbb jó hosszú ideig kandidat voltam, és akkor aztán vettek föl a pártba. Nagyon jó barátságban voltunk a Milinko Bojanićtyal. Šeckónak hívták, aradáci származású, mivel ott vannak tótok is, vagy hát szlovákok, mondjam úgy, így az ő illegális neve a Šecko volt. Amikor vele megismerkedtem, akkor Becskereken a Begai járásnak volt a párttitkára, de egyben a titkára is, az egybe ment. És megtörtént, hogy hallottam, hogy itt meg itt előkerült régi pénz, szólok a Šeckónak, nem megy-e Becsére. De, azt mondja, megy hamarosan. Úgyhogy ő az autójával ment ki Becsére hivatalosan, mert körülményes volt az utazás, én meg egy Aracshoz közeli tanyára, ahol egy béres talált egy köcsögben középkori pénzeket. Aztán is sokáig jóban voltunk mint barátok, nem csak pártvonalon, mert ő legényember volt, nálam egy-két évvel fiatalabb. Ennyi az egész. No találkoztam vele még egyszer-kétszer Belgrádban, de azóta ő is megváltozott, meghízott, megkopaszodott, megöregedett velem együtt.

Arról az időszakról beszélünk, amikor elkezdődött a politikai angazsálása…

1944 októberében Laza Mečkić volt az agitprop vezetője, én meg a technikai részt csináltam, írtam a jelszavakat magyarul, szerbül, aztán a gyerekek vitték, ragasztgatták a falakra, és aztán csináltunk egy antifasiszta kiállítást abból a fotóanyagból, amit Újvidékről kaptunk, és ahhoz csináltunk diaráma karikatúrákat. Ez volt Becsén. Szabó Gyurka

■

[54] Jelölt.

ezt látta, ő akkor Becskereken az okružni komitetban[55] az agitpropnál volt szervező, és rábeszélt, hogy menjek oda. Ott csináltam két nagy plasztikus térképet, Jugoszláviáról és Európáról. Körülbelül 2,5 × 2,5 méter nagyságú panellemezre papírmasé anyagból tettem rá a térképeket. Ezeket még a háború alatt, 1945 kora tavaszán, kitették a kirakatba, és napról napra mozgatták a szalagokat, amelyek a harcvonalakat jelezték. Később, amikor vége volt a háborúnak, ezek a térképek bekerültek a becskereki gimnáziumba, ahol tanszernek lehetett használni.

A háború után melyik volt az első hivatalos politikai funkciója?

Hát, ha jól gondolom, nekem nem volt.

De a választásokon részt vett, jelölt volt…

Ja, igen… Már a legelső, mondjam úgy, a legelső frontvonalon voltam mint ellenjelöltje a Žarko Veselinovnak a Törökbecsei járásban. Žarko Veselinov kumáni, én meg becsei. A legelső szavazások voltak, még 1945-ben.[56] Akkor három urna volt: az üres,[57] a Žarko Veselinové és az enyém. Én tehát akkor nem a helyettese, hanem az ellenjelöltje voltam Žarko Veselinovnak.

Akkor nem volt párttag?

Nem, de akkor már jelölt voltam. Előbb már Becsén is az voltam, csak aztán megszakadt, amikor átkerültem Becskerekre, és aztán ott folytatódott, és hamarosan fel is vettek a pártba.

Hogy került arra sor, hogy önt jelöljék erre a választásra, hogy értesült arról, hogy jelölni fogják? Mi volt akkor a véleménye erről?

Az már természetes volt, hogy ha az ember dolgozik mint aktivista, akkor egyszerűen azt mondták, hogy Sándor, te leszel a jelölt. Bár még csak kandidat, tehát pártjelölt voltam, rendesen jártam a pártgyűlésekre, csakhogy nem volt még az a bizonyos kinevezés, vagy pártkönyvecském, vagy nem is tudom, hogy akkor voltak-e pártkönyvek. Nem voltak, mert

[55] Körzeti pártbizottság.

[56] Parlamenti választások.

[57] Felirat nélküli szavazóláda, az akkori szóhasználat szerint „vak urna", mivel a polgári ellenzék jelöltjei a méltánytalan feltételekre hivatkozva visszaléptek.

a párt akkor még illegális volt, addig, amíg teljesen meg nem alakult az új jugoszláv kormány, amikor megszűnt az Antifasiszta Tanács, utána szabad volt nyilvánosan szerepelni mint a kommunista párt tagja.

Igen, 1945. november 11-én voltak ezek az első híres választások…

No most ezeken a választásokon az volt az érdekes, hogy nekem a magyar falvakba kellett mennem, a magyaroknál szavaztam, mert ugye azok magyar emberre szavaznak. A lényeg az volt, hogy a frontnál és ne az üres ládában legyenek a szavazatok. De tulajdonképpen nem is merte senki a szavazatát az üres ládába dobni. Amikor azonban vége volt a szavazásnak, akkor dühöngtek a kumániak, és a pártban is végigtárgyalták, hogy tulajdonképpen hogy van az, hogy Kumánon, ahol egyáltalán nem voltak magyarok, annyian a Nagy Sándorra szavaztak. És végül rájöttek arra, hogy akik nem mertek az üres ládára, de nem akartak a Žarkóra szavazni, azok rám szavaztak. Természetes volt, hogy Tordán, Csernyén meg más falvakban, vagy Törökbecsén rám szavaztak, de Kumánon, ahol egy magyar sincs. Hát a kulákokról volt szó, ugye.

Nem emlékszik, hogy milyen volt ennek a szavazásnak az eredménye?

Nem. De a pártban ezt végigtárgyalták, hogy mi is történt, amikor utólag elemezték a választási eredményeket.

Milyen programmal állt ki a beszédeiben, amikor járta a magyar falvakat, megírta a szövegeket vagy fejből beszélt?

Csak fejből beszéltem. Mert akárhányszor megírtam és elkezdtem mondani, összezavarodtam és abbahagytam. Elkezdtem, némelyiket meg is írtam, de nem tudtam elolvasni. Kaptunk kocsit, kimentünk Tordára meg Szentmihályra, a magyar falvakba. Végh Sándor (együtt volt velem mint tanár, akkor még tanító volt a háború alatt, később levizsgázott) meg a Szabó Gyurka, hárman mentünk agitálni. Szabó Gyurkának volt a legnagyobb dumája, és tudott pózolni is.

Hogy érezte magát ebben a szerepben?

Hát, hogy mondjam… Csináltam, érdekes volt, de ugyanakkor… Az akkor egy lendület volt. Az most nincs, azt most nem lehet megérteni.

Ez nemcsak velem volt így, másnál is éreztem ezt. Az ifjúság, meg az idősebbek is mind dolgoztak, mind mozogtak, mindent újjáteremteni. Ugye? Ez volt az a bizonyos lendület, ami ösztönözte az embert.

Érdekes, hogy például a rajzai jellegzetesen magukon viselik azt az úgynevezett szocreál jelleget a háború után. Teljesen meg lehet különböztetni azokat a rajzokat, amelyeket korábban csinált, és amelyeket később. Ebben mennyi volt a tudatos tendencia?

A tudatos tendencia az volt, hogy én úgy vettem és úgy veszem, hogy a művészet mindenkor tükre egy bizonyos kornak. Ez a kötelessége is tulajdonképpen. És akkor azt néztem, hát jól van, akkor nem mehetek el virágot festeni vagy virágot rajzolni, amikor építik a különböző épületeket, ugyanígy, mikor építették a becskereki, vagyis a zrenjanini kombinátot. Vagy pedig amikor a raktárakat építették. Tehát így néztem a dolgokat, és így is próbáltam. Hasonlóképpen falun, van ilyen vázlatom, festményem, az analfabéta-tanfolyamról. Igen, de ugyanakkor lerajzoltam a kukoricatörést is, meg hasonlót. Úgyhogy mindennel úgy néztem, hogy én ne csak mint muzeológus, ne csak mint festő lássak, hanem mindenütt, ha csak lehet, tükrözzek. Például annak idején itt voltam már a Vajdasági Múzeumban, jelentették egy téglagyárból, hogy ottan nem tudom mi van. Ez volt Ruski Krsturon, Keresztúron, a ruszinok központjában, és észrevettem, jaj, nézd, milyen szép ház. Elöl volt ilyen tornác. Fogtam és lefényképeztem. Kérem szépen, az a ház már régen nem létezik, és egyedül csak a múzeumban van meg a fénykép. Vagy pedig hasonlóképpen Szentmihályon voltak még a putrilakások. A háború alatt csinálták Szentmihályon, vert fal, de körülbelül egy méter mélyen le kell menni, félig a földben, félig fönt, és nincs padlása. Náddal befedve, és a nád belülről ki volt tapasztva. Úgyhogy belülről úgy néz ki, mint egy gótikus templom. És egy ablaka volt, kérem, én ezt le is rajzoltam meg le is fényképeztem, megmaradt mint dokumentum.

1946. július 8-án jelent meg egy cikk a Borbában: Isterajmo mađarske šoviniste iz Banatskog muzeja.[58] Ez igencsak érintette. Hogy értelmezi ezt a cikket, valamiképpen a politikai tevékenységét is alá akarta aknázni?

Nem, kérem szépen, nem. Ez a régi szerb sovinizmusnak a gyümölcse volt. Akik a Péter királyt várták, hogy visszajöjjön, nem bírták nézni,

[58] „Kergessük ki a magyar sovinisztákat a Bánáti Múzeumból."

hogy most egy magyar kerül egy ilyen múzeumnak az élére. Különböző régi összeköttetéseik révén elérték, hogy kijött egy újságíró a *Borbá*tól, fogadták, véletlenségből én is beszéltem vele, és kérem el volt intézve a dolog. Én nem tudtam semmit. Mikor megjelent a cikk, amely a múzeumban kiállított képeket bírálta, akkor csak ámultam. Hát azokat a képeket nem én állítottam ki, azt mások csinálták, és próbálták rámfogni. Előbb meghurcoltak, ugye, nem nyilvánosan, hanem csak úgy belső körökben, de amikor rájöttek, hogy az egész csak a reakciós sovinizmusnak a gyümölcse volt, akkor még jobban forszíroztak, még jobban nyomtak mindenhová. Én meg szívesebben csak a múzeumot csináltam volna, csak azt, amihez értek. Mert, ugye, mondtam már, a politikához nemigen értek. Nem is érdekel. De beválasztottak a népfont végrehajtó bizottságába, és így tovább. Nekem ez nem feküdt, de csináltam, mert muszáj volt, és dühös voltam, mert telefonom mindig úgy akasztottak le, hogy meglegyen a létszám, és csak telefonon szóltak, hogy „Šandor, ti ćeš u ovu komisiju, u onu komisiju",[59] én meg inkább amazt csináltam volna, amihez értek. Mert az érdekelt.

Valamiféle aktív hozzáállása a politikában nem volt? Valamiféle elvi politikai célkitűzések, amiket igyekezett volna megvalósítani?

Nem volt. Szóval, hogy képviselő legyek, meg ilyesmi. Ez nekem nem feküdt, mindig zavaraim, gátlásaim voltak az ilyen nyilvános szerepléseknél. És nem is szerettem. Azért szerettem festő lenni, mert azt megfestettem, és nézték. Nem kellett ott lenni, megmondta mindenki a véleményét, amit akart.

1948-ban a Tájékoztató Iroda határozatát és az azt követő időszakot hogyan élte át?

Nézze, kérem, nem voltam tisztában a dolgokkal, és azt gondolom, hogy nálunk ez nem ment úgy, ahogy kellett volna. Annak idején nem volt fölvilágosítás. Nálunk már évtizedeken keresztül az orosz, az volt a minden. És nem voltunk egészen tisztában a dolgokkal. És akkor még azt csinálták, hogy ha valaki nem volt eléggé aktív, akkor már gyanús is volt. De én nem csináltam semmi olyat, amit úgy lehetett volna magyarázni, hogy én informbirós vagyok. De megrágalmaztak, bezártak…

Az már később volt, 1951-ben. De konkrétan 1948-ban hogy történt az? Állást kellett foglalni?

[59] „Sándor, te leszel ebben a bizottságban, abban a bizottságban."

Igen. Voltak pártgyűlések, és mindig jött egy küldött a tartományból. Egy alkalommal volt a Mića Jovanović, becskereki komitéttag, mindenkitől kérdezte, mi a véleménye. Hát nem voltunk tisztában, itt volt a hiba…

Maga például akkor mit mondott?

Nem emlékszem rá. Pozitívat mindenféleképp, mert nem foglaltam sose állást az Informbiró mellett. Nem. De elvárták az embertől, hogy döngesse a mellét. Mikor kiengedtek a börtönből és azt mondták, hogy menj haza és csináld azt, amit eddig csináltál, akkor talán elvárták tőlem, hogy most én bizonyítsak. Ha én csináltam volna valamit, akkor kellene bizonyítani, de ha nem csináltam semmit, akkor mit kell hogy bizonyítsak? Ez volt a fölfogásom, de talán hibás is volt, mert aztán félremagyarázták.

Miért tartóztatták le?

A feleségemtől elváltam. Békésen, közös beleegyezéssel. Nem akartuk a piszkos szennyesünket ott kiteregetni, se ő, se én. Én szégyelltem, ő meg hát… Úgyhogy két tanú volt ott, szintén a múzeumból, az egyik, aki ott lakott a Szabó Gyurkánál, az a múzeum takarítónője volt, a másik meg a múzeumi restaurátor. Közösen megegyeztünk, hogy a fiatalabb gyerek megy hozzá, az idősebb meg marad nálam. A válás után elmentünk és söröztünk egyet négyesben.

Igen ám, de később, amikor elhurcolkodott, elkezdtünk veszekedni. Közben én is megnősültem, és ő is férjhez ment egy UDBA-shoz. És beadtak egy olyan jelentést a belügynél, ami nem fedte a valóságot. Egy idő múlva engem elkezdtek figyelni, és 1951 májusában Újvidékre rendeltek az UDBA-ra kihallgatásra.

Milyen vádakkal?

Azzal vádoltak például, hogy volt fegyverem, és arra tartogattam, hogy ha bejönnek a magyarok, akkor hogyan fogom majd agyonlőni a szerbeket. Mondom, ez nem igaz. Próbáltam bizonyítani, hogy a párton keresztül kaptuk az utasítást, és hogy Laza Mečkićnek végig tudomása volt róla, ő volt az összeköttetés a partizánokkal, tudták, hogy van fegyverem, és alkalomadtán nekik kellett volna átadnom. De úgy jött a helyzet, hogy nem került átadásra, de én aztán a háború után mindjárt az első nap leadtam a fegyvert. Akkor tudta meg a feleségem, hogy volt fegyverem. Ő azelőtt nem tudta, én szándékosan nem akartam, hogy bárki tudjon

róla az apámon kívül, mert az apám hozta. De ezt a párt utasítására csináltuk! Aztán később hallottam, hogy Recsó János, aki halász volt, két fegyvert dugott el az erdőben egy fűzfaodúban, de később nem találta meg. Eltűnt onnan is.

Milyen vádak szerepeltek még?

Hogy át akartam menni Magyarországra. Különféle dolgokat mondtak, én pedig mondtam, hogy nem igaz. A kihallgatás itt folyt Újvidéken, az UDBA-nál, utána elvittek Becskerekre, és ott tartottak, amíg megkapták az adatokra a választ. Száz nap után aztán bebizonyosodott, hogy mind csak koholt vádak voltak. Akkor azt mondták: „Idi kući i radi, što si i dosad radio."[60]

Ez a száz nap alatt hogy bántak magával?

Nem mondhatom, hogy… Volt, amikor társaságban voltam, volt, amikor nem. Csak informbürósok voltak a társaságban, kenyérbélből megformáltam az egyiknek a fejét, vagy pedig kenyérbélből csináltam sakkfigurákat, és a kapott meggyel festettük ki a kockákat a padlón.

Egyszer az őrök megtalálták a kést, amit a cípőm vasalásából csináltam, késnek használtam a szalonna vágására, mert különben úgy kellett volna rágni, foggal csupálni a szalonnát. Azt akkor is nagyon szerettem, és valahonnan mindig küldtek be, és mindig beosztottam, mert hetente egyszer hoztak enni, ha csak az lett volna, amit ott kaptam, akkor nagyon-nagyon fölkopott volna az állam. A politikaiaktól a tolvajok, ahogy őket neveztük, a köztörvényesek maguknak szedtek el mindent, ha bablevest kaptunk, abban nemhogy hús, de bab se volt.

Sok minden ilyen hasonló volt. Később aztán mindig jobb lett, kaptam könyveket. Történelmi könyveket kértem, meg is engedték. Volt az *Istorija Vojvodine I.* és *II.* kötet, a Matica kiadásában, aztán volt ott egy egyetemista, az megkapta az *Anti-Dühring*et, és azt olvastuk.

Fizikailag nem bántalmazták?

A börtönben már nem. De a kihallgatáson, itt, a képtár pincéjében sokféle hülyeséget csináltak. Áramot is használtak. A körmöt levették a lábamról, a nagyujjamról… Pedig hát mondtam, hogy nincs, nem tudok többet

[60] „Menj haza és csináld azt, amit eddig is csináltál."

mondani. Nem igaz! Nem akarták elhinni… És érdekes, hogy azzal az emberrel, aki annak idején kezelt itt Újvidéken, egy alkalommal még találkoztam. Egy időben, ha láttam, még elfordult, szökött. És hogy, hogy nem, pár évvel ezelőtt a múzeumigazgatóval volt egy ülésünk Szkopjéban, levittek bennünket Ohridba, és ott sétáltunk a Vranićtyal, amikor találkoztunk az illetővel. Ő is most már nagypapa, a lánya ott van, többek között olyan zavarban volt, hogy a régi idők… De aztán később, ha az utcán találkoztam vele, megint valahogy nem akar látni.

Nem volt igazi szakember, ha ilyen lelki bántalmai vannak…

Úgy látszik, hogy neki ez az első nagyobb melléfogása volt. Mert ha valakinek valami kis baja is volt, azt elvitték a szigetre.[61] Itt a múzeumban dolgozott a Jovan Dunđin, a költő, ő is ott volt a szigeten, meg sokan mások. De csak azokat vitték, akiknél valami bűzlött, ugye… Szóval előbb magyar soviniszta voltam, aztán meg informbirós. És ezek után most menjek és bizonyítsam, hogy nem az vagyok. Ha nem az vagyok, és kivizsgálták, akkor mért kell nekem még bizonyítani?

Én így vettem. Lehet utólag most gondolkozni rajta, hogy azok jártak jobban, akik kézzel-lábbal bizonyították, hogy milyen nagy titóisták. Sose voltam Tito ellen, mindig becsültem. Mai napig is megvan az egész temetése, az újságokat megtartottam mind. Mint embert becsültem. Nagy ember volt, el kell ismerni, egy politikailag nagy ember. És hogy küzdötte fel magát? Egyszerű, szegény munkás. Ebből a szempontból én nagyra becsülöm. De hát, ugye, nem minden ezen múlik… Sajnos.

[61] Goli otok (kopár sziget) volt a leghírhedtebb internálótábor.

Olajos Mihály (Zenta, 1920. szeptember 22. – Újvidék, 1992. február 25.) politikai aktivista, szerkesztő. A háború előtt munkásmozgalmi aktivista és a JKISZ első zentai szervezetének megalakítója volt. A háború alatt letartóztatták és a topolyai táborba internálták. A háború után a zentai helyi Népfelszabadító Bizottság tagja, az első zentai pártsejt titkára, majd a zentai városi pártbizottság titkára lett. 1945-ben a szabadkai körzeti Népbizottság belügyi osztályának főnöke, 1946-ban a szabadkai kerületi törvényszék elnöke. 1948-ban kinevezték a *Híd* felelős szerkesztőjévé, 1951-ben a Testvériség-Egység Könyvkiadó igazgatójává, 1959-ben pedig az Újvidéki Rádió igazgatójává. A hatvanas évektől nyugdíjba vonulásáig szövetségi és tartományi szakszervezeti funkciókat töltött be. A hetvenes évek közepén visszavonult a politikai életből. A háború után és később is szóvá tette a vajdasági magyarság elleni megtorlásokat és jogsértéseket.

Kötete: *Parasztkérdés, földkérdés.* Szubotica, 1946, Híd Könyvkiadó.

Az interjú 1987-ben készült Újvidéken. Az I. rész megjelent a *Létünk* 1988. évi 1. számában, de a folytatás közlését a Forum Könyvkiadó akkori vezetői megtiltották a főszerkesztőnek. A II. részből két részlet jelent meg a *Napló* 1990. május 30-i és június 6-i számában.

A gimnáziumban az első magyartanárom a régi szabványok szerint igyekezett elhitetni velünk, hogy mennyire szereti az irodalmat. Akkora beleéléssel olvasta Kosztolányi Dezső *Ilona* című versét („csupa i, csupa o, csupa a…"), hogy gyanút fogtunk, ennyire talán nem is lehet igazán lelkesedni. Aztán egy fiatal tanárnő jött a helyébe, akkor fejezte be a Magyar Tanszéket, ő viszont újítani akart. Folyton Bori Imrét emlegette, és mindenképpen az élő vajdasági magyar írók felé akarta terelni a figyelmünket. Az egyik iskolai dolgozat alkalmával – ezt jó előre bejelentette – egy vajdasági magyar szerző könyvét kellett elemezni. Én Burány Nándor *Összeroppanás*[62] című könyvét választottam. De akkor egyáltalán nem ragadta meg a figyelmemet az a részlet, amely miatt híres lett ez a könyv. Tudniillik ez volt az első a Vajdaságban nyomtatásban megjelent mű, amely, ha csak irodalmi eszközökkel és csak érintőlegesen is, említést tett a partizánok által a második világháború végén elkövetett vérengzésekről.

Magam is elcsodálkoztam ezen a különös választáson, amikor jóval később, a *Magyar Szó* régebbi számaiban valami egészen más után kutatva a szemembe ötlött Olajos Mihálynak a könyvről három folytatásban megjelent cikke: *Kocsis Mihálynak, Tiszacsók*.[32]

De amikor rászántam magam, hogy a Szeli Istvánnal hónapokig készített interjú befejezése után őt veszem sorra, még akkor se ez a mozzanat állt érdeklődésem középpontjában. A világot egészében akartam jobban megérteni, és Szelivel beszélgetve jutottam arra a meggyőződésre, hogy Olajos Mihály esetében egy konok, kitartó, szögletes, de elvszerű és igazságszerető emberrel lesz dolgom, aki saját élete, múltja, elvei iránti kötődése folytán sok mindenről el fogja mondani az igazat, ha megkérdezem, mert másra egyszerűen képtelen.

Valóban ilyen volt Olajos Mihály. Meglepően szabatosan beszélt, ismerte a tényeket. Ha valamire nem emlékezett, utánanézett. De mintha magában akkorra már régen kész lett volna a leltár. Mindig azt mondta el, amit kérdeztem tőle, semmivel se többet. Utólag, az interjút hallgatva az embert időnként a bosszúság fogja el, hogy fontos részleteket csak azért nem derített ki, mert nem kérdezte meg.

[62] Burány Nándor: *Összeroppanás*. Újvidék, 1968, Forum Könyvkiadó.

[63] Olajos Mihály: Kocsis Mihálynak, Tiszacsók. *Magyar Szó*, 1969. december 21., 28.; 1970. január 4.

Márpedig Olajos Mihály sokfelé megfordult és sok mindent tudott. Negyed évszázadon át a történések középpontjában állt, ha nem is azok főszereplőjeként.

Amikor egy bácskai felmenőkkel bíró budapesti ismerősömnek beszéltem Olajosról – valószínűleg a tőlem feltételezettnél nagyobb rokonszenvvel –, akkor elmondta, zentai születésű nagyanyja nagyon utálta Olajost, amiért olyan vaskalaposan számon kérte az új világ reguláinak betartását. „Misa, zsírszódát öntök a pofádba, amiért ilyen komisz vagy!" – mondta neki. Kérdeztem: „És életben maradt az illető?" Életben maradt. Ilyen lehetett Olajos Mihály, aki 1945–46-ban a szabadkai körzet belügyi főnöke volt. Ugyanilyen darabos volt akkor is, amikor 1948-ban kinevezték a *Híd* felelős szerkesztőjének. 1949-ben egy levelében így ír Herceg Jánosnak: „Komoly írónak nehéz témát ajánlani, mégis fölvetek egy pár dolgot, amit nagyon szívesen tennénk művészi földolgozásban a *Híd*ba: pártmunkás, államosítás, magánkereskedelem likvidálása, kulákok megtörése az 1947-es fölvásárlási kampányban […] Hosszú lenne mindegyikről megírnom, hogy képzelem el földolgozásukat. Ha választ valamit, írja meg, akkor majd megírom az én ajánlatomat." Elképzelhető azonban, hogy a levél néhány előző mondata annak idején sok embernek elvehette volna a kedvét a nevetéstől: „Ha Maga mint a »Jégvirág« írója védekezik, akkor nemcsak velem áll szemben, hanem mindannyiunkkal. Ha a levélben foglalt kritika Magát megzavarta, akkor nem az én kritikám, hanem mindannyiunk kritikája idézte ezt elő. Attól félek, hogy ennek a körülménynek a közlésével még nagyobb a Maga megingása. Pedig ezt igazán se én, se más – senki a *Híd* szerkesztőbizottságából – nem kívánja. Mi nem azzal a céllal írtuk meg levelünket, hogy zavart keltsünk a »Jégvirág« szerzőjében, hanem éppen ellenkezőleg, hogy tisztázzuk a szerző egyes nézeteit, amelyek a novellán keresztül számunkra zavarosaknak tűntek föl."

Olajos mentségére legyen mondva, mindig is katonai pályát szeretett volna magának, de nem egyenruhát szántak neki.

A legnehezebb időkben volt a zentai illegális kommunista mozgalom egyik vezetője a háború előtt. A háború alatt majdnem két évet töltött a topolyai internálótáborban. Már mindenki mindent bevallott a sok kínzás alatt, de ő nem, mert az volt a párt álláspontja, hogy nem szabad vallani. Csodálkozott, hogy a többiek ehhez nem tartották magukat. A háború után is úgy gondolta, vannak

szabályok, azok helyesek, és azokhoz tartotta magát. Mesélték róla, hogy amikor az Újvidéki Rádió igazgatója volt, és egy viszonylag jobb sorban élő újságíró lakásért követelőzött nála, azt mondta neki, vegyen sorsjegyet. Élete végéig szerény anyagi körülmények között élt, és mással sem hivalkodott. Pedig sokfelé volt bejárása. Belgrádi egyetemi éveiben azoknak az embereknek a közelében volt, akik a háború után a csúcs közvetlen közelében rendezték az emberi sorsokat, és akiknek az iránta érzett tisztelete bizonyára sokszor megmentette a fejét.

Kétségtelenül naiv volt, talán az is akart lenni. Kapaszkodott a hitébe, még akkor is, amikor már mind több tény mondott ellent annak. Csendben vonult vissza a hetvenes évek elején, de már a hatvanas évek második felében betöltött szakszervezeti funkciók is ezt készítették elő. Viszont még az 1987-ben készült interjú végén is a „pártba beépült macherektől" való megtisztulásban reménykedik.

Amikor a *Létünk* szerkesztőségével megegyeztem, hogy az Olajos Mihállyal készült interjút három részben közöljük, először csak az első részt vittem el a szerkesztőségbe. Ez az 1944-ig terjedő időszakot foglalta magába, és nem is volt vele baj. Szeli István írt róla recenziót, két kisebb észrevételt tett, azokat Olajossal el is fogadtuk, és meg is jelent az 1988. évi 1. számban. A gondok akkor kezdődtek, amikor 1987. december 26-án elküldtem a második folytatást. Ezt is Szeli recenzeálta 1988. január 7-i keltezéssel. „Arra az olvasóra, akinek nem volt szerencséje, hogy személyesen is ismerje e valóban kivételes morális alkatot, elsősorban azok a részletek hatnak leginkább, amelyek belső életének kritikus pillanatait, válaszútjait, önmagával való vívódásait tárják fel. Ezek a csak gyéren előforduló vallomásszerű helyek kiválóan egészítik ki a következetes, önmagával szemben is szigorú etikájú puritán ember erkölcsi képletét és lelki színképét" – írta a recenzióban.[33]

Elég hosszú szünet következett. Március 24-én keltezett levelében értesített Rehák László, a *Létünk* fő- és felelős szerkesztője, hogy a szerkesztőbizottság aznapi ülésén „véglegesítette álláspontját az Olajos-interjú közlésével kapcsolatban. E szerint a II. részt a benyújtott formában nem találja közlésre alkalmasnak.

[64] Dr. Szeli István: Olajos Mihály „életmondásáról" (Széljegyzet egy interjú szövegéhez). *Magyar Szó,* 1992. február 26. 8.

A szerkesztőség azonban úgy szeretné lezárni az interjút, hogy válogatást tenne közzé a II. rész végéből (Hogyan lett a *Híd* főszerkesztője? …) és a III. részből. Ehhez kérjük elvi hozzájárulásukat." Ugyanilyen tartalmú levelet kapott Olajos Mihály is.

Három nap múlva azt válaszoltam Reháknak, nem járulok hozzá semmiféle „válogatás" közzétételéhez, mert abból a félmondatból, amely szerint a szerkesztőbizottság az interjú II. részét „a benyújtott formában nem tartja közlésre alkalmasnak", még az sem derül ki, hogy a kifogások formai vagy tartalmi jellegűek-e.

Ekkor Rehákot lerendelték Újvidékre, ahol feleségének elmondása szerint a Forumban Bányai János és Bordás Győző még leváltással is megfenyegette. Jung Károlyt elküldték Olajoshoz, győzze meg, nincs minden veszve, az én kiiktatásommal még megjelenhet a kézirat, ha az interjút önéletrajzzá írja át. Olajos ebbe elmondása szerint nem ment bele, így maradtak az átdolgozásban.

Közben jelentkezett Árokszállási Borza Gyöngyi, a *Létünk* szerkesztője, hogy jön Újvidékre, és találkozni akar velem. A Tartományi Végrehajtó Tanács épületével szemben egy cukrászdában ültünk le. Szemmel láthatóan félt. Azt mondta, Major Nándorhoz megy, de nem tudja, miért hívatta. Biztattam, nem lehet olyan nagy a gond, lehet, hogy csak beszélgetni akar, tájékozódni, mert már megszokta, hogy az „elvi" döntések mögött meghúzódó személyes érdekeket is számba kell venni. Részben így is gondoltam, de csak részben. A korábbi időkben, ha már biztosan tudja, mi a teendő, elvégeztette volna a munkát a pribékjeivel, és büszkén verte volna a mellét, hogy a saját portáján kisöpört. Újságíróként nem egyszer láttam, hogyan tisztelegnek neki a tábornokok meg rendőrtisztek végrehajtó titkár korában. De épp változóban volt már a világ, dúltak a belharcok a jugoszláv politikai színtéren, és a vajdasági, kifejezetten dogmatikus vezetés teljesen deffenzívában volt mind a szerb nacionalizmus, mind az általános demokratizálódás képviselőivel szemben, már azt se tudta, mi az a legfőbenjáróbb bűn, amiért az „általános honvédelmi és társadalmi önvédelmi" bizottságokat mozgósítani lehet. Maradt a teljes összezárás és a konspiráció, féltek már minden botránytól, érezték, nem ők az erősebbek, akik jól jöhetnek ki belőle.

Árokszállási Borza Gyöngyivel azóta se tárgyaltuk meg, hogy mit akart Major.

Rehák 1988. április 22-i levelében ezt írta nekem: „A szerkesztőség megkapta április 16-i levelét[65] és a benne foglaltakat tudomásul vette, a szerkesztőbizottsággal ismertette azt április 22-i ülésén. A szerkesztőség jónak látja, ha Olajos Mihállyal egyetértésben találja meg az esetleges újabb kézirat elkészítésének módozatait, tekintettel arra, hogy ilyen irányú beszélgetésre már sor került a szerkesztőbizottság egyik tagja és Olajos Mihály között. A további együttműködés reményében, szívélyes üdvözlettel."

Olajos Mihálynak viszont ugyanaznap a következőket írta: „Dr. Jung Károly beszámolt a Veled folytatott beszélgetéséről. A szerkesztőbizottság április 22-i ülésén az ott kifejtett véleményét és a Veled létrejött megállapodását jóváhagyta. Elsősorban azt, hogy egy, az első folytatással azonos terjedelmű kéziratba foglalod össze életutad vonatkozó időszakait. A megbeszélés értelmében, természetesen Rád bízzuk, hogy a Jung Károly által tolmácsolt szerkesztőbizottsági észrevételek alapján, Vékás Jánossal lehetőleg egyetértésben, készítsd el a kéziratot."

Április 27-én levélben értesítettem mind a *Létünk* szerkesztőségét, mind Rehákot és Olajost, hogy „a *Létünk*től véglegesen visszavonom az Olajos-interjú folytatásának kéziratát". Akkor már rendszeresen jártam Belgrádba Sóti Pálhoz, és a vele folytatott beszélgetésre összpontosítottam, az Olajos-interjú ügyét pedig egy ideig pihentetni akartam.

Jung Károly azonban egy ideig még erőlködött, ennek kapcsán 1989 szeptemberében nyílt levelet intéztem hozzá a *Magyar Szó*ban,[66] felszólítva, mondja meg nyilvánosan, az interjú mely kitételeivel van baja. Erről ugyanis egyetlen szó se esett. Mintha tabu lett volna annak kimondása is, hogy a témáról nem szabad beszélni.

Hamarosan azonban az egész ügy elvesztette jelentőségét. Decemberben kezdtük szervezni a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségét, és attól kezdve már Olajos Mihály előszóban mondta el a rendezvényeinken, ami nem jelenhetett meg nyomtatásban. De ez utóbbira se kellett sokat várni. 1990. április 19-én a VMDK Tanácsa levelet intézett a szerb és a vajdasági akadémiához,[67]

[65] A másolat szerint a levelet március 27-én kelteztem, és emlékezetem szerint másnap adtam postára.

[66] Az ügyetlen ügyködésről. *Magyar Szó,* 1989. szeptember 17. 12.

amelyben kérte a háború utáni események tudományos feltárását, májusban és júniusban pedig a *Napló* című, akkor indult hetilap 5. és 6. számában egy-egy részletet közölt az interjúból.[68]

A reakció még mindig rendkívül heves volt, különösen a VMDK levelére. Belgrádi lapok terjedelmes cikkeket jelentettek meg az 1942-es újvidéki razziáról ilyen felcímmel: *Válasz Ágoston Andrásnak, a VMDK elnökének*. Az újvidéki és a belgrádi rádió közös műsort készített a razziáról, amelyben egy betelefonáló kifejtette: nem csoda, hogy a háború után odavesztek azok a magyar cselédek, akiken meglátták a háború alatt meggyilkot szerb hölgyek bundáit.[69] Ekkorra már a Forum-ház álláspontja is megváltozott, és a *Magyar Szó* 1990 őszén cikksorozatot jelentetett meg a háború utáni eseményekről.[70]

Olajos Mihály 1992. február 25-én hunyt el. A magyarok elleni vérengzések kérdésének megnyitása nyilván nem lehetett neki elégtétel azért, hogy látta, széthull mindaz, amiért, úgy gondolta, áldozni érdemes. Amikor korábban a kérdés tisztázását szorgalmazta, úgy érvelt, erre a pártnak ezért van szüksége, hogy felmentse magát a vádak alól. Akikhez folyamodott, azok nagyon jól tudták, hogy nem ez lenne a végeredmény. Csak 17 évvel Olajos halála után jelent meg az első olyan nylatkozat, amelyben egy háború után hatalmon lévő szerb politikus elismerte: a kommunista párt, az új hatalom állt az események mögött. „A vajdasági németek és magyarok tízezreinek elüldözése és legyilkolása olyan civilizációs lezüllés és történelmi folt, amely örökké megmarad. Tudom, hogy az idő kerekét nem lehet visszafordítani, de ezt semmiképpen se lett volna szabad megengedni" – mondta Nikola Kmezić a vele 2008 áprilisában készített interjúban, amelynek egyes részleteit a *Dnevnik* című újvidéki napilap csak egy nappal halála után, 2009. március 14-én közölte.[71]

[67] N. Z. [Németh Zoltán]: Kivizsgálni a vajdasági háborús és háború utáni történéseket. *Magyar Szó,* 1990. április. 20.; *VMDK Hírmondó,* 1. szám, 1990. szeptember 15. 4.

[68] Vékás János: Ítélet nélkül. „Még senkit sem lőttek le Zentán mint háborús bűnöst?" Olajos Mihály a felszabadulás utáni történésekről. *Napló,* 1990. május 30. 22.; 1990. június 6. 22.

[69] A műsor, amelyben Zvonimir Golubović, Vladislav Rotbart és Vékás János vett részt, 1991. január 20-án hangzott el.

[70] Matuska Márton: Negyvenöt nap negyvennégyben. *Magyar Szó,* 1990. október 14. – 1991. február 27.

[71] Dragan Gmizić: Lekcije modernizatora Vojvodine. *Dnevnik,* 2009. március 14.

A Vajdaságban szinte nincs olyan magyar, akinek nincs valamilyen családi emléke az 1944 végi terrorról. És mégis teljes fél évszázad elmúlt úgy, hogy ezt a kérdést szinte senki se tette szóvá. Hogyan volt lehetséges ez?

Egyrészt ez az esemény a kommunista elit hatalmának kétszeres jelképe volt. Először azzal, hogy 1944-ben megtehette, másodszor pedig azzal, hogy képes volt megakadályozni nemcsak a felelősségrevonást, de még a nyilvános beszédet is. Aki ezt a tabut megszegte, az elit hatalmát kérdőjelezte meg. Képzett, a korszak történetéről köteteket publikált történészek szemrebbenés nélkül állították, hogy mindez nem történt meg, és a szemükben látszott a meggyőződés, hogy helyesen járnak el, amikor így nyilatkoznak. Ugyanakkor ebből eredt a hatalmas frusztráció is, amikor már képtelenek voltak megakadályozni a téma nyilvános taglalását.

Másrészt a kérdés hozzátartozott a magyarság kollektív bűnösségének narratívájához is. A nyilvánosságban erre a nyomásra az újvidéki razzia évfordulóját használták, amikor megemlékeztek „a magyar fasiszták és helyi csatlósaik" gaztetteiről. A pszichológiai represszionak ezt a mechanizmusát érezték veszélyeztetve azok, akik hisztérikusan reagáltak a VMDK azon javaslatára, hogy a razzia évfordulóján közösen emlékezzünk meg a háború minden ártatlan áldozatáról.[72] Tudták: ha a cél, a „forradalom győzelme" nem marad minden más szempontot felülíró érv, eszközeik nem lesznek többé indokolhatók se maguk, se mások előtt, se erkölcsileg, se politikailag, se jogilag.

Folyton erre emlékeztette őket Olajos Mihály, a hívő, amikor időnként megszólalt ebben az ügyben. Bent volt, köztük volt, és a mozgalom tisztaságának megőrzésére hivatkozva magyarázta a tetteit. Azért, mert azt mondták neki, hogy ez a párt erkölcsileg makulátlan, ő pedig ehhez fegyelmezetten tartotta magát.

I.

Szeretném, ha minél több emlékét elmondaná a jugoszláviai magyar szellemi élet és intézményrendszer alakulásáról. Az emlékezések azonban sohasem érthetők meg teljesen, ha az emlékező egyénisége homályban marad. Ezért ott kell kezdenünk, hogy egy

[72] Tanjug: Jedna komemoracija za sve žrtve. *Dnevnik,* 1991. január 5. 4.

alvégi parasztházban született Zentán. Azt is tudom, hogy 1920-ban, de nem tudom, milyen szociális környezetben, és pontosan azt sem, hogy mi a véleménye arról, származása mennyire és milyen irányban befolyásolta sorsának alakulását.

Az a zentai Alvég, ahol 1920. szeptember 22-én születtem, az akkori nevén Vojvoda Uglješa utca (azelőtt Dob utcának hívták, most meg Arany János utca), parasztkörnyezet volt. Kisparasztok, napszámosok, földnélküliek, esetleg jobbmódú parasztok éltek akkor ott, ezenkívül egy-két kovács, bognár, kisboltos. Apám, Olajos Vince, szintén Zentán született, anyám, Mélykúti Viktória pedig Kanizsán. Mindketten parasztcsaládból származtak. Harmadik gyerek voltam, de tíz gyereket szült az anyánk. Szüleimnek csak 8-9 lánc földjük volt, részben örökölték, valamennyit hozzászereztek. Apánk egy hold földön Pánában szőlőt telepített, kézzel művelte, ásóval rigolírozta egy méter mélyen.

Szóval igyekvő ember volt…

Nagyon dolgos, józan ember volt, és szerette, nagyra értékelte foglalkozását. Szűkösen éltünk, de nem mondhatnám, hogy nagy nélkülözések közepette. A kisparaszti gazdaságot legjobban az adó meg az árolló nyomta. Az 1929–31. évi gazdasági válság különösen megnehezítette a helyzetet. Apánknak mégis sikerült megtartania kis gazdaságát és mindent, ami a műveléshez kellett, de ezt csak úgy lehetett, hogy mi, gyerekek már kis korunk óta segítettünk neki. Munkára fogtak bennünket, és ez szigorú törvény volt. Még így is megesett, hogy ránkrontott a végrehajtó, és foglalt az adóért. Apánk arra törekedett, hogy taníttassa gyerekeit. Be sem töltöttem a hatodik életévemet, amikor 1926 szeptemberében beírattak az első elemibe, az alvégi iskolába. Ott jártam ki két osztályt. Fodor tanító jól megtanított bennünket olvasni, írni, számolni 20-ig. Másodikban a Stöckl tanított, kevésbé jól, csaknem minden órán kigúnyolta, megverte a gyerekeket. Nyolcéves koromban, 1928 őszén az alsó Tisza-partra költöztünk Olajos Antal öregapámhoz, az Olajos öreg házba. Ez a kerület a központi iskola körzetébe tartozott, harmadik és negyedik elemibe oda jártam. Könnyen beilleszkedtem az osztályba, habár ott alig volt néhány parasztgyerek. A negyedikben Guelmino Kálmán tanított bennünket kitűnően; megnyerő, barátságos volt.

A négy elemi után, 1930 szeptemberében beiratkoztam az első gimnázium magyar tagozatára. A felső osztályokat megszüntették a zentai gimnáziumban, de a négy alsót meghagyták. Közepes eredménnyel ta-

nultam. Ez viszont azzal járt, hogy kevesebbet dolgozhattam, és sokszor a bátyáim a földeken dolgoztak édesapánkkal – anyánk kinti munkákra nem járt –, én pedig iskolában voltam, vagy esetleg odahaza ültem és tanultam. Azért az iskola mellett is szakítottam időt a jószág körüli tennivalókra, szünidőben én is kijártam a földre kukoricát ültetni, ekézni, kapálni, aratni, búzát hordani.

A tanulás megtetszett. Nagy kedvvel olvastam, szerettem volna ismereteket szerezni, nyelveket is tanulni, de mindehhez nem volt elegendő idő, mert dolgozni kellett. Az a körülmény, hogy nem tanulhatok, olvashatok, művelődhetek annyit, amennyit szereznék, mert a család anyagi helyzete munkára kényszerít, gondolkodásra késztetett: milyen is ez a helyzet, amelyben élünk, és hogy lehetne ebből kijutni, de nem csak magamnak, mert csakhamar felismertem, hogy osztálytársaim, játszótársaim többsége is hasonló helyzetben van. Kutattam az okokat is, így fokozatosan sok mindenre rájöttem.

Római katolikus családban születtem, anyánk igen vallásos asszony volt. Az ő nevelése, az iskolai hitoktatás, kötelező templomba járás folytán jámbor katolikus hívőként nevelkedtem elemista és alsós gimnazista koromban, de fokozatosan rájöttem arra, hogy a vallással nem tudunk kijutni ebből a helyzetből, itt valami más kell.

A „kocsira, kapálni" vastörvénye törést is okozott negyedikben. Petar Znamenski történelemtanár, egy nagytermetű, vállas orosz emigráns, pótvizsgára buktatott. 1934. május 15-én volt az utolsó tanítási napunk, másnap hajnali háromkor beszólt az apám: „Misa, kelj, rossz gúnyát vegyél, megyünk herét fordítani." Hiába mondtam, hogy tanulnom kell, készülnöm a pótvizsgára, és ha sikerül, utána a kisérettségire, jó három hétig dolgoztattak. Amikor meg már megengedték, késő volt. Ősszel újból beiratkoztam a negyedikbe, és másodszorra könnyűszerrel el is végeztem, kisérettségiztem is. Ötödikben jeles tanuló lettem, és 1939-ben kitűnővel érettségiztem a szabadkai főgimnáziumban.

Otthon volt könyv a házban?

Nem sok, de akadt. Apánk ismeretségben volt néhány értelmiségi emberrel, köztük a Magyar Párt zentai szervezetének néhány vezetőjével. Egyesek közülük el-eljöttek hozzánk, és könyvet is hoztak. A régi jugoszláv hatóságok 1929-ben a január 6-i diktatúrával betiltották ezt a pártot is. Külön emlékszem Árpási János tanítóra, a szövetkezeti mozgalom lelkes szószólójára, ő hozta a legtöbb könyvet.

Melyikre emlékszik?

Például Tömörkénynek a *Vízenjárók és kétkezi munkások* című könyvére vagy *Az aranyszőrű bárány*ra Móra Ferenctől. Szépirodalom, mesekönyvek, kevés ifjúsági kalandregény, de még kevesebb, amit végig is olvastam. Anyánk rendszeresen járatta a *Hitélet*et, az katolikus folyóirat volt, át-átnéztem, de nemigen olvastam, érdekesebbek voltak a világi dolgok. Öregapámnál megtaláltam a *Faragó család* című vaskos régi könyvet, soksok érdekes írás volt benne, ezt sokat lapozgattam. Minden évre naptárt vettünk, ezekben is akadt, ami megragadta az érdeklődésemet, még a *Százesztendős jövendőmondó* botladozó versei is. Iskolai tankönyveink, gimnáziumi kötelező olvasmányaink, az osztály könyvtárából kikölcsönzött könyvek is az újabb ismeretek és élmények jelentős forrásai voltak zentai diákoskodásom idején. Dr. Teleki István tanította osztályunkban a magyart, osztályfőnökünk is volt. Rászoktatott bennünket a szépirodalomra. A negyedik gimnáziumban Arany János *Toldi*ja is tananyag volt. Első olvasásra megszerettem, az egyik legnagyobb irodalmi élményem lett. Lenyűgözött a *Robinson Crusoe,* könnyet csalt szemembe a *Pál utcai fiúk,* izgalommal olvastam sok más könyvet is, de egyik se volt rám akkora hatással, mint a *Toldi.* Egyébként egy szikrázó pofon emlékét is őrzöm. Teleki tanár úr adta dolgozatjavításkor, a csattanása pillanatától tudom: látott, azt két t-vel kell írni, nem eggyel. De e mnemotechnikai tasli dacára is csak megbecsüléssel és hálával tudok gondolni tanárunkra, aki a kisérettségi mércéjét megütő embert faragott belőlünk.

Újságot olvastak a szülei?

Hogyne, a szabadkai *Napló* elkerült hozzánk, gyakrabban a zentai helyi újság, néha más lap is, a népújságot nem vettük (Nagy Ivánnak a *Nép*je amolyan ellenzéki lap volt), de az is a kezembe került.

Apja politizált?

Volt benne hajlamosság, látott benne valami célt, érdeket. Érezte, hogy a helyzete nem csak attól függ, amit maga csinál, hogy vannak a közösségben megoldandó dolgok. Hogy mennyire igazodott el, az más lapra tartozik, de az is kérdés, hogy az akkori helyzet milyen lehetőségeket kínált fel neki. Sok ideje nem volt ilyesmivel foglalkozni, de a felszabadulás után bekapcsolódott Zenta társadalmi-politikai életébe, évekig volt a Népfront városi elnöke. Aztán volt egy barátja, Molnár Csikós János

bácsi, akivel majdnem közvetlen szőlőszomszédok voltak, együtt jártak a Pánába. Okos parasztember volt. Írogatott is, meg-megjelentetett a *Sentai Újság*ban. Sokszor velük mentem, és Csikós Jani bácsi sok érdekeset mondott a politikáról, a parasztember sorsáról, de egyébről is.

A gimnázium révén kapcsolatba kerültem más emberekkel, akiktől egész sor számomra új dolgot hallhattam, aztán egyetemi hallgatókkal is: Hermecz Imrével, Gyetvai Mihállyal. Toldi Illés nem járt egyetemre, de művelt volt, hegedült is. A zentai alsó Tisza-parton egy szobrásznőnél, Röszler Ilonánál jöttek össze az értelmiségi emberek. Én is megfordultam nála, néztem a szobrait, beszélgettünk a munkájáról, terveiről, olvasmányainkról – tele volt küzdeni akarással, művészként akart érvényesülni.

Később megismerkedtem Thurzó Lajossal is. Számomra nagyon érdekes volt, hogy egy szabósegéd ír, és írását elfogadják, közlik az újságban. Amikor ezt megtudtam, felkerestem újfalusi házában, a Tornyosi úti rampán kívül. Hasonló jelenség volt számomra a kerteki Csikós István, ő állatorvos lett, feltört a messzi városvég legszegényebbjeinek világából. Beszélgetéseim Thurzóval, Csikóssal, írásaik, eszméik nagy hatással voltak rám, befolyásolták gondolkodásmódomat.

Sokat jelentett eligazodásomban, hogy 1935-ben a szabadkai gimnáziumba iratkoztam ötödikbe. Úgy jutottam el oda, hogy úgyszólván az egész Vajdaságban felkutattak mindenkit, akinek joga volt magyar ötödikbe iratkozni, mert kérdésessé vált, hogy megnyitják-e az ötödik osztályt abban a tanévben Szabadkán, Vajdaság egyetlen felső gimnáziumában, ahol magyar tagozat is volt. Meggyőzték apámat, persze anyagi segítséget is nyújtottak. Így jutottam Szabadkára, a Balázs Piri Kálmán-féle internátusba. Ekkor apám azt mondta, hogy iskoláztatásom lesz az én örökségem.

Magyarázzuk talán meg, mit jelent, hogy „akinek joga volt beiratkozni”?

Aki magyar tagozaton elvégezte a negyedik gimnáziumot és kisérettségizett, csak névelemzés után iratkozhatott magyar ötödikbe, mert ha valakit pl. Petrovicsnak hívtak, magyar létére se iratkozhatott magyar tagozatra. Szabadkán az internátusban meg az iskolában is összekerültem reformátusokkal. Zentán nem ismertem a reformátusokat. Az egyik osztálytársam, a moravicai Kiss Antal elhívott a Keresztyén Ifjúsági Egyesületbe. Ott ismerem meg Keck Zsigmond református lelkészt, aki hittant tanított a gimnáziumban, az egyesületben viszont igen haladó szellemű kultúrmun-

kát folytatott. Munkatársaival, főleg Gyenizse István könyvtáros segítségével létrehoztak egy nagyon jó könyvtárat, oda igen hamar megérkezett a pozsonyi Eugen Prager legtöbb kiadványa, a falukutatók könyvei – Féja Géza *Viharsarok,* Erdei Ferenc *Futóhomok,* Kovács Imre *Néma forradalom,* Illyés Gyula *Puszták népe* című könyve. Elsősorban ez a könyvtár jelentett sokat számomra, de az összejövetelek, előadások, viták is, amelyek sorsproblémákról, időszerű társadalmi kérdésekről folytak. Sok szó esett a jugoszláviai magyar kisebbség sorskérdéseiről és arról, hogy mi lenne a megoldás, az-e, hogy jönnek a magyarok, és Magyarországhoz csatolnak bennünket, vagy pedig össze kell fogni Jugoszlávia haladó mozgalmaival, embereivel, és a munkásság, a dolgozó nép, a parasztság osztályharcában kell keresnünk a kiutat. Ott ez utóbbiban hittek.

Ezt Keck Zsigmond ott így ki is mondta?

Hogyne. Sőt nagyon parázs viták folytak, amelyekben Zsiga nagyon határozottan, okosan, ügyesen érvelt. No néha egy kicsit mereven, ekkor fölösleges nézeteltérésekre is sor került, de védte és propagálta ezt az irányvételt.

Hogy nem keveredett gyanúba a KIE? Azok, akik oda jártak, érezték annak valamilyen következményét?

Nem tudok róla. Nem. Az amolyan református vallási egyesület volt, a hatóságok is így tekintettek rá. Én a református istentiszteletekre vagy a vallási ifjúsági összejövetelekre nem jártam, esetleg kíváncsiságból elmentem egyszer az imaházba, hogy megnézzem, milyen egy református istentisztelet.

Pedig kár, mert azt már tudom, mit írt Keck Zsigmond, hogyan agitált, de kíváncsi lennék, hogyan tartott istentiszteletet.

Hasonlóképpen, mint a többi református lelkész. No a beszédeit nem hallgattam, nem tudom, hogy szőtt-e bele esetleg haladó gondolatokat is, de tény, hogy a református egyházban az egész hangulat, beállítottság, szellem sokkal evilágibb, emberségesebb volt, mint a katolikusban. Ezt hamar megéreztem, és tetszett nekem. De arról szó se volt, hogy áttérjek a református hitre. Sikerült megszabadulnom a vallásos világnézettől, ami nem ment könnyen, belső vívódások nélkül. Ez időben vált Petőfi költészete nem kisebb élményemmé, mint azelőtt a *Toldi*.

■■■

Mikor hallotta először, hogy létezik Jugoszláv Kommunista Párt és a JKISZ?

1937-ben hallhattam, mert csakhamar azután, hogy elmentem a református KIE-be, kapcsolatba kerültem a *Híd*dal. Mégpedig úgy, hogy amikor hatodik osztályba jártam, naponta utaztam Zentáról Szabadkára, és 1937 tavaszán Thurzó megkért, vigyek el a *Híd* szerkesztőségébe valamit, ő volt a *Híd* terjesztője Zentán. Készséggel vállalkoztam, és így jutottam el a *Híd* szerkesztőségébe. Mayer Ottmár és Laták István szívélyesen fogadott, és csakhamar bekapcsolódtam a *Híd* szerkesztőségének munkájába. Igaz, nem írtam, hanem egyéb munkákban működtem közre, az előfizetők jegyzékének készítésében, címkézésben, postázásban, szállításban és hasonlókban. A szerkesztőségben már több mindenről szó esett. Ott láttam és tudtam meg, hogy Keck Zsiga is ír a *Híd*ba, álnéven, aztán Steinfeld Sándor, Mayer Ottmár, Simokovics Rókus és mások. Rendszeresen olvastam a *Hid*at, és terjesztettem osztálytársaim között is. Mi több, Máriás József iskolatársam is bejárt a *Híd*ba. Csak hatan voltunk a magyar hatodikban az 1936–37-es iskolaévben. A nagyérettségin létszámunk tízre növekedett, ismétlők csatlakoztak hozzánk. Addigra csaknem az egész osztály kapcsolatba került a *Híd*dal, járt a szerkesztőségbe. Érdeklődéssel olvastuk az 1937-es *Híd*-naptárt meg a *Híd*-könyveket is.

Milyen volt a konspiráció, mennyi szivárgott át a köztudatba a munkásmozgalmi szervezkedésről?

Hogy ki a párt tagja, kik vannak a pártbizottságban, ki a titkára, ezt jól titkolták. De hogy a párt és a JKISZ létezik, azt tudni lehetett abból, ahogyan a tömegmozgalomban történő dolgokat irányították, összehangolták. Más dolog, hogy néha történtek lebukások, és akkor az újságba is bekerült, hogy a kommunisták szervezkednek.

Mennyire volt világos, hogy a Híd a pártnak az orgánuma Mayer Ottmár szerkesztésétől kezdve?

Adatszerűen nem, de tartalmát tekintve világos volt. Nagy hatással volt ránk az *Ár ellen* című cikk következetes álláspontja. A párt harcos irányvonala sejlett ki ebből az írásból. Csak utólag tudtam meg, hogy ki írta. Akkor tudomásomra jutott, hogy a református pap lakásában van valaki, akinek a jelenlétéről egy szót se szabad szólni. Tóth István, az egyház alkalmazottja mondta nekem, amikor úgy tűnt számára, hogy

én is láttam az illetőt az udvari parkban. A háború után tudtam meg, hogy Pap Pál volt.

A párt, a JKISZ munkáját Belgrádban ismertem meg igazán, amikor 1939-ben, érettségi után a műegyetemre iratkoztam. Oda már irányítással, útbaigazítással mentem. Steinfeld Sándor a Vojvođanska menzára, a vajdasági egyetemi hallgatók menzájára irányított Ivačković Gordanának szóló néhány soros levélkével, és ott felvettek bennlakónak. Ketten voltunk magyarok, Fejős Klára meg én.

Engem Stafi oda küldött, mert az egy erős antifasiszta, demokratikus, osztályharcos mozgalmi központ volt, amelyet a párt és a JKISZ irányított.

Hogy fogadták?

Nagyon jól, Steinfeld ajánlólevelének köszönhetően is. Igyekeztek megismerkedni velem, és nagy megértéssel, igazi barátsággal voltak irántam. Kezdetben a Népi Egyetemi Hallgatók (Narodni studenti) mozgalmában voltam, ez olyan félig legális munkaformája volt a pártnak. Voltak tömegmegmozdulások, nagygyűlések is. Főleg a jogi karon tartott összejöveteleken vettem részt, az izzó hangulatú mítingeken, és megtörtént, hogy az ottani gyűlések után utcai tüntetésekre került sor.

A műszaki karon is volt egyetemistamozgalom, annak az akcióiban is részt vettem, meg a menza szervezetének a munkájában is; Stevan Doronjskival, Paja Gerenčevićtyel tanulmányoztuk az SZKP történetét.

Hol volt a menza?

A London kávéház szomszédságában, az akkori Kralj Ferdinand 19-ben.

Milyen helyiségeik voltak?

A félemeleten volt egy nagyobb helyiség, ahol egyszerre ötven-hatvan, esetleg hetven ember is ebédelhetett. A negyedik emeleten voltak a szobák, ott laktunk körülbelül hatvanan, lehet, hogy többen is, elég zsúfoltan. A kosztért mi bennlakók nem fizettünk, de hetente kétszer nekünk kellett felszolgálni az ebédet meg a vacsorát. Körülbelül 250 egyetemi hallgató járt oda ebédelni, és az árba ezt belekalkulálták, meg támogatást is kapott, gyűjtési akciókat is szervezett a menza, főleg Vajdaság területén.

■■■

A bentlakásért se kellett fizetni?

Kellett, viszont annyit kaphattam otthonról. Amikor odakerültem, akkor már nagyon bekapcsolódtak a vajdasági menzán gyülekező hallgatók a haladó mozgalomba, a különböző akciókba, úgyhogy a stúdium, a tanulás, az egyetem meg a mozgalom, a politika, az akciók, ez volt az életünk. Mindinkább világossá vált számomra, hogy itt normális egyetemi tanulmányokról szó sem lehet. Akkor már kitört a második világháború, és mind jobban magukkal ragadtak bennünket a mozgalmi dolgok. Az előadásokra ugyan eljártunk, de sokszor előbbrevalónak találtuk a mozgalmat, az akciókat. A Népi Egyetemi Hallgatók szervezetében tanulmányoztunk különböző marxista témákat; vitákat, politikai gyűléseket tartottunk az egyetemen, a jogi karon és a műszaki karon is, sztrájkokat szerveztünk. Amikor a zimonyi repülőgépgyár munkásai sztrájkoltak, 1940 kora tavaszán, a menza ételt küldött a sztrájkoló munkásoknak, amit én vittem el egy nagy gyékény hentesszatyorban. Megtörtént, hogy észrevettem, követ valaki, minden bizonnyal civil rendőrségi ember, akkor gyorsan villamosra ugrottam, egyszer se fogtak el. Ha az egyetemisták megkérdezték, mit viszek, akkor azt mondtam, ebédet a Glavnjačába, a letartóztatott egyetemi hallgatók számára. Ez két és fél hónapon át tartott.

Történt olyan is, hogy támadást intéztünk a sztrájktörők ellen. Az egyik ilyen akciót Giga Lakaj kikindai egyetemi hallgató szervezte, engem is magával vitt, megdobáltuk a sztrájktörő házát, ha jól emlékszem, Voždovacon. Más alkalommal a sztrájktörőket szállító teherkocsikat meg rendőri kíséretüket dobáltuk meg.

A bentlakók között állandóan körözött a *Proleter,* a párt illegális folyóirata. Történt olyan is, hogy éjnek idején a rendőrség házkutatást tartott, de valahogyan mindig értesültünk róla, így sose találtak semmit, legalábbis abban az időben, amikor én ott voltam. A vezetők tapasztalt kommunisták, mozgalmi emberek voltak, és ügyesen szervezték be az újonnan érkezett egyetemi hallgatókat.

Ki vezette a menzát, amíg maga ott volt?

Pavle Maletin, Đurica Jojkić, Marinko Grujić, Petar Relić, de Stevica Jovanović is bejárt. Ott volt Stevan Doronjski, Pavle Gerenčević, Strahinja Stefanović, Giga Lakaj…

Kivel dolgozott legtöbbet?

■■■

Milorad Arsenovval, aki, úgy látszik, azt a feladatot kapta, hogy jobban foglalkozzon velem, illetve velem is. Persze ott volt Gordana Ivačković, Sonja Marinković. Egy alkalommal Ivo Lola Ribar is járt a menzán, és egy szűkebb körű csoportnak beszélt nagyon meggyőzően, megnyerően az akkori időszerű politikai kérdésekről. Jelen voltam én is.

A vajdasági menzán mind Vajdaságból származó egyetemi hallgatók voltak?

Majd mind. Akadt néhány macedón is, de nagyon kevés.

Említette, hogy magyarok csak ketten voltak. Gondolja, hogy ez arányban állt a Belgrádban tanuló magyar egyetemi hallgatók számával?

Dehogy. Nem tudom, hogy a vajdasági menza vezetősége mennyire foglalkozott ezzel a kérdéssel. Hogy magyarok is legyenek ott, az inkább magukon a magyarokon múlott, hogy akar-e valaki odamenni, és ott esetleg másba is bekapcsolódni, vagy nem. Aki akart, azt befogadták.

És akart?

Nem, nem jöttek.

Hogy lehet ez, amikor a magyarok a mozgalomban Vajdaságban igen tisztességes arányban vettek részt?

Kérdés, hogy mennyi volt azok között az egyetemi hallgató, és az olyan egyetemi hallgató, aki Belgrádban tanult. Kevés. A magyar egyetemi hallgatók a Bolyai Farkasba mentek, ott pedig akkoriban már a hangadók reakciós beállítottságúak voltak, közülük egy-kettő a magyar nagykövetségre járt, aztán külön törődött a Bolyaival Vondra Gyula jezsuita lelkész…

Itt közbe kell vetni, hogy ez már 1939–40-ben volt.

Úgy van. Mi a vajdasági menzán foglalkoztunk azzal a gondolattal, hogy Fejős Klára meg én el-eljárunk a Bolyaiba, és kifejtünk ott valamilyen munkát, tartjuk a kapcsolatot azokkal, akikkel lehet, tájékoztatjuk őket a haladó egyetemista mozgalom dolgairól. Mi ezt Klárával meg is tettük, az

eredmények azonban nem voltak éppen nagyok. Én a Bolyai szomszédságába jártam többet. A székház mellett volt a tanítóképzősök internátusa, és oda mentem igen gyakran. Értelmét láttam, mert ott egész sor olyan képzőst találtam, akik nagyon hajlottak a haladó gondolatra, akiknek adhattam haladó szellemű könyveket, féllegális szövegeket is, akikkel elbeszélgethettünk. Persze ott is voltak klerofasiszták, nemzetieskedők, az ő lelkészük volt a Vondra, és parázs vitákra került sor, úgyszólván két táborra szakadtak a képzősök. Ez a helyzet szinte igényelte, hogy minél többet megforduljak ott, és beszélgessek velük, könyvet, iratokat vigyek nekik. Nagy József, Sárosi István, Mucsi József, Fejős István, Szerencsés József képzősökkel találkoztam, beszélgettem ott, de volt, hogy a fél internátus hallgatta szavaimat az étteremben.

Az említett Vondra Gyula prédikálta ki?

Igen, az is megtörtént, mert a képzősök kötelező diákmisére mentek vasárnaponként a Krunska utcai templomba, és ott mondta rólam, hogy „megjelent köztetek egy antikrisztus". Egyszer valamelyik képzős értesítette Vondrát, hogy kölcsönadtam nekik dr. Forel Ágoston *A nemi kérdés* című könyvét. Vondra elvette tőlük, külön el kellett mennem hozzá, hogy adja vissza. Viszszaadta, de úgy kommentálta a helyzetet, hogy nem ilyen könyvek útján kell felvilágosítani a fiatalokat ezekről a dolgokról, megvannak erre az egyháznak a maga könyvei. Valószínűleg Tóth Tihamér könyveire és hasonlókra gondolt. Akkor „farkasszemet néztem" Vondrával. Többször nem is találkoztam vele egész életemben.

Nagy esemény volt Belgrádban az 1939. december 14-i tüntetés a kormány ellen, a drágaság ellen. Nem vettem benne részt, mert ügyeletes voltam a menzán, de érezni lehetett, hogy ez a haladó mozgalom, munkások, egyetemisták nagy összecsapása volt a rezsim csendőreivel. Akkor ott többek között golyó találta Bosa Miličević žedniki egyetemi hallgatót, később bele is halt sérüléseibe. Žedniken temették el, családi és mozgalmi temetés volt. Vele kapcsolatban nekem az a feladat jutott, hogy menjek Adára, ott beszéljem meg Bakos Kálmánnal, hogy föladunk egy táviratot, amelyben kifejezzük részvétünket, megírjuk, milyen körülmények között esett el a harcban, és kifejezzük az adai dolgozó emberek szolidaritását ezzel a harccal. Ezt meg is tettem (lehet, hogy akkor találkoztam először Bakos Kálmánnal), összeállítottuk a táviratot, és föladtam az adai postán.

A következő nagyobb tüntetés 1940. május elsején volt, abban én is részt vettem. A Vuk Karadžić-szobor felé mentünk, akkor nem lőtt úgy

bele a rendőrség a tömegbe, mint korábban, de azért lőttek, hogy szétzavarjanak bennünket. A Vuk-szobornál valaki beszélt május elsejéről, más programja nem is volt a tüntetésünknek. Amikor megérkezett a rendőrség, és lőni kezdett, szétszaladtunk.

Más tüntetésekben, egyetemi hallgatók és munkások közös akcióiban is részt vettem. Bizony volt ott csendőr is, aki véres fejjel hagyta el a csatateret, mert a munkások kövekkel, botokkal támadták meg őket, a csendőrök pedig egyeseket elvertek, letartóztattak, elhurcoltak, ez már így szokott lenni.

Belgrádban gyakran gépeltem, sokszorosítottam politikai helyzetet taglaló anyagokat, röpcédulát, kiáltványt, aztán jeleneteket, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy gyűléseken, tömegrendezvényeken eljátsszák őket. Eljártunk a Vajdaságiak Egyesületébe (Udruženje vojvođana) is, az is létezett Belgrádban, egyszerű polgári egyesület volt. Ott nagy viták folytak a vezetőség egyes tagjai és az egyetemi hallgatók között. A kormánypárt vagy a Ljotić-párt gyűléseire azért jártunk, hogy megzavarjuk az összejöveteleket.

Belgrádban milyen szervezési formák voltak még, ahol baloldali beállítottságú magyarokkal találkozhatott?

Baloldali beállítottságú magyarokkal Belgrádban én csak a munkások között találkoztam. Meg a Bolyaiban azokkal, akik hajlandóságot mutattak arra, hogy a haladó gondolatról vitatkozzanak.

Kiket minősítene a Bolyaiból ilyeneknek?

Nehéz kérdés. Vitatkoztam mondjuk Löwenberg Bélával, baloldali beállítottságú volt Dobó Antal, vitatkoztam Dudás Ferenccel, aztán volt ott egy Csapó nevű idősebb egyetemi hallgató. Létezett ott egy időben egy haladó szellemű vezetőség, még mielőtt én Belgrádba mentem volna, Csapó ahhoz tartozott, de azt megbuktatták, és ezek a haladó emberek háttérbe szorultak. Meg idősebbek is voltak. Amikor odakerültem, már nem is nagyon jártak be a Bolyaiba, vagy ha bejártak, akkor nem nagyon indítottak akciókat, valahogy nem nagyon kerültünk kapcsolatba egymással. Így nehezen tudnék részletesebben beszélni a haladó szellemű tevékenységről a Bolyaiban.

Ez elmondható a belgrádi magyar egyetemi hallgatókról is? Úgy értem, hogy nagy többségük a Bolyaiban volt?

■■■

Igen, illetve nagy többségük nem kapcsolódott be a haladó szellemű egyetemista mozgalomba Belgrádban, elkülönült, nemzeti alapon különálló körbe tömörült.

Említette, hogy haladó szellemű magyar munkásokkal viszont találkozott. Voltak olyan helyek, ahol találkoztak Belgrádban?

Találkoztam velük a munkahelyükön, a lakásokon, az utcán. A szakszervezetbe Belgrádban nem jártam be. Két-három ilyen magyar munkást tudok.

Talán érdekes lenne néhány szót mondani Fejős Kláráról. Voltak együtt akciókban?

Hogyne, akárcsak a többi állandó bennlakóval, de Klára meg én külön is elég sokszor találkoztunk. Nekem nagyon érdekes volt mindaz, amit Klára elmondott. Mesélt a kikindai helyzetről is (persze szem előtt tartva a konspirációs követelményeket), a kikindai gimnáziumról, tőle szereztem tudomást Proka Sredojevről, aki intim barátja volt, de talán még inkább mozgalmi testvérek voltak, annyira egyezett a gondolkodásuk, a haladó mozgalomból vallott nézetük. Egyébként Klára orvostanhallgató volt, én a műszaki egyetemre jártam, így a tanulmányainkban nem haladtunk egy úton. Szorgalmasabban, eredményesebben végezte a stúdiumot az első éven is, mint én. No én se vettem komolytalanul, de ő valahogy jobban tudott arra is összpontosítani. Nagyon nyílt, közlékeny, közvetlen jó barát volt, nyíltan kimutatta, megmondta a meggyőződését és lelkesedését a mozgalom iránt. Nagyon szeretett mozgalmi dalokat énekelni. Sokat tanulmányozott marxisra műveket. Klára olyan egyéniségként él emlékezetemben, amilyennek őt Simin-Bosán Magda igen szépen megrajzolta az *Egy ifjúság álma* című könyvében.

Amikor Belgrádban részt vett a tüntetéseken, hogy érezte magát? Félt néha? Gondolkozott, hogy ez hova vezet?

Az a kedély, életigenlés, a mozgalomhoz, a cselekvéshez való viszonyulás, a bátor elszántság nagyon magával ragadott.

Ez lett volna az első olyan közösség, amelyet a magáénak érzett?

Sokkal inkább annak éreztem, mint a szabadkait, mert ez már egy egészen kifejlődött, jól szervezett mozgalom volt.

Akkor egyáltalán nem érdekelte a polgári élet, a kapaszkodás a társadalmi ranglétrán?

Azt nem mondom, hogy eszünkbe sem jutott. De úgy mértük föl e helyzetet, hogy most a mozgalmat kell csinálni. Hogy az egyetemet hogy végezzük el, hogyan érvényesülünk majd mint szakemberek, és aztán anyagilag hogy boldogulunk, ezeket a kérdéseket teljesen félreállította az a körülmény, hogy kitört a háború, nagy a veszély, hozzánk is átterjed, tehát az ilyen kérdések egyszerűen történelmileg tárgytalanok.

A család, a szülők, a testvérek ehhez mit szóltak? Hazajárt néha?

Egyszer-kétszer az alatt az iskolaév alatt, mert az egyrészt pénzbe is került volna, másrészt…

Nem is nagyon kívánkozott, ugye?

Oda kötött a stúdium, a mozgalmi dolgok még inkább, így otthon ezek a kérdések nem is igen vetődtek fel.

Mennyi időt töltött Belgrádban?

1939. október első napjaitól 1940. június végéig. A második évben már Zentán maradtam. Farkas Nándor beírt, és összegyűjtötte az aláírásokat, hitelesítette a félévemet, én pedig Zentán már nyakig voltam a mozgalmi munkában.

Később nem ment Belgrádba, még látogatóba se?

Még látogatóba se, mert napról napra rengeteg tennivalóm volt Zentán a JKISZ-ben meg a pártban és a szakszervezetben.

Belgrádban nem vettek fel se a pártba, se a JKISZ-be. Milorad Arsenov, egy kikindai kolléga, aki már hónapokkal előbb adta nekem a *Proletert*, a *Komunist*ot, a párt és a JKISZ illegális újságait (azokat nagy érdeklődéssel tanulmányoztam, ott persze Tito-szövegek is voltak), amikor arról volt szó, hogy megyünk haza a szünidőre, 1940 júniusában, megkérdezte,

vállalnám-e, hogy Zentán JKISZ-szervezet létesítésében közreműködjek, mert se Zentán, se a Zentai járásban nincs JKISZ-szervezet.

Nem volt éppen könnyű eldönteni, vállaljam-e. Felkészültem-e már erre? Másrészt kockázattal jár. Ez illegális munka, lebukhatunk. A lebukásokról hallottam, és külön téma volt, hogy egyes elvtársak hogyan tartották magukat a rendőrségen, mondjuk Krsto Popivoda vagy Dimitrov. A menzán hallottunk legendába illő ellenállásukról. Volt fogalmam arról, hogy ez egy kommunista illegális szervezkedés, amiért, ha lebukunk, verés, kínzás, esetleg bírósági ítélet, börtönbüntetés jár. Lesz-e bennem annyi erő, kitartás, mint a példaképül elénk állított harcosokban? Mégis vállalni kellett, mert akkor a történelem már úgy alakult, hogy ha az ember tárgyilagosan mérlegelte, csak arra a megállapításra juthatott, hogy ha valamit csinálni akar, akkor itt az ideje, ez amolyan kihívása volt a történelemnek. Vállaltam.

Arsenovval megbeszéltük, hogy jönni fog Zentára egy elvtárs, adjam meg a címemet, az majd utasítást ad, mit csináljak.

Már július elején megérkezett Proka Sredojev Kikindáról. Tudtam róla, hogy Fejős Klárával nagyon jól együttműködtek a kikindai gimnázium JKISZ-szervezetében. Erős volt a JKISZ kikindai szervezete, erős aktivistái voltak: Mile Arsenov, Stojan Arsenov, Fejős Klára, Sredojev Proka, Vlado Bogaroški, Baltásik Albert. Volt erejük átjönni a Tiszán, ami már tulajdonképpen Szabadkai körzet volt, és Mile Arsenov úgy is mondta, hogy a kikindaiak jönnek hozzánk, mert a szabadkaiaknak nincs rá egyelőre lehetőségük. Proka aztán szintén külön kitért arra, hogy a Szabadkán történt lebukások következményeként nem jöhettek szabadkaiak. De majd a JKISZ zentai szervezetét a szabadkai körzeti szervezethez csatolják, ha lesz rá mód.

Az első feladat, amivel Proka megbízott, az volt, hogy találjak két fiatalt, lehetőleg egy magyart meg egy szerbet, akik beiratkoznak Újvidéken a Fruška gora turisztikai egyesületbe, és elmennek Testerára egy táborozásra. Azt a táborozást tulajdonképpen a JKISZ szervezte.

Marija Anđić és Sóti Oszkár lett ez a két fiatal, akiket persze előbb Proka is személyesen megismert, elbeszélgetett velük, és megfelelőnek találta őket. Részt vettek a háromhetes táborozáson 1940. július–augusztusban. Amikor hazaértek, jött megint Proka, és azt mondta, most mi hárman képezzük a JKISZ első aktíváját Zentán. Ajánlotta, hogy engem nevezzenek ki titkárnak. Első feladatunk az volt, hogy fiatalokat keressünk, és szervezzük be őket a munkába. Nekifogtunk.

Zentán a harmincas évek végén legálisan két góca volt a haladó mozgalomnak: az egyik a Munkásotthon, a szakszervezetek (URSSJ),

a másik a telepesek Budućnost népi ifjúsági könyvtára és olvasóterme (Narodna omladinska čitaonica i biblioteka „Budućnost"). Mindkét szervezetben már a haladó, antifasiszta, osztályharcos irányvétel volt az uralkodó. Csakhamar létesíteni tudtunk öt JKISZ-aktívát e szervezetek fiataljaiból. Közben Proka Sredojev, Fejős Klára vagy Baltásik Albert többször járt Zentán. Volt, hogy én mentem Kikindára, vagy Marija Anđić, vagy mindketten, és beszámoltunk a munkánkról, utasításokat, anyagokat kaptunk. Október derekán Proka úgy ítélte meg, hogy megvannak a feltételek a JKISZ helyi bizottságának létrehozásához. Bejelentette, hogy a következő alkalommal másodmagával jön.

Egy magas, fekete hajú fiatalemberrel érkezett, aki nagyon jó benyomást tett ránk. Kérték, vezessük el őket a pártbizottság titkárához. A JKISZ szervezése folyamán csakhamar megtudtam Sóti Oszkártól, hogy létezik Zentán a Kommunista Párt helyi bizottsága, és azt is, hogy Nagyabonyi Vince a titkára, aki asztalosmunkás, és Molnár Péter helyi bizottsági tag asztalosműhelyében dolgoznak együtt. Oda vezettük el a két elvtársat, ott beszélték meg, hogy Zentán a JKISZ és a JKP szervezetét kapcsolatba kell hozni egymással, meg azt is, hogy a pártbizottság közreműködésével alakuljon meg a JKISZ helyi bizottsága, amelybe ők két fiatal párttagot osztanak be: Rekecki Erzsébet harisnyagyári munkásnőt és Zabos József borbélysegédet. A JKISZ-bizottság többi tagja Anđić Marija, Horti István meg én. Azt is megbeszélték, hogy én legyek a JKISZ-bizottság titkára, akit a pártbizottságba is felvesznek, így lesz meg a JKISZ és a párt közötti kapcsolat, de Anđić Mariját és Horti Istvánt is felveszik a pártba.

A továbbiak során annyi munkám adódott, hogy professzionális forradalmárként működtem, természetesen a legkisebb anyagi jutalom nélkül, az egyetemet pedig egyszerűen mellőztem.

1940 végére körülbelül 40 tagja lett a JKISZ-nek, és további 40 szimpatizánsa, nagy többségük munkás, inas, segéd: Zsulyevity János, Tarapcsik Sándor, Nikola Zeković, Újházi Ilona, Döme Mária, Nagy Mélykúti János, Vukica Abramović, Jezdimir Krstić és mások. A diákok: Josip Langof, Dušan Krivokapić.

1940 novemberében Proka Sredojev tájékoztatott bennünket a JKP ötödik értekezletéről. Azt nem mondta meg, hogy hol tartották, de azt igen, hogy a párt ezt az értekezletet nagyon nagy sikerének tekinti. Ismertette értékeléseit Jugoszlávia belpolitikai és külpolitikai helyzetéről, arról, hogy sorsdöntő események közelednek, és hogyan készüljünk rájuk. Proka azt is megmondta, hogy a JKP főtitkára Tito, ekkor hallottam először ezt a nevet. Amikor Prokát hallgattam, akkor értettem meg, mi

■■■

is az értelme társa egy hónappal korábbi szavainak, amikor megkérdezte: van nektek tervetek arra, hogyan foglaljátok el a zentai városházát, a postát, a rendőrség épületét? Hogyan fegyverezitek le a rendőrséget? Én csak ámultam, senki nekünk ilyesmit nem mondott, ő meg azzal folytatta, hogy bizony erre is gondolni kell, mert sorsdöntő események várnak ránk. Csak a háború után, amikor a fényképét láttam az újságban, a képaláírásból tudtam meg, hogy Đorđe Zličić-Ciga volt az a magas, fekete hajú elvtárs, aki 1940 őszén Zentán járt Prokával, akkor a JKISZ Tartományi Bizottságának szervező titkára volt.

1940 legvégén a Cvetković–Maček-kormány betiltotta az URSSJ szakszervezeteket. A rendőrség Zentán is lefoglalta és elvitte a szakszervezetek irattárát, a helyiségek egy kisebb részét bezárta, lepecsételte, a többit nem, mert évekkel korábban megalakult Zentán a Sloboda munkás-kultúregyesület, olvasókör, és arra a betiltás nem vonatkozott. Attól kezdve ennek a szervezetnek a keretében folytattuk a munkát.

A szakszervezetek betiltására a JKP erélyes tiltakozó akciókkal válaszolt. Bakos Kálmán közölte velem, mennünk kell Szabadkára egy értekezletre. 1941. január 3-án tartották a Kertvárosban, Lazar Nešić vezette, ott volt Mayer Ottmár, Simokovics Rókus, Halász Gyula, Milutin Morača, Matko Vuković. Nešić tájékoztatott bennünket a történtekről és a párt álláspontjától, arról, hogy a Központi Bizottság kiáltványt adott ki. Egyik feladatunk volt ezt a kiáltványt röpcédulákon terjeszteni, másrészt, ahol megvolt rá a lehetőség, tiltakozó gyűlést, utcai tüntetést szervezni. Bakossal úgy ítéltük meg, hogy tiltakozó tüntetést szervezni nem tudunk, ahhoz nincs elég erőnk, nálunk nem vonulna ki elég ember, de a röpcédula-akciót vállaltuk, meg is kaptuk, és szét is szórtuk a JKP KB kiáltványát.

Szabadkán a rendőrség tolvajok után kutatva január 3-án este elfogta Halász Gyulát, aki ott volt azon az értekezleten (ő volt a JKISZ titkára Szabadkán), és megtalálta nála a röpcédulát. Nagyméretű lebukás következett. Nešić, Matko Vuković, Mayer Ottmár, Simokovics Rókus, a JKISZ hely bizottságának tagjai, Máriás József és mások lebuktak, Bakos Kálmánt is elárulta valaki, letartóztatták. A párt helyi bizottsága Zentán úgy ítélte meg, hogy a lebukás hozzánk is átterjedhet, elsősorban engem kereshetnek. Illegalitásba vonultam, kimentem Kevibe Tari Károlyhoz a tanyára, ott voltam két hétig, de időnként felkerestem az elvtársakat, és érdeklődtem, hogy keresett-e a rendőrség. Január végén végleg hazatértem. Illegalitásban is szerveztem a JKISZ munkáját, pártbizottsági ülésre is mentem, de ez az esemény megzavarta a munkánkat: emiatt nem kapcsolhattuk össze a zentai JKISZ-szervezetet a JKISZ szabadkai

körzeti vezetőségével, amellyel Nikola Kmezić révén már 1940 végén felvettem a kapcsolatot.

A letartóztatottakat április ötödikén, tehát a puccs után engedte szabadon a bíróság bizonyítékok hiányában. Engem meg, úgy látszik, azért nem kerestek, mert a lebukottak közül azok, akik ismertek, nem árultak el, akik pedig beszéltek, azok a nevemet se tudták.

Mennyire érvényesültek munkájukban a népfrontpolitika elvei?

A vajdasági menzán, a belgrádi egyetemista mozgalomban, a kikindaiak szervezetében igazi titói elvek uralkodtak. Proka Sredojev jól tájékoztatott bennünket a Komintern VII. kongresszusáról is. Következetesen működtünk, minden szektázás nélkül. A JKISZ szervezetében igen konkrét feladatokat bíztunk az egyes tagokra. Nemcsak a Munkásotthonban és a Budućnostban működtünk, hanem a Katolikus Legényegyletben, a Keresztyén Ifjúsági Egyesületben, a Kisgazdakörben, a Nagygazdakörben is, mindenütt, ahol fiatalok is rendszeresen összejöttek. Kerestünk ifjakat, akik hajlanak a haladó gondolatra, és találtunk is. Más lapra tartozik, hogy ez nem tarthatott sokáig, mert jött a fasiszta megszállás, és már azt megelőzően, 1941 januárjában a szabadkai lebukás.

Egy pártbizottsági ülésen a JKISZ munkája volt napirenden. Én tartottam a beszámolót, és amikor megnyitották a vitát, Lövei Mihály szinte elszörnyedve tette fel a kérdést: „Hogy mertetek ilyen gyorsan ennyi embert bevenni a JKISZ-be, ilyen gyorsan féllegális kapcsolatot teremteni ennyi szimpatizánssal? Ha ez így van, akkor a rendőrség már mindent tud a JKISZ-ről is meg a pártról is. Akkor oda a konspiráció."

Ekörül vita támadt. Az a kérdés is felmerült, hogy a JKISZ önálló szervezet-e. Hivatkoztam a párt meg a JKISZ álláspontjaira, de ő csak azt tudta, hogy amit a párt irányít, azt a párt irányítja, és másnak nincs semmifajta önállósága. Végeredményben nem is arról volt szó. A JKISZ azokban az években tökéletesen a JKP vonalát követte, de megfelelő önálló mozgással, kezdeményezéssel.

A JKISZ zentai helyi bizottsága feladatul kapta, hogy létesítsen JKISZ-szervezeteket a Zentai járás területén is az egyes településeken. Sikerült JKISZ-szervezetet létesíteni Adán 1940 októberében. Úgy került rá sor, hogy Bakos Kálmán, a párszervezet járási bizottságának titkára meghívott Adára egy értekezletre, amelyet ő maga szervezett, és megkért, hogy beszéljek a JKISZ-ről. Az ülést Marija Jakovljevićék házában tartottuk, és az volt a JKISZ adai szervezetének alakuló ülése. A szervezet tagjai voltak: Sterbik Sándor, Kelemen Mátyás, még néhány fiatal, közöttük

egy-két lány meg egy-két szerb is. Ezzel az adai szervezettel rendszeres kapcsolatot tartottunk fenn, mentünk hozzájuk ülésekre, politikai iratokat vittünk, illegális anyagot is, ők is jöttek Zentára. A zentai JKISZ-bizottságban Horti Istvánt bíztuk meg, hogy tartsa a kapcsolatot a JKISZ-szervezetekkel a járás területén. Moholra is eljutottunk, ott is sikerült találnunk hét fiatalt, akiket felvettünk a JKISZ-be, az egyiknek Hegedűs volt a neve. Mentünk Kanizsára is, de ez az utunk nem járt sikerrel, akárcsak az, amikor Bakossal Adorjánban jártam. Zenta határában, Keviben szintén találtunk egy tagot, Tari Károlyt, aztán Gunarason Baka Istvánt.

Igencsak szabadon dolgoztak, rengeteg emberrel érintkeztek, és a konspiráció nem lehetett valami nagy. Most hogy értékeli, a tömegesítésnek akkor valóban nem voltak káros következményei?

Ami a munkaformákat, a tömegesítést illeti, arról megvoltak a Kommunista Párt álláspontjai, az a titói vonal volt, a Népfront-vonal, az, hogy a JKISZ forduljon az ifjúság nagy tömegei felé. Arra viszont nagyon vigyáztunk, hogy melyek azok az irataink, magyarázataink, amelyeket csak konspiráló embereknek mondhattunk el, és mi az, amit másoknak is elmondhatunk. Esetleg olyan féllegális dolgokat, amelyek, ha éppen a rendőrség kezébe kerülnek, illetve a fülébe jutnak, azok alapján vádat emelni ellenünk nem tudnának. Volt nyilvános tömegmunka is a JKISZ irányításával. A munkásotthonban rendszeresen készítettünk faliújságot, az egész falat beborítottuk vele. Abba sok mindent írtunk, képeket is kiragasztottunk, de csak olyasmit, ami nem minősíthető törvényellenesnek. Ugyanott hetenként voltak rendezvények, szavalatok, Petőfi, József Attila versei hangzottak el, felolvastunk a *Híd*ból, rövid jeleneteket, énekszámokat adtunk elő a Rácz Vince által vezetett énekkarral, teli terem előtt. Hasonló legális működést fejtettünk ki a Buducnost népi ifjúsági olvasókör és könyvtár keretében a Kolónián.

Milyen méretű volt a rendőrségi megtorlás?

Semmilyen. Rendőrségi megtorlás az alatt az idő alatt Zentán minket gyakorlatilag nem ért. Volt emberünk a rendőrségen, aki figyelmeztetett bennünket, ha veszély fenyegetett. Másrészt volt néhány civil ruhás rendőr, detektív, aki el-eljött némely nyilvános összejövetelünkre, rendezvényünkre, de nem avatkozott be, mert nem volt rá oka, vagy esetleg megpróbált beavatkozni, de akik közvetlenül mellette voltak, annyira

körülvették, paroláztak vele, és elvonták a figyelmét, hogy nem tudott szóhoz jutni.

Provokatőrök nem voltak Zentán?

Nem voltak.

Olyan jól megválogatták az embereket?

Igen. Ebben mondjuk Lövei Mihály, aki az egyik legrégibb párttag volt Zentán, nem hitt, és mindig attól félt, hogy a JKISZ is, meg a párt is lebukik, és a rendőrség felgöngyölíti az egész szervezetet, de ez nem történt meg.

A JKISZ-ben nem voltak külön magyar és szerb szervezetek?

Nem. Nemzetiségi alapon elkülönülő aktívák szervezésére nem is gondoltunk. Igyekeztünk felvenni tagokat a JKISZ-be minden nemzetiség soraiból, de ha egy városrészben csak szerb, illetőleg Crna Gora-i vagy csak magyar tagjaink voltak, ott ők alkották az aktívát.

Csírázott-e valamiféle nézeteltérés nemzetiségi vonalon?

Nem. Nagyon következetes nemzetköziség és összefogás érvényesült. Voltak külön események, amelyeken ezt ápoltuk, teljesen osztályalapon szervezkedtünk, a zentai kultúréletben, a közéletben, a nyilvánosság előtt is így léptünk fel. Jelentős esemény volt egy-két évben a szakszervezeti művelődési egyesület és a telepesek Budućnost nevű szervezetének közös rendezvénye az Eugen nagytermében. Nušić *A hatalom,* Kočić *Borz a bíró előtt* című műve meg más jelenetek, szavalatok, zene, ének volt műsoron szerb és magyar nyelven. Az előadás magyar–szerb kézfogással kezdődött a színpadon Burić Mirko, a Budućnost elnöke meg Takács István, a több évtizede ismert agrárszocialista napszámosember között: zdravo, druže – barátság, elvtárs. Se a pártban, se a JKISZ-ben Zentán nemzetiségi alapon semmiféle bonyodalom nem volt. Az osztályhelyzetből adódóan olyan fölfogás uralkodott, hogy nekünk, proletároknak, dolgozó embereknek össze kell fognunk nemzetiségre való tekintet nélkül, és úgy érzem, meg akkor is úgy éreztem, hogy itt kizárt bármiféle elkülönülés, nézeteltérés.

Megjegyzem, a zentai pártszervezetnek az 1938–1940-es években nem volt szerb tagja sem a helyi szerbség, sem a telepes lakosság soraiból. A

főleg magyar munkásokból alakult sejtek nem kerültek szorosabb kapcsolatba szerb haladó körökkel és egyénekkel, hogy soraikból is felvehettek volna tagokat. A JKISZ szervezete létesített ilyen kapcsolatokat már az indulásnál, beszervezett telepes, de helyi szerb fiatalokat is, és ezek közül néhányat felvettek a pártba is. Volt a pártnak két zsidó tagja: dr. Gerő István fogorvos és Spíró Mátyás joghallgató, az előbbi igen tevékeny tagja volt a JKP helyi bizottságának is.

Vajdaság-szerte a kisebbségek, a magyarok részvétele is igen számottevő volt a munkásmozgalomban. Ehhez bizonyára hozzájárult a pártnak a nemzeti kérdésben elfoglalt következetes álláspontja is, Az itteni magyarság tehát a munkásmozgalomtól várta kisebbségi jogainak érvényesítését is. A JKISZ ülésein felmerültek-e ilyen kérdések?

Hogyne. Beszéltünk a nemzeti kérdésről. Lenin álláspontjaiból indultunk ki, meg a párt álláspontjaiból. Titónak, a JKP-nak akkor már nagyon határozott álláspontjai voltak, amelyeket megkaptunk a *Proleter*ben, a *Komunist*ban vagy szóbeli magyarázatokban. Ezeket igen gyorsan megértette és magáévá tette mindenki. Érthető, hogy akiknek a sorsa közös, életkörülményei többé-kevésbé azonosak, ha eltérő is az anyanyelvük, akkor is jól megértik egymást.

A JKISZ-ben kifejtett munkássága során emlékszik-e esetre, amikor valamilyen kisebbségi sérelem szóba került?

Kisebbségi sérelem? Nem.

Mondjuk arról volt-e szó, hogy az anyanyelvű iskoláztatás nincs megoldva?

Senki nem vitatta el, hogy a magyarság abban az országban nemzetileg is elnyomott. De hát az a szerb nagyburzsoázia, a Cvetković–Maček-kormány meg az előző kormányok, Sándor király meg Pavle herceg politikája, és mi ez ellen harcoltunk egységesen, egyetértve, magyarok is, szerbek is.

Amikor ezt mondom, valakinek úgy tűnhet, mintha én internacionalistának születtem volna. Dehogy, dehogy… Se nem születtem annak, se nem nevelt ilyenné a családom, se az Alvég, se a Tisza-part, se az iskola. Akkoriban a magyarok között túlsúlyban volt a magyar nemzetieskedés.

A dolgozó parasztság, részben a munkásság, a kisiparosok, polgárok úgy gondolták, azért nehéz nekünk, mert Jugoszláviában élünk nemzeti kisebbségként, és a kiút: jöjjenek a magyarok, csatoljanak bennünket Magyarországhoz. A szerbeknél is megvolt a szerb nemzetieskedés, ezt szította a hivatalos politika is, és a szerbség (a lakosság jó kétharmada magyar volt, egy része helyi szerb, más része telepes, Crna Gora-i, akiket a húszas évek elején telepítettek ide, meg volt ezeregynéhány zsidó) nagyobb része az uralkodó nacionalizmus befolyása alá került. A JRZ mint politikai párt megkapta a szavazatok többségét, de nemcsak a szerbektől meg a zsidóktól, hanem a magyaroktól is. Köztudomású, hogy a telepeseket a régi jugoszláv kormány többek között azzal a céllal is telepítette erre a vidékre, hogy ilyen módon is változtassanak a lakosság nemzetiségi összetételén.

De nemcsak szavakban nyilvánult meg a nemzeti gyűlölet, ami eléggé átterjedt a fiatalokra, hanem néha tettekben is. A gyerekek között, főleg a Tisza-parton meg a belvárosban, magyar és szerb bandák szerveződtek. Ezt így kell mondanom, hogy bandák, mert valóban azok voltak. Elég sokszor megütköztek egymással, de úgy, hogy egyesek véres fejjel hagyták el a csatateret. A város belterén volt a félbemaradt nagytemplom, magas falai ott meredeztek, a magyar csoportoknak ez amolyan fellegvára volt. Meg-megtörtént, hogy onnan kövekkel dobálták meg a szerb gyerekeket, és nem nézték, hogy a kő hova talál. Az is megesett, hogy többen közrefogtak egy magányosan haladó szerb gyereket, és elverték. Megtörtént mindennek a fordítottja is, én is kaptam ilyen verést szerb gyerekektől. Ez késztetett gondolkodásra, hogy mi is történt, miért veszekszünk, mi értelme van ennek? Rájöttem, nem érdekünk se nekünk, magyaroknak, se a szerbeknek, hogy verekedjünk. És kiváltam Bálint Laci bandájából.

Olaj volt a tűzre egyes idősebb telepesek viselkedése is. Megkapták a földet és a házat, a földet azonban nemigen tudták művelni, és nem is bírták, a legtöbbjük kiadta haszonbérbe, magyaroknak. Ezek között nagy volt a földéhség, sok volt a földnélküli, napszámos, megérte volna nekik bérbe venni a földet. Amikor azonban beért a termés, meg-megtörtént, hogy a telepes a haszonbért is felvette, meg a termést is. Ha a magyar tiltakozott, akkor megverték kint a határban, a puskát is ráfogták. Ezek a telepesek úgy gondolták, övék az ország, és az egyszerű magyar parasztemberekkel, földmunkásokkal szemben így is fölléphetnek, nem kell félniük, hogy a hatóság védelmébe veszi a magyarokat. Nem is vette.

A bírósági eljárások során se?

■■■

Nem is tudok róla, hogy ilyen ügyben bíróságra mentek volna a magyarok. Ilyen körülményeken is múlott, hogy a magyar parasztok, de az egész magyar lakosság hogyan tekintett a telepesekre (azt ne is említsem, hogy a régi jugó földreform során a magyarok nem kaptak földet). Hosszú éveken át nagy szakadék volt a magyarok és a szerbek, főleg a telepesek között. Igencsak elgondolkoztam, mi itt a tennivaló, hogyan lehetne megszabadulni a félelemtől., rettegéstől, bizonytalanságtól. Ebben a vívódásomban ismertem fel, hogy a nemzeti virtusnak, gyűlölködésnek, uszításnak semmi értelme. Egy-két év alatt rájöttem, hogy a nacionalizmus nem vezet jóra. Ez részben bekövetkezett már a zentai algimnáziumi évek folyamán. Mire érettségiztünk, már több szerb gyerekkel is barátkoztunk, sokra értékeltük, hogy Vojnović pópa, aki szerb nyelvet tanított, magyarul is megszólalt az órán. Ismertem helyi szerb embereket a Tisza-parton, akik magyarul is beszéltek, és akikről láttam, hogy egyáltalán nem gyűlölik a magyarokat. Hozzánk is eljárt az öreg Savić Dušan bácsi egy-egy kisüveg pálinkára. Szerettem beszélgetni vele, becsültem az öreget. Eljutottam egy más eszmei igazodáshoz, amelyben az emberség volt a legnagyobb érték.

Amikor a JKISZ-t megszerveztük, abban is voltak szerbek, elsősorban éppen telepes fiatalok. Gyakorlatilag az idősebb telepesek is elégedetlenekké váltak, nem boldogultak, és nem kapták meg azt a segélyt a hatóságtól, amit talán ígértek is nekik, meg amit elvártak. Gyerekeik legtöbbjét sokkal nagyobb arányban iskoláztatták, mint a magyarok, még a szegényebbek is. A felső osztályba járó gyerekek már Szabadkára jártak, ott kapcsolatba kerültek haladó népi mozgalmakkal, eszmékkel, sőt a kommunista szervezettel, a mozgalommal is. Ezek – főleg Mirko Burić és Milivoj Krivokapić – a Telepen létrehozták a Buducnost olvasókört, amit aztán a JKISZ is a lehető legnagyobb mértékben támogatott. Nagy eredményünket láttuk abban, hogy a fiatalabb nemzedék, szerbek és magyarok, áthidalták a szakadékot. A magyarok ki-kijártak a Buducnostba, a Kolóniára, a szerb kolonisták bejártak a szakszervezetbe, ha nem is sokan, de megvolt köztünk a kapcsolat.

Elérkeztünk 1941 húsvétjához, amikor Zentára „bejöttek a magyarok…”

Néhányan a JKISZ-tagok közül, főleg Farkas Nándor meg én, igen komolyan vettük, hogyha jönnek a fasiszták, akkor ellenállunk. Gondoltuk, hogy majd a hadsereg is ellenáll. El is készítettünk egy röpcédulát szerb és magyar nyelven, amelyben ellenállásra hívtuk fel az embereket

(a Manojlović ügyvéd irodájában gépeltük záróra után, a kulcsot Vasa Roknić, az ügyvédbojtár adta nekünk, akit Belgrádból ismertem mint kommunistát). Ahogy forrósodott a helyzet, és bekövetkezett március 27-e, a puccs, de ugyanakkor a nagy tömegmozgalmak is, és érvénytelenítették a csatlakozást a hitleri paktumhoz, időszerűvé vált, hogy megcsináljuk a tervezett röpcédula-akciót. A pártbizottság azonban ezzel nem értett egyet, mondván, hogy ellenállás vagy lesz, vagy nem, és ha ezt a röpcédulát (amelynek szövegét együtt fogalmaztuk a párttitkárral, Nagyabonyi Vincével) terjesztjük, akkor a bevonuló hatóság mindjárt látni fogja, hogy itt komoly szervezkedés van, és lebukhatunk. Végül Farkas meg én nem tudtunk mást tenni, elégettük a pártszervezet 300 példányban megsokszorosított szövegét.

A JKISZ-ből kapott utasítás miatt se helyeseltük ezt. Amikor ugyanis március 27-én a rádió bemondta a Cvetković–Maček-kormány megdöntésének hírét, Kikindán megkerestem Milorad Arsenovot. Készülni kell a fegyveres ellenállásra – mondta egyértelműen.

Április 6-án reggel Zenta lakossága látta, hogy német repülőgépek rajai repülnek fölöttünk Belgrádot bombázni. Visszatérőben egyes gépek Zenta felett is köröztek, géppuskáztak, a vasútállomásnál néhány ember életét vesztette. A Tiszán egy fűzfalombbal jól álcázott hadihajó rálőtt egy német gépre, az egy ideig kereste, de nem tudta megtalálni. A jugoszláv hadsereg pedig kezdett visszavonulni. Néhány napon át jöttek az egységek Bánátból is, át a zentai hídon, és kanyarodtak dél felé.

Amíg a német repülőgépek kötelékei délnek repültek a fővárost bombázni és a Tisza-parti polgárok, kisemberek, parasztemberek, munkások, iparosok nézték őket, kicsit el voltak ragadtatva a német technika fölényétől, meg örültek, hogy elkezdődött a támadás Jugoszlávia ellen, mert számukra ez azt jelentette, hogy jönnek majd a magyarok. Én azokban a pillanatokban, ott az utcánk sarkán szembeszálltam az ilyen nézetekkel, és fennhangon erősítgettem, hogy se Hitler, se Horthy nem hoz nekünk felszabadulást, csak a Szovjetunió hozhatja meg a dolgozó emberek igazi szabadságát. A polgárok közül egyesek fölhördültek, dühítette őket, amiket mondtam.

Csak néztük a jugoszláv hadsereg visszavonulását. Mintha minden tisztjének, katonájának kitörölték volna emlékezetéből a fogadalmat, hogy védi a hazát. A magyar hadsereg még nem jött. Nagypénteken, 11-én hajnalban nagy robaj ébresztett fel: a jugoszláv hadsereg felrobbantotta a hidat a Tiszán. Az utolsó egységek is elvonultak. Aznap este megjelentek a magyar elővédek a városban. De megjelentek civilek is, gyanús alakok, és elkezdték letartóztatni az embereket főleg azzal az ürüggyel, hogy a

házukból lőttek. Volt ebben egyéni bosszú is a helyi magyarok részéről. A honvéd kötelékek szombaton, 12-én vonultak be a városba.

Tény, hogy a város magyar lakosságának döntően nagyobb része felszabadítóként fogadta Horthy Miklós katonáit, kaláccsal, borral, virággal, tapssal, éljenzéssel, végig a Szabadkai utcán. Folytatódott az előző esti akció, betörtek a telepes házakba, embereket hurcoltak el, a városi csőcselék széthúzta a telepesek vagyonát. Az egyik házba egy honvéd bedobott egy kézigránátot, az egész Samardžić család ottveszett, tizenketten, a nagyapától a legkisebb unokáig. Embereket lelőttek az utcán, a szerb temetőcsőszt is, azzal a megindoklással, hogy a temetőből is lőttek. Lövések hallatszottak, de megrendezett lövöldözés volt az, nem ellenállás, provokatőrök adták le a lövéseket. Azt hiszem, talán egy-két olyan szerb ember akadt, aki tényleg rálőtt a honvédekre, sikerrel vagy sikertelenül, de említésre méltó ellenállás velük szemben nem volt (kommunista vagy ifjúkommunista egy sem lőtt). Megtelt a börtön, aztán éjszaka vitték a Tiszára az embereket, lelőtték és bedobálták a folyóba őket. A felszabadulás utáni kutatások során sikerült elkészíteni azoknak a talán teljes és pontos névjegyzékét, akiket ezekben az első napokban megöltek, szám szerint hetvenegynéhány embert.

A megszállás első napjaiban mennyire volt a megszállónak pontos nyilvántartása a kommunistákról?

Az első időben nem volt. A régi jugó zentai és nem csak zentai rendőrség nyilvántartása valószínűleg legnagyobbrészt rendelkezésükre állt, de a párt és a JKISZ zentai szervezetéről ott adatok nem voltak. Mindamellett, hogy a JKISZ az ifjúság körében ennyire kifejlesztette tevékenységét az illegális, féllegális és legális munkaformákban is, az ifjúkommunisták nem buktak le, a zentai pártszervezet tagjai sem, így azt hiszem, hogy a zentai városi katonai parancsnokság rendőrségi részlege 1941 júniusában–júliusában még nem rendelkezett adatokkal. Mégis 1941. június végén, amikor Hitler csapatai elindultak a Szovjetunióba, és Magyarország is hadat üzent a Szovjetuniónak, az általános vezérkari utasítás alapján őrizetbe vették a kommunistagyanús elemeket. A szakszervezetre, a munkásotthonra vonatkozó adatokból indultak ki, itt külön rendelkezésükre állt a régi nyilvántartás, és ebben szerepe volt annak is, hogy a királyi kormány 1940 utolsó napjaiban betiltotta az URSS szakszervezeteket, és a rendőrség a zentai szervezetek irattárát is lefoglalta.

Június 28-án letartóztatták Nagyabonyi Vince párttitkárt, Patócs Vilmos párttagot, Gombos Béla JKISZ-tagot meg engem, aki a JKISZ

titkára és a párt helyi bizottságának tagja voltam. Ott voltunk a kezükben. A kihallgatáson tagadtuk, hogy bármiféle kommunista szervezkedésről tudomásunk volna, még kevésbé, hogy mi ilyesmiben részt vettünk. Engem külön amiatt faggattak, hogy mint egyetemi hallgató miért jártam a munkásotthonba, a szakszervezetbe, mi keresnivalóm volt a munkások között. Azt mondtam, hogy magyar helyesírási tanfolyamot vezettem, amire felkértek. Valóban vezettem helyesírási tanfolyamot is – többek között. Időközben letartóztatták még Farkas Nándor JKISZ-tagot és Mészáros Károly párttagot, aki Belgrádból jött haza a bombázás után. Rajtam kívül mindenkit kiengedtek augusztus 9-én, engem tartottak leggyanúsabbnak, és a városi katonai parancsnok véghatározatával internáltak a topolyai táborba. Volt néhány mozzanat, ami számukra alapul szolgálhatott.

Amikor letartóztattak, több könyvet elvittek tőlem a Tisza-parti házunkból, így Rézler Gyula *A magyar munkásság kialakulása* című munkáját vagy egy könyvet a Szovjetunióról, amely Budapesten jelent meg. Volt ugyanis valamivel több mint másfél év a Hitler–Sztálin-egyezmény időszakában 1939 augusztusától, amikor Budapesten is megjelenhettek olyan kiadványok, amelyek a Szovjetuniót pozitívan mutatták be. Kihallgatásomkor a rendőrkapitány azt feszegette, hogy egyetemi hallgató létemre miért érdeklődök ilyen dolgok iránt. Aztán külön rámutatott egyes lapszéli jegyzeteimre, vagy arra, hogy némely szövegrészeket aláhúztam, azzal a megjegyzéssel, hogy különös figyelemmel tanulmányoztam én ezt a könyvet a Szovjetunióról.

De nem csak ez volt. Mialatt ellenem a vizsgálat folyt, a házunk udvarában és környékén az emberek arra lettek figyelmesek, hogy fogynak a csirkék. Meg is láttak egy menyétet, ahogy beszaladt a szalmakazlunk alá. Miközben átforgatták a szalmakazlat, előkerültek bizonyos iratok. Amikor a menyét fészkét megtalálták a kazal alatt egy jutazsákon, kihúzták a zsákot, abban jó sok puskagolyó volt elrejtve. A szomszédok is részt vettek a menyétüldözésben, és csakhamar híre ment, hogy elfogták a menyétet meg nem tudom hány kölykét, de annak is, hogy miket találtak még. Anti bátyám nem jó szemmel nézte a működésemet (volt eset, hogy nálunk tartottunk illegális JKISZ-ülést, és hogy zavarjon bennünket, képes volt kicsavarni a biztosítékot, de mást azért nem tett ellenünk), és amikor előkerültek ezek a dolgok, külön a puskagolyók, azt mondta, ő ezt mind elviszi a rendőrségre. Homolya Laci bácsi, a szomszéd szólt közbe: „Ne tegyetek ilyet, az isteneteket, statárium van. Misát fölakasztják érte." A másik bátyámhoz, a fiatalabbikhoz fordult: „Vince, rakd ezt egy szatyorba, ülj a csónakba, és ereszd le a Tisza fenekére!" Vince így is tett, úgyhogy ezekből a dolgokból a rendőrség kezébe semmi sem került.

■■■

Csak a híre…

A híre igen, és annak nyomán külön vizsgálatot folytattak, de Homolya Laci bácsi meg az édesapám kioktatták mindazokat, akik ott voltak, hogy mit mondjanak, és tagadják, hogy valamiféle iratokat vagy puskagolyót találtak nálunk. A mese keringett, változott, később mesélte apám, hogy már gépfegyverről, sőt repülőgépről is beszéltek. Megtörtént, hogy a nyomozók közrefogtak egyes embereket, külön a gyerekeket, akik a menyétüldözésben részt vettek, meg is pofozták őket, de valamennyien kitartottak amellett, hogy csak menyétkölyköket találtak, semmi mást. Bizonyítékhoz tehát nem jutottak, de a híresztelés alapján növekedett a gyanú, és nem helyeztek szabadlábra, hanem internáltak.

A JKISZ milyen akciókat szervezett a megszállás után?

Egy darabig eléggé nagy volt a passzivitás. A pártbizottságnak az volt a véleménye, hogy konspirációs okok miatt meg se ismerjük egymást az utcán, mert nem tudjuk, milyen ez a hatóság, mit tud. Határozott utasítást adtak, hogy ne tartsunk összejöveteleket, sőt még olyan vélemény is volt a pártbizottságban, hogy várjuk meg a kapcsolatot a Kommunisták Magyarországi Pártjával. Mi JKISZ-tagok ezt részben betartottuk, részben nem. Naponta találkoztunk néhányan, JKISZ-tagok (Farkas Nándor, Horti István, Nagy Mélykúti János). Első és legfőbb tennivalóként azt jelöltük ki, hogy nyújtsunk védelmet a telepeseknek, JKISZ-tagoknak, mert megtörtént az is, hogy a honvédek puskacső elé állítottak egyes telepeseket. Hemző János, egy magyar JKISZ-tag pedig a telepesek elé állva azt mondta, inkább őt lőjék le, mint azokat a becsületes embereket. Előfordult, hogy valahova becsöngettek, és Gombos Béla JKISZ-tag nyitott nekik ajtót azzal, hogy más nincs a házban, csak ő, pedig benn voltak a telepesek is.

A másik feladat az volt, hogy gyűjtsünk fegyvert. Amikor 11-én a reggeli órákban a zentai kaszárnyából elvonult az utolsó régi jugó egység is, hátrahagyott elég sok puskát, töltényt, lovat, nyerget, zsírt, lisztet, a nép meg mindent széthúzott. Onnan vittünk mi is puskát, kézigránátot, töltényt, nem sokat. Sajnos úgy alakultak a dolgok, hogy ezeket nem használtuk.

A megszállás utáni napokban mi, JKISZ-tagok úgy működtünk, ahogy tudtunk. A pártbizottság, a pártszervezet magunkra hagyott bennünket, mi továbbra is csináltuk a fasisztaellenes propagandát. Amikor jobban megszerveződött a megszálló hatóság, akkor már óvatosabbak lettünk. A

zentai polgárok a városi katonai parancsnokság, illetve a városi elöljáróság civil részének a szolgálatába álltak. Gyakorlatilag minden fontosabb pozícióba Magyarországról jött embert tettek, nem idevaló „csetnik magyart", de kevésbé jelentős hivatalnoki munkákra meghívtak helyi embereket is. Igencsak felfigyeltek azokra, külön a fiatalokra, akik nem mentek. Emlékszem, egyszer valaki dühösen kirohant rám az utcasarkon az emberek előtt: „Na, te se mész, Misa, te kommunista, téged is be kellene dobni a Tiszába, ahogy a dobrovoljacokkal csinálták!" Akkor Horti Istvánnal meg Farkas Nándorral úgy ítéltük meg, hogy talán célszerű lesz nekünk is vállalni valamit. Gondoltuk, átmenetileg vállalunk valami jelentéktelenebb munkát, hogy ne szúrjunk szemet senkinek, ne legyünk gyanúsak. Ez azt is jelenti, hogy beférkőzünk a megszálló apparátusába, és valami hasznosat is tudunk tenni a párt és a JKISZ számára. Április 18-a táján vállaltam gépírói munkát. Az egyik gazdasági hivatali tiszt mellé osztottak be, diktált fogyasztásianyag-igényléseket, leltárakat stb. Nem volt sok munka, és szabad időmben ott bent a mi propagandaszövegeinket gépeltem matricára vagy vegyi indigóval, amit aztán hektográfmasszán sokszorosítani lehetett. Másrészt – főleg Horti meg én – elvittünk a városházáról vegyi indigót, sokszorosításhoz papírt, hektográfmasszát, matricát, olyan dolgokat, amelyek jól jöttek a JKISZ és a párt technikájának.

Két hétre rá Budapestre mentem beiratkozni az egyetemre (a párt meg a JKISZ álláspontja is az volt, hogy menjünk és kérjük mindjárt a katonai halasztást). Amikor visszaérkeztem, Zentára jött Mayer Ottmár, és üzent, hogy beszélni akar velem a rakparton. Akkor mondta meg, hogy a párt helyi bizottsága nagyon elitéli, hogy dolgozni jártunk a városházára. Persze elsősorban engem kellett bírálni, mert én voltam a JKISZ helyi bizottságának a titkára. Mellesleg, mondom, belépett a városházára dolgozni Katona János, az egyik legrégibb zentai kommunista, Takács István, az öreg agrárszocialista párttag és Thurzó Lajos is. Mindegy, a párt helyi bizottságában nagyon rossz véleménnyel voltak erről a lépésemről, és azt mondták Mayer Ottmárnak, hogy ne is hívjon meg a bizottság ülésére, mert akkor ők nem jönnek (elsősorban Lövei Mihály vélekedett így). Ottmár azt mondta: „Lehet beszüremleni a megszálló apparátusába, de csak akkor, ha előzőleg megbeszéled a pártszervezettel, és megkapod rá a beleegyezést. Így nem tudják, mi történt, és azt hiszik, hogy árulást követtél el, habár megmondtam nekik, kizárt dolog, hogy Olajos Mihály átállt az ellenség oldalára. Nem tudtam őket meggyőzni, hogy hívjunk meg, és nyilatkozz, pedig akkor másként alakulhattak volna a dolgok. Tényleg nagy politikai hibát követtél el ezzel a lépéseddel, és megmon-

dom neked, hogy ez egész életeden át kísérni fog." Igaza lett. Nagyon őszintén, emberien beszélt, meghallgatott, minden szavamat mérlegelte, ami akkor nagyon jólesett.

A helyi pártbizottság úgy döntött, hogy levált a JKISZ titkári pozíciójából, ugyanígy Horti Istvánt a JKISZ helyi bizottsági tagságáról, párton kívül helyez három hónapra, tehát a párt helyi bizottságában se lehetek. Politikai munkát folytathatok a három hónap próbaidő alatt, de csak olyan emberekkel, akik nem tagjai se a pártnak, se a JKISZ-nek. A párt- és JKISZ-technikát pedig vigyem el Nagyabonyi Vincének, a párttitkárnak. Látva a helyzetet, elfogadtam a bírálatot, a technikát elvittem Nagyabonyihoz. Megmondtam Ottmárnak is, Nagyabonyinak is, hogy tettekkel fogom megmutatni, hol állok, a fasiszták vagy a kommunista mozgalom oldalán.

Amikor ezeket elmondtam Farkasnak, Hortinak, Tarapcsiknak és másoknak, nem értettek egyet a pártbizottság véleményével, szidták érte elsősorban Löveit, és arra biztattak, hogy ne hajtsunk fejet, még nekem kellett csillapítanom őket. Gyakorlatilag továbbra is együttműködtünk, gyűléseztünk JKISZ-tagokkal is, de igyekeztünk másokat is bevonni. Amikor Mayer Ottmár közölte velem a pártbüntetést, a városházán még aznap kijelentettem a főhadnagynak, hogy másnaptól nem jövök, mert beiratkoztam az egyetemre Budapesten, és arra kell összpontosítanom. Ezt tudomásul is vették, és közreműködésem egyik napról a másikra megszűnt. Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót, és a városi katonai parancsnokság rendőrségi részlege a honvéd vezérkar főnökének utasítására kommunistagyanús elemek után szimatolt, egy nyomozó-detektív jelentése alapján, amelyben nemcsak én szerepeltem, hanem Katona János, Farkas Nándor, Horti István és Thurzó Lajos is, a városi katonai parancsnok azonnal fölmondott mind a négyüknek. Kidobták őket mint kommunistákat, akik beszüremlettek az apparátusukba. A fasiszták tehát így ítélték meg a lépésünket.

Mielőtt Nagyabonyi 1941. augusztus 9-én kiment volna a zentai fogdából, azt mondta: „Misa, látom, ugyanaz maradtál, aki voltál (mert a rendőrségen semmit sem vallottam be se magamról, se másról), ha kimegyek, javasolni fogom, hogy a pártbizottság szüntesse meg a büntetésedet." Erre sor is került, és amikor a topolyai táborban meglátogatott a menyasszonyom, Nagy Mélykúti Franciska meg János, a bátyja, akkor azt az üzenetet hozták Székely Ilonától, a párt helyi bizottságának tagjától, hogy újból érvényes a párttagságom.

A táborban elég sok kommunista vagy kommunistagyanús személy volt. Egy részükről tudtam, hogy tényleg párttagok, JKISZ-tagok:

Simokovics Rókus, Matko Vuković, Halász Gyula, Gál István és még sok más elvtárs. Mindjárt befogadtak a szervezetükbe, az illegális munkába, csoportokba szerveződve egyrészt a fronthelyzetet tárgyaltuk, másrészt a politikai eseményeket, a tábori helyzetet kommentáltuk. Besúgók ellen is védekezni kellett, fel kellett fedni őket, értesíteni az elvtársakat, mert a táborparancsnok igyekezett besúgókat szerezni magának. Megvitattunk nagyobb témákat is: forradalom, osztályharc, földkérdés, nemzeti kérdés stb. Egy csoportban voltam dr. Hock Rudolffal, Guszman Józseffel, Gál Istvánnal. Persze beléptem a kollektívába, oda mindenki beadta a kintről kapott élelmiszercsomagot, és a tábori porció után abból mindenki egyformán részesült. Olvasócsoportokat is szerveztünk, mert hozzá tudtunk jutni legálisan kiadott haladó könyvekhez is. A kommunistagyanúsakat külön szakaszba zárták, és amellett, hogy a tábort szögesdrótkerítés és őrök vették körül, a mi szakaszunkat még a körön belül is őrizték. A nagy épület betonpadlásán helyeztek el bennünket, egy ideig még vécére se engedtek, hanem küblik voltak. Időnként jöttek a táborba nyomozók, felsorakoztatták az egész tábort, és szemlét tartottak, néha kiemeltek valakit, és elvitték. Topolyán már működött a nyomozóközpont az úgynevezett Ádám-házban, egyes táborlakókat ott nagyon megkínoztak. Voltak, akik visszakerültek a táborba, másokat elvittek Szabadkára. Amikor Rókus, Matko meg a többiek befogadtak, nagyon jól tudták, mi történt velem Zentán, de ez számukra nem volt akadály. Egyébként főleg az a gondolat, felismerés érlelődött meg bennem a zentai fogdában, de még inkább a topolyai táborban, hogy az igazi harcos ember semmilyen körülmények között sem lehet passzív. Minden körülmények között meg kell találnia a lehetséges tennivalót. 1943. április 3-áig voltam a táborban, és egész idő alatt jelen voltam a tábori pártszervezetben, olvasócsoportokat vezettem, felolvastam, magyaráztam az eseményeket. A táborparancsnok hallott erről és figyelmeztetett, maradjak békén, mert „aki korpa közé keveredik, megeszik a disznók".

1941. október elsejére virradóra kezdődött a zentai párt- és JKISZ-szervezet lebukása. A pártbizottság három tagját tartóztatták le: Molnár Péter párttitkárt, Nagyabonyi Vincét és Ősz Szabó Jánost. Október 6-án este megérkezett a táborba két csendőr, Gál István-Jumbó JKISZ-tag barátom megsúgta, úgy hallotta, értem jöttek, és hajnalban visznek Zentára.

Azon gondolkodtam, hogy megszököm. Mihelyt a táborba hoztak, üzentem a zentai pártszervezetnek, utasítsanak, hova menjek. Azt válaszolták, ne szökjek meg, mert nem tudnak elrejteni, a háború nem fog sokáig tartani, várják a szovjet ejtőernyősöket. Még nehezebb helyzetbe

kerültem volna, ha október 6-áról 7-ére virradóra megszököm. Mégis ezen törtem a fejem. Éjszaka kikéredzkedtem vécére, fegyveresek kísértek, megduplázták az őrséget a tábor körül, és semmi lehetőség sem volt arra, hogy megszökjek. Hajnalban pedig szólítottak, a két csendőr lánccal összekötözte a kezem és vitt Zentára.

A Tunel vendéglőben volt a zentai Sárga Ház, a nyomozóközpont. Amikor megérkeztünk, bevittek egy kis irodába, felvették az adataimat, aztán a csendőr beszólt, főfelügyelő úr, hívatják. Otthagytak egyedül, és az asztalon ki volt terítve egy nagy papír, tele nevekkel: a pártbizottság titkára Molnár Péter (őt választották titkárnak, amikor Nagyabonyi Vincét júniusban letartóztatták, és maradt azután is, amikor Vincét kiengedték), tagjai ezek és ezek, az első sejt titkára, tagjai, második sejt titkára, tagjai, a JKISZ helyi bizottsága (akkor a titkár Huszák Mihály volt, utánam Fazekas Nándort tették meg titkárnak, de ősszel elment az egyetemre Budapestre), ott az én nevem is, első aktíva, második aktíva, titkár, tagok, az egész szervezet fel volt vázolva a papírra. Visszajött a főfelügyelő, befejezték a formaságokat, vittek a nagyterembe. Ott falnak fordított emberek, mögöttük csendőrök. Amikor lopva jobbra-balra néztem, láttam, hogy az egész szervezet lebukott.

A kihallgatás első napján tagadtam. Próbáltam megjátszani a mit sem tudó kispolgárt. Vessem le a cipőm – mondták –, feküdjek hanyatt a padra. Összekötötték a kezem, lábam, és elkezdték verni a talpam. Amikor föloldottak, mackójárást kellett csinálnom, közben rugdostak, vertek továbbra is gumibottal. Jól elverték a tenyerem, utána folytatni kellett a mackójárást. Azután meg összekötötték a kezeimet, át kellett dugnom a térdeimet a kezem gyűrűjén, és a térdhajlatom meg a kezeim között átdugtak egy söprűnyelet, majd a hátamra fordítottak, hogy a talpam fölfelé legyen, és tovább verték. Jajgattam, ordítottam, de semmit nem ismertem be. Ez volt az első nap. A verés után a cipőt csak úgy bírtam fölhúzni, hogy szétfeslett a varrása. Visszaküldtek a nagyszobába. Másnap megint megvertek, szintén tagadtam.

Aznap az elvtársak próbáltak tudtomra adni egyet-mást. Molnár Péter többször keresztülhúzta jobb kezét a bal csuklóján. Ezt úgy értettem, hogy vágjam föl az ereimet. Gondoltam, ők, a munkások jól tartják magukat, de attól félnek, hogy majd én összeomlok, én, az egyetemi hallgató, amolyan értelmiséginek induló ember. Éjszaka, habár a fejemnél ült a csendőr, és a villany is égett (szalmán feküdtünk és pokrócokkal takaróztunk), úgy tettem, mint aki mélyen alszik, álmában mozog, és átvetettem a pokrócot a fejem felett. A kabátom bélésében volt egy zsilettpenge, előhúztam, és azzal vágtam fel az ereimet mindkét kezemen, a halántékomon, a

nyakamon. Kezdtem elernyedni (érdekes, hogy semmi fájdalmat nem éreztem). No, gondoltam, most majd elalszok, és többet nem ébredek föl. Egyszercsak hallom a csendőr kiáltását: ébresztő, fel! Fölkeltem, rámnézett. „Hejnye, az anyád úristenit, hát te mit csináltál!" – ordított. Csupa vér voltam, de mégsem véreztem el. Vagy hamar megalvadt a vérem, vagy nagyobb eret mégsem vágtam át. Kivezettek a kútra, hogy mossam meg magam és visszavittek.

Jött a harmadik napi kihallgatás. Akkor vertek el a legjobban. A padon 170 gumibotütést számoltam meg. Aztán vastag madzagból hurkot vetettek a heréimre és rángatták, egyszer úgy éreztem, hogy az egész pad megmozdult velem. „No neked se lesz már gyereked!" – mondták. Aztán ugráltak rajtam, rámültek egyszerre hárman is. Utána fölállíttatták velem a padot, és a fejemre húztak egy zsákot frissen reszelt tormával, azt tömködték a számba, az orromba, a szemembe. Úgy éreztem, megfulladok. Ez jó is lesz, fulladjak meg. Azzal indultam ebbe a csatába, és fogadkoztunk egész mozgalmi munkánk során, hogy árulók nem leszünk, tagadunk, és az életünket is feláldozzuk. „No, eljött az a pillanat" – gondoltam. A fájdalom enyhült, kezdtem teljesen elalélni. Észrevették a nyomozók, levették a tormát, leoldottak, leestem a padról, elkezdtek locsolni, és valahogy visszanyertem eszméletemet. Semmit nem ismertem be. És ezen a napon, amikor a legjobban megkínoztak, ki se nyitottam a szám, egy jajt se mondtam. Most már nyilvánvaló volt, hogy tudják, ki vagyok, és szemtől szemben állok én, a kommunista a fasisztákkal, itt most már nincs értelme semmit sem megjátszani, ez most már nyílt csata.

A harmadik napon délután meghozták Adáról Bakos Kálmánt. Sokra becsültem, hogy földmunkás létére ennyire kiművelődött, ennyit tanult. Keze-lába össze volt láncolva, odaültették a közelembe, sikerült néhány szót váltanunk, és azt mondta: „Te, Misa, azt, hogy Adorjánon voltunk te meg én, embert kerestünk, akiből majd kommunista lesz, de nem találtunk, azt én beismertem." Beismerte a szabadkai értekezletet, ahova együtt mentünk a Zentai járásból megbeszélni a tiltakozást, az URSS szakszervezetek betiltása ellen. Azt mondta: „Ezt nem lehetett kivédeni." „Hát ha Bakos így beszél – gondoltam –, akkor mi értelme, hogy én itt veretem magamat." Időközben Lövei is tudtomra adta, hogy vallott, Rekecki Bözsi is. Így elég sok részletet megtudtam, amit már elmondtak. Ekkor jöttem rá, hogy Molnár Péter kezet kézzel fűrészelő üzenete az volt, hogy beszéltek, vallottak.

Arra számítottam, ha beszélek, ha nem, élve ki nem jutok: halálra fognak ítélni. És a negyedik napon a kihallgatást azzal kezdték, hogy szembesítettek Nagyabonyi Vincével, a volt párttitkárral. Ott volt az

asztalon az írógép, a festékpárna, a hektográfmassza, papír, sokszorosító eszköz. Nagyabonyi így vallott:

– Vince, mi ez?
– A párt technikája.
– Hogy került ez hozzád?
– Olajos Misa hozta.
– Ez az az Olajos Misa?
– Ő az.

Akkor én itt már semmi újat nem mondhatok. Amikor újból vittek kihallgatásra, azt mondták: „Misa, látod a helyzetet. Akarod, hogy mi írjuk a jegyzőkönyvedet, vagy megírod te magad? Ez utóbbiban lehetőséget láttam arra, hogy csak azt mondjam, amiről biztosan tudtam, hogy már mások bevallották. Adtak papírt, ceruzát, visszavittek a nagyszobába, és elkezdtem írni. Írtam egy keveset, megálltam, mondván, hogy fáj a kezem. Közben megtudtam valamit, akkor megint írtam, és ez eltartott két-három napig. Tényleg sikerült úgy megírnom, hogy egyetlen új adatot, nevet nem közöltem.

Kétszer-háromszor hívtak a jegyzőkönyvező szobába. Mindig úgy történt, hogy a felügyelőt hívták telefonra, hívatta a főfelügyelő úr stb. Magamra maradva szétnézhettem, az asztalon, a nyitott fiókban jegyzőkönyvek, a Horti Istváné, a Zabos Józsefé, a Josip Langofé. Sikerült kicsit beleolvasnom és láttam szövegrészeket, amelyekben a nevem, a JKISZ-beli ténykedésem egyes mozzanatai voltak. Összeszámoltam, tizenkét elvtárs beszélt rólam addig, amikor írni kezdtem a magam jegyzőkönyvi vallomását.

Egyszer kivittek bennünket fát vágni, és éppen Nagyabonyival kerültem egy fűrészhez, mutatja: „Misa, ez így jött." És húzta az ujját föntről lefelé. A zentai szervezetről a legfontosabb adatokat a zentai letartóztatások előtt megtudták a nyomozók, valószínűleg a szabadkai nyomozóközpontban, a Sárga Házban azoktól, akiket már előbb letartóztattak, és sikerült megtörni őket. Zentára már úgyszólván kész névjegyzékkel jöttek, azért is kezdték a letartóztatást a pártbizottság titkárával, tágjaival, így mentek tovább.

Ez a Tunel-beli vívódás teljesen fölkavart. Addig úgy gondoltam, hogy a végsőkig ellenállok, ha rámegy az életem, hát rámegy. Aztán jött a nagy vívódás, amikor kitűnt, hogy minden odaveszett. És egy nagy csalódás. Nem ezt beszéltük meg. Így aztán a zentai párt- és JKISZ-szervezet a fasiszták elleni harcban a megszállás idején tett valamennyit, de nem sokat, és harcunktól a fölszabadulás napjáig egy fasiszta se harapott a fűbe.

■■■

Másként történt a JKISZ néhány kolonista tagjával, akik 1941 áprilisában-májusában Zentáról Crna Gorába mentek és fegyveresen harcoltak a megszállók ellen: Mirko Burić, Nikola Zeković, Milivoje Krivokapić. Lazar Slavnić-Šucko helyi szerb gépészmérnök-hallgató 1943-ban Budapestről átszökött Szlavóniába, és ott lépett be a Népfelszabadító Hadsereg egyik operatív egységébe. Ősz Szabó János, a JKP helyi bizottságának tagja a börtönrabok keleti frontra vezényelt századából átszökött a frontvonalon, mint tudjuk, Szőnyi Márton csoportjának politikai biztosaként esett el a Bükk hegységben. Voltak tehát a JKISZ és a párt zentai szervezetének olyan tagjai, akik már 1944. október 8-a előtt is lőttek az ellenségre, ha nem is Zentán vagy Vajdaságban.

Hogy szabadult ki a topolyai táborból?

A bácskai kommunisták elleni nagy nyomozás után úgy ítélhették meg, hogy a JKP és a JKISZ tagjait már fölfedték, és a táborban levő kommunistagyanúsak egy részét is ki lehet engedni. Nem kis része volt ebben annak, hogy a hitleri hadak 1941 telén megrekedtek Moszkvánál és Leningrádnál. Volt a táborban egy internált, Komlós Márton, művelt ember, jó társalgó. Zsári Árpád rendőr főfelügyelő, a tábor parancsnoka be-behívatta irodájába beszélgetésre. Mindketten megjárták Oroszországot az első világháborúban, volt elég sok közös témájuk, és nem volt olyan nehéz Komlósnak fölidézni Zsári előtt, hogy milyen helyzetbe kerülhettek a német csapatok a kegyetlen orosz télben, és mi mutatkozik meg a Vörös Hadseregnek ebben az offenzívájában. Akkor Zsári visszakozott. Addig különben elég goromba volt az internáltakhoz, de most egy kicsit megszelídült és kezdett másképp viselkedni. Kezdte egyes internáltak, csetnikgyanúsak, kommunistagyanúsak ügyét tanulmányozni, és meglátni az érveket, amelyek az internált mellett szólnak. Aztán, amikor 1942-ben Hitler előrenyomult Sztálingrádig, akkor megint elveszítette az eszét. Utána jött a fasiszták sztálingrádi veresége, de akkor Zsári már nem is volt a táborban. Leváltották anyagi természetű piszkos ügyei miatt, mert a kincstári vagyonból elég sok csomagot hazaküldözgetett Debrecenbe, valószínűleg az internáltak csomagjaiból is, meg zsarolta a módosabb internáltakat.

Csaknem minden internált kérvényezte, hogy engedjék ki. Én is kérvényeztem, meg apám is. Apámnak sikerült Várhidy Árpád zentai rendőrkapitánynál elérni bizonyos megértést, és a zentai rendőrkapitányságtól jött egy kedvező vélemény, hogy rendőri felügyelet mellett engedjenek ki. A táborparancsnok is írt ilyet, sőt a sztálingrádi események után Radnay

■■■

Márton rendőr főfelügyelő, aki Zsári piszkos dolgait jött kinyomozni, nagyon jól látta, mi történik a keleti fronton. Kereste a módját, hogy tegyen valamit, ami később jól jöhet neki, ha összeomlik a fasiszta hatalom, hogy íme, ő segített valakinek, akit a fasiszták üldöztek. Így ő is jó véleményt mondott rólam az új táborparancsnoknak, ez meg úgy továbbította a belügyminiszternek, hogy engedjenek ki. Akkoriban meglátogatott Mészáros Károly azzal az üzenettel, hogy szökjek meg. De azt is mondta, ha megvan a kilátás arra, hogy kiengednek, akkor ne szökjek, mert kint nagyon nehéz biztosítani az illegális tartózkodási helyet. Láttam, hogy az ügyem jó véleményezésekkel ment el a belügyminiszterhez, és reméltem, hogy hamarosan kiengednek. Ki is engedtek 1943. április 7-én.

Sőt mellékeltek még egy hamis bizonylatot is arról, hogy nemzetőr volt a magyarok bejövetelekor…

Az is volt. Apám ilyen papírt is csatolt a beadványához. A Tisza-parti emberek tanúskodtak ilyen értelemben, habár ténylegesen én nemzetőr nem voltam.

A Tunel-beli nyomozás statáriális bíráskodással ért véget 1941 novemberében. Tíz embert halálra ítéltek, abból négynek az ítéletét sokévi börtönre változtatták, hatot pedig fölakasztottak: Molnár Pétert, a párttitkárt, az egyetlen magyart a kivégzettek között, és öt zsidót: dr. Gerő Istvánt (a pártbizottság tagját, fogorvos volt, nagyon jó elvtárs, sokat jelentett a működése a pártbizottságban), Spíró Mátyást, Lőwi Dénest, Lőwi Károlyt, Müller Istvánt (ő vállalta a rohamosztagok katonai vezetését). A zsidókat tehát az egyetlen Bienenfeld Aladár kivételével mind halálra ítélték és felakasztották, mert a fasiszta propaganda igyekezett zsidó összeesküvésnek feltüntetni a dolgot, hogy a zsidó ámításnak dőltek be a magyar és szerb munkások, értelmiségiek, diákok.

A többiek ügyét nem statáriális bíróság tárgyalta, hanem katonai. Többségüket rövidebb börtönbüntetésre ítélték. Szabadkán töltötték le büntetésüket. Akiket több évre ítéltek, azokat elvitték Szegedre, Vácra, Székely Ilonát Márianosztrára, csak ő meg Miroslav Birclin került vissza. Nagyabonyi Vince akkor veszett oda, amikor a fasiszták a rabokat nyugatra hurcolták, a németek lelövöldözték őket Eperjes környékén. Engem október 22-én visszavittek a topolyai internáló táborba, összeláncolt kezekkel, láncpórázon. Zsári táborparancsnok azzal fogadott, hogy Adán kivégeztek két kommunistát (Bakos Kálmánt és Halász Józsefet), és rám is ez vár, ha nem maradok békén. A nyomozók kicsinek ítélték a bűnömet. Amit a régi jugoszláv állam ellen tettem, azért ez az állam nem

üldöz, mondták. Júniustól meg letartóztatásban voltam. Két év múlva kitűnt, hogy mégis feljelentettek a szegedi Királyi Törvényszéken.

Az 1941-es nagy lebukás után már 1942-ben újabb ifjúsági csoport alakult Zentán. Horti István szervezte, aztán pártcsoport is, Milan Džanić irányítása alatt, aki Budapesten létesített pártszervezetet, a tartományi pártbizottság utasítására. Ezek a csoportok is lebuktak 1943 tavaszán vagy nyarán. Farkas Nándor nem került a Tunelba 1941-ben, de 1943-ban lebukott a Džanić-féle szervezettel, a zentaiak közül még Mészáros Károly és Nagy Mélykúti János is. A két utóbbit meg Horti Istvánt a sátoraljaújhelyi börtönbe vitték, részt vettek a kitörésben 1944. március 22-én, Horti meg Nagy Mélykúti akkor halt meg.

A párt és a JKISZ szervezkedésének Zentán az volt az első nagy eredménye, hogy a felszabadulás pillanatában ott voltunk néhányan kommunisták, JKISZ-tagok, munkásmozgalmi emberek, szakszervezeti aktivisták, akik azonnal bekapcsolódtunk a munkába, és volt annyi erőnk – szerbeknek, magyaroknak közösen –, hogy a felszabadulás utáni napokban, órákban városunkban nem volt interregnum, se a régi jugó reakció nem jutott hatalomra, még átmeneti időre sem. A népfelszabadítási bizottság az első pillanatban kilépett illegalitásából. Joó Lajos alakította meg 1944 márciusában, elnöke Isidor Nešić volt. Habár Zentán voltam azokban az időkben, engem mégsem kapcsoltak be, mert szigorú utasítást kaptak, hogy senki olyat ne vonjanak be, aki a rendőrség kezében volt, és figyelik mint kommunistát.

Mondani kellene még valamit a Budapesten eltöltött napjairól, az ottani légkörről, ismeretségeiről…

Amikor a táborból kiengedtek, éppen május elsején mentem ismét Budapestre, beírni a szemesztert, és újból katonai halasztást kérni. Délután kimentem Csepelre, egyszer csak hozzám lépett két civil és igazoltatott. „Mit keres maga itt?" – kérdezték. Mondom, eljöttem nézelődni, gépészmérnök-hallgató vagyok a József nádor műegyetemen, érdekel Csepel. „Nem jól tette, hogy május elsején jött ide" – mondták. „Bocsánat – mondtam –, ez nekem eszembe se jutott." Elengedtek, persze mindjárt félbeszakítottam a csepeli sétát.

Az különben fegyvergyár volt már akkor is…

Persze, a német hadiiparnak dolgozott. Később egyetemi hallgatóként mentünk is tanulmányi csoportokban, egyes részlegeibe. Az egyetemen

simán ment a beiratkozás, megkaptam a katonai halasztást is. Ellenben a létfenntartás már akkor tavasszal nehéz volt, ősszel még nehezebb. Farkas 1941 óta tanult Budapesten, és hozzá fordultam tanácsért. Néhányszor bejelentetlenül a kollégiumban aludtam, végül találtam albérleti szobát egy munkáscsaládnál. Farkas kapcsolatba hozott a Györffy István kollégium vezető embereivel: Kardos Lacival, Hegedűs Andrással, Szűts Ferenccel, Gyenes Antallal. Kértem, vegyenek fel a kollégiumba. Fel is vettek még a nyári szünidő előtt, de a beköltözést őszre halasztottam. Hazamentem Zentára. Csakhamar értesítést kaptam a győrffystáktól, hogy Dunavecsén táborozást szerveznek, menjek. Kedvem volt, mentem, az anyagi feltételek elfogadhatók voltak számomra, a zentai rendőrség pedig elengedett. Két hétig tartott augusztus első felében. Ott kerültem közelebbi kapcsolatba a györffystákkal, és akkor láttam meg teljesebb mivoltában, hogy a Györffy kollégium (bár védnöke Zsindely Ferenc, a Horty-kormány minisztere meg Tüdős Klára, a felesége volt) egy haladó szervezet, fasisztaellenes, vannak köztük kommunisták is. A beszélgetésekből csakhamar kitűnt, hogy szobatársamnak, Hegedűs Andrásnak illegális pártkapcsolata is van, persze ezt nem mondta meg nyíltan. Elmeséltem, honnan jöttem, ki vagyok, megbíztak bennem, kellettem nekik. Volt bátorságuk felvenni. A dunavecsei táborba ellátogatott Erdei Ferenc, Veres Péter, Darvas József, Nagy István, beszélgettünk, előadásokat tartottak. Sokat énekeltünk, népdalokat Kodály, Bartók gyűjtéséből. Kommentáltuk a fronthelyzetet, térképen jelöltük meg, meddig jutottak a szovjet csapatok. A stúdiumról nem sok szó esett. Különböző szakokra jártunk, az azonos szakokon lévők tárgyaltak ezt-azt, de elsősorban a magyarországi helyzet, a magyar nép, a magyar parasztság, munkásság sorsa foglalkoztatott bennünket. Ott láttam Jeszenszki Erik, Mód Aladár könyveit, habár inkább népies irányzatú volt a tagok nagyobb része, ennélfogva a népi írók könyveit forgattuk többet.

Milyen volt a kommunista szervezkedés Pesten a háború éveiben?

Közvetlen benyomást erről nem szereztem, ami azzal is magyarázható, hogy nagyon határozottan azt az álláspontot képviseltem, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt nem ismeri el Jugoszlávia feldarabolását, és a bácskai mozgalom a JKP irányítása alá tartozik. A másik, hogy a rendőrség számára ismert kommunista voltam, és Budapesten is rendőri felügyelet alatt álltam, tehát konspirációs okokból nem volt ajánlatos velem illegális kapcsolatokat teremteni. De pártkapcsolatra léptem Farkas Nándor révén Milan Džanićtyal, a JKP budapesti szervezetével (ennek az

üzenetét hozta nekem Mészáros Károly a topolyai táborba, hogy szökjek meg). Džanićtyal kétszer találkoztam, az első beszélgetésen azt mondta, kapcsolódj be nyugodtan, biztosan nem történhet olyan lebukás, mint 1941-ben, az akkori eseményekből sokat okultunk. Farkassal tartottunk néhány megbeszélést, kezdtük megközelíteni Rehákot, más embereket, egyetemi hallgatókat, hogy pártsejtet létesítsünk. Džanić meggyőző szavai ellenére ez a szervezet is a nyomozók kezére került, 1943 júniusában kezdték felgöngyölíteni. Letartóztatták Farkast is. Soroksárra vitték, ahol nagy nyomozóközpontot létesítettek. Később az egészet áthelyezték Újvidékre, az Armijába, és 1943. július 10-én engem is letartóztattak Zentán. Vasárnap volt. Amikorra az Armijába érkeztünk, aznap már kihallgatások nem voltak. Mindjárt szembesítettek Džanićtyal, ő nem mondott egy szót se, engem nem is kérdeztek, úgy látszik, csak meg akarták mutatni neki, hogy engem elfogtak, és nekem, hogy Džanić is a kezükben van. Betettek az utca felőli egyik vasrácsos szobába. Ott volt Farkas is. Őt két hétig vallatták, sokkal több verést kapott, mint én 41-ben a Tunelban, villanyárammal is kínozták, csoda, hogy kibírta. Farkas megsúgta nekem, hogy miket mondott rólam, és én azt nyugodtan vállaljam, biztos nem mondok semmi újat. Másnap, amikor kihallgatásra vittek, így is tettem. Csináltak egy rövid jegyzőkönyvet, aláírtam, nem kínoztak, ott tartottak egy hétig, és kiengedtek rendőri felügyelettel. Volt még egy dolgom a horthysta hatósággal, a bűnvádi eljárás ellenem 1943–44-ben a szegedi törvényszék előtt az 1941-es Tunel-beli nyomozás anyaga alapján. Beidézték még vádlottként Lövei Mihályt, Nagy Mélykúti Franciskát, Jáger Antalnét, Gombos Bélát. Két tárgyalás volt. Engem fellebbezésemre a kúria mentett fel bizonyítékok hiányában. Franciskát elítélték egy hónapra, 1944 őszén megkapta a behívót büntetésének a letöltésére, de egy-két nappal később jött a felszabadulás. Így abból a csoportból senki nem töltötte 1e büntetését.

1943 őszétől 1944 elejéig voltam a Györffyben, és mondhatom, többet foglalkoztam a mozgalmi dolgokkal, mint a stúdiummal, de azért az előadásokra eljártam, az aláírásokat összegyűjtöttem, hogy a félévet hitelesíteni tudjam. Nagyon jól megértettük egymást, főleg Hegedűssel, Gyenes Tónival, Szűts Ferivel, Kardos Lacival, Tőkés Ottóval. Igen jól éreztem magam abban a társaságban, és már akkor nagy szerencsének tartottam, hogy a Györffy kollégiumba kerültem. Akadtak haladó szellemű emberek másutt is, de olyan szervezetten, olyan céltudatosan, annyira az egész tagságot átfogóan, mint a Györffyben, sehol. A felszabadulás után Magyarország közéletében nagy szerepet játszottak a györffysták, ők kezdeményezték a népi kollégiumok (NÉKOSZ) szervezését, sokan

közülük felelős posztokra jutottak, közvetlenül csinálták a földreformot, szervezték az új hatóságot, a pártot.

Mi történt a zentai pártszervezettel, amíg Pesten tartózkodott?

Amíg Budapesten voltam, Zentán se pártszervezet, se JKISZ-szervezet nem létezett. Amikor a topolyai táborból kijöttem, fölkerestem Löveit, és kerestem a kapcsolatot a párttal, a JKISZ-szel. Azt mondta, Zentán nincs semmi, menjek Budapestre, Farkashoz. Így is tettem. Átmenetileg csak annyi történt, hogy az 1943-as lebukás előtt egy ideig Zentán volt Horti István, Nagy Mélykúti János meg Mészáros Károly. Nagy Mélykúti szervezett egy JKISZ-csoportot, annak tagja volt Csíkmák Mihály, Kovácsevity István, Lackó Péter, Keceli Mészáros Béla és mások, gimnazisták, néhány munkás, egy lapot is kiadtak, de azt a csoportot is lefogta a rendőrség.

Mivel magyarázható, hogy Zentán ilyen hosszú ideig semmiféle szervezkedés nem volt?

Főleg az 1941-es lebukással. Farkassal 1944 márciusában is próbáltunk kapcsolatot teremteni. Tudomásunkra jutott, hogy Đurica Jojkić Zomborban van, Farkas el is ment hozzá, beszélt is vele, ő megadott neki egy címet Szabadkán, ott kellett volna neki találkoznia valakivel a jogi kar épülete előtt 1944. március 19-én. Azon a napon a német csapatok megszállták Magyarországot, és amikor Farkas odament, az épületben már a német katonai parancsnokság székelt. Várakozott egy ideig, de az illető nem jelent meg. Feltételezzük, hogy Joó Lajos lehetett, aki nagyon szigorúan konspirált.

Arról nem volt szó, hogy valakit maguk közül Pestről visszarendelnek Zentára, hogy szervezze a mozgalmat?

Arról nem. Ellenben szó volt arról, hogy fegyveres alakulatok létesülnek, jöjjünk Szabadkára legálisan, és aztán majd illegalitásba vonulunk, és bekapcsolódunk a fegyveres akciókba. Erről engem úgy értesített Džanić, hogy Farkas a kezembe adott egy kézzel írott levelet szerb nyelven, amelyben engem is név szerint szólítanak meg. Amikor ezt a levelet megkaptam, nagyon megrökönyödtem, hogy miért kell az ilyesmihez levél. Ugyancsak kérte, hogy válaszoljak rá írásban, és adjam Farkasnak. Az a rossz szokása volt, hogy sok mindent feljegyzett, neveket, címeket,

adminisztrált illegális szervezetben. Azt válaszoltam, hogy legálisan Szabadkára nem mehetek, rendőri felügyelet alatt vagyok. Az egész akció nem valósult meg, mert elvágta a szervezet lebukása. Akkor azt gondoltam, nem a rendőrségtől jött-e az a levél. És az én válaszom nem megy-e egyenesen a rendőrségnek, és lesz belőle corpus delicti? Nem úgy történt, de egészen felesleges irkafirkálás volt. Tudtommal Budapestről nem jött Szabadkára egyetemi hallgató vagy munkás, aki eljutott volna a fegyveres alakulatokig. Kevesen is érkeztek Szabadkára, Džanić eljutott, ott is fogták el.

Hogy „búcsúzott el" Pesttől?

Eljöttem búcsúszó nélkül, mielőtt Budapestet bombázni kezdték volna a szövetségesek. És 1944. március elejétől Zentán voltam, továbbra is rendőri felügyelet alatt.

II.

Hogy emlékszik vissza Zenta felszabadulásának napjára?

A reggeli órákban több robbanást hallottunk, aztán 10-11 óra felé érkezett a hír, hogy az utolsó fasiszta egységek is elhagyták a várost. Voltak olyan kezdeményezések, hogy elő tudnánk-e keríteni néhány fegyvert, hogy a menekülő fasiszta egységeket támadjuk, de kitűnt, hogy közülünk senkinek sincs eldugott fegyvere.

Elindultam a város központjába. A Csonka lejáró előtt egy szovjet katona Maxim géppuskát húzott. Amikor megláttam, odaszaladtam hozzá, „zdravsztvuj, tovaris", csak ennyit tudtam mondani és megöleltem a nagy pillanatban, hogy íme, felszabadultunk. Ez volt az első találkozásom szovjet katonával, szovjet emberrel.

Megérkeztem a városházára, az első emeletre, a polgármesteri szobába. Amikor meglátott Isidor Nešić (több évtizede ismert szocialista ember volt Zentán, magyarul is jól beszélt, egyébként borbély), azt mondta: „De örülök, Misa, végre szabadon találkozhatunk és beszélhetünk. Úgy szerettünk volna téged bevonni a bizottságba, de Joó Lajos ránkparancsolt, nehogy bekapcsoljunk bárkit is, aki a rendőrség előtt ismert."

Amikor odaértem, folyt a dulakodás a város háború előtti vezetőségének az embereivel, mert ők is hatalmat akartak állítani. „A fasiszták megszállták Jugoszláviát, a fasiszták le vannak győzve, most ugyanaz a Jugoszlávia szabadult fel" – mondták. Elkezdődött a vita, mígnem egy

vasúti pályamunkás, Milan Milić erélyesen a sarkára állt: „Mit akarnak itt ezek a háború előtti urak? Vagy takarodjanak kifelé, vagy kidobáljuk őket!" És elindultunk vele együtt, hogy ezt meg is tegyük. Erre meghátráltak és elmentek.

Végre összeülhetett a népbizottság, akkori nevén Ideiglenes Bizottság (1944 márciusában Joó Lajos alakította meg. A tartományi pártbizottságtól jött Zentára. Itt élt fivére, Joó István borbély. Később tudtam meg, hogy ez Kis Jovák Ferencet kérte meg, hozza kapcsolatba Lajost Nešić Iso bácsival, így találkoztak.)

A bizottságban, amely a felszabadulásig illegálisan működött, hat ember volt: Isidor Nešić az elnök, Aleksandar Stojkov, Dušan Miladinov, Dušan Milićev, Mato Josimović meg Szabó Ferenc. Azzal kezdte első ülését a szabadságban, hogy újabb nyolc tagot kooptált. Bevettek engem és Molnár Csikós Jánost, így három magyar tagja lett, továbbá Radivoj Dragint, Lazar Rakićot, Uroš Popovićot, Vladimir Peškovot, Nenad Borđoškit és Nikola Slavnićot.

Mindjárt az első ülésen elhatároztuk, hogy kiáltvánnyal fordulunk a város lakosságához, amelyben benne lesz, hogy felszabadultunk, hogy itt a Vörös Hadsereg, hogy őrizze meg mindenki a nyugalmát, folytassa a munkát, utasításfélék is, figyelmeztettük az embereket, hogy a határba ne nagyon menjenek, főleg éjjel ne, mert nincs messze a front, és hasonlók. A kiáltványt persze szerb és magyar nyelven fogalmaztuk meg, és a bizottság megbízásából mentem a nyomdába Verner Imrével. Este lett, mire a városháza alatti nyomdában tárgyalni tudtunk az ott dolgozó vezető emberrel és egy munkatársával. A kiáltvány kinyomtatását persze vállalták, papírjuk is volt hozzá, megbeszéltük, hogy mihelyt kész lesz, ragasztjuk a városban a hirdetőtáblákra, aztán kinyomtattuk röpcédula formájában is. Verner Imre ugyanakkor feltette a kérdést, hogy tudnának-e rányomni ittmaradt magyar bélyegkészletre egy vörös csillagot és a feliratot: Senta, 1944. A nyomdászok vállalták és később kiderült, hogy ez volt az első postabélyeg a felszabadult Jugoszláviában, ma is nagy az értéke a bélyeggyűjtők körében.

A régi urak nem nyugodtak bele első napi vereségükbe. A Népfelszabadító Bizottság talán legjelentősebb döntése az volt, hogy létrehozza a Népőrséget (Narodna straža). Ebbe bevettünk haladó embereket, szerbeket és magyarokat egyaránt, főleg fiatalokat. A bizottság politikája volt az is, hogy a lakosságtól be kell gyűjteni a fegyvert, a Népőrségnek pedig adtuk, hogy vigyázzanak a rendre, őrizzék a vagyont, külön a közvagyont. Sikerült elég gyorsan megszerveznünk a közbiztonságot. Jöttek az emberek, vállalták, csinálták.

Megvolt ehhez a kellő mozgalmi erőnk abban a pillanatban. A felszabadulás utáni harmadik napon, a délutáni órákban, miközben ülésezett a Népbizottság a kisteremben, valami morajlást hallottam a szomszédos nagyteremből. Kimentem, hát látom, hogy nagy uszítás folyik a Népbizottság ellen. „A Népbizottság fegyvert adott magyarok kezébe, holott a magyarok azok, akik a testvéreinket gyilkolták 1941-ben!" – ilyesmik hangzottak el. Ennek a tömegben hatása volt. A terem tele volt emberrel, főleg szerbekkel. Mindjárt szóltam a Népbizottságnak, gyerünk át valamennyien, és kapcsolódjunk be az ellenünk szervezett gyűlésbe.

Beszélt a tömeghez Nešić, beszéltem én, továbbá Duško Milićev és mások is, mondván, hogy szerbeknek, magyaroknak a Népőrségben és egyebütt is együtt kell lenniük, és hogy haladó, ismerten antifasiszta, demokratikus magyar ember is kaphat fegyvert a Népőrség szolgálatában. Beszéltünk a magyarok részvételéről a munkásmozgalomban, a pártban, a JKISZ-ben. Felsoroltam úgyszólván minden megölt, a háborúban odaveszett magyar kommunistát, ifjúkommunistát, aki a szerb elvtársakkal együtt harcolt és velük együtt veszett oda a magyar fasiszták elleni harcban: Molnár Pétert, Gerő Istvánt, Nagyabonyi Vincét, Ősz Szabó Jánost, Horti Istvánt, Nagy Mélykúti Jánost stb.

Mindez hatott. Megingott a nép, és mindinkább kezdett adni a szavunkra. Az uszítók érezték, hogy veszik a lábuk alatt a talaj, de nem adták fel a harcot könnyen és gyorsan, újabb uszításba kezdtek. A leghangosabb Borivoj Manić, a régi jugós rendőrkapitány volt. Amikor újból teli szájjal mondta a magáét, Sredoja Borzaški, a Népőrség tagja nyakában egy német géppisztollyal kikelt magából: „Hallgass, te vaddisznó, eleget ültetek a nyakunkon, és ha nem fogod be a pofád, mindjárt beléd eresztek egy sorozatot!" És ráfogta a géppisztolyt. Talán tényleg beletüzelt volna, ha ez az ember el nem hallgat. Megijedt. Volt is rá oka, mert nem sok évvel 1941 előtt Sredoja Borzaški tényleg lelőtt egy rendőrkapitányt. Összeszólalkoztak a csárdában, az a pisztolyáért nyúlt, ez a sajátjáért, és lelőtte. Meg is halt a kapitány, a bíróság pedig Borzaškit felmentette azzal, hogy önvédelemből lőtt. Nešić nagyon meggyőzően tudta elmondani az igazat, hogy ezek az urak a Royal kávéházban együtt sörözgettek a magyar fasiszta urakkal a megszállás egész ideje alatt, és ők akarnak itt most hatalmat állítani. A tömeg igazat adott neki. Egy vidékről jött régi jugós törzsőrmester, aki egyenruhában ült a teremben, Nešić szavai és a tömeghangulat hatására felállt, letépte a királyi kokárdát sajkacsájáról, a földhöz vágta, rágázolt: „Akkor én se tartok tovább ezekkel az urakkal!" Megtagadta őket. Így sikerült ebben a parázs vitában megint megvédeni a Népbizottság hatalmát.

■■■

A továbbiakban igyekeztünk politikai hátteret teremteni a Népbizottságnak, és másnap megszerveztük az első tömeges felvonulást Zenta utcáin. Egy gyűlés után kivonultunk a városháza nagyteréből, az utcán mások is csatlakoztak, és elindult a tömeg. Megkerültük a városházát, a Hajduska-féle vendéglőig vonultunk, a Posta utcán visszajöttünk, közben éltettük Titót, persze Sztálint is, a Népfelszabadító Hadsereget, a Vörös Hadsereget, a szabadságot, az új Jugoszláviát, a Kommunista Pártot, a nemzetköziséget, jelszavaztunk a testvériség-egység mellett. Mindezt szerb és magyar nyelven. Amikor visszaértünk, egy tüntető ifjúnak az az ötlete támadt, hogy döntsük le Horthy Miklós fiának, Horthy Istvánnak a szobrát, amelyet azután állítottak Stevan Sremac zentai születésű szerb író emlékművének helyén, hogy lezuhant a repülővel és „hősi halált halt" (most szintén Sremac szobra áll azon a helyen). Ment a tömeg a beltér északi oldalán a szoborhoz. Az az utca sétánynak is szolgált, és hogy lezárhassák, ott volt egy hosszú rúd, amit a késő délutáni órákra keresztbe fektettek az úttest fölött. Nekivetettük ezt a rudat Horthy István állának és lelöktük. Közben arra jött egy szovjet katona, fogtuk a tovarist és elkezdtük dobálni a levegőbe örömünkben. Az öröm, a lelkesedés, a felszabadulás, a fellélegzés eredeti, fiatalos, életerős kiáradása volt ennek a felvonulásnak, tüntetésnek a záróepizódja.

Ön szerint mi volt a döntő az első pillanatban a hatalom megragadásánál? Hogy sikerült ez az Ideiglenes Bizottságnak?

Azért sikerült, mert Zentán sokkal több ember volt, aki a szovjet hadsereg érkezését, a fölszabadulást a munkásság, a dolgozó nép fölszabadulásának tekintette, sokkal több volt a haladó ember, mint a régi jugós városvezetőség hívei. Az erőviszonyokon múlott. És hogy ez így volt Zentán abban a pillanatban, az a több évtizedes munkásmozgalomnak, a sokéves pártmunkának, JKISZ-ben kifejtett tevékenységnek is az eredménye: mindjárt az első napokban volt elegendő erő a hatalom megragadásához. Nagy horderővel bírt az is, hogy Isidor Nešić felszabadítóbizottsága teljes bizalommal támaszkodott a város magyar lakosságára is, külön a munkás és kommunista mozgalmi emberekre, meg is kapta ezek támogatását.

Mondja, hogy amikor vonultak ki a magyarok, akkor nem volt fegyver, amivel rájuk lőhettek volna. Ezekben a napokban a kezükben tudták tartani a helyzetet?

Tudtuk. Nem volt fegyver azoknak a körében, akikkel akkor beszélgettünk, hogy meg kellene támadni a fasisztákat. De a felszabadulás utáni

órákban már előkerültek fegyverek. Valószínűleg a kivonuló egységek is hátrahagytak valamit, de embereknél is volt fegyver, voltak vadászpuskák is, pisztoly is akadt. Nemcsak kommunisták, munkásmozgalmi emberek jöttek, hanem polgáremberek is, ha volt fegyverük, és beálltak a Népőrségbe.

A régi jugoszláv városvezetőség emberei nem próbálkoztak fegyveres szervezkedéssel?

Nem. Ahhoz nem volt merszük. Ők politikai uszítással akarták a kezükbe venni a hatalmat. Persze másutt, mondjuk Adán, Moholon, Adorjánon vagy Kanizsán bizony voltak reakciós emberek is, akiknek fegyverük volt, és voltak, akik használták is. Nem kommunistákra lőttek, de ártatlan emberekre. Akadt ugyan közöttük, aki nem volt ártatlan, de nagyobbára mégis bűntelen embereket találtak az elvakult bosszú golyói. Talán voltak Zentán emberek, akik Draža Mihajlović pártján tárgyalgattak, beszélgettek, esetleg valamilyen külső kapcsolatuk is lehetett, de valami életképes drazsista csoport nem volt, és eme harmadnapi esemény után a reakció nagyobb vállalkozásba nem is fogott, végleg lemondott a hatalom megkaparintásáról.

Egyébként érdekes, hogy a továbbiak során, amikor a Népfelszabadító Hadsereg tisztjei is megérkeztek, és amikor bevezették a katonai közigazgatást, sor került arra is, hogy a szabadkai körzeti katonai parancsnokság rendeletére behívót kapott Borivoj Manić meg néhány híve a Népfelszabadító Hadseregbe, hogy ne zavarják a politikai munkát a városban. Az önkéntesek toborzó és kiképző központjának parancsnoka Kis Jovák Ferenc volt, egy cipész. Tehát Manić és társai megérték, hogy ez a magyar cipészmunkás puskával a vállán megy a bevonulókkal, és vezeti őket Topolyára. Rendszerünk következetességéből adódott, hogy ugyanennek a Borivoj Manićnak a háború után elismerték a harcosi státust, a szolgálatát a Népfelszabadító Hadseregben, mint a többieknek. Az tény volt, hogy ő bevonult a hadseregbe, és ott szolgált a háború alatt.

Ami viszont a nemzetiségi politikát illeti, ott nagyobb és felelősebb emberek se láttak olyan tisztán…

Igen, de az is tény, hogy az ember, amikor hazakerült, akkor olyan jól beidomult a népuralmi rendszerünkbe, különböző munkákat csinált fizetésért, fizetés nélkül, szóval konstruktív tagja lett a társadalmunknak. Hosszú éveken át az önkéntes tűzoltó-egyesület elnöke volt, és meg is becsülték munkáját, közreműködését.

■■■

Abban az időben, amíg be nem vezették a katonai közigazgatást, a személyes bosszút, az atrocitásokat hogy sikerült megfékezni?

Zentán a Népőrség révén. Egyébként a Nešić-féle bizottságnak kezdettől fogva az volt az álláspontja, ezt nyíltan hirdette, hogy a háborús bűnösöket, akiknek véres a kezük, akik a fasiszta hatalmat támogatták és annak a szolgálatában vagy arra támaszkodva bűncselekményeket követtek el, gyilkoltak, azokat megbüntetjük. Le is tartóztattunk embereket feljelentések nyomán, de úgy döntöttünk, hogy bíróság elé állítjuk, és a bírósági ítélet szerint fogjuk megbüntetni őket.

Hány embert tartóztattak le?

Néhány nap alatt körülbelül kilencven embert.

Halott nem volt ezekben a napokban?

Tudtommal nem.

Egyetlen egy se?

No most hogy egyetlen egy se, azt azért mégsem mondhatnám teljes biztonsággal. Nem kizárt, hogy akadt egy-kettő. De azok olyan esetek voltak, amelyekről volt hír, de amelyek a Népbizottság elé nem kerültek mint esetek. Sőt aztán voltak dolgok, amelyek a későbbiek folyamán, utólag tudódtak ki, hogy egyes emberek csináltak ezt-azt, a mi embereink, közöttük még a Népbizottság tagja is. De azokban a napokban nem derült ilyesmi ki.

Mi lett a sorsa ennek a kilencvenegynéhány embernek, akiket letartóztattak?

Ezeknek nagyon váratlan sorsa lett. Ugyanakkor, amikor Isidor Nešić meg a Népfelszabadító Bizottság azon az álláspónton volt, hogy bíróság elé állítjuk őket, és majd a bíróság állapítja meg mindenkinek a bűnösségét, egy novemberi reggelen arra ébredtünk, hogy akkor éjjel ezeket az embereket fegyveres kísérettel kivitték a börtönből és lelőtték.

Kik?

Hát kik? …Az akkor nem volt tudott dolog, hogy kik, nem zentaiak. A későbbiek során annyit tudtam meg, hogy Becséről jött egy különítmény, és azt is megtudtam, hogy volt valamilyen telefonbeszélgetés, kivel, kivel nem, talán újvidéki valakivel is, hogy: „És még senkit nem lőttek le Zentán mint háborús bűnöst? Hogy lehet az?" Úgy látszik, olyan álláspont játszott itt közre, hogy bírósági ítélet, alaposabb kivizsgálás nélkül egyszerűen ki kell üríteni a börtönt. Pedig azok között egész biztosan voltak ártatlan emberek is, vagy pedig ha nem teljesen ártatlanok, de nem követtek el olyan bűncselekményt, ami miatt az életükkel kellett volna lakolniuk.

Ez a becsei csoport másutt is fölbukkant?

Ilyenről nem tudok, de föltételezem, hogy nem maguktól összeverődött emberek csoportja volt. Valami szervezethez tartozott, még az se kizárt, hogy OZNA-csoport volt. Erről nem tájékoztattak bennünket a továbbiak során se.

Semmiféle rögtönítélő bíráskodást se folytattak a letartóztatottakkal?

Nem.

Tehát akiről érkezett egy feljelentés, és akit bezártak a börtönbe, és azon az éjjelen ott volt, azt elvitték.

Igen, így történt. Az esetet elég sok részletével leírta Burány Nándor az *Összeroppanás* című könyvében, amely főhősének a nagybátyja volt ebben a halálmenetben, sikerült megszöknie, és az elmesélte a dolgokat. Az *Összeroppanás* nem történelemkönyv, hanem kisregény, de nem felelőtlenül megírt szöveg. Nem írt volna le a szerzője ilyen dolgokat, ha nem lett volna alapos, biztos tudomása róluk.

Úgy tudom, hogy önt ez a téma később is foglalkoztatta.

Foglalkoztam a témával, illetőleg kopogtattam vele, de sikertelenül.

Kinél?

Egyet-mást megírtam a *Magyar Szó*ban, és akkor sor került egy beszélgetésre a tartományi pártbizottságban is, aztán egyszer beszélgettem

erről Veljko Vlahović elvtárssal is Belgrádban,[42] hogy számba kellene venni, mik történtek, főleg azért, mert sokan úgy gondolják, hogy ezt mind a kommunisták csinálták, és ennek az erkölcsi mínuszával a pártot terhelik, holott voltak ilyen véres események, amiket felelőtlen emberek önkényből, egyéni bosszúból követtek el. Hogy aztán sor került hasonló eseményekre annak folytán is, hogy valakik, tartományi pártvezetők vagy más magas funkcióban levő emberek akkor úgy gondolták, hogy ez a helyes, hát forradalmi időket éltünk, mint ahogy nekem mondogatták is érvelésként, ami szintén igaz. A magyar fasiszták tényleg gyilkoltak Bácskában a bevonulás napjaiban, és ártatlan embereket gyilkoltak, a telepeseket elzavarták, a zsidókat 1944 nyarán deportálták, gázkamrába jutottak. Több ezer embert legyilkoltak az újvidéki és sajkásvidéki razziában 1942 január–februárjában, és e szörnyű gaztett nemcsak haladó, de még bizonyos kormányköröket is felháborított. Érthető, hogy mindez bosszúvágyat váltott ki. Szerintem még ilyen szövegkörnyezetben is helyénvaló lett volna megállapítani és elmondani az 1944-es október–novemberi dolgokat úgy, ahogyan történtek.

Ön szerint abban a néhány napban, tehát a katonai közigazgatás bevezetéséig körülbelül hány ember halt meg ilyen akciók során Bácskában?

Azt én nem tudom. Amit biztosan tudtam, az az adorjáni eset, ott 52 embert öltek meg és dobtak a Tiszába, annak az akciónak a szervezőjét aztán a hatóságaink elfogták, a katonai bíróság halálra is ítélte. A zentai esemény már a katonai közigazgatás bevezetése után történt, és nem tudok róla, hogy azért bárkit is felelősségre vontak volna, illetve hogy bárhol is fölvetették volna a felelősség kérdését. A moholi eseményről hallottam, de arról közvetlenebb értesüléseim nincsenek.

Ott hány emberről volt szó?

Ott a verziók szerint 300-400 emberről. Tudom azt, hogy a JKISZ két moholi tagját is lelőtték akkor, én szerveztem be őket a JKISZ-be 1940 végén, 1941 elején. Mentem, hogy megkeressem elvtársaimat a felszabadulás után, és akkor tudtam meg, hogy nincsenek az élők között, mert őket is a Tiszához kísérték. Hogy hol mik történtek, azt én egyénileg nem nyomoztam, nem gyűjtöttem adatokat, hanem azt szorgalmaztam,

[73] Erről lásd *Magyar Szó,* 1990. november 3.

hogy csináljuk ezt meg intézményesen. Hát erre nem került sor. A tartományi pártbizottság hozott is egy ilyen értelmű döntést, nem tudom, mi valósult meg ebből.

Azok közül, akiket letartóztattak Zentán, hány embert ismert személyesen?

Nem sokat. Mondjuk a Vas vendéglőst… Tudtam valamikor több nevet, de nem emlékszem már rájuk.

De meggyőződése szerint azok túlnyomórészt tényleg fasiszta kollaboránsok voltak és háborús bűnösök, akiket ismert?

No ezt így nem mondhatnám. Kivizsgálás nem történt, a letartóztatásukra a följelentések alapján került sor, följelentésre sor kerülhetett csak egyéni bosszúból, illetőleg egyéni viszályból kifolyólag…

Vagy érdekből…

Úgy van, érdekből kifolyólag is, ha nem vizsgálják ki, hogy ítélje azt meg az ember.

Ön közvetlenül a zentai esemény után reagált arra?

Hogyne. Mentem mindjárt az elnökhöz, aki szintén méltatlankodott, hogy ő is kész tények elé van állítva, neki se szólt előre senki. No most tovább reagálni akkor… ha az elnök nem, ha a Népbizottság nem, akkor hogyan lehetett volna?

A népbizottsági tagság után melyik volt az első tisztség, amelyikkel megbízták?

A Népfelszabadító Bizottság főleg propagandafeladatokra jelölt ki. Sor került arra is, hogy lapot indítottunk. Kővágó László tanító, a nyomdász fia jött az indítvánnyal, hogy minden megvan hozzá, meg tudjuk csinálni. (Később ez a Kővágó kominformos lett, különben tanító volt, aztán itt Újvidéken a tartományi közoktatási közigazgatási szervben dolgozott, és átszökött Magyarországra a Rákosiékhoz. Aztán ott is maradt végül.) És meg is csináltuk. Az első szám *Senćanske novine – Zentai Újság* címen jelent meg már október 10-én, a második száma pedig *Sloboda – Sza-*

badság címen. Két nyelven, szerbül és magyarul jelentettünk meg szövegeket. Elindítottunk egy kis helyi újságot annak a nemzetköziségnek, testvériségnek és egységnek a szellemében, jegyében, ami az előző évek folyamán a JKISZ-ben, a pártban belénk ivódott. A továbbiak során, amikor hozzánk érkeztek a tartományi katonai parancsnokság tisztjei, október 20-án, a *Sloboda – Szabadság* második számának megjelenése és az olvasókhoz juttatása után, azt mondták, szüntessük be a lapunkat (már a harmadik szám kéziratai is elő voltak készítve, azt is magukhoz vették), nem lesz elég erőnk, papírunk helyi újságok kiadására ebben a szűkös világban, hanem központi lapok fognak megjelenni, és majd azokból értesül Zenta népe is.

Nyilván az nem volt elsősorban tisztázva, hogy magyarul is megjelenhet-e…

Azt akkor nem bírálták, nem helytelenítették. Viszont még annak az ülésnek a folyamán elmondtak egy álláspontot, amit egy kissé másképp kell bevezetnem. Az első három tiszt, aki Zentára jött a felszabadulás utáni napokban: Paja Gerenčević őrnagy, a bánát–bácska–baranyai katonai közigazgatási parancsnokság küldötte, Stevan Doronjski őrnagy, a JKISZ tartományi titkára és dr. Slavko Kuzmanović mint a Vajdasági Tartományi Népfelszabadító Bizottság képviselője. Paja Gerenčevićtyel együtt voltunk 1939–40-ben a vajdasági menzán Belgrádban, sőt ő, Doronjski Stevo meg én egy illegális csoportban tanulmányoztuk a bolsevik párt történetét mindaddig, amíg Karlócáról, ahová való volt Paja, nem érkezett olyan hír, hogy ott letartóztatások történtek, és akkor abbahagytuk az összejöveteleket, mert nem tudtuk, hogy terjed-e majd a lebukás felénk is. De továbbra is kapcsolatban voltunk, mint jó barátok, elvtársak, jól együttműködtünk mozgalmi dolgokban és egyebekben is. Ezzel a Paja Gerenčevićtyel találkoztam én Zentán 1944. október 20-án délután. Megöleltük, megcsókoltuk egymást boldogan – felszabadultunk! Paja végigharcolta a háborút (erről nem tudok éppen sokat), és már az első beszélgetésben a Népfelszabadító Bizottság ülésén azt is mondta, megvan a politikai álláspont, hogy a németeket kitelepítjük, mert nem tudunk egy országban élni velük mindazon gaztettek után, amiket a német fasiszták elkövettek, mert a jugoszláviai németek valamennyien támogatták Hitlert. Közülük csak azok maradhatnak itt, akik a mi oldalunkon harcoltak, mert voltak olyanok is, nem éppen sokan, de voltak.

Az Ernst Thälmann egység…

Igen, a német harcosok brigádja, Szlavóniában. Ami pedig a magyarokat illeti, folytatta Gerenčević, az még nincs eldöntve, és megtörténhet, hogy az lesz az álláspont, hogy a magyarokat is kitelepítjük. Erre én azt mondtam a Pajónak: „Én itt születtem, innen sehova nem megyek, ennek a Jugoszláv Kommunista Pártnak a tagja voltam, remélem, hogy újból az leszek, és ha Zentán ebben az új rendszerben csak utcasöprő lehetek, akkor mint utcasöprő fogok dolgozni, de itt maradok." „Jó, jó – mondta –, de egyelőre húzódj egy kicsit háttérbe!" Meglepődtem. Vajon lehetséges, hogy ilyen a Jugoszláv Kommunista Párt álláspontja az itteni magyar lakosságról? Ha valóban ez, fegyelemből kénytelen-kelletlen magam is ráállok. De szöget ütött a fejembe, hogyan lehetséges ez. Amikor október 23-án este újból jöttek, átszervezték a Népbizottságot, és a magyarokat kihagyták, úgyhogy hármunknak ki kellett vonulnunk az ülésről, csak azért, mert magyarok vagyunk. Azaz a helyi erők Zentán nekiindultak az új helyzetben a nemzetköziség, az összefogás, a testvériség-egység, az egyenrangúság szellemében rendezni, csinálni a dolgaikat, és akkor jött fölülről egy ilyen számomra érthetetlen álláspont. Szerencsére nem tartott sokáig, és az első nagy esemény, ami megtörte ezt az álláspontot, az a döntés, hogy magyarok is jelentkezhetnek a Népfelszabadító Hadseregbe. Jelentkeztek is. Hozzánk a hír úgy jutott el, hogy topolyaiak egy küldöttsége ment Kosta Nađ tábornokhoz, és Kosta Nađ megbízta őket, hogy toborozzák a magyar önkénteseket is. És akkor mi is toboroztunk, és mentek az önkéntesek a zombori kiképzőközpontba.

Gerenčević milyen volt a háború előtt mint ember, mint elvtárs?

Jó ember, jó elvtárs, kommunista harcos, jó barát. Én nem tudok erről sok részletet, de jó benyomást szereztem róla is, Zora nevű, szintén mozgalmista nővéréről is, és senkitől se hallottam rosszat róluk. Sajnos ma már egyikük se él.

Mondja, hogy együtt voltak egy kruzsokban. Akkor felfedezte-e a jelét annak, hogy esetleg nacionalista érzelmű?

Egyáltalán nem, és nem tudnék hinni abban, hogy ez az ő szele lehetett. Talán nem is volt olyan horderejű vezető ember a tartományban.

Eszerint tehát ezt úgy lehet magyarázni, hogy ezek az emberek annyira hittek a pártban, hogy a pártnak vagy egy felsőbb pártvezetőnek a direktíváját gondolkodás nélkül elfogadták?

■■■

Én így magyaráztam az ő ténykedését. De mondom, ez a magyarokkal szembeni álláspont szerencsére nem tartott sokáig, mindössze 4-5 hétig, de már hamarabb kezdett feloldódni.

Feltételezhető, hogy ez tartományi álláspont volt? Ugyanis a tartományban volt az az álláspont, hogy a Petőfi brigádot nem kell létrehozni, és amikor a tartományban nem boldogultak és továbbmentek, Belgrádban, Kosta Nađ biztos konzultált Titóval, akkor jött létre a Petőfi brigád.

Nem valószínű, hogy testület, pártbizottság, Népfelszabadító Bizottság, katonai közigazgatási parancsnokság álláspontja volt. Jovan Veselinov megírta, hogy voltak egyes elvtársak a tartományi pártbizottságban, akik egy ideig azt gondolták, hogy a magyarokkal is ugyanazt kell tennünk, mint a németekkel. Könyvében vannak elítélő szavak a súlyos hibákról is, amikor egyes helységekben olyan magyarokkal számoltak le, akiknek semmi közük nem volt a magyar fasiszták gaztetteihez. Ugyanilyen bírálat olvasható a katonai közigazgatási parancsnokság 1944. december 1-jén kelt leiratában is.

Sőt olyan álláspont is volt, hogy a magyaroknak a földreform során nem kell földet adni.

A mi terepünkön a földreform idején ilyen álláspontról egyáltalán nem hallottam. Ott a földreformnak úgy indultunk neki, hogy magyarok is kapnak földet.

Képviselőházi gyorsírói jegyzetekben is megvan.

Lehetséges, de én ezzel az állásponttal nem találkoztam. És amikor a lapról volt szó, nem azért volt az álláspont, hogy ne adjuk ki tovább, hanem tényleg az volt az álláspont, hogy csak központi lapok lesznek, nem lehetnek ilyen kis vidéki lapok. Egyébként volt mondjuk hangszóróállomásunk, és ez után az ülés után egy darabig a hangszórállomáson se lehetett magyarul beszélni. Aztán később lehetett. Nem tartott sokáig ez az álláspont. És a legnagyobb esemény az volt, amikor a városi katonai közigazgatási parancsnok helyettese a magyar Mészáros Károly lett, aki szintén egy cipészmunkás, párttag, kommunista, és itt már az egész város láthatta, hogy ez egy új rendszer, új ország, amelyben a magyaroknak is helyük van. Külön esemény volt, hogy valamikor november végén vagy december elején Zentára jött Nikola

Petrović, és gyűlést tartott a városháza nagytermében, amelyre meghívatta a politikailag legaktívabb embereket, magyarokat, szerbeket, idősebbeket, fiatalokat. Ott beszélt az egységes népfelszabadító front megalakításáról, és hogy ebben az egész népet átfogó frontban ott a helye minden nemzetiségű embereknek, a magyaroknak is. Nagyon hatásosan proklamálta Zentán a népek, nemzetiségek testvériségét, összefogását.

Az említett zentai ülésről maradt valamilyen írásos dokumentum?

Igen, a jegyzőkönyv, füzetbe kötve a Népfelszabadító Bizottság többi üléseinek jegyzőkönyvével azokból az időkből. De egy szó sincs benne a magyarokkal kapcsolatos álláspontról, arról, hogy magyarok nem lehetnek a bizottság tagjai, hogy távoznunk kellett az ülésről. Jobban megfigyelve látható, hogy ennek az ülésnek a jegyzőkönyve másmilyen papíron van, mint a többi. Feltételezhető, hogy ez nem az eredeti jegyzőkönyv, hanem utólag írták, kihagyva dolgokat, megmásítva ezt-azt. Ide kívánkozik, hogy a Népfelszabadító Bizottság 1944. december 1-jei jegyzőkönyvében Anka Kmezić szabadkai körzeti küldöttnek a következő utasítása is olvasható: „Fenntartani a legszorosabb kapcsolatot azokkal a magyarokkal, akik már régtől fogva a mi mozgalmunk eszméit követik." Ez már másmilyen álláspont a magyarokkal kapcsolatban, amaz után egy jó hónappal.

Hogy történt az, hogy a magyaroktól összeszedték a kerékpárokat és a rádiókat?

A kerékpárokra nem emlékszem, a rádiókra igen. Úgy képzelték el az emberek, hogy ezt meg kell tenni, mert különben hallgatják a budapesti rádiót, illetőleg a fasiszta propagandát, mert a háború még tartott, Magyarországon a nyilas uralom dühöngött.

Ki hajtotta ezt végre? Ez tartományi álláspont volt?

Arról nem tudok, hogy tartományi álláspont lett volna. Zentán a helyi Népbizottság hajtotta végre, fölhívták a lakosságot, és az behozta a készülékeket. Nem is volt sok rádió akkor a városban. Néhány hónappal azelőtt a megszálló hatóságok szedték be a rádiót szerbektől, zsidóktól, tehát ismert módszer volt ez az ellenséges propaganda terjedésének fékezésére.

Valamiféle szankciókra emlékszik azok ellen, akik mégse vitték be a rádiót?

■■■

Nem. Nem tudok egyáltalán ilyen esetről. Azt hiszem, hogy nem is került sor ilyesmire.

Hogy kapcsolódott be a háború után a pártmunkába? Mi volt az első kimondottan pártfunkciója?

A pártszervezet újjáélesztése Zentán november második felében kezdődött. Farkas Nándor ment szabadkai hívásra a körzeti pártbizottságba, az első megbeszélésre. Utána Zentára jött Anka Kmezić, aki a szabadkai körzeti pártbizottság szervező titkára volt, és meghívott hatunkat-hetünket beszélgetésre, mind olyan elvtársakat, akik az 1941-es felgöngyölítés előtt tagjai voltak a pártnak. Itt egyrészt az érdekelte Ankát, hogy milyen a városban a politikai helyzet, kik maradtak életben a volt párttagok közül, ki hogyan vészelte át a lebukást, a megszállás éveit, kinek milyen volt a magatartása. Ki-ki egyénileg is beszámolt a maga dolgairól, és Anka azzal zárta le ezt a beszélgetést, hogy most elmegy a körzeti pártbizottságba, ott előadja a zentai helyzetet, megbeszélik, mi lesz a további tennivaló, és jön újból. Amikor megbeszéltük a következő találkozást, jelentette, hogy mikorra kiket hívjunk meg. Anka jött és megalakította az első pártsejtet. Az ő ajánlata is az volt, de nem csak az övé, hogy a pártsejt titkárának engem válasszanak. A sejtnek tagja volt a városi katonai parancsnok, Stanko Radulović – Maksim kapitány, Mészáros Károly, a helyettese, Farkas Nándor, Rekecki Erzsébet és mások. Volt egy mozzanat Miroslav Birclinnel kapcsolatban, aki 1940 őszén bekerült a JKISZ-be, a megszállás alatt is működött, a helyi bizottságba is bekerült valamikor 1941 nyarán, és aki a felszabadulás után nemsokára visszakerült Zentára. A fasiszták a szervezet felgöngyölítése után, 1941 őszén börtönbüntetésre ítélték, aztán kikerült a keleti frontra, ahonnan két JKISZ-tagunk, Josip Langof és Jezdimir Krstić nem került haza, Miroslav Birclin meg hazajött. Meglepődtem, amikor Kmezić Anka a második összejövetel előkészítésekor azt mondta, hogy Birclint ne hívjuk meg. Azt a Birclint, aki a fölszabadulás után azzal jelent meg, hogy ő a város komiszárja, sőt a biztonsági szolgálat megbízottja a városban, megbízták a párt újjászervezésével, aztán megbízása van a szovjet hadsereg részéről, és hogy nem hívjuk most meg? Az ülésen Anka megadta a magyarázatot: kitűnt, hogy Birclin a megszállás alatti magatartásával kapcsolatban sok mindent nem úgy mondott el, ahogy az volt, illetőleg ahogy az hihető lenne, az meg, hogy városi politikai biztos és biztonsági megbízott, sőt pártmegbízott, annak mind önhatalmúlag nyilvánította magát. Ez egy kalandor, és nem vesszük vissza a pártba, a körzeti pártbizottság érvénytelenítette a pártsejtet, amelyet Birclin megalakított.

■■■

Mindez akkor történt, amikor nagy társadalmi akciók voltak folyamatban. Megkönnyebbülést jelentett számomra, mások számára is, amikor teljesen félretették a politikai fenntartásokat és kételyeket a magyar kisebbséggel kapcsolatban. Külön esemény volt, amikor a topolyai elvtársak értesítettek bennünket, hogy küldöttségük járt Kosta Nađnál, és megbízatást kaptak, szervezzék a magyar önkénteseket a Népfelszabadító Hadseregbe. Mi is nekiláttunk Zentán, kiképzőközpontot létesítettünk, és az volt az egyik első és legfontosabb akciónk, hogy önkénteseket toborozzunk, persze ne csak magyarokat, de számunkra nagyon jelentős volt, hogy magyarokat is. Önkénteseink első csoportja december elején vonult Topolyára. Aztán voltak olyan akcióink is, mint az őszi vetés. Tisztában voltunk azzal, hogy a parasztjaink tudják, mi a dolguk, de az új helyzetben a népi hatóság, a katonai közigazgatás foglalkozott ezzel a kérdéssel is – úgyszólván termelőtől termelőig mentünk, hogy most már szántani, vetni kell stb. Volt is annak bizonyos pozitív hatása. Problémák voltak, mert megcsappant a lóállomány, nem volt vetőmag, és amit tudtunk, megtettük, segítettünk. Nagy akciónk volt az is, amikor egy-két nap alatt hadikórházat létesítettünk Zentán. A gimnázium épületében rendeztük be, és ez is egy komoly mozgósítás volt a lakosság körében. Gyűjteni kellett ágyneműt, élelmet stb., orvosokat is kellett találni. Mindez sikerült, és hamarosan hozták a sebesülteket, még a batinai ütközetből is. Sok elvtársnőnk közreműködött e kórházban mint ápoló, szakácsnő, takarítónő.

Akkoriban a szovjet hadsereg pontonhidat akart létesíteni Zentánál a felrobbantott híd mellett. Ennek érdekében át kellett vágni a Tisza-töltést és kivágni a fákat, bokrokat a népkerti park szélén. Hat-nyolcszáz embert mozgósítottunk ezekre a munkákra, és ment is minden, de közben felszabadult Szeged, és épségben maradt az ottani Tisza-híd, erre a zentai átkelőhely feleslegessé vált. Akkor az egész munka leállt. Egyébként nagyon jól emlékszem egy mozzanatra: ott van az a sok ember, és mi ajánljuk a szovjet tiszteknek, hogy majd mi beszélünk ezekhez az emberekhez, magyarázatokat adunk az eseményekről, természetesen magyar nyelven, mert magyar emberek dolgoznak ott. Ezt az indítványunkat elvetették, mondván, hogy megvan nekik a propagandarészlegük, majd ők csinálják a propagandát. A propagandájuk pedig az lett, hogy táblákra Sztálin-idézeteket írtak, jó sokat, és az egész munkaterületet teletűzdelték ilyen orosz nyelvű feliratokkal. Persze azt senki nem olvasta, senkit nem érdekelt, de különben is alig lehetett ott valaki, aki oroszul tudott.

■■■

Becse környékén viszont, ahol egy időben a magyar lakossággal felköttették a fehér karszalagot, állítólag éppen a bevonuló szovjet egység parancsnoka állította le ezt az akciót…

Zentán ilyesmi nem volt, de a szovjet csapattisztek és egyes más tisztek, akik ott állomásoztak egy darabig, politikailag nálunk is segítettek. Sokat jelentett számunkra magyarázatuk az eseményekről. Elmondták, hogy a Vörös Hadsereg Jugoszláviába mint szövetséges országba jött, csak azzal a feladattal, hogy űzze a németeket, és megy tovább Berlinig. Ha a németeket kiűzték, nem maradnak itt. És a hatalmat az itteniek szervezzék és gyakorolják, és mivel itt többnemzetiségű lakosság van, éljenek, dolgozzanak egyetértésben, fogjanak össze, szakítsanak az oszd meg és uralkodj politikával, aminek az áldozatai voltak hosszú időkön át. Szóval, amiket mondtak, az nagyon helyénvaló volt és számottevő politikai aktivistáink és lakosságunk számára.

Ezekből a szavakból ki lehetett esetleg venni azt, hogy bizonyos felsőbb instrukciók alapján viszonyulnak a nemzetiségi kérdéshez, Vajdaság többnemzetiségű jellegéhez?

Én ezt úgy értelmeztem, hogy egyszerűen ezek az emberek ebben éltek, így nevelte őket a bolsevik párt, és azért beszélnek így. Persze voltak másfajta tapasztalatok is a Vörös Hadsereg katonáival kapcsolatban, amik igencsak megleptek, és amelyek miatt én is megpörkölődtem egy kicsit. Ugyanis mi éveken át hirdettük, hogy milyen a társadalmi helyzet a Szovjetunióban, milyenek a szovjet emberek, és amikor október 10-én megjelent a helyi lapunk első száma, abban arról írtam, hogy fölszabadultunk, és hogy ne higgyen a lakosság a fasiszta propagandának, hazugságoknak, ím itt vannak nálunk a Vörös Hadsereg katonái, és nem rabolják ki a házakat, nem erőszakolják meg a lányainkat. Másnap-harmadnap jönnek a hírek, hogy egyes házakba betörtek szovjet katonák, és volt ahol lányokat, asszonyokat megerőszakoltak. Nem volt sok ilyen eset, és mihelyt hallottunk róla, a Népfelszabadító Bizottság elnöke mindjárt ment a szovjet parancsnokokhoz, azok mindjárt intézkedtek, és akit elfogtak, a helyszínen megbüntették. Annak a nem nagyszámú, de egyes esetekben nagyon drasztikus, nagyon brutális eseménynek azonban híre ment a lakosság körében, úgyhogy első kézből rácáfoltak a cikkemre. Igaz, nem a szöveg egészére, de az említett kitételre igen.

Egész tevékenységünknek az volt a fő célkitűzése, hogy mindent a frontra. A háború még tart, és emberekkel, anyagiakkal, élelemmel kell

segíteni. Az önkéntesek toborzása keretében én is menni akartam a hadseregbe, Farkas Nándor is. Jovan Veselinov azonban azt az utasítást adta, hogy Farkas meg én maradjunk Zentán, mert itt is kell, hogy legyenek megfelelő emberek, akik szervezik a népi hatóságot, a politikai életet és a különböző akciókat a háború folytatásához. Így nem jutottam el a hadseregbe, pedig a későbbiek során is külön üzentek a zombori kiképzőközpontból az oda bevonult önkénteseink, hogy jaj, de kellene valaki, aki tudna politikai előadásokat tartani, de az volt a pártálláspont, hogy Farkas meg én maradjunk Zentán.

Ekkor a Petőfi brigádba toboroztak?

A Petőfi brigádba, habár akkor, 1944 novemberében még külön a Petőfi brigádról nem volt szó. A zentai önkéntesek, meg később a mozgósítottak is nagyobbrészt nem a Petőfi brigádba kerültek, hanem más egységekbe, de voltak a Petőfi brigádban is. Vagy pedig más egységek keretében jutottak ugyanarra a frontszakaszra és harcoltak, és elég sokan el is estek a bolmáni ütközetben, de másutt is.

Mikor és hogy kezdték szervezni az önkéntesek toborzását?

Egyszerűen felhívtuk a lakosságot, a fiatalokat, hogy akik akarnak önként jelentkezni a hadseregbe, jelentkezzenek. Megszerveztük a toborzóközpontot, ami egyben kiképzőközpont is volt, a szerb iskola épületében. Kis Jovák Ferenc volt a központ parancsnoka, voltak munkatársai, és ahogy jöttek az önkéntesek, oda bevonultak, kosztot kaptak, megaludtak, és amikor összejött egy 70-80 főnyi csoport, akkor együttesen mentek Topolyára, és az ott lévőkkel együtt tovább Zomborba. De mentek kisebb, 25-30 fős csoportok is. Az első önkéntesek jóval előbb, október derekán mentek Zentáról Szabadkára, a VIII. vajdasági rohambrigádba. Ez a brigád volt a Népfelszabadító Hadsereg első egysége, amely Zentára érkezett 1944. október 13-án vagy 14-én. Nagyon jó benyomást tett városunk egész lakosságára szervezettségével, fegyelmezett magatartásával, a katonák nyíltságával. Tőlük kaptuk az első Tito-képeket. Nagyon sikeres politikai nagygyűlést is tartottunk lakosságunk tömeges részvételével, Uroš Ostojić-Đetić, a brigád politikai biztosa beszélt, és elhangzott magyar beszéd is. Jól megvendégeltük a brigádot a piactéren, ökröt sütöttünk a katonáknak. Ekkor a katonákkal összebarátkozott fiataljaink soraiból jelentkeztek többen, hogy a brigáddal mennek mint önkéntesek. Néhány nappal később be is lépett a brigádba Sava Borđoški, Zsulyevity János, Tényi László, Brana

■■■

Martinović, Milica Jović, Brunet Elemér és még mások, összesen 17-en. Igen felfigyelt rá a város, hogy magyarok is voltak közöttük.

Zenta felszabadulásától 1944 végéig hány önkéntes jelentkezett Zentáról?

Nem tudnék pontos adatot mondani, de gondolom, hogy 200-300 körül. Aztán jött a mozgósítás, amikor kötelesek voltak bevonulni az emberek, és nem is tudni, hol határolódik el pontosan a két dolog. Összesen több mint ezer 18-30 éves fiatal vonult be Zentáról. Egyébként az önkéntesek között olyanok is voltak, akikből később jeles emberek lettek. Külön érdekes mondjuk Vébel Lajos, aki Baki Ferenccel megírta a Petőfi brigádról szóló könyvet, közöttük volt Sinkovics János is, meg Gondi János, Szép József, Gyetvai Lajos, Keceli Béla és mások.

A helyi katonai hatóságok hogy viszonyultak a toborzáshoz? Tudjuk, hogy egy időszakban a Petőfi brigád szervezői nem mindenhol találtak a katonai hatóságok megértésére.

Zentán nem volt probléma. A katonai parancsnokság ezt helyesléssel fogadta, és közreműködött a toborzásban, mozgósításban.

Térjünk most vissza a pártélet szervezésének kérdéseihez. Mondta, hogy Anka Kmezić megalakította az első sejtet.

Igen, és azonkívül, hogy a sejt tagjai ezekben az akciókban részt vettek, nagy feladatot jelentett számunkra szervezni a további sejteket, az akciókban jóknak bizonyult elvtársakat felvenni a pártba, kijelölni az új sejtek titkárait. Ment is ez elég gyorsan, úgyhogy január elejére lehetett 5-6 pártsejtünk, és úgy ítélték meg a körzeti pártbizottságban, hogy meg kell alakítani a párt helyi bizottságát. Erre január derekán került sor. Engem választottak meg a pártbizottság titkárává, és 1945 április végéig működtem ebben a minőségben.

Emellett természetesen más feladataim is voltak, mert amikor az Egységes Népfelszabadító Front megalakult a városban, annak a városi bizottságában is voltak kötelezettségeim, aztán folytak az előkészületek a katonai közigazgatás megszüntetésére, fejleszteni kellett a közigazgatás civil részét. Amikor megalakítottuk a Zentai járás Népfelszabadító Bizottságát is, én lettem a titkára. Aztán sor került a párt járási bizottságának a megalakítására is, és ennek is tagja lettem. Különben az első

titkára Mirko Borjanović volt, Szabadkáról küldték, egy nálunknál fiatalabb ember, utána jött a helyébe Nićifor Pejin, zentai ember. A párt létezése persze igen megnövelte az akcióképességünket, mert ott fegyelem volt, a tagok úgy regrutálódtak, hogy vállalták a pártfegyelmet, és meg lehetett bízni bennük. Voltak akciók, amelyeknek az előkészítésében, de a végrehajtásában is nagyon fontos szerepet játszottak a párttagok. Egy ilyen akció volt mondjuk a pénzbeváltás. Valamikor 1945 április elején fölhívnak a városházára, egy elvtárs kérdi: „Te vagy a pártbizottság titkára?" „Igen, én vagyok" – mondom. „No ettől a pillanattól kezdve te vagy a pénzbeváltás főmegbízottja." Mit mondhatok én erre? Soha életemben banknak a küszöbét át nem léptem. Kérdezi: „Van itt bank?" Mondom, van néhány. Meg tudod szerezni a kulcsát? Meg, mondtam, mert volt olyan párttag, aki bankban, adóhivatalban dolgozott, pénzügyekben valamennyire jártas volt. Könnyen előkerült a banknak a kulcsa, odaállt az autóval, betette zsákokban a DFJ (Demokratska Federativna Jugoslavija) dinárt, papírpénz volt mind. No, azt mondja, zárd be a kasszát és a bankot, itt van az utasítás, tanulmányozd át és szervezd meg. Mire az országban, ahogy meghirdették, a pénzbeváltás akciója kezdődött, Zentán is megnyíltak a pénzbeváltóhelyek, megszerveztük őket (persze nagy szerepük volt ebben azoknak, akik jártasabbak voltak pénzügyekben, sokat jelentett, hogy párttagokat tehettünk a legfontosabb helyekre), és beváltottuk Zenta pengőit, akadt valamennyi Nedić-dinár is, ami Bánátból került át, akadt kuna (NDH-pénz), úgyhogy semmi hiányunk nem volt, hanem a végén néhány ezer pengő többlet. Kisütöttük, hogy ezt biztosan odalopták egyes pénzbeváltók a többi pénzhez, nem akarták megtartani, de nem akarták bevallani se, attól tartottak, hogy majd háborús spekulánsokká nyilvánítjuk őket abból kifolyólag, hogy ilyen sok pengőjük van. Így zártuk többlettel a pénzbeváltást.

Jelentős akciónk volt a fasiszták által elűzött és most visszatért telepesek fogadása. Még a háború befejezése előtt, a felszabadulás után, akik bírtak, jöttek vissza Zentára. Visszaköltöztek a volt házukba, de legnagyobbrészt élelem, háztartási kellékek, ruházat nélkül jöttek, vagy nagyon szegényesen. Gyűjtőakciót rendeztünk a város lakossága körében, és abból nyújtottunk nekik segítséget, élelmet, ágyneműt, ruházati cikkeket. Másrészt a deportált zsidók dolgait a fasiszták annak idején a zsinagóga épületébe gyűjtötték, és ami ott volt, azt szintén kiosztottuk a telepesek között. Igyekeztünk minél jobban fogadni őket, ahogy az akkori szűkös körülmények között lehetett. A frontra is kellett küldeni ruhaneműt stb.

■■■

Példaként említik, hogy Moravicán nagyon jól megszervezték a telepesek visszafogadását, és ez nagyon sokat jelentett, hogy ott a nemzetiségi viszonyok később jól alakultak.

Állítom, hogy Zentán is jól megszerveztük, és hogy ennek a politikai vetülete szintén igen jó volt. Aztán volt egy olyan akciónk, hogy a megszállás alatt Magyarországról a városba jött, megtelepedett, és még ott lévő magyar állampolgárokat ki kell telepíteni. Nem volt belőlük nagyon sok, de volt valamennyi, és voltak közöttük különfélék. Szigorúan bizalmas pártutasítás volt arról, hogyan írjuk össze és hogyan indítsuk útnak őket ki a határra, mit vihetnek magukkal, és a határon átmennek Magyarországra. A pártszervezet csinálta ezt az akciót, és amikor összeírtuk, kik vannak, megvolt a névjegyzék a város minden körzetéből (már nem emlékszek, hogy 100 ember volt-e, 150, vagy 80), akkor láttuk, hogy különböző emberek vannak, és fölvetődött több párttagban a kérdés, hogy ugyanaz legyen-e az álláspontunk és eljárásunk mindenkivel szemben. Azaz volt, aki mint „ejtőernyős" jött, ahogy a helyi lakosság nevezte, tehát közreműködött a megszálló hatóság szerveiben mint tisztviselő, vagy pedig jött üzletelni, egyeseknek sikerült gazdagodni is. Persze a fejesebb ejtőernyősök, meg akiknek sikerült magukat megszedniük, azok a felszabadulás előtt elmentek. Akik még ott voltak, azok nem a legfelsőbb kategóriákba tartoztak. No mindegy, ki kell őket telepíteni, egyezünk a kitelepítésükkel, csináljuk. De mi legyen azokkal, akik mint munkanélküliek jöttek? Napszámosok, kisemberek, akik itt találtak munkát. Azok nem háborús gazdagodók, nem spekulánsok, hanem munkások, és munkások is maradtak, szegények is maradtak. Most a proletárt is ugyanúgy kitelepítsük? Azt is! Hát jó, akkor kitelepítjük. Volt olyan, hogy házasságra lépett zentaival. Azt is ki kell telepíteni, a házastársa, ha akar, vele megy, ha akar, marad. Volt szakember, mondjuk dr. Banó István tanár, aki magyart tanított. Akkor már el is kezdődött a tanítás a gimnáziumban, ott igen nagy szükség volt a közreműködésére. De akadt még más szakember is. Ha nem volt bűnös, ha nem exponálta magát a fasiszta politika mellett, most mint szakember nekünk hasznos, azt is kitelepíteni? Igen. Ezeket a kérdéseket én föltettem a járási pártbizottságban, és azért, mert merészeltem feltenni, a járási pártbizottság titkára bírált, sőt leadott egy értékelést a magatartásomról ebben az akcióban. No nem csak az enyémről, mert az is történt, hogy amikor elindítottuk az embereket Zentáról, akkor pontosan azt hagytuk, hogy vigyék magukkal, amit az utasítás szerint vihettek. Aztán meg hallottuk, hogy a határon egyes elvtársak azt is elszedik tőlük. Akkor fölhívtuk telefonon

Rehák Lászlót, ő is ott tényked ett, és feltettük a kérdést, hogy miért nem az történik ott a határon, ami az utasításban van. Ebben rajtam kívül közreműködött Farkas Nándor és Mészáros Károly is. Így került sor arra, hogy az ő magatartásuk az akcióban a körzeti pártbizottság megítélése szerint szintén „nem volt rendben". Jött a körzeti pártbizottságból Mita Despotović – Čika Kosta, a politikai titkár, és még ketten-hárman, összehívták a város egész párttagságát és megbíráltak elsősorban engem, aztán Farkast meg Mészárost, és másokat is, akiket személy szerint nem neveztek meg, mondván, hogy ingadoznak ebben az akcióban. Engem opportunizmussal vádoltak. Közben a mi kérdésünk nagyon világos volt, indokolt, amikor pedig megkaptuk a választ, maradéktalanul végrehajtottuk az akciót.

Az eredmény az lett, hogy engem leváltottak a pártbizottság titkári tisztségéről, de már előbb megválasztottak a szabadkai körzeti Népfelszabadító Bizottság alelnökének, és Szabadkára mentem dolgozni. Aztán nem is olyan sokára rá kineveztek a belügyi osztály főnökévé, úgyhogy a belügyi szolgálat (kivéve a biztonsági szolgálatot, az OZNA-t, az akkor külön volt), a polgárjogok, a közbiztonság, a milícia, a bűnüldözés, a tűzoltók, annak mindnek én voltam a főnöke, és mindezt mozgattam nemcsak Szabadkán, hanem Zentán, Topolyán, Kanizsán is, az egész körzetben. Közben pártfunkcióim is voltak Szabadka egyes városrészeiben, de később a körzeti pártbizottságban is. Mindezt figyelembe véve felmerült bennem a kérdés, vajon büntetve vagy előreléptetve érezzem-e magamat. Tény, hogy olyan bevetéssel, elkötelezettséggel és kedvvel dolgoztam, mintha az a zentai büntetésem nem is létezett volna.

Opportunistának minősítették, és utána éppen a belügyi reszortot adták, ahol az opportunizmus a legkevésbé se dicséretes tulajdonság. Mivel magyarázza, hogy magára esett a választás?

Nem voltam ott, amikor tárgyalták, hogy kik jöhetnek számításba, de úgy látszik, hogy engem találtak a legmegfelelőbbnek, mert azért – habár voltak bírálatok meg bírálóim – mindenki látta és tisztában volt vele, hogy végeredményben mégiscsak fegyelmezett párttag vagyok, és ha valami pártálláspont, utasítás, akkor én azt végrehajtom.

Nem érezte úgy, hogy ezek a bírálatok amolyan előzetes figyelmeztetések? Aki ismerte, az úgyis tudta, hogy fegyelmezett és pontos ember, de a bírálatokkal még jobban akarták ösztönözni…

■■■

Nem úgy került rájuk sor, de tény, hogy a bírálatokban, pártbüntetésben jelen volt az a mozzanat, hogy most az én pozitív reagálásomat várják…

…és most tessék ezen az új poszton bizonyítani…

Úgy van. És bizonyítottam. És azt a pártfigyelmeztetést később le is vették rólam. Bizonyítani pedig nem volt könnyű, sok nagy és összetett problémával, feladattal kellett megbirkózni.

Elhiszem, de mielőtt a szabadkai időszakra rátérnénk, kérdeznék még valamit. A felszabadulás után létrejött első kormány koalíciós kormány volt, ami mint taktikai lépés szükségesnek mutatkozott a nemzetközi konstellációk miatt. Abban az időben a jugoszláv vezetőség belement egy olyan megoldásba is, hogy néhány évig legálisan működhetett több párt az országban. Ezeknek a pártoknak például újságuk is megjelent abban az első, kezdeti időszakban. A terepen mutatkozott-e igény ilyen pártok létrehozására, voltak-e aspiránsok?

Egyáltalán nem. Ennek az egésznek Zentán nyoma se volt. Senki részéről ilyenfajta kezdeményezés nem mutatkozott. Volt ugye a Kommunista Párt, amely azokban a hónapokban és még jó darabig nem nyilvánosan működött. Nem volt kiírva, hogy hol van a pártbizottság. Mindig hangoztattuk, hogy a Kommunista Párt az egész harc vezetője, ismertettük, magyaráztuk a párt irányvonalát, politikáját, de a kommunisták nem mint kommunisták léptek föl. Létrehoztuk az Egységes Népfelszabadító Frontot, mint tömegszervezetet, ez volt a politikai munkánk tere, formája. Persze újból életre keltettük a JKISZ-szervezetet is, utána az USAOJ-t, az ifjúság tömegszervezetét. Akkoriban én nagyon szerettem volna ismét a JKISZ-ben dolgozni, meg is mondtam az elvtársaknak, de a helyzet olyan volt, hogy nem működhettem tovább ott, mert a pártot is csinálni kellett, így akkor a JKISZ titkára Vladimir Popin lett, aki fiatalabb, és ő szervezte, de Stevan Doronjski is közreműködött a tartományból, még többet Sonja Ćopić a szabadkai körzetből, persze járt oda Anka Kmezić is. Alakultak igen gyorsan a JKISZ-aktívák, voltak még a háború előtti JKISZ-szervezetből néhányan, akik most bekapcsolódtak. Ezek voltak a mi politikai szervezeteink.

El akartam még mondani a felszabadulás utáni első találkozásomat a járási párttitkárral. Hallottam 1944 októberében, hogy Nićifor Pejin Bánátban bekapcsolódott a pártba és az észak-bánáti partizánok között

harcolt. Nem sok napra rá megérkezett Mićo Zentára. A rakparton találkoztunk, a nyakában egy német géppisztoly. Megöleltük egymást, váltottunk egy pár szót, hogy mi a helyzet Zentán, mert ahogy mondta, ezt jött megnézni. Azzal köszönt el tőlem, hogy majd most szétnéz egy kicsit a városban, és majd megint találkozunk. Pár nap múlva sor is került erre, és elmondta, miket látott, miket hallott, hogy ítéli meg a helyzetet. Többek között olyat is mondott, hogy „nem jól csináltátok ti, Misa". „Mit nem csináltunk jól?" – kérdezem. „Nem a Nešić Isidort kellett volna megtenni a Népfelszabadító Bizottság elnökének, hanem a Pejin Isidort." „A te apádat?" – mondom. „Igen, őt kellett volna megtenni elnöknek." Hát akkor elmondtam neki, hogyan történt, hogy Nešić lett az elnök, hisz ő vezette e bizottságot a megszállás alatt is, amikor Isa Pejin tagja se volt annak az illegális bizottságnak. Másrészt olyan hírek is terjednek az apjáról, hogy a felszabadulás utáni napokban embereket zsarolt, fosztogatta a közvagyont ilyen vagy olyan módon, és ha valaki javasolta volna is elnöknek, hiszem, hogy ezt is elmondták volna, és ennélfogva sem választották volna meg.

Nem értett egyet a megítélésemmel, különösen az apját terhelő hírekkel, de elment, és soha többé nem hozta fel nekem az apja kérdését. Gondolom, hogy e nézeteltérésünk miatt szorgalmazta ellenem annyira azt az áprilisi „bírálatot" 1945-ben, nem úgy tüntetve fel a dolgokat, ahogy voltak. Valamikor 1946-ban Isidor Pejint bíróság elé állították, el is ítélték. Beigazolódott tehát, hogy amit róla mondtam, az nem csak mendemonda volt. Dehogy én jelentettem föl, sem a belügy, hanem a biztonságiak (OZNA) csinálták, engem nem is értesítettek az ügyről.

Az embernek nehezen sikerül leélni az életét ellenségek nélkül, de különösen nehezen, ha belügyi főnök…

És mégis, úgyszólván egész életemben sikerült úgy működnöm, hogy személyes ellenségem alig akadt. Kerültem az odavezető alkalmakat. Békülni is igyekeztem közös ügyünk, a munka érdekében. A továbbiak során Pejin Mićoval is jól együttműködtem nemcsak Zentán, hanem aztán Szabadkán és Újvidéken is. A másik ember, akivel konfrontálódtam, Miroslav Birclin, akinek a visszavételét a pártba a körzeti pártbizottság leállította, és aki, úgy látszik, abban a tévhitben élt, hogy ebben én játszottam közre.

Volt valami alapja erre?

■■■

Nem volt. Mielőtt Anka Kmezić Zentára jött volna, Birclin már elkezdte a pártot szervezni, mondván, neki megbízatása van erre. Össze is hívott bennünket és „fölvett bennünket a pártba", engem is, azzal, hogy ő a párttitkár. Anka Kmezić a második ülésen megmondta, dehogy volt neki ilyen megbízatása, és amit csinált, azt a körzeti pártbizottság semmissé nyilvánítja, őt fel sem veszi tagnak, és én lettem az első tényleges, körzeti kapcsolaton létesített pártsejt titkára. Ebből gondolhatta, az én szelem volt, hogy őt így elejtsék. Pedig semmi, de semmi kanalam nem volt nekem abban.

Egy helyen leírta, hogy ha az ilyen emberek, akik ítélkezni akartak önkényesen a háború után, hatalmat kaptak volna, akkor lehet, hogy maga se lenne már az élők sorában.

Birclin azt is elmondta, volt olyan vállalkozása, hogy engem letartóztassanak, és elküldjenek Bajára, ahol a szovjet hadsereg akciója keretében munkálatok folytak, de gyakorlatilag engem „elnyelt volna a köd". Nem tudom, lehetett-e, történhetett-e ilyen, vagy pedig ez a mese tisztán fantáziájának a szüleménye. Mert az az ember tényleg betegesen képzelődött, sok valótlanságot kigondolt, mesélt és papírra is vetett. Biztos vagyok benne, hogy semmi oka sem volt rá, hogy még az életemre is törjön. Egyébként fantáziájának minden rám vonatkozó kimondott vagy leírt szüleményét Miroslav Birclin 1978 januárjában bíróság előtt visszavonta.

Az adminisztratív szocializmus Vajdaságban leggyakrabban emlegetett bűne a beszolgáltatás. Milyen személyes emlékei vagy tapasztalatai vannak ezzel kapcsolatban?

Nem sok, mert nem vettem benne részt. Más tennivalóm volt, meg aztán 1946. december elején be kellett vonulnom a hadseregbe, leszolgálni a tényleges katonai időmet, és 1947 végéig ott voltam.

A belügynek azért mégiscsak volt elég sok dolga a beszolgáltatással…

A belügynek volt dolga, de a későbbi időkben. 1946 elején még nem annyira. Akkor főleg a csempészést üldöztük, a tiltott határátlépést, más bűnözést, a közbiztonság ügyeivel foglalkoztunk stb. Beszolgáltatás volt akkoriban, de arra a legkiélezettebb helyzetre később került sor, amikor én már bevonultam.

Mint belügyi főnöknek mik voltak a legnehezebb problémái?

Ami minden napra sok munkát adott, az a milícia szervezése, beállítása, akkor mondjuk olyasmi, mint előkészületek a szavazásra, a szavazók jegyzékének elkészítése. Sok esetben az emberek kukoricával tüzeltek, amit tiltottunk, és ezt is üldöztük. Az egyik nagyobb akciója volt a belügynek a németek kitelepítése. Még mielőtt belügyi főnök lettem volna, már foglalkozott a Népfelszabadító Bizottság ezzel az üggyel. Volt a Szabadkai körzetben egy nagy tábor Szeghegyen, a mostani Lovćenacon, oda gyűjtöttük a németeket. Az nem egy szögesdrótos tábor volt, amely körül örök álltak, hanem az egész falu egy tábor. Amikor sor került arra, hogy mehettek az egyes csoportok, akkor útnak indítottuk őket, és mentek.

Tanúsítottak a németek ellenállást a háború után? Tud valamilyen szervezkedésről?

Nem tudok róla, hogy a mi terepünkön ilyesmi történt volna. Ami pedig a kitelepítésüket illeti, azzal kapcsolatban se tanúsítottak valami nagy ellenállást. Voltak, akik bizonygatták, hogy nem németek, hanem magyarok. Hogy milyen ügye volt államvezetőségünknek a nyugati szövetségesekkel, hogy intézték, azt nem tudom, de amikor jelentették, hogy indulhatnak a csoportok, akkor mi küldtük őket, és ment a dolog bonyodalmak nélkül.

Akkor hogy gondolkodott, miért szükséges a németek kitelepítése?

Ahogyan az AVNOJ megindokolta az erről szóló határozatát: minden német támogatta Hitlert, a németek zömmel Hitler oldalára álltak, és a jugoszláviai németek soraiból sokan voltak SS-alakulatokban, gyilkoltak, felperzseltek falvakat stb.

De akik gyilkoltak, azok már rég elmentek.

Az egy olyan megítélés volt, hogy a németek valamennyien felelősek, a történtek után nem élhetünk egy országban. Ez volt az álláspont.

A nemzetiségi összetétel alakításának a kérdése nem játszott közre?

■■■

Nem. Azt hiszem, az volt a tényleges ok, amit nyilvánosan kimondtak, semmi más. Ezt már a történelem is elkönyvelte. Napirenden tartották, és csinálnak volksdeutscher gyűléseket néha Nyugat-Németországban, de hivatalosan nem feszegetik többé. Ez így történt, és nézzünk előre!

A belügyi működésemmel kapcsolatban volt még egy feladatom, ami igen nagy vívódást jelentett a számomra. A katonai bíróságunk egyes embereket halálra ítélt, az ítéletet végre kellett hajtani. Aleksandar Ranković országos belügyminiszter rendszerint a körzeti belügyi osztály főnökét nevezte ki a végrehajtási bizottság elnökévé, és így a Szabadkai körzetben engem bízott meg. Ilyen minőségben neveztem ki jogászt, orvost stb. a bizottságba. Előttem a feladat, hogy egy halálra ítélt háborús bűnöst le kell lőni, golyó általi halálra ítélték. Nagy gondban voltam és tanácskoztam a munkatársaimmal, hogy ezt hol és hogyan hajtsuk végre. A nálamnál tapasztaltabb politikai vezető elvtársak látták a vívódásomat, de úgy gondolták, találjam meg én a megoldást, az enyém a feladat. Végül is megtaláltam – a milícia parancsnoka összeállított egy osztagot, és úgy döntöttünk, hogy a zentai temetőben hajtjuk végre az ítéletet, megfelelő helyen. Meg is történt. Amikor a bizottság orvosa megállapította, hogy beállt a halál, akkor a temetőcsősz eltemette a holttestet.

Ki volt ez a háborús bűnös?

Az elsőre név szerint már nem emlékszem, egy magyar repülős fiatalember volt, aki megszállt szovjet területen garázdálkodott, repülőből falvakat géppuskázott és hencegett is ezzel, és a katonai bíróság halálra ítélte. Hogy a vádanyag, a bizonyítékok hogy álltak, azzal én nem foglalkoztam, nem volt az ügykörömben, ellenben meg voltam győződve, hogy ha a mi bíróságunk valakit halálra ítélt, az biztosan megérdemelte, és egyszerűen végre kell hajtani az ítéletet. Aztán következett Miloš Kovačević esete, aki a megszállás alatt Szabadkán a rendőrségen főfelügyelő volt, üldözte a kommunistákat, antifasisztákat és hazafiakat. Elszökött a felszabadulás előtt, de 46-ban visszajött, mert azt hitte, hogy itt amolyan régi Jugoszlávia-féle lehet, és szolgálatba veszik. Biztonsági szolgálatunk elfogta, bíróság elé állították, és a bíróság kötél általi halálra ítélte, amit nyilvánosan kell végrehajtani. Akkor mit tehettem mást, ezt is megszerveztem. Az úgynevezett Ferrum téren hajtottuk végre az ítéletet, ott emeltek bitófát, kiplakátoltuk az egész városban, és összejött vagy háromezer ember. Gyetvai Károly olvasta fel az ítéletet és a megindoklás megfelelő részét. A tömeg tapssal, helyesléssel fogadta ezt az egzekúciót, ami azt jelentette, hogy Szabadkán sok ember életét megkeserítette ez a fasiszta fenevad.

■■■

Összesen hat esetben kellett ilyen dologgal is foglalkoznom. Volt még egy ilyen szabadkai rendőrségi háborús bűnös, csak annak a felakasztása nem nyilvánosan történt, hanem a börtönudvarban hajtottuk végre. És volt három rablógyilkos, akik betörtek, embereket gyilkoltak le, raboltak ki, és ezért ítélték őket halálra. Hát bizony ilyesmit csinálni nem egyszerű dolog. Ha nem lettem volna róla meggyőződve, hogy olyan emberekről van szó, akik megérdemelték a büntetést, hogy a mi bíróságunk egész biztosan nem bizonyítékok nélkül ítélkezik, nem tudtam volna megcsinálni. Orvosnak én dr. Steinfeld Sándort neveztem ki, ő állapította meg, hogy beállt a halál. A harmadik eset után azt mondta: „Misa, légy szíves, találj valaki más orvost, én ha megtudom, hogy ilyen bizottságban kell lennem, akkor három napig beteg vagyok előtte is, meg utána is, és most már elég, szörnyű nagy dolog az életösztön, nehéz közelről végignézni az élet kimúlását." Hát igen, idegek is kellenek ehhez. Háborús idők, forradalmi események, társadalmi átalakulás, ilyenkor sok minden történik, és egyeseknek többek között ilyen feladat is kijutott.

Emberileg mi volt a belügyi munkában a legnehezebb?

A szolgálatnak ki kell hatnia úgyszólván az egész népre ilyen vagy olyan módon. A polgárjogi dolgok rendezése, a bűnüldözés, a rendészet az egész lakosságot érinti. Nem sikerült mindent maradéktalanul jól megcsinálnunk, ahogy kellett volna, de igyekeztünk. Tehát a kellő létszám és szakember kérdése, aztán hatni a közvéleményre, a tömegekre, megnyerni a polgárok támogatását, segítő közreműködését – ezeken fáradoztam igen sokat. Egyik igen nagy feladatunk volt elkészíteni a szavazók névjegyzékét a Szabadkai körzet egész területén, elvégezni a többi előkészületeket az Alkotmányozó Népszkupstina képviselőinek megválasztására. Hónapokon át dolgoztunk ezen 1945 nyarán–őszén. November 11-én volt a szavazás, sikeresen zajlott le minden, ami sokban a belügyi szolgálat előkészítő munkáján múlott. Ezt az akciót első munkatársam, a szintén zentai Vladimir Petkov tervezte, szervezte és irányította a felülről kapott utasítások alapján.

A belügyi szolgálatot nem ismerték el mint katonai szolgálatot, külön le kellett szolgálnia a katonaidejét?

Helyénvaló a kérdés. Felszabadultunk annak a tudatában, hogy nekünk zentai kommunistáknak nagy passzívum nyomja a vállunkat – az egész munkánktól egy fasiszta se harapott a fűbe. Adósaknak éreztük magun-

kat. Úgy képzeltem, megyek a hadseregbe és ott is maradok, katona leszek. Akkor különben azt gondoltuk, hogy hamarosan újból háború lesz, különösen, amikor ismét Churchill jutott hatalomra Angliában. Hogy tévesen ítéltük meg a helyzetet, és másként történt, annak csak örülhetünk, de akkor abban a hiszemben éltünk. Voltak is nyugati határainkon villongások, feszültség, idegen gépek berepülései Isztriával és Trieszttel kapcsolatban. Mindezt fölmérve egyáltalán nem foglalkoztam a kérdéssel, hogy a 12 hónapos kötelező katonai szolgálatomba beszámíthatnák a felszabadulástól eltelt időszakot, legalábbis azt a hét hónapot a háború végéig. Nem is kértem ezt, mert úgyis azzal a szándékkal mentem a hadseregbe, hogy ott maradok. Voltak, akik kérték, meg is kapták, tehát én is megkaphattam volna, különösen hogy belügyi szolgálatban voltam, de nem kértem. Így aztán 13 hónapot szolgáltam Zágrábban. Amikor kérdezték, hogy ki akar tiszti iskolába menni, jelentkeztem, de az volt a válasz, hogy ha nem 1920-as évfolyambeli lennék, hanem 1921-es, akkor még felvennének, így kicsúsztam a korhatárból. Tehát leszolgáltam az időmet és leszereltem.

Egyébként a mi önbíráló szemléletünk azzal kapcsolatban, ami a szervezetünkkel történt a megszállás alatt – ki többé, ki kevésbé, de általában igen önbírálók voltunk –, azt hiszem, reális és helyénvaló volt, és sarkallt bennünket a munkára, az akciókra a felszabadulás után, mondván, itt a lehetőség, hogy bepótoljuk, amit csak tudunk, és vállaltuk az akciókat. Későbbi dolog aztán már, hogy el is túloztuk ezt az önbíráló beállítottságot, vagy voltak esetek, amikor mások manipuláltak is vele. Arra is rájöttünk, hogy amikor a magunkról és másokról szóló értékeléseket összevetjük, vannak, akik éppen ellenkezőleg viselkednek, holott az ő tényked esük a háború éveiben nem volt különb a miénktől.

Úgy tűnik, hogy az igazi kommunisták jobban feltalálták magukat akkor, amikor a veszélyt, kockázatot, nehézségeket kellett vállalni, mint utána, amikor a hatalmat kellett elosztani. Megváltoztak ezek az emberek, amikor beköszöntött a béke?

Nem mindjárt. Az adminisztratív szocializmus, a központi irányítás éveiben, de az önigazgatás első időszakában is a kommunisták még igen önfeláldozóan dolgoztak, és igen következetesen, sok mindent csinált döntően nagyobb részük a munkahelyén kívül is, minden fizetés, ellenszolgáltatás nélkül, önkéntes munkaakciók keretében, rohammunkával, társadalmi elkötelezettségéből kifolyólag. Idővel másként alakult a helyzet. Az is volt, hogy megváltoztak emberek, egyeseket a hatalom

megrontott, fölülkerekedtek bennük az önös érdekek. Akadtak, akik megengedhetőnek tartották ezt, hisz végigharcolták a háborút. A közszellemre és a viszonyokra olyan körülmények is hatottak, hogy nyereséges gazdálkodás, áru, piac, harc a nagyobb jövedelemért. Nem volt könnyű ebben feltalálni magát az embernek. Itt már nem felelt meg olyan szemellenzősen igazodni, az erkölcsiekben se lehetett annyira puritánkodni, meg kellett engedni ezt-azt, ami ellentétben volt némely elvünkkel. Azelőtt egy nehéz feladatnál azt mondták, no ehhez egy jó kommunista kell, aztán valamikor az ötvenes évek derekán már el-elhangzott, ehhez egy jó macher kell, üzletelni tudó, spekuláns, jó kereskedő, úgyhogy a kommunista jellem, erkölcsi értékek bizonyos fokig háttérbe szorultak. Előretörtek a részérdekek, a csoportérdekek, és akkor mentek a dolgok ezen az úton, és eljutottunk oda, ahol most vagyunk – a válságba. Tehát az emberek egy bizonyos hányada igen megváltozott…

…a másik hányada pedig emiatt kiábrándult…

Igen, voltak, akik kiábrándultak, én nem. Mások, ha nem is ábrándultak ki, valahogy az eseményeken kívül érzik magukat, mert úgy találják, hogy nemigen tudnak hatni rájuk, nem adnak a szavukra. Főleg így van sok harcosunk. A harcosszervezet hallatja ugyan a szavát, ahol csak teheti, de az se tudott megakadályozni sok hibát, elferdülést, torzulást, mint ahogy a Kommunista Szövetség se vette elejét, hogy rossz döntések is szülessenek.

Hogy telt el a katonai szolgálata?

Érdekes volt. Nem volt könnyű, főleg 1946–47 nagyon kemény telén. Légvédelmi egységnél szolgáltam, és a mi egységünket a városon kívül kellett elhelyezni, Kajzericán, ott meg csak barakkok léteztek, szinte plafon nélkül. Befűteni nem lehetett, égett ugyan a kályhában a tűz, de édeskeveset ért, minden meleg kiment a szabadba, mégis kibírtuk, aránylag fiatalok is voltunk. Úgy rendelkeztek, hogy ketten aludjunk egy ágyban, hogy melegítsük egymást. Aztán egy nagy esőzéskor a vízből mentettük a lövegeket, jeges vízben álltunk, jártunk, aztán mentünk vissza a hideg barakkba, száraz ruhát kerítettünk, a vizeset meg úgy is szárítottuk, hogy az ágyban magunk alá terítettük.

A hat hónapi kiképzés után bekerültem a második hadtest politikai osztályára, akkor a város területén egy laktanyában voltunk, és onnan jártam naponta dolgozni, gépelni, nyilvántartásokat vezetni és hasonlók.

■■■

Milyen állásba került, amikor a katonaságból visszajött?

Újvidékre a Tartományi Főbizottság apparátusába, kommunálisügyi megbízotthelyettes voltam 1948 márciusától a Kominform határozata utáni időkig. Sóti Pál volt a megbízott, ő is kezdeményezte, hogy Újvidékre jöjjek, de hamarosan más tisztségre távozott, Đorđe Bošković szerémségi harcos lett az új főnökünk. Október derekán átvezényeltek a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetségébe, meg a *Híd*ba felelős szerkesztőnek, később a tartományi pártbizottság agitropjának is tagja lettem, a könyvkiadást is csinálni kezdtem.

Egy kommunálisügyi megbízottnak mi volt a dolga?

Akkor oda tartoztak a közművek, de a helyi kisipar, malmok, téglagyárak és hasonlók is. A munkánk főleg arra vonatkozott, hogy szorgalmazzuk, hogy mindez működjön. Az az adminisztratív szocializmus ideje volt, amikor központi anyagbeszerzés, anyagelosztás történt, központi ellenőrzés. A munkám főleg a termelés szorgalmazása, az anyagok kiutalása, a könyvelés ellenőrzése volt, de mentünk például a beočini szénbányába súlyos problémáinak megoldása ügyében. Lementünk a tárnákba is és láttuk, mennyire kedvezőtlen körülmények között folyik ott a munka.

Oda tehát elsősorban becsületes, lelkiismeretes, jó szervezőképességű ember kellett…

Ez olyan helyzet volt, mint előbb is nem egyszer: úszni harmadikos elemista koromban tanultam meg. Próbálgatom én az úszást a Tisza sekélyében, lábolok, kutyázok, amikor arra jön a Gondi János, a „Liba", az ismert muzsikus cigány néhány társával: „Hohó, nézzétek a kis Olajost, gyerünk, dobjuk be!" Közrekaptak, fölvittek a kompra, meglóbáltak kezemnél-lábamnál fogva, bedobtak, amennyire csak bírtak, és továbbmentek. Megrémültem, hápogtam, kapálóztam, de sikerült kiúsznom. Utána már magam is kezdtem a vízbe ugrani, fejeseket bukni a kompon belül. Szóval ilyen helyzetekben voltam, hogy hirtelen bele kellett állni, csinálni, vállalni dolgokat, amelyekre nem volt módomban előzetesen felkészülni, hanem munka közben kellett beletanulnom.

Melyek voltak az első jelei annak, hogy konfliktus van a láthatáron a Szovjetunióval és Sztálinnal?

Első sejtelmeim arról, hogy a jugoszláv párt és a szovjet párt, illetőleg a befolyása alatt álló más pártok között nézeteltérések vannak, 1947-ben keletkeztek, akkor sejtettem meg Zágrábban katonáskodva. Ugyanis igencsak figyelemmel kísértem a sajtót, olvastam a *Borbá*t, külön a *Komunist*ot, a párt elméleti folyóiratát, és láttam, hogy Tito, Kardelj, Kidrič és más elvtársaink nyomatékosan kihangsúlyozzák a jugoszláv népfelszabadító harc sajátosságait, azt, hogy felszabadító háború volt, de annak a keretében szocialista forradalom is, és a szocializmus építésének sajátos, különleges jegyeit Jugoszláviában. Látszott, ha nem is mindig nyíltan kimondva, hogy ezeket a sajátosságokat a túloldalon tagadják, lebecsülik, szembeszállnak vele, úgyhogy a mi elvtársaink írásaiban amolyan polemikus válaszféléket is láttam, és ekkor éreztem meg, hogy itt van valami mélyebb nézeteltérés, de ennél többet akkor nem tudhattam meg.

Azt, hogy konfliktus van a szó igazi értelmében, 1948 márciusában észlelhettük először, amikor a szovjet kormány visszavonta a szovjet katonai és polgári szakértőket Jugoszláviából, állítva, hogy ellenséges elemekkel vannak körülvéve, amit semmiképpen se fogadhattam el igaznak. Nagyon jól emlékszem, voltak Zágrábban olyan katonai törzsgyakorlatok, amelyeken szovjet tábornokok vagy más magas rangú tisztek is jelen voltak mint szakemberek, és láttam, hogy a mi tisztjeink a legnagyobb megbecsüléssel viszonyulnak hozzájuk.

Körülbelül egy hónappal a Tájékoztató Iroda határozata előtt (akkor már Újvidéken voltam a kommunálisügyi osztályon) pártszervezetünkben ismertették Sztálin és Molotov levelét és a jugoszláv központi bizottság válaszát. Két ilyen levelet intézett a szovjet pártcsúcs a jugoszláv párthoz és pártunk mind a kettőre megadta az érvekkel, tényekkel alátámasztott választ. Ugyanakkor tájékoztattak bennünket Hebrang és Žujović áruló magatartásáról is, ők ketten voltak a jugoszláv központi bizottságban, akik a Sztálinnal szembeni ellenállásunkkal nem értettek egyet.

Június 29-én este a belgrádi rádióban hallottam a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának a válaszát a Kominform határozatára, és magának a határozatnak a szövegét, amit akkor szintén beolvastak. Amikor azt a szöveget hallgattam, pontról pontra követtem és mindjárt felismertem, hogy ez nincs így. Én tagja vagyok a pártnak, benne dolgozok, csinálom az akciókat. Hogy mi kulákpárt lettünk? Csináltuk a felvásárlást, a földreformot, kisajátítottuk a nagybirtokokat, osztottuk a földet a földnélkülieknek, hogy lehetünk mi akkor kulákpárt. Vagy hogy a párt beleolvadt a Népfrontba, hát nem igaz. És így tovább, pontról pontra, úgyhogy igen határozottan állást foglaltam akkor mindjárt.

■■■

Másnap reggel találkoztam Keck Zsigával, kérdem, mit szól ehhez. Azt mondja, ha Đilas bolond és fejjel megy a falnak, nem kell, hogy én is azt tegyem, mert Sztálinnal szembehelyezkedni örültség. Hogy kinek van igaza, azzal abban a beszélgetésben nem is foglalkozott.

A pártülésen mindenki egyénileg nyilatkozott. A kommunális osztályon a pártszervezetünkben nem volt senki, aki ne fordult volna szembe a Kominform határozatával. Ment tovább az élet, de a kominformosok kiálltak a sorból. Akik nyíltan a Kominform mellé álltak a pártülésen, azok mindjárt. Voltak, akik nem mondtak mindjárt nyílt álláspontot, viszont később szervezkedésbe kezdtek, akkor letartóztatták őket. Volt, aki egyszerűen megijedt, megbénult. Semmi szervezkedésbe nem kezdett, de képtelen volt csinálni, amit kellett volna. Voltak olyanok is, akik csinálták tovább, habár nem voltak meggyőződve annak az igazságosságáról. Az ilyen helyzetekben mégis azon fordulnak meg a dolgok, hogy ki mit tesz.

Tudjuk, hogy ez a konfliktus sokkal régebbi keletű. Ön benne volt a pártvezetőségekben, és tényleg nem sejtett semmit?

Nem, semmit. Az én felfogásomban, ismereteimben, 1947 előtt semmilyen forrásból sem… Egyébként most, amikor elég sok mindent közzétettek abból az alkalomból, hogy Tito 50 éve került a párt élére, látjuk, hogy voltak nézeteltérések már a háború előtti időkben is olyan értelemben, hogy a Komintern atyáskodott a pártok fölött, de Tito meg a központi bizottság nagyon gondosan ügyelt arra, hogy a jugoszláv pártba, a Népfelszabadító Hadseregbe, az egész mozgalomba, főleg a háború alatt, a fölszabadulás előtti időkben, vagy legalábbis a háború befejező szakasza előtti időkben semmi ne szivárogjon ki e nézeteltérésekről. Létérdeke volt a jugoszláv pártnak és a hadseregnek, hogy az emberek úgy tudják, hogy a Szovjetunió támogatását élvezzük. Mi ebben neveledtünk, és akkor ezt megbontani nem volt szabad, annak nagyon súlyos következményei lehettek volna. Ezért Tito elvtárs, ameddig csak lehetett, kerülte, hogy nyilvánosságra hozzon erről dolgokat. De 1947-ben a helyzet úgy alakult, hogy nagyon meg kellett mondani egyet-mást, és 1948-ban sor került a Kominform határozatára a jugoszláv párt és Jugoszlávia ellen, akkor aztán nyíltan ki kellett állni. De még azután is jó darabig nem rontottunk neki Sztálin tekintélyének, olyanok jelentek meg a *Borbá*ban, hogy „továbbra is Sztálin a kommunizmus legnagyobb korifeusa" stb. Viszont ahogyan ők mind tovább mentek a Jugoszlávia-ellenes hadjáratban, hisz tudjuk, végül majdnem fegyveres összetűzésre került sor, mert

felvonultak csapatokkal, lőttek is imitt-amott embereinkre a határokon, mi is felvonultunk, felállítottuk az ágyúkat, és ha támadnak, biztosan védekeztünk volna. Teljesen el voltunk erre szánva. Meg aztán, ahogy jöttek a lépéseik a többi szocialista országban, gondolok a kirakatperekre, a Rajk-perre és a többire, olyan mértékben lepleződtek le a sztálinista módszerek, olyan mértékben lehetett többet és többet mondani, meg hát végeredményben a jugoszláv párt embereinek is föl kellett fedni elméleti síkon is, hogy mi történt itt. Végül meg kellett állapítani, hogy az történt, amit Marx is előrelátott mint lehetőséget, hogy az egyik fő dolog, ami a hatalomra jutott munkásosztályt veszélyezteti, a vezetőinek, a pártnak az elbürokratizálódása, és ez történt a Szovjetunióban, és jöttek részben már 1950-ben, de főleg 51-ben az elméleti cikkek is ennek a helyzetnek a magyarázatáról.

Meg tudná ítélni, hogy a Tájékoztató Iroda határozatának közzétételekor a jugoszláviai magyar értelmiségnek az a része, amely később szembekerült a jugoszláv párt politikájával, mennyire volt tisztában a dolgokkal?

Nem volt tisztában. A fejek nagy részében zavar volt. És túlzás azt mondani, hogy „az értelmiségnek az a része". Csak bizonyos kis számú értelmiségi káder került szembe pártunkkal, állt a Kominform oldalára.

Meg lehetett volna ezt akadályozni úgy, hogy már előbb felkészítik az embereket, és mondanak nekik valamit, nem pedig csak egy hónappal a nagy konfliktus kirobbanása előtt?

Azt hiszem, nem lehetett azt megtenni, Sztálin érvet csinált volna belőle, hogy szovjetellenes kampány folyik Jugoszláviában. Viszont akik saját fejükkel gondolkoztak, akik képesek voltak arra, hogy pontról pontra megvizsgálják a Kominform állításait a jugoszláv pártról, a jugoszláviai helyzetről, elemezzék és összevessék a valóságunkkal, és akik eléggé benne voltak a mi valóságunkban, azok igen gyorsan meglátták legalábbis azt, hogy a Kominform határozata egy hazugság Hogy mért került rá sor, azt a későbbiek során derítettük ki, de én már akkor úgy ítéltem meg, hogy ami a néptömeget, külön a magyarságot, a munkásságot, de főleg a parasztságot illeti, Tito ellenállása a sztálini hegemonizmussal szemben a tömegek nagy helyeslésére talált, szinte úgy éreztem, hogy a népünk szívéből szólalt meg Tito. Ma is úgy ítélem meg, hogy éppen a Kominform elleni ellenállásunk, harcunk idején értük el, hogy a legna-

gyobb magyar tömegek igazán fölzárkóztak a JKP mögé, a mi számunkra ez volt a forradalmi harc hősi és nagyon eredményes korszaka.

Igen, mert a parasztok valószínűleg addig is tartottak a „közös kondértól”…

Igen, az is volt, féltek, hogy merev kolhozrendszert csinálunk, kicsit neki is indultunk, de visszakoztunk. Emlékeztek az emberek a kellemetlen eseményekre is 1944-ből, amelyekben egyes szovjet katonák dicstelenül mutatkoztak be. Másrészt a mi embereink látták, hogy a csatlós országokban, különösen Magyarországon mi a helyzet, mennyire nem önállóak azok az országok, az embereket elriasztotta a Rákosi-rendszer. Imponált Jugoszlávia nemzeteinek és nemzetiségeinek, hogy védjük és megvédjük önállóságunkat, tudatában voltak annak, hogy ez létérdekük. Ez aztán akkoriban teljes súlyával jelen volt a jugoszláviai magyarságnál is.

Önnek azokban a napokban voltak vitái a Kominform híveivel?

Voltak, de nem sokakkal. Elsősorban ki-ki a maga pártalapszervezetében nyilatkozott, és amikor a mi pártszervezetünkben tárgyaltuk, én az elsők között nyilatkoztam, aztán az éjfélig tartó ülés során többször fölszólaltam, végül egységesen állást foglaltunk a mi központi bizottságunk mellett, ott egy kominformos se akadt. Ha akadt volna, akkor biztosan sor került volna vitákra. A mi szervezetünkön kívüli emberekkel, egyesekkel imitt-amott vitáztam, akik véleményt mondtak, mert a kominformosok jelentősebb része nem nagyon mondta a véleményét. A pártszervezetében megmondta, de azon kívül hellyel-közzel, alkalomadtán, mert a véleménye mellett érvelni akkor már kockázatossá is vált. No én senkit nem jelentettem föl, vitába szálltam, de amennyit valaki annak a keretében megmondott, azt már elmondta a pártszervezetében.

A jugoszláviai magyar értelmiségi kominformosok fel voltak készülve valamiféle aktív ellenállásra is?

Nem. A későbbiek folyamán keletkeztek illegális csoportok, de azok legnagyobb részét igen gyorsan fölfedték a biztonsági szervek, és akkor az ilyen csoportok aktív tagjai a Goli Otokra kerültek.

Említette, hogy volt egy esete Kővágó Lászlóval…

Kővágó a pártalapszervezetük ülésén nem mondott egyértelmű véleményt, az ülésük után hallottam, hogy eléggé ingatag álláspontón van. A továbbiak során előttem is, mások előtt is úgy beszélt, mint aki a jugoszláv párt álláspontjait képviseli. Akkor tanfelügyelő volt a tartományi közoktatási szervnél, Zora Krdžalić Zagánál, és a beszélgetéseinkben a fő törekvése az volt, hogy úgy mutassa be vezetőjük és az egész tartományi közoktatási apparátus munkáját, hogy nagyon rosszul dolgoznak. Végül már szinte unni kezdtem a panaszait, de egyébként arra sarkalltam, hogy kérjen szót, mondja ott el, ne nekem panaszkodjon. Ellenben amikor átszökött Magyarországra a feleségével meg Mészáros Károllyal…

…és volt még egy harmadik, ugye?

A csoportban volt még Rácz Vince. Láttam, hogy ez az állandó panaszkodás tulajdonképpen Kővágónak egy akciója volt, hogy így állandóan „áztassa" Zagát és a vezetése alatt működő apparátust meg más embereket. A szökésük utáni egyik reggelen a postaládánkban egy géppel írott levelet találtam, a szöveg: „Te is a nép ellenségeinek oldalára álltál, lakolni fogsz ezért" stb. Nem emlékszek már pontosan a szavakra, „majd lógni fogsz", vagy ilyesmi is volt benne, és nem sokkal azután, hogy én azt a levelet megtaláltam és persze mindjárt odaadtam a biztonsági embereinknek, Rácz Vincét letartóztatták. Innen kapcsoltam én, hogy ő is ebbe a konspirációba tartozott Kővágóval meg Mészárossal, és a levelet minden bizonnyal Kővágó fogalmazta, írta, és Rácz Vince dobta a postaládánkba, mert akkoriban együtt laktunk, egy házban a Đorđe Magarašević utca 33-ban.

Ez már jóval 1948 után lehetett, mert amikor Herceg 1948 végén elküldte a Jégvirág *című novelláját, ön a Hercegnek ebben az ügyben írt második levelében, 1949. január 14-én még hivatkozik arra, hogy az első levelét többek között Kővágó László is elolvasta, és az abban kifejtett bírálattal egyetért.*

1949 őszén lehetett.

Szóval ez volt egy olyan csoport, amelyik aktív ellenállásra is kész lett volna?

Hogy meddig mentek a terveikben, azt nem tudom, de tény, hogy Kővágóék átszöktek Rákosihoz, és ott is maradtak. Mészáros később

visszajött azzal, hogy belátta, mennyire tévedtek, kész vállalni a felelősségrevonást azért, amit tett, le is töltötte a büntetését. Rácz Vince át se szökött, revideálta álláspontját, még a pártba is visszakerült, egyetemre iratkozott vagy ötvenévesen, diplomált és nagyon jól dolgozott Zentán mint mezőgazdasági mérnök.

Zentán tud még ilyen esetekről?

Hogy Zentán milyen méretű volt a kominformizmus, erről nincsenek adataim, akkor se foglalkoztam vele. Itt voltam Újvidéken, és itt dolgoztam. Nem mintha nem mentem volna Zentára, és nem hallottam volna ezt-azt, semmilyen fölmérést nem csináltam, erről valószínűleg jóval többet tudna mondani Farkas Nándor, aki Zentán, azt hiszem, közvetlenül foglalkozott dolgokkal. Én itt Újvidéken láttam Keck Zsiga, Hock Rezső, Lévay Endre esetét. Meg volt a főbizottságban egy Dobos István nevű iparügyi megbízott, aki a két háború között a Szovjetunióban volt, onnan jött haza a fölszabadulás után, és amikor a Kominform határozatát közzétették, akkor egészen nyíltan fellépett a Kominform oldalán a jugoszláv párt ellen, és csakhamar megállapítást nyert, hogy az NKVD, a szovjet titkosszolgálat elkötelezett embere, mint ilyen jött és mint ilyen lép most föl. Persze mindjárt letartóztatták.

Hogyan lett a Híd *főszerkesztője?*

Sor került arra, hogy a *Híd* addigi felelős szerkesztője, dr. Steinfeld Sándor kijelentette, ő nem bírja tovább, annyira ránehezedik Sztálin tekintélye, hogy avval nem tud szembefordulni, és ez megbénítja a tollát.

Dobrivoje Vidić volt akkor a tartományi pártbizottság titkára, és külön beszélgetett Steinfelddel meg velem főleg azzal a céllal, hogy Stafit meggyőzze, maradjon és szerkessze tovább a *Hid*at. De nem sikerült meggyőznie, Stafi nagyon fogadkozott, hogy ellenünk, a JKP és Jugoszlávia ellen semmit nem fog tenni, egész biztosan nem kapcsolódik be semmilyen szervezkedésbe, nem próbál senkit eltéríteni a jugoszláv párt melletti álláspontjától. Valóban így is történt, Steinfeldet nem is tartóztatták le. Egyszerűen kiállt a közéletből, és mint orvos dolgozott. Hasznosan, jól működött, sőt aztán mégiscsak bekapcsolódott bizonyos fokig a nyilvános életbe is, dr. Palics Miklós néven, csinálta a *Négyszemközt az orvossal* című rovatot a *Magyar Szó*ban, és megírta a *Nemi életünk* című könyvet, amit a Testvériség-Egység Könyvkiadó megjelentetett, szóval hasznos munkát végzett ezen a téren.

Vidić tehát próbálta Steinfeld Sándort meggyőzni, hogy maradjon, és amikor látta, hogy ez nem megy, akkor azt mondta nekem: „Vedd át te, és csináld!" Én átvettem, csináltam, de ez megint egy új feladatkör volt, amire én előzetesen nem készültem. Vállaltam, mert a helyzet megkövetelte. Csináltam, ahogy tudtam. Annyira mindenesetre sikeresen (nem merem azt mondani, hogy jól), hogy a *Híd* folyamatosan megjelent. A tartalma megvolt, változott valamennyire, az írások minősége is változott, a munkatársak köre nagyjából együtt maradt, de újak is jelentkeztek. Keck Zsigmond, dr. Steinfeld Sándor, dr. Hock Rezső és még mások kiestek a sorból, de helyükre álltunk, pótoltuk az űrt, akikkel tudtuk. A *Híd* következetesen, határozottan kiállt a JKP álláspontjai mellett, egyértelműen képviselte, magyarázta azokat, és elszántan szembefordult a tájékoztatóirodás hadjárattal, Sztálin hegemonizmusával, harcolt Tito, pártunk, népünk és országunk igazáért. Mindebben benne volt az én személyes, nyilvános kiállásom is. Tettem ezt teljes meggyőződésből, tudva, hogy világtörténelmi jelentőségű harcra vállalkoztunk. Emellett csináltuk a vitákat a *Híd*ról, alakultak a nézetek. Amíg én voltam a *Híd* felelős szerkesztője, meg utánam Ernyes György – de én is maradtam a szerkesztőbizottságban –, kialakult a nézet, hogy a *Híd*nak elsősorban irodalmi folyóiratnak kell lennie. Támogattam ezt az irányvételt, és sor is került arra, hogy íróember lett a *Híd* szerkesztője.

III.

Hogy kapcsolódott be a jugoszláviai magyar szellemi életbe, milyen publikációi voltak, milyen kapcsolatokat alakított ki a szerkesztőségekkel?

Nekem közírói ambícióim nem voltak. Ha mégis sor került arra, hogy megírtam egyet-mást, akkor főleg a gyakorlati politikai munka előbbrevitele céljából tettem ezt. Volt, amikor a magam kezdeményezéséből írtam, még többször a szerkesztőségek, illetve a politikai tényezők felszólítására. Az első szövegeim valamikor 1945 tavaszán tudósítások voltak a zentai fejleményekről, a felszabadulás utáni kibontakozásról. A továbbiak folyamán történt olyan is, hogy Szabadkán a párt szervezett tanfolyamot, ott én is közreműködtem, előadtam, vitaindítókat mondtam (nagyon szorosan együttműködtünk Steinfeld Sándorral), és megvolt az akkori eszmei irányvételnek és gyakorlati helyzetnek megfelelő tématervünk, igen sokat foglalkoztunk akkoriban még Sztálinnak *A leninizmus kérdései* című meg más könyveivel, és sor került arra, hogy bizonyos témákba belemé-

lyedtem, nem éppen átfogó és elmélyült feldolgozással, de annyira, hogy kikerekedett egy füzetre való szöveg *Parasztkérdés–földkérdés* címmel. Talán nem kellene kompilációnak nevezni, de jórészt előre megkapott kiindulópontok egyfajta adaptálása, vagy a mi helyzetünk tárgyalása azok tükrében. Aztán a *Híd* szerkesztősége is felkért, még amikor a kommunális ügyosztályon dolgoztam, hogy írjak a kommunális ügyekről, a helyi gazdaságról, a háttérgazdaságról, kisgazdaságról, mert akkoriban a kommunális ügyek, a közművek életrekeltése, fejlesztése terén aktuális politika gyakran terítékre került, Kardeljnak is volt egy nagy cikke erről. Megírtam, ahogyan tudtam. Cikket írtam a *Híd*nak a munkaversenyekről is, célkitűzéseikről, megszervezésük irányelveiről stb.

Mivel járt a főszerkesztői munka, hogy közelítette meg? Hol volt, kikből állt a Híd *szerkesztősége?*

Létezett akkor a Bratstvo-jedinstvo, a Testvériség-Egység központi lap- és könyvkiadó vállalat, az egyetlen Vajdaságban, amely kiadta a *Slobodna Vojvodinát* és a *Szabad Vajdaság*ot, könyveket, tankönyveket, tehát egy központosított kiadóvállalat. Ennek az épületében volt a *Híd*nak egy szobája, a Jovan Đorđević utca 2. szám alatt. Ebbe a vállalatba mentem át munkaviszonyba, akkor annak az igazgatója Malušev Cvetko volt. Ott kaptam kinevezést a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetsége könyvkiadási osztályának vezetőjévé és a *Híd* felelős szerkesztőjévé. Első tennivalóm az volt, hogy a következő, október–novemberi szám anyaga összejöjjön. A nekiinduláshoz mindjárt munkatársak kellettek, és támaszkodnom kellett az ő közreműködésükre. Az irodalmi szövegeket főleg Gál László olvasta és mondott róluk véleményt, úgyhogy ezen a területen ő volt abban az időben a legtöbbet nyújtó közreműködő belső szerkesztőségi munkatársam.

Mondjuk talán el, hogy kik is voltak a szerkesztőbizottságban.

Azt most hirtelenében nem tudnám pontosan megmondani, de úgy emlékszem, tagjai voltak: Rehák László, B. Szabó György, Lőrinc Péter, Végh Sándor, Gál László… Jól jöttek Malušev Cvetko tanácsai is. A dupla szám anyaga összejött, és aztán a többi szám anyaga is kisebb-nagyobb késéssel vagy hézagokkal, és a *Híd* aránylag rendszeresen megjelent.

Amikor odakerült, a fiókban volt kézirat?

Nagyon kevés. Úgy kellett biztatni a munkatársakat, írjanak, adjanak anyagot, a *Híd* akkor még amolyan mindenes sajtószerv volt. Ez öröklődött a háború előtti *Híd*tól, és a felszabadulás után elég sokat foglalkozott gazdasági, politikai kérdésekkel is az irodalom mellett. Sikerült a *Híd*-viták és más megbeszélések keretében átlátnunk a helyzetet és szorgalmaznunk azt az értékelést, hogy a *Híd* gyakorlatilag sokkal kisebb példányszámával, mint a *Magyar Szó,* nem tud olyan hatást kiváltani az olvasóközönségnél, a nagy tömegekben, és amit a napilapunk megcsinál (meg aztán voltak a hetilapok), azt nem kell a *Híd*nak is csinálnia. Így nyílt meg a lehetőség, hogy a *Híd* egy új irányt vegyen.

Mielőtt még a Híd*hoz került volna, már tagja volt a* Híd *által meghirdetett irodalmi pályázat bírálóbizottságának. Hogy került erre sor?*

Őszintén mondva egészen megfeledkeztem erről. Én ilyen dolgokba Keck Zsigmond, Steinfeld Sándor, Laták István ajánlatára kerülhettem be, de főleg az első kettő javaslatára. Ők pedig a háború előtti évekből ismertek.

Rehák, Olajos, Gál, Lőrinc és Majtényi volt az 1948-as pályázat zsűrijében. Mintha már sorsának árnyéka előrevetődött volna…

Igen. A háború előtt be-bejártam a *Híd* szerkesztőségébe, és mondhatnánk úgy is, hogy volt valami hidas tradícióm. Terjesztettem, benne voltam a *Híd*-mozgalomban, fölolvasásokon, és ebből kifolyólag ajánlottak. Gondolom, hogy felelős szerkesztőnek is Steinfeld ajánlott, nem foglalkoztam ezzel a kérdéssel, senkinek nem tettem fel, de feltételezem, hogy így volt.

Ugyanakkor, amikor a *Híd* felelős szerkesztője lettem, ezzel az is járt, hogy a magyar könyvkiadásért is felelek, azzal is nekem kell törődnöm, ami akkor még csak időnként egy-egy kiadvány volt, amikor elhatároztuk, hogy csináljunk egy ilyen vagy olyan könyvet. Meg aztán a tankönyvkiadás. A tankönyvekre igen hamar nagy szükség volt.

A harmadik megbízatásom: akkor még létezett a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség. Annak a főtitkára addig Keck Zsigmond volt, és engem akkor megtettek főtitkárnak is. Így én úgy tényked tem a *Híd*ban, hogy magát a *Hid*at csak fél kézzel csinálhattam, mert elég sok más feladatom is volt. Az újvidéki városi pártbizottságnak is tagja voltam. Értekezletekre járni, politikai gyűléseken beszélni állandó feladat volt, azokra készülni kellett. Mindig kevés volt az idő a *Híd* körüli munkához.

■■■

Kire támaszkodhatott? Volt a Híd*nak lektora?*

Volt. Hogy mely időszakban kicsoda, azt nem tudom pontosan megmondani. És az is kérdés, hogy mennyire csak mint lektor működött. Tudom, hogy egy ideig Lévay Endre működött így, szabadkai munkahellyel, a *Hid*at a Minervában nyomtuk. Később, amikor már nem én voltam a felelős szerkesztő, Sztáncsics András volt lektor is meg szerkesztőségi titkár is, kéziratszorgalmazó, begyűjtő.

Ez fizetett állás volt a Híd*ban?*

Nem. A *Híd*ban a felelős szerkesztőn kívül senki nem volt fizetett állandó munkatárs. Akik még közreműködtek, azok mást is csináltak a Testvériség-Egység könyvkiadó vállalatban, a lapokba írtak, mondjuk Steinitz Tibor is közreműködött a *Híd*nál, de akkor már, azt hiszem, a *7 Nap*ot csinálta. Vagy Brindza Károly. Szóval így ment ez, nem valami fizetett apparátussal.

Egyébként az egyik jelentős kérdés a körülbelül egyéves főszerkesztői működésem folyamán az volt, hogy kiket sikerül megnyerni, hogy írjanak a *Híd*ba. Küldött kéziratot Herceg János is. Nagyon sokra értékeltük ezt, de kéziratában, a *Jégvirág* című novellájában találtam nekem nem tetsző dolgokat is. Megjegyzéseket fűztem egyes kitételekhez, elküldtem Hercegnek, és indítványoztam, hogy változtasson a szövegen. Herceg ezt a gesztusomat nagyon mellre szívta, úgyhogy nem sikerült könnyen-gyorsan zöld ágra vergődnünk. Nem tudtam megérteni a beküldött novella főhősének a gondolatait, érzéseit a felszabadulással kapcsolatban. Győzött a forradalom, győzött a munkásosztály, hatalomra jutott a dolgozó nép, hogy van az, hogy eközben egy kisember, egy borbély, ahelyett, hogy fölszabadulva érezné magát, busong, komorkodik, és az ő virága a történtek üdvözlésére – egy jégvirág. Akkor én abban a hangulatban, meggyőződésben éltem, hogy mindannak, ami történt, ami a népünk, a munkásosztályunk életében gyökeres fordulat, történelmi esemény, ennek mindenki kell hogy örüljön, lelkendezve köszöntse. Bezzeg Herceg novellája mást sugallt. Persze nem csak ez a kérdés vetődött föl a megjegyzéseim nyomában…

Volt olyan megjegyzés is, hogy a paraszt nem panaszkodik, hogy nagy az adó, csak a kulák…

Az is, hogy olyan lesz-e a helyzet, hogy az író ír, a szerkesztőség pedig elbírál, szabdal, kihagy, belejavít, habár én azt nem csináltam a Herceg kéziratával, én elküldtem a megjegyzéseimet, az indítványaimat, a véle-

ményemet, de neki azzal foglalkozni nem volt kedve, inkább visszavonta a kéziratát. Nem olyan sokára rá küldött Herceg egy másik novellát, a *Restiben* volt a címe, amit aztán minden megjegyzés nélkül közöltünk. Sőt Herceg megírta a *Változó világban* című riportkönyvét is stb.

Kiket tartottak akkor íróknak? Kikkel indultak?

Herceg Jánost, Gál Lászlót, Majtényi Mihályt, Lőrinc Pétert…

Latákot nem?

Dehogynem, Laták Istvánt, Sebestyén Mátyást. Akkor Gajdos Tibor is jelentkezett.

Amikor annak idején olvasta a Híd *szépirodalmi anyagát, kinek a szövegei álltak magához legközelebb?*

Ha a szövegek élethűségét, művészi értékeit tekintem, akkor mégiscsak elsősorban Herceg János írásai, viszont ha versről volt szó, akkor Gál László, de mondjuk Zákány Antal is.

Nekem Zákány azt mondta, hogy ön erélyesen kiállt első kötetének megjelentetése mellett.

Úgy volt.

Hogy történt az konkrétan? Nem akarták kiadni a kötetét, mert dekadensnek minősítették…

Nem egy valóságunkon lelkendező költészet volt, hanem egy mélyről fakadó verselés, csak én azt nem találtam negatívnak. Meg nagyon őszintének, nagyon szuggesztívnek ítéltem meg, sikeresnek is olyan értelemben, hogy a hangulati, gondolati tartalmat jól kifejezte. Ezért pártoltam. Aztán ott voltak Laták versei is. Aztán Csépe, őt külön nagyon szerettem, bár vele is megtörtént, hogy valamelyik versét megjegyzésekkel kísértem és indítványoztam, hogy változtasson, de az akkor volt, amikor egy Csépe-verseskötetet készítettünk. No könnyen letárgyaltuk Csépével, és ott nem volt olyan probléma, mint Herceggel.

Aztán külön esemény volt Lukács Gyulának *A Sárga Háztól a csendes Donig* című könyve. Lőrinc Péter írt róla kritikát, a *Híd* Szabadkán

vität szervezett a könyvről. A megítélésekben volt sok merevség is, Lukács Gyula igen határozottan elutasította a bírálatokat. Tény, hogy azt a könyvet az olvasóközönség az utolsó példányig megvette, és igen sokan elolvasták.

Kevesen tudták annak idején kivonni magukat az alól a követelmény alól, hogy az irodalmat kizárólag a politika szemüvegén át nézzék. Az adott helyzetből következett ez, mert megtaláltam például az akkori Hidak egyikében Gál László kritikáját Markovics János költészetéről, többek között azokról a sorairól, hogy „szlávok, magyarok, munkások, parasztok, tanoncok, diákok", és még egy Gál László is olyasmit kifogásolt, hogy „a költő különválasztja a tanoncot a diáktól". Szóval ezek már túlságosan szőrszálhasogató, politizáló megjegyzések, méghozzá éppen egy költő részéről.

Persze. Így volt ez, és tény, hogy íróemberek is csinálták, és nem mindig a politikusok rendeletére, hanem ők maguk is így gondolták.

Majtényi is néha olyannyira számonkérte az eszmeiséget a kritikáiban, hogy az már szinte meglepő.

Majtényi is igencsak közreműködött a *Híd*ban, és olyan együttműködésünk is volt, hogy meg tudtuk beszélni vele, könyvet ír. A *Híd*nak körülbelül egy évig voltam főszerkesztője, majd 1951 őszén megalakult az új Testvériség-Egység Könyvkiadó vállalat, annak lettem az igazgatója. A régi, központosított Bratstvo-jedinstvo megszűnt, a *Dnevnik,* a *Magyar Szó* önállósult. Az új vállalat lapokat nem adott ki, de a *Híd* a keretében maradt, és ott lett Sztáncsics többek között a *Híd* dolgaival is megbízva. Ez gyakorlatilag azt is jelentette, hogy egyéb munkáim mellett a könyvkiadással is többet kellett foglalkoznom, kezdve a vállalat szervezésétől. Közben a Tartományi Pártbizottság agitpropbizottságának is tagja voltam, ott is voltak még feladataim. 1950-ben megválasztottak képviselőnek a Szövetségi Képviselőházba, a Népek Tanácsában Moša Pijade volt a vajdasági lista vezetője. Ilyen körülmények dacára a *Híd*dal továbbra is foglalkoztam, ha nem is voltam főszerkesztője, és mondjuk, van valamelyest részem abban, hogy 1950 áprilisában megjelent a fiatalok *Híd*ja. B. Szabó György közreműködött a *Híd* körüli munkákban és a magyar könyvkiadás terén, a Testvériség-Egység könyvkiadási politikájának a kreálásában, sok jó javaslatot beterjesztett, sok véleményt mondott kéziratokról, kultúrkérdésekről. A fiatalok *Híd*jára úgy került

sor, hogy elhangzott az indítvány, talán éppen B. Szabó Györgynek volt az ötlete, hogy a *Híd* egy számát adjuk a fiataloknak. Úgy döntöttünk, hogy odaadjuk, és majd B. Szabó begyűjti a fiatalok kéziratait. Itt nagyobbára olyan fiatalokról volt szó, akik hallgatói voltak a Tanárképző Főiskolán, és odáig mentünk a *Híd* szerkesztőségében, hogy teljesen rá és a fiatalokra bíztuk annak a számnak az összeállítását, és megszületett a fiatalok *Híd*ja, ami igen nagy vitákat váltott ki. Sajtóvita is kerekedett belőle, az egyes eszmei, politikai szempontok alapján nem megfelelő vagy nem megfelelőnek ítélt szövegrészeket főleg Rehák bírálta, de bíráltam én is. Meglepődtünk azon, hogy egy fiatal költőnk, Fehér Ferenc a „beteges barna bénaságáról" versel. Abba a mi hangulatunkba, a mi valóságunk, helyzetünk felfogásába ez egyáltalán nem illett bele. Vagy Tomán László bírálta, hogy a *Híd*ban és talán egyebütt is megjelent egyes szépirodalmi szövegek hogyan írnak a faluról, és azt említette, hogy csupa dobhártyaszaggató traktordübörgés, és ami nem az, azt eszmeileg retrográdnak ítélik meg. Ilyen és hasonló mozzanatok voltak. A vitának a lezárásában nagy szerepe volt Sinkó Ervinnek. Azokban az időkben jött ő először Újvidékre, és többek között arra is sor került, hogy egy alkalommal leült beszélgetni a vajdasági írókkal, ezeket a fiatalokat is meghívták, és akkor véleményt mondott az írásokról, az itteni helyzetről, ahogyan ő meg tudta ítélni. Ő bizony másként vélekedett még a költő „beteges barna bénaságáról" is, olyan értelemben, hogy ha egy költő akkor úgy érezte és megírta, a versében annak helye lehet.

Tehát a költő nemcsak az „adott világ varázsainak mérnöke". Maga azért szíve szerint mégiscsak mint mozgalmi ember, mint aktivista nehezen tudta elfogadni Sinkó érveit.

Nehezen tudtam elfogadni, de jelen volt a körülmény, hogy fiatal emberek, egyik tehetségesebb, másik kevésbé, de ami tehetség itt van, azt mind fel kell karolni. És majd alakul, fejlődik. Tehát ne mérjük szemellenzős mércével őket. És hát gyakorlatilag így is történt, mert nem olyan sok időre rá beérkezett Fehér Ferencnek a *Jobbágyok unokája* című poémája is, ami nekem első olvasásra nagyon megtetszett: ez igen, ez a miénk. Pártoltam, hogy kiadjuk, és meg is jelent.

Úgy tűnik tehát, szükségszerű, hogy az új nemzedék, megtagadva az előzőt, megtagadja annak a világát is, és aztán saját magát építve jut el annak értékeihez.

■■■

Igen. Ilyen szempontból érdekes mondjuk Bori Imre. Mert ezek a fiatalok tagadták az előzőeket, és úgy jelentek meg, hogy ők az új, a modern hordozói. De később igen tárgyilagosan tárgyalja egész irodalmunkat, és nagyon sok értékeset talál, megállapít Gál László, Herceg, Majtényi, Laták vagy Debreczeni József műveiben. Tehát valahogy a fiatal nemzedék az idősebb nemzedéknek nekirontva jelenik meg, és aztán belátja, hogy még sincs az egészen úgy. Nem velünk kezdődik a világ, előttünk már mások is csináltak szép, jó és értékes dolgokat.

Mint a Híd *felelős szerkesztőjének mekkora volt az önállósága?*

Ez is egy nagyon indokolt kérdés. Annyira voltam önálló, amennyire képes voltam, tudtam úgy mozogni. Alapjában véve az volt a dolgok rendje, hogy minden készülő számot megvitatott a *Híd*-bizottság, és nem csak az. Egyes kéziratokról, kérdésekről elbeszélgettünk a tartományi pártbizottság agitpropjában is, és közreműködött a dolgok megvitatásában mondjuk Radomir Radujkov, Miloš Hadžić vagy Zora Krdžalić, sőt időnként Belgrádba is mentem vagy mentünk a szerbiai központi bizottság agitpropjába, ott egy darabig főleg Dobrica Ćosićtyal tárgyaltunk közvetlenebb kérdéseket, az még a *Daleko je sunce* Dobricája, akkoriban kezdte írni, és akkor még nem volt olyan véleménye, amilyeneket később nyíltan is elmondott.

Foglalkoztatták őt a jugoszláviai magyar szellemi élet kérdései? Tájékozott volt?

Valamennyire igen. Azt hiszem, azért mégis elsősorban annak a szemszögén keresztül, amiket tárgyaltak ő meg Hadžić, és aztán a továbbiak során kitűnt, hogy mégse lehetett az olyan beható foglalkozás, és nem látta meg az igazi helyzetet, ha képes volt olyanokat is mondani, hogy a magyarok ki akarnak szakadni ebből az országból, hogy a magyaroknál szeparatista törekvések vannak.

Tehát ilyen konzultációk által jöttek létre a Híd egyes számai. Ez persze a szépirodalmi anyagra is vonatkozott.

Hogyne. Még arra is sor került, hogy magyarul nem tudó elvtársak számára nyersfordítás készült, és meglepő volt, hogy az ilyen gyorsfordítások alapján is egyes elvtársak milyen jól meglátták egy-egy írás értékeit. Külön emlékszek Radujkov véleményére egyes Herceg-kéziratokról. Nagyon jó véleménye volt róluk.

Mivel nemcsak a *Híd*ról beszélünk, hanem más megbízatásaimról is, meg kell említenem, hogy a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség és a benne vállalt kötelezettségem már néhány nap múlva módosult olyan értelemben, hogy az egyes nemzeti kultúrszövetségeket egyesítettük a Vajdasági Művelődési Egyesületek Szövetségébe (Savez kulturnih društava Vojvodine) és a Magyar Kultúrszövetség helyett lett egy Magyar Osztály. Volt a Szlovák Matica, a Ruszka Matka meg a román kultúrszövetség, ezek mind ennek a vajdasági kultúrszövetségnek az osztályai lettek. A magyar osztály titkárának Végh Sándort választották – elnöke Sóti Pál volt –, és annak keretében is igen sok dolgot tárgyaltunk, elég rendszeresen tartottunk tömegesebb összejöveteleket, amelyeken megbeszéltük az időszerű eseményeket, akciókat. Később Végh más munkára ment, én léptem a helyébe. A Magyar Osztály keretében szerveztük meg 1952-ben Palicson a Magyar Ünnepi Játékokat.

Hogy történt a kultúra pénzelése?

A tartományi költségvetésben előirányoztak ilyen célokra évről évre bizonyos összeget, ezt a benyújtott igénylések alapján osztották, persze a jóváhagyott összeg mindig kisebb volt az igényeltnél, sőt sokkal kisebb, hol hogy. Akkoriban főleg a Krdžalić Zoránál, a közoktatási és kultúrügyek főnökénél intéztük ezeket az ügyeket a tartományi főbizottságban, de tárgyaltuk a PK agitpropjában is. Nem mondhatni, hogy egész biztosan jól osztottuk, mondjuk mindenre az értékeknek megfelelő pénzt rendeltük oda, azaz megtörtént az is, hogy aki jobban tudott követelőzni, érvelni, az többhöz jutott hozzá.

Az a benyomásom, hogy a nemzetiségek aránylag szolid összegeket kaptak a kultúrára, amiben külpolitikai meggondolások is közrejátszottak.

Mindig jelen volt, hogy a nemzetiségi lapok, tankönyvek, egyéb könyvek, a *Híd* kiadására biztosítsuk a minimálisan szükséges pénzt. Azért volt olyan év, nem is tudom, hogy az 1953-as vagy melyik, amikor költségvetési programelőkészületek, ottani hézagok folytán történt egy lemaradás, és nem került be időben a könyvkiadásra vonatkozó igénylésünk, és egy egész évben dotáció nélkül maradt a magyar könyvkiadás. De csak egy év volt ilyen.

Arra gondoltam, hogy a magyar kultúra szorgalmazása és serkentése Vajdaságban általános politikai ügy is volt, mert a

■■■

Kominform-kampány keretében az egyik vád a nemzeti kisebbségek helyzetére vonatkozott. Azokban az években bizonyítani is kellett, hogy Jugoszláviában a magyarság jogai is szavatolva vannak.

Volt a dolognak ilyen vonatkozása is, de ami történt, az elsősorban ennek az országnak a szükségletei fedezésére történt. Azt csináltuk, csinálta ez a társadalom, mert tudta, felmérte, mire van szükség, mi kell ahhoz, hogy a nemzetiségek tovább művelődjenek, fejlődjenek, és elsősorban ebből a célból csinálta. Ez már a JKP politikájából adódott így – pártunk még 1937–38-ban megfogalmazta álláspontjait a nemzeti kérdésben, és mindmáig következetesen megvalósítja.

Igen, de például a palicsi Magyar Ünnepi Játékoknál végképp érezhető a tendencia, kifelé megmutatni, hogy mit értünk el.

Megmutatni befelé is, és akkoriban, habár a kultúrszövetségeket összevontuk, még olyan volt a közszellem, hogy meg lehetett csinálni egy nemzeti kisebbség átfogó művelődési szemléjét. Ez a rendezvény sokban hozzájárult az itteni magyar dolgozó tömegek, a Vajdaság önbecsüléséhez, önismeretéhez.

Elsősorban az volt a törekvés, hogy az itteni közvélemény elé tárjuk az eredményeinket, a kultúrmunkát, a kiadványainkat. Nemcsak a vajdasági közvéleményre gondolok, hanem a szerbiai, illetve országos közvéleményre is, már ameddig ez eljutott.

Vissza tudna emlékezni, honnan jött az ötlet, hol értesült először arról, hogy ilyesmi készül? Igen aktív szerepet játszott a szervezésben, ugye?

Igen, mert a Kultúregyesületek Szövetsége Magyar Osztályának keretében szerveztük, meg nagy szerepet vállalt benne a Testvériség-Egység Könyvkiadó vállalat, amelynek én igazgatója voltam. Megcsináltuk a könyvet a Magyar Ünnepi Játékokról, a könyvkiállítást, azt én nyitottam meg, úgyhogy volt benne jelentős részem, no persze nem csak nekem, csinálták azt mások is, közreműködött ott Rehák, Herceg János, dr. Hock Rezső, B. Szabó György stb. Kinek a gondolata volt, hogy ilyet csináljunk? Nem kizárt, hogy B. Szabó Györgyé, de nem is biztos.

■■■

Oda eljött Moša Pijade is, Sóti is ott volt, Tito küldött üdvözlő táviratot, szóval ez nyilván nem vajdasági ügy volt, még kevésbé csak B. Szabó ügye. Ez országos ügy volt.

Úgy van. És attól kezdve, hogy az indítvány elhangzott, addig, amíg megvalósult, elég sok idő eltelt, sokszor tárgyaltuk, a legfontosabb kérdések megtárgyalásában mindig részt vett Sóti Pál is. Nagy dolognak számított, hogy eljött Moša Pijade, megszerveztünk egy nagy politikai gyűlést is Szabadka központjában, azon a téren, ahol most a szökőkút van, a városháza és a színház között, és a Városi Könyvtár erkélyéről beszélt Moša Pijade, utána meg Sóti Pál magyarul. Tele volt a tér emberrel, nagyon sikeres nagygyűlés volt. Aztán következtek a kultúresemények, főleg Palicson: kiállítások, népitánc-bemutatók stb. Ernyes Gyurka is sokban közreműködött a szervezésben.

Sajnálatos dolog, hogy bár a Magyar Ünnepi Játékok ilyen szépen sikerült, és eredményes volt, utána egy csomó ember lebukott különböző nacionalista vádakkal. Nem így volt?

Kiknek a lebukásáról beszél?

Például Hegedűs Béláéról, aki a Magyar Ünnepi Játékok fő operatív szervezője volt.

Lehet, mint Szabadkán élő ember. Én nem tudom, mit jelent az, hogy lebukott, illetőleg miért vonták felelősségre, mivel terhelték. Épp azzal, amit a Játékok keretében csinált? Ilyenre nem emlékszem. És főleg nem olyasmire, hogy „egy csomó ember lebukott". Nem, nem volt ilyen. Hogy bírálat volt, értékelése az eseményeknek, hogy rámutattunk egyes nacionalista megnyilatkozásokra is, az igen. Csak hát az mind nem jelent semmiféle lebukást, jelenti az irányvétel vitatását, korrigálását.

Térjünk vissza a könyvkiadással kapcsolatos dolgokra. Mikor jött létre a Progres? A Testvériség-Egység Könyvkiadó átszervezése után?

Valamivel később.

De előbb, mint a Forum?

■■■

Nem emlékszem, de a Forum és a Progres párhuzamosan is létezett. Akkoriban, 1954 folyamán a Testvériség-Egységben is foglalkoztunk olyan elképzeléssel, hogy megváltoztatjuk a vállalat nevét éppen Forumra. Be is adtunk a városi népbizottságnak egy ilyen indítványt, de elvetették, maradjunk Bratstvo-jedinstvo – Testvériség-Egység azért, mert akkor már a *Magyar Szó* fejlesztésével kapcsolatos elképzelésekben jelen volt, hogy az ő vállalatuk veszi fel a Forum nevet, és hogy ott történik majd a magyar nyelvű lapok kiadása és a magyar könyvkiadás is.

1954 vége felé Újvidéken megnyílt a mezőgazdasági és a bölcsészkar. Beiratkoztam a bölcsészkarra, hogy elvégezzek valamilyen stúdiumot. A szerbhorvát nyelvet és a délszláv népek irodalmát választottam, hogy tökéletesítsem nyelvtudásomat, bővítsem ismereteimet a szerbhorvát nyelvről, a délszlávok irodalmáról, és általános szlavisztikai ismereteimet is. Nagy szükségét éreztem ennek, mivel a művelődési tevékenységekben dolgoztam.

A háború előtt, 1939-ben iratkoztam először Belgrádban a műszaki karra, csak hát azt a stúdiumot a háború derékba törte. A felszabadulás után, amikor a katonaságból leszereltem, érdeklődtem, hogyan folytathatnám a háború előtt megkezdett tanulmányaimat, de akkor már nős voltam, két fiam volt, és senki olyan ösztöndíjat nem tudott volna biztosítani, hogy itt megéljen a családom, én meg menjek Belgrádba, és csináljam az egyetemet, így aztán nem került rá sor, úgy alakult, hogy amazt derékba törte a háború, most meg nem mehettem a szabadság miatt. Amikor pedig 1954-ben eljött a hegy Mohamedhez, én biz arra felmásztam. Harmincnégy éves fejjel iskolapadba ültem. Áttettek a Népfront tartományi bizottságába egy munkahelyre, ahol minimális volt a tennivalóm, hogy amellett csinálhassam a stúdiumom, ott adtak egy lehető legkisebb fizetést (a kiadóvállalat igazgatójaként 18 és fél ezer dinár volt a havi fizetésem, itt meg 6 ezer dinárt kaptam), és ugyanakkor a tartományi főbizottság jóváhagyott egy tízezer dináros ösztöndíjat, így teremtettük meg az anyagi lehetőséget, hogy itt Újvidéken egyetemre járjak.

Meg is csináltam azt a stúdiumot nagy érdeklődéssel, sok munkával, jó eredménnyel (legtöbbször tízesre vizsgáztam, kaptam néhány kilencest és egy hetest). De ott is, amikor pártszervezetet létesítettünk, én lettem a sejttitkár, amikor megalakítottuk a főiskolák pártbizottságát (négy főiskola volt, a két egyetemi kar, a tanárképző főiskola meg a közigazgatási főiskola), akkor megint az én feladatom volt az alakuló értekezlet megszervezése, arra beszámolót készítettem, sok dolgom akadt a szervezés körül. Ott pedig választottak egy pártbizottságot, az pedig engem választott meg párttitkárnak. Így lettem az első egyetemi pártbizottság

titkára Újvidéken. Ilyen és hasonló, a tanulmányaimon kívül eső számos feladatom miatt kénytelen voltam a négy év minden nyarát is tanulással, a vizsgákra való készüléssel tölteni; feleségem és két fiam a Dunára járt, én meg a saját verítékemben fürödtem.

Mindez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Testvériség-Egység Könyvkiadó vállalatból eljöttem, ott már tovább nem tudtam közreműködni. Dimitrije Divljak jött oda igazgatónak, aki az Újvidéki Rádió első igazgatója volt. Divljak után Farkas Nándor lett a rádió igazgatója, Dimitrije pedig eljött a Testvériség-Egységbe, nem is tudom, hogy közvetlenül a rádióból, vagy időközben már volt még valahol. A Testvériség-Egység abban az időben, amíg ott dolgoztam 1951-től 1954-ig, és ahogy kifejlesztettük a könyvkiadási programját, kiadta a magyar, a szlovák, a ruszin, a román nyelvtankönyveket, a mi kisebbségi íróink műveit, könyveket a délszláv népek meg az anyanemzetek irodalmából, marxista könyveket, de más kiadványokat is, ezekre kapta a szükséges dotációt, támogatást, tehát volt egy nagyon fontos kultúrpolitikai küldetése. Ahogy én onnan elkerültem, ez megszűnt, de olyan körülmények között, amelyekben más vállalatok vették át ezt a kultúrpolitikai küldetést, a magyar könyvkiadást a Forum, átvette az emberek, a szerkesztők nagyobb részét is, aztán a szlovákoknak, a románoknak, a ruszinoknak is megalakult a könyvkiadó vállalatuk. A Bratstvo-jedinstvo arra vett irányt, hogy a könyvpiacra termeljen, tehát olyan, csaknem kizárólag szerbhorvát nyelvű kiadványokat készítsen, amelyek nagy vevőközönségre számíthattak, amelyeknek megvolt a kelendősége és kommerciális eredménye. De ez a fordulat nem okozott valami kultúrpolitikai problémát a Vajdaságban. Persze ami a tankönyvkiadást illeti, megalakult a Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, és akkor az csinálta szélesebb keretek között, jóval szervezettebben, jóval alaposabban.

Amikor 1954-ben Újvidéken létrejött a bölcsészkar, akkor arról is született határozat, hogy magyar tanszéket is létesíteni kell. De a tanszék megalapítása elhúzódott különböző okokból. Ezekről az okokról mit tud?

Nem volt ember, aki mint tanár működött volna a tanszéken, és emiatt került sor különböző lépésekre, hogy embert teremtsünk. Akkor ment Penavin Olga Göttingába, ledoktorált, és mihelyt visszajött, mindjárt elkezdte az előadásait magyar nyelvből. Akkor én még hallgató voltam, mindjárt fel is vettem ezt a tantárgyat, lehallgattam két szemesztert, és vizsgáztam is Olgánál, és ennek a vizsgának az alapján a diplomám mellé még külön papírt kaptam, hogy taníthatok magyar nyelvet, irodalmat a Vajdaság területén.

■■■

Habár tanári diplomához jutottam, nem éltem vele, mert az lett a döntés, hogy visszamegyek a politikába, tehát ami órát megtartottam, az csak a kötelező praktikum volt a pedagógia-didaktika keretében.

Mindjárt abszolválásom után, 1958 nyarán a Vajdasági Szakszervezeti Tanácsban léptem munkába mint elnökségi és titkársági tag, a szakszervezetek művelődési tevékenységének feladatkörével bíztak meg. Egy évet dolgoztam ott, majd 1959 novemberében kineveztek az Újvidéki Rádió igazgatójává. Szó volt arról is, hogy maradjak az egyetemen, dolgozzak a tudományban, térjek át magyar nyelvi és irodalmi stúdiumokra, és esetleg lehet belőlem egyetemi tanár is a magyar tanszéken. Jómagam úgy találtam, hogy késő nekem 38 éves koromban ilyesmibe kezdenem.

Penavinné mellett a másik, akit kiszemeltünk vagy kiszemeltek, hogy a magyar tanszéken dolgozzon, Szeli István volt, aki ment és csinálta a stúdiumot, aztán a doktorátust, és bekapcsolódott. A harmadik, hogy akció indult Sinkó megnyerésére, jöjjön Újvidékre tanítani, ami végül sikerült is. Aztán jelentős volt ebben az együttesben B. Szabó György is, csak neki előbb el kellett végezni az egyetemet, és aztán doktorátust készíteni. Csinálta, közben közreműködött, ahogyan lehetett, illetve amire a törvények szerint megvolt a lehetőség, és amire hajlandók voltak megválasztani az egyetemen, és működött mint szakmunkatárs, de hát aztán időközben meghalt, és nem kerülhetett sor arra, hogy egyetemi tanár legyen.

Érdekes például, hogy konkrétan B. Szabóval kapcsolatban milyen nagy volt az ellenállás, hogy lediplomázzon. Annak idején a bölcsészkaron voltak az Ivićék, Leskovac…

…ott volt már dr. Bogoljub Stanković is, dr. Mirko Stojaković és mások…

… és úgy tűnik az akkori dokumentumokból, hogy szinte összefogtak ellene. Maga szerint volt valami konkrét kifogásuk B. Szabó ellen, mondjuk személyes jellegű?

Nem tudom, ki mit gondolhatott, vagy kik miket beszélhettek meg, de tény, hogy B. Szabó Györggyel kapcsolatban kikötötték, csinálja végig azt a kálváriát. Az volt a kérdés, hogy vannak-e olyan közzétett munkái, irodalomtörténeti szövegei, kritikái, amelyek alapján papírforma szerinti diploma nélkül is meghívhatják az egyetemre. Ez az, amit nem sikerült elérni, hogy a már ott lévő emberek, a befutottak, akik között szintén voltak doktorátus, sőt egyetemi diploma nélküli emberek is, akiknek jó

részét még a bölcsészkart megalapító úgynevezett anyabizottság (matična komisija) ajánlott, és annak az értékelései alapján kerültek ide, szóval ezek az emberek B. Szabó Györggyel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a munkái nem ütik meg a mércét.

De utána már az is probléma volt, hogy letette az egyik vizsgát, de nem annál a tanárnál, akinél abból szoktak vizsgázni, szóval az az érzésem, hogy volt valami rosszindulat is, csak kérdés, hogy mi okból.

Nem tudom. Az, hogy fönnforoghatott rosszindulat is, az nagyon valószínű, de nem tudom, hogy éppen kinek vagy kiknek a részéről és mi okból. Azaz, hogy elsősorban B. Szabó személyére vonatkozott ez, vagy pedig inkább a tanszékre, olyan értelemben, hogy így lassabban, nehezebben, később alakul, illetőleg bontakozik ki.

Ön szerint hogy került arra sor, hogy Sinkó jött a tanszékre? Kinek lehetett az ötlete, ki tárgyalt vele, és mi volt ennek az útja?

Erről én kevés közvetlen részletet tudok, mert jómagam a meghívásában nem vettem részt. Akkoriban Sinkóval inkább mint a Testvériség-Egység Könyvkiadó igazgatója, később mint közéleti munkás tartottam fönn bizonyos kapcsolatot, néha-néha levelet váltottunk egyes kiadványokról, kérdésekről, Amíg a stúdiumot csináltam az egyetemen, nem is voltam olyan tisztségben itt a tartományban, hogy én mint egyetemi hallgató foglalkozhattam volna a meghívásával. Föltételezhető volt, és be is igazolódott, hogy Sinkót hajlandók lesznek az itteni egyetemi tanárok a munkái alapján diploma, doktorátus nélkül is megválasztani egyetemi tanárnak. Sinkót, az akadémikust, ezt csakhamar felismertük, illetőleg felismerték itt Újvidéken, és ebből adódott, hogy Sinkót hívjuk.

Mennyit érintkezett Sinkóval?

Több esetben beszélgettem vele kettesben is, meg társaságban, értekezleten, főleg az első látogatására gondolok 1951-ben, amelynek az előkészítésében, szervezésében közvetlenül részt vettem, jelen voltam egyes programpontjain. Számomra Sinkó nagyon érdekes, megnyerő jelenség volt, nagyon jól, szuggesztíven tudott beszélni, az írásai is igen megfogóak voltak a számomra, volt bennük egy világos gondolatmenet, és akkoriban magával ragadó volt az ő bátor, nagy erejű, hatásos kiállása a mi politi-

kánk mellett, „a mi második forradalmunkban", úgyhogy Sinkó nagy figura volt számomra. Persze ez nem jelenti azt, hogy nem mutatkoztak meg bizonyos hézagok is, vagy mozzanatok a magatartásában, amiket nem tartottam helyénvalóaknak, de ilyen kevés volt. Messze voltam olyasmitől, hogy egyezni tudnék egyes Sinkóval kapcsolatos akkori kommentárokkal, amelyek egyes íróink részéről is elhangzottak, mondván, hogy Sinkó egy nagy szemfényvesztő, aki elokvenciájával elbűvöl, nem kellett volna olyan fejedelmi fogadtatásban részesítenünk stb.

Amit Újvidék, de részben Belgrád is tett Sinkóval kapcsolatban, az mind igen nyomósan beigazolódott, beigazolta Sinkó a maga munkájával az egyetemen is, meg írásaival is.

A tanszék, a szerbhorvát–magyar szótár készítése, a Hungarológiai Intézet létrehozása, ezek olyan dolgok, amelyekkel mi először a Kultúregyesületek Szövetségének Magyar Osztályán foglalkoztunk. Az ottani beszélgetésekben vetődtek fel az ilyen indítványok már az 50-es évek elején. Úgy emlékszem, hogy ezekben a beszélgetésekben, de részben írásaiban is főleg Szabó Gyurka volt igen termékeny, messzire nyúló, hosszú távú programok kivetítésében, és az ottani beszélgetésekből kiindulva került aztán sor arra, hogy javaslatokat tettünk erre-arra vonatkozóan az illetékes szerveknél. Nagy esemény volt mondjuk a szerbhorvát–magyar szótár elkészítésének az indítványa, és főleg, amikor az indítványból tettekre került sor, megalakítottuk a szótárbizottságot, az megkezdte a munkát, és elkezdődött a szótár készítése. Hosszú éveken át készült, hosszú éveken át működött az a bizottság, a tanszék is bekapcsolódott ebbe és magáévá fogadta a szótárt, végül pedig befutott természetes helyére, a Hungarológiai Intézetbe, és most már…

…most már az kellene végre, hogy elkészüljön a magyar–szerbhorvát rész is, ugye?

Most már az egyetemen folytatják a munkát. Ennek a szótárbizottságnak az ülésein is sok minden elhangzott. Nem csak éppen a szótárkészítés kérdéseivel foglalkozott, habár az volt a fő munkája, és nagyon nagy munka volt. A későbbiek folyamán aztán sor került a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület megalakítására, Szeli István volt az első elnöke. A nyelvművelés kultiválása és a helyes nyelvhasználat propagálása volt a cél, és nyelvművelő fiókszervezetek létesültek többfelé a Vajdaságban.

Úgy alakult meg, mint Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület…

…és most Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület. Elnökségi tagja voltam és közreműködtem. Amikor a JMNYE megalakult, és elkezdődtek a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok, Belgrádban dolgoztam az országos szakszervezeti központban. Ott kapcsolódtam be az egyesület munkájába. Részt vettem a belgrádi fiókszervezet megalakításában dr. Teleki György csillagásszal, Kisimre Ferenc egyetemi hallgatóval és néhány kollégájával, meg Hajdú Edittel. A fiókszervezet vezetőségi üléseit az irodámban tartottuk a szakszervezeti székházban.

Egy kicsit talán előre siettünk. Körülbelül a Testvériség-Egységben eltöltött évekig követtük időrendben a dolgokat. De mért ne mondanánk el, hogy történt, hogy az Ady-kötet előszó nélkül jelent meg.

Voltak viták, nézeteltérések kultúrpolitikai kérdésekről, és a viták abból eredtek, hogy ki hogyan fogja fel az egyenrangúságot, a szabadságot, a lehetőségeket arra, hogy nemzeti kultúránkat ápoljuk, fejlesszük, és voltak elvtársak, akik mindig attól féltek, hogy valami magyar nacionalizmusba siklunk, mások meg inkább úgy találták, hogy ami történik, az kevés, illetőleg a proklamált egyenrangúság értelmében több is történhetne. A Testvériség-Egység munkájában felvetődött az is, hogy adjuk ki Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját*. E körül a kérdés körül vitára került sor, kiadjuk-e vagy se. Rehák László úgy találta, ne adjuk ki azt a művet, amely annak idején olyan nagy csinnadrattával ment a Szegedi Szabadtéri Játékok keretében, kiadásával megint valami magyar nemzetieskedő vonalra tévednénk, és valami magyar szellemi kultúrkincsimádatba feledkeznénk bele. Voltak, akik másként gondolták a kiadói tanácsban is, és általában ezen a mi kultúrporondunkon. Bekapcsolódtak a vitába más elvtársak is, külön Krdžalić Zora, elővették *Az ember tragédiáját*, szerencsére voltak szerb fordítások, Zmaj, Jankulov, és végül is csak az lett a többség döntése, hogy adjuk ki ezt a könyvet, és ki is adtuk.

A másik vita Ady összes verseinek kiadása körül kerekedett. Megszületett a döntés: kiadjuk Ady összes verseit. Úgy képzeltük el, hogy egy előszót is teszünk, és Szabó Gyurka megírt egy előszószöveget, amelyben méltatta Ady költészetét, Adyt az 1919-es forradalom viharmadarának nevezte, és kiemelte Ady költészetének főleg forradalmi részét, de igen pozitívan értékelte az egész Ady-művet. Reháknak az volt az indítványa, hogy ne ezt tegyük, hanem Krleža Ady-esszéjét. Abban viszont Ady forradalmi költészetéről úgyszólván szó sincs, de annál inkább Ady peszszimizmusáról, arról, hogy Ady hogyan ostorozta a magyarságot, és úgy találtuk, hogy egy ilyen kiadványban előszónak mégse felelne meg. Akkor

arra is sor került, hogy Todor Manojlović megírt egy előszójavaslatot, de egyes tanácstagok ezt sem találták megfelelőnek. Ilyen patthelyzetben az az indítvány kerekedett felül, hogy ne tegyünk semmi előszót, és így is jelent meg Ady összes verseinek kötete.

Ezek voltak azok az évek, amikor természetesen leállt a könyvbehozatal Magyarországról, tehát alapvető magyar irodalmi műveket is ki kellett adni…

Teljesen el voltunk szigetelve Magyarországtól, robbanásig feszült a helyzet, amit a sztálini politika, a Kominform, Rákosi csinált, határvillongásokra is sor került, és a levegőben lógott, hogy fegyveresen is megtámadnak bennünket, mi pedig akkor védekezünk. Úgyhogy itt könyvbehozatalról szó se lehetett.

Meddig tartott ez az állapot, maga még ott volt a Testvériség-Egységben, amikor kezdett olvadni a jég?

Amíg én a Testvériség-Egységben voltam, addig nem került sor könyvforgalomra Magyarországgal. Ellenben foglalkoztunk nyugati kapcsolatokkal, például Zilahy könyveinek a kiadásával.

Az Ararát*ot adták ki akkor, ugye?*

Igen, szerbhorvát nyelven. Láttunk fantáziát abban is, hogy magyar könyveket kiszállítsunk nyugati országokba az ott élő magyaroknak, Franciaországba, Angliába, az Egyesült Államokba. Ebből édeskevés valósult meg, többek között azért, mert abban az időben azok, akik kint mint irodalmárok, kultúremberek mozogtak, azok jórészt még mindig úgy tekintettek ránk, mint egy országra a vasfüggöny mögött. Nem sikerült üzletfelet találnunk, aki kifizetődőnek remélte volna a mi magyar könyveink árusítását, terjesztését. A Jugoszlávia elleni kominformos hajsza olyan helyzetet teremtett ugyan, amelyben érdekes volt pl. Fejtő Ferenc számára, hogy 1952-ben ellátogasson hozzánk, fogadtuk, én több esetben beszélgettem vele, aztán meghívtuk az írók egy bizonyos körét, leült és mesélt, nagyon érdekesen beszélt József Attiláról meg a személyes együttműködésükről.

Ki is adták itt a József Attila-könyvét…

Igen, a *József Attila, az útmutató* címűt. Más kéziratokat is küldött, *A kalapos királyt*, II. Józsefről, az nem jelent meg nálunk, de alighanem megjelent szerbhorvát nyelven, méghozzá úgy, hogy Mladen Leskovac fordította, mert emlékszem, Leskovac egyszer nagyon dicsérte nekem Fejtő Ferencnek ezt a szövegét. Aztán foglalkoztunk Károlyi Mihállyal (ebbe Fejtő Ferenc is belesegített), az emlékiratainak a kiadásával, amire sajnos nem került sor, habár a kézirat hozzánk került. Ez a második világháború utáni idők emlékirata, mert megírta ő az első világháború befejezéséig, vagy a két háború közötti időszakra is, nem is tudom már, meddig megy az *Egy egész világ ellen,* és ez volt a folytatása. Sajnos nem jelentettük meg.

Kikkel dolgozott a Testvériség-Egységben?

Ott volt apparátus. A könyvszerkesztők, állandó munkatársak: Bodrits István, Sulhóf József, Sztáncsics András. Aztán mint külső munkatársak – de nagyon szorosan együttműködtek konkrét munkákban – B. Szabó György, Herceg János is tagja volt a kiadói tanácsnak, és jött az ülésekre Majtényi Mihály, Rehák László is. Dr. Hock Rudolf főleg a dolgok kommerciális oldalához értett, de a tartalmi vonatkozások is igen érdekelték, jelentős volt a közreműködése. Lévay Endre is a vállalat alkalmazottja volt, de Szabadkán élt és ott dolgozott, és küldtük neki vagy jött és hozta a munkákat, vitte a feladatokat, kéziratokat, főleg lektorált. Sokat fordított vállalatunknak Hornyik János.

Aztán elkezdtünk szerbhorvát nyelvű kiadványokkal foglalkozni, ezek szerkesztője Dragan Vuković volt, aki aztán Belgrádba ment dolgozni, emezek pedig úgyszólván valamennyien, Tomcsányi László műszaki szerkesztővel együtt a Forumba mentek át, amikor ott erősebb iramban megindult a könyvkiadás. Egyik jeles illusztrátorunk és címlapkészítőnk Mirko Stojnić volt.

Mi volt a Progres?

Inkább lapkiadó, de könyveket is kiadott. Azt hiszem, Kovács András kezdte el szervezni, aztán Bogdánfi Sándor is közreműködött benne.

Ott adták ki a Dolgozókat…

Igen, és azt hiszem az ifjúsági lapot is.

■■■

Akkor tehát két magyar könyvkiadó létezett. Mit hozott ez abban a helyzetben? Volt bizonyos polarizálódás?

Feszültség vagy konkurencia nem volt. Nem ártottunk mi egymásnak. Megfértünk, sőt bizonyos esetekben együttműködtünk. Egyébként mint könyvkiadó vállalat ápoltuk a kapcsolatokat a Matica srpska könyvkiadójával is, főleg Boško Petrović és Aleksandar Tišma révén. Ha jól emlékszek, egy ideig Major Nándor is a Progresban dolgozott, tehát mesélhet is róla.

Milyen állapotban volt a rádió, amikor odakerült?

A körülményekhez képest jó állapotban. 1959 novemberében kerültem oda, tehát tízéves volt a rádió, a megtett út azt eredményezte, hogy a rádiósok tudtak készíteni az igényeknek megfelelő rádióműsort, az akkori körülményekhez képest sokrétűvé fejlesztették ki, és a tízéves évforduló keretében megtörtént az addigi eredmények összegezése, értékelése, ugyanakkor a további fejlődés irányvonalainak az előrevetítése is. Nem ment a rádió működése bonyodalommentesen, sőt nagyon sok akadályt kellett leküzdeni az azelőtti években is, meg az alatt a négy év alatt is, amíg én voltam az igazgatója, sőt előre nem látott problémákra is sor került.

Nekem rádióigazgató koromban fő gondom volt a műsornak főleg minőségi továbbfejlesztése, de ezzel nem foglalkozhattam annyit, amennyit szerettem volna, jöttek más dolgok, viszont megvoltak a munkatársaim, akik jelentős eredménnyel dolgoztak ezen: Simin Magda, Eberst Anton, Szabadka Sándor, Fejős István, Szalai István és a többiek, itt igen sok nevet lehetne felsorolni.

Amikor odakerült, akkor volt szerbhorvát nyelvű műsor?

Nem sokkal előtte a szerbhorvát nyelvű műsort megszüntették azzal az indoklással, hogy az egész tartomány területén jól hallható a Belgrádi Rádió, tehát a tartomány szerbhorvát lakossága el van látva rádióműsorral. De hamarosan azután, hogy én a rádióba kerültem, napirendre került, hogy újból műsort indítsunk szerbhorvát nyelven is, és ez az indítvány az akkori Újvidéki járás szerveiből érkezett hozzánk. Az volt az igény, hogy létesítsünk egy szerbhorvát nyelvű második műsort, amely a magyar, román, szlovák, ruszin nyelvű műsor idejét és egyéb körülményeit nem érintené, nem menne a kárára, és ezt a szerbhorvát nyelvű műsort a valamikori nagy Újvidéki járás területének lakosai számára sugároznánk. Az egész vállalkozást az

Újvidéki járás anyagilag is komolyan támogatta, talán egy év telt el az indítványtól a megvalósításig, és meg is született a második műsor.

Hányban indulhatott ez a műsor?

1960-ban, 61-ben.

Akkor még helyi rádióállomások nem voltak Vajdaságban?

Még nem voltak, de már szó volt helyi rádióállomások létesítéséről is.

És ez lett volna az első helyi rádió…

Ez lett az első. Nagyon kedvező körülmény volt, hogy az Újvidéki Rádió műszaki részlege igen alkotó módon ténykedett, és az ottani emberek, Bogdan Cvijanović műszaki igazgató, Ivan Đukić és Vasa Dimić mérnökök, meg egész sor technikus és mester megfelelő felkészültséggel építettek adóállomásokat az Újvidéki Rádió számára, és megrendelésre másoknak is. Ily módon is fejleszteni véltük a rádióhálózatot a tartományban, és egyben ez pótjövedelmet is hozott az Újvidéki Rádiónak, meg az embereknek is, akik a munkálatokban részt vettek. Tartományon kívüli tényezőkkel is tárgyaltunk ilyesmiről, a RIZ-zel, a zágrábi rádiótechnikai vállalattal és más rádióállomásokkal is, sőt az is fölvetődött, hogy esetleg Tanzániának is építünk, eladunk leadóállomást, de ez nem valósult meg.

Ilyen körülmények között indult meg a szerbhorvát nyelvű második műsor. Jól tudjuk, hol tartunk ma, és mi a szerepe olyan értelemben, hogy ez most már egy tartományi jellegű rádióműsor, és a tartomány területén lévő helyi jellegű rádióállomások egész sora is bekapcsolódik a közvetítésébe.

Akkor hogy oldották meg a fő- és felelős szerkesztő státusát? Hány főszerkesztő volt?

Külön főszerkesztője volt a politikai tájékoztató műsoroknak Szabadka Sándor személyében, a művelődési és művészeti műsoroknak Simin Magda, a zenei műsoroknak Anton Eberst volt a főszerkesztője.

Tehát nem voltak nyelvenként különálló szerkesztőségek?

A nyelvi szerkesztőségek szükségszerűen léteztek, és azoknak is megvoltak a maguk főszerkesztői. Mégis gyakorlatilag az történt, hogy a

nagy DESK-ben a magyar nyelvű tájékoztató műsorok készültek, és volt szlovák, román, ruszin nyelvű szerkesztőség, ezek élén Janko Grnja, Ion Markovicean, illetőleg aztán hozzájött a szerbhorvát nyelvű, ami szintén egy külön együttes volt, Duško Vasić vezetésével, de ezt mind összefogta a tájékoztató műsorok főszerkesztője, sőt az összes műsort összefogta egy műsorigazgató, Fejős István. Tehát megvolt a műfajok szerinti munkamegosztás is, és szükségszerűen a nyelvek szerinti is.

Igen, mert később alakult ki az a helyzet, hogy azonos szerkesztési politika végrehajtása mellett mégiscsak öt szuverén fő- és felelős szerkesztő van jelenleg a rádióban, aki teljes mértékben felel az azon a nyelven sugárzott műsorért. Ez eleinte nem így volt, ezért kérdezem, hogy a maga idejében milyen volt a helyzet?

Az én időmben a helyzet inkább olyan volt, mint ma. Elhangzottak vélemények, hogy egyesítettük a különböző nyelven működő szerkesztőségeket, de gyakorlatilag nélkülözhetetlen volt a nyelvi szerkesztőségek és főszerkesztők megfelelő önállósága és felelőssége. Az nem bizonyult se célszerűnek, se lehetségesnek, hogy ugyanazokat a szövegeket olvassák be különböző nyelveken, hogy csak fordítások menjenek, hogy minden szöveg minden nyelven menjen. Ezt nem is szorgalmazták a rádióban tudtommal sohasem, egyszerűen azért, mert a különböző nyelvű műsorok mégiscsak különböző etnikumok számára készültek, ezeknek megvoltak a sajátosságaik, amelyeket tudomásul kellett venni, és annak megfelelő műsort készíteni, ha akartuk, hogy az érdekes legyen a hallgatók számára.

Említettem, hogy a műsor körüli gondoktól eléggé elvontak más ügyek. Hamarosan azután, hogy igazgató lettem, a Belgrádi Rádió nagy akciót indított azért, hogy az Újvidéki Rádió előfizetésének egészét megkaparintsa magának, mondván, hogy a Belgrádi Rádió nem egyenrangú a többi köztársaság anyaállomásaival, mert azok a köztársaság egész területéről megkapják az előfizetést, míg a Belgrádi Rádió a két tartomány területén beszedett előfizetés bizonyos százalékát kapja csupán (gyakorlatilag a Vajdaságban számottevő előfizető volt, Kosovón meg nemigen, és a kosovóiak befizetésére a Belgrádi Rádió nem is tartott igényt). Akkoriban az előfizetést még a Belgrádi Rádió gyűjtötte be az egész köztársaság területéről, de külön nyílvántartotta a Vajdaság és Kosovo területéről beszedett pénzeket, és a vajdasági pénznek talán háromnegyed részét küldte az Újvidéki Rádiónak, a negyedét megtartotta magának, és akkor akciót indított, hogy az egészet megtarthassa. Ehhez az akcióhoz eléggé megkapták a szerbiai köztársasági tényezők támogatását is, és a további-

akban ki is bővítették az akciójukat, az Újvidéki Rádió hullámhosszát is a Belgrádi Rádiónak követelték, és azt akarták, hogy az Újvidéki Rádió legyen egy vidéki jellegű kis rádióállomás. Olyan is történt, hogy kettesben beszélgettünk a Belgrádi Rádió vezérigazgatójával…

Ki volt az?

Dušan Popović volt, vajdasági, és kijelentette: ezután mi minden eszközzel harcolni fogunk a céljainkért, a pénzért is, a hullámhosszért is, a műszaki felszerelésért is. Elcsodálkoztam, hogy egy ilyen felelős pozícióban levő ember hogy tud ilyen messzemenően szélsőségesen nyilatkozni, és ennyire megfeledkezni mindarról, amit a nemzetiségi egyenrangúság kérdéseiben ebben az országban proklamáltak, és amit ennek az egyenrangúságnak a megvalósításában az Újvidéki Rádió jelent.

Az egész akciónak az én időmben az lett a vége, hogy az Újvidéki Rádió előfizetéséből lefűrészeltek egy nem kis darabot, és azt hiszem, hogy az előfizetésnek alig valamivel több mint fele maradt meg az Újvidéki Rádiónak. Ilyen körülmények között bővítettük és fejlesztettük tovább rádiónk műsorát. Beindítottuk a szerbhorvát nyelvű második műsort is, de ez nem valósulhatott volna meg, ha az Újvidéki járás e célra nem ad külön pénzeket.

Ez a helyzet mégiscsak átmenetinek bizonyult, mert a továbbiakban az alkotmánymódosítások révén, de főleg az 1974-es alkotmány alapján az Újvidéki Rádió anyaállomás lett, sőt ekkor már rádió-televízió, és mint a tartomány RTV-állomása a többi köztársasági meg a kosovói állomással egy vonalba tartozik, Vajdaság területéről pedig az előfizetést az Újvidéki Rádió és Televízió gyűjti be, és a belgrádi és újvidéki RTV közötti viszonyt megállapodásokkal rendezik, van egy együttműködés a műsor készítéséről, kivitelezéséről.

A Belgrádi Rádiónak ez az akciója, főleg ilyen keményebb formában, mikor jelentkezett, miután megindult a szerbhorvát nyelvű műsor, vagy pedig már előtte?

Előtte.

De akkor már volt szó erről a tervről?

Azt hiszem, hogy még nem is volt róla szó, de lehet, hogy igen…

■■■

Legalábbis felsőbb politikai berkekben?

Később a mi érvelésünkben szerepelt ez a körülmény is mint rádiónk kötelezettsége a tartomány szerbhorvát lakosságának tájékoztatásával kapcsolatban.

Őket nyilván a szerbhorvát nyelvű műsor irritálta, hogy ezzel vált önállóvá az Újvidéki Rádió mint központi állomás. Amíg a nemzetiségek szükségleteit volt csupán hivatott kielégíteni, addig úgyse kezdhettek volna vele Belgrádban semmit. Igaz, volt korábban egy időszak, amikor még Belgrád sugárzott nemzetiségi műsorokat, de az eléggé reménytelen vállalkozás volt.

Az ő akciójuk nem arra föl indult el, hanem egyszerűen egészen logikus: gyorsabban fejlődhet a Belgrádi Rádió, ha a köztársaság egész területéről befolyó pénz csak neki megy, és azt nem kell senkivel se osztani. Itt a magyarázat.

Nagyon lényegesnek tartom, hogy ebben a helyzetben az Újvidéki Rádió megkapta a tartományi politikai tényezők minden támogatását, és főleg azon múlott, hogy a Belgrádi Rádió célkitűzése nem valósulhatott meg, annyit értek el csupán, hogy egy jelentős darabot letörtek a kenyerünkből. De átmeneti helyzetnek bizonyult az egész, mert Vajdaság társadalmi-politikai közösség lett, és az RTV műsora is a társadalmi-politikai közösség igényeinek a kielégítését szolgálta. Nekem az alatt a négy év alatt sok éjszakai órámba is került a különböző helyzetekben írni, érveket, adatokat felsorakoztatni, és ez úgyszólván harc volt a fönnmaradásért, az egzisztenciáért, és ami a továbbiakban történt, az ezt a mi akkori küzdelmünket teljességében igazolta. Ebben én egyénileg is szatiszfakciót látok.

Ilyen körülmények között folytatódott az M Stúdió építése, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy mint amolyan fedezet nélküli beruházást csináltuk. Volt valamennyi pénzünk, valamennyit kifacsartunk magunkból a dolgozók fizetésének a rovására is, de az távolról se volt elég, és ezért el is húzódott az építkezés. Elkezdődött még Farkas Nándor idejében, én pedig folytattam, és igen sokat foglalkoztam vele Bogdan Cvijanović műszaki igazgatóval meg másokkal együtt. Elértük, hogy az M Stúdió megnyílt, igaz, több évvel azután, hogy az én igazgatói mandátumom lejárt (akkor már Szabadka Sándor volt az igazgató), de létrejött, és tudjuk, hogy mit jelent az RTV számára, meg Újvidék kultúréletében.

Igen, mert amíg nem volt Újvidéki Színház, addig lényegében ez volt a magyar színház is, ott műsorok is voltak, utána megindultak a Magyar Rádió és az Újvidéki Rádió csereműsorai, szóval az M Stúdió azóta komoly kulturális küldetést teljesített.

De az Újvidéki Színház megszületése után is.

Persze, csak előtte még annyi se volt. Hogy alakult a viszony Magyarországgal azokban az években, amíg a rádió igazgatója volt? Önnek személyesen milyen tapasztalatai voltak ezzel kapcsolatban?

Megtört a jég. Voltak kapcsolatok. Nem nagyon fejlettek, de sor került arra, hogy ellátogatott hozzánk a Magyar Rádiónak egy küldöttsége, élén Hárs Istvánnal, a Magyar Rádió elnökével. A beszélgetéseink nem voltak fagyosak, de olyanok voltak, mint amikor először találkozik két bokszoló, és egy darabig csak tanulmányozzák egymást, amíg aztán tényleg nekikezdenek. Itt is így tapogatóztunk, de tettünk lépéseket abba az irányba, hogy fejlesszük az együttműködést az Újvidéki Rádió és a Magyar Rádió között, és ma már tudjuk, hogy ez az együttműködés igen szerteágazó és gyümölcsöző.

1959-ben került a rádióba. Volt már valamilyen előzménye ennek az együttműködésnek?

Úgy emlékszek, hogy volt, de hirtelenében nem jutnak eszembe részletek. Sok minden nem lehetett, de valamennyi igen. Ha létezett már akkor államközi kulturális egyezmény, akkor abban is benne volt.

Emlékszik, hogy mi volt az első közös akció, közös műsor, fellépés?

Így hirtelenében nem jut eszembe. Akkoriban sokat foglalkoztunk a helyes nyelvhasználattal a rádióban, külön a színészek, bemondók nyelvhasználatával és helyes beszédével. Ennek előmozdítására elküldtük Korom Tibort Budapestre, aki ott komoly tanulmányokat folytatott, és amikor visszajött, lektorként működött jó néhány éven át, és sokat tett a helyes magyar nyelvhasználatért a rádióban. Másrészt angazsáltuk Budapestről Fischer Sándort, aki komoly hozzájárulását adta a színészek és bemondók helyes kiejtésének az ápolása, fejlesztése terén.

■■■

Úgy tudom, hogy két megbizatási időben szövetségi képviselő is volt, először 1950-ben választották meg a Jugoszláv Képviselőház Népek Tanácsába. Milyen képviselőházi feladatokra emlékszik?

Igen, 1950-ben képviselőnek választottak a Népek Tanácsába. Akkor az a kétházas parlament egyik tanácsa volt. Három évig működött a Jugoszláv Képviselőház ebben az összetételben, országunk alkotmányának első változtatásáig, aminek alapján Josip Broz Titót köztársasági elnökké választottuk. Én is személyesen, kézfogással gratuláltam neki, mint minden képviselő. Valami különös feladatokra abban az időben, képviselői mivoltomból kifolyólag nemigen került sor. Természetesen eljártam a képviselőházi ülésekre, és ha történt, hogy valamilyen bizottságban valamilyen kérdés megvitatásra került, akkor az alkalmat jelentett arra is, hogy hozzászólhattam ehhez-ahhoz, nem sok esetben volt mit mondanom, nekem akkor úgy tűnt, hogy az a képviselőházi munka, azaz a Népek Tanácsának működése, de a Szövetségi Tanácsé is nagyrészt egy előre eltervezett munka volt, megvolt, hogy mi hogyan fog majd alakulni az üléseken, és az egyes kérdésekhez főleg azok az elvtársak tudtak hozzászólni, akik az előkészületekben is részt vettek, vagy pedig olyan helyen dolgoztak, hogy betekintésük volt abba a tárgykörbe, persze országos szinten. Akkoriban még nem került sor olyan munkamódszerre, hogy a képviselő a választók által felismert, megfogalmazott érdekeket velük közösen megtárgyalva képviselje, ami aztán a küldöttrendszer bevezetése után vált gyakorlattá.

Küldöttkérdések se voltak?

Feltehetett kérdést a képviselő, de arra is ritkán került sor. El-elhangzottak azért kérdések, és jött a kérdésekre válasz. Igaz, akkor az általános helyzet is más volt, olyan értelemben, hogy egységes volt az ország, megvolt a politika, a Kommunista Párt, a Kommunista Szövetség megfogalmazta a politikáját a kongresszusi határozatokban, a központi bizottsági ülések határozataiban, és a képviselőház tanácsai, bizottságai főleg az így meghatározott politikának a megvalósításán tevékenykedtek, de olyan egységes közhangulatban, közszellemben, hogy dialógusra külön a képviselőházi tanácsok ülésén ritkán került sor.

Most az első megbízatási időszakról beszéltünk, tehát 1950-től 1953 végéig. Itt nagy határozatok születtek. 1950-ben hozták meg az önigazgatásról szóló törvényt, és nyilván már ezelőtt is megkezdődött a polarizálódás azok között, akik még korainak tartották

az önigazgatás bevezetését, és azok között, akik szorgalmazták. Érdekes, hogy ilyen viták egyáltalán nem merültek fel.

A tanácsüléseken nem. Azaz, olyan eseményekre akkoriban nem került sor, hogy valaki tanácsülésen valamilyen fontos törvény meghozatalával vagy álláspont megfogalmazásával kapcsolatban a javaslat ellen lépjen fel és érveljen. Ilyesmire nem került sor. Volt a dr. Miloš Moskovljević esete, de hát az egész más lapra tartozik, mert annak az embernek voltak egészen reakciós megnyilatkozásai, és szembekerült a politikánkkal, és sor került arra is, hogy a képviselőházban a megnyilatkozásait kiteregessék, bírálják, és így kitűnt, hogy jobboldali reakciós pozíciókról szembenáll a politikánkkal, és ez annyira világossá vált, hogy ott csak az történhetett, hogy megfelelő módon leleplezték és politikailag elszigetelték.

Arra tehát nem volt példa, hogy a vajdasági politikai vezetés külön instruálta volna a vajdasági képviselőket bizonyos álláspontok szorgalmazására?

Történt ilyesmi, de velem csak egy-két esetben. Ami volt, az a közös, országos álláspontok támogatásának a jegyében történt. Az 1958–62-es időszakban már valamelyest változott a helyzet, ott már sor került arra, hogy egyes kérdésekben az emberek a közös politika támogatásának a jegyében, de jobban kifejezésre juttatták az ágazatuk, a köztársaságuk, a tartományuk problémáit, vagy pedig a közös kérdésekhez jobban a saját vidékük szemszögéből szóltak hozzá, és itt képviselőházi ülésen én is szót kértem, és elmondtam valamit. Akkor a művelődési-közoktatási tanácsnak voltam a tagja, ilyen tanácsot is létesítettek, és én a rádióban dolgoztam, és a rádióállomásunk szemszögéből feszegettem az együttműködés kérdéseit, tehát rádióműsorok a nemzetiségek nyelvén, de szó volt más kérdésekről is, mondjuk a filmgyártás, a filmforgalmazás állapotáról, a könyvkiadásról, a sajtóról stb. Külön tanácsi bizottságnak is tagja voltam, ahol több témakört, konkrét kérdést tárgyaltunk. Abban a képviselőházi testületben is nagyobbára egységes álláspontok alakultak ki, és elég könnyen meghoztuk a törvényeket. Feszegettük a tudományos kutatás helyzetét, és mi vajdaságiak még olyan álláspontért is síkraszálltunk, hogy a törvény mondja ki, hogy az ország nemzeti jövedelmének – ha jól emlékszem – másfél százalékát tudományos kutatásra kell fordítani. El is indult ez az akció több oldalról is, de csakhamar kitűnt, hogy a törvény ajánlói, illetve a legfelelősebb funkciókban dolgozó elvtársak nem tartják lehetségesnek és célszerűnek, hogy egy ilyen százalékot törvénybe foglaljunk, és amikor

ez a vita folyamán világossá vált, akkor egyszerűen visszavonultunk, ami megint csak azt mutatja, hogy a képviselők a választói közületükben, ha meg is tárgyaltak dolgokat, valamit ki tudtak harcolni belőle, de volt, amit nem lehetett, más elgondolások, érvek útját állták.

Hogy érezte magát mint képviselő, mit tartott legfontosabb feladatának?

A képviselői tevékenységem inkább történt a választópolgárok körében. Gyűléseken, összejöveteleken magyaráztam a képviselőház törvényeit, álláspontjait, a politikánkat.

Tehát a kommunikáció inkább föntről lefelé ment, mint lentről fölfelé.

Úgy van. És ha történt valami lentről fölfelé, akkor leginkább az, hogy egyének jöttek a maguk bajaival. Én fogadtam mindenkit, meghallgattam, jegyeztem, igyekeztem segíteni ügyes-bajos dolgaik intézésében, csak akkor nem az országgyűlésben kellett intéznem a dolgokat, hanem a községben, járásban, egyes szerveknél, de ebből is érezni lehetett, hogy mi a helyzet, és ez nem volt mellékes a képviselői igazodás szempontjából sem.

Volt a képviselőnek akkora tekintélye, volt rá módja, hogy egy-egy ilyen dolgot elintézzen?

Volt, mert ha mint képviselő a választópolgárok nevében megjelentem az illetékes szerveknél, azok meghallgatták, amiket mondtam, és ha nem is lehetett mindent megoldani, de sok mindent igen, és volt valami eredménye ennek a munkának. Különben, ha már az országos szinten való jelenlétemnél tartunk, jelentős esemény volt, hogy 1952-ben ott voltam a JKP VI. kongresszusán Zágrábban. Ez az a kongresszus, amelyen kimondták, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt Jugoszláv Kommunista Szövetséggé változik át, ahol új meghatározást nyert a párt helye, szerepe, munkamódszere, és nyomatékosan kifejezésre jutott az az álláspont, hogy a párt az önigazgatási szervek, a munkásosztály kezébe adja át a hatalmat, nem pedig maga gyakorolja közvetlenül. Az újvidéki pártszervezetnek voltam az egyik küldöttje, és amikor visszaérkeztünk a kongresszusról, a hajnali órákban nagy tömeg fogadott bennünket a Szabadság téren, itt a városban, és a küldöttek közül valakinek magyarul is szólnia kellett, és nekem mondták, beszélj te. Beszéltem, és a közhangulat is olyan volt,

a kongresszuson nagy, jelentős döntések születtek, új irányvétel, és azt magyaráztam, arról beszéltem röviden, de emlékszem, nagy tetszéssel fogadták a szavaimat, úgyhogy az a gyűlés egyike az emlékezetes, tartalmas, egyben kellemes élményeimnek, amikre szívesen gondolok vissza.

A kongresszuson volt felszólalása?

Nem. De évekkel korábban volt már az említetthez hasonló szónoklatom, amikor 1945. november 29-én az Alkotmányozó Nemzetgyűlés kikiáltotta az új Jugoszlávia alkotmányát. Nagygyűlés kerekedett Szabadkán, vagy húszezer ember gyűlt egybe. Ott szintén én beszéltem magyarul, és persze a nép boldog volt, örült a köztársaságnak, az új alkotmánynak, éljenzett, tapsolt. Volt miről beszélnem, és volt is visszhangja a szavaimnak. Visszatérve a képviselősködésre, voltam egy megbízatási időszakban a tartományi képviselőházban is.

Mikor?

A két szövetségi megbízatás között, pontosabban 1958 áprilisától négy évig. Itt persze már más volt a helyzet, jóval közelebb voltunk az élethez, a problémákhoz, sokkal frissebben, részletesebben kerültek terítékre a dolgok, így aktívabban tudtam közreműködni, hozzászólni ehhez-ahhoz, bizottságokban is meg a képviselőházi üléseken is.

Tehát a képviselősködés nem volt valami nehéz, megerőltető munka…

Nem. Azért, mert a képviselőházban nehezebb volt azoknak a feladata, akik mint állandó munkatársa a tanácsok élén előkészítették az egyes üléseket, feltálalták a problémákat, amelyeket tárgyalni kellett. Ilyenfajta feladatköröm nem volt.

Igen, meg hát lényegében a politikai tevékenység java a pártban folyt.

Úgy van, meg a Népfrontban. És abban az időben a képviselőház munkája szorosabban fűződött a párt vonalához. Ez azt jelenti, hogy a legfontosabb álláspontok adva voltak.

Amíg képviselő volt, Újvidéken élt, és utazott az ülésekre?

■■■

Persze.

Tehát nem kapott Belgrádban lakást, és nem költözött oda?

Nem.

1967-ben viszont lekerült Belgrádba, amikor a Közszolgálati Dolgozók Szakszervezete Központi Bizottságának titkára lett. Akkor lent is élt 1972-ig?

Nem költöztünk Belgrádba, nem laktunk ott, maradtunk Újvidéken, de nekem volt egy szolgálati szobám, hétfőn reggel mentem munkára, pénteken este pedig jöttem haza a családomhoz. Tehát ez heti ingázás volt Újvidék és Belgrád között, azzal, hogy akadt olyan hét, amikor nem jöhettem, mert szombat-vasárnap is volt esemény Belgrádban vagy valahol másutt az országban, vagy esetleg éppen külföldön.

Miből is állt a szakszervezeti munka? Először talán tisztázzuk, hogy kik is azok a közszolgálati alkalmazottak.

Igen, kérdés, hogy melyik a legmegfelelőbb magyar elnevezés, szerbül Sindikat radnika društvenih delatnosti, tehát társadalmi tevékenységek dolgozóinak szakszervezete. Ennek a tagjai voltak a pedagógusok, az egészségügyi dolgozók, az állami szervek, bankok és más pénzintézetek alkalmazottai, a kulturális intézmények dolgozói és a Jugoszláv Néphadseregnél alkalmazásban lévő polgári személyek. Ennek a szakszervezetnek a központi bizottságában voltam én az egyik a négy titkár közül.

Volt valamiféle reszortok szerinti munkamegosztás?

Részben, az én tevékenységi területem így, azon kívül, amiben valamennyien részt vettünk, a művelődés volt, meg a JNH-nál lévő polgári személyek. Egy másik titkár a közoktatással foglalkozott, egy harmadik az egészségüggyel, egy negyedik az állami szervek, pénzintézmények, bankok dolgozóinak a szakszervezeti tevékenységét kísérte figyelemmel. Közreműködtünk abban, hogy e területek dolgozóinak a szakszervezeti tevékenységében a problémák terítékre kerüljenek, és lépéseket tegyünk a megoldásukért. Ebben a szakszervezetben dolgozni számomra annyit is jelentett, hogy két malomkő között őrlődni, mert már akkor érezhető volt az országban, hogy a mi társadalmunk felépítménye aránylag igen

fejlett, sok ember dolgozik benne, ez nagy megterhelés a gazdaság számára, minket pedig abban a szakszervezetben a helyzetünk arra kötelezett, hogy a tagság érdekeit védjük, és állandóan napirenden volt, hogy több pénzt kérünk közoktatásra, művelődésre stb. Már akkor a tanügyben és a kultúrában dolgozók személyi jövedelme igencsak elmaradt a gazdaságban dolgozókéhoz viszonyítva. Másrészt láttuk, hogyan állunk a pénzzel, a termelékenységgel, és olyan helyzetben voltunk, hogy kifejezésre juttattuk a tagság érdekeit, követeléseit, de olyan körülmények között tettük ezt, amikor magunk is tisztában voltunk vele, hogy valami nagyobb áttörést elérni nem lehet, mert nem futja rá a társadalom pénzéből. Egyébként akkor igencsak feszegettük, hogy a dolgozó kapja meg a bruttó fizetést, tehát a borítékba kerüljön az is, ami járulék formájában a különböző alapokba ment, és akkor ő maga döntsön arról, hogy mire mennyit ad, tehát milyen egészségügyi biztosítást, milyen iskolát igényel. Itt elég sokféle álláspont felmerült, egészen a dolgok vulgáris leegyszerűsítéséig, a helyzet pedig úgy alakult, hogy a dolgozók továbbra se kapták a bruttó személyi jövedelmet, de a nagyobb beleszólás jogát megkapták, legalábbis proklamálva, és annak kialakult egy szervezeti formája, az önigazgatási érdekközösség. Jól tudjuk, hogy az érdekközösségek gyakorlatilag mégsem váltak döntő mértékben a közös ügyek intézőivé, vagyis a szolgáltatásokat megrendelő dolgozók szava ezekben az érdekközösségekben csak kicsit hallatszik. Az, hogy nem valósult meg teljesebb mértékben az önigazgatási döntéshozatal a társadalmi tevékenységekben költendő pénzekről és az ott folyó munkáról, ez jórészt azon is múlott, hogy rövid a takaró, és ennek a jegyében többékevésbé költségvetési módszerrel a dolgozók felülről, kívülről kapták meg, hogy mekkorák legyenek a járulékráták, és azt fizették.

Ebben a folyamatban a szakszervezetnek milyen szerepet szántak? Hogy érezte, amikor ott dolgozott, hogy valójában milyen álláspontot kellene képviselnie? Ez az egész szakszervezet nekem arra hasonlít, amit a képviselősködésével kapcsolatban mondott, hogy lent magyarázta azt, amit fönt eldöntöttek.

A munkánk jelentős részét erre fordítottuk, de itt volt fordított irányú közlekedés is, lentről fölfelé, és ebben a kérdésben a szakszervezet következetesen önigazgatási alapon állt. Akkoriban Dušan Petrović Šane volt a Jugoszláv Szakszervezeti Szövetség elnöke, a mi szakszervezetünk elnöke Ljubica Dukić volt (Futakról származott). A szakszervezetek igencsak síkraszálltak az önigazgatás érdekében, sokat tettek az útkeresésben, külön esemény volt az önigazgatók néhány kongresszusa, a mi

■■■

1967–1972-es megbízatásunk folyamán tartottuk meg az önigazgatók III. kongresszusát. A mi szakszervezetünk központi bizottsága is feltárta a problematikát a társadalmi tevékenységek területén, csak hát az ügyek eldöntése az objektív lehetőségeken kívül más tényezőkön is múlott.

Igen, meg azt is meg kellene mondani, hogy a szakszervezetnek mekkora volt a politikai befolyása, milyen politikai tényező volt?

Ezek voltak azok az évek, amelyekben a szakszervezet önállóbban mozgott a politikai rendszerben mint társadalmi-politikai szervezet. Nem volt a hatósági szervek függvénye.

Főleg nem Belgrádban, mert 1967 és 1972 között érte el Szerbiában a liberalizmus a csúcspontját. Akkor merült fel például Belgrádban a kérdés, hogy a szakszervezet szervezzen-e sztrájkot, vagy sem.

No én ezt nem hoznám kapcsolatba a liberalizmus hullámzásaival. Én a szakszervezetnek egy jól megfontolt, komoly, felelősségteljes, de önállóbb irányvételére, munkamódszerére gondolok. Hozzászólt a szakszervezet kérdésekhez, főleg olyanokhoz, amelyeket a szövetségi képviselőházban tárgyaltak, magam is ott voltam számos képviselőházi bizottsági ülésen és ott voltak a szakszervezeti vezetők tanácsüléseken is, a mi szakszervezetünkből voltak, akik választott képviselők voltak az országgyűlés egyes tanácsaiban, szót kértek, és elmondták a szakszervezetbe tömörült dolgozók álláspontjait, követeléseit.

Ami a sztrájkokat illeti, a szakszervezet azokban az években foglalkozott a munkabeszüntetések esetével, jómagam is mentem a helyszínre, és meg kell mondanom, hogy a szakszervezeti vezetők az egyes esetek tárgyalásában, a kiútkeresésben elég önállóan ténykedtek, és szó se volt arról, hogy előre az igazgatóknak, a felsőbb vezetésnek adjanak igazat. Akkoriban még nem beszéltünk olyan nyíltan a sztrájkokról, de tény, hogy a sztrájkokban az önigazgatás eltiprása elleni tiltakozás mutatkozott meg.

Így van ez most is. Ezután folytatta a szakszervezeti ténykedését Újvidéken.

Igen, de még elmondanám, hogy nagyon jelentős számomra az ezekben az években végzett munkám szempontjából, hogy egy szövetségi szervben dolgoztam, és ez rákényszerített arra, hogy országos viszonylatban gondolkozzak, meg elég sokat utaztam is. Igaz, legtöbbet köztársasági fővárosokba

meg Prištinába, de azért más helységekbe is, tehát nagymértékben bővítette ez a munka a látókörömet. És még egy mozzanat: a szakszervezeti szövetség és az egyes szakszervezetek országos központjai, de részben a köztársasági és tartományi központok is igen sokrétű, fejlett együttműködést folytattak külországi szakszervezetekkel, nyugatiakkal, keletiekkel (ez már olyan időszak, amikor a keleti országokkal egészen más volt a kapcsolatunk, mint a Kominform időszakában). Ennek folytán számos esetben részt vehettem a külföldi szakszervezeti küldöttségekkel folytatott tárgyalásokban, beszélgetésekben, vagy pedig utaztam külországi szakszervezetekhez látogatóba, több esetben mint a jugoszláv küldöttség vezetője. Ez akkor persze még egy külön ismeretbővülést jelentett számomra, közelebbről, közvetlenebbül megláthattam dolgokat a világban.

Merre utazott?

Franciaországba (Párizs, Strassbourg), Ausztriába (Bécs és egy országos körút), Kelet-Németországba (Berlin, Drezda), a Szovjetunióba (Moszkva, Leningrád), Lengyelországba (Varsó, Krakkó, Oświęcim), Magyarországra, ahol négy szakszervezettel ápoltuk a kapcsolatainkat, mert ott ugyanezen tevékenységek dolgozói négy önálló szakszervezetbe tömörültek. A magyarországi szakszervezetekkel igen fejlettek voltak a kapcsolataink, megfelelt ez mindkét félnek, és elég gyakran sor került nem annyira valami protokolláris találkozóra, mint inkább munkajellegű, úgynevezett határ menti találkozásokra, beszélgetésekre Szabadkán, Szegeden, de Belgrádban, Budapesten, Kecskeméten is.

Milyen együttműködési platformja lehetett a jugoszláv szakszervezetnek egy nyugati szakszervezettel? Egyáltalán megtalálták-e a közös hangot?

Hogyne. Főleg az önigazgatás vonalán. A nyugati szakszervezetek nem mindegyike, de jelentős része igen érdekesnek találta az önigazgatást Jugoszláviában, és érdekes volt a számukra, hogy a szakszervezet szerepe milyen egy ilyen önigazgatású társadalomban. Persze a nyugati országokban vendégmunkásként dolgozó jugoszlávok helyzete, problémái szintén komoly témát képeztek az ottani szakszervezetekkel folytatott beszélgetésekben, és alapjában véve megértésre találtunk a szakszervezeteknél, és tettek is sok mindent kint dolgozó embereink helyzetének a javítása érdekében. Minket is érdekelt, hogy pl. Franciaországban milyen szakszervezetek léteznek, mik az álláspontjaik, mekkora a politikai befolyásuk.

■■■

Nem sokkal a nevezetes 68-as események után jártunk ott, és a vendéglátóinkkal végighajtottunk azokon az utcákon is, ahol a diáktüntetések voltak. Még látszottak a nyomok az úttesten. Kihűlőben volt az a forró helyzet, de a melege még igen érezhető volt a beszélgetésekben.

De nemcsak ott, hanem Belgrádban is, szóval az ilyesmiért nem kellett Párizsba menni azokban a napokban. Hogy élte át 68-at Belgrádban, és hogy nézett azokra az eseményekre?

Nem vettem részt közvetlenül a történtekben, nem is került sor arra, hogy a mi szakszervezetünk központi bizottsága feladatszerűen tegyen valamit, így inkább csak figyeltük az eseményeket, és mérlegeltük a magyarázatokat. Végül Tito is mondott értékelést róluk. A részletekről hallottam egyet-mást, aztán ha elsétáltunk a Kalemegdan felé, akkor az egyetemen láttuk a hallgatókat és a milíciát, amely körülvette az épületet, de nagyon békés volt a hangulat, és látszott, hogy itt most a politikai érvelésen a sor, és végül is meglett a kiút, olyan értelemben, hogy amennyire az anyagi helyzet megengedte, kilátásba helyezték az egyetemi hallgatók követeléseinek teljesítését, és hamarosan sok minden meg is történt.

De nyilván egy átfogóbb társadalmi erő is állt az egyetemisták mögött…

Az egyetemisták 1968-as akciójának volt mélyebb társadalmi értelme, jelentősége, de hogy más erők eszközei lettek volna, talán részben igen, de csak kis részben, az elején, de ami aztán már komoly mérlegelés tárgyává vált, meg ami elfogadásra került a követelésekből, az nem valami háttértényezők működésének az eredménye, azok tényleges problémák voltak, amelyeket, amennyire lehetséges volt, enyhíteni kellett.

Én sem arra gondolok, hogy valami alattomos, alantas hátsó erők mint bábjaikat mozgatták az egyetemi hallgatókat, hanem átfogóbb társadalmi erőkön mondjuk a gazdasági reform következetes végrehajtását szolgáló nemcsak gazdasági, hanem politikai demokratizálódás ellenzőit és szorgalmazóit értem, hiszen e folyamat megrekedése miatt jelentkeztek ezek a tünetek is. Ezekben az években mennyit gondolkodott ezekről az átfogóbb társadalmi folyamatokról, mint szakszervezeti funkcionárius úgy érezte, érti, hogy mi történik az országban?

Úgy. Azok között az évek között, amikor szövetségi képviselő voltam, és azok között, amikor a szakszervezetben dolgoztam, van különbség, ami az általános helyzetben is különbséget jelent. Az általános társadalmi folyamat az alkotmányfüggelékek meghozatala volt, tehát az önigazgatás, a demokratizmus további bővítése, a köztársaságok és tartományok önigazgatási jogainak a bővítése is, és aztán ez torkollott végül a 74-es alkotmányba. Ez volt az össztársadalmi folyamatok jelentős eleme, irányjelzője, és ezzel egy időben sor került olyan eseményekre is, mint a 68-as események Belgrádban, és nem csak Belgrádban, mert valamelyest visszhangja keletkezett annak más központokban is, ami egy nem várt esemény volt, amolyan digressziónak tűnt, viszont társadalmilag tudomásul kellett venni, és szerepük volt ezeknek az eseményeknek is oly módon, hogy fölrázták a társadalmat, a politikai gondolkodást, és így az általános helyzet megítélésében számottevőek voltak, kihatottak a további irányvételre is. De aztán volt a másik nagy eset, a szlovéniai „út-eset" (cestna afera), meg aztán a horvátországi MASPOK, és végül is ellenforradalmi elhajlás. Sor került igen jelentős eseményekre Szerbiában is, a Vajdaságban is, ami azt mutatta, hogy nem minden a proklamált álláspontok jegyében történik, és igen éberen kell figyelni a dolgokat. Ami éppen ezeket az eseményeket illeti, itt a kellő pillanatban mindig sor került Tito intervenciójára, ami döntő jelentőségűvé vált az események levezetésében. Mindenesetre kitűnt, hogy igen bonyolult dolog az emberek együttélése egy társadalomban, és nem kis feladat az eseményeknek irányt adni és megtartani a kitűzött, a választott irányt. De azóta már látjuk, ahogyan bővül az önigazgatás (no bővül is, meg stagnál is, jól tudjuk) meg a demokratizmus, úgy jutnak jobban kifejezésre a részérdekek, és úgy kell számolni a különböző politikai áramlatokkal is. Ezek a kérdések tartósan napirenden vannak az azóta eltelt évek folyamán és ma is. Sok minden első pillantásra meglepetésként hatott, és aztán annak a felismerésével zártuk le, hogy számíthattunk is, vagy kellett volna számítanunk ilyen eseményekre.

Folytassuk talán ott, hogy 1972-ig volt Belgrádban. Utána rögtön a Tartományi Szakszervezeti Tanácsba jött?

Igen, titkárnak. Gyakorlatilag öt évig voltam Belgrádban. Négyéves volt a megbízatásom, de a feketehimlő miatt nem tarthattuk meg a kongresszust 1971-ben. Amikor lejárt a megbízatásom, felvetődött a kérdés, hogy mi legyen tovább.

Megjegyzem, amikor Belgrádba kerültem, megkérdezték tőlem, kérek-e lakást. Kaphattam volna, és ha Belgrádba költözök, akkor a megbí-

zatásom lejárta után valószínűleg ott akadt volna számomra valamilyen munkahely. Mi azonban nem mentünk, nekem is úgy tűnt, hogy jobb Újvidéken lakni, mint Belgrádban, mert ott sokkal nagyobb a tumultus az utcán, az autóbuszban, a villamoson, a boltokban. A két fiunk Újvidéken járt egyetemre, a Fruška gorát se akartuk itthagyni, meg az is megfelelt, hogy itt vagyunk, nem messze Belgrádtól, de közel Zentához, a szülővárosunkhoz is, úgyhogy ez ilyen szempontból is egy jó hely. Jöttem tehát vissza Újvidékre, és szorgalmaztam, hogy mindjárt munkába álljak, hajlandó voltam elfogadni a felkínált lehetőséget. Azt megelőzően magam is pályáztam, a *Dolgozók* lap írt ki pályázatot főszerkesztői állásra, de megpályázta Bogdánfi Sándor is, és őt választották főszerkesztőnek. Rendben levőnek tartottam a döntést, gratuláltam neki, és továbbra is nagyon jól együttműködtünk, különösen azért, mert én a szakszervezetben voltam, a *Dolgozók* pedig a Vajdasági Szakszervezeti Szövetség lapja.

A tartományi tanácsban én lettem az a titkár, aki a ház belső ügyeivel is foglalkozik, így aztán közvetlen kapcsolatom volt sokféle munkával, akcióval, feladattal az egész ház munkaköréből, az elnöktől kezdve a küldöncig. Tehát amellett, hogy részt vettem a tanács és a titkárság ülésein, a szakszervezeti politikai munkában, afféle mindenese is voltam a háznak, és ez sok munkát jelentett. Szinte naponta megfordultak nálam a tisztségviselők meg a szakmunkatársak és a többi dolgozók is. Jöttek hozzám, mert tudták, ha csak valami mód van rá, akkor segítek, tudok választ adni a kérdéseikre, úgyhogy ritkán ment el valaki üres kézzel tőlem. Csináltam ezt a munkát 1972-től 1978-ig, és onnan mentem nyugdíjba. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy megválasztottak még egy megbízatási időszakra, aminek a felét ledolgoztam. Az elnök meg az alelnök igyekezett rábeszélni, hogy maradjak a megbízatásom végéig, de én úgy ítéltem meg, hogy az egészségem nem olyan jó már, hogy azt végigcsináljam, kezdett nehezemre esni ez a munka. Amikor ezt megéreztem, felmértem, orvosokhoz is elmentem, volt jó néhány lelet, ami szintén azt mutatta, hogy itt az ideje nyugdíjba menni. Első osztályú munkarokkanttá nyilvánítottak, és úgy döntöttem, hogy nem maradok tovább. 1978. május 25-én, az ifjúság napján még munkában voltam és fizetést kaptam, 26-tól pedig már a nyugdíjat. Azt is akarom ezzel mondani, hogy habár megvolt rá a jogom, egyáltalán nem pályáztam arra, hogy habár nem dolgozok, mint tisztségviselő továbbra is fizetést kapjak, hanem ha már nem dolgozok, akkor kapjak csak nyugdíjat.

De nyugdíjas korában is elég sok feladatot elvállalt, például a Petőfi Sándor Művelődési Egyesületben is…

A Petőfiben nyolc éven át voltam elnökségi tag, ebből két évig elnöklő is. A második négyéves megbízatásom az idén járt le, de a választmánynak és a belső önigazgatási ellenőrzőbizottságnak továbbra is tagja vagyok, tehát nem hagytam ott a Petőfit. Egész életemben a munkahelyi feladatköröm mellett mindig voltak különböző megbízatásaim, vállaltam társadalmi elkötelezettségből feladatokat, és amikor nyugdíjba mentem, akkor is volt belőlük vagy öt-hat, és azt mind tovább folytattam, ami igen sok munkát jelentett számomra. Voltam a helyi közösségben a Szocialista Szövetség egyik tagozatának az elnöke, aztán pedig a helyi közösség választmányának az elnöke, úgyhogy még aktív koromban igencsak bekapcsolódtam a Szocialista Szövetség munkájába a helyi közösségben, és ez ma is tart. Igaz, most már kevesebb a feladatom, nem is tudnék annyit vállalni és csinálni, de most is tagja vagyok a helyi közösség küldött-testületének, a küldött-testület egyik bizottságának elnöke vagyok, úgyhogy nem maradtam feladatkör nélkül a helyi közösségben sem. A lakóépületünk házitanácsának az elnöke is voltam, de a Szocialista Szövetség tartományi választmányában is volt megbízatásom, a Szocialista Szövetség újvidéki városi bizottságában is, a Slavija községben is, amikor a község megalakult, sok éven át a Nyelvművelő Egyesületben. Elég nagy árát is fizettem és fizetem ennek a sokirányú elkötelezettségnek és felaprózódásnak – logikus lett volna, hogy többet megírjak dolgokról, eseményekről, amelyekben részt vettem, én bizony alig írtam és adtam közre egyet-mást. A Harcosszövetség zentai szervezete évek óta kapacitál, hogy írjam meg a zentai JKISZ-szervezet krónikáját, neki is fogtam, megírtam az elejét, de le-leállok vele, tulajdonképpen azért, mert mint nyugdíjas is eléggé széforgácsolódok az aktivista munkákban.

Szeretném, ha mondana még valamit a Petőfi művelődési egyesületről, az ott kifejtett munkáról, az ottani gondokról, és arról is, ami az embernek örömet szerez az ilyen munkában.

Ez a mi újvidéki Petőfi Sándor Művelődési Egyesületünk most már 36 éve létezik és működik, mert a Telepen mindig összetoborzódik annyi fiatal, hogy alakul belőlük néhány népitáncegyüttes, egy-egy énekkar, drámai csoport, szavalócsoport, zenekar, a gyerekek citerazenekara, a fiatalok tamburazenekara, de asszonykórus is, leánykórus is. Gyakorlatilag amatőrök jönnek, amatőrök mennek, némely együttes fel is oszlik, majd újraalakul. A legállandóbb talán a harmonikazenekar, igen szolid, Gábor Károly vezetésével működik, és az idén is sikerült eljutniuk Pulába, ahol egy országos felvonulása volt a harmonikazenekaroknak, és a műsorukkal nem vallottak szégyent. Tehát van egy elemi erő, elsősorban a fiatalok.

■■■

A művelődés nagyon jelentős terjesztője a Petőfiben a rendszeresen és megszakítások nélkül működő könyvtár.

Egy bizonyos időszakban a Szocialista Szövetségben éppen a polgárok egyesületeinek ügyeivel foglalkozó bizottságban voltam, akkoriban behatóbban tanulmányoznom kellett Kardelj könyvét a szocialista önigazgatású társadalom politikai rendszeréről, és ebben a polgárok egyesületeire vonatkozó részeket. A Petőfiben valóban kifejezésre jut azoknak az érdeke, akik ott amatőr tevékenységet akarnak folytatni, a kardelji tételek értelmében. Persze van segítség fölülről is, Újvidéken létezik jó néhány művelődési egyesület, amelybe amatőr alapon tömörülnek az emberek, az újvidéki közművelődési közösség meg az újvidéki művelődési önigazgatási érdekközösség támogatja ezeket kultúrpolitikai segítséggel meg pénzzel is, amennyire az eszközökből futja. Valamennyit az egyesület is megkeres. Hagyománya van a Petőfinek Újvidéken, ami még a régebbi időkben kezdődött, amikor a telepi lakosságnak gyülekezési helye volt, mentek az emberek a „körbe". Ott közreműködni érdekes és kellemes dolog, különösen amikor egyes amatőr csoportok magasabb szintet elérnek, jobb minőségű műsorokat adnak, és akkor sor kerül a rendezvényeikre a Petőfi nagytermében, meg aztán vendégszereplésre is mennek. De azok is szép események, amikor a Petőfihez jönnek más együttesek, van bizonyos csere-együttműködés Vajdaságon kívül, sőt magyarországi egyesülettel is, és ezek is hoznak érdekes eseményeket. Aztán föl-föllép a Petőfiben a szabadkai Népszínház is egy-egy vendégszerepléssel, de olyan is történt, hogy a Petőfisek egy önálló, sikeres, szép műsort mutattak be az újvidéki Szerb Nemzeti Színház termében.

Érdekes lenne megfejteni annak a titkát, hogy a Petőfi ilyen szívós, kitartó, és megmaradt. Valamikor ugyanis Újvidéken két magyar művelődési egyesület volt, a József Attila Kultúrkör és a Petőfi. A József Attila megszűnt, a Petőfi megmaradt. Talán hozzájárult ehhez az is, hogy a Petőfi a Telepen volt, tehát nagyobb volt a bázisa, a környezete is jobban támogatta, de aztán bizonyára az ilyen magához hasonló öreg, harcedzett emberek is jól jöttek egy-egy ilyen művelődési egyesületnek a fennmaradásért vívott harcban.

Nem is tudom már, hogy került arra sor, hogy a József Attila megszűnt…

Valószínűleg ugyanúgy, ahogy most is van egy kezdeményezés, hogy az újvidéki művelődési egyesületeket integrálni kell…

■■■

Lehet, hogy közrejátszott ilyesmi is, és az ilyen integrálásoknak, főleg ha az történt, hogy különböző nyelven működő egyesületeket egyesítettek, gyakran éppen az lett a következménye, hogy az egyik is, meg a másik is megszűnt, vagy az egyik megszűnt, a másik megmaradt. No akadt ellenkező példa is, hogy az eredmény pozitív volt. A Petőfi az újvidéki művelődési egyesületek között mindig az az egyesület volt, amelynek a társadalmilag meghatározott tevékenységéhez tartozott, hogy ápolja a magyar művelődést, hogy főleg magyar nyelven működik, a magyar kultúrhagyatékot prezentálja, de nem tiszta magyar egyesület, olyan értelemben, hogy nem csak magyarok vannak a tagjainak a sorában, és vannak együttesek, amelyek szerbhorvát nyelven tanulnak be és adnak műsorokat, de az egy felszínen tartott fő feladat, hogy magyar dolgokat adnak elő, például magyar népi táncokat, de ugyanazok táncolnak szerb vagy más vidékekről való táncokat is, tehát nincs nemzeti bezárkózás. Az is történt Újvidék fejlődése során, hogy a főleg magyarlakta Telep lakosságának nemzetiségi szerkezete már egészen másmilyen, mint közvetlenül a felszabadulás utáni években volt, másrészt a telepi magyarság fiatalabb nemzedékei már jórészt nem a Telepen laknak, hanem elkerültek a város minden részébe. Ennek következtében a Petőfi Sándor Művelődési Egyesület nemcsak telepi, nemcsak a Duna mente község területén működik, hanem városi jellege is van, és az amatőrök között is vannak az egész város területéről. Tény, hogy a Duna mente község és a város tényezői igencsak törődnek vele, amennyire a helyzet megköveteli, hogy a Petőfi művelődési egyesület meglegyen és működjön.

Eddig arról beszéltünk, hogy mit csinált, de nem esett még szó a terveiről, feladatairól.

Tartós és komolyan elhatározott tervem, hogy mégiscsak megírom a JKISZ zentai szervezetének krónikáját, azaz arra összpontosítok, amennyire a körülményeim lehetővé teszik. Persze nem azon az áron, hogy a mának ne éljek és dolgozzak. Amíg igénylik, addig közre is működök a helyi közösségben, a Petőfiben és egyebütt. Nem olyan régen a Szocialista Szövetség városi szervezete delegált az Újvidéki Színház tanácsába, ami szintén tennivalókkal jár. A való élettel nem akarom megszakítani a kapcsolatokat, és akarok még a mának és a holnapnak dolgozni, de amennyire lehet, azért majd mégis jobban összpontosítok a múlt földolgozására is. Amikor csak kezembe veszem a zentai ifjúkommunista-mozgalom krónikáját, akkor sok minden eszembe jut, ami már nem a JKISZ, hanem a párt vagy a szakszervezet munkájához

tartozik. Létezett Zentán a Kolónián a Budućnost népi ifjúsági könyvtár és olvasókör, azzal is foglalkozni kell. Tehát elég sok anyag van, amiről írhatok. Ezekhez adódnak felszabadulás utáni események is. Elsősorban azt igyekszem megírni, amit Zentán jómagam csináltam, akadnak ebben olyan dolgok is, amelyeket csak én mondhatok el, amelyeket senki más nem fog elmondani, amelyek sehol nincsenek feljegyezve.

Vezetett naplót?

Szerettem volna, de a napi aktivistamunka kevés időt hagyott rá, úgyhogy a legtöbb csak néhány szó, amit menet közben feljegyeztem némely eseményről. Most ezt a kezembe vehetem, és eszembe juttat ezt-azt. Olyan naplószövegem, amit mondjuk meg lehetne jelentetni, nincs. Egyébként tudom, hogy aktivista emberek meg tőlem felelősségteljesebb funkciókban dolgozók is írtak. Úgy látszik, tudtak időt találni, vagy megvolt a módjuk, talán éppen a tisztségüknél fogva, hogy teremtsenek maguknak szabadidőt. Nekem úgy alakult az életem, hogy nyakig benne voltam a munkában napról napra, a tennivalók sokaságát görgettem magam előtt mint adósságot, nem maradt idő naplóírásra, meg mást is keveset írtam, inkább feladatból.

Melyik szóval tudná saját magát a legjobban jellemezni?

Társadalmi-politikai aktivista, a mozgalomnak egy közkatonája voltam, vagyok és maradok, olyan, amilyenből a mi társadalmunkban még szép számban volt és van.

Következetes ember lehetett, kegyetlen törvényű is, hadd tegyem hozzá. Azt szeretném, ha még elmondaná, hol érzi azt a törésvonalat, amikor az az új világ már nem volt olyan következetes, amennyire elvárta volna. Hisz együtt indult azzal a világgal…

Együtt indultunk… Tulajdonképpen azért még mindig együtt is vagyunk és együtt haladunk. A torzulások kezdetét a Testvériség-Egység Könyvkiadó vállalatban észleltem – valamikor 1954 elején jutott erősebben kifejezésre –, hogy nem csak gazdálkodni, hanem üzletelni is kell, és a jó, a jövedelmet hozó üzletelés érdekében lehet itt-ott törvényeket megszegni, nem betartani, a jövedelem mint cél szentesít ebből egyet-mást, kezdett polgárjogot nyerni a hasznos mesterkedés. Bizonyos ideig talán szállóigének is számított aktivisták körében, hogy „nem jó kommunista

kell ehhez, hanem jó macher", jó üzletelő. Történt is egy s más a mi vállalatunkban is. Jól emlékszem, jelentkezett egy Vasa Kazimirović nevű „macher", föl is vettük, jött különböző elgondolásokkal, amiket megvalósíthatnánk, kommersz kiadványok ajánlataival, üzleteléssel az ország területén, az ország határain kívüli kapcsolatokkal, viszont olyan messzire ment a pénzfelhasználás dolgaiban, hogy összetűzésbe került a számvevőségi főnökkel, akinek feladata volt a törvényesség felett őrködni, illetőleg afölött, hogy a pénzhez csak törvényes módon jussunk is hozzá, és törvényes módon költsük is. Persze itt különböző külföldi utazásokról volt szó, kereskedelmi utazóról és vele kapcsolatos vállalkozásokról, készpénzkifizetésekről a törvényes keretek közé be nem illeszthető módon és célokra, és amikor kiéleződött a helyzet, mégiscsak az tűnt ki, hogy ez a mi macherünk messzire vetette a sulykot, és végül kenyértörésre került sor.

Tehát kisebb elhajlásokkal, torzulásokkal kezdődött, engedményekkel a spekuláció javára, és az önös egyéni, csoport- és részérdekek kergetése a mai válságba sodorta az országot, itt az óriási infláció, a dolgozók életszínvonalának csökkenése, a kiváltságosok hallatlan gazdagodása, sztrájkok, munkanélküliség, munkaszervezetek csődje, elhibázott nagyberuházások, politikai vállalatok, és most ez a Velika Kladuša-i váltóbotrány. Évek óta meggyőződésem, hogy elsősorban az ország meg a köztársaságok és tartományok csúcspolitikusai a felelősek a történtekért, és csakis az élen levők meg a Kommunista Szövetség egységes, jó irányú akciója vezethet ki bennünket ebből a helyzetből. Talán még nem épült be a pártba és vezetőségébe annyi macher, hogy a kommunisták ne tudják őket leleplezni, kiebrudalni. Napjainkban éppen a Fikret Abdić-eset mutatja, hogy az erőviszonyok nem billentek végleg a macherek javára.

Rehák László (Mokrin, 1922. május 21. – Szabadka, 1994. november 10.) szociológus, politikus, szerkesztő, egyetemi tanár. Az általános iskolát és a gimnáziumot Nagykikindán végezte, Szabadkán jogot, Budapesten közgazdaságot hallgatott. A belgrádi Újságírói Főiskolán diplomázott, és 1964-ben az Újvidéki Egyetem Jogi Karán doktorált *(A kisebbségek Jugoszláviában).* 1944-től a *Magyar Szó* ideológiai ellenőre, 1948-tól főszerkesztője, 1956-tól a Forum Kiadó vezérigazgatója volt. Az 1960-as években Belgrádban számos országos politikai tisztséget töltött be, elsősorban a Szocialista Szövetségben. 1970-től 1989. évi nyugdíjba vonulásáig egyetemi tanárként dolgozott a szabadkai Közgazdasági Karon, 1971-től 1990-ig szerkesztette a *Létünk* című társadalomtudományi folyóiratot, 1991-től 1994-ig a Magyarságkutató Tudományos Társaság elnöke volt.

Munkái: *A kisebbségek Jugoszláviában* (1967); *A kisebbségtől a nemzetiségig* (1978); *Politikai rendszerünk időszerű kérdései* (1982); *Világnézet, ideológia, tudományos megismerés* (1983); *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában* (1988); *Marxizmus és emberi szabadság* (1989).

Az interjú 1985-ben készült.

■■■

Vannak emberek, akik egész életükben mértéktelen hévvel képviselték másokkal szemben az „ügy" igazát, még akkor is, ha ez az „ügy" vagy az „igaza" állandóan változott, sőt időnként a saját ellentétébe fordult. A jelenség „forradalmi" időkben nagyobb teret tudott nyerni magának, mert felértékelődött a szubjektív tényező. A potenciális új elit, amely a hatalom megszerzésének lehetőségét meglátta, és az elnyomottakat meggyőzte, hogy akaratuk felülkerekedhet az adottságokon, legnagyobb ellenségének a középosztályt tartotta. Ilyenkor a káderutánpótlás rekrutációjában fokozott szerephez jut a vezér iránti lojalitás, az állandó próbatételek kiállása, a hűségnyilatkozatok sokasága és a konspiráció. A vezér többször is radikálisan megváltoztathatja álláspontjait, de kiszolgálói körében csak azok lehetnek sikeresek, akik ezen a kacskaringós úton követni tudják. Az elvek, az eszmék igazi elkötelezettjei pedig kihullanak a hatalomból. Ők képviselik a társadalmi bázist annak a szemléletnek az elterjesztéséhez, hogy a forradalom csupán elitcsere. A függőségeknek e szövevényes viszonyrendszerében kevés kisebbségi vezető találta fel magát hosszabb ideig. Rehák László ezek közé tartozott.

Egy kis bánáti faluban látta meg a világot, de sem ez a körülmény, sem a családi kötődések nem voltak meghatározóak, főleg abban nem, hogy a kommunista mozgalom felé közeledjen. Bár apja a háborús évek alatt, befolyása révén, kétszer is megmentette fiát a letartóztatástól, ő a háború után látványosan elhatárolta tőle magát. Tanulmányainak sem volt döntő befolyásuk, a jogot utálta, és inkább foglalkozott táncrendezvények szervezésével. Budapesten is alibiként iratkozott be az egyetemre. A háború után Belgrádban azért fejezte be az újságírói-diplomata főiskolát, mert volt egy balul sikerült kísérlet arra, hogy diplomáciai pályára lépjen. Sorsát egyértelműen a kapcsolati háló határozta meg. Méghozzá az, amelyik a hatalom legfelsőbb csúcsának közvetlen közelébe, Kardeljhez vezetett.

A politikai pályán pragmatikus célok megbízható teljesítésével jutott felfelé. A háborút követő első években a *Magyar Szó*ban harsányan szidta a Szent István-i Magyarországot „visszasírókat", a „mindenki söpörjön a maga portája előtt" elv szellemében ostorozta a magyar nacionalizmust. De nem ez volt a legfőbb érdeme, ami pályafutásának zökkenőin mindvégig átsegítette, hanem az, hogy részt vállalt a Ranković nevével fémjelzett politikai vonallal való leszámolásban Kardelj oldalán. Büszkén mesélte, hogy Ranković

annak idején öt vajdasági magyar politikus dossziéját, többek között az övét is elküldte Moszkvába „átvilágításra", és hogy azokat Ranković bukása után visszaküldték. Azt nem mondta el, honnan tudta meg ezt, felesége azonban nem titkolta, hogy „1948-tól 1953-ig a belügyminisztériumban kapta a fizetést", nem mulasztotta el azonban hozzátenni, „de spicli nem voltam sose".

Az „unitarista" vonallal való leszámolás után, a tartományok alkotmányjogi helyzetének kiteljesítése során Rehák és felesége, Pósa Rózsa a háttérből aktív szerepet játszott a vajdasági magyar vertikális szerveződések instruálásában, mint amilyen a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület vagy a Dél-bánáti Szemle. Amikor azonban az alkotmánymódosítási folyamat révbe ért, és e mozgalmak mint legitimációs eszközök már feleslegessé, sőt az új vajdasági politikai elit számára zavarókká váltak, néhány csörteváltás után lelépett a pástról. Nagyobb baja nem esett, Szabadkán folytatta egyetemi tanári pályafutását, és szerkesztette a *Létünk* társadalomtudományi folyóiratot.

Mi volt a belső mozgatóerő? Ő maga úgy fogalmazott, hogy a közösséghez tartozás. Az illegális szervezet fiatalkorában azt a helyet jelentette, ahol elfogadták, befogadták. Mintha Rehák a kiközösítéstől tartva igyekezett volna mindig teljesíteni, sőt túlteljesíteni. Beszélgetőtársaim közül nála volt a legnagyobb a fesztáv a nyilvánosan deklaráltak és a magánbeszélgetésben elmondottak között. Mintha a kettőnek teljesen más funkciót tulajdonított volna, az előbbinek a rituális állásfoglalás, nem pedig a tényközlés funkcióját, ami valamiképp szintén az illegális élet eljárásmódjának továbbélése volt. Nem tudom, melyek voltak Rehák szemléletmódjában azok a legkonstansabb elemek, amelyek a változó körülmények közepette is eligazodási pontként szolgáltak önmaga számára. Még egyetemistaként ismertem meg mint tanárt, és amikor Erich Frommról kezdtem neki beszélni, mogorván azt mondta: „Maradjunk mi csak az *Anti-Dühring*nél!" 1982-ben megjelent könyvében még úgy fogalmazott, hogy „[a] jelenkor számára a perszonális autonómia elmélete és gyakorlata tárgytalan, […] a területi autonómia pedig élő valóság".[74] 1991-ben viszont már azt írta: „A kulturális autonómia igényének éledése

[74] Lásd Rehák László: *Politikai rendszerünk időszerű kérdései.* Újvidék, 1982, Forum Könyvkiadó, 100. Területi autonómián Rehák itt természetesen a Vajdaság autonómiáját érti.

■■■

tehát mindenképpen a kisebbségi sorshelyzetből fakad",[75] és a VMDK-nak kínálta a közvetítést külföldi kapcsolataihoz. Titóról és Kardeljről is ebben az évben nyilatkozott először kritikusan,[76] méghozzá egyáltalán nem visszafogottan. Ekkor már feladható volt a lojalitás, nem létezett már virtuálisan sem az a közösség, amelyhez tartozva szorongásait enyhíthette volna. Új közösséget kellett találnia öreg fejjel. Először a Vajdasági Horvátok Demokratikus Szövetségében ügyködtek feleségével, utána a VMDK keretében tervezte a Magyarságkutató Tudományos Társaság beindítását, majd átpártolt a Vajdasági Magyar Szövetséghez. Már nagyon felgyorsultak az események… Sírján angyalka őrzi nyugalmát.

■■■

Bánáti vagyok, noha nagyon keveset éltem ott, de a család mindenképpen, Torontál megyei… A világháború előtt ifjúságomat Kikindán töltöttem, ott jártam elemi iskolába és gimnáziumba, de tizennyolc éves koromtól Bácskában meg Belgrádban éltem, és csak rövidebb időkre kerültem vissza Bánátba. De elég sok élmény már gyerekkorában, ifjúságában beivódik az ember egyéniségébe. Annyiban vagyok bánáti, hogy jobban meg tudom érteni a bánáti mentalitást, ami sokkal ridegebb, és a keményebb életkörülményekből ered. Különösen a földműves és részben a földműves-termelésre épülő további foglalkozásokra és mentalitásra gondolok.

Mikor született?

1922-ben, mint szüleim második gyermeke, akik akkor már az első gyermeküket elveszítették. Apám az első világháborúból hazakerülve kötött házasságot egy háború alatti ismeretsége, szerelmi kapcsolata befejezéseképpen. Nincstelen értelmiségi volt az apám, az anyám egy jómódú parasztcsalád három lányának egyike.

Érdekes a megfogalmazás, hogy nincstelen értelmiségi. Mivel foglalkozott?

[75] Rehák László: Kulturális autonómiák. *Magyar Szó,* 1991. augusztus 3. 17.

[76] Tito pillantása félelmet keltett. Interjú Rehák Lászlóval, a belgrádi „édes élet" tanújával. *Magyar Szó,* 1991. május 7. 4. (Az interjú eredetileg a *Magyar Hírlap*ban jelent meg.)

■■■

Elvben jogászcsaládból származok, mert nagyapám apja is jogász volt. Nem kerestem ki az adatokat, de dédapám még az 1848-as idők előtt a kikindai distriktben (kerület) befogadott polgár volt, mivel akkor még a szerb kikindai autonóm distriktben nem szerb csak a magisztrátus engedélyével telepedhetett le, ez Rehák Lukács volt. A fia, Rehák Béla Becskerek városának a jegyzője volt. Ő korán halt meg szívszélhűdésben, apám akkor 12-13 éves lehetett, és bekerült a becskereki híres Engel-konviktusba, édesanyja meg visszakerült Mokrinba, ahol a szülei éltek. Apám mint diákotthoni diák nőtt fel, érettségizett, éppen a világháború kitörésének évében, és mindjárt bevonult tisztjelöltként a háborúba. Amikor onnan visszatért, be voltak írva a jogi tanulmányai, de azok nem voltak ténylegesen tanulmányok. Néhány évig a feleségének a hozományát próbálta megművelni, tehát földműveléssel foglalkozott, és elég nehezen éltek, mert – ahogy mesélték nekem – egyik család se helyeselte ezt a házasságot. Anyám nehezen is köthetett házasságot, mert ő volt a legfiatalabb lány, és ott szigorúan betartották, hogy korhatár alapján kellett férjhez menni, tehát akkor mehetett férjhez, amikor kiházasították két idősebb nővérét. Viszont ezt gyorsan csinálták, mert anyai nagyapámat éppen a hatalomváltás idejében az adósai meg haragosai lelőtték, egy régi, elöltöltő puskával vasdarabokat lőttek bele. Tehát az elözvegyült család gyorsan kiházasította a nővéreket, és így létrejött a Lux családból meg a Rehák családból származó házasság is. Apám tehát Mokrinban földműveléssel foglalkozott 1-2 évig, ott halt meg a nővérkém mint egyéves csecsemő, én is Mokrinban születtem meg, de egy fél évre rá átköltöztünk Kikindára, mert apám ügyvédbojtár lett nagybátyja ügyvédi irodájában. Ez az ügyvédbojtárkodás valóban sokáig tartott, mert egész gyermekkoromból arra emlékszem, hogy „gyerekek csönd!" – köztem és öcsém között másfél év különbség volt, ő már Kikindán született –, mert apa tanul. Munkaidő után állandóan tanult, és járt Budapestre, ahol be is volt a háború alatt iratkozva, és akkor diplomázott, amikor én már első osztályos gimnazista voltam, ez az alsó gimnázium volt, az ötödik osztálynak megfelelő. Aztán elég gyorsan, két évre rá doktorált, és már rendes ügyvédként szerepelt, de én akkor már a kisérettségi felé közeledtem. Az emlékeim eléggé vegyesek, éltük eléggé zárt családi életünket, elég nagy különbségek voltak a szerb és a magyar–német lakosság között. Nem nemzetiségi különbség volt ez elsősorban, hanem vallási a katolikusok és nem katolikusok között. Emellett természetesen a hatósági emberek, bár nem voltak nagy számban, de nagyon kellemetlenek voltak. Emlékszem, amikor megkaptam az első nagyobb zsebpénzemet – talán első vagy másodikos elemista lehettem –, akkor

a háztartásbeli alkalmazottunkkal elmentünk a postára, hogy azt már a könyvecskémre betegyük, és lekiabáltak és kidobtak, mert nem tudtunk államnyelven beszélni, se ő, se én. Általában egész iskoláztatásom magán viselte az akkori helyzet nehézségeit. Tulajdonképpen csak az első osztályban volt magyar tanítónőm, a második és a harmadik osztályban is magyar elemibe jártam, de szerb tanítónő tanított minket, mert nem volt elég tanerő. Éppen csak tudott valamennyit magyarul, és nagyokat nevettünk rajta, mert nem tudta kimondani az ő meg az ű hangot. Elég komolytalanul festett az egész oktatás, és közepes diák voltam a második meg a harmadik osztályban. A negyedik osztály nagyon kellemetlen dolog volt, mert akkor beadtak egy szerb tanítóhoz, a valamikori szerb pravoszláv egyház iskolájának az épületében tanított, Ružićnak hívták, arról volt híres, hogy nincs olyan diák, akibe nem veri bele azt a szerb tudásmennyiséget, ami szükséges volt a gimnáziumba való fölvételhez. Hát belém is verte.

Szó szerint?

Szó szerint. Nagyon sokat vert minket, de annyit megtanultam, kaptam még privát órákat is, mert a nyelvtan volt az egyik követelmény a felvételnél. A matematika nem volt különösen nehéz, de a nyelvvel elég sok bajom volt még a gimnáziumban is, úgyhogy én tulajdonképpen hirtelen tanultam meg használhatóan szerbül, körülbelül a hatodik és a hetedik gimnáziumban.

Minek a hatására?

A barátaim főleg szerbek voltak, a fölső osztályokban már csak két magyar fiú volt, meg két magyar lány, négy-öt német, a többi szerb, úgyhogy főleg szerb ismerőseim voltak. De azért ez a szerbtudás még korántsem volt tökéletes. A kellemetlen emlékeim közé tartozik, hogy volt egy fehérorosz emigránshoz férjhez ment szerb nyelv és irodalom tanárnőm, elég utálatos természetű, és amikor érezte, hogy az osztályban a figyelem az óra vége felé már kezd lanyhulni, akkor belőlem csinált bohócot a rossz szerb nyelvtudásommal. Kiszólított: „No Rehák, most szavalni fogsz!" Minden népköltészeti ciklusból, hősköltményből legalább egy éneket kellett fejből tudni, a *Smail Aga Čengić*ből legalább két éneket az öt közül. Én mondtam, mondtam, az osztály nagy része meg röhögött, hogy hogyan fest egy ilyen magyar hangsúllyal elszavalt hősköltemény. De a hatodik osztály végén, a hetedik elején hirtelen egy váltás következett be,

és eléggé felküzdöttem magam szerb nyelvből, a legjobb iskolai írásbeli dolgozatokat írtam, azok már szabad fogalmazványok voltak. Sőt Simin Magda a könyvében is megemlíti, hogy a Dositej nevű önképzőkörben is figyelemreméltó szerepet töltöttem be, mert bírálattal, kritikával foglalkoztam, és volt egy bizonyos irodalmi érdeklődésem, ambícióm. Nagyon szerencsétlennek éreztem magam, amikor hatodikos-hetedikes koromban a JKISZ-aktíva úgy határozott, hogy nem jelöltet az olvasókörbe, hanem nekem kell a cserkészszervezet vezetését magamra vállalni. Persze jártam az önképzőkörbe is, de hát inkább szerettem volna ott vezetőségi tag lenni, mint a cserkészeknél.

Milyen olvasmányai voltak?

A népmesékre emlékezek. Még nagyon kis gyerek lehettem, 4-5 éves, amikor a cselédlányunk (Rozinak hívták, a háború után még megtaláltam, Csókán élt, mokrini származású, írástudatlan, volt egy írástudatlan édesanyja, aki szintén ott lakott a lányával nálunk, az anyám hozományi részéből vásárolt kikindai családi házban) mesélt nekem meséket. Mondjuk a *Három kívánság,* vagy a *Forró vizet a farkas*ra, ezek a mesék voltak nagyon érdekesek, ezek voltak az élmények. Sokkal érdekesebbek voltak, mint a *Piroska és a farkas* vagy a *Jancsi és Juliska.* Azután az első regény, amit olvastam, az a *Robinson* volt harmadikos elemista koromban, persze nem Defoe teljes regénye, hanem gyermekkiadásban, nagy betűkkel, rövidítve, de mindenképpen érdekes volt. Azután apám nagybácsija, akinél apám ügyvédbojtároskodott, agyhártyagyulladást kapott és két nap alatt meghalt. Éppen házasodni készült. Elözvegyült menyasszonya bánatában kiköltözött Amerikába, könyvtárát pedig nekem ajándékozta. Első-másodikos gimnazista voltam. Másfél méter magas, egy méter széles könyvszekrény volt, meghatározott sorozatokkal. H. G. Wells, Tolsztoj-sorozat, akkor a *Twist Oliver* írója…

Dickens…

Dickens-sorozat volt. Hát Tolsztoj még érdekelt, Wellsnek egy pár könyvét elolvastam, Dickens nem ragadta meg a figyelmem, de aztán volt még egy sorozat, a Dumas-sorozat, no azt faltam, már első és második osztályos gimnazista koromban körülbelül mindent elolvastam, a *Három testőr*t, a nem tudom *Tíz év* vagy *Húsz év* múlva, akkor a nem tudom milyen vicomte, amelyik szintén a *Három testőr*nek a folytatása, akkor a *Gróf Monte Christó*t, azt élveztem, ilyen romantikus, eseménydús szerkezetű

műveket. A következő olvasmányaim már a szociális irodalomnak az olvasmányai voltak, ezeket ötödikes gimnazista koromban már a baloldali beállítottságú ismerőseim, barátaim, iskolatársaim adták a kezembe. Tehát Traven, általában a Nolit-sorozat volt, amely abban az időben tiltott irodalomnak számított, mert ilyesmiért kidobták a gimnáziumból a diákot. A *Fehér rózsa,* Egon Erwin Kischnek a riportkönyvei, nem nagy sorozat volt, de havonta-kéthavonta egy könyv eljutott hozzám.

Édesapjának milyen volt a világnézete, életszemlélete, hogy élte azt át, mit fogadott abból be?

Én sokkal közelebb álltam édesanyámhoz, az többet törődött velünk, apám eléggé hirtelen haragú, kedélyében hullámzó ember volt, állandó idegfeszültségben, úgyhogy ez is volt a munkamegosztás a családi nevelésben, hogy „rosszalkodtatok, várjatok, majd hazajön az apátok, majd akkor el fog verni…"

Elég hagyományos munkamegosztás…

Megvolt a házi nádpálcánk is, úgyhogy az dolgozott is… Öcsém mindig a vastagabbat húzta, mert eléggé nyakas gyerek volt, és amikor apám verte, mindig mondogatta, hogy „nem fáj, nem fáj", és még többet kapott, aztán meg elment az udvar végső sarkába, és ott bőgte ki magát. Én meg elpityeredtem kellő időben, és olcsóbban úsztam meg az ilyen természetű nevelést. Apám, ahogy tudom, nem sokat foglalkozott világnézeti, politikai kérdésekkel, a feleségem mondja, hogy igazságtalan vagyok a szülői hatás tekintetében, hogy nekik is köszönhetek dolgokat, de azért eléggé magamba zárkózott ember voltam a szüleim irányában. Édesanyám különben meghalt még érettségi előtt, a világháború kezdete előtt, apám meg, amikor fölsőbb gimnáziumi osztályokba jártam, elég sokat távol volt a házból, mert akkor már feszült volt a világhelyzet, és állandóan bevonultatták Kičevóba meg Dél-Szerbiába mint a jugoszláv királyi hadsereg tartalékos tüzértisztjét, úgyhogy többet volt szolgálati helyén, mint az ügyvédi irodájában. Rendszerint fél évet volt a csapattestnél, és azután néhány hónapot otthon, akkor megint behívták. Albánia felé volt az állomáshelye, akkor Olaszország később meg is támadta Albániát, meg Görögország felé is volt. Sokkal intimebb kapcsolatokat teremtettem gyerekkori barátokkal, és aztán később gimnáziumi barátaimmal. Lényegében ilyen baráti, érzelmi alapon sodródtam a munkásmozgalom felé is. Ezeknek a barátaimnak az idősebb testvérei is már kimondottan

baloldali, szervezett egyének voltak. Egynéhányat kidobtak a gimnáziumból, mint baloldali… nemcsak érzelmű, hanem valamilyen cselekményeket is találtak, ami miatt kidobták őket, vagy egyetemi hallgatók voltak, akik aztán jártak vissza Kikindára és tanácsokkal, utasításokkal látták el őket. Különben meg kell jegyeznem, hogy a mi generációnk, amely számbelileg a legerősebb JKISZ-generáció volt, mert körülbelül az osztály egyharmada szokjista volt, nagyobb vérveszteség nélkül elérte az érettségit. A nyolcadik osztályban tartóztattak le minket, talán tízünket, házkutatásokkal, egyebekkel kísérve, és ebből azután hármat tartottak vissza. Az élők közül Simin Magdát, akit kicsaptak a gimnáziumból, méghozzá Jugoszlávia összes gimnáziumából, de ők is azért a pártszervezet bizonyos segítségével befejezték. Bora Krčelić akkor középiskolai tanárjelölt volt Zrenjaninban, ott magánúton tették le a nyolcadik osztályt, és érettségiztek, úgyhogy tulajdonképpen mégis megszerezték az érettségit. Azelőtt mindig egy nagyon körmönfont, ravasz igazgatónk volt a gimnáziumban, aki eléggé megrostálta a gimnáziumból a baloldali, szokjista ifjakat. Természetesen megvolt a besúgóhálózata, a tanárok és a diákok körében is.

Úgy érzi-e, hogy a fiatalkori hatások meghatározó erővel bírtak, hogy később a nemzetiségi kérdéssel foglalkozzon?

Nem. Bizonyos traumákat jelentettek, és lényegében a nemzeti kérdés kapcsán sodródtam a szokjisták körébe is, mert ezek a nálam öntudatosabb baloldali barátaim engem normális emberszámba vettek. A tanárok eléggé különbséget tettek nemzetiségi alapon a diákok között. Tulajdonképpen ez alakított ki egy meghitt barátságot. Mondjuk Bogaroški ült mellettem az ötödik osztályban, édesapja sofőr volt, maga Bogaroški Vladimir hősi halált halt még 41 végén mint a kikindai járási JKISZ titkára.

Aztán mondjuk Aldan Lidijának az öccse, ő később, a háború alatt elkallódott, és elég siralmas helyzetbe került, de lényegében Lídia volt az, aki irányította az öccsének a tevékenységét, az is erőteljes hatással volt rám mint első hatás. Később Brančić Radovan, egy orvosnak a fia, akit kivégeztek 41-ben, szintén mint a kikindai pártkomitének a tagját. Elég sokan voltunk, akik nyilván nem csak politikával foglalkoztunk. Éltük a magunk ifjúsági életét, de azt a fejünkbe verték, hogy nem föltétlenül kitűnő, de jó diáknak kell lenni. És hogy a diákéveinket művelődésre, tanulásra kell felhasználni. Nem olyan értelemben, hogy jegyre tanulunk, hanem hogy olvassunk könyveket, és elég sok ifjúsági mozgalmi cselek-

véssel telített tevékenységet fejtettünk ki. Így például tilos volt a Sokol egyesületen kívül bármilyen más szervezetben lenni. Mi kitaláltuk, hogy könnyűatlétikával is foglalkozunk, pedig ez tilos volt, de kialakítottunk az akkori Sloga futballklub mellett egy atlétikai aktívát. Nem volt formális szervezet, egy Simić nevezetű atléta (Kikindán a Simić tanyáján volt azután később a kikindai partizánosztag búvóhelye is), egy vagány, idősebb parasztgyerek, aki abbahagyta a középiskolai tanulmányait, de kitűnő rövidtávfutó és távolugró volt, ő foglalkozott velünk kedvtelésből, meg érdekelte az, hogy van 15 középiskolás diák, akik érdeklődnek a könnyűatlétika iránt. Én főleg középtávfutó voltam, ami nem is volt junior diszciplína, mert a 800 méteres táv tilos volt abban az időben legalábbis. Jó tüdőm volt és bírtam a középtávot, nem voltam elég gyors, úgyhogy nem voltam rövidtávfutó, és a hosszú táv nem a fiataloknak a távja volt, de betartottuk az egész normális rendet, úgyhogy tartottunk őszi krosszfutásokat is, meg télen is, meg kora tavasszal… Lényegében minden könnyűatlétikai diszciplínával foglalkozott mindenki, de a sajátját fejlesztette jobban ki. Legrosszabban ment a súlylökés, mert fizikailag nem voltam eléggé erős, cingár legényke voltam abban az időben.

Az aktivitásokkal kapcsolatban még érdekes, hogy foglalkoztunk Sokol-tevékenységgel is. Az is egy érdekes konstelláció volt ott Kikindán. A Sokolt általában mint nagyszerb rezsimszervezetet ismerik, és ez is volt Kikindán, ami az időseket illeti, akik nem is foglalkoztak tornázással, de ők vezették a szervezetet. Ez eléggé hatott a felnőtt tornászokra, viszont az úgynevezett növendék Sokolra, a „naraštajacokra" már jóformán nem is volt befolyással, és itt mi uraltuk a helyzetet, úgyhogy nemcsak az éltornászok között voltunk, hanem még a Sokol egyesület bábszínházát is mi vezettük és láttuk el. Aztán ott volt egy gimnáziumi aeroklub, akkor én még alsós, másodikos-harmadikos gimnazista koromban a gimnázium cserkészeihez tartoztam. A zsidó rabbi fia, Wölkenbaum vagy valami ilyen nevezetű volt a rajvezetőm. Utána ez a cserkésztevékenység eléggé elhalt, és többek között volt, amikor már én is utasításra újítottam fel a cserkésztevékenységet, és az azután valóban a JKISZ vezetése alatt volt. A JKISZ-vezetés pedig azt emlegette, hogy a középiskolás szkojistának először óvakodnia kell, hogy ki ne dobják, tehát semmi olyan illegális tevékenységet ne folytasson, ami miatt kizárhatják. Tehát köteles volt befejezni a középiskolát, hogy aztán egyetemre is kerüljön. A másik dolog aztán az, hogy emberségben, tehát kollegialitásban, baráti viszonyulásban példaadó, jó, elvszerű legyen. Voltak stréberek, talpnyalók, besúgók, ezeket próbáltuk kigúnyolni, meg távol tartani, de a többieknek, amennyire csak lehetett, segíteni. Úgy is, hogy a tanulásban egymást is segítettük,

de aztán másokat is, mindenképpen, nemcsak becsületes módon, hanem puskázással meg egyébbel is az írásbeli dolgozatok alapján, tehát mindenképpen a „haver" fogalmát kellett ápolni ilyen értelemben is. Voltak diákok, akik nem csatlakoztak hozzánk, tudták, hogy mi szkojisták voltunk, úgy is neveztek bennünket, hogy fantaszták vagyunk, de végül kiderült, hogy ez az ottani közös életünk az alatt a 3-4 év alatt ezekre az emberekre mély benyomást gyakorolt, és a háborús idők alatt csatlakoztak vagy a partizánegységekhez, vagy amikor kivégezték őket, valóban hősiesen tartották magukat. Nem maradt nyom nélkül a létezésünk, nemcsak egymásra hatottunk, nemcsak kiszélesítettük a szkojisták körét, hanem egy bizonyos légkört is teremtettünk.

Amikor már ötödik-hatodik osztályban kialakult a szkojisták magva (körülbelül tízen voltunk), akkor mindig közös tanulásra összejöttünk, de az nem annyira tanulás volt, mint különböző röpiratok, beszámolók tanulmányozása, kommentálása és megmagyarázása. Itt aztán felosztottuk az úgynevezett tevékenységi szektorokat is, és lényegében uraltuk az összes gimnáziumi diákegyesület tevékenységét. Nemcsak az önképzőkört, hanem az aeroklubot is. Létezett egy sokat nem mondó Jadranska straža nevezetű szervezet, a cserkészegyesület is a mi kezünkben volt, a leánytagozat nem, az eléggé normális volt, de a cserkészszervezetben is, annak a búr háborúból származó szervezet volt az őse, viszont volt a cserkészszervezetnek egy meghatározott, kozmopolita, humánus ideológiának mondható alapelgondolása, amit azután igen aktuálisan lehetett a faji megkülönböztetés ellen kialakítani. Nagyon gyorsan ki is koptak a fasiszta befolyás alatt lévő német diákok ezekből a szervezetekből, mert a cserkészek kimondták, hogy a fekete bőrű meg a fehér bőrű cserkészek mind egy nagy cserkészcsaládhoz tartoznak, és a cserkésznek mindig segíteni kell máson. Egy belső, humánus, demokratikus elképzelés alapján alakult ki a tevékenység, noha az egész cserkésztevékenység az volt, hogy különböző ügyességeket meg táborozási foglalkozásokat gyakoroltunk be. Azután nem messzire mentünk, de a kikindai kiserdőben főleg nappali kirándulásokat szerveztünk, és erősen gyakorlatoztunk, a gimnázium udvarán belül pedig volt egy kis melléképület, amit a cserkészek használtak, csomókat kötöttünk meg indián jeleket gyakoroltunk, meg azt, amit kémjátéknak neveztek, négy-tíz-tizenöt tárgyat néhány másodperc alatt kellett minél nagyobb számban felismerni. Nyomkeresés, meg ilyesmiket szerveztünk. De egy egészséges, baráti légkört próbáltunk teremteni idősebb és fiatalabb diákok között, ami nem volt általános a gimnáziumban, mert a régebbi idők hagyományaként a nagydiák nagyon fönn hordta az orrát, viszont a cserkészeknél ezt nem tűrtük meg, és a cserkészbajtársi

viszonyokat igencsak ápoltuk, sőt az idősebb cserkésznek mindig kötelessége volt a fiatalabbat segíteni, tehermentesíteni, oktatni.

Van még egy régebbi emlékem is. Létezett Kikindán egy gazdakör (nem létezett nagygazdakör és kisgazdakör, mint máshol, és itt nemcsak gazdaemberek jutottak főleg a vezetőségbe, polgáremberek is voltak, apám is beletartozott még mint ügyvédjelölt, voltak ott kereskedők meg egyebek is), ennek a gazdakörnek a keretén belül (a 30-as években lehetett, a diktatúra bevezetésére épp csak, hogy emlékszem) kultúrtevékenység is folyt. Itt vontak be minket, gyerekeket is a tevékenységbe. Megszervezték a passiójáték előadását. Nagy vállalkozás volt, annyira nagy, hogy itt a katolikusok összefogtak az evangélikusokkal, és meghívták az evangélikus tiszteletest, aki abban az időben jó hírnévnek örvendő rendező volt, hogy az rendezze meg a passiójátékot a maga műkedvelőit is magával hozva. Én voltam a harmadik gyermek a passiójátékban, akinek még volt néhány mondat szövege, a negyedik gyermeknek már nem volt, azt hiszem, hat gyermek volt a színdarabban, de az egy kis színpadon óriási tömegnek számított. A háború után, a hatvanas években Belgrádban találkoztam a Jézus Krisztust alakító, akkor még műkedvelő, de jónevű színésszel, aki időközben a szabadkai színház élművésze lett, szakszervezeti vezetője is volt. Egymás nyakába borultunk, hogy két kikindai találkozott. Én meg mondom, szervusz (mondom a nevét is, még él, most nyugdíjas), emlékszel, amikor együtt játszottunk a passióban, és te voltál a Jézus Krisztus, én meg a harmadik gyermek? Hát az az ember azt hitte, hogy tönkre van téve, le van leplezve és lehetetlenné téve, pedig abban az időben nem is annyira vallási vonatkozása volt a rendezvénynek, hanem egy nagy kulturális erőfeszítés volt, hogy összehozni egy ilyen reprezentatívabb darabot. És egy műkedvelő nem nagyon válogatta meg, hogy most Pilátus lesz-e vagy a Jézus Krisztus. Most is mosolygok, hogy mennyire el volt hűlve az ember, hogy most én lelepleztem, hogy a Jézus Krisztust alakította, pedig nyilván nem csak a Jézus Krisztust, állandóan szerepelt, évente 3-4 bemutató lehetett, nem túl sok, de ez komoly dolog volt.

Emlékszem még a királygyilkosságra is, az egy elég szomorú dolog volt, mert akkor a közhangulat eléggé a magyarok ellen fordult, Jankapuszta, meg egyebek… No a búcsújárás az oplenáci királyi temetkezési helyre elég vidám kirándulás volt, ott nagy tömegben utaztunk is, meg el is szállásoltak, meg aranđelovaci ásványvizet is ittunk, számunkra az inkább egy érdekes kirándulás volt, mint járulás a király sírjához. A kápolna fönt van egy kisebb hegy tetején, az is eléggé látványos volt, mert az összes középkori szerb kolostoroknak a freskóit mozaikban valósították meg, az akkori német iparművészeket vették elő, akik aztán

még külön élénk színekkel alakították azt ki. Nem valami nagy művészi teljesítmény volt, de most is nagyon látványos, mert élénkek a színek, a freskók nem annyira élénk színűek, nem maradtak meg, de most is érdekes, a háború után is megnéztem, függetlenül a Karađorđe temetkezési kamráktól, érdekes a vállalkozás.

A JKISZ-tevékenység nem kimondottan és nem tolakodóan politikai jellegű volt, hanem éppen az emberi jóérzés, a demokratikus szellemiség és a haladó irányzat hangsúlyozása volt. Maga az iskolarendszer meg állandóan egy embereket korlátozó, parancsnokló, például megvan még az egyik, azt hiszem hetedik osztályos diákkönyvecském, ahol a gimnázium igazgatója bediktálta, hogy a diákoknak tilos bárki idegennel érintkezni és barátkozni, kivéve a legszűkebb családi kört, és ott fölsorolta, hogy ki tartozik a családi körhöz: a szülők, testvérek, és nem tudom, talán még valaki más. Aztán, hogy a diákoknak tilos csoportosan menni az utcán, csak kettesével mehettek. Az utcán való tartózkodást este hét órára korlátozták. Ilyen rendszabályozásoknak voltam kitéve, úgyhogy ezeknek a keretén belül néha ki is csúfoltuk az ilyesmit, amikor elrendelte az igazgató, hogy kettesével kell menni, akkor hosszú kettes sort rendeztünk, és így sétáltunk a korzón, azelőtt hármasával-négyesével mentünk. Akkor azt kezdték nyomozni, hogy ki volt a kezdeményező, de nem jutottak sokra. Ez volt mondjuk a gimnáziumi JKISZ-tevékenység. Ami ezen belül, tehát nem a gimnáziumban, hanem köztünk történt, az mindenképpen érdekesebb volt, mert volt egy-két diák, aki sántított hol matematikából, hol idegen nyelvből, annak segítettünk. Akkor már nyolcadikos korunkban megkaptuk az orosz szociáldemokrata-kommunista bolsevik párt történetének első négy vagy öt fejezetét szerb fordításban, ilyen elég primitív sokszorosításban, nem gestetner, hanem ilyen alkoholos kék linóleumnyomaton, ez elég érdekes volt, akkor a VII. és VIII. osztály közötti nyáron jelent meg az *Izmi*, tehát Krležának a *Pečat* elleni folyóirata, a *Pečat*ot sose láttuk, de ez megjelent, azt hiszem egy szám jelent meg csak, hát épp akkor Todor Pavlov, később a bolgár akadémiának az elnöke és a Tájékoztató Irodá-sok egyik hangadó propagandistája volt, de abban az időben a tükröződés elméletét tárgyalta. Akkor megjelent az *Anti-Dühring* is. Azt is próbáltuk tanulmányozni, de nehezebben tudtuk a magunk középiskolai szintjén, azt nem tudom, hogy legális vagy féllegális kiadás volt-e, mindenképpen legálisan jelent meg, aztán hogy utólag betiltották-e, nem tudom.

Érettségi után sikerült eljutnom a Fruška gorában szervezett testerai ifjúsági táborba. Ott elég sok dolgot megtanulhatott az ember, ez tulajdonképpen már a második táborozás volt, előző évben is volt, de azok

középiskolásokat nem is fogadtak. Azután a szervező turisztikai egyesületet be is tiltotta a rendőrség, de a táborozást normálisan megtartottuk. Voltak tanulócsoportok, még illegális anyaggal is, amit rejtegettek, de a kéthetes tartózkodás alatt délelőtt-délután két-három órát tudtunk közösen eltölteni, amellett voltak bizonyos szórakoztató rendezvények is este a tábortűznél. Aztán a barátaim azt szerették volna, hogy Belgrádba kerüljek. Nekem is ahhoz lett volna kedvem, hogy gépészhallgató legyek. Apám azonban erőteljesen ellenezte azt, úgyhogy valójában, ha elmegyek Belgrádba, akkor el kellett volna szökni hazulról (ezt is latolgattuk), és szakítani szüleimmel, illetve édesapámmal és annak édesanyjával, mert anyám akkor már meghalt, a házvezetéssel a nagyanyám foglalkozott. Akkor végül abban maradtunk, hogy Szabadkára megyek jogra, mert apa mindenképpen az irodát akarta örökségül adni, más nemigen volt. Úgyhogy én ide kerültem Szabadkára jogásznak. Megadták a kapcsolatot egy Gajin nevezetű egyetemista felé, hogy nem tudom ki üdvözli a maga illegális nevén, ebből sejthette, hogy nem egyszerűen formális üdvözlet volt, noha nem is volt formális kapcsolatátadás, és akkor mindjárt bekapcsoltak az egyetemistaegyesület munkájába, és az URS-szakszervezetbe, oda is elég sokat jártunk, volt kulturális meg ifjúsági szakosztály, ahova az egyetemisták nem nagy része, de járt. Ugyanakkor egy kosovói, Crna Gora-i kommunista párttag a maga nevére kivette a könyvtárból (azt mondta, hogy ne is az én nevemre, hogy ne legyek mindjárt kompromittálva) Leninnek a könyvét.

Szabadkán, az akkori Vajdaságban, illetve Dunai bánságban az egyetlen karra, a jogi karra iratkoztam, amely a Belgrádi Egyetemhez tartozott. Egy elég kis létszámú tanárral működő kar volt, sok rendes hallgatója sem volt, sokkal több a rendkívüli, mezei jogászok voltak, úgyhogy ez az egész kar egy nagyobb épületbe belefért. Most az a Nešić iskola, szakiskolai központ, amelyik a tűzoltólaktanya mellett van, egy saroképület. Úgy volt berendezve, hogy a földszintjén volt a menza és a konyha, a magasföldszinten a könyvtár, olvasóterem, és a dékáni hivatal az adminisztrációval, az első emeleten a négy tanterem és a tanároknak a szobája, öt-hat tanári szoba lehetett összesen, a második emeleten meg az internátus volt a bennlakó diákoknak, négy-hat ágy volt egy-egy teremben. Ennek volt külön egy igazgatója, és még egy technikai segédszemélyzet takarításra, ágyneműmosásra, ilyesmire. Csak lepedőt adtak, az ágyneműt, párnát meg takarót hozni kellett. De kiutalták a fát meg ilyesmit. Én a joghallgatás idején nem voltam minden tantárgynál még egy előadáson sem. Nem szerettem a jogot, és úgy gondoltam, hogy majd a második félévben kezdem el a vizsgára való tanulást. Amikor elmentem megnézni, hogy is

néz ki a római jog tanára, akkor mondták, hogy nagyon kellemetlen az egyházi jog tanára, egy fehérorosz emigráns vén ember, aki valamikor egy papneveldén Oroszországban adott elő egyházjogot, szóval pravoszláv egyházjogot tanultunk. Azután volt egy tantárgy, hogy jogi enciklopédia, ma talán az lenne, hogy jogelmélet. Annak a tanáráról mesélték, hogy egy haladó és nagyon érdekes fiatal egyetemi tanár, ennek az előadásán voltam, több tanár előadásán talán nem is voltam. Kezdtem beszerezni a tankönyveket is, de nemigen jártam előadásra. Inkább reggel aludtunk, délelőtt keltünk fel, mert reggeli nem is volt a menzán. Hanem beválasztottak az egyik egyetemista szervezet, az Akademski sever vezetőségébe, ott voltam a pénztáros. Főleg az volt a dolgom, hogy amikor kéthetenként, háromhetenként tartottunk táncmulatságot, akkor a megtartásához beadványt szerkesztettem, rendőrségi engedélyt szereztem, ez volt a délelőtti foglalkozás. Aztán amikor a táncmulatság volt, a pénztárnál kellett ülni és beszedni a pénzt, ennek a felét rendszerint már rögtön az elszámolás előtt a pártkasszába juttattam, ez volt a feladatom.

Szabadkára jövetelemkor Bogaroški mondta, hogy keressem meg Gajin Milan egyetemistát (akire én csak halványan emlékszek, mert második-harmadikos voltam, ő viszont már az érettségizők között volt, nyolcadikos, nagyfiú, hosszúnadrágos fiú volt már), és adjam át Stanka üdvözletét. Aldan Lidijának ez volt az illegális neve. Hát én átadtam neki, és mentem a dolgomra. Ez tulajdonképpen egy nem hivatalos kapcsolatteremtés volt, úgyhogy aztán ennek következtében az ottani egyetemista párttagok be is nyomtak itt az egyetemi ifjúsági vezetőségbe, és bekapcsoltak a Szabadkán működő URS-szakszervezetbe, ahová az egyetemisták jártak. Már legalábbis a bennlakó egyetemisták. Mi nem lehettünk szakszervezeti tagok, de részt vettünk a szakszervezet kultúrszakosztályának naponta tartott délutáni-esti beszélgetéseiben és vitáiban. Ezt Malušev Cvetko vezette mint a magánalkalmazottak szakszervezetének a tagja, s amelyekre aztán fölnőttek is nagy számban jöttek. Ott találkoztam Mayer Ottmárral, Nešić Lazóval, akiről akkor még nem sejtettem, hogy ő a szabadkai pártvezetőség titkára is… Aztán részt vettünk az ifjúsági szakszervezeti szervezkedésben. Tehát feladatunk volt, hogy az inasiskola előtt várjuk a kijövő inasokat, és szólítsuk meg őket, hogy jöjjenek a szakszervezetbe, ami a munkásoknak és a munkásifjaknak az otthona, és ott majd a munkások megmondják, hogy mire jó szakszervezeti otthonba járni, s tulajdonképpen ez volt a feladatunk. Aztán mikor azok az inasgyerekek bejöttek, akkor sorba, egy padba ültették, és aztán már a szakszervezeti aktivisták beszélgettek velük, meggyőzték őket, ismertették a szakszervezet tevékenységét. Ennek

keretén belül azután a régebbi tapasztalatom alapján az ottani kikindai cserkész, mondjuk így, zászlóalj faliújságát én szerkesztettem, nem is csak szerkesztettem, hanem csináltam is, rajzoltam meg tarkítottam, akkor ifjúsági faliújságot is eszkábáltunk össze néhányat a szakszervezetben. Én magam nem vettem részt, de segítettem a színielőadások előkészítésében, amik eléggé tarka kis egyfelvonásosokból tevődtek össze, a spanyol polgárháborúnak az eseményeit is felelevenítették, noha akkor már lezárult a spanyol polgárháború, egy vesztett polgárháború volt az. Idősebb egyetemistáknak volt a tervük – nem tudom, én nagyon fáztam ettől –, állították, lehetséges, hogy amatőr alapon előadjuk Cankarnak a *Sluga Jernej*ét, s hogy erre kibéreljük az egyik mozitermet, a mostani Jadran mozit és hogy ez jelentős esemény lesz majd január–februárban, a téli hónapokban. December végéig még kevés történt, csak inkább számba vettük, ki jöhetne számításba, de aztán nem lett semmi, mert december végén betiltották az URS-t, akkor a vagyonának a mentése volt napirenden. Akkor aztán jött az URS betiltása ellen tiltakozó pártröpcédulának a terjesztése, ami kapcsán le is buktunk, és a városi pártvezetőséget és a JKISZ-vezetőséget úgyszólván teljes egészében, plusz még egy pár más párttagot és szkojistát is letartóztattak. Úgyhogy én már január első napjaiban rendőrségi börtönben voltam kínzásoknak kitéve.

Január első hetére mi már terveztük – e munka nagy részét megint az idősebbek vállalták –, hogy a templomból kijövő szegények között felhívást terjesztünk, hogy jöjjenek a városháza elé tiltakozni, és követeljék e város szegényeinek téli segélyét, ami két részből állt volna. Egyrészt pénzbeli segélyből, elég szerény összeg volt akkor a követelés, azt hiszem, 200 dinárnyi összeg, ami mondjuk talán tíz napszámnak felelhetett volna meg. Akkor egy kiló kenyér két és fél dinár volt. Ez volt az egyik dolog. Másfél mázsa búza ára, talán ilyen összeg volt. A másik meg az, ami már régebben is történt, tehát megint követelni, hogy a szegények fát vághassanak a Szabadka környéki erdőkben. Nem fákat dönteni, hanem gallyazni az erdőt, és azt a fát tüzelésre használni. Ez volt a terv. Ebben nemcsak a kommunisták és a szkojisták lettek volna angazsálva, hanem a szakszervezeti aktivisták, ilyen értelemben néhány taggyűlést is tartottak az URS-szakszervezetben. A letartóztatásunk kapcsán kitudódott, hogy ez készül január első vasárnapján, úgyhogy fegyverrel álltak a rendőrök a városháza környékén, pedig hát senki fia akkor már nem volt, aki mozgósította volna ezeket a szegény, templomba járó érdekelteket. Legnagyobb többségünkben akkor már le voltunk zárva, de a rendőrség nem tudta azt, hogy ki áll a készülő szakszervezeti terv mögött. Úgyhogy be voltak ők is rezelve, hogy itt egy tömegmegmozdulásra kerül sor.

A JKISZ tehát a háborúig semmiféle erőszakcselekménybe nem szervezte be a fiatalokat, hanem tisztán egyfajta intellektuális tevékenység volt, amit folytatott. És propagandatevékenység, ugye?

Hát propaganda- és nevelő tevékenység. Noha az intellektuális tevékenység eléggé pejoratív kifejezés volt. Mondjuk így, a szalonkommunisták meg az intellektualizmus kiátkozott fogalom volt JKISZ-körökben. Tehát ilyen értelemben a munkásosztály vezető szerepe, a munkásifjúsággal való szoros kapcsolattartás érettségi után, az jelen volt, szóval ez nem egy elitista értelmiségieskedő társaság volt. Annál is inkább, mert például nálunk is a gimnáziumban egy páran voltak parasztok, a többiek iparosok voltak, és aztán voltak köztünk mondjuk értelmiségi családból származók is, de kevesen. Mondjuk Brančić, az egy körorvosnak a fia volt. Kivégezték talán 42-ben. Az a városi pártvezetőségnek a tagja volt már a háború alatt. Bogaroški édesapja taxisofőr volt. Sredojev középparaszt, szegényparaszt. Semmiképpen sem gazdag paraszt volt. Bosán Magda is értelmiségi volt, de nem mondható, hogy édesapjának az ügyvédi irodája jól ment volna, tehát nem volt semmiképpen gazdag ügyvéd. Aztán az Udicki testvérek voltak egy osztályban, egy fiú és egy lány, édesapjuk vasutas. Jankov Kikindán volt városi műépítész, ő meg Bocsárról bejáró parasztgyerek volt, szóval parasztcsalád gyereke. Naponta utazott, később talált egy olcsóbb albérleti lakást.

Tehát amikor letartóztatták és találkozott azzal a rendőri represszív állami gépezettel, tisztában volt azzal, hogy mi a vád maguk ellen, mint szkojisták ellen? Tudták, mire számíthatnak?

Már a JKISZ-üléseknek is megvolt egy rituáléja, egy rendje. Először az, hogy pontosak voltunk. Ha valaki késett, miért késett, mindig kérdőre lett vonva. Akkor megbeszéltük, hogy mi lesz a fedő indoklása az összejövetelnek. Aztán jött a következő napirendi pont: magatartás az osztályellenség előtt. Akkor a konspirációnak az elveiről megint valamilyen kérdés. Ilyen értelemben a hatósággal, a rezsimmel mindenképpen szembehelyezkedtünk, tehát óvakodtunk attól, hogy szalonkommunisták legyünk. De ugyanakkor azt már saját önfegyelemből meg a szervezettség fegyelméből tudtuk, hogy kétszínűen kell viselkedni. Az iskolában nem szabad hetvenkedni, be kell illeszkedni a környezetbe, nem szabad illegális anyagot magunknál tartani. Beleértve még a gimnázium által tiltott akkori Nolit-kiadásokat, Sinclair, Jack London meg ilyesmi. A gimnazisták számára azok is tiltott könyvek voltak.

■■■

Hogy viselte el a rendőrségi represszió?

A kikindai letartóztatás nem volt semmi rendkívüli, egy tapasztalattal több volt. Jött a két pocakos rendőr egy detektívvel vagy tisztviselővel, összetereltek minket egy szobába, az ágyból szedték ki nagyanyámat, apámat, öcsémet – anyám akkor már meghalt, abban az évben halt meg –, és szaglásztak ott a könyvek között, lementek a pincébe, míg aztán egy másfél óra után bejelentették, hogy nem találtak semmit. Tulajdonképpen ez nem is volt szabályos házkutatás, mert a kutatásnál jelen kell lennie a kutatottnak, mert bedughattak volna sok mindent. Aztán bejelentették, hogy most a fiatalúr rendőrségi kihallgatásra megy. És ott tartottak minket. Annyi zárka nem volt a községházán, amennyien voltunk, akkor beültettek az ügyeletes rendőrszobába, ami tele volt lópokrócos katonaággyal. Mindenki egy-egy ágy között volt, a falat kellett nézni, és aztán sorba vittek minket kihallgatásra. Engem már az esti órákban hallgattak ki, akkor már világos volt, hogy lényegében semmit sem fogott a rendőrség. Hármat még visszatartottak, annál volt valami, amit találtak, meg ráfogtak inkább, de őket is talán tíz nap után szabadon bocsátották. Annyi bajuk volt, hogy a gimnáziumból kizárták őket, de nem is lett bírósági ügy, tehát egy letartóztatási zaklatás volt az egész… Egy pár egészen légből kapott, beugratásra szánt kérdés volt, amit én tagadtam, és aztán ezzel le is zárult. Nem is tudom, hogy jegyzőkönyvet írtam-e alá a rendőrségen… Tudom, hogy készenlétben volt ott egy írógépes…

Sokkal nehezebb dolog volt a szabadkai letartóztatás. Igaz, hogy a JKISZ városi vezetőségébe én eléggé készületlenül, gyorsan csöppentem bele. A középiskolás JKISZ vezetőségéből annak idején ki kellett szállni, és számomra igen kellemetlen dolog volt, hogy most egyszerre át kell venni az összes középiskolának a vezetését, amikor én jóformán nem is tudtam, hogy Szabadkán hol vannak a középiskolák, hát még a szervezetek…

Annyit tudtam a kikindai tapasztalatok alapján, hogy Szabadkán a középiskolások balos formában valósították meg a tevékenységüket, és ez nem volt az akkori formák értelmében megfelelő és szabad. Másképpen viselkedhettek mondjuk az inasok meg a már felszabadult inasok, segédek, tényleges munkások és az egyetemisták is. Például én elkezdtem fordítani németből Leninnek a proletárforradalom… a proletariátus diktatúrája és Kautski, a renegát Lenintől, német nyelvről. Egy Vuković nevezetű örök diák, egy kosovóban élő Crna Gora-i diák volt, aki szintén börtönviselt is volt, éppúgy, mint Gajin is, azt hiszem, másfél évet ült mind a kettő, az vette ki a saját nevére a könyvtárból a könyvtáros

berzenkedése ellenére, hogy megint csak kommunista irodalmat vesz magának, de a jogi kar könyvtára mégiscsak tartott magának marxista irodalmat, és most ő ezt kivette a maga nevére, mert a rendőrség előtt már különben is kompromittálva volt, és nekem adta át, hogy fordítsam. Kezdtem is fordítani, de a letartóztatásom közbejött, és nem fejeztem be. Németül elég nehezen beszéltem, de passzív tudásom elég jó volt, úgyhogy jóformán szótár nélkül tudtam fordítani szerbre… Németül ténylegesen csak Pesten tanultam meg, amikor német technikai szakkönyveket használtam.

A rendőrségi letartóztatás nagyon kínos volt… Engem különben jó 12 órával később tartóztattak le. Kevesen voltunk ahhoz, hogy az egész várost lefedjük a párt röpcéduláinak osztogatásával, és úgy beszéltük meg, hogy az első hullámban kilenckor indulunk, és meghatározott utcákon. Mindenkinek megvolt a maga része, hogy a szkojisták mit fednek le, ebben a középiskolások megint nem vettek részt. Aztán tizenkettőtől jön a másik osztogatási rész. De szerencsétlenségünkre már a kilenc órai osztogatás során az akkori JKISZ-titkár nekifutott egy rendőrjárőrnek, méghozzá úgy, hogy nem is vette észre, és a markába nyomta a röpcédulát. Rögtön az őrszobára vitték, elkezdték pofozni, ő meg aztán igen furán, ügyetlenül mindjárt bevallott mindent. Nemcsak azt vallotta be, hogy tudatosan terjesztett röpcédulát, hanem bemondta a JKISZ vezetőségi tagjainak a névsorát, és mivel egyben tagja volt a pártvezetőségnek is, annak a névsorát is…

A rendőrség az őrszobán tett vallomása nyomán rögtön mozgósította az embereit, behívta a detektíveket, hogy tartóztassák le ezeket az embereket, de azokat akkor nem találták a lakásukon. Mindannyian a 12-es, éjféli osztogatási hullámban vettek részt, és akkor nem tartóztattak le senkit a 12-es osztogatásból, mert ezt nem mondta be a letartóztatott JKISZ-titkár. És néha riasztották a csendőrséget is, mert volt olyan eset, hogy az üzemben lévő kocsmának a kilincsére akasztották rá a röpcédulát, mert éjfélkor már annyi ember nemigen mozgott az utcán, akivel lehetett volna találkozni. Az én tapasztalatom is az volt, hogy találkozok valakivel, odaadom neki, nem akarja elfogadni, megy tovább. Ilyenkor aztán nem lehetett inszisztálni, de azért fogadja el, akkor mentem én is az ellenkező irányba. Mindig a szembejövő embernek a kezébe nyomtam a röpcédulát… Érdekes, hogy nekem aztán még egy külön feladatom volt, aznap hajnalban Zentára kellett mennem, és egy köteg ugyanilyen röpcédulát a zentai párttitkárnak, Molnárnak kellett átadnom. Próbáltam is elfelejteni az utca nevét is, meg a házszámát is, nem sikerült elfelejtenem. A házszámot már elfelejtettem, de tudom, hogy Kraljevića Marka

utca volt… Később kivégezték Molnárt Zentán. Tudom, hogy bognár volt, Molnár Mária, a felesége aztán még a háború után is aktivista volt, köztiszteletben álló párttag. A férje a fasiszták egyik első áldozata volt.

A zentai állomáson még gondolkoztam is, hogy menjek-e vissza Kikindára, újév utáni ünnepek voltak. Újév másnapja volt vagy ilyesvalami. Épp arra ment a vonat Csóka, Kikinda felé, de aztán vártam tovább, mert volt egy megbeszélés, hogy aznap délután találkozunk, és beszámolunk, hogyan sikerült a munka. Én meg valahogy úgy két óra tájban értem vissza a jogi karra. Akkor láttam, hogy a jogi kar előtti boltban – ott most is bolt van –, annak az ajtajában áll egy rendőr, és szemmel tartja a jogi kart. Gondoltam, hogy azért tartja szemmel, mert arról van szó, hogy itt röpcédula-osztogatás volt, és ilyen értelemben most gyanús az egyetemistatársaság. Az, ami érdekes például, Gajin Milant is várták, hogy letartóztassák. Ő be is ment az épületbe, és fölment az első emeletre, és onnan a melléklépcsőn lement a földszintre, és az udvaron körösztül, átugorva a falat a szomszéd telken keresztül elsomfordált, és addig, amíg minket ott fogva tartottak, ő Bánátban valahol illegalitásban volt, és csak a bírósági fogságra jelentkezett önként. Mert akkor már világos volt, hogy igen kevés bizonyíték van ellenünk. Én meg normálisan besétáltam a szobámba fönt a második emeleten, ott meg várt a rendőrség, mert mindenkit ott tartottak, aki bement a szobába, úgyhogy nem tudhatta senki, hogy ki van a szobában. Öten-hatan a diákok közül ott voltak, és talán két rendőr.

Számomra nagy gond volt, hogy vétettem a konspirációs utasítások ellen, mert ki volt mondva, hogy azok, akik részt vesznek a röpcédula-osztogatásban, semmiképpen sem tarthatnak maguknál röpcédulát. Én egyet mégis megtartottam magamnak, az a pénztárcámban volt. Az a röpcédulaköteg, amit Zentára vittem, a mosdóhelyiségben, a mosdócsapok alatti bádogvályú mögé volt bedugva, és csak akkor vettem magamhoz, amikor indultam Zentára. Az, hogy Zentán voltam, egyáltalán föl sem merült a nyomozás során, bolond lettem volna említeni, mások meg nem is tudtak róla, csak egy-két párttag tudta, hogy ezt is csinálom. Úgy döntöttem, előveszem a pénztárcámat, lapozgattam benne, és két ujjal az asztal alá dobtam a cédulát, arra számítva, hogy aztán, mikor fölemelik a rendőrök, azt mondom, ők dugták oda és rám akarják fogni. Kiderült viszont, hogy ők nem is vették észre, hanem az egyik egyetemista párttag, Zdravko Dragojević, vagy valami hasonló nevű (szintén Crna Gora-i, kosovói származású) diák volt. Az viszont szépen kinyitotta a vaskályhát, és fát tett a tűzre. Amikor később az asztal alá néztem, láttam, hogy fölvette a cédulát, és a tűzbe dobta.

■■■

Nyugodtan mentem a rendőrségre, hogy nincs ellenem semmilyen bizonyíték, de amikor odaérek, látom a párttitkárt meg az egyik kollegáját, hogy földagadt pofával nem mer a szemembe nézni. Gondoltam, itt valami nincs rendben. Ahelyett, hogy mondjuk kacsintgat, vagy bátorítgat, vagy valami… És bizony tudomása volt a politikai rendőrségnek mindenről. A fejemre olvasták az összes párttag, vezetőségi tag nevét. Én nem is tudtam pontosan, hogy azok… Mayerről tudtam, hogy a kerületi parttitkárságnak a titkára volt, de ugyanakkor a szabadkai pártvezetőségnek a tagja, és más volt a párttitkár. Meg a Lázár… borbély volt, nem tudom most már a nevét, öblös hangú, jó kinézésű, középkorú ember volt.

Számomra Kikindáról jövet érdekes volt, hogy Szabadkán az egész pártélet magyar nyelven folyt, Kikindán viszont szerb nyelven. Ott párját ritkította a magyar szkojista, baloldali érzelmű magyar ember. Mondjuk a Fruška gora-i Testerán volt egy táborozás 1940 nyarán, ott találkoztam például Baltásik Alberttal, aki kikindai munkás volt, később vezetőségi tag is, azt hiszem, az ifjúsági vagy a pártvezetőségben, de mindenképpen jelentősebb szerepet töltött be, és ki is végezték, vagy elesett a népfelszabadító háború első-második évében. Viszont itt meg minden magyarul ment, kivéve magát az egyetemi környezetet, ott szerbül érintkeztünk, mert ott szerbek is voltak. Ott viszont nem volt sok magyar. Jöttek is hozzám egy párszor magyar egyetemisták, és mondták, óvakodjak, hogy ne ezekkel a „csujesokkal" keveredjek össze.

A magyar jogászok – szabadkaiak voltak főleg – eléggé távol tartották magukat a szerbektől, és jobboldali beállítottságuk volt. Voltak ilyen Nagy Iván-féle horvát parasztpárt felé kacsingató kormányellenzékiek, de lényegében revansista, revizionista álláspontú társaság volt. Szerencsémre nem is mentem folytatni jogi tanulmányaimat Pécsre, mert az volt az utasítás, hogy a joghallgatók Délvidékről Pécsre mennek. Ott aztán mindjárt rám ismertek volna, és kinyírtak volna biztosan. Hanem Pestre mentem már Kikindáról, és a műegyetemre iratkoztam be, ott viszont a diákok nemzethűségével Balla László foglalkozott. Balla meg ilyen objektív, kicsit jobboldali beállítottságú egyetemista hírében állt, persze senki se tudta róla, hogy a menyasszonya zsidó, és hogy egyáltalán nem jobboldali, és még kevésbé fasiszta beállítottságú ember. Ez volt a szerencsém. Morgott ő valamit nekem, tudom-e, hogy ott volt Szabadkán a kollégával, de minden további nélkül aláírta a nemzethűségi papírost, így aztán beiratkozhattam a közgazdasági karra, és tulajdonképpen Ballának köszönhettem, hogy legalább az első fél évben komolyabb bajom nem történt azért, mert Szabadkán letartóztattak és bíróság elé is kerültem.

■■■

A rendőrségen a párttagok nagyszerűen tartották magukat, nem ismertek el semmit. A szokojisták meg gyöngén tartották magukat. Kezdve a párttitkárral.

Nem vallottam első két napban semmit, alaposan össze is vertek. A talpverés volt a humánusabb forma, ez azt jelentette, hogy az embernek úgy megdagadt a talpa… Farkaskötésbe kötötték össze az ember kezét, a térde közé egy rudat dugtak és a nyakára állították fel, úgyhogy a talpa az égnek állt, és azt verték fölváltva. Ki lehet bírni, nem valami kellemes dolog volt, de kibírható. Eleinte nem fájt, később aztán minden ütés az embernek a gerincén az agyába megy. De meg is püffed a láb, annyira, hogy úgy néz ki, mint egy bocskor, verés után aztán körültáncoltattak, illetve fölállítottak és meglódítottak, hogy járjak, hogy szétnyomjam a duzzadást, hogy aztán jobban érezzem az ütéseket, szóval semmi különösebb probléma nem volt. Aztán a vesémet püfölték, az már kellemetlenebb dolog, az is úgy volt, hogy az első ütések nem fájtak, de aztán később minden ütés jobban és jobban fájt. Szóval megint összebilincselve a fejemet a kínzónak az ölébe nyomták, és a hátamat a vese táján öklözték.

De aztán előttem felsorakoztatták az összes JKISZ-tagot, és mindenki beismert mindent. Akkor én is úgy gondoltam, hogy ezen már nem múlik, vagyis ha mást nem árulok be, akkor magamat, szóval… megtehetem. Noha ez is komoly hiba, mert megerősítettem azoknak a vallomását. Időközben öngyilkosságot próbáltam meg, hogy elejét vegyem a további tortúrának. Még a kikindai üléseken tárgyaltuk, hogy milyen magatartást kell tanúsítani az osztályellenség előtt. Ott az volt a példa, hogy valakinek volt egy zsilettrész a nadrágjának a szegélyébe elrejtve, és fölvágta az ereit. Én is erre gondoltam, de zsilettem nem volt, nem voltam így fölkészülve. Mivel a többiek már vallottak, azok közös zárkában voltak, két közös zárka volt, engem is először a közös zárkába tettek, szabályosan priccsel, küblivel, jó bűzössel. De mivel én nem vallottam, engem egy székre ültettek az ügyeletes rendőrőrszobában. Vécére kéredzkedtem, elcsoszogtam, a cipőmet nem lehetett befűzni, mert föl volt püffedve a lábam és aztán amikor a rendőr elkísért a vécéig, magamra zártam az ajtót. Rögtön kezdett a rendőr dörömbölni, hogy ez tilos, és hagyjam nyitva. A vécében volt egy söprű, levertem vele a villanykörtét azzal, hogy kapok egy szilánkot, amivel föl tudom vágni az ereimet, és akkor kivisznek a kórházba, és megszabadulok a rendőrségi vallatástól. Szerencsétlenségemre valóban sikerült összetörni a körtét, de már a levegőben, meg ahogy leesett a földre, olyan apró darabokra tört, hogy azokkal hiába próbáltam vágni… Meglátszik most is a bal kezemen, jobb kézzel jobban

ment a bal kéznek a megsebesítése, de hát komolyan elvágni a vénákat nem lehetett. Csöpögött a vér, de nem csurgott. Addigra föltörték az ajtót, és először dühükben jól összerugdostak, aztán előteremtették az orvost, aki megállapította, hogy véredény-összevarrásról szó sincs, nagy fáslikat kötött mind a két kezemre, és lényegében kész is volt. De híre ment, hogy valami történt a rendőrségen, és egy egyetemistaküldöttség ment a dékánhoz, hogy az egyetemistákat annyira kínozzák, hogy közülük egy – nem tudták pontosan, kicsoda – öngyilkosságot kísérelt meg. A dékán becsületes ember volt, el is ment a rendőrségre protestálni, az egyetemistái érdekében. De az egész dolognak már akkor nem sok értelme volt, mert már az első nap eldőlt minden.

Március 27-én kora délelőtt már jelentkezett a közös védőügyvédünk, Jakša Damjanov. Az egy érdekes figura volt, Dalmáciából került Szabadkára, nem volt valami jól menő irodája, de egy haladó ember volt, ő volt a *Népszava* és a *Narodna reč*, a Népfront Szabadkán megjelenő hetilapjának a felelős szerkesztője, majd egy évig jelent meg ez a lap szerbül is meg magyarul is. Ő hívta megbeszélésre mindkét zárkából a legfontosabb, megbízható emberünket, és közölte vele, hogy megbukott a kormány, Belgrádban nagy tüntetések vannak, hogy változik az országban a helyzet. Nagyon meg is örültünk. És még március 27-én hallottuk, a tüntetések, hát nem voltak azok annyira tüntetések, az már inkább hivatalosan szervezett tetszésnyilvánítás volt délután. A késő esti órákban felvonultatták a középiskolásokat meg más szervezeteket, szóval az új kormány, a király mellett tüntettek. Mi a magunk részéről – természetesen a zárka ablakán keresztül – próbáltunk csatlakozni, de a következő napokon láttuk, hogy már valóban nemcsak új változásról van szó, hanem Jugoszláviában veszélyes helyzet alakult ki, mert az udvarban egész nap, délután is, meg este is égették a periratokat és általában az aktákat, a levéltárt. Közölték is velünk az ügyvédek, hogy várható a tárgyalás megtartása, de a tárgyalásnak a lefolyását másképpen kell alakítani, mint ahogyan mi azt előzőleg terveztük. Akkor szokás volt, hogy minden kommunista, akit perbe fognak, egy nagy propaganda védőbeszédet tart, illetve utolsó szó jogán felszólal és odamond egy pár dolgot, amit máskor nem lehet kimondani. Nekem például az volt a feladatom, hogy megmagyarázzam, miért lettem én kommunista meggyőződésű egyetemista, tagadva természetesen minden illegális szervezkedéshez való tartozást, és hogy miben nehezményezhető az egyetemisták helyzete országos viszonylatban. Ez volt a témám, azt kezdtem fogalmazni, belesegítettek mások is, és mindenkinek megvolt a maga témája, hogy miről fog majd az utolsó szó jogán beszélni.

■■■

Először is letiltották az utolsó szó jogát, hogy azt bízzuk a védelemre, az fogja elintézni. Van egy megállapodás, hogy az egész bírósági eljárás gyorsan fog lezajlani.

A bírósági eljárást a bírósági épületben folytatták le. Államvédelmi bíróság volt, de a törvényszék bírái közül öten képezték az államvédelmi bírósági tanácsot. És valóban, egy nap alatt lezajlott a főtárgyalás. Először a közvádló követelte a közönség kizárását, mert kiskorúak voltunk, ez volt az indoklása. A bíróság visszavonult tanácskozni és úgy döntött, hogy nem zárja ki a közvéleményt, erre a közvádló prüszkölt, hogy megint kommunista propaganda lesz az egész tárgyalásból, és valóban az egész nyomozásnak az eredménye nagyon kevés tárgyi bizonyítékkal tudott szolgálni. Csak két embernél találtak illegális anyagot. Az egyik Mayer Ottmárnál volt, az V. pártértekezlet határozata, amit kezdett magyarra fordítani. Mayer azzal védekezett, hogy ezt azért vette kézbe, mert mint újságírót, publicistát érdekelte, hogy mit tartalmaz, és mivel szerbtudása fogyatékos, igyekezett először az orosz szöveget magyarra fordítani. De ez is illegális anyagnak a birtoklása volt egy publicista részéről, akire nem lehetett rábizonyítani, hogy terjesztette, vagy valamit cselekedett vele, még azt se, hogy mással közösen olvasta. A másik meg egy kötegnyi anyag volt, amit az akkori ifjúkommunista szövetség városi vezetőségének titkára eldugott varrónő nagynénje próbababájának a belsejébe. Egy félkilónyi anyag volt, ekörül volt a legtöbb vita, hogy ez mire szolgált, miért volt ennyi. A többi tanú mind rendőrségi ügynök volt, a rendőrségi jegyzőkönyvek aláírói. A bíróság figyelembe vette a rendőrségi jegyzőkönyveket, noha a perrendtartás szerint nem szolgálhattak bizonyítékul. A gyakorlat mindig az volt, hogy annak hittek ténylegesen, habár formálisan a jegyzőkönyvek tartalmát kellett volna tanúkkal meg egyéb módon bizonyítani. A védelem patetikusan azt hangsúlyozta, hogy ilyen pert még nem láttak, ahol csak az előzetes nyomozást lefolytató rendőrségi emberek jelennek meg mint tanúk. Maga a rendőrség politikai ügyosztályának a vezetője, látván, hogy milyen rosszul áll az ő bizonyítékuk ügye, orvosi bizonylattal igazolta távollétét, tehát nem jelent meg mint tanú.

Egészen rövid védőbeszédet tartottak. Mondjuk érdekes az, hogy édesapám is az egyik védőügyvédem volt, szóval nekem három védőügyvédem volt, két közös meg az apám. Lezárták a tárgyalást és másnapra jelentették be az ítélethirdetést. Az ítélethirdetésnél mindenkit felmentettek bizonyítékok hiányában, csak az elsőrendű vádlottnál, a JKISZ titkáránál, akinél az anyagot is találták, aki elvezette a rendőrséget, hogy hol rejtette el az anyagot, annál merült föl a lehetőség, hogy illegális tevékenységet folytatott, de ez se bizonyosodott be a bíróságon.

Szabadlábra helyezést rendelt el a bíróság azzal, hogy 14 napot adott a közvádlónak, hogy nyilatkozzon. Ő azt mondta, fönntartja a jogát, hogy még a törvényes határidőn belül vagy fellebbez, vagy belenyugszik az ítéletbe.

Körülbelül 11 tájban eresztettek bennünket ki, visszakaptuk a cipőfűzőtől kezdve az összes dolgot, amit elvettek a letartóztatáskor, és édesapámmal még annyi időm volt, hogy elmentünk a diákotthonba, abban az időben már háborús hangulat volt, nem volt jóformán diák a diákotthonban, az ágyneműt összecsomagoltuk, és elfogtuk a kora délután Kikinda felé induló vonatot, amelyik Zentán, Csókán és Miloševón keresztül ment.

Eléggé lassan ment az a vonat, zavarok voltak már az állomáson, úgyhogy Csókára csak este érkeztünk. Az ablakok be voltak sötétítve, éjfél után érkeztünk meg Kikindára. Először aludhattam normálisan ágyban, és ahogyan másnap reggel felébredek én is meg az egész család (igaz, akkor már édesanyám meghalt, de a nagyanyám vezette a háztartást), halljuk, hogy Németország megtámadta Jugoszláviát, Belgrádot bombázták. Elrendelték az általános mozgósítást, noha már akkor is volt mozgósítás, de az egy bújtatott, naiv elképzelése volt a kormánynak, hogy ne izgassa a német szövetségest, akivel nem mondta fel a hármas szövetségi szerződést. Így mi az utolsó pillanatban menekültünk meg a bírósági fogházból, mert másnap már Jugoszlávia háborúban állt, illetve megtámadták.

Évtizedeken át abban a meggyőződésben éltem, hogy micsoda hazafias bírók voltak ezek, akik saját kijelentéseinkből és a védelem kijelentéseiből kiindulva elfogadták azt az álláspontot, hogy a kommunisták a hitleri Németország ellen mindenképpen erőt képviselnek. És két-három évvel ezelőtt olvastam a *Politiká*ban, hogy tulajdonképpen a Kommunista Párt képviselője és a Simović-kormány megállapodott abban, hogy minden kommunistát szabadon bocsát azzal, hogy a Kommunista Párt támogatja a Simović-kormány Jugoszlávia függetlenségét védő politikáját. És ennek következtében a kormány képviselője vállalta azt a feladatot, hogy fölöszlatja az összes koncentrációs tábort (néhány volt, Bileća, Požarevac környékén, Smederevska Palankán, Belgrád közelében), és hogy az összes elítéltet is szabadlábra helyezi, illetve azokkal szemben, akikkel szemben eljárást indítottak, lezárják az eljárást. Tulajdonképpen a mi esetünkben is ez állt fönn, hogy a kormány utasítására fejezték be ilyen gyorsan a pört, és ezért is volt az az ügyvédi utasítás, hogy gyorsan fejezzük be a tárgyalást és utolsó szó jogán nem tartunk semmilyen beszédet, azt hiszem 4-5 ügyvéd volt összesen, talán azok tartottak, azok közül se mindenki.

■■■

Azt is meg kell jegyezni, hogy éppen Šubašić horvát bán volt az, aki nem hajtotta végre ezt a megállapodást, így maradtak a foglyok Mitrovicán továbbra is fogságban, és ha nem sikerül a szökés, akkor az usztasák vagy az SS végez velük. Hasonlóképpen Lepoglaván, ott kevesebb kommunista volt, de szintén volt, ott se engedték őket szabadon. Lepoglavát 1943 végén rohamozták meg az akkor már erős szlavóniai partizánegységek, nem tudták tartani persze, de nem is az volt a cél, addigra nagy erők érkeztek, és a partizánok visszavonultak a kiszabadított rabokkal együtt. Így maradtak fogva a kerestinaci koncentrációs tábor foglyai is, akiknek a sikertelen szökési kísérlete augusztusban vagy július végén a kivégzésükkel végződött.

Tehát Horvátországot, a Horvát Bánságot kivéve mindenütt szabadon bocsátották a kommunistákat, és így úsztuk mi ezt meg. Úgy számítottuk, hogy 2-3 évet kapunk, az akkori szokások szerint, és már készültünk is március 27. előtt, hogy mit fogunk csinálni, és hogyan fogjuk megszervezni az életet, ha majd a börtönbüntetés letöltésére kerül sor. Tisztában voltunk azzal, hogy 23-25 embert nem fognak majd egy fegyintézetbe zárni, de a kommunistákat nem sok helyre vitték, Lepoglava, Požarevac, Mitrovica, ez volt az a három hely, néha Maribor is.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a szabadkai pártvezetőség úgy döntött még a vizsgálati fogság alatt, hogy azok az elvtársak, akiket a rendőrség nem fogott el, és volt talán három vagy négy, aki megúszta a rendőrségi letartóztatást és szökésben volt (például Gajin joghallgató, vagy Ilija Pualić, az egyik padéi volt, a másik újzsedniki), hogy jelentkezzenek a vizsgálóbírónál, és kerüljenek vizsgálati fogságba is, hogy megszűnjön az állandó bujkálás az illegalitásban, és hogy ne tudják megújítani rendőrségileg a pörüket. Ha a körözött személyeket megfogják, aztán minket is újra perbe fognak. Tisztában voltunk azzal, hogy súlyos ítéleteket nem tudnak velük szemben hozni. Ők is jelen voltak. Megjegyzendő, hogy már a vádirat is olyan volt, hogy elöl voltak az ifjúkommunisták, akik ellen úgy-ahogy volt legalább terhelő vallomás, és az idősebbek, a kommunista pártvezetőség tagjai, azok voltak a tizenvalahányadik vádlottak, azt hiszem hogy 23-an vagy 25-en voltunk összesen.

Kikindán fura helyzet alakult ki. Apám bevonult a gyűjtőpontra, ahonnan tovább irányították, de néhány nap múlva már meg is jelent lefegyverezetten, ő tartalékos tüzértiszt volt. Mert a vajdasági nem szerbeket a németek hazaengedték, tehát nem vitték fogolytáborba. Bánát meg különleges helyzetben volt, mert várták Horthyék részéről a megszállást is, és ugyanakkor az ottani német lakosság a maga hitleri szervezetével, meg a katonai megszállás alatt azt fölhasználva, tüntetett

a független Bánát mellett. És minket értesítettek, hogy a Tisza mentén egész sereg horthysta állami tisztviselő van készenlétben, hogy átvegye a postahivatalt meg az állami igazgatás kulcspozícióit, és meg voltunk győződve, hogy ezek a népi viseletben fölvonuló német tüntetések csak kísérletek arra, hogy valamit elérjenek, de biztos, hogy magyar, horthysta uralom alá kerülünk.

A kommunisták ellen az ott megszervezett német jellegű bánáti hatóságok nem foganatosítottak semmilyen intézkedést, mert akkor még érvényben volt a Sztálin–Hitler szerződés.

Eléggé naivul tekintettünk mi is ezekre a dolgokra. Például kinevettük az SS motorizált egységeit, amikor átvonultak a városon, és mutatták az erejüket, mert ott csupa 18-19 éves ifjak voltak. Lenéztük, hogy micsoda katonaság, közben kiderült, hogy éppen ez volt a német hadseregnek az ütőereje, ezek a fanatizált, család nélküli emberek. Ugyanakkor a németek berendezkedtek: a helybeli németekből szervezték meg a polgári hatóságot és a rendőrséget is. Ugyanakkor a megszállói feladatokkal megbízandó tartalékos egységeknek is Kikinda volt az állomáshelye. Pocakos idősebb mozgósított németországi németeket képeztek ki ott. Végig is néztük, hogyan gyakorolnak fából faragott kézigránátokkal, amin eleinte még szintén mosolyogtunk. Akkor még volt kedvünk mosolyogni például azon, hogy a nyilvánosházat rögtön lefoglalták, és katonai intézménnyé nyilvánították.

Még a megszállás előtt, a mozgósítás során a JKISZ-tagok nem vonultak be a jugoszláv hadseregbe?

Mi kaptunk egy utasítást, s azt meg is valósítottuk, hogy önként jelentkezzünk a királyi katonaságba, és egy nap alatt mi ezt megszerveztük, száraz elemózsiát szereztünk, és éppen Vlada Bogaroški és még egy páran az induló vonat lépcsőjéről – szürkületben indult a vonat, hogy légitámadások ne érjék a szállítmányt – nyíltan beszélt most már az ifjúkommunisták nevében, hogy mi ifjúkommunisták megmutatjuk, kik vagyunk, hogy Jugoszlávia megvédéséért valóban hajlandók vagyunk önkéntesen harcolni. Persze az egész önkéntes bevonulás dugába dőlt, mert csak Becskerekig jutottunk, ott már felrobbantották a hidakat, és azt mondták, razlaz, „oszolj", nincsen semmilyen további vonulás.

A Kikindai körzetnek Šabac környékén lett volna a gyülekezőhelye, ott alakították volna meg az egységeket. És akkor aztán be is vonultunk éppen Sredojev Proka házigazdájának az illegális lakására. De akármennyire ügyeltünk, sokan – tizennégyen-öten lehettünk – mentünk

a szalma mögé végezni a dolgunkat, ezért neki egy újabb helyet kellett nézni, mert a szomszédok mégiscsak észrevettek valamit. Tőle tudtuk meg, hogy az az utasítás, amely szerint „tessék minden kommunistának és szkojistának önkéntesen jelentkezni", már nem érvényes, csak nem ért el Kikindáig, mert addigra már odáig jutott Jugoszlávia, hogy a szervezett harc kilátástalan volt, hanem az volt az utasítás, hogy megbújni és fegyvert gyűjteni, várni a további utasításokat. Úgyhogy mi aztán megvártuk a szürkületet, és indultunk visszafelé gyalog. Meg is tettük egyhuzamban ezt az egész hatvanvalahány kilométert Becskerek és Kikinda között. Basahídon álltunk meg, ott néhány órát aludtunk, akkor már az úgynevezett Német utcán kint lógtak a zászlók. A németek megszervezték a maguk helyi őrségét is, és általában mindenkit körösztülengedtek, menjen az útjára, csak fegyver után kutattak, de mi nem is kaptunk fegyvert. Akkor persze azt mondtuk, hogy mozgósítva vagyunk, papírt nem is kértek.

Másnap 10 óra tájban érkeztünk Kikindára. Persze az volt a kellemetlen, hogy a szülők meg voltak rémülve, hogy megszöktek a fiaik a háborúba, és a hatóságokhoz fordultak, hogy állítsák le a vonatot, szolgáltassák vissza a gyerekeiket, és ez nagyon kellemetlen lett volna, mint a JKISZ-hez való tartozás felfedése. Szerencsénkre akkor, amikor mi beérkeztünk Kikindára, már a hatósági szervek is elillantak Kikindáról, úgyhogy a szülői buzgalomnak semmilyen nyoma nem maradt. Kikinda egy-két napig ténylegesen hatóság nélkül volt. Még aztán a németek meg nem szervezték a maguk folkszdojcseri hatóságát, rendőrségét, meg elöljáróságát is… Tehát voltak tevékenységek, melyeket az egyszerű JKISZ-tagok nem kaptak, mint utasítást, hanem javaslatként vagy sugalmazásként kapott a vele szorosabb kapcsolatban lévő ember, és egész természetesen vette azt. Azután, amikor már tudtam, hogy szkojista vagyok, a német megszállás alatt Kikindán megtartották a JKISZ konferenciáját. A Sredojev testvérek házában, Kikinda perifériáján. Parasztcsalád volt. Összegyűlt hatvan ifjúkommunista, és egy rövid beszámoló alapján megválasztották a város vezetőségét. Persze akiket javasoltak, mi el is fogadtuk. Szóval voltak ilyen tömeggyűlések is. A németek nem bántottak minket mindaddig, amíg nem indult meg a Szovjetunió katonai lerohanása. Akkor még tartották magukat hivatalosan a Sztálin–Hitler barátsági szerződéshez. Noha pontosan jelezték számunkra, hogy ha elindul a háború, akkor rögtön illegalitásba kell vonulni, s hogy erre utasítást fogunk kapni. Ez az érdekes, hogy nálunk az szóbeszéd tárgya volt, hogy a német csapatok most Görögországból vonulnak visszafelé északra és keletre, a Szovjetunió megtámadására. Úgyhogy ez nem volt

egy nagy titok a kis ártatlan szkojisták előtt, ezért ma is csodálkozom, hogy volt ez meglepetés mondjuk a sztálini vezetőség számára. Hogy nem hitt, vagy nem tudott, vagy nem akart hinni annak, hogy a háború a küszöbön áll a hitleri Németország és a Szovjetunió között.

Beszéljünk még valamivel többet a JKISZ belső szervezetéről. Hogyan jött létre, milyenek voltak a belső viszonyok?

Eléggé spontánul, inkább baráti alapon alakult ki a JKISZ-szervezkedés a mi körünkben, a mi osztályunkban. Természetesen emögött sokkal tapasztaltabb JKISZ-tagok és párttagok voltak, akik öccsüket meg ismerősüket irányították e téren. Úgyhogy mi mint JKISZ-csoport többé-kevésbé nem deklaráltan és nem formálisan az akkori gimnázium ötödik osztályában alakultunk meg. Mindig szervezett formában történt az együttlétünk, körülbelül kéthetente tartottunk összejöveteleket, az akkori konspirációs szabályok szerint mindig előre megbeszéltük, mit mondunk, ha valaki hívatlanul betoppan és kérdőre von, hogy miért tartózkodunk együtt. Születésnap vagy névnap, vagy néha közös tanulás volt az ürügy. Itt különböző röpcédulákat, utasításokat, néha pártújságot olvastunk fel és vitattunk meg. Néha a Nolit legális, de a középiskolások számára betiltott ismeretterjesztő könyveit ismertettük, tárgyaltuk még, mondjuk *Az élővilág eredetét*, azután az ember fejlődésének darwini elméletét ismertető könyveket. Ezenkívül eléggé világos utasításokat kaptunk, és azokat többé-kevésbe sikeresen meg is valósítottuk. Azt hiszem, sikeresebben, mint az előző generációk, mert tömegesebbek is voltunk, és több tapasztalattal is rendelkeztünk. Az utasítás az volt, hogy mindenképpen jó eredményt érjünk el a tanulásban, hogy példás magatartást tanúsítsunk az iskolában, az osztályban, nem olyan értelemben, hogy behízelgő módon viselkedjünk a tanárokkal, hanem hogy rendesen, példaadóan viselkedjünk diákszemmel vizsgálva a dolgot. Ugyanakkor lassan kiépítettük azt a tervet, hogy minden akkor létező diákegyesületben kifejtsük hatásunkat, ennek következtében rendszerint a vezetést is átvettük a későbbi években, hatodik-hetedik osztályban.

Mit tudtak a JKISZ szervezettségéről, szervezési formáiról?

Én nem tudtam, hogy létezik ilyen szervezet. Velem akkor közölték, hogy JKISZ-tag vagyok, amikor leérettségiztem. Csak utólag, már a második világháború után értesültem, hogy létezett egy háromtagú JKISZ-vezetőség a gimnáziumban. Egyik vezetőségi tag igen meghitt

barátom, Bogaroški Vladimir volt, aki később a járási pártvezetőség tagja és a járási JKISZ-vezetőség titkára volt, és 1942-ben esett el. A másik tagja Bosán Magda volt, aki később jelent meg Kikindán, amikor odaköltöztek, odaköltözött az édesapja, és a kikindai gimnáziumba kezdett járni, az hatodik-hetedikben lehetett. És a harmadik Sredojev Proka, aki közvetlenül a háború előtt már a zrenjanini körzeti JKISZ titkára volt. Sorsáról közelebbit nem tudok, elesett a népfelszabadító háború alatt. Közelebbi személyi kapcsolatban Fejős Klárával voltak, egy évvel idősebb diák volt a gimnáziumban. Tehát ez a három személy volt a mag, legalábbis akkor, amikor már hatodikos-hetedikesek lehettünk. Ezt a szervezetet Aldan Lidija (Stanka volt a fedőneve) gimnáziumból kicsapott szkojista irányította öccse révén. Azután néha tanácskoztunk és érintkeztünk egy Lakaj vezetéknevű belgrádi egyetemistával, Giga becenéven ismertük. Fölsős volt már, végzős diák, amikor én még kisdiák voltam, második-harmadikba jártam, a gimnázium alsó osztályaiba. Ezekről tudok, amikor közvetlenül, az egész csoportunkkal értekeztek, beszélgettek, vitatkoztunk. Volt egy-két fegyelmezetlen, akit aztán meg is büntettünk, bojkott alá vettük, fél évig semmilyen irodalmat nem kaphatott, nem jött az összejövetelünkre és csak a legszükségesebb személyi kontaktust tartottuk fenn vele. És amikor megjavultak, akkor visszafogadtuk őket, tehát ilyen szervezeti intézkedések voltak.

A JKISZ szabályzata eléggé szigorúan igyekezett óvni a kidobástól a tagjait. Én ezt nem tudtam annyira Kikindán, de később, amikor Szabadkára jöttem, akkor olyan helyzetben voltam, hogy ezt meg is kellett valósítani, semmilyen illegális tevékenység nem volt megengedve a JKISZ gimnáziumi tagjainak. Mert Szabadkán illegális, kézzel írt zsebújságokat is gyártottak a JKISZ-tagok, amit mások zsebébe csempésztek, hogy propagandát fejtsenek ki. Az volt az egyik első dolgom, hogy ezt megtiltsam a diákoknak. Én is úgy kerültem a szabadkai JKISZ városi vezetőségébe, hogy felcseréltem egy gimnazista JKISZ-tagot, aki a gimnáziumokat vezette, mert szabály volt, hogy illegális testületben nem vehettek részt a középiskolások. Épp azért, hogy megóvják a tanulás megszakításától, hogy eljussanak az egyetemre a szkojisták. Tehát én így, a tényleges tapasztalataimból nem tudnék sokat mondani. Az érdekes, hogy egészen természetesnek tűnt a feladatok megvalósítása, a szervezeti élet kialakítása anélkül, hogy ez feltűnt volna, hogy ez egy külön külső irányítással vagy egy standardizált szervezet keretein belül valósult volna meg. Amikor engem letartóztattak mint negyedikes gimnazistát tizedmagammal, házkutatást is tartottak az összes gyanúsítottnál, és egyáltalában nem találtam semmi takarnivalót ilyen értelemben, hogy

megtalálnak valamit nálam vagy rámfognak. De volt egy levelezés, amit az egyik barátom megőrzött, és amiből próbáltak ügyet csinálni, de aztán mégiscsak kimagyaráztam, hogy mit miért adtam neki tudtul abban a levélben, úgyhogy nem lett belőle semmi. A tíz letartóztatottból hármat tartottak bent tovább, azokat később kizárták a gimnáziumból. Különben a szülők körében általános felháborodást keltett, hogy diákokat tartóztattak le. A semleges tanárokból is megrökönyödést váltott ki, mert mi voltunk az osztály legjobb diákjai. Talán egy-kettő volt még, aki nem volt JKISZ-tag, és kitűnő diák volt.

Országos viszonylatban nem volt áttekintésük, elképzelésük a JKISZ-ről mint szervezetről?

Nem, nem. Legalábbis nekem mint közönséges JKISZ-tagnak. Nyilván a vezetőségben lévők többet tudhattak a szervezetről meg a párthoz fűződő kapcsolatokról. De például amikor mi a Csehszlovákia felszámolása után vonattal Románián keresztül érkezett és Kikindán is áthaladó cseh katonákat és tiszteket, családtagjaikat fogadtuk, üdvözöltük és élelemmel kínáltuk meg, kézzel írt röpcédulákkal is éltettük benne Csehszlovákiát, a demokráciát, tiltakoztunk a fasizmus ellen, elég spontánul alakítottuk ki csatlakozásunkat ehhez az akcióhoz, ami nyilván nem spontánul alakult ki, ezt megbeszélték néhányan. De akik részt vettek benne, azok azt nem úgy vették, mint parancsot vagy utasítást, hanem fölmerült az ötlet, elfogadtuk, és részt vettünk benne.

Világszemléleti szempontból milyenek voltak a JKISZ által vallott elvek?

Egyrészt megvoltak a közvetlen feladataink, tehát az, hogy a középiskolát jó eredménnyel befejezni, és azután egyetemre jutni, illetve elhelyezkedni, hogy a közösség hasznára lehessünk. A Szovjetunió létezése, berendezése mindenképpen a propaganda tárgyát képezte. De mai szemmel nézve is érdekes, hogy mi tisztában voltunk azzal, hogy milyen nehéz helyzetben van a Szovjetunió, milyen nehéz körülmények között építik a szocializmust. Például Majakovszkij verse az épülő Dnyeprogreszről. A májusi esőben egy taliga alatt összebújnak a munkások, vacognak és fáznak, és nézik az épülő nagy erőművet, betongátat, és álmodoznak a jövőről, ami majd megvalósul, ha a szocializmus kiépül. Körülbelül mi is így képzeltük el a szocializmust, tehát hogy óriási önmegtagadást igénylő, erőfeszítést követelő társadalom lesz. De eléggé távolinak tűnt az a lehetőség, amikor

majd a szocializmus megvalósul, úgyhogy mi arra készültünk fel, hogy hosszú harcot kell vívni a rendőrséggel, az illegalitás körülményei között, és nem tudom, volt-e valaki abban az időben, különösen a népfelszabadító harc megindulása előtt, aki reménykedhetett volna, hogy ő maga megéri a szocializmust. Valahogy Zmaj *Svetli grobovi*[4] című versének refrénje volt előttünk, ezt mi szavalókórusban elő is adtuk: aki elesik a harcban, annak helyébe új harcos áll, és tovább folytatja a megkezdett küzdelmet. Tehát az önfeláldozásig való önmegtagadás, a harci készség belénk ivódott, de nem a gyors siker és lehetőség kivívása érdekében.

4 [77] Fényes sírok.

Sóti Pál (Óbecse, 1916. január 19. – Belgrád, 1993. április 22.) politikus. Nincstelen földmunkáscsaládban született, a négy elemi után kisbéresnek adták. 16 évesen egy óbecsei lakatosműhelybe került inasnak, a tanonciskola befejezése után Belgrádba ment munkát keresni. 1939-ben vették fel a Kommunista Pártba, a következő évben már maga is pártsejteket alapított, de csakhamar letartóztatták, és csak Jugoszlávia felbomlása után szabadult. 1942-ben a zimonyi pártbizottság titkára lett, de 1943-ban a Vajdaságba irányították illegális szervezőmunkára. A háború után ő volt az egyetlen magyar származású, akit a Nép Hőse Érdemrenddel tüntettek ki, és az egyik legbefolyásosabb vezető a 60-as évek közepéig. Attól kezdve mandátumainak lejártával fokozatosan kivonult az aktív politizálásból, csak a Föderáció Tanácsának maradt a tagja. Sorsát az pecsételte meg, hogy a hetvenes évek elején – Titóval szemben – a szerbiai reformkommunisták, az ún. „liberálisok" oldalára állt. Miután utolsó tisztségétől is megfosztották, és a pártból is kizárták, a közéleti szerepléstől elzárkózva élt. Bár a nemzetiségi politika nem állt se hatásköre, se érdeklődése középpontjában, a vajdasági magyarságot érintő kérdésekben döntő szava volt.

Az interjú 1987. december 17-én, 1988. január 11-én és április 4-én készült Belgrádban.

■■■

Amikor 1987 végén Belgrádban először felkerestem, elsősorban a kiközösítésével kapcsolatos körülmények érdekeltek. Két vele kapcsolatba hozható ellenmondásra nem tudtam akkor, és teljes egészében még most sem megtalálni a választ. Az egyik a személyiségére, a másik a vajdasági magyar közösségnek a leváltása előtti és utáni állapotára vonatkozik.

Kezdjük az elsővel. Sóti Pál életének első szakasza a kommunista mozgalmár jellegzetes útja. Óbecse szélén született nincstelen földmunkáscsaládban. A szülők nem is foglalkoztak azzal, hogy gyerekük hogyan tudna a társadalmi ranglétrán egy fokkal feljebb lépni. Kisbéresnek adták egy tanyára, és saját belső késztetése vezette arra, hogy Óbecsére, a kisvárosba menjen, és mesterséget tanuljon. Ez volt az első lépés a „modernizáció" útján. A második pedig az, hogy Belgrádban keresett munkát, a nagyvárosban, és ott került kapcsolatba a munkásmozgalommal. Saját előrehaladása tehát egybeesett a mozgalmi kötődéssel, úgy is mondhatnánk, az egyéni és a társadalmi modernizáció pályája egybeesett. Az illegális szervezkedésben elért eredményei is erősítették benne ennek a kötődésnek a helyességét.

Viszont meg is állt ezen a szinten. Számos kortársa nyilatkozott róla úgy, hogy rendkívül egyszerű felfogású ember volt, és bár az országos politikai csúcs környékén mozgott, lényegében mindvégig az is maradt. Ennek ő is tudatában volt, amikor a 60-as években komolyan vette a párt fiatalításának jelszavát, és ahogy a háború után tömegével ráruházott megbízatásai lejártak, nem vállalt újabbakat, végül már csak a Föderáció Tanácsának, a „vének tanácsának" maradt a tagja.

Érthetetlen volt számomra, miből eredt az az erős kötődés az ún. „szerb liberálisokhoz", amely végül a meghurcolásához és kiközösítéséhez vezetett. A kérdés megvilágításához egy kis kitérőt kell tenni a 60-as évek szerbiai politikai viszonyainak területére.

A szerbiai politikai vezetésen belül mindig volt egy erőteljes irányvonal, amelynek hívei sérelmezték, hogy a szövetségi állam berendezése, és azon belül a Szerb Köztársaság helyzete hátrányosan érinti a szerb nemzeti érdekek érvényesítését. Egyrészt arra hivatkoztak, hogy miközben a többi köztársaság többé-kevésbé egy-egy délszláv nemzet állama, addig a szerbek jelentős hányada Szerbián kívül, Bosznia és Hercegovinában meg Horvátországban él. Emellett Szerbia két tartománya viszonylag önálló volt, miközben a Szerbián kívül élő szerbeket nem illette meg a te-

rületi autonómia joga. A célszerű megoldás tekintetében azonban eltértek a vélemények. A jugoszláv integralista stratégia hívei úgy vélték, hogy az új, „jugoszláv" nemzetbe való transzformálódás az út, ez hozza meg az ország egészét tekintve legnagyobb lélekszámú szerbségnek az érvényesülést. A felfogás szellemi megjelenítése a szerb Dobrica Ćosićnak a szlovén Dušan Pirjeveccel[78] folytatott vitájában kristályosodott ki. A kulcskérdés persze nem a kultúra, hanem a gazdaság, a javak elosztása és újraelosztása volt. A belügyi-katonai vonal ebben másodlagos szerepet játszott, és azzal már a 60-as évek közepén megtörtént a leszámolás. Maradt viszont a gazdasági és a politikai terep. Gazdasági téren az önigazgatás kardelji modelljének bevezetése, tehát annak az elvnek a meghirdetése, hogy „a munkásosztály döntsön a társadalmi újratermelés egészéről", valójában nemzeti szempontból annyit jelentett, hogy az akkumuláció teljes egészében helyben maradt, illetve hogy a föderáció szintjén történő újraelosztás mértékéről és módjáról is a köztársasági tényezők döntenek. Politikai téren pedig a hatalmat kézben tartó pártelit föderalizálása is megtörtént.

A centrifugális törekvések erősödése közepette jelentkezett Szerbiában az a fiatal politikai vezetés, amely úgy látta, hogy a szerb nemzeti érdekek érvényesítése az adott körülmények közepette elsősorban Szerbia modernizálásának folyamatától függ. Ellenfelüknek pedig nem a horvát vagy a szlovén vezetőséget tekintették, még csak nem is a tartományokat, hanem a párt- és államvezetésen belüli antimodernizációs kurzust.

Ezzel a modernizációs szerbiai vezetéssel találta meg a közös hangot az akkori vajdasági vezetés, és ennek akart véget vetni Tito, amikor a szerbiai vezetőség lefejezésével egy időben a Vajdaságban is tisztogatást rendezett. Egy értekezletre hívta össze Szerbia, Belgrád és a két tartomány legfelsőbb vezetőit, valamint a Föderáció Tanácsának szerbiai tagjait. Ez előtt néhány nappal Újvidéken a meghívott tartományi vezetők egyeztető megbeszélést tartottak. Sóti főbenjáró bűne az volt, hogy ezen az újvidéki értekezleten megjegyezte, nem érti, miért Tito mond bevezetőt, és miért nem valamelyik szerbiai vezető, amikor a Szerbián belüli helyzetről van szó? Ma sem tudni pontosan, mit mondott Sóti a

[78] Dobrica Ćosić: A korszerű korszerűtlen nacionalizmusról. *Híd,* 1962. 1. és 2. sz.; Dušan Pirjevec: Szlovénség, jugoszlávság és szocializmus. *Híd,* 1962. 3. sz.

belgrádi értekezleten,[79] de lényegében a liberálisok mellett állt ki. Az ülés után Tito megjegyezte: „Csalódtam Sótiban."[80]

Beindult a gépezet. A Vajdasági Kommunista Szövetség Tartományi Bizottságának 1973. június 15-én megtartott 56. ülésén egymást túllicitálva ítélték el a felszólalók a „csoportosulási-frakciózási tevékenységgel" megvádoltakat, köztük Sóti Pált. A magyarok se maradtak le. Jontovics Rudolf vezérőrnagy, a katonai körzet parancsnoka éppen a Sótival 1938 óta tartó barátságra hivatkozva követelt vele szemben szigorúbb elbánást, Petkovics Kálmán pedig, aki alig néhány hónappal korábban jelentette meg a Sóti Pált dicsőítő tárcasorozatát,[81] most azt vetette a szemére, hogy „a hallgatásával is politizál".[82]

Az elfogadott határozat kötelezte „a VKSZ azon alapszervezeteit (tagozatait), amelyekhez Mirko Čanadanović, Vukašin Kešelj, Miloš Radojčin és Sóti Pál elvtárs pártvonalon kapcsolódik, hogy a VKSZ TB értékeléseiből és javaslataiból kiindulva vizsgálják meg politikai felelősségüket, és hozzák meg a szükséges határozatokat". Ennek nyomán a Forum kiadóház pártszervezete 1973 októberében egyhangúlag Sóti Pál kizárása mellett döntött.

Ezzel párhuzamosan a VDNSZSZ Tartományi Értekezletének Káderpolitikai Egyeztetőbizottsága a JSZSZK Elnökségéhez intézett leiratában kezdeményezte Sóti Pál visszahívását a Föderáció Tanácsából. Az államelnökség javaslatára a Jugoszláv Képviselőház 1973. december 6-án váltotta le Sótit utolsó politikai funkciójáról.

Sóti ezekről az eseményekről másfél évtizedig nem beszélt. Az első interjú, ami meg is jelent, 1989-ben készült vele, vagyis egy évvel később, mint ahogy én a nála tett belgrádi látogatásaimat abbahagytam. Akkor sajnos nem fejeztem be a munkát, mert egyrészt már a VMDK megalakításával voltunk elfoglalva, másrészt az Olajos-interjú megjelentetésének visszautasítása körüli hercehurca után nem is lett volna hol közzétennem.

[79] 1972. október 9-től 12-ig tartott.

[80] Zoran Nikodijević: Sóti Pál távozása (4). *Magyar Szó,* 1989. február 26. 20.

[81] Petkovics Kálmán: Dokumentumriport Sóti Pál néphős életútjáról. *7 Nap,* 1971. december 24. – 1972. április 7.

[82] Zoran Nikodijević: Obračun autonomaša sa Palom Šotijem (7). *Dnevnik,* 1989. június 7. 20.

Tehát térjünk vissza a kérdéshez: hogyan került Sóti, az őskommunista mintakép, a pártvonal kíméletlen végrehajtója a szerbiai modernizációs politikai vonal oldalára? Mint mondtuk, már közvetlenül a pártba való felvétele után nagyon jó szervezőnek bizonyult, egymás után hozta létre az új pártsejteket. Az általa alapított egyik első pártsejtbe ő vette fel 1940-ben Marko Nikezićet, a liberalizmus első számú „vétkesét", aki akkor a szerbiai pártszervezet vezetője volt. 1942-ben – a zimonyi pártbizottság titkáraként – ugyancsak Sóti vette fel Mirko Tepavacot, a vajdasági pártszervezet későbbi vezetőjét, aki szintén Tito 1973. évi tisztogatásának áldozata lett. Szoros barátság fűzte őket egybe egy életen át. Igaz, amit Kalapis Zoltán ír róla: „Áldása nélkül egy magyar tisztségviselő sem kerülhetett pozícióba a politikában, a társadalmi szervezetekben, az állami szervekben, az üzemekben, a művelődési intézményekben és a sajtóban. Voltak kedvencei […] olykor kiválasztottjaival bográcsés pohár mellett közös baráti eszmecserét is folytatott, ahol aztán néha eldőlt némelyik párttitkár sorsa, vagy az, hogy a szerkesztőségbe irányított politikusok közül ki kerül szerkesztői székbe." Túloz azonban, amikor azt állítja, hogy Sóti „élet-halál ura", „egy nemzetiség sorsának meghatározója" volt. A szocializmus fennállásának egész időszakában egyetlen olyan magyar politikus se volt Jugoszláviában, aki maga kreálta, és ne végrehajtotta volna a politikát. Sóti bukása erre elég szemléletes példa. Ebbe természetesen beletartozik a kisebbségpolitika is, viszont abban igaza van Kalapisnak, hogy Sóti nem volt „magyar gondolkozású". A magyarságát, és azt hiszem, jórészt az egész kisebbségi létet is, az egyéni és a társadalmi előrehaladás (ma úgy mondanánk: modernizáció) korlátjának tekintette, ahogy azt személyes életében is megtapasztalta. Neki a magyarság a Óbecse széli nyomort jelentette, utána a hadakozást a magyar „pribékekkel", majd a Magyarországról érkező sztálinista-rákosista propagandát, amitől a vajdasági magyarokat meg kell óvni, fel kell szabadítani a saját érdekükben. Az érvényesülést a szerb közösség hozta meg neki, és valahogy úgy képzelhette, ha ez időbe telik is, ha nem is mindenki ismerte fel a helyes utat olyan gyorsan, mint ő, de a többi vajdasági magyar számára is erre vezet az út.

Érdekes módon mutatkozik ez meg Sóti családi történetében. A kötetben közölt interjúk alanyai közül egyedül az ő esetében folytatta a gyereke a politikai közszereplést. Lánya, Vera Šoti, miután apja meghurcolása után őt is elmarták Újvidékről, előbb a belgrádi

■■■

Privredni pregled jó nevű gazdasági folyóirat kommentátora, a miloševići időkben a *Nezavisni* című újvidéki lap szerkesztője, majd a Dnevnik Lapkiadó igazgatója lett. A történelem fintora, hogy ő hozta vissza a Vajdaságba a németeket, mint a privatizált kiadóház résztulajdonosait, miután apja, a nép hőse elűzte őket.

Lássuk most a második kérdést röviden! Hogyan lehetséges, hogy azoknak a csoportoknak a tagjai, akiktől a modernizációs követelések eredtek, amikor hatalomra, pozícióba kerültek, nem tudták a vajdasági magyar szellemi életet nyitottabbá tenni, modernizálni? Nyilván úgy, hogy a kisebbségi elitnek erre már nem volt befolyása, mint ahogy magának az elitnek a kialakítására sem. Minden vidéki élet csak lelki élet, mondja Kosztolányi, és ezek az emberek csak addig tudtak saját erejükből szuverén módon értéket teremteni, amíg ebben a vidéki életben lelki életet éltek. De törekvéseiket, képességeiket már nem tudták a társadalmi szerkezet olyan vetületeibe transzponálni, mint amilyen a politika vagy a gazdaság. Ezért nevezzük ezeknek a kisebbségi közösségeknek a szerkezetét torznak vagy csonkának, és ezért mondjuk, hogy a vajdasági magyarság körében voltak értelmiségiek, de nem volt értelmisége.

Hiába voltak tehát a Sóti-korszak legbefolyásosabb vajdasági magyar politikusai többségükben munkásmozgalmi aktivisták, a Major-korszaké pedig többé-kevésbé értelmiségiek, ez a vajdasági magyar közösség szerkezetében nem hozott, nem hozhatott lényeges változásokat, végképp nem demográfiai vonatkozásban. De erről bővebben kötetünk utószavában beszélünk.

■■■

Ki tudja, miért, a Horthy-pribékek nagy szaktudása miatt-e, vagy pedig a mi szervezeteink szervezetlensége miatt, a fasisztáknak sikerült nemcsak megtizedelni, hanem néhány helyen teljesen meg is semmisíteni a pártszervezetet és a haladó szellemű mozgalmat is. És idővel – ez nagyon érdekes – elég mély gyökeret is eresztettek a nyilasok. Például azt mondják, köztudomású, hogy Magyarországon, beleértve Bácskát is, annak idején a nyilasok legerősebb szervezete Zentán volt. Zentán, ahol az egész pártszervezetet fölakasztották, börtönbe vetették, és lehetetlenné vált a haladó szellem legkisebb lángja is.

1948-ig a magyar rádió folytatta azt a propagandát, amelyet a két háború között is kifejtett. Ezért nekünk nagyon nehéz volt gyökeret verni a

magyarság között, és megnyerni a bizalmukat. Mindennapi volt az a vélemény, hogy jaj, csak a politikától minél távolabb. Mindent akartak sokan csinálni, de a pártba beiratkozni, „ni blizu", ahogy a szerb mondja.

Egész biztosan az is normális, hogy a fölszabaduláskor mi is csináltunk egy s más félrelépést. Például Adorjánon, aztán butaságokat csináltunk Bogojevón is, aztán Novi Sadon, le is lettek váltva egyes annak idején közreműködő OZNA-vezetők. De nemcsak ez, hanem a legmélyebben a nehézségeinkre a pesti rádió propagandája hatott, a Kisgazdapárt volt annak idején a legerősebb, és oda lukadtunk ki, hogy amikor az agrárreformot kezdtük keresztülvinni, egy egész sereg nehézség előtt álltunk. A magyar földnélküli, akinek örökös vágya és álma volt, hogy egy-két hold földhöz jusson, nem akart jelentkezni agrárérdekeltnek. A régi jugó agrártörvény szerint senki, aki nem szláv nemzetiségű, nem kaphatott agrárföldet, habár kevesen kaptak a szlávok közül is, mert elsvindlizték az agrárreformot, de a fölszabadulás után az agrártörvény szerint mindenki egyenjogú volt, kivéve azokat, akik közreműködtek.

Voltak olyan javaslatok, hogy a magyaroknak nem kell földet adni. Például Sreten Vukosavljević, a kolonizáció kérdéseivel megbízott miniszter is ezt a véleményt képviselte.

Várjál csak! Az agrárreform törvénye szerint egyformák voltunk. No most ez, amit kérdezel, ez benne van a kérdésekben is, amit leírtál. Közvetlenül a felszabadulás előtt és a felszabadulás első napjaiban és első időszakában a központi vezetőség, főleg a központi pártvezetőség nem volt kimerítően értesítve arról, hogy hogy is néz ki a helyzet itt Vajdaságban. Volt arról is szó, és olyan utasítást is kaptunk, hogy a magyarságnak is hasonló sorsa kell hogy legyen, mint a németeknek volt. De ez elég rövid ideig tartott. Úgyhogy amikor az agrárreformtörvényt meghozták, akkor már ez régmúlt volt, mert úgy volt, hogy nem biztos, mi lesz a magyarság sorsa, azok, akik elmentek a frontra, a Petőfi brigád idejében, azok részt vettek a háborúban, de a többiek, nem úgy, mint a szerbek, hogy besoroztuk az akkor már rendes hadseregbe, hanem kényszermunkára lettek besorozva a bizonyos korúak.

No most ez rövid ideig tartott, valószínűleg még a katonai közigazgatás beszüntetése előtt a magyarság már a fentről jövő utasítások szerint a maga helyére lett téve. A helye pedig az egyenjogúság a többi nemzeti kisebbséggel és a többséggel is.

No, most ez amit mondasz, ez valószínűleg annak idején, 1945-ben lett kimondva.

■■■

Lassan az aktivitásunk alapján is – meg szerintem nagyon hozzájárult ez az agrárreformtörvény is – látták, hogy nem puszta beszéd az, hogy egyenjogúak vagyunk, akkor lassan a pártvezetőségünk, a vajdasági és a Népfront, meg nem tudom minek a hatása a magyar tömegeknél is mind jobban észrevehető volt. Megindult a *Magyar Szó* is, ahogy kérded, 1944-ben, és lassacskán mind több és több olvasója volt, és kezdődött a forrongás odaát Magyarországon is, úgyhogy a kisgazdák mind kevesebb befolyással voltak, illetve a pesti rádió mind kevesebb befolyással volt a Vajdaságban élő magyar parasztságra. Ez nehezen fejlődött, a magyarság mind szorosabb kapcsolata a Népfronttal és a párttal, de egyre nagyobb hatása volt a pártnak majd minden faluban. Még a 45-ös és a 46-os esztendőkben minden faluban pártsejteket szerveztünk és pártaktivistákat szereztünk.

Akkor jött a magyaroknál a fordulat, és akkor mindjárt könnyebb volt a mi működésünk, és érdekes az, hogy aztán jött a Kominform. Azért mondom, hogy érdekes, mert a magyarság soraiból nagyon kevés aktivistát tudtak beszervezni a Kominformba. Persze egy egész sereg nehézséggel küzdöttünk a felszabadulástól errefelé, köteles fölvásárlás, akkor elég sok melléfogással és erőszakkal szervezett földműves-szövetkezetek, de érdekes, hogy a következő választásokon, emlékszem arra az elemzésre, azok mikor voltak 49-ben, 50-ben, akkor már egész más volt a helyzet, a magyarságnak az a része, amely 45-ben vagy nem szavazott, vagy ellenünk szavazott, az a legnagyobb részben most már az új jugoszláv politikához csatlakozott.

Ezt annak köszönhetjük, hogy a pártszervezet óriási erőfeszítéseket tett, hogy gyökeret verjen a magyar tömegek között. Aztán megszűnt a pesti akció, amely elég eredményes volt. És mind kézzelfoghatóbb volt, hogy nem máról holnapra teremtődött meg ez az új Jugoszlávia, hanem hogy egy tartós jövő előtt állunk, úgyhogy akkor a magyarság is mind tömegesebben, abból kiindulva, hogy az a szülőföld, ahol születtem, és az a haza, ahol születtem, így helyezkedett.

Meg aztán biztos félt is a magyar parasztság a kolhozoktól meg a „közös kondértól", és tetszett neki Tito tartása.

Épp úgy féltek a magyarok is a kolhozoktól, mint a szerbek, itt különbség nem volt, sőt például emlékszem Moravicán, Topolyán, Moholon meg nem tudom hol, a magyar nincstelenek, akik agrárföldjüket mindjárt a kolhozba vitték, amikor ki is léphettek már a szövetkezetből, megmaradtak a szövetkezetek, a topolyai Dózsa, a moravicai, csantavéri stb. minden erőszak nélkül.

Magának akkor persze nem ez volt a fő dolga, mert más dolgokat kellett intézni, de emlékszik-e rá, milyen körülmények között alakult a Vajdaságban közvetlenül a háború után az iskolarendszer? A háború előtt szinte semmi nem volt, a középiskolák közül egyetlen magyar gimnázium Szabadkán, a háború után pedig egyszerre fölfejlődött az iskolarendszer olyan szintre, hogy körülbelül a maival arányos. Nem emlékszik ezekre a folyamatokra?

A katonai közigazgatás beszüntetése után az egész politikát a tartományi szervezetek irányították, a hatósági, a pártszervezet, a Népfront, a szakszervezetek, a Savez zemljoradničkih zadruga.[83] Az elgondolás és a közreműködés is azon az alapon ment, hogy egyenjogúak vagyunk, és külön figyelmet és érzékenységet épített fel az összes szervezetünk a kisebbség iránt. Például állandó nyomást éreztünk mi magyar aktivisták elsősorban, hogy miért nem tömegesítjük a kisebbség soraiból a pártszervezetet. Ez mindennapi feladat volt. Ilyenképpen fejlődhetett – én ugyan ezzel nem foglalkoztam – az iskolahálózat, így született meg a Hungarológiai Intézet, azután tudom, hogy milyen erőfeszítéseket kellett gyakorolni, hogy magyar tanítókat szerezzünk gyors kurzusokon, mert egy részük meglógott, más részéről meg nem tudom, mi történt vele.

Meg nem is volt sok a háború előtt, mert iskola se volt sok.

Iskola se volt annyi, mint a háború után, habár volt a régi jugóban magyar iskola. Tudom, hogy óriási erőfeszítéseket tett a hatóság, a párt.

Mondta, hogy amikor elment Zomborba, akkor hallott először a Petőfi brigádról. Elmondaná, hogy mit tudott a háború vége felé arról, hogy a magyarokat miként akarják bekapcsolni a katonai alakulatokba?

A múltkor, azt hiszem, már mondtad, és tény, hogy a Petőfi brigád Szlavóniában alakult.

A zászlóalj 1943-ban, a brigád pedig 1944. december végén.

December-e? Alighanem hamarább. No most a mindennapi értesülésekből, amelyekhez hozzájutottunk, nem tudom, *Naša borba* meg *Istina* meg istennyila, ami megjelent nálunk, abból értesültem én is, mint a többiek, hogy

[83] Földműves-szövetkezetek Szövetsége.

létesült ez a zászlóalj. Mondtam már a múltkor, hogy meglepett a dolog, amikor egyszer csak megjelent egy nagy csoport ember Zomborban, ahol éppen ott tartózkodtam egy jó pár napig a hatósági szerv megszervezése miatt, és a katonáknál is voltam. A Veselinov titkárunk azt mondta, eredj, ismerkedj meg a katonákkal, mert ott székelt a XVI. divízió meg még egyes részlegek. Egyszer csak hallom, hogy egy csoport érkezett Topolyáról, és ezt a csoportot bekapcsoljuk majd a Petőfi zászlóaljba, és brigád lesz belőle.

A fölsorakozott csoport tagjaihoz azt hiszem, szinte biztos vagyok benne, hogy a Nađ Kosta mint a XII. korpusz vagy már harmadik hadsereg parancsnoka fordult, és utána, ha jól emlékszem, ott volt már a zászlóalj parancsnoka, és mint újonnan kinevezett brigádparancsnok ő is beszédet tartott, a zombori nem tudom melyik téren.

Nekem fogalmam se volt arról, hogy jönnek majd Topolyáról, mert semmifajta szervezetünk nem volt még. Ez nem decemberben lehetett, hanem, azt hiszem, még októberben, vagy legkésőbb novemberben. A bácskai és baranyai pártvezetőségnek Joó Lajos dolgozott Szabadka, Zenta és Topolya környékén, illetve kezdett dolgozni, azt hiszem 1944 kora tavaszán vezette el Tikvicki Geza Szabadkára, és egy pár összeköttetése volt Gezának, amelyet átadott Joó Lajosnak. Joó Lajos elkezdett működni mindjárt odajövetelekor, és talált is valami kapcsolatot, ahogy arról beszámolt az áprilisi első összejövetelünkön, amelyen én voltam kinevezve titkárnak, és mesélt arról, hogy egy-két aktivistát, kezdeményezőt talált Zentán, Adán, talán Topolyán és Szabadkán is. Baj ott keletkezett, hogy már a következő vagy a harmadik összejövetelünkre, amikor kellett hogy jöjjön, épp a normandiai partraszállás napján, a házigazda, akinél meg akartuk tartani az összejövetelt, valamiképpen a rendőrség kezébe került és elárulta, hogy meg van beszélve a találkozója egy illegális emberrel, aki jön Szabadkáról egy összejövetelre. Mi megtudtuk, hogy lebukott, viszont a Joó Lajost nem tudtuk értesíteni, úgyhogy amikor Joó Lajos kiszállt a becsei vasútállomáson, a házigazda a rendőrség kezére adta. Ezért júniustól októberig semmilyen összeköttetésünk nem volt a Szabadkai körzettel.

Fogalmam sincs, hogy toborzódott össze ez a körülbelül 300 főnyi, főleg topolyai, moravicai és csantavéri csoport. Valószínű, hogy nem véletlenül, hanem szervezkedtek minden összeköttetés nélkül, mert összeköttetésük a felsőbb pártszervezettel nem volt. Emlékszem rá, hogy a csoport jobb szárnyának élén egy magas, szikár, kubikos kinézésű ember állt, akiről utólag megtudtam, hogy a Lőrik Pista, régi, háború előtti kommunista, és mitrovicai fogságot töltött egyén. Most valószínűleg ő is, meg nem tudom, visszajött-e már akkor a Brindza, meg kik voltak még

elítélve a magyar hadbíróság részéről, de némelyik egy évre, némelyik két évre, lehet hogy már visszatértek, emlékszem arra, hogy három testvér is volt, Sinkovics vezetéknevűek, azt hiszem.

Ezek voltak valószínűleg a szervezői, azt hiszem, itt volt a későbbi párttitkár is, a Málik Jóska, meg azt hiszem a Zsáki Jóska is ott volt, vagy ha nem is volt abban a csoportban, de ott volt az első aktivisták között.

Ez az egész, amit tudok erről a dologról.

Mindjárt, ahogy bekapcsolódtak ebbe a brigádba, fölfegyverkeztek, és rövidesen el is indultak a batinai harctérre. Jontovics Rudi volt a brigád komisszárja, csak azt hiszem, hogy ő később lett kinevezve, nem tudom, mikor. Jontovicsot valahonnan küldték, mert ő még 1941-ben lépett a partizánegységekbe, és részt vett az összes harcban, azt hiszem az V. offenzívában is. Nem tudom, abban a csoportban volt-e, nem tudom, mi volt a vezetékneve, Varga-e, az apjával meg egy két bátyjával, spanyol harcos volt. Nem tudom, Topolyán élt-e, vagy pedig valahonnan oda lett sorozva mint jugoszláv partizán. Azt hiszem, hogy a Petőfi brigádról van valami krónika…

Persze, Bakinak a feljegyzéseit Vébel rendezte sajtó alá, és könyv alakban meg is jelent.

Baki, a Baki is valamilyen szerepet töltött be.

Politikai biztos volt.

Persze, alighanem Szlavóniában lett a zászlóalj tagja, mert ő Slavonski Brodban dolgozott. Én erről sokkal kevesebbet tudok, mint a megboldogult Baki meg a Jontovics… Nem tudom, az öreg Lőrik él-e még, valószínűleg. Tudom, hogy Málik Jóska meghalt, a Zsáki szintén meghalt már régen, a Brindza valószínűleg még él. Hogy tagja volt-e a Petőfi brigádnak, abban nem vagyok biztos.

Hogy nézett ki ez a leendő katonaság, amikor ott felsorakozott?

Hogy nézett ki? Tudod, egyik-másik mezítláb volt, nagyon gyéren voltak felöltözködve, mert ez mind a nincstelen napszámos rétegből eredt. Már akkor volt valamennyi fölszerelése a jugoszláv néphadseregnek, valószínűleg kaptak egyenruhát és bakancsokat, meg fegyvert persze. De azon a téren csak a szívük volt, a kinézésük elég gyér volt.

■■■

Akkor maga a tartományi pártbizottság titkára volt?

Nem. Én április elsején mentem át Szerémségből, a bácskai és bánáti szervezet titkárává lettem kinevezve a Petrović Nikola helyett, mert őt kinevezték az AVNOJ II. ülésén a Nacionalni komitet, minisztertanács-féle tagjává. A CK-ból inszisztáltak már 1944 elején, hogy minél hamarabb küldjük a Petrović Nikolát a Vrhovni štabba meg az AVNOJ-ba. Nem bírt előbb menni, mert elég laza összeköttetése volt állandóan Bácskának Szerémséggel, úgyhogy március vége felé érkezett Szerémségbe, és mi a tartományi pártvezetőségben, amelynek tagja voltam, tudtuk, hogy jön már, úton van a tartományi pártvezetőség székhelye felé, engem meg mindjárt kineveztek Bácska és Baranya titkárának, mert Baranya is Vajdaság területét képezte. Kineveztek titkárnak és útnak indítottak Bácskába. Petrović Nikolával nem is találkoztam, április elseje és második közötti éjjel mentünk át Bácskába.

Tehát ez az, amit kérdeztél, Bácska és Baranya Oblasni komitet.

Ebből a funkciójából eredően volt valamilyen dolga a Petőfi brigád megszervezésével?

Semmi. Említettem már, hogy semmi összeköttetésünk nem volt egyetlen magyar faluval se. Semmi összeköttetésünk. A Joó Lajos, kora tavasztól június 8-ig, amikor lebukott, kezdett valamit szervezkedni, hogy miről számolt volna be azon az összejövetelen, amely június közepén volt, arról nem tudunk semmit, mert nyoma veszett. Értesültünk arról, hogy a topolyai lágerban volt egy ideig, hogy mért nem szökött meg onnan, fogalmunk sincs. Azt mondják, több mint valószínű, hogy egész Dachauig, vagy Bécs előtt volt egy láger, valószínűleg odáig jutott, és ott elveszett, úgyhogy soha nem tudtuk meg, mi van vele, és persze nem értesültünk arról, hogy teremtett-e valamilyen összeköttetést már akkor, júniusig Topolyával is. Tudtuk azt az előző jelentéséből, hogy Szabadkán a Gezától kapott összeköttetéseket kiszélesítette és valamilyen összeköttetésbe került talán Zentával, vagy csak Adával. A Tubić Milutin egész biztosan összeköttetésben volt vele, ez a Tubić Milutin valami szimpatizáns volt, vagy lehet, hogy párttag is volt, nem tudom, de tény, hogy Joó Lajosnál találtak címeket, amelyek alapján le lettek egyesek tartóztatva, többek között Tubić is.

1944 őszén a pártszervezetben szó volt már arról, hogy mi lesz a magyarok sorsa, mi lesz a helyzetük az országban? A párt fog-

lalkozott ezzel a kérdéssel? Akkor még nem volt eldöntve, hogy kitelepítik-e őket, mint a németeket, vagy sem.

Tudod, hogy lehetett ez? Az ügyeket a legfelsőbb helyen rendezték, nagyon szűk körben. Hogy a Veselinov mint a tartományi vezetőség titkára volt-e valamiről értesülve, vagy nem, illetve részt vett-e egyes határozatok meghozatalában, arról én semmit sem tudok, és senki se tud erről. Erről csak utólag értesültünk, de csak nem hivatalosan, hogy volt szó erről a legszűkebb vezető csúcsban, Tito körül, hogy mit is csináljunk majd a magyarokkal. Már 1943 szeptemberétől volt egy határozata a Vrhovni štabnak, hogy az összes felszabadított területen az ekkori és ekkori korosztályokat be kell, hogy sorozzuk a hadseregünkbe. Tehát amikor felszabadult már teljesen – nem csak ideiglenesen – Bánát és Bácska, ennek a rendeletnek az alapján ezek a korosztályok be lettek sorozva a vajdasági brigádokba, a X.-be, XI.-be, XII.-be. De a magyarok nem lettek besorozva, hanem volt valami ideiglenes rendelet vagy parancs, hogy kényszermunkatáborokba szervezzük őket, és a bombázási károk rendezésén dolgozzanak. Hogy ezt hol határozták el, fogalmam sincs, és mivel nem él már a Veselinov sem, a Jovanović sem, akik vezető szerepet játszottak a vajdasági pártszervezetben, valószínűleg erről senki nem nagyon tud semmit.

Feltételezhető, hogy ez a vajdasági vezetőség határozata volt?

Semmiképpen se, azért, mert habár nem volt semmi összeköttetésünk a magyar tömegekkel, de a vajdasági pártvezetőségünk nem úgy nézett a magyar kisebbségre, mint a német kisebbségre. Ezt egész biztosan tudom, Veselinov, Jovanović stb., akik között én is ott voltam.

Tehát gondolja, hogy a vajdasági pártvezetőség toleránsabb volt a magyarsággal szemben?

Nem hogy toleránsabb, hanem ez a jugoszláviai csúcs nagyon messze volt Vajdaságtól egész 1944 őszéig, amíg nem jött Tito Versecre, úgyhogy fogalmuk se volt arról, hogy milyen is az itteni helyzet. Egyes jelentések, amelyek érkeztek a tartományi pártvezetőségtől, a magyarság álláspontjáról nem mesélhettek sokat, mert nem volt semmi összeköttetésünk, de egész biztos, hogy nem úgy kezeltük a magyar népet a Vajdaságban, Bácskában, Bánátban, mint ahogy a legmagasabb szinten gondolkoztak, de hogy hogy gondolkoztak, erről közvetlen fogalmam nincs, hanem

csak mendemonda. Él még Nikola Petrović, aki szövetségi miniszter volt 1943-tól egész 1948-ig, amikor a Kominformmal kapcsolatban nem lett ugyan letartóztatva, de kizárták a pártból és a CK-ból. Lehet, hogy ő tudna egyet-mást mesélni, mert ő ott volt Titóval Vis szigetén is, és ott volt Versecen is. Én vele nem nagyon tárgyaltam erről, habár volt vele több összejövetelem, amikor már én is lebuktam. Ő nagyon normálisan tartja magát, jól nevelt polgár, de nem vitattuk külön ezt a dolgot. Most lehet, hogy majd idővel esetleg őt fölkereshetnéd, valószínűleg az én közvetítésemmel – azt hiszem – fogadna, mert ő éppen történész.

1944-ben a felszabadulásig magának mi volt a feladata, a munkája?

A pártvezetőségnek az volt az első feladata, hogy szervezze a népfelszabadító harcot. Ezen azt értjük, hogy tessék beszervezkedni, ugyanúgy, mint máshol, tehát a falvakban és üzemekben pártaktivistákat, pártsejteket, pártvezetőségeket szervezünk, amelyeken keresztül továbbfejleszted a harcot, és párhuzamosan az összes többi szervezetet is, az akkor már együttműködő hatósági szerveket, az ország más részeiben már létező szervezeteket szervezni, népfelszabadító bizottságot, azután a Népfront szervezetét és az ifjúság szervezetét. Ezt úgy csináltuk, hogy felosztottuk a terepet, öten voltunk, Joó Lajost Szabadkára küldtük, a Jojkićot próbáltuk Zomborba küldeni, mert már 1943 őszén vagy 1944 tavaszán volt ott, és talált is valami összeköttetést egyik-másik illegális, 1941-ből fönnmaradt aktivistával. Gézának a feladata, azt hiszem, Novi Sad és környéke volt, az enyém meg, azt hiszem, Zsablya és Titel, meg emitt Palánka járásai. Az összejövetel után szétszéledtünk és meg volt beszélve, hogy hogyan tartjuk az összeköttetést egymással és mikor kerülünk újra össze a következő ülésre a további feladatok megtárgyalására.

1943 nyarán Szerémségből átdobtak Bácskába egy kisebb csoport bácskait meg egy-két szerémségit, azt hiszem tizenvalahány embert, ezeket Bačko-baranjski odrednek neveztük. Ez az odred harcolt 1943 nyarán, kisebb-nagyobb összeütközései voltak, de az ősz bekövetkeztével néhányuknak vissza kellett menniük Szerémségbe, mert nem tudtuk biztosítani a fennmaradásukat. Azt hiszem, hogy a parancsnoka egy zsablyai gyerek volt, az itt maradt Bácskában és közvetlenül utánam, azt hiszem májusban vagy júniusban újabb erősítést és új parancsnokságot kapott ez a bácskai–baranyai odred. A Dulić Đuro, aki 1941-ben lépett be már Belgrádból a partizánhadseregbe, és aztán Szerbiába és Hercegovinába ment, Szlavóniában harcolt, ahol, azt hiszem, divízióparancsnok volt, és

a Vrhovni štab átdobta őt, azt hiszem, júniusban lehetett már, átdobta őt meg egy szerémségi komisszárt Bácskába, és nagyon gyorsan kezdett igazi hadsereggé válni 1944 nyarán.

Hol volt és milyen megbízatással, amikor a Vajdaság felszabadult?

1943 nyarán neveztek ki a tartományi pártvezetőség tagjának. Elküldtek először Bánátba. Csenta meg Perlez, Farkaždin falvak környékén voltam. Egy pár ottani harcossal, akik már előzőleg a szerémségi egységekben harcoltak. A feladatom az volt, hogy próbáljak eljutni az észak- vagy a dél-bánátiakhoz, mert értesüléseink szerint Észak-Bánátban és Dél-Bánátban is – egyik is okrug volt meg a másik is – van már mind tömegesebb szervezkedés azok részéről, akiket 1941-ben nem végeztek ki, illetve nem tartóztattak le. Nekem nem sikerült eljutnom Becskerekig, de viszont közülük, amikor már szeptember vége felé látták, hogy egy új tél előtt állnak, körülbelül 60-70 harcos szervezetten elindult Szerémségbe. Elsősorban azért, hogy összeköttetésbe kerüljenek a tartományi vezetőséggel, másrészt azért is, hogy biztonságba kerüljenek, mert amíg a kukorica lábon volt, addig úgy-ahogy tarthatták magukat. Ekkor megszerveztük az észak-bánáti kerületi pártvezetőséget, és engem is oda küldött a tartományi pártvezetőség instruktorként. December közepéig voltam Bánátban, amikor visszahívtak a tartományi vezetőség megbeszélésére, és nem is mentem vissza, mert szükségtelen voltam, hanem Surdukból, ahol a tartományi pártvezetőség székhelye volt, próbálkoztunk a dél-bánátiakhoz eljutni. Nem jutottam el, mert márciusban már szó volt arról, hogy Bácskába kell mennem.

Többször említette már, hogy a legfontosabb dolgokról mindig a legszűkebb körben tárgyaltak, döntöttek. Mit jelentett ez? Ki tartozott a legszűkebb körhöz? Mondjuk Tito, Kardelj…

Tudod már, ki volt. A Politbüró. Például már később is, 1948-ban, az V. kongresszuson megválasztottuk a JKP legális vezetőségét. Én tagja voltam az akkor megválasztott Központi Bizottságnak, de az lényeges dolgokról sohasem tárgyalt olyanképpen, hogy megvitassuk a dolgokat szabad vitában, hanem összeült évente egyszer vagy még ritkábban, és ez volt az egész. A periferikus tagjai a CK-nak, mint én is, soha egy kukkot nem szóltak, nem is kérdezték őket.

No igen, de a Vajdaságban azért végrehajtott egy politikát.

■■■

Vajdaság az más. Vajdaságban például én a felszabadulástól egész addig, amíg át nem lettem helyezve Belgrádba 1964-ben vagy mikor, ott én tagja voltam ugyanennek a csúcsnak, csak tartományi nívón. Mert hasonlóan volt a tartományi pártvezetőség is, összeült plenáris ülésre nem tudom hányszor évente, de az élet az úgynevezett büróban vagy titkárságban zajlott, nem tudom, hogy hívtuk azt a 9-10 embert. Ott volt vita, ott születtek a határozatok.

Tartományi szinten ebben a legszűkebb vezetőségben állandóan jelen voltam, és részt vettem egész biztosan elég hatékonyan minden határozat meghozatalánál. Úgyhogy ez, ami téged érdekel, hogy hogy volt ez ott 1945-ben, közvetlenül a felszabadulás után, aztán később is, fogalmam sincs, hogy ez hogy volt.

Emlékszik-e arra, hogy tértek át az illegális munkáról a legálisra? Hol volt a felszabadulás pillanatában?

Említettem már a múltkor, hogy április elsején vagy másodikán jöttem Szerémségből Bácskába, kineveztek Bácska és Baranya pártvezetőségi titkárának, és már nem is tudom, hogy hol ért a felszabadulás, valamelyik faluban, alighanem Šovéban. Mert a felszabadulás előtti utolsó összejövetelünkön (ez a pártvezetőség havonta legalább egyszer összeült, vagy néha többször is, az ülés után ment ki merre látott, olyanképpen, ahogy megbeszéltük) emlékszem, hogy a felszabadulás előtti időben, nem tudom, tíz napig vagy hosszabb ideig Tikvicki Geza volt Novi Sadon és környékén, úgyhogy őt ott érte a felszabadulás.

A felszabadulás után átszerveztük a pártszervezetet olyanképpen, hogy megszűnt a bácska–baranyai pártvezetőség és kerületi (okružni) pártvezetőséget alakítottunk Bácskában is, éppúgy, mint Szerémségben és Bánátban, ott is volt két kerületi vezetőség, Szerémségben kettő és Bácska–Baranyában, amíg Baranyát oda nem csatolták a Horvát Népköztársasághoz, itt három kerületi vezetőség volt, a Novi Sad-i, a szabadkai és a zombori.

A felszabadulás után néhány hónapig tartott a katonai közigazgatás, parallel szervezés volt tulajdonképpen, a katonai közigazgatás és a pártszervezet is működött, azután a néphatóság és úgyszintén a Népfront. A hatósági szerv tulajdonképpen a katonai közigazgatás volt. Ezek is hasonlóan voltak megszervezve, mint a többi szervezet. Várjál csak, azt hiszem, katonai közigazgatás csak Bácskában volt. Vagy Bánátban is?

Bácska–Bánát–Baranya-i katonai közigazgatás, így hívták.

A báni palotában székelt a Glavna vojna uprava, Rukavina tábornok volt kinevezve komandantnak, Petrović Nikola volt komisszárnak kinevezve, és nem is tudom még ki volt ebben a központi vezetőségben. De mindjárt az első időben kezdtük szervezni a hatósági szerveket is, megalakult vagy megvolt már előbb, Szerémségben volt az első összejövetele a Glavni narodnoosobodilacki odbornak, a Šević volt-e az első elnöke, vagy a Vasa Stajić, nem is tudom már. Vasa Stajić rövidesen meghalt, azt hiszem 1945 elején, nem vagyok ebben biztos. A katonák is úgy szervezkedtek, hogy Novi Sadon volt a központjuk, aztán volt a Komanda područja, a kerületi vezetőség, Novi Sadon, Zomborban, Szabadkán. Bánátban biztos Zrenjaninban meg valószínűleg Pancsován.

Mi volt a beosztása a háború után?

Mivel átszerveződtünk pártvonalon, a Novi Sad-i kerületi pártvezetőség titkára lettem, és az orosz gyakorlathoz hasonlóan a kerület központjában levő pártszervezet helyi vezetőségének is titkára volt ugyanaz a személy, tehát én egy pár hónapig, amíg ezt praktizáltuk. Aztán ezt különválasztottuk, én a Novi Sad-i városi pártszervezet titkára voltam és ugyanakkor a kerületi (okružni) komitet titkára is. Mindez aránylag nem sokáig tartott, illetve addig, amíg fel nem számolták a katonai közigazgatást, ez, azt hiszem, 1945 kora tavaszán volt. Akkor a kerületi titkárságot átadtam a Đurica Jojkićnak, és csak mint a tartományi vezetőség tagja működtem. Ennek a bürónak a tagja voltam azelőtt is, a felszabadulástól, amíg titkára voltam a Novi Sad-i kerületi és városi vezetőségnek, de addig a kerületen kívül nem működtem. Miután viszont a kerületi titkárságot átadtam Jojkićnak, akkor hol Zombor környékén kaptam pártfeladatot, hol Szabadka környékén, hol Bánátban, Zrenjaninban, Pancsován, ritkábban Szerémségben.

1944 végén ott volt Újvidéken. Tudott arról, hogy indul a Szabad Vajdaság, *hogy lesz magyar újság? Tudott arról, hogy kik tárgyaltak erről, és kik döntöttek így?*

Minderről, ahogy már említettem, Novi Sadon is a legszűkebb pártvezetőségi büró tagjai tárgyaltak és határoztak. A pártvezetőség a munkát, hasonlóan, mint fent is, különböző, úgynevezett szektorokban szervezte meg. Volt az agitprop, aztán megszületett hamarosan a szakszervezet, azután a hatósági szerv, a Népfront, volt káderkomisszió, azután volt valami, úgy hívtuk (1945 első vagy második felében), hogy szervezeti titkárság, organizacioni sekretarijat.

■■■

Ki döntötte el, hogy Majtényit, Gált kell odatenni?

A szűkebb körű pártvezetőség az agitprop indítványozására. Az agitprop vezetője Stanka Veselinov volt, az első időben egyebet se csinált, hanem e két újság, a *Slobodna Vojvodina* és a *Szabad Vajdaság* megindítását szervezte. A káderekre természetesen úgy szereztük, hogy ki kire emlékszik, hogy újságírással foglalkozott vagy foglalkozhatna. Így került oda a Stafi, a Keck Zsiga, a Majtényi meg nem tudom, kik, így toborzódtak össze egymás javaslatára és az agitprop javaslatára, illetve az agitprop vezetésével. Az agitprop szervezte a nyomda megindítását, a papír beszerzését, ez a legszűkebb kör határozott erről.

Mindnyájan sürgettük, hogy induljon be az újságnyomtatás, mert nagyon kellett az írott agitációs eszköz. De hogy éppen karácsony napján jelent meg az első szám… Lehet, hogy megboldogult Keck Zsiga nem mondta ezt Veselinov Stankának, hogy ne éppen karácsony napján induljon, mert mindnyájan azon voltunk, hogy minél hamarabb, közben senki se tudta a szerbek közül, hogy mikor van a katolikus karácsony. Úgyhogy a vajdasági magyar olvasó 1944-ben szent karácsony napján kapta a kezébe az első nyomtatott újságot az új Jugoszláviában. A régi jugós, illetve a Horthy-rezsim újságjai közül egyik sem jelent meg a felszabadulás első napjától kezdve, a *Napló* se, meg nem tudom, mi volt még.

Ekkor folytak a viták a Vajdaság helyzetéről. Arról, hogy mi lesz a Vajdasággal, autonóm tartomány lesz-e, csatlakozik-e Szerbiához, mi lesz Baranyával. Mire emlékszik ebből?

Nem volt tárgyalva tartományi szinten a legszűkebb körben sem, hanem mint ahogy már mondtam, fönt lett megtárgyalva Baranya Horvátországhoz csatolása. Veselinov mint titkár biztosan részt vett ezeken a tárgyalásokon, de hogy hogy folytak ezek a viták, arról fogalmam sincs, és nem is mesélte ezt annak idején. Nem tudom, mesélte-e Isa Jovanovićnak, aki szervezési titkár volt. Ez mind megvolt már, amikor bekövetkezett Veselinov leváltása vagy áthelyezése, nem tudom, minek mondjam, áthelyezése Belgrádba.

Az, hogy Vajdaság autonóm tartomány kell, hogy legyen, valószínűleg még a háború előtt eldőlt, a pártszervezetünk úgy is volt megszervezve, hogy volt tartományi vezetősége Szerbiának és tartományi vezetősége Vajdaságnak is. Egyik is és a másik is közvetlen kapcsolatban volt a jugoszláv központi pártvezetőséggel. A felszabadulás után viszont úgy határoztak odafent, hogy Vajdaság marad mint autonóm tartomány, de a

Szerb Köztársaságon belül. Azt hiszem, sőt egész biztos, hogy határozatot hoztunk, a tartományi Glavni narodnooslobodilački odbor za Vojvodinu határozatot hozott arról a nép nevében, hogy Vajdaságot Szerbia köztársasághoz csatoljuk, és ennek a határozatnak az alapján egy delegációt küldött a tartományi vezetőség Belgrádba, a szerb szkupstina ülésére, amelyen a küldöttség nevében Veselinov bejelentette, hogy igenis Szerbiához óhajtunk csatlakozni. Most hogy dátum szerint ez mikor volt, ezt könnyű megtalálni. Vagy lehet, hogy a Jedinstveni narodnooslobodilački front tartományi vezetősége hozta ezt a határozatot, nem vagyok biztos benne. Mi Vajdaságban, vagy csak Bácskában, azt hiszem, 1945 tavaszán, közvetlenül a katonai közigazgatás felszámolása után rövidesen választásokat szerveztünk, amelyeken meg lett választva a helyi, a járási, a kerületi és a vajdasági narodnooslobodilački odbor. A Szerbiához való csatlakozást lehet, hogy a front hozta, vagy pedig ez az újonnan megválasztott hatósági szerv. Tudom, hogy én is tagja voltam a küldöttségnek, voltunk vagy tizenöt-húszan, már mind megboldogultak, polgárok is, a Moč, aztán a Jegdić, nem tudom, kik még, és persze a kommunisták is.

Akkor nem mutatkozott még semmiféle nézetkülönbség a vajdasági és a szerbiai vezetőség között? Ugyanis felmerült már 1945-ben egyes szerbiai körökben, hogy Szerbia ilyen berendezése lényegében a szerb nép érdekeivel ellentétben áll, hogy Szerbia feldarabolására megy a játék. Ilyen hangok nem voltak?

Nem, ez azt hiszem sokkal később, az 1960-as években, 61–62-ben, amikor alkotmánymódosítások is voltak, azt hiszem, akkor éleződött ki ez. Miloš Minić volt akkor a szerb kormány elnöke, ő a *Borba* hasábjain keresztül is folytatásos cikkekben vitatta azt, hogy kell-e, hogy legyen autonóm tartomány, vagy pedig az egész Szerbia autonóm részlegek nélkül legyen Szerb Népköztársaság. Habár ami a kérdés gazdasági részét illeti, az autonóm tartomány nem volt tulajdonosa semmifajta anyagi alapnak. Az összes pénz – értem ez alatt az alapokat és a büdzsét – Belgrádban volt központosítva, és éppúgy, mint ahogy a szerb kormány osztotta a büdzsé eszközeit Szerbia szűkebb területére, hasonlóan évente megbeszéléssel és sokszor veszekedéssel új év, a költségvetés meghozatala előtt Szerbiában lett meghatározva, hogy kinek mennyi pénze lesz. A tartományi párt- és hatósági vezetőség tulajdonképpen semmi autonóm határozatot nem hozott és nem hozhatott, mert mindent megtárgyaltunk, illetve mindent megparancsoltak fentről, a köztársaság vezetőségéből. Így volt ez.

■■■

Mikor hallott először arról, hogy valamiféle feszültség, konfliktus van Tito és Sztálin között?

Erről fogalmunk se volt mindaddig, amíg nem kaptuk meg az első írott anyagokat feldolgozásra. Először fent Belgrádban, aztán tartományi, aztán kerületi szinten, és aztán ment tovább, végül minden alapszervezet ülésén felolvasták, és mindenkinek a tudomására hozták a levelek tartalmát.

Előtte egyetlen szó se esett erről?

Nem tudtunk erről semmit. Azt hiszem, csak egész fönt, illetve fönt is valószínűleg csak Tito és a legszűkebb vezetőségi tagok tudtak erről.

Steinitz Tibor *Soós Tibor, Kőszegi Tibor, Szeles Tibor* (Topolya, 1913. augusztus 9. – Újvidék, 1992. november 23.) jogász, újságíró. Ügyvédi családból származott. 1932-ben Strasbourgban szerzett francia nyelvi oklevelet, majd Szabadkán hallgatott jogot és Zágrábban doktorált 1938-ban. Egyetemi évei alatt kapcsolódott be a baloldali mozgalmakba, a *Híd* munkatársa volt. A háború alatti mozgalmi tevékenységéért bebörtönözték, munkaszolgálatosként Kárpátaljára vitték, és csak 1945-ben tért haza. Belgrádban külügyi szolgálatba állt, majd a Vajdaság közvádlóhelyettese volt, 1947-ben pedig kinevezték a *7 Nap* főszerkesztőjévé. 1953-ban a *Magyar Szó* vállalat igazgatója lett, 1954-től pedig ő irányította a Forum kiadóház építését, amelyben 1957-től 1963-ig a könyvkiadó főszerkesztője volt. Ezt követően nyugdíjba vonulásáig a *Magyar Szó* diplomáciai szerkesztőjeként dolgozott.

Az interjú Újvidéken készült 1986. március 13-án.

Értelmiségi pályájának indulásakor szinte eszményinek tűntek a feltételek. Jómódú családban született Topolyán, ahol apja ügyvédként működött, de Újvidéken is volt irodája. Fia már ott járt gimnáziumba, majd a nagy múltú strasbourgi egyetemen elvégzett egy kétéves francia nyelvi kurzust, és csak ezt követően iratkozott be Szabadkán a jogi karra. Zágrábban szerzett jogi doktorátust, de nem lett ügyvéd, és életének további pályáját egyértelműen a társadalmi kapcsolatok hálója, a kommunista mozgalomban való részvétele határozta meg.

Ebben minden jel szerint a Pap Pállal, a háború előtti kommunista mozgalom egyik legbefolyásosabb személyiségével kialakult kapcsolata játszott döntő szerepet. Még gimnazista korukban barátkoztak össze, érettségi után hosszú túrát tettek gyalogszerrel, egész a tengerpartig Szarajevón át. Kapcsolatuk Steinitz Franciaországból való visszatérése után is folytatódott, és általa került összeköttetésbe a szabadkai pártszervezettel, amikor ott az egyetemre iratkozott.

Ottani tevékenysége azonban balul sült el. 1934-ben egy röpcédula-terjesztési akció nyomán az egész szervezet lebukott. Köztük volt Steinitz is, aki a röpcédula szövegének magyar változatát fogalmazta. Kizárták az egyetemről, és ezt követően folytatta tanulmányait Zágrábban. Ott ugyancsak gyorsan megtalálta a kapcsolatot a *Híd* munkatársaival, és 1937-ben jelentek meg első írásai a folyóiratban, mindjárt kettő egy számban, különböző álneveken.[84]

Az egyetem befejeztével visszatért Újvidékre, gyakornokoskodott egy ügyvédi irodában. 1940-ben rendezték be Újvidéken a kommunista párt tartományi vezetőségének nyomdáját, Steinitz fordította a kiadványok magyar változatát. A nyomdát még abban az évben felfedezték, de ő akkor megmenekült. 1941 júniusában azonban letartóztatták, a sátoraljaújhelyi börtönbe, majd egy munkaszolgálatos századdal Kárpátaljára került. 1944 augusztusában megszökött, és visszatért Újvidékre.

Kapcsolatrendszere révén nagyon gyorsan beilleszkedett az új életbe. Végezte sorra azokat a feladatokat, amelyeket rábíztak. A párt előbb belügyi, majd külügyi, végül „magyar" vonalra állította. 1947 márciusában kinevezték a *7 Nap* főszerkesztőjének,

[84] Szeles Tibor: Ifjúság, ti vagytok a jövő!; Kőszegi Tibor: René Descartes. *Híd,* 1937. 7-8. sz.

és attól kezdve tevékenysége egészen nyugdíjaztatásáig szorosan összefüggött a vajdasági magyar sajtó és könyvkiadás intézményrendszerének kiépítésével. Miután a *7 Nap* szerkesztőségét áthelyezték Szabadkára, a *Magyar Szó* külpolitikai rovatának vezetője, a lapkiadó vállalat igazgatója lett, majd a Forum sajtóház építését irányító bizottság élére került. Egy működőképes szervezetet hozott létre.

Persze Steinitz se tudott volna a kedvező széljárás nélkül eredményt elérni, de képességei és kapcsolatai híján azért még lehetett volna eredménytelen. Jól példázza a körülmények jelentőségét a magyarországi könyvbehozatal megindulásában játszott szerepe.

Gerő György, a budapesti Kultúra Külkereskedelmi Könyvterjesztő Vállalat igazgatója először a Testvériség-Egység Könyvkiadót kereste fel Újvidéken, de „a kölcsönösségi alapon javasolt könyvkivitel és -behozatal nem talált megértésre Divljak Mita igazgatónál”.[85] Ezután kötött megállapodást a belgrádi Nolittal, amelynek főszerkesztője Steinitztől kért könyvbehozatali címlistát. Később, amikor megteremtődtek a feltételek ahhoz, hogy a Forum vegye át ezt a feladatot, a vállalat külkereskedelmi jogosultságát az a szövetségi tájékoztatási miniszter engedélyezte, aki 1934-ben Szabadkán illegalitásban élve Steinitzcel együtt lakott.

1963-ig a könyvkiadó igazgatója és főszerkesztője volt, és irodalmi jó ízlésére vall azoknak a klasszikus világirodalmi műveknek a sora, amelyek a szerkesztésében hagyták el a nyomdát. Ezért szinte érthetetlen, hogyan írhatott a *7 Nap* főszerkesztőjeként Herceg Jánosnak 1948. április 15-én keltezett levelében ilyeneket: „A novellát illetően tudatom, hogy az itteni cipészüzemben felolvastattam… A rohammunkás-avatást nem találták eléggé ünnepélyesnek, és kifogásolták, hogy azt valami titokzatosság veszi körül, ajánlva, hogy táblázatokon kellene »ott is« feltüntetni az elért eredményeket. Az egyik felszólaló az ünneplést nem a kocsmában sör mellett kívánja megoldani, hanem valami »tisztességesebb helyen«, ha már nem a gyárban tartják.”

De nem tartott sokáig ez az időszak, amikor, mint az interjúban mondja, „egy kissé vaskalapos voltam, mert akkor már több mint tíz évi munkásmozgalmi múlt volt mögöttem, és úgy

[85] Steinitz Tibor: Könyváram a határon át. *Magyar Szó,* 1988. január 3.

éreztem, elég biztonságosan tudok dönteni arról, hogy mi jó, vagy mi nem felel meg politikailag". A *7 Nap*ot már az 1950-es évek elején megpróbálta olvasmányos, magazinszerű képeslappá tenni, és a kísérlet sikertelensége az akkor még kezdetleges technikai feltételeken múlott.

1963-tól visszatért az újságíráshoz, nyugdíjba vonulásáig (1973 júniusában szívinfarktusa volt) a *Magyar Szó* külpolitikai szerkesztőjeként dolgozott. Könyvet nem jelentetett meg, de befolyása, kapcsolatai, ízlésvilága révén sok olyasmin hagyta rajta a keze nyomát, amitől a vajdasági magyarok több nemzedéke olyanná formálódott, amilyen.

■■■

Első cikke a Híd*ban jelent meg, azt hiszem, 1937-ben. Hogyan került kapcsolatba a publicisztikai tevékenységgel?*

Ez inkább mozgalmi tevékenység volt. A *Híd* volt a mozgalomnak a lapja, tehát nagyon természetes volt, hogy a *Híd*ba küldtem írásokat. Azt megelőzően voltak kisebb irodalmi ingereim, vagy „giliszták" mozogtak az emberben. Csuka Zoltán akkor volt fiatal, lelkes irodalomszervező és költő, és – mint akkori sihederek – mellette érlelődtünk egy kicsit íráspróbákkal…

Mikor vette kezébe először a Hid*at?*

Nyomban a kezdetben, 34-ben, akkor Lévay Bandi indította el a *Hid*at, de a *Híd* 36-ban lett a mozgalom lapjává, én akkor kapcsolódtam be a *Híd* munkájába, a *Híd* körébe.

Miről írt?

Az OMPOK néven ismert ifjúsági mozgalomnak volt akkor az érája, és az ifjúság problémáiról írtam. Nevetnem kell, ha most, hetvenen túl visszaemlékezem írásomra. Ott olyasvalami is volt (egész pontosan nem tudnám idézni), hogy „azok a negyven-negyvenöt éves öregek, akik nem adják át a helyüket a fiataloknak". Elítélően írtam róluk, az „öregekről".

Később Zágrábban dolgozott…

Zágrábban voltam egyetemi hallgató, jogász…

Úgy tudom, ott alapította meg a Híd *fiókszerkesztőségét…*

Nos, hát a fő hidasunk Zágrábban, mindenképpen meg kell mondani, Eszter Sándor volt. Akkoriban egy értékes proletártársaság volt ott, akik a magyar diákklubban étkeztek. Ott volt Csikós Pista, Hermec Imre, más név nem jut most gyorsan eszembe, és jómagam is közöttük. Ez volt a *Híd* zágrábi szerkesztősége. Nagyobbára titokban nálam gyűltünk össze, vagy ahol nekem sikerült valami helyiséget találni, mert a magyar egyetemisták klubja meglehetősen reakciós volt. Ellentétben a belgrádival, a zágrábi reakciós volt, ezért, ha a *Híd*dal kapcsolatban valami „kipattant", azt az én nyakamba varrták, hogy magukat tisztázzák a klubban. Én a vajdasági diákklubnak voltam a kosztosa és tagja. Talán érdekes megemlíteni: a vajdasági klubban az agitációs propagandával voltam megbízva. Faliújságokat készítettünk, amikor érdekes anyagot találtam a zágrábi Francia Klubban, a francia olvasóteremben. Oda rendszeresen eljártam, és egy zsilettet is vittem magammal. Ahol érdekes, politikai jellegű karikatúrát találtam, azt szépen kimetszettem a faliújságunk számára.

Nem nehezteltek az ilyen ténykedéséért?

De bizony. Rövidesen megjelent a hirdetés, amely francia udvariassággal fölkérte az ismeretlen látogatót, hogy tartózkodjon az ilyen nemtelen cselekedetektől. Ellenben ennek a lapcsonkításnak komoly haszna volt, mert olyan jó, haladó jellegű politikai karikatúrák, amilyenek akkoriban a francia lapokban megjelentek, nálunk Jugoszláviában nem voltak, semmi hasonló sem volt. Emlékszem, egyszer két nagyszerű, háromdimenziósan megfestett karikatúrát találtam, egyet Hitlerről, egyet Mussoliniról. Akkor volt a „tengely" alakulóban. Zlatko Prica, aki Jugoszláviában ma jól ismert festőművész, akkor a képzőművészeti akadémia fiatal hallgatója volt, és összefogtunk. Abból a két karikatúrából megfestette, megrajzolta a fasiszta vezéreket. Ágyúkat, tömegsírokat, pusztulást, a háború borzalmait ábrázoló képeket ragasztottunk a testükre, karjukra, a kézfogásukra, ami a „tengelyt" jelképezte. Ennek a tablónak sikere volt, és nem csak zágrábi egyetemista körökben, mert ez a kollázs átkerült Belgrádba, és bejárta a belgrádi fakultásokat is.

Milyen veszéllyel járt annak idején az ember egzisztenciájára nézve foglalkozni ilyen mozgalmi tevékenységgel?

■■■

Hát attól függött, milyen mértékben vállalt rész benne.

Mondjuk úgy, ahogy Ön csinálta…

Én is ültem a régi Jugoszlávia zárkáiban, megjártam azt az utat, mint annyi elvtárs. Ez így volt akkoriban. Voltak, akik – ne nevezzünk senkit néven – kollégáikat följelentették a jugoszláv királyi rendőrségen, nem csak a zágrábi rendőrségnek, spiclizték a klubtársakat, mert a haladó mozgalomhoz tartoztak.

Később, az egyetem befejezése után visszakerült Újvidékre, és itt egy illegális pártnyomdában dolgozott. Én erről sajnos nem sokat tudok. Elmondaná, hogy milyen lapot készítettek itt?

Amennyire most vissza tudok emlékezni, az 1940-ben itt Újvidéken történt. Tempo, azaz Svetozar Vukmanović egy nyomdagépet hozott, ha jól emlékszem egy betegszállító autóban. Ügyesen volt elrejtve, a tartományi pártvezetőség sajtóját szolgálta. Megjelent itt akkor az *Istina,* ennek az illegális újságnak a magyar változatát *Igazság* néven részben én fordítottam. Később megjelent a *Dolgozó* is. De még 40-ben lebukott a nyomda egy sajnálatos, furcsa történés révén. Az elvtársnak, aki a nyomdát fedezte és irányította, a felesége gyanút fogott, mert a férje sokszor kimaradt éjszaka. Féltékenységből a rendőrségnek jelentette férje kimaradásait, és így bukott le az akkori nyomda. Én akkor egy sváb községbe, Hódságra távoztam igen gyorsan, és amolyan félillegalitásban húzódtam meg. Így menekültem meg, nem buktam le a nyomdával, ahol kéziratai voltak.

A mozgalmi propagandát illetően milyen káderekre lehetett számítani, újságírói szakkáderekre? A háború előtti újvidéki magyar újságírásnak milyen haladó hagyományai voltak?

Amennyire vissza tudok emlékezni, voltak néhányan, elsősorban pécsiek. Személyesen nem ismertem őket. Haraszti Sándor, Flamm József neve ismeretes. Kommunisták voltak, és haladó, harcos újságírók, de nagyobbára Szabadkán éltek, mert a magyar sajtó zöme Szabadkán volt. Itt Újvidéken élt Tóth Bagi István fiatal újságíró barátom, akivel nap mint nap együtt voltunk. A szabadelvű és haladó szellemű magyar újságírók közé tartozott.

Ő a Reggeli Újság*nál dolgozott?*

A *Reggeli Újság*nak volt a munkatársa, és éppen a jobboldalt szolgáló *Reggeli Újság* helyiségében – persze késő este, amikor már az újságírók eltávoztak – alakítottuk meg az Ifjúsági Mozgalomnak, az akkori OMPOK-nak a magyar részlegét.

Hogy kik voltak ott? Hát először Tóth Bagi István, ugye, aki mint házigazda szerepelt, Eszter Sándor, akit már említettem, Pölhe Ferenc, most nyugdíjas bíró, a Legfelsőbb Vajdasági Bíróságnak volt a bírája, a nagyon fiatal, mártírhalált halt Varga Gyula és még néhányan alakítottuk meg ezt a részleget, amely azután később a régi, zsúpfedeles református iskolában, a Pap Pál nevét viselő utcában működött. Ott tartottuk az előadásokat mi egyetemi hallgatók, főleg amikor nyáron hazajöttünk, no meg a téli szünetekben. Megemlíteném, hogy egy nagyon értékes fiatal munkásgárda csatlakozott ehhez az egyetemistatársasághoz. Mindnyájan a szakmánkba vágó témákról tartottunk előadásokat, természetesen marxista szemszögből. Különösen Winkle Istvánt nevezném meg, aki a Bolyai Farkasnak, a belgrádi magyar kultúregyesületnek volt a tagja. Orvostanhallgató volt és univerzális tudású, nagyszerű képességű ember. Akkor mint fiatal egyetemi hallgató nagyszerű előadássorozatot tartott itt a KIÉ-ben is. A képzőművészet fejlődéséről, történetéről beszélt a történelmi materializmus alapján. Az előadássorozat sok viszontagság után szerencsére megmaradt, és még mindig, 50 év után is tényleges érték. Érdemes volna mindenképpen megjelentetni, és hiszem, hogy a *Híd*ban előbb-utóbb mégiscsak rászánják magukat, és helyet találnak neki, hogy megjelenjen.

Életében szinte mindig jelen volt a publicisztika és propagandatevékenység, akkor is, amikor a háború után a hadügyminisztériumban a sajtóosztály francia részlegének a vezetője volt, de az első kimondottan szerkesztői munkakör egyben főszerkesztői munkakör is volt, 1947 márciusában a 7 Nap *élére került. Mit jelentett főszerkesztő lenni abban az időben? Mit szakmai és mit politikai szempontból?*

Elsősorban munkát jelentett. Akkor közvádló voltam Újvidéken, amikor egy telefonutasításra egyik napról a másikra átvedlettem újságíróvá, illetve a *7 Nap* főszerkesztőjévé. Hock Rezsőt, a *7 Nap* elindítóját máról holnapra áthelyezték Szabadkára színházigazgatónak, és a helyét gyorsan be kellett tölteni. A lap akkor mindössze három emberből állt: a főszerkesztőből, egy műszaki szerkesztőből és egy korrektorból. A műszaki szerkesztő akkor a bájos Buba volt, most Mišićné, és jelenleg egy belgrádi női hetilap főszerkesztője, Majtényi Panni volt a korrektor,

intelligens asszony, akitől a fiatal főszerkesztő sok mindent tanulhatott. Nos, a főszerkesztő egyedül volt, és kéziratért végigkoldulta az írókat és újságírókat, hogy megtöltse a lapját.

Tehát honorárisan bedolgoztak az újságírók…

Nagyobbára, más nem is volt. Így volt az indulás, az én indulásom a *7 Nap*ban. Sok mindent lehetne mesélni a lap, a nyomdatechnikánk hőskorszakáról. Egy ősrégi rotáción jelent meg a *7 Nap,* az 1897-es dátumot viselte. Valaha Bécsben, azt hiszem, a *Kronen Zeitung*ot nyomták rajta, aztán hogy, hogy nem, Tiranába került, Tiranából Újvidékre, Újvidékről Becskerekre, majd vissza Újvidékre. Turánszki Géza, aki a rotációsnak a mestere volt, úgy biztatta, miután fölszerelte a lemezeket, hogy: „Indíts, Rozál!" És a Rozál indított, és ki is nyomtatta a lapot.

Milyen volt a 7 Nap *azokban az időkben a jellegét tekintve mint hetilap?*

Sajátos szín volt akkor a vajdasági sajtóban. Érdekesebb, szórakoztatóbb volt, és igyekezett világos, jól érthető nyelven, jó magyarsággal közvetíteni azt, ami a társadalom, a művészetek, a politikum terén történt, ami akkor a *7 Nap*nak a gerincét, a tartalmát alkotta, mégpedig színes tördeléssel, illusztrálva. A *7 Nap* rendhagyó jelenség volt akkori sajtónkban, és nem látták mindenütt és mindenkor szívesen. Egy kissé vaskalapos voltam, mert akkor már több mint tízévi munkásmozgalmi múlt állt mögöttem, és úgy éreztem, hogy elég biztonságosan tudok dönteni arról, hogy mi a jó, vagy mi nem felel meg politikailag. Az akkori agitpropból, a tartományi agitációs propagandaosztályról árgus szemmel figyelték és ellenőrizték. Kifogásolták is, és úgynevezett „frontnyelvet" követeltek a laptól, amit én következetesen visszautasítottam. Voltak humoros történések is: 47-ben, akkor indult az első ötéves tervünk, új rovatot vezettem be *Ami terv, ami készül, ami kész* címmel. Persze akkoriban több volt a terv, és több készült, mint ami kész volt. Akkor kezdték a Duna–Tisza–Duna-csatorna ásását, és bizony négy évtized után is a terv kereteiben maradt a Vajdaság öntözéses mezőgazdasága, amit most akarunk valójában megvalósítani. Közöltem például, emlékszem, némi rosszallásra, olyan humort, olyan karikatúrákat, amelyek csak a nevetést szolgálták, amelyekben tényleg semmi politikum nem volt, csak a rekeszizmokat mozgatták meg, szórakoztattak, feledtették azt a nagyon nehéz korszakot is, amit a Tájékoztató Irodás korszaknak nevezünk.

■■■

Az újjáépítés korszaka se volt könnyű. Hogy úgy mondjam, ad audiendum verbum regum, a felsőbbség elé idéztek és gyanúsítottak, miféle politikum, mi rejlik az „eszmeiséget nélkülöző" humor mögött. Szerkesztői múltamból elmondhatnám még, hogy az 1848-as forradalomnak, a magyar szabadságharcnak a százéves évfordulójára 1948-ban meglehetős teret szenteltem a *7 Nap*ban abban a szellemben, ahogyan mi valaha a haladó propagandát űztük az ifjúság körében. Úgy vélték azonban, hogy én polgári forradalmat propagálok a mai megvalósult szocialista forradalom után… A nacionalizmusnak a jelét vélték felfedezni, és bizony fenyegetés is elhangzott ellenem. Történt azonban, hogy ugyanakkor egy tekintélyes jugoszláv küldöttség járt fönt Budapesten, a vezetője nem volt más, mint az azóta aposztatává vált Đilas, aki dicshimnuszt zengett 48-nak, nagy méltatást vágott ki ott Budapesten. Nemcsak megúsztam az esetet, de utólagos dicséretet is kaptam, hogy „jó orral" fedeztem fel, hogyan kell írni a 48-as forradalomról.

Azt hiszem, még több elégedetlenségre adott okot a 7 Nap *azután, hogy 1953-ban Szabadkára került. Hogyan tekintett Ön akkor a kultúra decentralizálására, mert valószínűleg ilyen elvek is vezérelték ezt a döntést.*

Ismeretes, hogy Szabadka volt a magyar újságírás letéteményese itt a Vajdaságban. Újvidék, hogy úgy mondjam, csak egy mellékvágány volt. Hisz amikor a *Magyar Szó*t, illetve a *Szabad Vajdaság*ot 44 végén elindították, az első szám 1944. december 24-én jelent meg, akkor az első újságírókat, négyüket Szabadkáról hozták el, hogy elindulhasson. Szabadka követelte, a szabadkai közvélemény, a szabadkai vezetőség, vezető testületek követelték azt, hogy ott is jelenjen meg újság, hisz a magyarság zöme ott fönt, Észak-Bácskában él. Amikor a lap átkerült Szabadkára, volt annak olyan mellékzöngéje is, hogy talán nagyobb, komolyabb ellenőrzés alá kerül a lap. A lényeg mégis az volt, hogy Szabadkának újságot kellett kapnia, mert ott írógárda is volt, megvolt a Minerva nyomda, voltaképpen a *Napló*nak a régi nyomdája, amit aztán újjászerveztek. Igen sikeres is volt ez az elgondolás, hisz a *7 Nap* azóta nagyon szépen fejlődött. Most ünnepli a napokban, áprilisban, megjelenésének 40. évfordulóját. Folyamatosan újabb formákat, újabb alakot kapott, volt helyi jellegű melléklete, most meg egészen magazinos, és igen színvonalas hetilappá fejlődött. Különben a *7 Nap*nak sok változata volt. Megjelent 12 oldalon, de volt úgy is, abban a papírhiányos tájékoztatóirodás korszakban, hogy két oldalra szűkült. Nem volt papírunk. Valahol 1950-ben képeslappá alakult,

■■■

különböző „színeváltozásokban” jelentkezett, a lényeges mégis az volt, hogy azért megtartotta mindig azt a különös, sajátos hangját, nyelvezetét, tördelését. Érdekesebb kívánt lenni, közelebb kerülni az olvasóhoz, és menekült attól a sablontól, amibe néhányan belekényszerítették volna, különösen a bürokrata „ellenőrök”, vagy mondjam úgy, a kultúrának a bürokrata ellenőrzői.

Igen, mert a propaganda csak akkor ér valamit, ha egyáltalán valaki olvassa vagy hallgatja. Ilyen meggondolásból szerkesztette a 7 Nap*ot, ezért igyekezett olvashatóvá tenni?*

Persze, hát az olvasóhoz kellett közel kerülni. Az eszmét, és nemcsak az eszmét, hanem az irodalmat, az esztétikát, a tudományok különböző ágazatait is úgy közvetíteni, hogy az tényleg hatással, nevelő hatással legyen, nem primitív, didaktikus elgondolásban. Természetesen a „kor szellemétől” teljesen megszabadulni nem lehetett. Volt egy credo, egy hiszekegy, ugyebár: hogyha politikai cikket írt az ember, akkor azt Marx ősapánktól kezdte, sorakoztatta a „tételeket” egészen az azóta már régen detronizált „népek atyjáig”. Sztálinnak is mindenképpen ott kellett szerepelnie, legalább a bevezető mondatokban, hogy utána a cikkíró mégis közvetlenebbül szóljon az olvasóhoz, az igazat, a tényeket mutassa be és neveljen, agitáljon.

Az akkor alakult Forum Könyvkiadó igazgatója és főszerkesztője is volt egyben. Elmondaná, hogy milyen meggondolásból hozták létre az új kiadót, és ennek létrejötte hogyan befolyásolta a jugoszláviai magyar szellemi életet?

Ismeretes, hogy mindjárt a felszabadulás után megalakult a Testvériség-Egység Könyvkiadó itt Újvidéken. Azonban néhány évi munkásság után leállt a könyvkiadással. Ennek oka sokrétű volt, de mindenekelőtt az, hogy annyira megteltek a raktárai eladatlan könyvekkel, sok olyan könyv jelent meg, ami nem talált olvasóra, úgyhogy megrendült az anyagi helyzete, jóllehet volt közületi támogatás. Szóval leállt a könyvkiadás, több éven át nem jelent meg egyetlen vajdasági magyar írónak a műve sem, ami lényegében politikai és kultúrpolitikai problémává, válsággá vált, amin mindenképpen segíteni kellett. Ezt fölmérték a közületek, testületek, különösen azok az értékes magyar vezető emberek itt a Vajdaságban, akik látták, hogy itt megoldást kell találni. Nos, ez a helyzet volt tulajdonképpen az elindítója a Forum könyvkiadásának. Egy új könyvkiadót kellett létrehozni, amely kiüríti az íróasztalfiókok mélyén

megbújtatott írásokat, kéziratokat, és lehetőséget teremt arra, hogy a vajdasági magyar irodalom kifejlődjék.

Név szerint ki tett legtöbbet azért, hogy létrejöjjön az új kiadó, és ezzel egyben az irodalmi élet fellendítéséért is?

Egészen biztosan a tragikus halált halt Nagy Jóskát kell megemlíteni, és mindenképpen Rehák Lászlót, Farkas Nándort, akik aztán Sótinak a jóindulatát, illetve a súlyát és a befolyását és approbációját, az igenlését is megszerezték. Mindenképpen ez volt az, ami hozzájárult a beindításhoz, és természetesen az akkor kialakult légkör is. A Forum Könyvkiadó 1956-ban látott munkához, és 1957-ben megjelentek az első könyvek is.

Hogy esett Önre a választás?

Ezt magam sem tudom bizonysággal megmondani. Volt ugyan némi kiadói tapasztalatom: a *7 Nap* külön vállalattá fejlődött, úgyhogy igazgatóskodtam is. A *7 Nap,* a *Pionírújság,* az *Új Falu* egy vállalat volt. Azt hiszem, mégis Rehák László volt az, aki rám szavazott, és engem emelt ki vagy csípett nyakon, hogy csináljam, végezzem ezt a feladatot. Szívesen csináltam, mert tényleg rendkívül érdekes volt, és azt hiszem, hogy valamennyi eredménnyel, mert nagyon rövid idő alatt tényleg kiürítettük az íróasztalfiókokat, amelyek, már említettem, teltek voltak olvasatlan kéziratokkal.

A következőkben, egész véletlenül, a magyar könyvbehozatal is a Forum Könyvkiadóhoz került, és az is az én feladatommá és munkakörömmé lett. Ebben tényleg a véletlen játszott közre. Ugyanis 1957-ben a budapesti Kultúrának az igazgatója leruccant Jugoszláviába, és elsősorban idejött Újvidékre. A Testvériség-Egység vállalatnál próbálkozott, azokat animálta arra, hogy próbáljanak behozni magyarországi könyveket, innen pedig kiszállítani az ottani jugoszláv nemzetiségeknek az ellátására cserealapon. Itt nem talált meghallgatásra, ezért továbbment Belgrádba.

A Forumhoz nem fordult?

A Forum éppen hogy alakulóban volt, éppen csak elindultunk. Utána Belgrádba folytatta útját Gerő, a Kultúra akkori igazgatója, és ott a Nolit kiadónál talált megértésre és partnerre. A Nolit (az egy neves, ismert belgrádi könyvkiadó volt, annak történelmi múltja is volt, legalább a nevének) főszerkesztője Danilo Grujić volt, nekem személyes barátom, aki hozzám fordult, hogy készítsek egy listát, hogy milyen könyveket

hozzanak be ők Magyarországról. Ezen aztán felbuzdultunk, hogy hát, az iskoláját neki, ez mindenképpen a mi feladatunk kéne, hogy legyen, és akkor a pártszervezet, a tartományi pártvezetőség súlyával, közvetítésével sikerült betörnünk ebbe a már kialakult szerződéses viszonyba, és még abban az esztendőben, szóval 1957-ben a Nolittal együtt fölmentem Budapestre. Nos, már a következő évben a Forum volt a közvetlen partnere a budapesti Kultúrának. Nagy és komoly feladatunk volt. Mindenekelőtt *A magyar helyesírás szabályai* című kiadványt hoztuk be pár ezer példányban az egységesítés miatt. Hisz a Tájékoztató Iroda hajszája óta egyetlen magyar könyv, magyarországi írónak vagy a világirodalomnak magyar fordításban megjelent műve nem léphetett be hazánkba. A kultúra tényleg senyvedt itt, mert végeredményben nem volt elegendő, hogy a Forum megjelentette a vajdasági magyar írók műveit és a jugoszláv nemzetek irodalmi alkotásait magyar nyelven. Ezután tényleg olyan ellátottság lett könyvben a Vajdaságban, sok ezer címszó százezres példányszámban érkezett, ami egyúttal anyagi alapot teremtett arra, hogy könyvesboltokat nyissunk Vajdaság-szerte. Továbbá lehetőséget adott arra, hogy a könyvkiadásnak műszaki alapot teremtsünk, szóval nyomdát, a lapnyomda mellé könyvnyomdát is létrehozzunk. A Forumnak a nyomdája, állítom, lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy most ennyire kiterebélyesedett a jugoszláviai magyar irodalom, a tényleg jelentős szintű magyar irodalom, és a fiataloknak a megjelenése, a fiatalok betörése, az mind ennek a folyamata volt. A Forum kiadó, a Forum nyomda, a Forum könyvkereskedések adta lehetőség nélkül az írók megjelentetése és megmutatkozásuk nélkül, no és később a Magyar Tanszék működése nélkül, azt hiszem, teljesen elképzelhetetlen lenne az elért eredmény.

1964-től 1973-ig a Magyar Szó diplomáciai szerkesztője volt. Ebben az időszakban, de már korábban is, meglehetősen sok érdekes utazást tett. Ezek közül melyiket tekinti a legjelentékenyebbnek?

Erre nagyon nehéz lenne gyorsan egyenes választ adni. Tény, hogy bejártam Európát, Athéntől vagy még délebbtől, a Peloponnészoszi-félszigettől egészen föl Trondheimig, a sarkkör alatti norvég városkáig. Majd valamennyi európai államban jártam. Voltam Törökországban, Iránban, Indiában, Mongóliában, végigfutottam Szibérián, egészen Habarovszkig, a Csendes-óceán közelébe, és átkerültem Japánba. A Közel-Keletre is beszagoltam, és tapostam a szaharai homokban is. Különleges élmény volt számomra, hogy Tito elvtársat mintegy tíz országban követhettem újságírói szvitjében. Élményekről kérdez? Az első különleges élményem Görögországban

volt, Tito elvtárs első ottjártakor, 1954-ben. Egy udvari fogadáson vettem részt, egy balkáni országban, amelyben a török világban kipusztult a középkori arisztokrácia, csakúgy, mint Szerbiában. Arisztokrácia vagy nemesség nélküli ország volt, az uralkodó pár kivételével. Frederika királyné Hohenzollern volt, és II. Vilmosnak az unokája. Egy minden hájjal megkent, erőszakos hölgy, őfelsége II. György király helyett viselte a nadrágot, és rendezte a fogadást. A királyi palota termében, egy magas balkonfülkében menüetteket cincogott egy zenekar, de az emlékezetembe rögződő látvány nyers volt. A ceremóniamester a győztes, a népi fölkelést elfojtó burzsoázia érkeztét jelezte cifra botjának ütéseivel. Amikor megnyitották a büfét, a megrakott asztalokat, akkor a tisztek a cifra uniformisban, és a frakkos urak átgázoltak a hölgyek sleppjein, hogy minél előbb odakerüljenek a terülj asztalokhoz, és mohón rágcsáltak. A mohó, fiatal, nyers uralkodó görög burzsoáziát láttam egy rakáson, ami sajátos élmény volt. Az ember ma szívesen gondol Papandreu plebejus országára, ha összehasonlítja azzal a Görögországgal. Később, a messzi északon érdekes volt találkozásom a lapp anyókával fönt Norvégiában, Trondheimban, aki a jugoszláv deportáltakat, újkori rabszolgákat, akiket oda hurcoltak a német fasiszták, átsegítette Svédországba. A megtestesült emberiességgel találkoztam, az egyszerű jó emberrel. Élmény volt számomra, hogy 68-ban ott voltam a Német Szövetségi Köztársaságban, amikor a német szociáldemokraták győztek a választáson, és Willy Brandt lett a kormányelnök, a kancellár, és a De Gaulle által elindított détente-ot, az enyhülési folyamatot Kelet és Nyugat között éppen ő váltotta azután többé-kevésbé valóra.

Elmondom még azt is, hogy Ausztriában, Bécsben jártam, amikor a szocialisták győztek, és Kreisky lett a kormányelnök. Szerencsém volt, hogy megválasztásának az éjszakáján találkozhattam vele, és én kaptam tőle az első interjút, amit a *Magyar Szó*nak adott. Ezt az interjút a Tanjug közvetítésével valamennyi jugoszláv lap közölte. Nos, az újságírónak is kellemes emléke, amikor egy politikusnak a győzelmi pillanatát közvetítheti.

Sokrétűen foglalkoztam a nemzeti kérdéssel, amit Svájcban is tanulmányoztam. Nagyon érdekes volt, hogy a kantonális rendszerű országban annyi esztendő után, évtizedes, sőt helyenként évszázados együttélés után még mindig vannak nemzeti érzékenységek, súrlódások. Ottjártamkor éppen felforrósodott a Jura-vidék kérdése, ahol a francia anyanyelvű lakosság külön akart válni, és félkantonná alakult. Mert Svájcban félkantonok is vannak, hogy a különleges nemzeti sajátosságok kifejezésre jussanak. De Svájcban mindenképpen azt tapasztaltam, hogy a svájci francia anyanyelvű a német anyanyelvűt érzi magához közelebbinek, és nem a franciaországi franciát. Ez fokozottan érezhető a svájci német anyanyelvűeknél.

■■■

Minderről természetesen írtam, a *Magyar Szó*ban beszámoltam ezekről a tanulmányutakról. Egyik utam Belgiumba vezetett, ahol a francia anyanyelvű vallonok és Flandria holland nyelvű lakossága él együtt immár 150 éve. Belgium 1830-ban alakult, Anglia ugyanis nem tűrt meg nagyhatalmat a szárazföldön magával szemben, és ez hozta létre Belgiumot. Ottjártamkor a nemzeti súrlódások éppen kiéleződtek. A korábbi vallon vezető réteg csatákat vesztett, mert a gazdagságát, hatalmát képező acélipar, a magaskohók, a széntermelés leáldozóban volt. Ugyanakkor nagy amerikai tőke özönlött a flamand országrészbe. Éppen a leáldozó, illetve az amott emelkedő gazdasági helyzet miatt kiéleződtek a nemzeti különbségek. Persze ezek hevessége nem volt olyan méretű, mint sok más országban, mert a hosszabb együttélés és a meglévő kultúrszint éreztette hatását. Itt tényleg a gazdasági adottságok mutatkoztak meg, tükröződtek a nemzeti ellentétekben. Ezeken az utakon tanultam meg való igazában értékelni azt, amit itt mi Jugoszláviában meg tudtunk valósítani a súlyos múlt, a sok tragikus ellentét után: a testvériséget-egységet. Most, hogy megint bizonyos feszültségek jelentkeznek, most kell emlékezni, és nem megfeledkezni azokról a kegyetlen tapasztalatokról, amit a szenvedélyek, a kizárólagosságok, a vallási, a nemzeti türelmetlenség vált ki. Feledhetetlen emlékképpen él bennem Genfben tett látogatásom, ahol egykor Kálvin János prédikált és uralkodott. A székesegyház sekrestyéjében mint merev holttestek hevertek a szentek szobrai, amelyeket kivetettek a templomból. Az orr nélküli, arc nélküli, kar nélküli márványszobrokat tényleg csak karvastagságú husángokkal tudta így megcsonkítani az egykori vallási türelmetlenség, a reformáció és az ellenreformáció korszaka. És ha az ember visszagondol még messzebb, a régi Rómára, ahol a Forumot, az ősi város központját csodálatos szépségű szobrok díszítették, amelyeket a vandálok, de nem csak a vándorló germán törzsek pusztították, de az akkor alakuló kereszténység vallási türelmetlensége is. Híres lovas szobrok vették körül a Jupiter-templomot, vagy 30 lovas szobor. Mindössze egy lovas szobor maradt csak meg a római korból, az is Julianus Apostatának, a „hitehagyott", a kereszténység ellen harcoló császárnak a szobra, aki járt errefelé, és a mi Duna-vidékünkön emelt castrumokban elmélkedett, filozófus-uralkodó volt. Az ő szobra maradt meg, mondhatni tévedésből, mert az utána hatalomra került kereszténység korában tévesen Constantinus császár szobrának tartották, aki 313-ban államvallássá emelte a kereszténységet.

Figyelmeztető személyes élményeket próbáltam megeleveníteni, hogy csakis türelemmel, megértéssel lehet egymás mellett és együtt élni, együtt építeni nálunk is, országszerte.

■■■

Most már nyugdíjban van, az utóbbi években írt egy-két cikket, de inkább újságolvasó, mint újságíró. Mit hiányol a mai újságokban, vagy ne mondjuk csak az újságokat, a mai tömegtájékoztatásban?

Mit mondhat az ember? Naggyá fejlődött a könyvkiadásunk, értékes, nagy tudású emberek csinálják, okos szerkesztők. Az egyetemen egy komoly magyar tudósgárda, tanárgárda működik. A lapoknál egy új, fiatal gárda van emelkedőben, úgy látom, tehetséges, és azt hiszem, tényleg ígéretes újságírók. Mit lehet még mondani? Azt hiszem, hogy az, amit az első gárda még 1944-ben elkezdett, csinálta a *Szabad Vajdaság*ot, majd a *7 Nap*ot, a többi lapot, a könyvkiadást, mindennek a gyümölcse most beért. Persze hiányosságok vannak, sőt van olyan észrevételem is, hogy bizonyos téren volt már jobb is, és azt kellene utolérni, mondjuk épp az újságírásban. Volt a *Magyar Szó*nak egy nagyszerű korszaka, amikor hát mondjuk… Például a kommentárok, a hírmagyarázatok, az értékelések, a mérlegelések néha nagyon sablonosak. De ez nemcsak a mi gyöngénk, a jugoszláv sajtónak is föl lehetne róni ilyen és hasonló észrevételeket. Valójában még mindig szorgalmasan olvasom a vajdasági sajtót, és a vajdasági könyvkiadást is kísérem könyvről könyvre, már amennyire az ízlésem azt be tudja fogadni, mert nem mindent tud befogadni.

Jelentős kultúrpolitikai szerepet töltött be. Most úgy félig komolyan, félig tréfásan megkérdezném, hogy lehet az, hogy sose akart író lenni, mikor olyan kevesen bírták ezt ki errefelé? Merthogy fordított, szépirodalmat is, azt tudom.

Valamennyit igen. Nos, mit mondjak? Mindenképpen vallom, hogy ha valaki valamit csinál, azt vagy nagyon jól kell csinálnia, vagy sehogy. Nem éreztem magamban elegendő képességet, elhivatottságot, hogy jelentősebb író váljék belőlem. Ez az önkritika tartósan megmaradt. Jóllehet, családi hagyomány, apám Jóskafi Gyula néven megjelentetett regényt is, és folytatásos regényt még a *Reggeli Újság*ban is. Írtam ugyan novellát, a *Híd*ban kifutott egy-egy írásom. A *Magyar Szó*ban megjelent egy folytatásos politikai regényem, amire – őszintén szólva – a százvalahanyadik flekk után ráuntam, és sietve befejeztem. Ellenben jó olvasó akarok maradni, hiszen temérdek gyönyörűséget kínál a világirodalom.

Szeli István (Zenta, 1921. szeptember 11.) irodalomtörténész, tanár, kritikus. Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–szerb szakán kezdte 1942-ben, de a háború miatt csak 1960-ban diplomázott az ELTE-n, és 1962-ben doktorált Újvidéken. 1979-ben a VTMA tagjává választották. 1945-től 1949-ig Zentán a gimnáziumban és Újvidéken az algimnáziumban meg a tanítóképzőben tanított. 1949-től 1956-ig a zentai gimnázium igazgatója, 1956-tól 1958-ig Zentai járási tanfelügyelő. Diplomázása után 1962-ig Újvidéken a Tartományi Pedagógiai Intézet tanácsosa, majd 1983. évi nyugdíjba vonulásáig az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tanára. Az 1969-ben alakult Hungarológiai Intézet alapító igazgatója volt 1979-ig.

Munkái: *Bevezetés az irodalomelméletbe* (1955); *Majtényi Zentán* (1962); *Hajnóczy és a délszlávok* (1965); *Utak egymás felé* (1969); *Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom* (1974); *Történő történelem* (1981); *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában* (1983); *Nyelvhasználatunk etikája* (1985); *Székács József és műve* (1986); *Az erózió ellen* (1986); *Így hozta a történelem* (1988); *Hosszú útnak pora* (1991); *A peremkultúra élettana* (1993); *Egy tudományos világkép gyökerei* (1996); *Nyelvünk, kultúránk, nyelvi kultúránk* (1997); *Emlékezések könyve* (2001), *Tájkép- és portrévázlatok Zenta honlapjára* (2009).

Az interjú 1987–1988-ban készült Újvidéken. Rövidített változata megjelent a *Létünk* 1987. évi 3–4., 5. és 6. számában, majd önálló kiadványként (*Így hozta a történelem*. Újvidék, 1988, Forum Könyvkiadó).

■■■

A feladat választja az embert – így összegezhetném Szeli István életútjának tapasztalatait. Személyes érdeme az volt – mint az interjú végén maga is megfogalmazza –, hogy nem menekült a feladat elől. Azt is hozzáteszi, hogy ezzel sok energiát elfecsérelt, de nem lehetünk ebben olyan biztosak. Nem ismertem embert, aki nálánál jobban tudatában lett volna a kisebbségi értelmiségi lét lehetőségeinek és korlátainak. A tőle telhető legnagyobb mértékben élt a lehetőségekkel, de időnként keményen megtapasztalta a korlátokat. Azt hiszem, kellő súllyal tartotta szem előtt azt a bölcsességet, hogy a megalázott ember számára a legfontosabb a türelem. Márpedig erre a türelemre sokszor szüksége volt az életében.

Jómódú polgári családban született, városi környezetben, szülei kapcsolatban álltak az értelmiségi életformával, de a harmincas évek során lecsúsztak a társadalmi ranglétrán. Valóban el lehet mondani róluk, hogy nemzeti és osztályszempontból egyaránt sújtották őket a körülmények. Egyrészt a nagy gazdasági válság idején elszegényedtek, másrészt apját „hiányos szerb nyelvtudása" miatt elbocsátották községi hivatalnoki állásából, így neki szakmát kellett tanulnia. Az is nehezítette továbbtanulását, hogy akkoriban szüntették meg Zentán a főgimnáziumot. Csak egy kedvező ösztöndíj-lehetőség révén tudott a szabadkai főgimnáziumban tovább tanulni, és tisztességgel is élt a lehetőséggel. Bizonyára jót is tett neki a Szabadkára való kimozdulás, mert ott került kapcsolatba azokkal az emberekkel, akiknek az ismeretsége később jelentősen befolyásolta pályájának alakulását. Későbbi tanulmányai se folyhattak zökkenőmentesen. Még 1942-ben beiratkozott Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar–szerb szakára, de csak 1960-ban diplomázott, mert közben megjárt egy háborút, amelynek során végigvergődött fél Európán.

A politikai fordulatok során sose ragadtatta el magát, nem esett túlzásokba. Voltak, akik ezt felrótták neki, túlságosan óvatosnak bélyegezték. Az események későbbi alakulása, és még inkább az ő szilárd erkölcsi következetessége azonban azt tanúsítja, hogy ez a magatartása inkább abból fakadt, hogy távolabbról, bizonyára magasabbról is szemlélte a dolgokat.

Az azonban, hogy vállalta a sors által elébe helyezett feladatokat, nem jelenti, hogy hagyta volna magát sodortatni az árral. Magam is meglepődtem annak idején, amikor arról beszélt, hogy a háború végén Zentára visszatérve hogyan „vetődött el" a *Magyar Szó*hoz, majd néhány hét után hogyan hagyta ott. Írt néhány, az

elvárásoknak megfelelni kívánó, lelkesítőnek szánt cikket, amelyekben például ilyen mondatok is voltak: „Egy érdekes újdonságot is meghonosítottak: az órák után ötperces beszédet vagy politikai beszámolót tartanak a sorsolás útján kijelölt hallgatók." Vagy: „Minden osztályban hetenként két-három önkritika hangzik el, mely igen helyes és hatásos nevelési eszköznek mutatkozott."[86] De gyorsan felismerte, hogy ez nem az ő világa. Volt ereje és bátorsága ebből a zsákutcából kilépni, és az a gondolat sem állt tőle távol, hogy Zentán beiratkozik a tanítótanfolyamra. Nem tanulónak vették fel, hanem tanárnak.

Mi határozta meg, hogy egész életében a magyar irodalom tanára legyen? A körülmények. Mint ahogy a tanítóképző tanfolyamnak rögtön a tanárává tették meg, úgy lett a káderínséges időkben, már 1945 októberében, a zentai gimnázium tanára, majd egy Újvidékről érkezett rendelettel, a megkérdezése nélkül, 1949 őszétől az igazgatója. Közben Újvidéken elvégezte a Pedagógiai Főiskolát, és tanulás közben három újvidéki iskolában is tanított.

A sorsát befolyásoló következő személyes döntése az volt, amint azt az interjúban szemléletesen elmondja, amikor egy mondvacsinált botrány kapcsán felmentették igazgatói állásából, és közölték vele, hogy Zentáról áthelyezik Szabadkára, a tanítóképzőbe, mintegy kiszakítva környezetéből, elbizonytalanítva. (Az embereknek ez az ide-oda mozgatása a kádergazdálkodásra hivatkozva, de sokszor valójában függőségük növelése érdekében, kedvenc műfaja minden totalitárius rezsimnek.) Miután ezt visszautasította, visszahelyezték az igazgatói állásba, és ott is maradt 1956-ig, a magyar és a szerb gimnázium összevonásáig. Akkor a Zentai járás tanfelügyelője lett, de csak másfél évig maradt ezen a poszton, mert Újvidékről újabb utasítás érkezett: Zora Krdžalić tartományi tanügyi megbízott 1957 végén közölte vele, hogy megkapta az ösztöndíjat Budapestre, félbemaradt egyetemi tanulmányainak befejezésére. Ekkor már megszületett a politikai döntés a magyar tanszék megalakításáról, de munkáját többek között kádergondok miatt nem lehetett beindítani. Felküldték tehát Budapestre, majd hazatértével rögtön doktorált is a Sinkó Ervin által számára kijelölt témából. 1962-ben nevezték ki a magyar tanszékre előadó tanárnak, és ettől kezdve élete ehhez az intézményhez, illetve a tőle hol különválasztott, hol vele ismét egyesített Hungarológiai Intézethez kapcsolódik.

[86] Szeli István: Hogyan nevelődik az új tanító-nemzedék. *Magyar Szó,* 1945. október 18.

■■■

Szeli István gyakran elhárította a magyar tanszék megalapozásával kapcsolatos érdemeinek méltatásait mondván, hogy ő a kezdeteknél nem volt jelen, akkoriban Budapesten egyetemi tanulmányainak befejezésével foglalkozott. Tudjuk viszont, hogy már 1954-ben részt vett a tanszék megalakításával kapcsolatos előkészületekben. Másrészt elég csak a Sinkó Ervinnel folytatott levelezését áttekinteni ahhoz, hogy lássuk, mennyire sokrétű és terebélyes volt ezzel kapcsolatos tevékenysége, az egészen gyakorlati, szervezési természetűeket is beleértve.

1964. július 15-én írja: „Mellékelten megküldöm a Bori Imre előléptetése ügyében írt referátumot, s kérem – ha megfelelőnek találja –, hogy szíveskedjék aláírva visszaküldeni…" Majd 1964. október 5-én: „Mellékelten megküldöm a Juhász Gézáról írt referátumot. Kérem, hogy legyen szíves aláírva megküldeni címemre, esetleg jelezni a javítandókat, hogy minél előbb benyújthassam a titkárságon […] Borit az igazgatóság megválasztotta docensnek, noha tettek rá bizonyos megjegyzéseket. Ágoston is benyújtotta kérvényét a doktorálásra…" És 1965. február 2-án: „Az a szerencse ért bennünket, hogy a Forum kiadó meg fogja jelentetni a disszertációkat, mégpedig Boriét, Juhászét, Mirnicsét és az enyémet […] Ahhoz azonban, hogy a Tudományos Alap hozzájáruljon a kiadáshoz, írásbeli vélemény, ill. ajánlat kell, lehetőleg azoknak az ajánlása, akik ezeket a munkákat az egyetemen elbírálták. Ezért most arra kérném Sinkó elvtársat, hogy szíveskedjék ezt az írásbeli véleményezést megírni, illetve aláírni. Voltam ugyanis olyan bátor, hogy kikértem a titkárságról Bori és a magam munkájáról szóló referátumot, s ezek alapján elkészítettem a recenziót. […] Tekintve hogy Juhász disszertációját is ajánlani kell, a munka elolvasása után erről is készítettem egy recenziót, de a Forumban az elvtársaknak az a véleménye, hogy nem lesz helyes, ha mi, az autorok ajánljuk egymás műveit kiadásra. Ezért az a merész kérésünk, hogy erre is felkérjük Sinkó elvtársat. Farkasék ezt is felviszik abban a reményben, hogy Sinkó elvtárs nem fogja megtagadni kérésünket. […] December közepén jelentkezett Gergely Gergely, az új lektor, akit Kovács Kálmán helyébe küldtek. Bevezettem a dékánhoz, majd az egyetem főtitkárához, Rotbart Vladóhoz, s azzal bocsátottak el, hogy hamarosan lakást biztosítanak a számára. […] Mondanom sem kell, a lakást még a mai napig sem biztosították számára, én pedig megírtam neki, hogy addig ne is jöjjön, míg nem értesítem, hogy beköltözhet. Eljártam az egyetem

lakásbizottságánál, a titkárnál, dékánnál, rektornál, és mindeddig eredmény nélkül. Most Farkas közbenjárására Kelemen Mátyáshoz megyek, a Végrehajtó Tanács alelnökéhez, hogy segítsen a kérdés megoldásában. Ha ő nem segíthet, akkor talán erre az évre le kellene mondanunk a magyarországi lektorról…" 1965. május 27-én pedig: „Kérem, szíveskedjék lehetőleg rögtön válaszolni arra, hogy milyen kitüntetései vannak, és kitől, mi az ukáz száma és dátuma. […] Mindezt a »legteljesebb titoktartás mellett« nekünk kell majd benyújtanunk az illetékesekhez egy kitüntetés ügyében. […] A kért adatokat várva kellemes pihenést kívánok, és melegen köszöntöm mindkettőjüket."

Meg is jegyzi B. Szabó György egyik ugyancsak Sinkó Ervinnek írt, 1962. február 16-án keltezett levelében: „Még egy-két szó Szeli Pistáról. Csont-bőr szegény, hétrét görnyedve jár-kel, mert valami lumbágó kínozza – nagyon ráférne a pihenés, kikapcsolódás. Lehetővé kellene tenni, ha a választását lebonyolítják, hogy néhány hónapra elküldjük külföldre, világot látni, nem dolgozni. Inkább elviseljük még néhány hónapig a hiányát, mint hogy később mind gyakrabban és huzamosabb időre nélkülözzük. Drága, értékes ember, ritka becsületes és okos tanárember, akinek egész életén keresztül – »a tanárság« életeszménye, életcélja volt. Ezt a kérdést is visszaérkezése után beszélhetnénk meg, de felvetem, mert komoly problémának érzem az embereinkkel való törődést éppen a Tanszék jövője szempontjából."

Csakhamar elkezdődtek az előkészületek a Hungarológiai Intézet megalapítására is. 1967-ben beválasztották abba az öttagú bizottságba, amely a Hungarológiai Intézet megalakítására vonatkozó kezdeményezést volt hivatott előkészíteni. Ennek alapján 1968 júniusában a Bölcsészettudományi Kar határozatot hozott a Hungarológiai Intézet megalapításáról, és őt nevezte ki ügyvezető igazgatónak, 1969 februárjában, a munka megkezdésekor pedig igazgatónak is. Nagy kudarcként élte meg az intézetnek a tanszékkel való 1976. évi összevonását, és csakhamar vissza is vonult az „integrált" képződmény igazgatói posztjáról.

De még várt rá egy újabb nagy kihívás, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia megalakításával kapcsolatos feladatok sokasága. A VTMA megalakulása után, 1979 decemberében az elsők között választották meg levelező, majd 1985-ben rendes tagjának is.

Kimondott irodalomtanári, irodalomtörténészi pálya, mondhatnánk, de Szelit korántsem a szűkebb értelemben vett irodalom

érdekelte. Mint egy interjúban megfogalmazta: „Életem meghatározó élményalapja a népek-nyelvek-kultúrák létezése az azonos térben."[87] Tehát alapvetően az, hogyan élhet több nemzet egy területen, egymással folyamatos kapcsolatban, s az irodalomra e nemzeti lét megnyilvánulásának egyik aspektusaként tekintett. De korántsem csak irodalmat látott a nemzeti létben. Sokszor elhangzott az a kifogás, nem is alaptalanul, esetenként vád formájában is, hogy a vajdasági magyarság szellemi életének beszűküléséhez nagymértékben hozzájárult az irodalomközpontúság, és éppen Szeli volt az, aki folyamatosan figyelmeztetett erre a veszélyre. Még 1977-ben kezdeményezte egy nemzetiségkutató intézet megalapítását,[88] természetesen eredménytelenül. Az akkori politika a nemzeti létet a kultúra, azon belül is a nyelvhez kötődő kultúra területére igyekezett korlátozni, a társadalmi szerkezet többi (demográfiai, gazdasági, politikai) elemét pedig az integráció, időszakonként az asszimiláció eszközeként igyekezett működtetni.

Ugyancsak Szeli volt az, aki a nyelvvel kapcsolatban is folyamatosan hangoztatta, hogy a nyelv nem csak az értekezésre szolgál, illetve, ahogy Tacitust idézve mondja, „instrumentum regni", a hatalomgyakorlás eszköze, amely felfogás erőszakolása „az államnyelv meghaladott pozícióit csempészte vissza a nyelvtudatba és használatába, igaz, a »hivatalos nyelv« vagy a »demokrácia nyelve«, sőt a »szocializmus nyelve« eufemisztikus formájában" és a nemzetiségek esetében oda vezetett, hogy a nyelvhasználat „a legalacsonyabb szinteken realizált politikai ideológia mindennapi prédájává lett, a helyi közösségek döntéseinek és intézkedéseinek a martalékává."[89] Holott – vallja Kosztolányit idézve – „a nyelv: lélek. Tehát: képzelet, emlékezés, ismeret, értelem, tudat, gondolkodás, akarat, átélés, érzelem, indulat, tudás, tapasztalat, érzékelés, hangulat és még sok egyéb rendszere. Következőleg: aki a nyelvet szabályozza, az az integrális embert szabályozza. A nehezen változó, beidegzett rendszert idomítja az állam sokszor változó normái, érdekei, követelményei

[87] Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal. *Magyar Tudomány,* 1991. 4. sz. 461.

[88] A nemzeti egyenrangúságnak a társadalom alapjaiból kell fakadnia. *Magyar Szó. Kommunista,* 1977. június 19. 3. [Elhangzott a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó értekezleten, Zrenjanin (Nagybecskerek), 1977. május 16–17.]

[89] Szeli István: Nyelvtudat és nyelvhasználat (1.). *Magyar Szó,* 1989. szeptember 16. 14.

szerint. Eleve adott ellentmondás ez, amivel a soknyelvű és soknemzetiségű közösség jogalkotásában messzemenően számolni kell."[90] Mégis úgy gondolja, hogy a nyelv nem magántulajdon, nem önálló és önelvű rendszer, hanem többek között annak a funkcionális társadalmi tevékenységnek az eszköze, amely a kölcsönös társadalmi érintkezés lebonyolítására való, és mivel egy közösség tulajdona, használatának etikai szempontjai is vannak.[91]

E bonyolult áttétel útján jutott el Szeli ahhoz a ki nem mondott következtetéshez, hogy létezik olyan közösség, amelyet egyebek között a nyelv köt össze a maga strukturális mivoltában, és e közösség tagjait egymáshoz erkölcsi kötelmek fűzik, többek között az olyan közösségi javak iránti viszonyulás kérdésében, mint a nyelv. E kérdést azonban nem lehet külső, hatalmi-politikai eszközökkel szabályozni a közösséget alkotó egyének szellemi integritásának csorbítása nélkül. Az érvelést továbbgondolva eljutunk a ki nem mondott végkövetkeztetésig: az emberi személyiség kiteljesedésének szempontjából a nemzet közösségalkotó elve felsőbbrendű az államrezon felett. Az államot a törvény, a nemzetet az erkölcs, a belső törvény tarthatja egybe.

Szeli tehát irodalomtanár és irodalomtörténész létére nagyon is tudatában volt annak, hogy a nemzet kérdésének tanulmányozásában csak akkor juthatunk előre, ha a társadalmi szerkezet egészében zajló integrációs és dezintegrációs folyamatok totalitásában szemléljük. Ha tehát nem hatalmi-politikai instrumentumként tekintünk rá, hanem olyan tényezőként, amely – történelmi perspektívából nézve – maga is eredendően határozza meg a hatalmi-politikai viszonyokat. Ezért tekintette beszűkülésnek a strukturalista irodalomszemléletnek a tanszéken egy időben burjánzásnak indult változatát, és tartotta fontosnak kiemelni még a Mladen Leskovac halála alkalmából írt nekrológban[92] is Leskovac álláspontját, amelyet az még 1959-ben így fogalmazott meg: „A tanszékre nem kevésbé van szükségük a szerbeknek és a horvátoknak, mint a magyaroknak, elsősorban a tudományos munka mind nagyobb követelményei és mind szerteágazóbb szükségletei folytán. […] Bizonyos, hogy a szerb–magyar, a horvát–magyar, tehát a délszláv–magyar viszonyok a múltban olyannyira

[90] Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal. *Magyar Tudomány,* 1991. 4. sz. 469.

[91] Szeli István: *Nyelvhasználatunk etikája.* Újvidék, 1985, Forum Könyvkiadó, 7–9.

[92] Szeli István: A szellemi fölény titka. *Magyar Szó,* 1990. december 29. 11.

szövevényesek, gyakran olyan nagy jelentőségűek és sorsdöntőek voltak, hogy lehetetlen ignorálnunk őket, s ostobaság volna nem venni róluk tudomást; mindez azonban annyira felderítetlen vagy olyannyira sémákba van kényszerítve az egyik, a másik, esetleg egy harmadik fél legtöbbször tendenciózus és pillanatnyi szükségleteinek megfelelően, hogy ezeknek objektív vizsgálata elsősorban a történelem, de talán még inkább az irodalomtörténet számára alapvetően szükséges. Emiatt az újonnan alapított magyar tanszék egész Jugoszlávia szolgálatát kell hogy vállalja, s nem csupán egy pillanat érdekeit kell hogy kielégítse."

Ugyanakkor folyton szembesülnie kellett azzal, hogy azon a terepen, amelyen feladatait végeznie kellett, nem ez a szemlélet volt a domináns, hanem a pragmatikus hatalmi érdek. És azt sem gondolta, hogy ez másként lett volna életművének, a magyar tanszéknek, majd a Hungarológiai Intézetnek az esetében: „Sejtésem szerint a tanszéki oktatás eléggé váratlan és nem kellően előkészített beindításának hátterében megint csak politikai motívumok húzódtak meg: egyrészről a sztálinista kultúramodell elutasítása, másrészről pedig a magyar szellemi-kulturális-tudományos élettől való leválasztásunk."[93]

Ezek voltak tehát az adottságok és a lehetőségek. Amikor 1989-ben Bethlen Gábor-díjjal tüntették ki, az átadás alkalmával Hornyik Miklós méltatta munkásságát idézve a fejedelem tanácsurának, Bethlen János erdélyi kancellárnak a szavait, amelyekkel Szeli István munkásságát és életművét jellemezni lehet: „Mi is tudtuk volna, mit kellene tennünk, de cselekedtük azt, a mi lehetséges volt."[94]

Azt hiszem, az idő múlása, a történelmi távlat növekedése és a megélt korról való tudásunk bővülése során szemlélődők is arra a megállapításra jutnak majd, hogy Szeli István a legtöbbet tette abból, ami lehetséges. Sorsának megpróbáltatásait hallgatva néha azt gondoltam, egyes helyzetekben talán mást is szeretett volna tenni, de nem tehetett. Számára a belső erkölcsi korlátok képezték a sorsát meghatározó társadalmi kapcsolati hálót.

[93] Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal. *Magyar Tudomány,* 1991. 4. sz. 463.

[94] (bn): Európai szemhatárú magyar kultúra Jugoszláviában. A magyar művelődési élet nagyszámú képviselője jelenlétében adták át a Bethlen Gábor-díjat. *Magyar Szó,* 1989. október 4. 19.

■■■

A gyermekkor

Beszélgessünk először az ősökről. Az emberek többsége kialakít egyfajta családi mitológiát, és elődeinek a gondolkodásmódja, életvitele is befolyásolja, amikor elsajátít egy magatartásformát. Önnél mekkora szerepe volt az ilyen „családi mitológiának"?

Családi mitológia nálunk ki sem alakulhatott, mert a Szeli család felmenőit csak harmadíziglen ismertem, öregapámmal bezárólag. Ennek az egyik oka az, hogy apám már korosodó ember volt, ötvenéves, amikor születtem, és mire felnőttem, már meghalt, az ősökről pedig inkább érett fejjel szokás érdeklődni a szülőknél, gyerek ilyesmivel nem sokat törődik. Apám néha emlegette, hogy az ő gyermekkorában (1872-ben született, tehát mondjuk, 1882–85 felé) nemegyszer jártak Brassóban a dédapámmal, rendszerint szüret idején, mert ott volt szőleje. Ebből következik, hogy a családnak ez az ága valahonnan Brassóból jött. Éppen itt van nálam Szemlér Ferencnek *A mirigy esztendeje* című regénye, amelyben Szeli Józsefről, egy brassai prédikátorról ír, akinek Erdélyben több imádságos- és prédikációskönyve is megjelent, és akinek a nevével aztán találkoztam például Bod Péter *Magyar Athenas*ában is, amely 1766-ban jelent meg, az első magyar nyelvű irodalomtörténeti vagy inkább írói lexikon volt.

Van még egy emlékem a Szeli névvel kapcsolatban. Egészen 1945-ig nem tudtam kideríteni, hogy a nevünk honnan származik. Amikor a háború befejeztével hazafelé tartottam európai „csavargásaimból", Lengyelországból, akkor Galánta környékén láttam a vonatablakból Alsószeli, Felsőszeli községeket. Szemlér könyvéből is az következik, hogy onnan rajzott ki a család valahova Erdélybe, bizonyára a vallási üldöztetés, intolerancia miatt, és ismét ki tudja, miért és hogyan, öregapám, Szeli Antal már itt született és élt Zentán. Őt sem ismertem, mert már 1901-ben meghalt, húsz évvel születésem előtt, csak annyit tudok róla, hogy tanító volt, s eléggé bohém természetű ember lehetett, a történész Dudások egyike, az István rigmusokba foglalta az életét meg a kalandjait, nemrég kaptam meg a zentai levéltárból ennek másolatát. Ez a Szeli Antal tanítóember volt, de nem iskolában dolgozott, hanem mint mondják, gyönge egészségi állapota miatt óvodába helyezték. Alighanem ő volt a k. u. k. egyetlen óvó bácsija, én legalábbis nem tudok másikról messze földön.

Ez az apai ág. Az anyai is elég érdekes, mert anyai nagyapám, Lösch Ferenc szűcsmester francia telepesek ivadéka Kikinda környékéről, ott

aztán a család német környezetben elnémetesedett. Amikor segéd korában átjött Zentára, ott meg elmagyarosodott, elvette Pálinkás Magdolnát, és ebből a házasságból született az anyám.

Mind nagy kort értek meg. Anyám, akit most januárban temettem el, kilencvenkét éves volt, öregapám is. Anyai nagyanyámnak az anyja, akire még emlékszem, azt hiszem, négy- vagy ötéves voltam, amikor meghalt, ő meg kilencvennégy évet élt, öregkorában is szemüveg nélkül kötötte nekünk a harisnyákat. Tőle még érdekes történeteket hallottam arról, hogy például 1848-ban, a „nagy szaladáskor" hogy mentek át Szegedre.

Ennyit tudok az őseimről mondani. Anyám huszonnégy évvel volt fiatalabb, mint apám, ott éltünk anyai nagyapám kényelmes, hatszobás sarokházában, azt mondhatnám, egészen a 30-as évek elejéig kispolgári jómódban. Apám adótisztviselő volt a városházán. Aztán a 30-as évek elején jött a gazdasági válság, meg azután az ő (azt hiszem, nagyapámtól örökölt) eléggé bohém természete nagy adósságokba keverte, elúszott a szőleje, a földje meg egy kacsalábon forgó kis „kastélya", amit a Mákosban épített. Gazdálkodni soha nem tudott, de volt parádés kocsija meg két szürkéje, ez mind odalett. Még öregapám háza is, és mindennek a tetejében az államnyelv fogyatékos ismerete miatt kitették az állásából.

A harmincas évek közepén történt ez, amikor a bátyámmal együtt elvégeztük Zentán az algimnáziumot, és feljebb kellett volna lépnünk a főgimnáziumba. Ez nemcsak azért volt lehetetlen, mert 1929-ben, Sándor király diktatúrája idején eltörölték a zentai főgimnáziumot, lefokozták négyosztályos algimnáziummá, hanem azért is, mert ilyen anyagi helyzetbe kerültünk. Valamiből aztán csak meg kellett élni, és így szegődtünk el a bátyámmal együtt kereskedőinasnak. Ő egy fűszer- és csemegeüzletbe, én pedig egy vaskereskedésbe. Három esztendeig voltam ott.

Milyen neveltetést kapott? Szigorúak voltak a szülei?

Nem. Talán egy kissé baj is volt, hogy túlságosan engedékenyek voltak. Anyám, amennyire csak tudott, gondoskodott rólunk, és mindennel ellátott bennünket.

Ő nem volt állásban?

Nem. Persze 1918-ban, miután a férfi tisztviselők bevonultak, őt is felrendelték a városházára egy kis irodai munkára, de egyébként nem volt soha állásban. Volt egy nagynéném, aki Kassán élt elég jómódban, oda minden esztendőben fölvitt bennünket nyaralni, ott is éltek rokonok.

Egészen addig, amíg be nem következett ez a bizonyos krízis, viszonylag jól éltünk. Aztán jöttek a hányattatások, a viszontagságok, amiből jócskán kijutott nekem is egészen felnőttkoromig.

A pályaválasztásról a szülők döntöttek?

Igen, abban a szülőknek volt szavuk. A már említett anyai nagynéném egy bérházzal, két üzlettel rendelkező kereskedőnél volt férjnél, és mivel gyerekük nem volt, úgy gondolták, hogy majd mi kitanuljuk a szakmát, és idővel átvesszük az üzletet. Volt egy nagykereskedése és egy kiskereskedése is, mégpedig éppen olyan megosztásban, hogy vasáru, illetve fűszer- és csemegeáru, úgyhogy bennünket erre készítettek elő. Csak hát sok minden megváltozott. Bátyám a háború előtt, 1938-ban föl is ment hozzájuk, de csakhamar neki is vissza kellett térnie katonai szolgálatra, és amikor leszolgálta, akkor ott is megváltoztak a viszonyok, úgyhogy azután végleg elszakadtunk ettől a tervtől. Másrészt pedig én 1938-ban egy szerencsés véletlen folytán tovább tanulhattam. Az inaskodással eltöltött három esztendő volt a nagy elhatározások ideje, és bármennyire is sajnálom azt a három esztendőt, ami kiesett a tanulmányaim, az iskoláztatásom fonalából, mégsem tartom hiábavalónak, mert ekkor kerültem közel vagy legalábbis közelebb ahhoz a világhoz, amit addig nem nagyon ismertem. Az a vaskereskedés, amelyben inaskodtam, eléggé különleges bolt volt. Mert volt ugyan Zentán négy vaskereskedés, de mindegyikben finom portékát árultak, kerékpárt, rádiót, zománcos edényt meg viharlámpát, a Polacsek Jakab-féle vaskereskedés viszont nehézportékát: kocsitengelyt, ráfvasat, szöget, drótot, öntöttvasat. Elég nagy – ahogy akkor mondtuk – kuncsaftkörünk volt, még a csókai uradalom is tőlünk szerezte be a nagy, uradalmi kocsiparkjához és állatállományához a vasárut. Az inasnak volt a tiszte és feladata, hogy ezt házhoz szállítsa. Nem tudom, hogy inasidőm alatt hány száz mázsa vasat hordtam szét a helyi kovácsokhoz, lakatosokhoz, bádogosokhoz, de megtörtént az is, hogy gyalog vagy kerékpáron vittem Csókára, az uradalmi intézőnek a megrendelésére, és olyankor néha megálltam a Léderer-kastély parkjában levő teniszpálya drótkerítésénél, néztem a porcelánnadrágos, ügyetlenkedő fiatalok teniszezését, és persze még eszembe se juthatott olyasmi, hogy ezeknek alig tíz év múlva majd tanára leszek a zentai gimnáziumban. Pedig így történt.

Hadd mondjam még azt is el, hogy elég szoros kapcsolatba kerültem a mesteremberekkel, az iparosokkal, a mesterlegényekkel, és ezeknek a révén kerültem el Zentán a Malom utcai kis szakszervezeti házacskába, ahol aztán az ottani nagyon szegényes könyvtár egész másféle könyveket

kínált, mint amiket én korábban az úri kaszinóból apám révén megismertem. Szegényes volt az a könyvtár, de néhány Eugen Prager-kiadvány is akadt, azután Makszim Gorkij, Jack London könyvei, Szejfullinának a *Három pár selyemharisnyá*ja. A java része mégiscsak rongyosra olvasott Jókai, Mikszáth meg ilyesmi volt, de nagyon érdekes, hogy a 37-ben megjelent magyar népi irodalom, Féja Gézának a *Viharsarok*ja vagy Kovács Imrének a *Néma forradalom*ja már abban az évben ott volt a szakszervezet könyvtárában. Ott kerültek a kezembe első ízben olyan könyvek, amelyekről azelőtt nem is tudtam. Egy egész más atmoszférát ismertem meg, mint amit addigi kispolgári életemben tapasztaltam.

Abban az időben elég jól rajzolgattam (később a gimnáziumban én voltam az osztály legjobb rajzolója, de aztán a „művészeti" tevékenységemnek ezt az ágát teljesen elhanyagoltam); ott látták, tudták ezt, és rögtön meg is rajzoltatták velem Gorkijnak a portréját színes krétával, és odarajzszegelték az olvasószoba falára. Ennyi volt a hozzájárulásom, hogy úgy mondjam, a munkásmozgalomhoz. Persze nem is ez volt a lényeg, hanem az, hogy mindez tágította a szemhatáromat, kiszélesítette körülöttem a látókört, és ennek később határozott, szinte meghatározóan fontos következményei, nyomai lesznek majd felsős gimnazista koromban és az egyetemi évek alatt.

A szabadkai diákévek

Milyen szerencsés körülmény játszott közre abban, hogy tovább tanulhatott?

Abban az időben megindult egy magyar diákmentő mozgalom. Most már nem tudom pontosan annak a politikai hátterét, hogy melyik párt szervezte, a lényeg az, hogy majdnem ingyenes ellátást kaphattunk Szabadkán a Szent Gellért-kollégiumban. Ezzel a lehetőséggel élve 1938 szeptemberében beiratkoztam a szabadkai főgimnáziumba, az utolsó pillanatban, mert ha három nappal előbb születek, akkor már nem iratkozhattam volna be. A régi jugoszláv törvények szerint ugyanis maximálisan három esztendő lehetett a tolerálható korkülönbség a gimnázium rendes tanulói között az osztályban.

A szabadkai gimnázium magyar tagozatán tanultam, de csak a magyar nyelvet és irodalmat, valamint a hittant tanultuk magyarul Gajdos páternál. Egy esztendőben, azt hiszem, hetedikben, véletlenül még a fizikát is magyarul tanultuk, mert akkor helyeztek oda egy fiatal magyar fizikatanárt, Kovács Sztrikó Zoltánt. A többit természetesen szerbhorvát

nyelven és szerbhorvát tankönyvekből, de annak ellenére, hogy az oktatás nyolcvan százaléka szerbhorvát nyelven folyt, mondhatom, hogy nem tudtunk jobban szerbül, mint azok a gyerekek, akik ma a középiskolát magyarul végzik, és amellett persze szerbül is tanultak. Nem tudtunk, mert amit biológiából vagy például hatodikban csillagászatból tanultunk, azt bemagoltuk, anélkül hogy értettük volna. És persze a tanáraink se tudtak a mi nyelvünkön érintkezni velünk, nem tudtak megmagyarázni egyes fogalmakat. Így mi fel tudtuk ugyan mondani a leckét, de hogy mit mondtunk, azt már nem értettük. A magyar nyelvet ötödikben és a hatodik osztály elején dr. Petényi Gyula tanította, akiről mint emberről és mint tanárról is szép emlékek maradtak mindannyiunkban. Iskolaszerte ismert volt szabadgondolkodásáról, azt mondták, hogy szabadkőműves volt. Előadásai egyáltalán nem voltak precízen kimért és pedánsan a tanmenethez igazított órák. Olvastatott velünk, és beszélgettünk a témáról. Észrevétlenül megfigyeltette velünk az alakrajzot, az előadást, a stílust, a jellemzést, egyszóval nem volt az a módszertanilag agyonfaragott óra, ami az embert kissé vissza is riasztja, de kedvet adott az olvasáshoz, és ez volt a leglényegesebb. Én mindig a legjobb dolgozatokat írtam nála. Sajnos Petényi hatodikos koromban meghalt, és aztán más vette kezébe a magyartanítás ügyét, akiről már nem tudok ilyen sok szépet elmondani, mert szó szerint kellett a könyvét bemagolni, és ha az ember nem pontosan úgy mondta, ahogy ő azt kijelölte, aláhúzatta velünk a könyvében („ezt a félmondatot kihagyjátok, oda a sor közé írjátok be még ezt a jelzőt"), akkor leültette, mondván: „Fiam, te jobban akarsz magyarul tudni, mint én?" És mindjárt ott volt az egyes az osztálynaplóban.

Egy másik tanáromról is hadd szóljak. Cellik István latintanárom is nagyon élénken él emlékezetemben. Mi korábban hozzászoktunk ahhoz, hogy a latin azonos volt az ablativus absolutusszal meg a negyedik deklináció kivételével, azokat úgy kellett fújni, mint a verset, de a latin szellemről, műveltségről, irodalomról, kultúráról fogalmunk sem volt. Cellik István alig öt éve tanított, amikor hozzánk került, fiatal ember volt. Az ovidiusi, horatiusi világszemléletről, világlátásról beszélt nekünk, arról az ókorról, amit addig nem is ismertünk, hiába tudtuk az ante, apud, ad, adversumot, hiányzott az irodalmi műveltség, amit tőle kaptunk meg, és ezért lehettünk neki hálásak. Sajnos ő is korán meghalt. Még nála érettségiztem, Horatius epodoszait egzaminálta velem. A háború után, azt hiszem, tartományi oktatásügyi titkár is volt egy évig, kettőig, és fiatalon meghalt rákban. Ez a két igen markáns egyéniség volt a szabadkai tanári karban, akikre szívesen emlékszem vissza ma is: dr. Petényi és Cellik.

■■■

Autoritáriusnak érezte azt az iskolai rendszert?

Igen, olyan volt a maga bakafántosságával, szigorával, ridegségével. Mert eléggé rideg nevelés és oktatás folyt ott, abban az iskolában is egy-két tanár kivételével. Viszont Szabadka mint város sokat jelentett nekem. Egy kis mezővároskából kerültem oda, és ezért számomra egy kissé európai levegőt árasztott. Sok minden volt ott, színház, kulturális múlt, emlékanyag, irodalmi patinája volt annak a városnak, és történelme, ami szintén formálólag hatott a fiatal emberekre, diákokra, gimnazistákra.

Mégis elsősorban a szabadkai gimnáziumon keresztül éreztem a város légkörét, és mindjárt meg kell mondanom, hogy bármilyen patinás, nagy múltú tanintézet volt is, számomra kissé egyfajta „diákgyárhoz" hasonlított. Jóval nagyobb volt, mint a zentai, de híján annak a kisvárosi meghittségnek, családias légkörnek, amelyben a tanárok nemcsak a diákokat ismerték, hanem családtagjaikat, szüleiket, társadalmi vagy anyagi viszonyaikat is, ami a nevelésben egyrészt pozitívum, mert ily módon hathatósabb lehet egy nevelési folyamat, másfelől pedig bizonyos familiáris mozzanatok zavarólag hatnak rá. A szabadkai iskola egészen más volt. Nagyon sokféle emberből állt össze a tanári kar. Voltak orosz emigránsok, Belgrádból vidékre szinte száműzött, szabadelvű, demokratikus érzelmű tanárok, mint amilyennek például a matematikatanárunkat, Koraćot ismertük, ott volt a haladó szellemű történelemtanár, Dragoslav Jovanović és felesége, Ivanka, mellettük azután konzervatív tanárbeamterek, legalább hat hitoktató, felekezetek szerint, cúgos cipős öregurak, meg voltak fiatal, bohém művészlelkek, de megrögzött klerikálisok is. Egyszóval igen tarka volt az összetétele ennek a nagy létszámú, mintegy hetven tanárból álló tanári karnak.

Szóljak még a kollégium légköréről, nevelési gyakorlatáról és elveiről is. Eléggé szigorú valláserkölcsi elvekre épült, valláserkölcsi dresszúra alatt tartott bennünket, ami csak növelte az ellenzékiségünket, ellenkezésünket. Amikor csak lehetett, szabotáltuk a vasárnapi közös templomba járást, a kötelező első pénteki gyónást, áldozást, a tanulóórák előtti *Pater noster*t, *Ave Maria*t.

Nekem aztán külön személyes okaim is voltak, hogy kialakuljon bennem a fiatalkori dühödt antiklerikalizmus. Az egyik ok az volt, hogy apámat egy pap se akarta eltemetni annak ellenére, hogy édesanyám nagyon vallásos, templomjáró asszony volt. Nem akarták eltemetni, mert elvált ember volt, de az első felesége még élt, s ezért valamilyen egyházi előírás megtagadta a végső tisztességadást. Végül is a család egyik barátja,

Békásy Nándor, egy református tanító vállalta a szertartást, úgyhogy apámat katolikus létére református szertartás szerint temették el.

A második mozzanat ezután következett: anyám özvegyen maradván nem tudott gondoskodni a továbbtanulásomról, de eszébe jutott a keresztapám, aki második unokatestvére volt, vagyonos ember, a jászóvári premontrei rend birtokigazgatója, vagy ahogy akkor nevezték: „jószágkormányzója". Felmentünk hozzá Kassára, meg is ígért mindent, de egy kikötéssel: ha a gyerek papi pályára megy. Nekem azelőtt sem fűlt a fogam a papi pályához, akkor meg már túl voltam néhány olyan könyvön, mint August Bebel *A nő és a szocializmusa,* a népi írók könyveinek jó részén, meg aztán néhány antiklerikális polgári írón is. Persze nem vállaltam, az volt a kifogásom, hogy én már rég eljegyeztem magam az irodalommal, és nem szívesen válnék meg ettől az elképzelésemtől. A legnagyobb csalódás azonban mégiscsak Pesten ért, mert úgy gondoltam, hogy miután megszabadulok a középiskola klerikális szellemétől, majd élvezhetem a szabad egyetemi polgár gondolkodásbeli szabadságát. Ilyennek ismertem a belgrádi egyetemistákat egykori iskolatársaim előadásaiból, de közvetlen tapasztalásból is. De Pesten lépten-nyomon belebotlottam a klerikális-feudális örökség csökevényeibe az egyetemi ifjúság körében. Zsinóros formaruhákban meg kócsagtollas sapkákban Szűz Mária-lobogót hordozva vonultak fel az úrnapi körmeneten, március 15-én, Szent István napján és egyéb alkalmakkor, az egyetemen meg igen sok kispappal, apácával találkoztam, nem szólva azután a hazafias leventegyakorlatokról, s mindezt szabad egyetemi polgárok között kellett megélnem. Ez egy kissé visszahúzódóvá is tett. Legjobban éreztem magam a Délvidéki Kollégiumban, diáktársaim között.

Az egyházi intézmények közül azért nem mindegyiknek volt ilyen nyomasztó a légköre. Ahogy tudjuk, a Keresztyén Ifjak Egyesületét a haladó gondolatok jellemezték, például Szabadkán is. Úgy tudom, bejárt oda.

Igen, gyakran megfordultam a KIE-ben, és ott valóban más volt az atmoszféra, de nem is csoda, mert annak Keck Zsigmond volt a szellemi atyja és inspirátora. Aztán a Soli Deo Gloria mozgalom is egészen más szellemet ápolt, mint amit a katolikus egyház Szent Imre- vagy Kaszap István-kultusza képviselt. De Pesten mégis emezeknek volt nagyobb hangjuk.

Ennyire nyilvánvaló volt a különbség a katolikus és a református egyház között?

■■■

Erősen érezhető volt, mert amennyire tapasztaltam, s református barátaimtól, például Juhász Gézától vagy a Sárosiaktól is hallottam, az ő világszemléleti alakulásukban nagyon is pozitív hatású volt a református egyház jelenléte, egész más irányba terelte az ifjúság érdeklődését. Viszont a katolicizmusnál ez nem így volt. Lehet, hogy ilyen élmények alapján vált mintegy szinonimává a szememben a reformáció mindenféle vétóval, magával az ellenzékiséggel.

Keck Zsigmondnak az alakját felidézve – a szociális érzékenység kérdését illetően – talán lehetne is találni közös vonásokat a keresztény és a szocialista ideológia között. Mennyire volt egységes Keck Zsigmond egyénisége, világszemlélete?

Nekem az volt a benyomásom, hogy Keck Zsigmondnak még istentiszteleteken elhangzott szavai is át voltak itatva egyféle materialista szemlélettel, a történelem dialektikus felfogásával. A szabadkai gimnáziumban őhozzá jártak a református diákok hitoktatásra, ők is mesélték, hogy Zsiga vallástörténet címen az emberiség fejlődésének, a történelemnek egyfajta dialektikus szemléletét ültette a gyerekekbe.

Iskolás korában tudatosodott önben a kisebbségi sors?

Nem nagyon. Én, aki három évvel idősebb voltam, mint az osztálytársaim, inkább a felsőbb osztálybeliekkel voltam együtt, azokkal tudtam szót érteni, ott fölmerültek már ilyen témák is, a KIE könyvtárából hordtunk ki ilyen témákkal foglalkozó könyveket. A Keresztyén Ifjúsági Egyesületben nem a kereszténység volt a lényeg, ott a haladó szellemű diákok és értelmiségiek verődtek össze, tekintet nélkül az egyházi hovatartozásra.

Az egyetemen

Tehát Szabadkán érettségizett…

Igen, és mivel 1941-ben apám meghalt, megint nagy dilemma volt, hogy mi lesz tovább. Anyám özvegyi nyugdíjából aligha futotta volna arra, hogy Pesten tanuljak tovább, de azért mégis, részben nagybátyám támogatásával meg anyám kis özvegyi nyugdíjából, beiratkoztam a pesti Pázmány Péter Tudományegyetemre, magyar–szerbhorvát szakra. Azért választottam ezt a két szakot, mert Petényi nyomdokain haladva meg-

barátkoztam az irodalommal, a szerbhorvátot pedig részben azért, mert ebben többé-kevésbé már otthon voltam, legalábbis ami a stúdiumok nyelvi részét illeti. Másrészt meg abban reménykedtem, akkor eléggé naiv fővel, hogy ha majd elvégzem az egyetemet, szűkebb pátriám valamelyik iskolájában kaphatok állást, tehát nem kell elszakadnom hazulról. Ott az úgynevezett Délvidéki Kollégiumban kaptam aránylag olcsón kollégiumi elhelyezést. Tudtam, hogy az egyetemen is nagy a tandíj, és csak akkor kaphatok valamilyen kedvezményt, ha tisztességes tanulmányi előmenetelem lesz. Abban nem is volt hiba, de a hazulról kapottakat bizony meg is kellett toldani. Húszéves rég elmúltam, anyámtól se várhattam, hogy az ő kenyerén fogom az egyetemet befejezni. Amikor napidíjasokat, díjnokokat kerestek a Teleki Pál Tudományos Intézetbe, azonnal jelentkeztem Piri Pista barátommal együtt, aki szintén magyar–szerb szakos volt, apatini gyerek. Napi néhány órás munkánk abból állt, hogy az oda befutó szerb nyelvű könyveket szortíroztuk, aztán onnan vitték őket tovább különféle könyvtárakba. Részben ilyen munkát végeztünk, részben más, szerb nyelvtudást igénylőt, szövegeket értelmeztünk, mert ez a tudományos intézet a nemzetiségi vidékek problémáit is feldolgozta, úgyhogy oda természetesen szlovákul, csehül, románul, szerbhorvát nyelven beszélő emberek is kellettek. Ilyen aprómunkát végeztünk ott, egy pengő volt az órabér. Nem sok pénz, de mégis elegendő ahhoz, hogy a menzát ki tudtuk fizetni, meg azután a tanulmányi előmenetelünk olyan volt, hogy nem kellett tandíjat se fizetnünk, sőt bizonyos egyetemi segélyben is részesültünk. Kaptam például egy öltözet ruhát mindjárt az első esztendőben.

Maga az egyetem rendkívüli hatással volt rám, elsősorban a tanárai. Első ízben volt alkalmam személyesen találkozni olyan nagy nevekkel, mint Szekfű Gyula, Korniss Gyula, vagy Horváth János, Pais Dezső, Zsirai Miklós, hogy ne soroljam a többit, és hát ifjonti túlbuzgóságomban mindent beírtam, legalább harmincnyolc órát vettem fel, a questura nem győzte törölni, méghozzá olyan dolgokat törölt, amit én szívesen meghagytam volna, mondjuk, az állatlélektant vagy Prahács Margit Collegium Musicumát vagy báró Brandeinstein Béla filozófiatörténetét, sok minden olyat, ami nem volt kötelező, de nagy mohóságomban úgy gondoltam, hogy nekem most mindent magamba kell szednem.

Szabadon választotta, hogy mit hallgat?

Igen, szabadon. Öt óra volt minden főszakból kötelező, de azt az öt órát én magam állítottam össze. Például heti három órán hallgattam Horváth

■■■

János előadásait a magyar reformációról, és még két órát választottam, Alszeghy Zsolt magyar drámatörténetét. Öt órát nyelvészetből is (Pais, Zsirai), ugyanannyit szlavisztikából. Ami ezenfelül volt, azt a questura úgyis törölte, annak ellenére én jártam más órákra is.

Ez volt a magyar, a főszakom. A másikon, a szlavisztikán pedig hallgattam Kniezsa István összehasonlító szláv nyelvészeti előadásait, aztán Hadrovics Lászlót, akivel most szerencsém van egyazon akadémia, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia tagja lenni. Ő a raguzai, a dubrovniki horvát irodalmat adta elő, a horvát reneszánsz korát.

Horváth János tartotta a legimpozánsabb órákat, minden órán az övé volt a legnagyobb auditórium. Mindenki arra törekedett, hogy az első padokban üljön, és lestük a szavát. Gyönyörű, választékos előadásokat tartott, nem olvasta, mint Laziczius, aki föl se nézett a szövegéből (fonetikát adott elő), azt se tudta, hogy vannak-e hallgatói. Horváth János valósággal lebilincselte a hallgatóságot. Olyan szép magyarsággal talán senki nem beszélt az egyetemen, mint ő. Mindig tapssal fogadtuk, tapssal kísértük ki. Aztán az adjunktusai, tanársegédei! Keresztury Dezső volt az egyik, nála régi magyar verses szövegek olvasata volt a kötelező gyakorlat, Varjas Bélánál pedig, úgy emlékszem, verstani gyakorlatokon vettünk részt.

Nagy egyetem volt az, kiváló tanárokkal, úgyhogy olyan fiatalembernek, akinek nem adatott meg, hogy ilyen ápolt magyar beszédet hallgasson egészen addig, amíg oda nem került, nagy élményt jelentett. Kitűnő előadó volt Zsirai Miklós is, a *Finnugor rokonságunk* című kollégiumát hallgattam, ízes, szép magyarsággal beszélt. Az első kollokviumon Horváth Jánosnál jelentkeztünk. Szinte lábujjhegyen lépkedtünk az ajtaja előtt, lesve a szobájából kijövő kollokválók arcát. Én is sorra kerültem, leültetett arra a nevezetes bőrdíványra, ahol, mint mondták, József Attila is kollokvált. Miután a leckekönyvből látta, honnan jöttem, máris hangzott a „testhezálló" kérdés Béla királyról és Bankó leányáról, azaz a magyar és a délszláv népi epikai költészet érintkezéseiről. A „semptei névtelen" különben is kedvelt témája volt, abban a tanévben is tartott előadást róla. Együtt bogozgattuk hát a kérdést, s ehhez a „közös" munkához én legfeljebb ha egy névvel, verscímmel, egy-egy történelmi alak azonosításával, motívummal tudtam hozzájárulni. Pironkodva kellett látnom, hogy Horváth még anyagában is jobban ismeri a délszláv népi epikát, mint jómagam, noha velünk ugyancsak magoltatták az énekek úgynevezett „tartalmát", a hősök származásrendjét, a ciklusokat, de a szövegeket is, oldalszám. Költői minőségekről, arról, hogy mi ebben a naiv, a népi, amabban meg a műköltői elem, hogy mi az epikaiság is-

mérve az egyikben vagy a másikban – minderről tőle hallottam először. Homályosan ugyan, de akkor kezdett előttem derengeni, hogy valahol a fabulán, a cselekményen, az epikai nyersanyagon túl kell keresni a költészet lényegét. Az indítást ehhez a fölismeréshez akkor, azon a kollokviumon kaptam Horváth Jánostól.

Nem mindenki volt persze ilyen közvetlen, jóindulatú és a diákokkal együtt érző ember. Futó emlékezés például Kornissra. Nagy tekintély volt, egykor vallás- és közoktatásügyi miniszter, logikát hallgattam nála. Meg kell hagyni, remek felkészültségű ember volt, csak ő nem a három, hanem a harminchárom lépés távolságot követelte meg. Amikor első ízben jelentkeztünk nála az év végén logikából vizsgázni, akkor mi ketten, bárdolatlan délvidékiek, a Piri Pistával együtt elmentünk a titkárához, mondván, Korniss professzor úrnál szeretnénk vizsgázni. „Igen? Professzor úr? Hát mért nem mindjárt kollégázzák? Kegyelmes úr, vegyék tudomásul." Bocsánatot kértünk, mondván, hát akkor a kegyelmes úrnál szeretnénk… Be is jutottunk hozzá, egy hosszú, vagy tízméteres asztal végén trónolt, mi pedig ketten az asztal túlsó végén szorongtunk, és onnan tette fel nagy morózusan a kérdéseit.

Mondom, voltak ilyen kellemetlen benyomások is, nagyon kevés volt az olyan közvetlen ember, mint Kniezsa István is például. Kniezsának egyébként másért is hálás vagyok. Mint említettem, az összehasonlító szláv nyelvészet kollégiumát hallgattam, és soha nem gondoltam, hogy annak még majd gyakorlati hasznát is veszem, amikor magyarázgatta, hogy lett abból a feltételezhetően egységes szláv szóalakból a lengyeleknél ez, a horvátoknál amaz, a szlovákoknál megint egy más alak, az on, az en nazálisok hogy felelnek meg egymásnak a különféle szláv nyelvekben stb. Amikor a háború alatt Poznanban a lengyelek közé keveredtem, és ott három-négy hónapig csak lengyelül volt alkalmam beszélni, akkor ezeknek a törvényszerűségeknek a felismerésével gyorsan belejöttem a lengyel nyelvbe.

Az egyetemi évek sajnos megszakadtak, a negyedik szemesztert még beírtam, de már nem hallgattam le, behívót kaptam, és utána nagyon sok évre rá lehetett csak befejeznem, egy hosszú kényszerpihenő után.

Mi volt az az alapvető, meghatározó élmény, ami értelmiségi pályához vonzotta?

Bennem ez az igény tizenhat éves koromban ébredt föl, amikor mindenáron tovább akartam tanulni, még eléggé tisztázatlan, sőt ködösnek nevezhető elképzeléssel, valamiféle humán értelmiségi pályán.

■■■

Elkeserítette az inaskodás?

Nem is annyira az, hanem valami hiányérzetem volt. Úgy éreztem, hogy csonka ember vagyok, hogy valami motoszkál bennem, valamiféle igény, amit ki kell elégítenem. Érdekes módon apám egyik ismerőse, a család barátja, egy szerb gyógyszerész, aki kitűnően beszélt magyarul is, az beszélte rá apámat: „Tivadar, ne szalaszd el ezt az alkalmat, írasd be a gyereket." Az ő ösztökélésére, meg aztán mert magam is nagyon óhajtottam, apám végül rászánta magát.

Szóval az apjának nem állt szándékában?

Nem, mert kezdetben inkább gyakorlati pályát akart a gyerekeinek biztosítani, viszont nekem a kereskedelemhez sem akkor, sem később, soha az életemben érzékem vagy hajlandóságom nem volt. Ami számokkal függ össze, ami anyagi természetű kalkulációkkal jár, az nálam nem megy. Ismert voltam az intézetben is arról, hogy soha nem tudtam, mennyi a fizetésem, de nem is nagyon törődtem vele. Nem azért, mert közömbösen hagyott, hanem mert más kötötte le a figyelmem. Végtelenül ügyetlen voltam az anyagi ügyintézésben. Amikor a zentai gimnáziumot igazgattam vagy hét esztendeig, anyagi ügyekben egyszerűen nem tudtam tájékozódni. De mindig volt mellettem egy jó tisztviselő, aki magára vállalta az anyagiakkal járó gondokat, mert én ahhoz akkor se értettem, nem tudtam, hogy melyik ljubljanai vagy celjei bútorkereskedésben lehet olcsóbb iskolai padokhoz jutni, vagy amonnan táblát beszerezni. Meg ha renoválni kellett az épületet, melyik vállalattal előnyösebb tárgyalni, miféle városi költségvetési kanálisokon kell megközelíteni a lehetőséget. Mindezt nem tudtam, de nem is érdekelt. Engem inkább a munkám másik része, az oktatás, az emberformálás, a nevelés foglalkoztatott.

A háború

Pesti egyetemi évei alatt megérezték, hogy háború van?

Nagyon is megéreztük, a kollégiumban is, az ellátás tekintetében is. Este kilenckor el kellett minden villanyt oltani, nem lehetett éjjel fennmaradni, tanulni, olvasni a légiriadók miatt. Aztán hol az egyik kapott behívót, hol a másik. Én magam is sokszor kértem fölmentést a katonai szolgálat alól. Kezdetben még adtak is, mert hivatkoztam arra, hogy háromévi kényszerkiesésem volt a tanulmányaim során, és talán ezt vették figye-

lembe, talán azt, hogy apám meghalt, és özvegy anyámra való tekintettel nem vittek el katonának, nem tudom pontosan, de már a második év végén hiába kértem felmentést, mert a bölcsészettan-hallgatók nem kaptak, csak a végzős gyógyszerészek, állatorvosok, orvosok.

Sok egyéb nyoma is volt a háborúnak, az emberek kedélyvilágában meg lerongyolódottságában, sok mindent nem lehetett beszerezni, és az egyetemi oktatásban is érezhető volt, erősen megzavarta a dolgok menetét.

A háborús propaganda és közhangulat ellenére folyt-e normálisabb szellemi élet a diákság körében?

A Délvidéki Kollégiumban gyakran hívtuk vendégszereplésre, beszélgetésre, felolvasásra, előadás tartására Veres Pétert, Darvas Józsefet és másokat. És jöttek is. A viszonyok ellenére élénk szellemi életet éltünk abban a kollégiumban, Szabó Dezső előadásain is megfordultunk. Talán említsem még meg, hogy jórészt baloldali érzelmű diákság lakott abban a kollégiumban. Többek között Erdey Sanyi, a jó nevű festő, azután Lenkey Béla (sajnos már meghalt szegény, baranyai gyerek volt, orvos), Szabó Gyurka, akit nem kell bemutatni, ezekkel együtt gyakran jártunk például a vasas szakszervezet irodalmi és művészeti estjeire. Ott találkoztam először Németh Lászlóval, Féja Gézával, Veres Péterrel, Tamási Áronnal, sok más neves művésszel, Várkonyi Zoltán mondta a szövegeket, Neményi Lili énekelt, a baloldali értelmiséget képviselték abban az időben.

Pedig ez már a háború…

Ez a háború kellős közepén volt. Én nem voltam szervezett ember, de szinte nyílt titok volt, hogy néhány barátomnak mikor, hol van illegális találkozója, el is kísértük őket Kiss Anti barátommal együtt, ő is meghalt, szegény, a szerémségi fronton; ott volt például Farkas Nándor, Rehák, Olajos Miska barátomat meg ott rejtegettük hetekig a kollégiumban, már nem tudom pontosan, a topolyai internálótábor előtti időben, vagy miután onnan kiszabadult.

Budapesten tehát a háborús években sem hatolt le a fasizmus egészen a társadalom alapsejtjeibe, és folyt egy viszonylag szabad szellemi élet is…

■■■

Úgy vélem, hogy a vidék talán jobban ki volt téve a fasizálódásnak, mint maga Pest, amelyben a liberális gondolkodásnak, szellemiségnek nagy hagyománya volt még a múlt századtól kezdve. Ennek a nyomai még a háború idején is érezhetőek voltak. Nem véletlen, hogy például a vidéki zsidóság egy része Pesten keresett menedéket a háború alatt. Egykor Ady azt mondta: „Párizs az én Bakonyom", nos, nekik Pest volt a Bakonyuk, ahol el tudtak rejtőzni, jobb időkre várván. Tehát Pest nem volt egyértelműen jobboldali szellemiségű város, sőt erős baloldali tradíciói voltak művészetben, irodalomban egyaránt. A sajtóban is. A *Magyar Nemzet*et tudvalevőleg a sorok között kellett olvasni, és mindig meg is találta a módját, hogy olyasmit is tudtára adjon az olvasóközönségnek, amit egyébként normális olvasattal nem tudhatott meg. Még abban az időben is megjelentek munkásújságok, szakszervezeti lapok. Az egyetemen mint konzervatív intézményben persze ez nem volt nagyon tetten érhető, de abban az időben az egyetemi oktatás nagyon távol állt a mindennapi élettől. Azok a tudományos diszciplínák, amelyeket ott oktattak, nem is nagyon keveredhettek a napi eszmei áramlatokkal, mert mit lehet tenni egy reformáció korabeli magyar irodalommal vagy más tárggyal, azokat nem lehetett aktualizálni, ideologizálni.

Én Pesten délvidéki társaim között éreztem a legjobban magam, ott is a Szabó Gyurka által „művészkolóniának" tartott harmadik emeleti szobákban, ahol gyakran voltunk együtt Erdey Sándorral, magával Gyurkával is, aki különben nem ott lakott, ő Eötvös-kollégista volt, a szellemi kiváltságosok rendjéhez tartozott, de gyakran ellátogatott hozzánk. Meg aztán Gábor Zoli, egy muravidéki, ma is aktív festőember szintén ehhez a társasághoz tartozott. És kiegészíthetném még ezt a sort a nagy kultúrájú, franciás műveltségű Löwenberger Bélával, aki Párizsban is gyakran megfordult, évekig ott is élt, s akitől nagyon sokat lehetett tanulni. Nagy Németh László-hívő volt. Aztán Major Lászlónak a nevét is megemlítem, közvetlenül a háború után a népi kollégiumok szervezésében jeleskedett, azoknak nagy híve és szervezője volt. El-eljártunk a szerb diákok otthonába, a Thökölyánumba is, főleg zentai gyerekekkel barátkoztunk: Sava Vujićtyal, azután Jovan Markovval, akiből később a Jugoszláv Néphadsereg ezredese lett, úgy is szerelt le, meg másokkal, akiket néha felkerestünk egy kis hazai szóra.

Nos, ilyen személyi indítékokból, kapcsolatokból, élményekből alakult ki az az emberi magatartás bennem, amit aztán az olvasmányok, a tanulmányok világnézetté érleltek. Ma is hiszem, hogy közvetlen emberi indítékok nélkül nehezen bontakozik ki szilárdan megfogalmazott világnézet. Ami csak a betűből táplálkozik, szerintem mindig agyaglábakon

áll. Személyes élménynek, sorsélménynek kell lennie mögötte, az élet nyújtotta tapasztalatoknak, hogy kiforrjon bennünk. Csupán a betűre hagyatkozni nem elég, mert az csak rossz doktrinerséget szül.

Mit tudtak a háborúról, amíg egyetemre jártak?

Amit London jelentett, mert azt hallgattuk gyakran, és amit a Donau-Welle, ennek a kettőnek a kombinációjából ki lehetett mégis valamit venni. Közeli és közvetlen értesüléseink a frontállapotokról, de még az itthoni, úgynevezett délvidéki eseményekről se nagyon voltak. Néha, amikor hazarándultam egy-egy szemeszterszünetben, ünnepnapon vagy egyéb alkalommal, akkor hallottam azokat a híreket, amelyek nem érkeztek el Pestre, hogy kiket fogtak el, börtönöztek be, hurcoltak el. Nekem is volt félnivalóm, mert emlékszem, hogy az 1941–42-es tanévben (ez már a megszállás első esztendeje volt) megszűnt Szabadkán a szerb gimnázium, a szerbhorvát nyelvű oktatás, és egybecsapták a magyar és a szerb tagozatot. Sokan voltunk, negyvennyolcan vagy talán ötvenen a nyolcadik osztályban. Ennek majdnem a fele magyarul nem tudó szerb, horvát diák volt. Mi, akik korábbról is ismertük ezeket a gyerekeket, segítettük, támogattuk őket, ahogy tudtuk. Velem volt például Jelić Duško, akivel később, jóval a háború után találkoztam ismét, a Harcosszövetség valamilyen funkcionáriusa volt, és nevetve kérdezte, megvan-e még az a könyv, ami elhurcolása előtt nálam maradt. Egyszerűen kinyílt a tanterem ajtaja, Jelić Dušan, Tikvicki Marko, szólították ki azokat, akiket aztán soha többé nem láttunk. Megtizedelték az osztályt. Ő megsejtette, hogy lesz ilyesmi, mert mielőtt elvitték volna, átadott néhány szerbhorvát nyelven nyomtatott brosúrát, hogy rejtsem el. Így kaptam tőle a *Razgovor Velsa i Staljina,* tehát a *H. G. Wells és Sztálin beszélgetése* című kis brosúrát, amit aztán Zentára hoztam, nem mertem a szabadkai diákszállásom könyvei között tartani. Persze baj lett volna, ha megtalálják nálam, de az voltaképpen nem volt olyan veszedelmes holmi. Több ilyen esetre emlékszem a gimnázium nyolcadik osztályából is. Velem járt Bondi Feri, a szabadkai rabbi fia, briliáns intelligenciájú gyerek, azt hiszem, elhurcolták, nem jött vissza. Aztán például Kiss János, aki a háború után az Eötvös Loránd Tudományegyetem természettudományi karának a dékánja volt, vagy Mirnics József barátom, aki 1979 végén halt meg, történész volt, egyetemi tanár, akadémikus.

A háború alatt Zentán milyen erős volt a nyilas szervezet?

■■■

Nem tudom, aránylag kevés időt töltöttem a háború alatt Zentán, de ahogy láttam, nem képviselt semmiféle politikai erőt. Lehet, hogy sok tagja volt, a közéletnek azonban nem volt tényezője. Bízvást állíthatom, hogy még a jobboldali, nemzeti alapon álló polgári körök is eléggé megvetően, lekicsinylően nyilatkoztak a nyilasokról, a nyilas mozgalomról, idegenkedtek tőlük, zavaros fejű, kótyagos, megszállott társaságnak tartották őket, amilyen legtöbbjük tényleg volt is. A hitványabbja meg igyekezett valami anyagi haszonra szert tenni, vagy valami hatalomvágy fűtötte, hogy majdan valamilyen pozícióhoz jusson, de a nyilas párt nem tudott szerves elemévé válni a politikai életnek, a közéletnek, annak ellenére, hogy talán számos tagja volt is. Úgyannyira, hogy a „kis nyilasokat" a háború után nem is bántották, annyira komolytalan emberek voltak. Éppen ezért nehezen tudom elképzelni, hogy az 1945 novemberében tartott választásoknál ez is befolyásolhatta azt az eléggé rossz százalékarányt, amit a választások eredménye kimutatott. Azt hiszem, hogy az inkább mással hozható összefüggésbe. Nem énrám tartozik persze ennek a megítélése, de azt hiszem, hogy valamilyen politikai ügyetlenség, bizonyos embereknek a népszerűtlensége, vagy a kétbalkezes káderekneknek a szerepeltetése, ilyen okok játszhattak közre a választások eredménytelenségében.

A behívó

Mikor kapta meg a behívót?

1943. december elején vagy november legvégén táviratot kaptam anyámtól Zentáról, hogy vár a behívóm, és hogy azonnal utazzak haza. Hazajöttem, azonnal jelentkeznem kellett a szabadkai bevonulási központiban. Kissé megkéstem, mert úgy látszik, a sok fölmentés iránti kérelem miatt a minisztériumból nagy kerülő utakon jutott el a bevonulási központhoz a számomra kedvezőtlen döntés.

Szabadkán voltam újonc, nagyon levert, hogy nem volt lehetőségem tovább folytatni a tanulmányaimat. A testi-lelki leromlás sok tünetével csakhamar kórházba is kerültem, a régi zsidó kórházba, amit akkor honvédkórháznak alakítottak át. Ott aztán két kisebb műtéten mentem keresztül, mert állandó lázam volt, gyanakodtak valami gennyes gócokra. A kórházban derült ki, hogy nem kértem a karpaszományos jogosultságomat, ami azt jelentette, hogy akinek legalább középiskolája volt, az felvarrhatott a zubbonyára egy zöld szalagot, jelezvén, hogy középiskolát végzett ember, és ezekből lettek a tartalékos tisztek. Nos hát

én nem kértem, egyszerűen azért, mert nem akartam tartalékos tiszt lenni. Viszont ez annak idején nagy mulasztás, szolgálati vétség, sőt majdnem szabotázs volt, így minősítették. Amikor a kórházból kikerültem, zászlóaljkihallgatásra rendelt Mészáros Alajos zászlóaljparancsnokom, azzal fenyegetett, hogy megbüntet, lezárat, sőt hadbíróságot is emlegetett, mert hát „a vérző hazának szüksége van minden tartalékos tisztre", én pedig ki akartam húzni magam „a szent kötelezettség" alól. De megúsztam azzal, hogy azonnal felvarratták velem a karpaszományt, és azonnali hatállyal átküldtek Szegedre, a tartalékos tiszti iskolába. Ott voltam egészen késő tavaszig, ott éltem át március 19-ét, az akkori Mars téri laktanyában (most Marx térnek hívják), és a német megszállást is, nem akarom részletezni, milyen körülmények között, majdnem ellenállásra került sor, de gyorsan leszerelték. Onnan vezényeltek át aztán Orgoványba nagygyakorlatra, ahol két hónapig voltunk, majd rövid szabadságra, pár napra hazajöhettem Zentára, de SAS-behívót (azonnali jelentkezés kötelezettségével járó behívót) kaptam, és az egész századot, illetve zászlóaljat fölvezényelték Fótra, Pest mellé. Ott töltöttem a nyarat, nagyon furcsa és nagyon különös körülmények között, mert voltaképpen az oda fölvezényelt Hunyadi János gyalogezred második zászlóalját, a szabadkaiakat utcai harcra képezték ki, illetve afféle karhatalmi zászlóaljnak tekintették. Mint megtudtuk, olyan rendeltetéssel, hogy bármi történjék Pesten, azonnal bevonuljunk, és mindenféle nyilas puccsot meg egyebet, amiről már akkor nagyon beszéltek, leszereljünk. A sors iróniája, hogy (én akkor szerencsére már nem tartoztam a zászlóalj kötelékébe) ez a zászlóalj 1944. október 15-én, a nyilas puccs napján nyilas karszalaggal vonult be a budai várba, és ahelyett hogy a kormányzót védte volna, fegyveresen részt vett a nyilas puccsban. Amikor 1945 nyarán, már a háború után útban hazafelé, a ferencvárosi pályaudvaron megállt a szerelvényünk, és a kezembe került egy akkor már demokratikus magyar képes újság, ott láttam mindjárt az első oldalon Mészáros Alajost (ezért is említettem az előbb a nevét) egy képaláírás kíséretében: „Ez a birkatekintetű egyén volt az, aki megbízatásával visszaélve bevonult nyilas karszalaggal a Szálasi-puccs idején a várba."

Én azért nem kerültem oda, mert áthelyeztek Veszprémbe az újoncok fogadására és kiképzésére, mert az ilyen bölcsészkari embereket, tanítókat stb. vélték a leghasználhatóbbaknak kiképző tizedesekként. Így kerültem Veszprémbe, pontosabban Veszprém mellé, Jutasra. Ez híres, sőt hírhedt helye volt az altisztképzésnek Magyarországon. Abban az időben már a Balaton környékén folytak a harcok, az egész karpaszományos iskolát is bevetették a harcba, de onnan gyorsan kivontak bennünket, és megint furcsa

rendeltetéssel kivittek Németországba. Méghozzá úgy, hogy Veszprémtől egész Sopronig gyalog tettük meg az, utat, a Bakonyon és Pápán keresztül, nagy télben, 1944 karácsonyán. Pontosan 1945. január elsején, alighogy szétpukkantak az újévet jelző rakéták, elindult velünk a szerelvény, és meg sem állt egész Hamburgig. Kilenc-tíz napig utaztunk oda azzal, hogy ott majd valami különleges kiképzést kapunk ismét, de abból sem lett semmi, mert az oroszok közben Kutnónál áttörték a frontot, és minden mozgatható embert ismét a frontra dobtak. Így kerültem Poznanba február legelején, ahol egy hónapig tartottak az utcai harcok. Bennünket, magyar katonákat afféle ágyútöltelékeknek használtak a németek, küldöncszolgálatot kellett teljesítenünk, ide-oda kóboroltunk az égő éjszakai városban, kísérteties látvány volt körülöttünk a vörös fényű hó.

Február közepén kaptam egy légnyomást egy kisebb bombától, ott találtak meg az utcán a lengyel civilek, nekik köszönhetem, hogy megmenekültem. Amikor látták, hogy még van bennem élet, levittek a pincébe, a menedékhelyre, rám húztak egy lengyel munkászubbonyt, a fejembe nyomtak egy sildes lengyel sapkát, és tekintve, hogy a nyelvüket többé-kevésbé megértettem, részben a szerb ismereteim alapján, részben pedig, mert – mint már korábban mondtam – összehasonlító szláv nyelvészettel is foglalkoztam az egyetemen, elég jól meg tudtam magam értetni velük. Amikor megtudták, hogy Jugoszlávia területéről jöttem, másrészt pedig, hogy magyar vagyok, ez kétszeresen is rokonszenvet keltett bennük. Ott láttam tulajdonképpen, hogy mit is jelent a történelmi emlékezés, a történelmi tudat. Rögtön Báthoryt emlegették, meg Josef Bemet, Bem apót, meg sok mást a közös történelemből, de azt is, hogy „venger, polak, dva bratanki, i po sabli, i po sklanki", ami olyasmit jelent, hogy a lengyel és a magyar egy testvér, mind a kardja, szablyája, mind a serlege, ivópohara okán.

Körülbelül három hónapig voltam Poznanban. Dolgoztam, mert dolgozni kellett mindenkinek, a hullaeltakarítástól, mondjuk, egy épületanyag-raktár rendbehozásáig, ahol aztán deszkát, cserepet, más egyebet próbáltunk kimenteni az összelőtt épületből. Mondhatom, a lengyel nyelvet is elég jól elsajátítottam, másképp nem tudtam volna érintkezni velük. Legtöbbjük tudott ugyan németül is, de annyira belejöttem a nyelvbe, hogy magam állítottam össze azt a szöveget, amelyben kértem a repatriációs bizottságtól a hazatelepítésemet. Kazimierz Piehowiak volt szíves pártfogóm, három fia, Bogdan, Eredek és Roman is nagyon megkedvelt, és a háború után is levelezgettünk. Sőt ők segítettek abban is, hogy a lengyel hatóságoktól egy karta rejestracijnát kapjak, amin ez állt: „Mieskancov mieszta Poznan." A civilek nem kaptak ugyan fényképes

igazolványt, de kaptak ilyen „regisztrációs kártyát", afféle személyazonosságot igazoló papírt, amelyen rajta voltak a legfőbb személyi adatok. Persze én lengyel barátaimnak köszönhetem, hogy ezt kiadták, némi kegyes csalások is vannak benne, például az, hogy én „v lagze spital konji", tehát egy lókórházban dolgoztam. Ezt ők írták be, azzal, hogy legjobb lesz egy ilyen kegyes csalással élni. Ez mentett meg a hadifogságtól, ez tette lehetővé számomra, hogy a poznani hatóságok Varsóba utaljanak, ahol egy táborban a régi jugoszláv katonákat és civileket, elhurcoltakat gyűjtötték. Ott voltam a háború utolsó napjaiban, ott ért a háború vége is.

Hadd mondjam még el, hogy amikor az említett karta rejestracijnát megkaptam, akkor bevezettek egy lengyel hivatalnok elé. Morózus ember volt, aki sok mindent kérdezett tőlem, faggatott erről-arról, és amikor elmondtam neki, hogy jugoszláviai vagyok, érdeklődve rám nézett, mondván, ő is járt Jugoszláviában. Azt hittem, tengerparti üdülés vagy más efféle útja lehetett. Amikor megkérdeztem, hogy az Adrián járt-e, azt mondja, nem, csak Bácskában. Ez viszont az én érdeklődésemet kellette fel, mondom neki, én is bácskai vagyok. „Igen? Hova való?" – kérdi. Mondom, zentai. Ő pedig Apatinból nősült, és mondja is, hogy kit vett el, egy Piri nevű lányt, akinek nem a keresztneve, hanem a családneve volt Piri. Mondom, nekem is volt egy évfolyamtársam az egyetemen, Piri István, apatini, nem rokonok? Dehogynem, mondja, a testvére. Kérem szépen, ilyen csodálatos véletlen találkozások is történnek, és persze rögtön megkaptam újdonsült ismerősömtől a szükséges iratokat, ezekkel kerültem Varsóba.

Befutott, már nem tudom, honnan, egy nagy, tömött szerelvény, csupa régi, 1941-ben fogságba került jugoszláv katonával. Nem vártam, hogy szabályosan intézkedjenek a papírjaim, a hazatelepítésem felől, hanem jelentkeztem a vonatparancsnoknál, aki alezredes volt, elmondtam neki, ki vagyok, mi vagyok, és megkérdeztem, volna-e még egy ember számára hely ezen a hosszú szerelvényen. Azt mondja, hogyne, gyere csak, gyere. Egyszerűen fölkapaszkodtam egy tehervagonra, és jöttem az 1941-ben fogságba került jugoszláv katonákkal együtt. Egy hónapig utaztunk Kikindáig, mert mindenfelé sérültek voltak a vasúti pályák, a sínek felrobbantva, néha nagy vargabetűket, kanyarokat kellett megtennünk, de végül is hazaértünk Kikindára. Ott néhány napot vártunk a papirosok kiadására, s azután kerültem haza Zentára.

És itt kezdődik azután az életemnek egy másik nagy szakasza, 1945 júniusában, amikor hazajöttem egy üdvös reménnyel és egy üdvös csalódással.

■■■

Mielőtt még rátérnénk erre az időszakra, azt szeretném megkérdezni, valójában hogyan élte át lelkileg a háborút, mennyit találkozott a borzalmakkal, félt-e a haláltól, gondolkozott-e azon, hogy mindig hajszálon múlik az ember élete?

Ezen nem is nagyon volt idő gondolkodni, ezt át kellett élni. Amikor a lengyelek bevittek a pincéjükbe, február volt, semmi ruha vagy pokróc, amit az ember maga alá tett volna. A hideg betonon kuporogtunk, éheztünk, még innunk sem volt semmi, mert a vízvezetékcsövek befagytak, kimenni nem lehetett, mert nem volt hova. Valaki a szomszéd pince sarkában egy kis sárgarépát talált, azt rágcsáltuk. Hatalmas, háromemeletes épület volt, amikor oda levittek, és földszintessé bombázták, mire kijöttünk, állandóan recsegett-ropogott, zuhogott minden körülöttünk, hetekig remegett minden fal. Hősökkel nem találkoztam, mert nincsenek. Csupán öngyilkosok, kilátástalan, életunt vagy kétségbeesett emberek.

Minek köszönheti, hogy túlélte a háborút?

Annak, hogy haza akartam jönni. Az ember egyszerűen minden lehetőséget felhasznált arra, hogy hazavergődjön, csak ezt túlélje. Nekem sikerült. Másoknak nem. Amikor a már említett épületanyag-raktárban tevékenykedtünk, és raktuk ide-oda a még épségben maradt deszkákat és egyéb épületanyagot, nem egy magyar katonaruhás holttestre is találtam a romok között.

A béke

Tehát vonattal eljutott Kikindára…

Onnan aztán Becsén keresztül Zentára, és a legnagyobb csodálkozásomra Zenta épségben volt. Még Veszprémben találkoztam egy Zentáról elmenekült nyilassal, ismertem jól (később Ausztráliába menekült tovább), az mondta nekem, hogy október 8-án az oroszok Csókáról tönkrelőtték a várost. Ott élt a családom, és abban a tudatban kellett a további hónapokat átélnem, hogy biztos meghaltak, mert felültem annak, amit ez a rémhírterjesztő mondott. De a legnagyobb örömömre anyámat épségben találtam, meg a nagyapámat is, a bátyámról viszont még négy évig semmi hírt nem hallottam, csak valamikor 49-ben került haza Kijevből. Így szóródott szét a család.

Mint mondtam, részben nagy remények, másrészt nagy csalódások közepette érkeztem haza. Abban a reményben, sőt tudatban, hogy ez volt az emberiség utolsó eszeveszett kalandja, mert ép ésszel nem lehet elképzelni, hogy legalábbis a mi életünkben még egyszer háború törhessen ki bárhol.

Ami persze naiv hit volt, és amiben csakhamar csalódni kellett. Aztán megjött a másik, a nagy kiábrándulás az emberből, aki a maga értelmével, tudásával, kutatásaival már rendkívül messzire eljutott a holt, élettelen anyagnak a kiismerésében, az energiák saját szolgálatába állításában, de még az élő szervezet, a biológia tudományában is. Ugyanakkor azonban az egzakt tudományok nagyszerűsége mellett a társadalmi és a humán tudományok, az emberi együttélésnek a tudománya gyerekcipőben tipeg azok után. Az ember ma sem képes még úgy megszervezni a maga életét, a maga társadalmát, hogy ne fenyegessék mindenfelől veszélyek, babonák, tévhitek, téves ideológiák. Lehet, hogy ez a felismerés is hozzájárult ahhoz, hogy csekély adottságaimat meg szerény képességeimet a társadalom- és humán tudományok szolgálatába akartam állítani. Nem tettem le arról a szándékomról, hogy mindenáron befejezem a tanulmányaimat, és mint pedagógus is szolgálom az előbb említett nagy célt, a naiv, rousseau-i hitet az ember nevelhetőségében, megváltoztathatóságában.

Június vége felé értem haza, és az első dolgom az volt, hogy megismerkedjek az új világgal. Mi sem természetesebb, mint hogy elmentem a városházára, hiszen úgy gondoltam, hogy azok kerültek oda, akik afféle elvbarátaim voltak, velem együtt gondolkodtak ezen az eljövendő, új világon, de ott is csalódás ért, mert – nem mondanék neveket – akik abban az időben tisztségen voltak, azok egyszerűen nem akartak tudomást venni rólam, amikor a szolgálataimat nekik, illetve a köznek felajánlottam, mondván, hogy én kompromittáltam magam azzal, hogy bevonultam a magyar hadseregbe. Bevonultam, mit tehetett az ember mást, vagy katonaszökevénynek minősül, és főbe lövik, vagy meghajlik a kényszer előtt, remélve, hogy majdcsak hazaér épségben.

Az volt a szerencsém, hogy mindjárt azokban az első napokban találkoztam Keck Zsigmonddal, akit még felsős gimnazista koromból ismertem Szabadkáról. (Oda jártunk a KIE-be, ahol velünk, komolyabb, érettségi előtt álló fiatalemberekkel gyakran elbeszélgetett, és világnézetileg is rendkívül pozitív volt a hatása ránk, mindannyiunkra, akik csak eljártunk oda a már említett Olajos Mihállyal, Farkas Nándorral, Kiss Antallal, másokkal együtt, és ő látott el azután könyvekkel, baloldali irodalommal, népi irodalommal bennünket.) Valamilyen hivatalos ügyben járhatott Zentán, amikor meglátott, kérdezi, mit csinálok. Mondom,

tegnapelőtt jöttem haza, azt sem tudom még, milyen ez a világ, és hát beszélgetve a lehetőségekről kérdi: „Volna-e kedved leutazni hozzánk?" Közölte, hogy már több mint fél éve létezik egy magyar újság, a *Magyar Szó,* akkor már ez volt a neve, és minden írástudóra szükségük van. Mondom, Zsigám, egy váltás fehérneműm van. Nekem sincs több, mondja. De hát hol fogok lakni? Van ott a szerkesztőségben egy dívány, majd ott alszol. Nem nagy perspektívát nyújtott ugyan, de nem volt mit tennem, valamiből élnem kellett, hát bejelentettem anyámnak, hogy szerencsét próbálok az újságírással. Le is jöttem, és a *Magyar Szó* alapító tagjaival (öten-hatan voltak, Lévay, Kollin, Gál, Majtényi, Laták, Thurzó később jött le, meg Vébel is, azt hiszem, egy évvel énutánam), ezek társaságában próbáltam én hozzájárulni a lapcsináláshoz, de egyáltalán nem volt kedvemre való az a munka, amivel megbíztak. Azt gondoltam, hogy majd cikkeket, kommentárokat, riportokat, miegyebeket bíznak rám, sőt még vezércikk is forgott a lejemben, de ilyesmivel még a legöregebb rókákat se bízták meg. Nagyobbára fordításanyag volt a *Magyar Szó,* és én abból is a legvégét kaptam, az ellátást, a piaci híreket, a postai díjszabásokat, a vasúti menetrendet, ilyesmit kellett részben mint híranyagot begyűjtenem, részben fordítanom erre vonatkozó hivatalos közleményeket.

Hetekig ment ez így, és sehogy se mutatkozott meg előttem a pálya teljes szélességében. Mind többet gondolkoztam azon, hogy netán mégis beiratkozom a zentai tanítóképzőbe.

Tanulóból tanár

A hazatérésem utáni napokban ugyanis találkoztam egy diáktársammal, aki jó néhány évvel fiatalabb volt, mint én, tanítóképzőt végzett 44-ben. Ő is terveim felől érdeklődött. Neki is azt mondtam, hogy még sok mindent nem tudok, amit meg kell előbb tudnom. Ajánlotta: „Gyere el hozzánk, iratkozz be a tanítóképzőbe." Akkor értesültem róla, hogy Zentán nyílt egy tanítóképző tanfolyam, méghozzá egy úgynevezett B és egy C tanfolyam. A B tanfolyamosok azok voltak, akik utolsó évükben maradtak ki az iskolából, vagy esetleg érettségi bizonyítványuk volt, a C-sek pedig azok, akik mai fogalmak szerint általános iskolát végeztek. „Fél év alatt megkapod a tanítói oklevelet, ezen érdemes lenne elgondolkodni" – mondja ő. Kérdésemre, hogy kik az előadó tanárok, mondott egy-két ismerős meg ismeretlen nevet, de valahogy mindjárt visszakoztam, mert a pesti egyetem után mégis többre vágytam.

De még cifrább dolog is történt, ezúttal nem velem, hanem boldogult Erdélyi István barátommal, aki a háború alatt lehallgatott néhány

szemesztert a szegedi egyetem matematikai tanszékén, néhány vizsgája is volt. Úgy döntött, hogy beiratkozik a tanítóképző tanfolyamra, mivel arra nemigen volt remény, hogy befejezze az egyetemet, ellenben mint tanító majd szépen eléldegélhet ezzel az oklevéllel. Be is nyújtotta szabályosan a felvételi kérelmét, és harmadnapra nagyon gyorsan el is intézték, fel is vették, de nem mint diákot, hanem mint tanárt. Ő is tanított ezen a tanfolyamon, matematikát természetesen. Változott az én helyzetem is: amikor újságírói heteim alatt egy ízben Újvidékről Zentára utaztam, közölték velem, hogy most már akár tanár is lehetek. Ezt elvállaltam, és a nyár végéig ott tanítottam, október elején azonban már a gimnáziumba helyeztek át azzal, hogy óráimat a tanítóképző tanfolyamon is megtartottam egész az év végéig. Viszont a gimnáziumban már rendes kinevezésem volt, és ott régi tanáraimmal is találkoztam, meg „pedagógiai nagyapáimmal", mert eleinte mint reaktivált nyugdíjasok még tanáraim tanárai is tanítottak.

Magyar nyelvet tanítottam a gimnázium első és második, illetve annak idején ötödik és hatodik osztályában. A hetedik és nyolcadik osztály magyar nyelven akkor még nem működött, a magyar gyerekek a szerb tagozatra jártak, és csak valamikor 48-ban vált teljessé a magyar főgimnázium. Itt egy évig tanítottam, nemcsak magyar nyelvet, hanem mindent, amit éppen tanítani kellett. Még számtant is, amitől mindig féltem (ennek külön története van, majd erre visszatérek), meg történelmet, alkotmánytant, tornát, mert nem volt tanár. Az akkori úgynevezett tanári karban volt mindenféle foglalkozású ember, jogász, lelkész, tisztviselő, orvos, mérnök, úgyhogy a régi tanárokon kívül talán még én számítottam a legiskolázottabb, legképzettebb pedagógusnak, hisz néhány szemeszterem mégiscsak volt az egyetemen.

Amikor októberben szolgálattételre jelentkeztem a gimnáziumban Vujović Milo igazgatónál, ezzel fogadott: „Nagyon jól emlékszem magára, diákom volt valamikor 33-ban, 34-ben, amikor maguknál franciát tanítottam, és arra is emlékszem, hogy egyszer-kétszer készületlenül jött órára, nem nagyon ment a plus-que-parfait vagy a subjonctif. De vegye tudomásul, hogy mától kezdve maga nem diák, többé készületlenül nem jöhet, a tanárnak minden órára készülnie kell." Én ezt meg is fogadtam, nem azért, mert az igazgató mondta, hanem valahogy mindig idegenkedtem az improvizációtól, a készületlen beugrásoktól, a hevenyészett dolgoktól, úgyhogy az alaptermészetemnek is megfelelt ez az intelem. Valóban, ha másra nem is, de arra büszke lehetek, hogy vagy negyven esztendőn át minden órára készültem.

Egy évig tanítottam ott, korántsem simán és zavartalanul, de ez a hőskor sok érdekességet is hozott magával. Egy ízben például Újvidékről

kaptunk inspektorokat, akik persze az én óráimra is bejöttek. Szakmailag meg is voltak velem elégedve, csak aztán furcsa dolog történt. Amikor három- vagy négynapos inspektorkodás után összehívták a tantestületet, és közölték észrevételeiket, akkor egyben kijelentették, hogy ideológiai tárgyat – így irodalmat is – csak párttag taníthat. Én abban az időben nem voltam párttag, viszont az említett Erdélyi barátom, a matematikus, ő igen. Így aztán az igazgató elrendelte, hogy én vegyem át a matematikát, ő pedig a magyar oktatását. Neki semmi érzéke sem volt az irodalomhoz, mint ahogy nekem se a matematikához, de vállalni kellett. Így kínlódtunk hetekig, talán hónapokig is, én esténként jártam hozzá instrukciókért matematikából, ő pedig hozta nekem a magyardolgozatokat javításra. Kölcsönösen támogattuk, segítgettük egymás munkáját, de aztán végül megmondtuk az igazgatónak, hogy ez így nem megy, mert nem garantálunk az eredményért. Az igazgató belátó ember volt, és a saját szakállára visszaadta mindenkinek a maga tantárgyát, így azután az én első tanévem szerencsésen zajlott le.

1946 őszén megnyílt a Pedagógiai Főiskola magyar tanszaka is, és úgy gondoltam, ha már az egyetemi stúdiumok egyelőre zárva vannak előttem, elvégzem a pedagógiai főiskolát. Így jöttem le kevés megtakarított pénzecskémmel Újvidékre, beiratkoztam a Pedagógiai Főiskolára, ahol a magyar nyelv és irodalom oktatását egy személy látta el, Nyúl József, egy ugyancsak nyugdíjból berendelt magyar–latin szakos tanár, csak később, a tanév folyamán jött B. Szabó György és Penavin Olga. Ezzel egy időben három iskolában tanítottam is, mert abból a megtakarított pénzecskéből nem sokáig futotta, vállaltam órákat a telepi József Attilában, az akkor még Újvidéken Keszég József igazgatása alatt működő magyar tanítóképző intézetben és a magyar algimnáziumban, ahol Gál Lászlóné volt az igazgató. A negyedik iskolába pedig magam jártam, már amikor ez a sokféle óraadás lehetővé tette, mert a telepi iskolai teendőimet éppen úgy el kellett végeznem, mint a városiakat, és így az órák nagy részét nem hallgathattam.

Ennek ellenére a két év sikerrel zárult, hárman voltunk az akkor megnyílt tanárképző főiskola első magyar szakosai, Nagy Mária, akiből neves sakkozó lett, Juhász Géza és jómagam. 1948 nyarán, amikor a főiskolát elvégeztem, kértem az áthelyezésemet Zentára, mert elegem volt a menzakosztból, a hónapos szobából, közben megnősültem, a feleségem gyereket várt, tovább tarthatatlan volt a helyzet itt, Újvidéken. Meg is kaptam az áthelyezésem, úgyhogy ősztől kezdve már a zentai gimnáziumban dolgoztam. Az 1948–49-es tanévben a három ötödikben és a nyolcadikban tanítottam (három ötödik osztály volt, hatalmas,

népes gimnázium), más osztályokban is kiegészítő órákat tartottam, az alsóban is. Büszke vagyok, hogy olyan kiváló tanítványaim voltak, mint például Bori Imre, Burány Béla, Szecsei Mihály, Móra András, Burányi Nándor, Kósa Valéria, de sorolhatnám a későbbiek közül a többit, a fiatalabbakat is: Tolnai Ottó, Fehér Kálmán, Koncz István, nem is tudnám mind előszámlálni.

1949 októberében rendesen elkezdtem a tanévet mint tanár, és nem is sejtettem, hogy milyen veszedelmek fenyegetnek. Egyszerűen kineveztek igazgatónak, anélkül hogy az illetékesek sejtették volna velem, hogy ilyen szándékuk van. A végrehajtó főbizottság megbízottjának aláírásával jött a kinevezés, és hiába szaladtam Újvidékre, hogy múljék el tőlem ez a pohár, nem kívánok igazgató lenni, el kellett vállalnom, így lettem huszonnyolc éves koromban főgimnáziumi igazgató, egykori tanáraimnak az igazgatója. Kezdetben kissé szégyenlettem is a dolgot, de fiatal munkaerőre volt szükség, akire nagy feladatok várnak, és azokból jócskán ki kellett vennem a részem, fölfejleszteni, főgimnáziumi rangra emelni az iskolát, közben meg kellett nyitni az általános iskolákat, tehát a gimnázium alsó osztályaiból és az elemi fokozatból új iskolatípust kellett alakítani. Ezeket a nagy szervezési, átalakítási, áthelyezési problémákat is mind intézni kellett.

1955-ben megjelent az első tankönyvem egy kissé pretenciózus címmel: *Bevezetés az irodalomelméletbe*. Az alcíme pedig: *Kézikönyv a gimnázium felső osztályai számára*. Tehát nem egy osztály, hanem a felső osztályok számára, annak ellenére, hogy az is olvasható ebben a könyvben, hogy „a gimnázium ötödik osztályának programja alapján összeállította Szeli István". Abban az évben került használatba ez a tankönyv, amikor a már említett Tolnai Ottó és Fehér Kálmán voltak a tanítványaim. Hadd jellemezzem egy példával az akkori iskolai viszonyokat, az iskolának ezt az irigylésre méltó, demokratikus légkörét, meg azt a tanár–diák viszonyt is, ami köztünk volt. Érdekelt, hogyan használják a tankönyvet. Elmentem az osztályukba, mert az volt a legeszesebb osztály, afféle poétapalánták és egyéb jó íráskészségű gyerekek jártak oda, Dancsó Jenő tanított egyébként abban az osztályban. Mondhatom, hogy azok az észrevételek, azok a majdnem kritikai hangok, amelyek a könyvemmel kapcsolatban a diákok részéről elhangzottak, számomra igen fontosak voltak, úgyhogy többet értek, mint az a néhány hivatalos recenzió, amit olyan nagy pedantériával és nagy szakmabeliséggel írtak a könyv méltatói. Annyira, hogy amikor 1962-től megindult a rendszeres tankönyvkiadás, aminek én is részvevője voltam (Bori Imrével együtt készítettük ezeket a középiskolai magyartankönyveket), még akkor is

■■■

szívesen emlékeztem vissza a megjegyzésekre, észrevételekre, amelyeket mondjuk egy Tolnai Ottó tett.

Tizenöt éves korában…

Tizenöt éves korában, igen. És igaza volt, például abban, hogy túlságosan elzárkózom a legmodernebb magyar költészettől. Az időmérésem megállt valahol a legjobb esetben József Attilánál, pedig végig kellett volna követnem a költői alakzatokat, formákat, műfaji változásokat, stílusbeli módosulásokat, egyebeket, amelyek a legújabb kori magyar költészetre jellemzőek. Igaza volt.

Gimnáziumi igazgatósága idején milyen benyomásokat szerzett a magyarok és szerbek együttéléséről?

Amikor konszolidáltabb viszonyok között magam is mint a gimnázium tanára részt vettem a közéletben, mondhatom, hogy e téren nem merültek fel komolyabb zavarok. Én csak a gimnáziumi élményeimből indulok ki ismét. Tudvalevő, hogy ott két gimnázium működött, egy szerb nyelvű és egy magyar nyelvű, külön igazgatás alatt, külön tanári karral, külön ügyintézéssel, financiális ügyvezetéssel stb. Egy épületben voltunk, a szertárakat, könyvtárat, a teljes felszerelést közösen használtuk, sőt a tanári kar munkáját is kölcsönösen kiegészítettük: a szerb gimnáziumból többen tanítottak a magyar gimnáziumban, és ugyanígy a magyar tanárok közül is többen tartottak órát a szerb gimnáziumban, akik arra képesek voltak, úgyhogy a két gimnázium minden zökkenő és zavar nélkül, harmonikusan élt együtt. 1956-ban azután egybecsapták a két iskolát, de mondom, az a baráti légkör, ami kialakult a két tanári karban egymás iránt, továbbra is megmaradt. Ilyen értelemben szólhatok arról, hogy igen kedves barátom volt például Borđoški Boško, a szerb gimnázium igazgatója, vagy Milić Duško, most már sajnos egyikük sincs életben. Emlékszem egy külön kis történetkére, ami éppen Borđoški Boškóval függ össze. Alkotmánytant tanított a magyar nyolcadikban, így hívták annak idején ezt a tantárgyat. Noha anekdotikusan hangzik, jellemzésként, színfoltként el kell azt is mondanom, annak példázatára, hogy milyenek voltak a kapcsolataink.

Mint gimnáziumi igazgató tanította a magyar nyolcadik osztályban a filozófián kívül az alkotmánytant is. Persze nem anyanyelveként beszélte a magyart, de folyékonyan, és igen hasznos tevékenységet végzett nálunk. Egy ízben valami feljelentés érkezett ellene, olyasmi, hogy Borđoški tanár

alkotmánytanórán azt jelentette ki, hogy „ebből a piros könyvecskéből – és fölmutatta Jugoszlávia alkotmányát –, lehet, hogy évek múlva már csak a fedőlap marad meg". Azt akarta mondani, hogy a mi életünk annyira dinamikusan változik, hogy még társadalmunknak az alapokmánya sem örök életű, hanem idővel abban is történnek, történhetnek változások. Ezt viszont úgy forgatták ki, akik följelentették (mert hát szóbeszéd tárgya volt, és mindenki hozzátette a maga külön kommentárját), hogy Borđoški Boško alkotmánytanórán alkotmányellenes magatartást tanúsít. Erről szó sem volt, és nekem mint a magyar gimnázium igazgatójának sorra kellett kérdeznem az akkor érettségi előtt álló diákokat, hogy értették a szavait, és mi a véleményük. Írásban adták, hogy Borđoški szavait úgy értették, amilyen tartalmat ő szánt nekik. Tehát semmiféle rosszindulat abban nem volt. És miután már odáig fajultak a dolgok, hogy Borđoškit emiatt felfüggesztették az állásából, kötelességemnek tartottam, hogy ezt a diákok által aláírt jegyzőkönyvszerűséget leküldjem Újvidékre. Előadtam, hogy itt egy súlyos félreértés van, és csupán egy nyelvbotlás okozta ezt.

Ahelyett, hogy ezt az intervenciómat elfogadták volna, engem is gyorsan felmentettek az igazgatás alól, aminek én meg is örültem, remélve, hogy végre megszabadulok egy terhes szolgálattól, és visszatérhetek a szakomhoz. Fél évig tartott ez a bizonytalan állapot. Nem vehettem részt a tanításban, a könyvtárat rendezgettem, és más efféle alkalmi munkát végeztem az iskolában, mert elbocsátani ugyan nem bocsátottak el. Egy nap felhívtak a városházára, ahol a városelnök és a tanügyi osztály vezetője kijelentette, hogy délután a legközelebbi vonattal indulok Szabadkára, és átveszem a magyartanítást az ottani tanítóképzőben. Ezt én kereken megtagadtam, mondván, hogy amennyiben itt nem kellek, akkor egyáltalán sehol nem kellek, ilyen „múlt" után az embernek le kell vonnia a következtetést, és inkább megválok az oktatástól. Miután látták, hogy nem vagyok hajlandó eltávozni Zentáról, még egy ideig hagytak ebben a bizonytalan helyzetben. Egyszer csak „kiderült", hogy bűntelenül vádoltak meg. Behívattak az akkori Zentai járási elnökhöz, aki tudomásomra hozta, hogy azóta már kellő bizonyítékokat szereztek a magatartásomról, és felszólítottak, vállaljam el ismét a gimnázium igazgatását. Csak azzal a feltétellel fogadtam el, hogy nem leszek kinevezett, hanem csak megbízott igazgató addig, amíg jobbat nem találnak helyettem. Egész 1956 nyaráig végeztem a teendőket, mindaddig, amíg a két gimnázium nem egyesült.

Zenta igen sok értelmiségit adott a jugoszláviai magyar kultúrának, különféle tréfák is születtek erről. Komolyabban meg kellene

■■■

azonban vizsgálni, miből eredt, hogy Zentán a háború után ennyi értelmiségi volt.

Ezen el kellene gondolkoznom. Aránylag sok középiskolása volt, és még több lett volna, ha 1928–29-ben nem szüntetik meg a főgimnáziumot, de így is viszonylag sokan jártak Szabadkára. Zenta mezőváros volt, meg ahogy kissé csúfolódva mondták, az „ülőiparosok", tehát a cipészek, szabók városa, ennek ellenére egy elég erős, fiatal értelmisége is kialakult. Persze nem azokra az aranyifjakra, úrifiúkra gondolok, akik tíz esztendeig is tanultak az egyetemen, és soha nem végeztek el semmit, hanem éppen a földműves-, iparos-, legfeljebb kistisztviselői rétegből származó fiatalokra, akik értelmiségi légkört próbáltak teremteni. Szervezkedéssel, könyvek kölcsönzésével, társas életükkel. Azt hiszem, nem véletlen, hogy valóban a háború után elég sok Zentáról Újvidékre került ember jutott jelentős pozíciókhoz a tartományban. Persze ezt egy összehasonlító értelmiségszociológiai vizsgálat jobban ki tudná mutatni, meg tudná magyarázni, mint ahogy én itt e pillanatban ad hoc teszem, de ha időm és kedvem tartja, lehet, hogy egyszer még ezt is megvizsgálom egy tanulmányban.

Mint iskolaigazgatót milyen elvek vezérelték az oktatás megszervezésében?

Abban az időben ennek a szervezőmunkámnak ma már szinte primitívnek látszó feladatai voltak. Iskolahelyiség, költségvetési keret, káder biztosítása, ez mind olyasmi, amire később már nem elsősorban magának az iskolaigazgatónak kellett gondolnia. Annak inkább a pedagógiai vezetés lett volna a feladata. Be kell vallanom, hogy arra jutott a legkevesebb időm és lehetőségem, mert míg azon kellett az embernek törnie a fejét, hogy vajon lesz-e majd tűzrevaló, vagy hogy hasznavehetetlen a falitábla, vagy nincs térkép, vagy más efféle, addigi pedagógiai vezetésről nem nagyon gondolkodhatott.

A tanári kar, amely eleinte jóformán kizárólag öregekből állt, később feltöltődött fiatalokkal, akik a pedagógiai főiskoláról, később pedig a belgrádi és a zágrábi egyetemről érkeztek, úgyhogy a zentai gimnázium elég jó hírnévnek örvendett. Ezt nemcsak én, az egykori iskolaigazgató és a gimnázium egykori tanára mondom, hanem hivatalos inspekciók jegyzőkönyvében is ilyen értékelés olvasható. Például Löbl Árpád is rendkívül csodálkozott azon, hogy a körülményekhez képest milyen rendezett viszonyok uralkodnak a gimnáziumban, pedig hosszú és gaz-

dag pedagógiai pályafutása alatt, de különösen azokban az években sok iskolában megfordult.

Második nekifutás

Az 50-es évek második feléhez értünk. Ettől kezdve a jugoszláviai magyar szellemi élet olyan eseményeinek volt részese, amelyeknek ma már egyre kevesebb tanújuk van.

Kezdjük talán ezt a fejezetet onnan, hogy 1956 nyaráig voltam a zentai gimnázium igazgatója, akkor egyesült az addig külön működő magyar és szerbhorvát tannyelvű gimnázium. Két dudás nem kellett egy csárdába, úgy véltem, hogy hasznosabb lesz a munkám a magyar nyelv és irodalom oktatása számára, ha nem maradok igazgató, hanem ha közvetlenül a szakomban végzem a munkám. Így kerültem hétesztendei iskolaigazgatás után, 1956 őszén megint közel a szakomhoz, az akkor még létező Zentai járás tanügyi osztályára tanfelügyelőnek. Körülbelül másfél évig láttam el ezt a feladatkört. Az volt a dolgom, hogy Horgostól Moholig, tehát a Zentai járás területén, az egész Felső-Tisza-vidéken látogassam, elemezzem a magyartanárok munkáját, és amiben lehet, segítsek nekik, támogassam őket. Nem volt éppen könnyű szolgálat, télen-nyáron kellett végezni, hetente legalább kétszer-háromszor terepen kellett lennem, és az akkori közlekedési viszonyok is megnehezítették a munkát. Reggel ötkor indultak ki az autóbuszok Zentáról, tehát négykor kellett kelni akár decemberben vagy januárban is, és ez a munka egész 1957 végéig tartott.

1957 decemberének második felében értesített Újvidékről Zora Krdžalić, a tartományi tanügyi megbízott, hogy megkaptam Budapestre az ösztöndíjamat, azonnal csináltassam az útlevelemet, és induljak. Nagyon kevés volt az idő, mert még az év folyamán be kellett szerezni az útlevelet is, a belgrádi nemzeti bankban a devizát, és minden egyéb teendőimet el kellett intéznem, főleg megtudnom, hogy addig ki gondoskodik a családom eltartásáról.

Megjegyzem, hogy engem már 53-ban is kiküldött egy ízben a tartomány, méghozzá Helsinkibe. Akkor már az útlevelet is beszereztem, de az utazás az utolsó pillanatban elmaradt, mert olyan értesüléseket kapott a tanügyi főhatóságunk, hogy a helsinki egyetemen a magyar nyelvet és irodalmat olyan formában, ahogy arra nekünk szükségünk lenne, nem oktatják. Finnugrisztikát igen, de az mégsem a legfontosabb diszciplína az újvidéki Bölcsészettudományi Kar megnyitandó magyar tanszékén.

■■■

1957 végén fölutaztam Pestre, de egész március végéig, három hónap alatt mindössze azt sikerült elérnem, hogy megszereztem a jóváhagyást a magyar oktatásügyi hatóságoktól a továbbtanuláshoz, illetve a vizsgák letételéhez. A két ország között abban az időben még nem volt semmiféle államközi egyezmény, amely kölcsönösen szabályozta volna az egymás országában végzett stúdiumokat, az egyetemi vizsgákat, doktorátust vagy bármi mást, és éppen ezért csak rendkívül sok nehézség árán sikerült ezt kitalpalni. Nap mint nap járkáltam minisztériumtól nagykövetségig, rektortól dékánig és egyéb instanciákig. Meg kell mondanom, hogy ott sem az egyetem volt az, amely bármiben is akadályozott, hanem a hivatalok, a miniszteriális főhatóságok és egyebek. Március végéig sikerült beszereznem azt az engedélyt, amelynek alapján szabad vizsgaterminusokat kaptam hallgatási kötelezettség nélkül. A rektorhelyettes ezzel bocsátott el: „Kérem, akár már holnap leülhet, kinevezem a vizsgabizottságot, és mind a huszonhét előírt vizsgát akár holnap is leteheti." Ezt persze nagyon nehéz volt elképzelnem, mert többek között mondjuk finn nyelvből is kellett volna vizsgáznom. Tanultam ugyan még annak idején 42-ben, 43-ban Kettunen Laurinál finnül, de az olyan régen volt, hogy mind elpárolgott a fejemből.

Arra tehát nem vállalkozhattam, amit a rektorátuson közöltek velem, de megállapodtunk, hogy 1958-ban háromszori fölutazással megpróbálom letenni az összes előírt vizsgát. Az egyetemi rektori hivatal ugyanis nem fogadta el az egykor Horváthnál, Pais Dezsőnél tett vizsgáimat. Ugyanarra az egyetemre iratkoztam, mint 1942-ben, de volt egy (talán 52-ből származó) rendelet, amely kimondta, hogy a „fordulat esztendeje" előtti időkből csak befejezett tanulmányokat, tehát oklevelet ismernek el. Hiába volt meg valakinek például az abszolutóriuma is, a lehallgatott négy esztendeje az összes vizsgával, ha nem volt meg a záróvizsgája, az úgynevezett államvizsga, azzal nem tehetett semmit. Ha diplomához akart jutni, akkor mindent elölről kellett kezdeni. Így aztán az én néhány félévem, letett vizsgám, szorgalmi jegyem, kollokviumom is elúszott, és olyan kilátások elé néztem, hogy mindent elölről kell kezdenem. Bejelentettem az óhajomat, hogy júniusban teszem le a vizsgák első előírt körét, majd októberben a másodikat és decemberben a harmadikat. Júniusban letettem az első négy szemeszter összes vizsgáját, azzal a dolgom körülbelül felét már be is fejeztem, de a következő vizsgaalkalomra októberben már nem jutottam fel. Tudniillik egy álló esztendeig hiába kopogtattam a belgrádi magyar nagykövetség ajtaján, nem kaptam beutazási vízumot. Egy évig jártam Belgrádba, folyton sürgettem a követségen, de Pest nem hagyta jóvá, így aztán ők sem adhatták ki. Amikor azután

a következő évben, 59 júniusában végre felkerültem, akkor ezen okulva mindent egyszerre le akartam tenni, magán az államvizsgán kívül, ami egy nagyobb írásbeli dolgozattal járt, mert annak a témáját előzőleg nem jelölték ki, így azt előbb meg kellett beszélni. Júniusban tehát letettem az utolsó szóbeli vizsgámat, és azzal jöttem haza, hogy majd őszre felmegyek, és a záróvizsgát, a diplomavizsgát is leteszem. Így is történt, decemberben ezt is befejeztem.

És rektori kitüntetéssel, úgynevezett „vörös oklevéllel" jött haza…

Igen. Érdekes talán néhány epizódnak a felemlítése az én nem egészen hat hónapos pesti tartózkodásomból.

Az egyik emlékem Pais Dezsőhöz, a kiváló nyelvészhez fűződik. Nála jártam egy ízben vizsgaügyeket megtárgyalni, amikor betoppan hozzá a tanszék egyik dolgozója, és jelenti: „Most jött Kolozsvárról az egyik kolléga eléggé nyugtalanító hírekkel, az ott működő Bolyai egyetem önállóságának a kérdése merült fel, és más egyéb. A Ferihegyi repülőtérről egyenesen idejött az egyetemre, és sürgősen szeretne a professzor úrral beszélni." Pais Dezső rámnézett, jöjjön velem, mondta. Átmentem vele egy kisebb terembe, ott már az egész tanszék tanári kara tárgyalta az ügyet, eléggé izgatott állapotban folyt a diskurzus. Valakinek egyszer csak eszébe jutott, hogy íme, ott ül köztük egy idegen, jó lesz hát óvatosnak lenni. Amikor Pais bemutatott a jelenlevőknek, „egykori hallgatóm Jugoszláviából", rögtön azzal a kérdéssel fordultak hozzám, maguknál milyen a helyzet. Mondom, én azzal az újsággal szolgálhatok, hogy nálunk most nyílik az egyetem, és magam is érdekelve vagyok annak a munkájában, ezért is vagyok e pillanatban Pesten. Persze azonnal fölengedett a hangulat, és mindenki kereste az úgynevezett „délvidéki" kapcsolatokat, Bárczi Géza kijelentette, büszke arra, hogy zombori származású, ott járt középiskolába, ismét mások más kapcsolatokat kerestek, de a legszellemesebb persze megint Pais volt: „Be kell vallanom, énnekem más kapcsolatom nincs, csak az, hogy a kiegyezés évében az én Flóra tantim Szabadkára ment férjhez." Mindössze ennyi volt az ő kapcsolata velünk, de egyébként rendkívül nagy szívélyességgel fogadott mindig. Például akkor is, amikor egyszerre a nyolc szemeszter anyagából kellett nála vizsgáznom. Az adjunktusa (most már tanszékvezető tanár, Fábián Pál) kísért be hozzá, aki már részletesebben is tájékozódott az én kérdésemről, előadta, mi járatban vagyok. Pais elővette a naptárát: „Kérem, június 17-én délután 4 órakor jelentkezik itt nálam." Megköszöntem, és

miután távoztunk, kérdezi Fábián Pál barátom: „Tudod, ez mit jelent?" Mondom, azt, hogy a jelzett napon a jelzett órában nekem itt kell lennem, és nyolc szemeszterből levizsgáznom. „Sokkal többet – mondja ő –, tudniillik Pais több mint negyven esztendeje azon a napon, abban az órában a Belvárosi Kávéházban a tarokkpartiját tartja, és még nem történt meg, hogy azt valamiért elhalasztotta volna. Hát vedd tudomásul, mekkora megtiszteltetés ért."

A tudós tanár

Amikor hazatérve elmentem Zora Krdžalićhoz jelentéstételre, azzal fogadott, hallotta, hogy bizonyos nehézségeim vannak a vízummal, de majd odahat, hogy a magyar hatóságok biztosítsák a zavartalan felutazásomat a vizsgákra. De megköszöntem a jóindulatát, mondván, hogy erre többé nincsen szükség. Nagyon megörült, hogy ennyi időt „megspóroltam". Tekintve – mondta –, hogy úgyis négy évre irányozták elő az ösztöndíjamat, használjuk fel ezt a maradék megtakarított két esztendőt arra, hogy a doktori fokozatot is megszerezzem, de okulva az előbbiekből, nem Pesten, hanem itt, Jugoszláviában.

Felmentem Zágrábba Sinkó Ervinhez, aki már 1959 őszén megkezdte előadásait, hogy megbeszéljük a teendőket, a témát és minden részletét. Sinkó az egyetemi előadásait a felvilágosodás korával kezdte meg (1961-ben már meg is jelent a *Magyar irodalom* című könyve, amely a felvilágosodás köréből tartott előadásait tartalmazta). Neki is nagyon jól jött volna, ha ebből a témakörből választom a disszertáció anyagát. Őt főleg az érdekelte, hogy mit lehet még földeríteni a jozefinizmus és a jakobinizmus eszméinek térhódításáról a mi vidékünkön, pontosabban, hogy ezek az európai eszmeáramlatok miként hatoltak be a magyar irodalom vérkeringésébe.

Abban állapodtunk meg, hogy Hajnóczy Józsefnek, a magyar jakobinus mozgalom egyik vezető alakjának az életéből és munkásságából vizsgálok meg egy bizonyos korszeletet, főleg azokat az éveket, amikor itt nálunk, Szerém vármegyében, Vukováron volt alispán 1786-tól 1791-ig, II. József haláláig. Ezzel annál is inkább érdekes és érdemes volt foglalkozni, mert a Hajnóczyról szóló magyar szakirodalom, így Bónis Györgyé, Csizmadia Andoré és másoké is rámutat arra, hogy Hajnóczynak erről a korszakáról a magyar szakirodalomnak nemigen van tiszta képe. Az erre vonatkozó iratok ugyanis mind a zágrábi állami levéltárban vannak, amelyekhez egész addig nem lehetett hozzáférni. Körülbelül két évig tartott a munka, főleg a zágrábi levéltár anyagán dolgoztam, de

többször felmentem Pestre is. Az országos levéltárban különösen Benda Kálmánnak, a korszak kiváló ismerőjének a támogatását élveztem, aki nem sokkal korábban jelentette meg *A magyar jakobinusok iratai* című hatalmas, háromkötetes iratgyűjteményét, és nemcsak azzal, hanem egyéb tanácsokkal is szolgált a kutatásban.

1962 nyarán adtam át a disszertációm kéziratát, de ennek megvédésére csak 1962 novemberében került sor. Sinkó gondoskodott arról, hogy ne tétlenkedjek, és már 1962 májusában, júniusában részt vegyek a tanításban az egyetemen, amire érthetően szükség mutatkozott, sőt eléggé sürgős is volt, mert abban az időben káder szempontjából elég ellátatlan volt a magyar tanszék.

Ősszel, az új tanév kezdetén a tanszéki ülés határozata alapján az irodalomelméletet vettem át, amit addig a diákok szerb nyelven hallgattak, azután verstant és stilisztikát, amit semmiféle nyelven nem hallgattak, valamivel később pedig az esztétikát is, főleg esztétikatörténetet, az sem volt addig képviselve. Kezdetben tehát afféle mindenes oktató voltam, még módszertant is előadtam.

A XVIII–XIX. század magyar irodalmát Sinkó halála után vettem át, 1967 márciusában. Sajnos időközben 1963-ban eltemettük B. Szabó Györgyöt is, ami megint rendkívül visszavetette a tanszéki oktatást, mert át kellett csoportosítani az oktatandó tárgyakat, és akkor már mind több szó esett egy hungarológiai intézet megalakításáról is. Már 1966-ban, 1967-ben megkezdődött erről a tárgyalás, kezdetben még Sinkó is részt vett az első üléseken, és ő is felvázolta az elképzeléseit arról, hogy mit is kellene ennek az intézetnek csinálnia. A gyakorlati munkát, a szervezés munkáját egy külön kis munkacsoport végezte, annak a vezetésével engem bíztak meg.

Megszületett tehát a terv, de még sok mindent kellett tenni ahhoz, hogy valóban meginduljon a munka. 1968-ban készült el az a tervezet, amelyet a bölcsészettudományi kar jóváhagyott, és 1968 júniusában a kari tanács megbízott az alakítandó intézet ügyvezető igazgatói teendőinek ellátásával. Rengeteg munka járt ezzel, mert 69-ben került sor a tanszék tízéves fennállásának megünneplésére is, és szerettük volna, hogy 69-ben már a Hungarológiai Intézet is megkezdje a munkáját. A tanszék 1959-től 69-ig, tehát az intézet megalapításáig megtette a szükséges előkészületeket: e tíz év alatt felnevelődött egy fiatal, tehetséges kutató- és tanárgárda, amelyre azután az intézet megalapításakor már nyugodtan lehetett számítani. Tanszék nélkül valóban az intézetet se lehetett volna megnyitni, de így is egy kissé autogenézissel jött a világra, akárcsak maga a tanszék. Amikor ugyanis a bölcsészkar megalakult,

elvben már jóváhagyták legfelsőbb oktatási hatóságaink a magyar tanszék megnyitását is. Már 54-ben részt vettem egy értekezleten, amely a tanszék megnyitásának a lehetőségéről tárgyalt. Azért hívtak, hogy a terepi igényekről számoljak be, mivel mint iskolaigazgató, közvetlenül ismertem a kádergondokat.

De hiába születtek meg már 54-ben az elvi határozatok, a tanszék egész 59-ig nem működött, noha 59-ben is azok álltak a tanszék rendelkezésére, akikkel már 54-ben meg lehetett volna kezdeni a munkát. Mindössze az történt, hogy 1957-ben megnyitották a magyar lektorátust, amely abban nyújtott segítséget a magyar hallgatóknak, hogy nyelvileg fölkészítette őket a magyar nyelvű oktatás ellátására, de maga a tanszék csak 59-ben kezdte meg a munkáját.

Nagyon sok mindent meg kellett oldanunk az intézet munkájának a beindítása előtti periódusban. Ilyen kérdés volt például az elhelyezés, a költségvetési tervek kidolgozása, a felszerelés, a káderek biztosítása, a munkatervek elkészítése, a folyóirat megindítása, a kapcsolatok kiépítése mind a belföldi, mind a külföldi tudományos intézetekkel, azután az intézet társadalmi képviselete…

Végre 1969 januárjában megindult a munka, úgyhogy amikor a tanszék fennállásának tizedik esztendejét ünnepeltük, az ország minden tájáról és külföldről is érkező vendégeknek a kezébe tehettük a *Tanulmányok* című kiadvány első kötetét, meg a *Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*nek az első, akkor megjelent számát.

Addig már két intézetet is alapított a bölcsészkar, a Történelmi Intézetet és a Szerbhorvát Lingvisztikai Intézetet, de nem másolhattuk a már meglevő intézetek munkaformáit, és nem igazodhattunk az ő terveikhez. A Hungarológiai Intézetnek a koncepciója egészen más volt. Tudniillik úgy véltük, hogy nekünk nem csupán a nyelvet és az irodalmat kell vizsgálnunk, hanem a művelődéstörténet felé is ki kell tekintenünk, akárcsak a néprajz és főleg a komparatisztika felé is, tehát sokkal szélesebb körben kell mozognunk. Ez tette nehézzé és összetetté a szervezés munkáját is.

A lingvisztikai vagy akár a történelmi intézet egyértelműen a tartományi tudományügyi érdekközösség anyagi támogatása alapján működött. Nálunk felmerültek olyan kérdések, hogy például a szerbhorvát–magyar nagyszótárnak a kiadása, amit szintén tervbe vettünk, nem csupán a nyelvtudomány ügye, hanem az oktatásé is. Vagy például a művelődéstörténeti kutatásaink érdeklik a tartományi művelődési érdekközösséget is. Tehát legalább három érdekközösségnek kell finanszíroznia ezt a munkát, és bizony, ahol anyagiakról van szó, ott az

érdekközösségek egymás közötti viszonya miatt se volt olyan könnyű a szervezési problémák megoldása. Intézetünknek egyebeken kívül ezért is sokkal több nehézséggel kellett megküzdenie, mint a másik kettőnek.

A Magyar Tanszék

Térjünk még vissza a tanszék megalakulásának körülményeihez. Melyek voltak azok az erők, amelyek szorgalmazták a tanszék megnyitását, és melyek azok, amelyek akadályozták?

A pártszervek is szorgalmazták a magyar tanszék munkájának mielőbbi megszervezését és beindítását, viszont magán az egyetemen voltak bizonyos visszahúzó erők, amelyek ha nem is gátolták, de bizonyos intézkedésekkel, adminisztratív nehézségekre való hivatkozással, sok minden egyébbel mégiscsak odahatottak, hogy a tanszék munkája nem indulhatott meg a tervezett időben.

A pártfunkcionáriusok között B. Szabó igen tekintélyes helyet foglalt el. Milyen volt az ő szerepe?

Igen, B. Szabó mint főiskolai tanár egy időben az egyetemi és főiskolai pártszervezet titkára volt. Az 50-es években nem voltam vele szoros kapcsolatban, de tudom, hogy a maga módján megtett mindent, amit meg lehetett tenni. Sajnos meg kell mondanunk, neki sem volt egyetemi oklevele. Így azután amikor először a főiskolára, majd az egyetemre került oktatónak, vele kapcsolatban is merültek fel problémák, mint ahogy azoknak a foglalkoztatása ügyében is, akik mindjárt 1959-ben kerültek a tanszékre megfelelő egyetemi végzettség nélkül. Amikor én jelentkeztem munkára, akkor az első nem éppen epétlen megjegyzések úgy hangzottak, hogy én melyik pedagógiai főiskoláról jövök.

Vagy mondhatok más példát is. 1960-ban, amikor Sinkó Ervinnel való megbeszélésünk során megállapodtunk a disszertációm témájában, Sinkó azt a kari tanács elé terjesztette. Az első megfogalmazás így hangzott: *Hajnóczy és a délszlávok* (ilyen címmel jelent meg 65-ben a könyv is). Ezt így nem fogadták el a kari tanács szervei, mondván, hogy egy disszertáció címének pontosan meg kell jelölnie a tárgykört, a témát, ebből viszont ezt nem lehet megállapítani, tessék átfogalmazni. Akkor egy tudóskodóbb címen futott tovább a téma: *Hajnóczy József és a magyar jakobinus összeesküvés délszláv vonatkozásai.* Így már elfogadták, de olyan probléma is felmerült ezzel a témával kapcsolatban, hogy nem lehet elfogadni

irodalomtörténeti disszertációnak, mert ez nem irodalom. Akkor ismét magyarázkodnom kellett, hogy itt a XVIII. századról van szó, az írónak, az irodalomnak a fogalma a XVIII. században nem azonos annak mai fogalmával. Az ilyen apróságok mindig leállítottak egy-egy folyamatot, vagy legalábbis megbolygatták annak sima menetét.

Önnek annak idején volt-e betekintése abba, hogyan lett Sinkó a tanszékvezető tanár? Szó esett például Mladen Leskovacról is.

Pontosan nem ismerem a hátterét, de annyit mondhatok, hogy Mladen Leskovacot rendkívül segítőkész embernek ismertem meg, aki például – már jelen voltam magam is azon a tanácskozáson – egyszerűen visszautasította azt az elképzelést, hogy a magyar tanszéknek szerbhorvát nyelven kell működnie, hogy ne „szigetelődjön el", és hogy a magyarul nem tudók is részt vehessenek az előadásokon. (Ahogy a belgrádi egyetem francia, angol, német tanszékein sok irodalomtörténeti és egyéb tárgyat szerbhorvát nyelven adtak elő.) „Ennek anyanyelvi katedrának kell lennie" – hangoztatta Leskovac, és többek között neki is része van benne, hogy a magyar tanszék végül is az anyanyelvi tanszék státusát kapta.

Véleménye szerint mi volt a döntő abban, hagy Sinkóra esett a választás?

Sinkónak tudvalevőleg nem volt egyetemi szakképesítése. Ugyanakkor azonban a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja volt. Márpedig az egyetemi statútum kimondta, hogy az akadémia tagjait fel lehet kérni egyetemi tanári teendők ellátására. Ez volt Sinkó legális útja a tanszékhez: akadémiai tagsága.

Ki volt az, aki ezt a javaslatot előterjesztette, vagy akitől az ötlet származik?

Én annak idején Nagy Józseftől (ő már sajnos nem él) és Farkas Nándortól hallottam bizonyos részleteket. Úgy tudom, hogy ők jártak nála Zágrábban, ők kérték fel (azt hiszem, Nagy József abban az időben a tartományi szkupstina alelnöke volt). Hogy azután azonnal elvállalta-e, vagy valamivel később, egy kis gondolkodási idő után – mint mondták, Krleža rábeszélésére –, nem tudom pontosan, de azt tudom, hogy az ő nagy tekintélyére mindenképpen szüksége volt az akkor megnyíló tanszéknek.

Kikkel volt a legtöbb vitájuk, és milyen érvekkel szegültek szembe a tanszék létrehozásával?

Nem volt ez nyílt ellenállás, inkább lebecsülésről, kellemetlen megjegyzésekről meg adminisztrációs nehézségek támasztásáról lehetett szó. Emlékszem, a tanszék megnyitásának napján, amikor Sinkó a székfoglalóját tartotta, valaki ezzel nyitott be a bölcsészkarra: „Hol lehet itt beiratkozni egyetemi tanárnak?" Más efféle apró kis tűszúrások is jelzik, hogy nem mindenkinek tetszett, hogy íme, mégiscsak létrehozták ezt a tanszéket, amelytől oly sokat vártunk. Persze a legnagyobb akadály mindig a bürokrácia, az adminisztráció felől jött: hogyan szövegezzék meg azt az egyetemi statútumot, amely tolerálja bizonyos ott működő embereknek, hogy nincs egyetemi oklevelük? Abból is gyakran adminisztratív akadályok keletkeztek, hogy lehet-e valaki egyidejűleg a tanszék vizsgázója és vizsgáztatója is.

Valóban nagyok lehettek a kádergondok, ugyanis Magyarországról is kaptak segítséget.

1962-ben Kovács Kálmán jött Debrecenből, két évig volt itt, és miután ő eltávozott, akkor jött Gergely Gergely szintén két évre (sajnos egyikük sem él már). Az államközi egyezmény lektorok cseréjét irányozta elő, viszont mi úgy véltük, hogy lektorra nincs szükségünk, ez anyanyelvi tanszék, és anyanyelven el tudjuk látni a teendőket, nekünk inkább irodalomtörténészre volna szükségünk. Noha kezdetben talán még Gergely is lektorként szerepelt a hivatalos papírokon, mégis irodalomtörténetet adtak elő, Gergely Gergely regénytörténetből tartott kollégiumot, Kovács Kálmán az újabb magyar költészet és prózairodalom köréből. Négy év múlva átadtuk a kiküldött lektor munkahelyét a maribori főiskolának, és azontúl oda küldték a lektort, mert ott nagyobb szükség volt rá, mint nálunk.

Az ő alkalmazásuk nem talált ellenállásra?[95]

Nem mondhatom, sőt mind a ketten igen jól feltalálták magukat, és a kollégák a többi tanszékről is jó viszonyban voltak velük.

Milyen volt a hallgatók érdeklődése a tanszék iránt?

■

[95] Lásd Szeli István 1965. február 2-án Sinkó Ervinhez írt levelét a 395–396. oldalon.

■■■

Mindjárt az induláskor harmincnégy hallgató iratkozott be az első évre, de érdekes, hogy ez a szám nem nagyon csappant meg a későbbiek folyamán sem. Pedig nálunk az egyetemi reformok egymás után jöttek, állandóan különféle átszervezési izgalmaknak voltunk kitéve, ami aztán meg is bosszulta magát, mert például volt olyan esztendő, amikor az úgynevezett második fokozaton, amely egyetemi oklevelet adott a hallgatóknak, mindössze hárman maradtak. Az első fokozaton azonban, ha nem is harminc, de huszonvalahány hallgató mindig volt. Most évek óta nem kísérem már figyelemmel, de úgy gondolom, hogy ma is van akkora száma a beiratkozóknak, az elsőéveseknek, mint más tanszéken. De ez is érthető, mert voltaképpen nálunk nemcsak tanárképzés folyt, különösen kezdetben. Tőlünk várta majd minden kulturális intézmény, testület a megfelelő kádert, a rádió, később a televízió, az újságszerkesztőségek, a különféle kulturális intézmények, szervek, egyesületek mind várták a végzett magyartanárt. Még a színészek képzéséhez is hozzájárultunk abban az értelemben, hogy volt külön kollégium, amely a magyar ejtéssel, a fonetikával foglalkozott, különösen a rádióbemondók, színészek kedvéért. Rugalmasaknak kellett lennünk mind a tanterveinkben, mind a kutatás területén, és a „mindenesség" kissé megnehezítette a dolgunkat.

Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom *című könyvében jelent meg a* tanszék *tizedik évfordulóján, 1969-ben mondott beszéde. Ebben többek között ezt is olvashatjuk: „Tanszékünk nem csupán egyike a felsőfokú magyar tanárképzés műhelyeinek, hanem feladatainál fogva sokkal több annál: a magyar nyelvi és irodalmi műveltség fenntartásának és ápolásának talán legfontosabb intézménye ezen a magyar kultúra szempontjából terméketlennek tartott tájon." Majd pedig: „Küldetése csak akkor mérhető fel a maga igazi arányaiban, ha meggondoljuk, hogy a jugoszláviai magyar humán értelmiség nevelésének legfontosabb iskolája volt…" Arra kérném, értelmezze, mit jelent, hogy ez a tanszék több volt, mint a tanárképzés többi „műhelye"? Kik és hogyan tekintettek erre a „küldetésre", mi volt az ön személyes álláspontja e kérdésben, a magyar humán értelmiség nevelésében?*

Egy-egy tanszék alapításakor általában nem szokás tételesen felsorolni a munkafeladatokat, hisz menet közben úgyis kiderül (mint ahogy a mi tanszékünk esetében is), mi mindent kell vállalnia és végeznie a deklaráltakon kívül is. Érdekes azonban egy pillantást vetni azokra az elvi állásfoglalásokra (s részben a tanszék oktatási gyakorlatára is), amelyek,

különösen a kezdetek idején, ezekre a problémákra vonatkoztak (pl. Sinkó székfoglalója, B. Szabó György *Gondolatok a Magyar Tanszékről* című írása stb.). Sinkó a magyar irodalom szemléletének gyökeres megváltoztatásában jelölte ki a feladatot, az esztétikai értékek felülvizsgálásában, az alkotások átértékelésében, az irodalmi tudat revíziójában. Ehhez konkréten is hozzájárult a *Magyar irodalom* és a *Csokonai* című könyveivel. Több mint negyed század múltán ma már elmondhatjuk, hogy a megbecsülendő részeredmények elismerése ellenére is inkább csak a szándék és az igénybejelentés szintjén B. Szabó Györgyöt már filológiai tennivalók is foglalkoztatták, közelebbi teendőkre is gondolt: az irodalomtörténeti dokumentumok és az írók életrajzi adatainak a begyűjtésére, bibliográfiák kidolgozására, sajtó- és kiadástörténetre, szövegpublikációkra, forrásfeltárásra stb., de lehetőségek, eszközök, káderek, feltételek nélkül, jobbára csak egyféle kívánságlistára szedve elképzeléseit. Neki sajnos nem adatott meg, hogy tanszéki munkásságának rövid ideje alatt néhány jegyzeten kívül mással is hozzájáruljon elképzelései megvalósításához. Esztendők múlásával és emberek elmúlásával változtak az elképzelések is a tanszék munkájának az irányairól, jellegéről, oktatási tartalmairól, tudományos céljairól, társadalmi és közéleti helyéről, szerepéről és rendeltetéséről. Nem volt ez másképpen az alatt a bő évtized alatt sem, amikor már pusztán funkcióim miatt, hogy ne mondjam, hivatalból is többet kellett törődnöm a tanszéki-intézeti munka tartalmainak és feladatainak pontosabb körvonalazásával.

Egyet azonban rögtön hangsúlyoznom kell: a koncepciók, a mindenkori tervek módosulásában, gyorsabb és felületesebb vagy pedig lassúbb és átgondoltabb alakításában nem pusztán egyéni, személyi ambíciók tükröződtek, hanem a tudománypolitika, a felsőoktatási rendszer reformkényszerei, fordulatai, sőt pálfordulásai vagy vargabetűi is. A tanszéki-intézeti profilt tehát nem személyes becsvágyak formálták, nem olyan törekvés, hogy valaki a „maga képére és hasonlatosságára" alakítsa a programokat vagy jelölje ki a tennivalókat. Hogy magamról szóljak, mert erre kértek, igyekeztem valamilyen egyensúlyi helyzetet teremteni az elődeim által hangoztatott célok és a reális szükségletek között. Mert bármily tiszteletre méltó és elismerést érdemlő volt is a magyar irodalomszemlélet revíziója és az ebből eredő feladatok, a művek és alkotók új értékrendjének a kialakítása vagy a legfrissebb irodalomtudományi és kutatásmódszertani elveknek, esztétikai teóriáknak, költészettanoknak, stilisztikai elméleteknek a bevezetése és meghonosítása, az ember, akit mint a Vojtina-versben, „Lépen bök egy rúd, feltaszít a ló", s aki nap mint nap a legprózaibb valósággal küszködik, el kell hogy gondolkodjon, hogy vajon ez-e a dolgunk a világon.

■■■

Ezek lennének-e hát most és itt a mi leggyötrőbb gondjaink? Tapasztalataim szerint – hála többrendbeli iskolareformunknak – nekünk egyébként sem okozhatott súlyos főfájást a középiskolából jövő fiatalok félrenevelt irodalomszemlélete, vulgáris, rosszul beidegzett, torz tudata az irodalomról, hisz elemi fokú ismeretei sem voltak róla. Jellemzésül mondom, hogy a „reformnemzedék" első kollokviumán a régi gimnáziumi tankönyvek anyagának az ismeretét voltam kénytelen számon kérni, mert úgyszólván az egész évfolyamot, még a Vuk-díjasokat is az irodalmi érintetlenség boldog állapotában találtam.

Mondom, ilyen körülmények érlelgették bennem azt a gondolatot, hogy célszerűbb az olyan ágazatok, tárgyak, tudományterületek fejlesztése és szorgalmazása, amelyek inkább a kulturális önismeret, a nyelvi öntudat, a helyzettudatosítás irányába hatottak: szociolingvisztika, művelődéstörténet, a nyelvi és kulturális paralellizmus vizsgálata, a nyelvművelő diszciplínák, a népnyelvi-népköltészeti kutatások, lexikográfia, bibliográfia, a regionális kutatások – általában az értékmentő és értékbetakarító tevékenység. Mindezek fejlesztésére a Hungarológiai Intézet megalapítása is kedvezően hatott. A nem gyors menetű, de szívósan végzett koncepcióátalakítás persze nem látványos nyilatkozatok, hangzatos tézisek és programadó kiáltványok formájában jutott kifejezésre, hanem az oktatás és kutatás mindennapjaiban, sokszor nem is módszeresen és tudatosan végiggondolva minden elemét, inkább ösztönszerűen. Akadtak, akik a magas tudományosságot féltették ettől a „koncepciótlanságtól", s az elvizenyősítő „mindenesség" veszélyeire hivatkozva óvtak attól, hogy az oktatott tárgyakat az alkalmazott tudományok szintjére szállítsuk le, nehogy pl. a nyelvművelés a „komoly" lingvisztika fejére nőjön, vagy hogy az irodalom meghaladottnak deklarált történeti vizsgálata kiszorítsa a szövegértelmező, modern eljárásokat. Mindez ott lappangott kimondatlanul, meg nem fogalmazottan oktató- és kutatótevékenységünk hétköznapjaiban, s olykor indítéka volt kisebb-nagyobb differenciáknak is, úgy gondolom azonban, hogy sikerült áthidalni a szakmai alulnézet és az eszmei felülnézet ellentéteit, illetve a gyakorlatiság és az elméletiség szempontjait, egyensúlyt és összhangot teremtve köztük.

A Hungarológiai Intézet

A Hungarológiai Intézet is már 1969 februárjában megkezdte munkáját, és legalábbis kezdetben úgy látszott, hogy szépen gyarapodik majd mind személyi állománya, mind pedig kutatási témaköre, kapcsolatai, rendezvényei tekintetében. Így az én személyes pályaképemben már új mozzanat nem is

adódott, illetve ami történt, az szorosan kapcsolódott az intézeti és a közéleti munkához. 1976-ig, tehát hét év alatt sikerült az intézetet szépen felfejlesztenünk: míg 1969 februárjában csak három állandó munkaviszonyban lévő dolgozója volt, 1976-ban tizenöt. Ezenkívül el kell mondani még azt is, hogy önálló épületet is kapott, abban kezdte meg dokumentumtárának és könyvtárának a fejlesztését, tanácskozó és munkaszobák álltak a rendelkezésére, és úgy látszott, hogy minden a legnagyobb rendben halad, 1976-ban azonban bekövetkezett az addig külön igazgatás alatt lévő intézeteknek az egybekapcsolása a bölcsészettudományi karral. Igaz, hogy a bölcsészettudományi kar volt mind a történelmi intézetnek, mind a lingvisztikainak, mind pedig a hungarológiainak a megalapítója, de a „köldökzsinór elmetszése" után ezek önálló intézetekké váltak, önálló igazgatással és pénzügykezeléssel stb.

Az integráció úgy következett be, hogy a megfelelő intézetek a megfelelő tanszékekkel egyesültek, ami – itt rögtön mondjam ki – szerintem csak egy egyszerű fúzió volt, de nem szerves összekapcsolása sem a témáknak, sem a munkának, még kevésbé az itt és az amott dolgozó embereknek. Tehát nem egy vegyi, hanem csak egy egyszerű fizikai folyamat játszódott le.

Persze ennek előnyei is lehettek volna, mert az integrált intézet most már huszonkilenc emberrel dolgozott, és nagyobb, összetettebb feladatokat is vállalhatott volna. Csakhogy itt sem, mint nálunk általában minden reform keretében, legyen az gazdasági, iskolai vagy egyéb, azt hiszem, 1976-ban sem gondoltuk végig, hogy milyen következményekkel jár mindez. Igen üdvösnek és célszerűnek látszott az integráció, tegyük föl, egy mezőgazdasági karon, ahol a megfelelő kari tanszékkel egy magnemesítő intézet társul, és azután a kutatás, a legfrissebb tudományos eredmények azonnal bevihetők az oktatásba, sőt a társult munkával való kapcsolatok is kibővíthetők. Az ilyen integráció anyagilag is hozzájárulhat az így egységesített intézetek fejlődéséhez. Hasonló eredménnyel járhatott és járt is mondjuk az orvostudományi kar és a megfelelő orvostudományi intézeteknek vagy a technológiai karnak egy bizonyos megfelelő intézettel való egybekapcsolása. A társadalomtudományokban ez már nem járhatott olyan eredményekkel – mert azokban a kutatásnak alig lehettek a gyakorlatban, a termelésben is felhasználható eredményei –, mint a természettudományoknál. Persze mi is megpróbáltuk azt, hogy a munkacsere elvének, a társadalmi igényeknek megfelelően végezzük a feladatainkat az integrált intézetekben, csak hát a „társadalmi megrendelés" itt összehasonlíthatatlanul jelentéktelenebb volt, mint a természettudományi és egyéb karokon. Hogy csak egyetlen példát említsek: egy igen neves… talán úgy mondhatnám, hogy szerv fordult

hozzánk azzal a felkéréssel, hogy készítsünk egy szerbhorvát–magyar szakszótárt az ő használatukra. Mi ezt el is vállaltuk, méghozzá a tartományi tudományügyi érdekközösség árjegyzéke szerint. Kimutattuk, hogy ennyi ember kell rá, ennyi munkaóra, milyen jellegű munka, de rá kell számítani természetesen a különféle adónemeket, az intézet felszerelésének a használatát, a fűtést, a világítást, az adminisztrációt, sok minden egyebet. És akkor az történt, hogy ez az igen tekintélyes szövetségi szerv vagy intézmény egyszerűen visszalépett, mondván, nekik ezt sokkal olcsóbban megcsinálják azok az emberek, akik egyébként itt is részt vennének a munkában, de egyszerűen szerzői honorárium alapján, mert ott egészen mások az elszámolási kulcsok.

Ez volt a katonai szótár...

Hát igen, nem én mondtam ki. Nagyon sok ilyen próbálkozásunk hiúsult meg, mert úgy látszik, nem voltunk versenyképesek. Itt is természetesen más a helyzet mondjuk egy orvostudományi karon. Egy azóta már elhunyt orvos, jó ismerősöm, akivel egy házban laktam, a járványtani intézet professzora mondta, hogy nem tudjuk mi, hogy kell ezt csinálni. Megmagyarázta, hogy mondjuk, „egy exportvágóhíd vagy más efféle intézmény köteles minden esztendőben egyszer vagy kétszer elvégeztetni velünk azt a bizonyos ellenőrzést, mi kiküldünk egy csoportot, az jegyzőkönyvet vesz fel, utasítást ad, aztán tartjuk a markunkat". Sajnos a mi portékánk a humán tudományokban nem olyan, hogy szolgáltatásainkat törvény tenné kötelezővé, mint az ilyen exportvágóhíd-félék esetében. Sok vita zajlott le az egyesülés mikéntjéről is. Csak néhány példát említek arra, hogy egészen szélsőséges, képtelen elképzelések is születtek, főleg egyféle túlbuzgóságból, mert ezt az integrációt „minden vonalon, minden szinten, minden közegben" végre kell hajtani, akár szükségszerű, akár pedig csak afféle divathullám, mert hát ilyen divathullámok mindig adódnak nálunk a politikától kezdve a tudományszervezésig, az oktatástól a gazdaságig igen széles skálán. Ilyen túlzás volt az az elképzelés is, hogy alakuljon egy egységes lingvisztikai intézet, amely magában foglalná az összes nyelvet, azoknak a kutatását, egyetemi oktatását, azután alakuljon egy ugyancsak egységes, minden irodalmat magában foglaló irodalomtudományi intézet, függetlenül attól, hogy milyen nyelvű irodalom vizsgálatáról volt szó. Tehát minden irodalom, illetve minden nyelv oktatása, kutatása egyetlen intézetben történjék. Nyilvánvaló, hogy ez szinte elképzelhetetlen, mert mi lehetne a munkatartalma egy olyan intézetnek, ahol esetleg még egymás nyelvét sem ismerik az emberek.

Mit tudott volna az angol vagy szerbhorvát szakos nyelvész a magyar nyelvészek munkájába belesegíteni és viszont? Egy kicsit emlékeztetett ez arra a vitára, ami valamivel korábban zajlott le, amikor a sajtóban és más szerkesztőségekben sok szó esett a magyar helyesírási szótárhoz készítendő jugoszláviai függelékről. Ott hangzott el például egy olyan vélemény, hogy nem kell nekünk külön szabályozni a szerbhorvát nevek latin betűs írását, egy Karadžić, Popović, vagy nem tudom, ki, nevét írjuk úgy, ahogy kiejtjük, tehát átírással, mint az orosz szavakat, illetve neveket, mert ez – a cikk szerzője szerint – „a soknyelvű vidéken élőknek, ennek az itt élő közösségnek az összefajosodását fogja eredményezni". Az „összefajosodás", azt hiszem, a nyelvben a legkevésbé fontos mozzanat, és ha fontos egyáltalán valahol, akkor azt nem a nyelvvel kell kezdeni, nem a helyesíráson és a grammatikán.

> *Ezt Laták István fejtette ki a* Magyar Szó*ban, és erre válaszolta ön, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ebben a kérdésben illetékesebb, mint a* Bácsmegyei Napló.

Igen, pontosan így volt, egy kisebb sajtópolémia kerekedett ebből az ügyből. De ha szabad ilyen mosdatlan jelzővel élnem, akkor ugyanilyen „túllihegés" volt az is, amit egyik politikusunktól hallottam. Ő azt próbálta bizonygatni, hogy itt a Vajdaságban nincs egyetlenegy olyan intézet sem, amely tekintettel lenne a más nyelvű kultúrák fejlődésére, ápolására, nem végez összehasonlító kutatásokat, nem tudatosítja a rokon jelenségeket a szellemi fejlődésben, az irodalomban, a történelemben, és így tovább. Természetesen ez sem állt, mert a mi intézetünk már 69-ben úgy indult, hogy majdnem minden, sőt minden témánkat az együttélés, az interetnikus kapcsolat, az irodalmi komparáció jegyében fogalmaztuk meg (a kétnyelvű szótáraink kiadásával is), szóval nem volt egyetlen olyan munkaterület sem, ahol ezt az elvet ne érvényesítettük volna.

Mi szerveztük meg az intézet alig egyesztendős fennállása után első ízben, amióta Jugoszlávia létezik, azt a népes nemzetközi tanácskozást 1970-ben, amelynek a témája a magyar és a délszláv irodalmak kapcsolatának vizsgálata volt. Nemzetközi értekezlet volt ez hetven részvevővel, sok előadással, három napig tartott. Ez egyik alapvető jellege volt a munkánknak kezdettől fogva, és egyáltalán nem áll az, nem állt 75-ben sem, amikor ezek a szavak elhangzottak, hogy Vajdaságban nincs olyan intézet, amely ilyen irányban ténykedne, és ezért kell ez az integráció, ez az újjászervezés, ami majd lehetővé teszi egymás munkájának a kiegészítését és egybehangolását.

■■■

Az ilyen téves nézetekkel, előítéletekkel, felfogásokkal kellett aztán még sokáig hadakoznunk, cikkeznünk, értekezletek hosszú során, tanácskozásokon kifejteni a véleményünket, érvelni, beadványokat szerkeszteni stb. Végül is ennek az egész hadakozásnak, hogy így mondjam, az lett a vége, hogy elfogadták azt az általam is képviselt nézetet, hogy legcélszerűbb és legtermészetesebb is, hogy a szerbhorvát lingvisztikai intézet a bölcsészkar megfelelő tanszékével, tehát a szerbhorvát nyelv tanszékével lépjen frigyre, ez legyen a történelmi intézettel és a megfelelő tanszékkel, meg a Hungarológiai Intézet és a magyar tanszék esetében is. Ez 76-ban meg is történt, de ezzel még nem oldódtak meg a problémák, mert magának a tudománynak, a kultúrának és az oktatásnak a csúcsszerveiben nem történt meg ez az integráció: továbbra is létezett a tudományügyi, az oktatási és a kulturális érdekközösség. És ahány érdekközösség, annyiféle káderpolitika, annyiféle finanszírozási logika, elképzelés létezik, de ha ezt egy intézetben kell összehozni, kanalizálni, az rendkívül nehéz.

Tehát maga az intézményrendszer semmiben sem változott, s ennek eléggé súlyos következményei lettek a tervezésben, a kutatási témák elfogadtatásában, kijelölésében, a kádernevelésben, sok egyébben. Én magam úgy képzeltem el, hogy az intézetben folyik például a magyar népköltészet kutatása, s mi sem természetesebb, hogy aki eddig azt a munkát végezte, és szaktárgyából magiszteri fokozatot is szerzett, az a maga tudományát átviheti a tanszékre, részt vehet a népköltészet oktatásában. Vagy például az intézetben külön munkatársunk volt a szerbhorvát és a magyar irodalom komparatisztikai kutatására. Ő végezte évekig ezt a feladatot. Mi sem látszott természetesebbnek, mint hogy majd részt vesz ennek az oktatásában is. Csakhogy itt megint beleszólt a szent bürokrácia, mert „az Úr jobbjára és baljára" állította az integrált intézetben dolgozó huszonkilenc embert, kimondva, hogy minden oktató automatikusan tudományos kutató is, de a tudományos kutató nem vehet részt az oktatásban, mert nincs meg hozzá a kellő erkölcsi-politikai kvalifikációja. Eleve megbízhatatlan, potenciális tévelygő, diszkvalifikált ember. Annak ellenére, hogy ugyanazt az egyetemet végezték el, ugyanolyan tudományos fokozatot szereztek, ez nem vehetett részt az oktatásban, amazt az oktatót pedig automatikusan tudományos feladattal is megbíztuk, sőt köteleztük rá. Még nem láttam olyan egyetemi előléptetést, amely csak oktatómunkára lett volna figyelemmel, a jelölttől megkövetelik a publikációkat, a tudományos munkák közlését. Ez aztán megint odahatott, hogy az egyiknek több joga volt, a másiknak kevesebb, a munkamegosztás sem volt arányos, de az egységesített intézet munkatársainak a javadalmazásában is nemkívánatos eltolódások jelentkeztek.

Zavarólag hatott aztán az is, hogy azzal, hogy az ilyen mamutintézetek létesítésével egy kissé a mennyiség szempontját tartottuk szem előtt, visszatértünk egy régi, múlt századi, pozitivista szemlélethez, amely csak a kvantitatív, mennyiségi oldalát vette figyelembe a munkának. Ez bizonyos esetekben mérhető: ennyi szócédula, szóértelmezés, annyi bibliográfiai egység kidolgozása stb., viszont az oktatásban már ilyen mércék nem léteznek. Középiskolában talán még el lehet képzelni, hogy egy igazgatói minősítés, szakfelügyelet, teszt vagy más efféle megállapíthat bizonyos kvalitásokat a tanári munkában, de az egyetemi oktatásban ilyen nem létezik, a tanárnak más szempontból is kötött a munkája, mert nem tarthat több vizsgát, nem taníthat több hallgatót, a gyakorlatok, szemináriumi foglalkozások száma is kötött, nem tarthat több órát sem, mint amennyit a program előír. A formailag egységesített intézet tehát tartalmát tekintve továbbra is megoszlott. Ennek ellenére három esztendeig, 76-tól 79-ig nagyjából még sikerült biztosítani a munka folytonosságát. Igaz, egy évben, 77-ben vagy 78-ban például egy hónapban nem kaptunk fizetést, megint csak a tartományi érdekközösségek össze nem hangolt munkája következtében. Csak hosszú utánajárással sikerült szanálni ezt a problémát. Mondom, három esztendeig még végeztem ezt a munkát, és akkor rájöttem, hogy itt most már nem olyan típusú igazgatásra van szükség, amilyent én elképzeltem, hanem egy menedzsertípusúra, olyan vezetőre, aki pénzügyekben, egyéb kérdésekben sokkal találékonyabb, jobban tud helyezkedni, el tudja adni a munkát a szélesebb társadalmi közösségnek, szóval, aki mindezt ügyesebben és célszerűbben tudja végezni.

Az akadémia

1979-ben, tízesztendei intézeti munka után átadtam az igazgatást, de 1982-ig tanárként még részt vettem az intézet életében. Ennek azonban egyébként is be kellett volna következnie, mert 1979-ben más megbízatásom akadt, beválasztottak az akkor előkészületben levő Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia szervező-, majd később alapítóbizottságába, úgyhogy ott is nagyon sok munka várt rám. Az alapítóbizottság utolsó egy vagy két értekezletén már nem vettem részt, mert magam is a megválasztandók listájára kerültem. Kértem, hogy mentsenek fel, mert etikailag nem fér össze, hogy valaki alapítóbizottsági tag meg ugyanakkor jelöltje is a létesítendő akadémiának.

1979 decemberében az első tagok között engem is megválasztottak, méghozzá mindjárt az öttagú elnökségbe kerültem. Itt aztán megint új, de megint csak szervezőmunka várt rám. Arra nézve, hogy milyen legyen

egy intézet, még csak akadt példa vagy valamiféle minta, noha ott se lehetett mindenben követni a meglévő modelleket, itt viszont semmiféle tapasztalatom nem lehetett. Az is nehezítette a körülményeket, hogy rögtön az első évben, pár hónappal az akadémia megalakulása után az öttagú elnökség háromtagúra zsugorodott, az újonnan megválasztott főtitkár, Milan Čanak sajnos meghalt (tíz évvel volt fiatalabb nálam), Petar Drezgić szintén, és maradtunk hárman. Azért volt meglehetősen nehéz ez a funkció, mert megint szervezőmunkát kellett végeznem, az akadémiának sem elhelyezése, sem tisztviselői kara nem volt. Ha minden kezdet nehéz, ez különösképpen nehéz volt. Akkor kezdődtek a társadalmi, gazdasági és egyéb bajok is, 1980–81-ben, amelyek szintén kihatással voltak az új akadémia munkájára. Nekem kellett egy évig a főtitkári teendőket is ellátnom az említett halálesetek miatt.

A „híd" pilléreként

Tudjuk, hogy évtizedeken át fontos feladatai voltak a nemzetközi kulturális együttműködés fejlesztése terén. Milyen nehézségekkel járt ez a munka?

Talán a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak a kérdéséről, illetve az én ott vállalt szerepemről, ténykedésemről beszélnék. Erről a kérdésről nem szívesen nyilatkozok, mert nem sok dicsőséggel jár sem rám nézve, sem pedig azokra nézve, akikről itt szó esik, de tekintve hogy ez igen sok szóbeszédnek volt az indítóoka, itthon nálunk, meg külföldön is, a társaság köreiben is, ezért jobb, hogyha talán első kézből, megbízható forrásból ismeri meg az, aki majd olvassa vagy hallja, noha meg kell jegyeznem, hogy éppen ez, a bizalom, a szavahihetőség kérdése merült föl velem kapcsolatban.

Tudvalévő, hogy a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére 1977-ben alakult meg. Az akadémia kinevezett egy kezdeményezőbizottságot, amelynek feladatává tette, hogy a belföldi és külföldi jelesebb hungarológusokkal vegye fel a kapcsolatot, adja elő e társaság munkatervét, mutasson rá a feladatokra, amelyek e társaságra várnak, készítse el az alapszabályzat tervezetét, s azt is juttassa el. Ilyen előkészületek után kaptam meghívót 1977 nyarán az alakuló közgyűlésre, de Jugoszláviából többen is. Arra kértem a kezdeményező bizottságot, hogy ezt tegyék hivatalossá, tehát hogy e szándékukkal forduljanak a Tartományi Oktatási és Tudományügyi Titkársághoz, hogy annak is tudomására jusson egy ilyen kezdeményezés. Ez meg is történt,

Milenko Nikolić titkártól megkaptam az akadémia átiratát, amelyben felkérnek, hogy a leendő társaság vezetőségében is vállaljak feladatot. Úgy gondoltam, hogy ezzel hivatalos útra került a dolog, és tovább nem is jártam el ebben az ügyben. Részt vettem a társaság Nyíregyházán tartott alakuló ülésén, ott alelnökké választottak, és utána még négy évig végeztem ezt a funkciót, zavartalanul, fennakadás nélkül.

Az első kongresszus megtartásának időpontját 1981 nyarára tettük. Mivel a nemzetközi tudományos társaságok kongresszusán rendszerint be kell jelenteni a következő kongresszus színhelyét és időpontját is, felmerült a gondolat, hogy talán legjobb lenne az 1986-os kongresszust Újvidéken tartani.

Felkértek, hogy tegyem meg a megfelelő lépéseket a szervezés irányában. Érdeklődtem a Szocialista Szövetségnél, hogy van-e erre lehetőség. Természetesen csak szóbeli érdeklődés volt ez, mert még nem tudtam semmit mondani arról, hogy ez milyen szervezési feladatokat jelent a számunkra.

Eléggé kedvező volt az első válasz, persze megint csak szóbeli közlések formájában: elvi akadálya nincsen. A társaság következő ülésén bejelentettem, hogy elvi akadálya nincsen, a konkrét intézkedésekre pedig később kerül sor.

Amikor elérkezett az első kongresszus megtartásának ideje, 1981 nyara, hogy biztosabb legyek a dolgomban, jelezhetem-e, hogy Újvidék vállalja-e a következő, 1986-os kongresszus megtartását, ismételten a tartományi Szocialista Szövetség megfelelő szerveihez fordultam, ezúttal már írásban is, és határozott választ kértem erre vonatkozóan.

Ahelyett, hogy írásban kaptam volna választ, beidéztek, előbb a Kommunista Szövetség Tartományi Bizottságába, ahol először arról érdeklődtek, hogyan került egyáltalán sor arra, annak a gondolatnak a felvetésére, hogy Újvidék legyen a színhely.

Elmondtam, hogy a társaság úgy véli, legcélszerűbb, ha egy el nem kötelezett országban tartja az első nemzetközi kongresszusát, olyan országban, ahol a hungarológia kutatása intézményesítve van, és ott, ahol az egyéb föltételek is (bölcsészkar, Hungarológiai Intézet, a magyar tanszék stb.) ennek megszervezését lehetővé teszik.

Felmerültek aztán pár nap múlva már a Szocialista Szövetségben is ehhez hasonló kérdések, sőt olyanok is, hogy kit képviselek, kinek a nevében beszélek ott, és hogy miként vállalhattam bárkinek a megkérdezése nélkül az alelnöki pozíciót. Hivatkoztam rá, hogy még 1977 nyarán írásbeli értesítésem volt a Tartományi Oktatási és Tudományügyi Titkárságtól, miszerint ha az intézet önigazgatási szervei jónak vélik, vegyek

részt, és ugyanakkor a Szocialista Szövetség tartományi koordinációs bizottságának is jelentsem be. Ez még annak idején megtörtént, és úgy véltem, hogy nekem tovább itt nem kell semmit tennem. De ez már 1981, és ez időben már jelentkeztek bizonyos belső nehézségek is. Gondolok itt a kosovói megmozdulásokra, aztán anyagi problémák is kezdtek már jelentkezni, így ez a kérdés már más megvilágítást kapott. Noha erről elég sokáig folyt a diskurzus érvekkel és ellenérvekkel, a Tartományi Szocialista Szövetség megfelelő bizottsága mégis arra az álláspontra helyezkedett, hogy mi érdekeltek vagyunk ennek a kongresszusnak a megtartásában, de annyi esztendőre előre nem tudjuk megmondani, hogy rendelkezünk-e majd kellő anyagi és szervezési erővel, ezért az első, 1981-es kongresszus tapasztalataitól tették függővé a végleges válasz megadását. Erről beszámoltam a közgyűlésen 1981 nyarán, elmondtam, hogy az eddigi megbeszélések során kifejezésre jutott Vajdaság Autonóm Tartomány kulturális és tudományos szerveinek kellő érdeklődése a kezdeményezés iránt, egyben az a kívánság is, hogy a társaság végrehajtó bizottsága írásos megkereséssel forduljon az ügyben illetékes szövetségi szervekhez. Ez a szövetségi szerv pedig a Nemzetközi Tudományos és Technikai Együttműködés Szövetségi Intézete volt Belgrádban.

Miután ezt a közgyűlésen előadtam, a társaság elnöke és titkára, Bo Wickman és Klaniczay Tibor levélben kereste meg a belgrádi intézetet, amelyben előadták a kérést, annak az óhajnak a kifejezésével, hogy Jugoszlávia mint el nem kötelezett és mint a nemzetiségi politikában élenjáró ország tegye lehetővé a kongresszus megtartását. Belgrádból erre a megkeresésre sajnos csak két esztendő elteltével kapott (negatív) választ a társaság, s mivel az idő már eléggé sürgetett, a második kongresszus előkészületeinek megtételére Béccsel vették fel a kapcsolatot. Ausztria vállalta is ennek a megtartását.

A válasz, amit a társaság kapott a belgrádi intézettől, azt tartalmazza, egészen szabad interpretálásban, hogy ez elsőrendűen magyar érdekeket szolgál, politikai vetületei is vannak, és ezért, meg azután azért, mert ez precedenst jelenthet más hasonló társaságok kéréséhez, nem tartja célszerűnek a kongresszus itteni, újvidéki megtartását.

Hát ennyi ez a dióhéjba foglalt történet, de nem is ez a lényeges, hanem azok a tanulságok, amelyek belőle levonhatók. Én a bécsi kongresszuson már nem vehettem részt, mert éppen abban az időben, amikor a belgrádi intézet 1983-ban megküldte az említett választ, megbetegedtem, az ismételt agyérgörcsök és bénulások lehetetlenné tették a társaságban való további aktív közreműködésemet. Ahogy a közzétett anyagból, a kongresszuson elhangzott előadásokból utólag láttam, az osztrákok ügyesen kihasználták

a helyzeti előnyüket, úgyannyira, hogy az a hungarológiai kongresszus inkább az osztrák tudományosság számára járt kedvező eredménnyel. A mi politikai tyúkvakságunk nem tette lehetővé, hogy éljünk a lehetőséggel. A fő témakör ugyanis így volt megfogalmazva: Művelődési pluralitás – Bécs és Budapest szerepe Magyarország és a Duna-völgyi népek kultúrájában. Azt hiszem, hogy ez a téma kellően átalakítva, jugoszláv vonatkozásúvá téve rendkívül megfelelő lett volna a mi számunkra is. Csak sajnos mi nem éltünk a lehetőséggel, hogy az osztrák–német kultúra kisugárzása helyett a nem német kultúráknak, a horvát, a szerb, a magyar, a román, a cseh, a szlovák stb. kultúrának az egymásközti viszonyát vizsgáljuk ezen a tekintélyes nemzetközi kongresszuson, Ma is sajnálom, hogy ez így történt, mert ebből csak haszna lehetett volna a tudományosságunknak is, használt volna tekintélyünknek Európában, nem szólva arról, hogy maga az Újvidéki Egyetem, azon belül a Hungarológiai Intézet meg Újvidék város is csak nyerhetett volna vele. Nagyon jól tudom, hogy ha matematikáról, génsebészetről, vagy éppen francia filológiáról lett volna szó, akkor közel se lett volna ennyi huzavona e kérdés körül, viszont így sok fölösleges félreértésre adott okot, és nem éppen dicséretesen ért véget.

Bizonyára erősen próbára tette az idegeket az ilyesmi, mert úgy tudom, hogy azt is kétségbe vonták, hogy bármiféle hivatalos megbízatása volt ezzel a ténykedéssel kapcsolatban, és követelték a megbízatásáról szóló okmánynak a felmutatását, amit nem sikerült rögtön előteremteni. Hogy is volt ez?

Ez úgy történt, hogy 1977-ben, amikor erről Milenko Nikolić írásban értesített, a papírt eltettem a többi irataim közé, nem tulajdonítván neki különösebb jelentőséget. Mivel 1981 nyarán nem tudtam előmutatni, megbízták az Oktatásügyi és Tudományügyi Titkárság képviselőjét, aki jelen volt az ülésen…

Gulka Gézát, ugye?

Igen, őt, hogy nézzen utána, keresse ki az okmányt, ami engem teljesen fedne. Viszont a következő ülésre Gulka azzal tért vissza, hogy tűvé tett mindent, de ilyen okmány nem létezik a tartományi irattárban. Akkor kénytelen voltam tovább keresgélni az irataim között, míg végül megtaláltam, és fénymásolatban megküldtem az illetékeseknek. Kissé megszégyenítő volt a számomra, hogy írásban kellett bizonyítanom egyenes szándékaimat. Bejelentettem, lemondok a társaság alelnöki tisztségéről,

holott arra is mint jugoszláviai kerültem. A társaságnak ugyanis svéd elnöke, szovjet, amerikai, valamint francia és jugoszláviai alelnöke volt, többek közt ez jelentette a garanciát, hogy nem tartozik blokkokhoz, s hogy a filológiát tudományos mivoltában kívánja művelni, és nem kíván állást foglalni keleti és nyugati ideológiák között.

Nos, mondom, amikor jelentettem, hogy legcélszerűbb lenne, ha lemondanék a társaságban viselt alelnöki pozíciómról, másrészt el se mennék, noha a beszámolómat várják, mert bejelentettem már, akkor az történt, hogy egyeseknek az inszisztálására be kellett mutatnom, hogy mit akarok a kongresszuson elmondani. Maga dr. Milan Mali mondta, aki az ülésen elnökölt, hogy neki ez rendkívül kellemetlen, hogy egy egyetemi tanárt, egy akadémikust olyan helyzetbe hozunk, hogy fel kell olvasni egy ahhoz nem értő társaság előtt azt a referátumot, amelyben én beszámolok a Jugoszláviában végzett hungarológiai kutatások eredményeiről. De hát én arra az álláspontra helyezkedtem, hogy inkább felolvasom, mint hogy aztán utólag megint valaki valamit rám fogjon. Ilyen kellemetlenségek és huzavonák alaposan fölziláltak és megtépázták az idegeimet abban az időben, de hát a közéletben gyakran van kitéve az ember ilyen kellemetlenségnek, amikre aztán idővel talán gyógyírt talál.

Az erózió ellen *című könyvében látom, hogy mindezek után az előzmények után mégis tartott előadást a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kongresszusán.*

Igen, az 1981. évi kongresszuson, de ez se ment valami simán, mert a sok huzavona láttán már el akartam állni tőle, de elhangzottak olyan vélemények is, hogy az nem jó fényt vetne az ügyre: el kell mennem, képviselni kell a hazai magyar hungarológiai tudományokat, meg kell tartanom azt az előadást. Ezt azután két közleményben le is hozták, az egyik *A hungarológiai oktatás régen és ma* című kiadványban, a másik pedig *Az erózió ellen* című könyvemben jelent meg.

Ez a kálvária nyilván az egészségének a rovására is ment…

Miután elült a vaklárma, 1982 nyarán már a JKSZ XII. kongresszusának küldöttévé választottak, s én képviseltem Vajdaságot Luj Adamič ljubljanai emlékünnepségén is. Feltételezhető azonban, hogy az a sok energiapazarlás meg idegpróba, amit ezekben az időkben átéltem, hozzájárulhatott az agyérbántalomhoz, aminek a következménye a viszonylag korai nyugdíjba vonulásom volt, és ami erősen hátravetett a további munkában.

Az akadémia elnökségében vállalt ötéves mandátumom lejárta után már elértem, sőt meg is haladtam a nyugdíjaztatás korhatárát. 1983 novemberében nyugdíjba vonultam a bölcsészkaron is, mert betegségem többé nem tette lehetővé, hogy dolgozzam, noha a törvény még néhány esztendeig lehetőséget adott volna erre. De én azt hiszem, hogy a hatvanadik évét betöltő ember már ne szőjön új terveket, elégedjen meg azzal, hogy tegye meg, amit még bír, még ha szűkebb körben és kevesebb energiával is. Most már negyedik esztendeje tart ez a nyugállomány, de hogy ez mennyire nem nyugvó állomány, ezt az bizonyítja, hogy 1980-tól öt könyvem jelent meg, jó néhányat szerkesztettem, válogattam, összeállítottam, kiadásra előkészítettem, így hát nem panaszkodhatok arra, hogy munka nélkül vagyok. Még ma, hatvanhat évesen se mondtam le a kutatómunkáról a szaktárgyam körében, s teszem a továbbiakban is, mert ebben ismertem fel az életem értelmét, arról pedig nem mondhat le az ember.

A Vajdaság mint szellemi térség

Mit jelent az ön számára a Vajdaság mint szellemi térség?

Jelenti első fokon a magam világát, amiben élek, és amit nem bírok, de nem is akarok megtagadni. Másodsorban egy nagyobb közösség, tehát egy ország, ugyanakkor egy nemzet, egy nyelv, egy kultúra részét. De azokon keresztül akár Európa egy részét is, vagy akár a világegyetemet. A gazdasági, szellemi, művészi alkotótevékenység egy konkrét, adott színhelyét jelenti nekem Vajdaság, de egyben talaját is, és nekünk, azt hiszem, az a dolgunk, hogy ezt a talajt mindinkább termővé tegyük, és mindinkább alkalmassá a szellemi élet javainak megteremtésére. Ez akár egy igényes, gazdag életprogramnak is beillik.

„Vajdaság nemcsak történeti, hanem történelmi valóság" – írja Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom *című könyvében. Kifejtené ezt a megfogalmazását?*

Lehet, hogy nagyon szőrszálhasogatónak, pedánsnak, aggályosnak tűnik ez a megkülönböztetés a történeti és a történelmi valóság kifejezések között. Ezzel azonban arra szeretnék utalni, hogy Vajdaság nem pusztán közigazgatási fogalom, tehát nem pusztán adminisztratív-területi része a mindenkori államnak, államalakulatnak vagy éppen birodalomnak (ha az osztrák összbirodalom korára gondolunk), hanem szellemileg, kulturálisan, az emberek mentalitásában is többé-kevésbé sajátos, külön világ. Olyan

többnyelvű tartomány, olyan mind kompaktabb, mind szorosabban együvé tartozó emberi közösség, amelynek kimutathatóan sajátos jellegzetességei, vonásai vannak. Különösségének olyan kritériumai, amelyeket a történelmi különfejlődés alakított ki. Csak emlékeztetőként: a bánáti sváb mindig más volt, mint az erdélyi szász, s az itteni szerbség sem egészen az, mint a fejedelemségi, a bácskai magyar meg sok vonatkozásban, életformában, szokásokban, lelkületben, sokszor gondolkodásban közelebb áll a vele együtt élő bunyevához vagy szerbhez, mint, tegyük fel, a szabolcsi vagy a nyírségi magyarhoz. Persze ezek a komponensek a politikai és gazdasági tényezők meg érdekek mellett nem sokat számítanak, és rendszerint ezeket az együttélésből történelmileg kialakult mozzanatokat el is hanyagolják. Még a politika is leginkább csak akkor érvel vele, amikor mondjuk Vajdaság autonómiájának a kérdése merül fel egy adott politikai pillanatban. Sokkal érzékenyebben reagálnak azonban ezekre a mozzanatokra az olyanféle diszciplínák, mint a néprajz, a művészetek s az irodalom is. Az írók sokkal érzékenyebben hatnak vissza erre a problémára, és ezeket a tényezőket a maguk módján kifejezésre is juttatják. Megint példákat kellene említenem. Vajda Jánostól vagy Papp Dánieltől kezdve Herczeg Ferencen, azután Csáthon, Kosztolányin, Szentelekyn keresztül Milan Konjovićig, Crnjanskiig, Herceg Jánosig, talán egészen a mai fiatalokig, a ma élő, alkotó, fiatal írókig és művészekig kitapintható ez a különösség szellemiekben, magatartásban, gondolkodásban, emberi viselkedésformában stb.

Szeretném hangsúlyozni azonban, hogy nem csupán a helyi színekről van itt szó, nem arról a sokat emlegetett couleur locale-ról, aminek alapján például meg szoktuk különböztetni egymástól a kalocsai és a kalotaszegi varrottast, a beszéd táji jellegzetességeit, hanem magatartásformákra, életszemléletre is gondolok, afféle lelki színképre célzok elsősorban, egy viszonylag önálló történelmi vagy közösségtudatra, ami kialakult az itt élő emberek között. Mint ahogy ezek teszik „szögedi nemzetté" Bálint Sándor népét a XVIII. században, amely magyar, török, délszláv, német, francia, zsidó népelemből állt össze.

Persze az, amit elmondtam, korántsem jelenti, hogy csupán ilyen meghatározók, jellegzetességek alapján az önálló nemzeti irodalom ismérveiről beszélhetnénk. A magyar nyelven művelt itteni irodalom magyar irodalom továbbra is, anélkül hogy kiszakadna a magyar műveltség egészéből. És ugyanígy ez vonatkozik a szerb irodalomra is. A közösségtudat az együttélés gyakorlatából eredő tényező, annak megnyilvánulásai jól megfigyelhetők egy-egy régiónak az irodalmában, de csupán e tényezők miatt az nem válik ki a saját nemzeti irodalmából.

Egy 1973-ban adott interjúban arról beszélt, hogy a magyar nemzetiség is „államalkotó" elemmé vált Jugoszláviában. Mivel azóta jócskán megváltozott a napi politikai szóhasználat, jó lenne pontosítani, mit ért ezen a kifejezésen?

Azt hiszem, hogy az úgynevezett állampolgári jogok és kötelességek, a közéletben való részvétel, részesedés, a munkához való jog, a törvények azonos alkalmazása stb. terén már régen elértünk a fogalmi tisztázottság szintjére. Vannak azonban az életnek bizonyos területei, amelyekben az állam jelenlétének vagy szerepvállalásának egészen másnak kell lennie. Szememben az államvallás, az államnyelv, az államnemzet és hasonló fogalmak meg aztán az államilag patentírozott esztétika, művészet vagy irodalom az újkori barbarizmus elrettentő példái, civilizációnk vadhajtásai. Belőlük ered az emberi konfliktusok nagy része. Mi most már az a minőségi többlet, ami a szocialista államot előnyösen megkülönbözteti e téren? Elsősorban, hogy a mondott területeken arra korlátozza a hatalmát, hogy instrumentumaival polgárai, népei (nemzetei, etnikumai, nemzetiségei) számára biztosítja természetes szükségleteik és kulturális igényeik kielégítését. Hiszem, hogy Sinkó Ervin 1959-ben tartott székfoglalójának a szavait is így, ebben az értelemben kell fölfognunk: „Ellenkezne a jugoszláv forradalom szellemével, sértené a szocialista Jugoszlávia alaptörvényének a leglelkét, ha a magyar irodalom tanszékének a felállításával kapcsolatban az állam vagy a kormány nagylelkűségét dicsérném, illetve ha a jugoszláviai magyarság háláját hangoztatnám az állam, a kormány vagy bármiféle hatóság iránt."

Magam is így látom, beszéltem is róla a JKSZ XI. kongresszusán, hogy a nemzeti, a nemzetiségi kultúra nem valami állami függvény nálunk, és ne is legyen az állami politika megfontolásainak, érdekeinek az ügye, hanem az önigazgatási dolgozói közösségeké. Más szóval: az adott közösség reális igényeiből induljon ki, abból nőjön ki, azokat az igényeket elégítse ki. Mi például jogos büszkeséggel hivatkozunk arra, hogy azok az alapvetően fontos kulturális és tudományos intézmények, amelyek nálunk működnek, tényleges szükségletekből jöttek létre (a kiadók, egyetemi intézetek, iskolák stb.), nem pedig valamilyen államközi megállapodások révén. Az államközi megbeszéléseken, tárgyalásokon és az azokat követő nyilatkozatokban gyakran hangoztatják a nemzetiségek hídszerepét. Ez a szerep valóban nagyon fontos, azt lehetne mondani, mellőzhetetlen az állam szempontjából, de úgy vélem, hogy a nemzetiség szerepe nem korlátozható csupán erre, tehát az államok közti érintkezések eszközére vagy funkciójára, hanem ezen túl egész alkotó potenciáljával

a szellemi és fizikai eredményeivel szervesen be kell illeszkednie egy országnak, egy közösségnek az életébe mint annak organikus része. Tehát ilyen értelemben államalkotó. A nemzetiségi ember pedig nem alattvalója, hanem polgára az államnak a maga szellemi eredményeivel, egész emberi mivoltával, ebből következőleg kultúrájával, nyelvével, örökségével, hagyományvilágával, a maga természetes emberi összetevőivel és meghatározóival együtt alkotóeleme.

Az állam mint nyelvi és kulturális kérdéseket szabályozó intézmény vagy szervezet előttem mindig egy kissé problematikus volt. Történelmi vizsgálataim és tapasztalataim is erre intettek. Megvizsgáltam például Herder nyelvi és kulturális eszméinek a történelmi sorsát, és ezt tanulmányozva az osztrák, úgynevezett összbirodalmi koncepciótól kezdve a 67-es kiegyezés, illetve a dualizmus korán keresztül a két világháború közti államokig, sőt még ezután is igyekeztem – ezeket a korszakokat külön-külön megvilágítva – rámutatni, hogy az állam beavatkozása a nyelv természetes fejlődésébe, a nemzeti kultúrákat rendszabályozó intézkedései mindig erőszakos, művi beavatkozást jelentettek a természetes folyamatokba. Ma is tanúi lehetünk ennek, amikor újra időszerűsítették az államiság kérdését a politikai vitákban, amikor ezeket feszegetik, és ezeket vetik fel. Gyakran hangzanak el teljesen hamis meg torz vélemények, elképzelések erről a kérdésről. Mire célzok itt konkrétan? Például arra a törekvésre – erről az akadémián is folyt vita –, amely mintegy állami védelem alá akarja helyezni a nyelvet, tehát egy állami bizottság ügyévé tenni. Tehát, hogy így mondjam, az államot fölérendelni a nyelvnek.

Azután ott van az a törekvés egyes horvát vagy szerb körök részéről, amely mintegy szét akarja választani a történelmileg és természetes folyamatként egybeforrt szerbhorvát nyelvet. (Ide tartoznak a cirill és a latin betűs írásmód közötti nézetkülönbségek is.) Ott van azután az a törekvés – ma már egyre kevesebbet hallani erről, de egy időben nagyon erős volt –, hogy a nyelvművelésnek a programját, például a magyar nyelvre vonatkozóan, a nyelvvédelem programjával kell felcserélni, és szinte hatóságilag közbeavatkozni bizonyos esetekben. Pedig nem védeni, hanem művelni kell a nyelvet, főként pedig a használóját. De ellenkező példát is hozhatnék fel, azokra az elgondolásokra vagy szándékokra hivatkozom, hogy a teljes értékű anyanyelvi oktatás helyett vezessük be a nyelvápoló munkaformákat, az anyanyelvi pótórákat, és akkor egy csapásra megoldódik minden oktatási problémánk. Természetesen ez sem fogadható el. Nagyon sok ilyen példát hoz fel az élet, a napi sajtóban is olvasunk, a rádióban, a televízióban látunk s hallunk ilyen kommentárokat. Azzal a koncepcióval, amely az államot fölérendeli a természetes kulturális,

nyelvfejlődési és egyéb folyamatoknak, úgy látszik, még korunkban sem tudtunk szakítani.

Azt képzeltük, hogy a nemzetállam kategóriája a mi viszonyaink közepette túlhaladott, és most az tapasztalható, hogy ez a fogalom újjáéledt. Mi erről a véleménye?

Ebben is afféle „kísértetjárást" látok. Úgy gondolom, hogy voltaképpeni nemzetállam ezeken a területeken, térségeken sohasem létezett. Nehéz elképzelni a nemzetállamot, mint olyant, még nyugaton is. Még egy Franciaország se nevezhető tisztán nemzetállamnak, a baszkokra gondolok, a provanszálokra és egyéb – hogy is mondjam? – szakadár etnikumokra. És ott van az angol szigetvilág, de sorolhatnánk a többit is. Itt, Európának ebben a részében, Közép-Kelet Európában ez még kevésbé lehetséges, és ezt nekünk minden történelmi szituációban tudomásul kell vennünk, számolnunk kell ezzel mint örökölt adottsággal, amit nem lehet sem tagadni, de amiből persze nem lehet valamiféle előnyt sem kovácsolni. Sajnos ezt nálunk sokszor szem elől tévesztettük a két háború közti világban, de a második világháború utáni korszakban is sok tévelygés mutatkozott meg, a lakosságáttelepítéstől kezdve addig az elvig, hogy csak egy nép adhat nevet az államnak, a többi pedig a legjobb esetben is más nyelvű polgár.

Mint amikor azt mondják, hogy „magyar eredetű román"…

Sőt azt mondják, hogy magyar, szerb vagy német ajkú román. Ilyen nincs, ez nonszensz, fából vaskarika.

Ha a társadalmi gondolkodás történetén végigtekintünk (vegyük mondjuk a magyar társadalmi gondolkodást), a haladó gondolat képviselői, ha nemzetiségi problémáról beszéltek, akkor annak a megoldását mindig valamiféle integrációban látták, mindig egy nagyobb közösség keretén belül vélték megoldhatónak a nemzetiségi problémákat. Gondolok itt Jászi Oszkárra, Mocsáry Lajosra, sőt Kossuthra is. Úgy tűnik, hogy mostani viszonyaink közepette mintha nem ez az irányvétel kerekedett volna felül. Mintha a bezárkózás által kísérelnénk megóvni, megmenteni azt, ami még megmaradt.

Sőt államhatárokban gondolkozva történnek kísérletek az állam és a nemzet azonosítására. Erre gondolt, ugye?

■■■

Igen. Mivel lehetne ezt magyarázni?

Elég nehéz erre választ adni, mert több formában, több helyütt előforduló kísérletezésről beszélhetnénk, ahol az okok nem is mindig azonosak. Például a macedón nemzet elismerése és a macedón államiság megteremtése nagyon pozitív törekvés volt, mert hiszen a macedón nemzet létezik, történelmi valóság, amelynek valamiféle életkeretet is kellett biztosítani a macedón állam keretében, és éppen ezért a „nemzetszületés" – Lőrinc Péter nevezi így –, ami bekövetkezett a háború után, indokolt volt, és annak állami szentesítése is indokolt volt. Vannak aztán tisztán gazdasági megfontolásból és érdekekből táplálkozó, önálló „állami" begubózások és elszigetelődések is, például itt, Jugoszlávia területén is tanúi lehetünk ilyenfajta extrém törekvéseknek. Azután vannak olyan törekvések, amelyek tagadnának bizonyos autonómiákat egy nemzeti állami közösségen belül, vagy éppen fordítva: etnikai erőszaktétellel akarnak önálló államiságra szert tenni. A referendummal való próbálkozásokra gondolok, amelyek egyszerűen a majorizálással akarják megoldani azt, amit a történelemben soha nem lehetett azzal megoldani. Rengeteg ilyen változat van, nagyon sokféle kísérlet, sokféle ok játszik itt közre, amit az ember nem is tudna képletté merevítve megnevezni. Mindenesetre ránk a továbbiakban is várnak olyan feladatok, hogy az irodalomban, a tudományos munkánkban, a szellemi tevékenységünkben identifikáljuk ezeket a jelenségeket, kikeressük okait, összefüggéseiket, ha kell, történelmi gyökerüket.

Regionalizmus és provincializmus

Munkássága során hogy változott, hogy fejlődött a vajdasági magyar irodalom fogalmának értelmezése, hogyan viszonyult a regionalizmushoz?

Azt hiszem, hogy a regionalizmus és az egyetemesség nem abban az értelemben mond ellent egymásnak, ahogy azt a mindennapi szóhasználatban tapasztaljuk. Az a körülmény, hogy egy műalkotás, egy irodalmi mű tájhoz, régióhoz, vidékhez kapcsolódik, vagy éppen abból nő ki, abból merít ösztönzést, még nem regionalizmus, nem jelenti azt, hogy a mű a vidékhez tapadva nem lát túl önmagán. Vonatkozik ez természetesen a tudományos kutatásra, irodalomtörténetre, irodalmi kritikára stb. is. Tehát én nem a témában, a tárgyban, egy bizonyos helyhez való kapcsolódásban keresném a regionalizmus ismérveit, hanem inkább egyfajta magatartásban, szemléletben, gondolkodásmódban. Az a körülmény, hogy egy táj vagy

vidék ihletését lehet felismerni egy műben, akkor negatívum, ha azonossá válik a vidékiességgel, vagyis lélekben és szellemben az. Itt hivatkoznék az egykori szabadkai, az egyetemes magyar irodalom szempontjából regionális íróra, a jó öreg Milkó Izidorra, aki egy tanulmányában azt írta le, hogy „a vidékiesség szív- és léleküggy, nem pedig illetőségi kérdés". Aztán hivatkozhatnék Babitsra is, az európéer Babitsra, aki azért lelkesedik Csokonai költészetéért, mert – ahogy írja *Az európai irodalom története* című könyvében, megpróbálom ezt is szó szerint idézni – „akkor is európai költő, és éppen abban, hogy a leglokálisabb színeket keni palettájára". Ezeket az idézeteket jól megjegyeztem magamnak, mert magam is foglalkoztam a regionális irodalom problémakörével, a *Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom* című könyvemben van is egy tanulmány erről. Ma már jól tudjuk, hogy a magunk világáról gondolkodni, a miénkben szemlélődni korántsem jelent regionalizmust. Tudniillik úgy vélem, hogy mi is a magunk módján az egyetemességnek valamiféle elemei vagyunk, tehát egy nagyobb közösséghez is tartozunk. Ahhoz a nagyobb közösséghez pedig – ahogy Móricz mondotta annak idején – csak a kis közösségeken keresztül lehet eljutni. Ez elég korán tudatosodott bennem, és ezért viszolyogtam mindig egy olyan szellemi magatartástól, amely lebecsüli azt az életet, amelybe valaki nemcsak hogy beleszületett, hanem benne is él. Amikor ezeket mondom, akkor nem valamilyen bocskorkultuszt, valamilyen balkániságot vagy éppen vad debrecenizmust hirdetek, ahogy Kazinczy mondta a debreceni írók magatartásáról, az ő önelégült, szűk körű patriarchalizmusukról. Sokkal inkább a felfogást és a megközelítés kérdését firtatom, nem magát a témát, a tárgyat, de azt hiszem, még az eljárást, a módszert sem, ahogy közeledünk az ilyen kérdésekhez. Szó volt itt az előbb a komparatisztikáról. Az összehasonlító irodalomtörténetet is lehet provinciálisan művelni. Lukács György éppen ezt a jelzőt használja az összehasonlító irodalomtörténet módszerére, illetve azokra a pozitivista komparatistákra, akik megelégedtek a témák, a motívumok, az irodalom anyagi elemeinek és mozzanatainak a kutatásával, ugyanakkor pedig elhanyagolták a szellemi vonatkozásokat, a szellemi komponenseket, az eszmei hátteret.

Igen, ez így szinte magától értetődő, ha a művészeten belüli kategóriákban gondolkodunk. Felmerül azonban a kérdés, hogy a regionalizmus mint probléma miből ered, elsősorban a művészeten belüli tényezőkből, vagy pedig a művészeten kívüliekből? Tudjuk, hogy például Szenteleky a couleur locale elméletét lényegében politikai meggondolásokból hozta létre. Korábban neki is más véleménye volt erről a kérdésről. Mondhatjuk-e, hogy ha a

■■■

regionalizmus problémája hangsúlyozottan felszínre kerül, ez lényegében a politikai konstellációk következménye?

Kétségkívül ennek is köze van hozzá, s éppen Szenteleky pályáján, írói fejlődésén mutatkozik ez meg. Bármennyire igyekezett is távol tartani magát a politikától, őt is befolyásolták bizonyos politikai mozzanatok. Tehát azt lehetne mondani, hogy belső képződményként is felfoghatjuk, de bizonyos életkényszereknek, külső körülményeknek a befolyását is sejthetjük benne. Esetenként változhat ez, mert európeérből is lehet regionalista szépíró, és fordítva. Apróságok, semmitmondóaknak látszó helyi dolgok is jelenthetnek adott pillanatban és adott konstellációban európai témát.

Irodalom és valóság

Miért vállalkozott olyan kevés irodalomtudósunk az egyes alkotások társadalmi-történelmi kontextusban való elhelyezésére, és inkább attól elszigetelten szemlélte az irodalmi műveket? Mennyire járult ehhez hozzá a nemzetiségi szellemi lét bonyolultsága?

Két lehetséges oka van ennek a jelenségnek. Egyrészt az, hogy a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején is a mi irodalomszemléletünk és irodalomoktatásunk – az általános iskolától a főiskoláig – szinte tagadta az irodalmi mű esztétikai önállóságát, tehát műalkotás voltát. Ennek a felfogásnak az értelmében az irodalmi és művészi produkció elsősorban társadalmi-történelmi és politikai tartalmai szerint kell, hogy megítéltessék, csak így lehet értékelni, felmérni. Olyan felfogás volt ez, amely az irodalomban nem művészetet látott, nem a szó művészi megformálását értékelte benne, hanem csupán eszmeisége alapján fogadta el vagy utasította vissza.

Tagadhatatlan, hogy ez a szempont nálunk is sokáig érvényben volt, sokáig gátolta a művészet és az irodalom szabadabb, egészségesebb fejlődését. Még a 60-as években is felfigyelhettünk olyan irodalmi teóriákra, amelyek a műalkotás ideológiai szerepének sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint egyéb értékeinek. Tehát elsősorban szociális, hazafias vagy éppen politikai funkcióját tartották fontosnak, mintsem az esztétikait. Hogy konkrét példát mondjak: Petőfi inkább volt az 1848–49-es magyar forradalom ideológusa, inkább volt vátesz vagy néptribun, mintsem költő ebben a felfogásban, vagy Arany Jánost hajlamosak voltunk úgy megítélni, mint polgárt, filisztert, aki éppen polgári gátjai miatt képtelen volt azonosulni a forradalom eszmeiségével stb.

És nemcsak a múlt íróit, költőit ítéltük meg így, hanem a friss irodalmi jelenségek kritikai felmérésében is így jártunk el.

Egyáltalán nem kell csodálkozni azon, hogy amikor 1948 után nálunk megszűnt a szocialista realizmus esztétikájának kötelező érvényessége, előtérbe kerültek az addig lefojtott energiák, és sokszor egy másik szélsőségbe csaptak, egy elvontan esztétizáló, szigorúan műközpontú szemlélet alakult ki, ennek a hívei pedig tagadták, hogy az irodalomnak szinte bármi köze lenne történelmi, társadalmi valóságunkhoz, sőt a költő konkrét életviszonyaihoz.

Kialakult az irodalom önelvű felfogása, és ez eredményezte ezt az esztétikai gyakorlatot. Később persze, mint minden áramlat, ez is csendesedni kezdett, kialakult egy több irányba tekintő, minden tényezőt kellően mérlegelő kritikai szemlélet. Úgy gondolom, hogy ez többé-kevésbé ma is jellemzi irodalomszemléletünket.

Ez lehet az egyik oka az említett műközpontúságnak. De van egy másik oka is, amiről nem lenne szabad megfeledkezni. Ez az eléggé meddő szemlélet azzal is magyarázható, hogy esztétáinknak, irodalmárainknak ez kényelmesebb, veszélytelenebb utat kínált a megközelítéshez, mint az a követelmény, hogy a művet minden oldalról meg kell közelíteni, fel kell tárni a teljes összefüggésrendszert egy komplex vizsgálattal, ha le akarunk hatolni a műalkotás mélyére, ami persze nem hagyhatja figyelmen kívül az összetevőket, a műalkotás genezisét, alakulását, létrejöttének okát, s természetesen a nemzeti, történelmi és egyéb hatóelemeit és komponenseit sem. Sokkal kényelmesebb volt a művet önmagában nézni, csak a szöveget vizsgálni, de a szöveg mögöttes területeit nem venni figyelembe.

Természetesen a nap mint nap megjelenő újabb nyugati és egyéb teóriák is hozzájárultak ehhez, amelyeket sokszor gátlás és kritika nélkül vettek át egyesek nálunk is.

> *Irodalomszemléletünk egyrészt elveti az úgynevezett szocialista realizmus módszerét, amely igyekszik a művészetet gyakorlati célok szolgálatába állítani. Másrészt viszont érezzük, hogy az úgynevezett „hermetikus" művészi megnyilvánulásoknak nincs talajuk, és nem indukálnak újabb szellemi folyamatokat…*

Nagy irodalom születhetett elefántcsonttoronyba zárkózásból is, mint ahogy az európai irodalom történetében nem egy példa mutatja, viszont nem lehet megtagadni művészi értékeket olyan íróktól sem, akik az elkötelezett irodalomnak voltak a hívei. A magyar irodalomban mondjuk egy Déry esetében figyelhetjük meg pályájának változatait és görbéit,

■■■

de Makszim Gorkijt is említhetjük és más nagyságokat is, akik életük bizonyos szakaszaiban elkötelezettek, más szakaszaiban pedig elvonatkoztatott irodalmat művelnek, amelynek nincsenek ilyen praktikus, napi használatra alkalmazható meggondolásai, céljai. Talán nem lehetne ezt ilyen mereven elkülöníteni. Akár az egyik véglet, akár a másik, esztétikailag káros lehet, mert biztos, hogy terméketlen (nemcsak gyakorlati szempontból terméketlen) az olyan irodalom, amely egyszerűen nem vesz tudomást az életről, mert az szükségszerűen magával hoz egyfajta esztétikai redukáltságot is. Amiben nem érezzük az embert, az életet, a lüktető valóságot, bármilyen formában, ami tehát nem abból ered, hanem spekulatív úton jött létre, az biztos, hogy művészileg sohasem tud olyan tartalmas, humánus, megragadó, mély vagy éppen magas lenni, mint az a másikfajta irodalom, amely magán viseli az élettől való ihletettséget.

Tehát a társadalmi vagy politikai állásfoglalás kinyilatkoztatása a műben még nem esztétikai faktum, viszont ha hiányzik belőle, az mégiscsak az egyéniség megcsorbítását jelenti?

Annak idején, még aktív tanár koromban gyakran hivatkoztam főleg esztétikaórákon József Attila egy apró, látszólag jelentéktelen kritikájára, amelyben elmarasztalja nemcsak a március 15-ei ünnepi hangvételt, az ilyen hangnemben megszerkesztett szónoklatokat, de a verseket és egyéb szépirodalmi alkotásokat is, másrészt pedig elutasítja magától a „napi használatra rendelt" irodalmat, ami gyakorlati célokat szolgál. A szocialista költészettel kapcsolatban azt mondja Brichta Cézár verseiről nyilatkozva, hogy akkor valósul meg az igazi szocialista költészet, ha a szocializmus léleküggyé válik az íróban. Tehát amikor az nem program, nem eszmei elvonatkoztatottság, hanem léleküggy, amikor a szocializmus benne él a költőben, a lelkében, a tudata mélyén, mint emberi tartalom. És minél jobban közeledik egy-egy költő ehhez a lélekreváltáshoz, annál hitelesebb a szava, annál igazabb a művészete is.

Mondhatna-e valamit diákkorának irodalmi vonzalmairól?

Abban az időben számunkra felfedezésnek számítottak a népi írók alkotásai. Akkor leginkább Veres Pétert, Darvast és a többieket olvastuk, a Magyar Élet kiadásait. 1943-ban Püski Sándornál, a Magyar Élet kiadó vezetőjénél jelentkeztem is afféle „szolgálattételre". Sokkal később, 1977-ben aztán egy pesti értekezleten találkoztam vele. Fel is emlegettük ezt a rövid pár hetet, amíg nála gyakornokoskodtam a Magyar Életben. Mon-

dom, annak az irodalomnak voltam – legalábbis átmenetileg – majdnem megszállott olvasója, a népieseknek. Németh László műveit is sokat olvastam, noha ő nem sorolható a Veres Péter-szerű népiesek közé. Németh László tanított meg sok mindenre, többek között egy kicsit gondolkodni is. Mindig lenyűgözött roppant felkészültsége, széles körű tudása, tájékozottsága, ismeretei, és ahogy azt felhasználta. Ebben az időben ez az irodalom úgyszólván teljesen okkupált, ez foglalkoztatott, ez töltötte ki az érdeklődésemet. Aztán persze nagy Ady-hívő voltam magam is, mint a huszonegy-két éves fiatalok általában.

Meg tudná fogalmazni, hogy mi volt az, ami vonzotta?

Tetszett például Szabó Dezső is. Ahhoz a fiatal olvasóhoz illett is ez a talán romantikusnak nevezhető, sodró bőség, mint ami Szabó Dezsőt jellemezte, azután a szokatlanság a szóhasználatban, a magatartásban, a merészségben. Mondom, ő is fontos olvasmányaim közé tartozott.

A népiesek társadalmi programjához hogy viszonyult?

Az én akkori orientációmnak nagyon is megfelelt erős szociális érdeklődésük, mert ahogy arra már mostani „életmondásomban" többször is hivatkoztam, magam is közel éreztem magamat a dolgozókhoz, életem egy szakaszában magam is az voltam. Élt bennem egy szociális igazságérzet, ebben is azt kerestem, talán meg is találtam, kiélhettem.

Tehát nem mondhatni, hogy egy-egy művet tisztán esztétikai ismérvei alapján ítélt meg.

Ahhoz még elég képzetlen voltam abban az időben, hogy meg tudtam volna nevezni (ahogy ma a népszerűsítő kiadványok írják), mi „miért szép".

Később hogyan változott az ízlése?

Ez rendkívül bonyolult dolog, fél évszázadot kellene áttekintenem, hogy erre érdemleges választ tudjak adni. Amikor például a görög klasszikus drámaírók műveit tanulmányoztam, ami egy időben hobbim volt, akkor azt az irodalmat tartottam a legnagyobbnak. Valahogy úgy éreztem, hogy olyan nagy és csodálatos, hogy azt nem lehet utánozni, még kevésbé meghaladni. Aztán voltak más korszakaim, amikor például Shakespeare-ért rajongtam (csak a világirodalmat emlegetem ezúttal). Azután egy időben a

romantikusok kötötték le az érdeklődésemet. Hogyha erre így utólag visszagondolok, most már könnyebben találhatnék magyarázatot, hogy miért, mint akkor, amikor olvastam. Erre nem is lehetne válaszolni, mert ahány író, annyiféleképpen közelít hozzá az ember, az olvasó, és annyiféleképpen értékeli is. Van, akiben éppen a műalkotásszerűség a csodálatraméltó, a mívesség, másokban az őserő, a harmadikban ismét valami más, ami az embert megkapja, és csak hosszabb elemzés útján lehetne kifejteni, hogy mikor, miért és mit olvastam, mi tetszett és miért tetszett.

Volt-e olyan irodalomszemléleti előítélet az életében, amivel leszámolt?

Nagyon nehéz kérdéseket tud feltenni nekem ma. Ezen megint gondolkodnom kell. Ha jobban meggondolom, akkor talán nem is voltak előítéleteim. Tudniillik ahhoz, hogy valakinek irodalmi, esztétikai előítélete legyen, annak már korán el kellene magát jegyeznie egyféle esztétikai felfogással, iránnyal, ízlésformával, tudattal, hogy azt mondhassa: minden ezután következő olvasmányomat ilyen szempontból fogom megítélni. Ilyen merevség, ilyenfajta eleve elhatározás, úgy hiszem, nem volt bennem. Volt, amit persze nem tudtam fölfogni, nem tudtam megérteni, nem tudtam magamhoz közel állónak érezni, de arról mégsem úgy nyilatkoztam, hogy hát ez nem irodalom, ez az esztétikai mércém alatt áll stb., mert ahogy az esetek több ízben is megmutatták, később, amikor vissza-visszatértem egy ilyen olvasmányhoz vagy műalkotáshoz, akkor egész másképp tudtam hozzányúlni. Az, aki professzionális egyoldalúságból a XVIII–XIX. század irodalmát olvassa, tanulmányozza, attól talán egy kissé távol állnak a XX. század nagyon összegubancolt ízlésváltozatai. Sokszor eléggé értetlenül állok ma is bizonyos modern irodalmi jelenségek előtt, de azután, amikor például előveszek egy XVIII. századi kötetet, akkor rájövök, hogy nincs új a nap alatt, hogy az a modern, akit az előbb nem értettem meg, az ősökért a barokk korszakba nyúl vissza, mert például a barokkban is voltak olyan versek vagy versszerű hangoztatások, amelyek egészen hasonlatosak a mai, általam e pillanatban extrémnek nevezett lírai vagy egyéb megnyilvánulásokhoz. Ezért nem hermetikusan zárt kör előttem az irodalom, hanem egy folyton táguló világ.

Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom *című könyvének egyik tanulmánya a regionalizmussal foglalkozik, és első mondata így szól: „Irodalmi önarcképünk jobbára deduktíve bontakozik ki…”*

Igen, valahogy így fogalmaztam.

Először megalkotunk egy elvet, és utána keressük hozzá a támpontokat.

Sőt akár egy irodalmi fejlődésvonalat is megrajzolunk…

Nos, több évtizedes munkája során mennyire tartotta szem előtt ezt a felismerést, az ilyen megközelítés károsságát?

Ezt nemcsak hogy károsnak tartottam, hanem károsnak tartom ma is. Tudniillik nálunk sokszor a tetőn kezdjük az építkezést. Azt hiszem, hogy minden tisztességes, becsületes munkának, így a filológiának is ott lent, az alapoknál kell kezdődnie. Ezért voltak és még mindig vannak félelmeim, hogy eljárásainkban, módszereinkben, kutatásainkban nem vagyunk eléggé alaposak. Valaminek a feltételezéséből indulunk ki, ami már nem is feltételezés bennünk, hanem meggyőződés vagy kinyilatkoztatás, és ehhez keressük azután az argumentumokat.

Ha pedig azok nem felelnek meg, akkor elvetjük őket…

…ahelyett hogy valóban induktíve nyúlnánk a kérdéshez: megismerni, felkutatni, feltárni, elemeire bontani, aztán elemeiből összerakni valamit, ami majd – gyakran függetlenül a mi szándékunktól – a saját törvényei szerint alakul. De ezt nekünk tudomásul kell vennünk mint tényt, mint olyan igazságot, amin a mi gyarló szándékaink nem változtathatnak. Mondom, a mi történelmi, irodalomtörténeti kutatómunkánkban – tisztelet a kivételnek – sokszor éreztem a filológiai megalapozottság hiányát, ami viszont nem azt jelenti, hogy el kell veszni holmi apróságokban, hanem a sok lényegtelennek látszó apróságból ki kell szűrni a dolgok esszenciáját, velejét, és abból építkezni. Ez lehet csak szilárd építőanyag, nem pedig valamiféle „koncepció", elgondolás, amit aztán lefelé bontunk.

És aminek rendszerint irodalmon kívüli indítékai vannak, mert létezik egy ideológiai konstrukció, amelyet alá kell támasztani a felépítmény más szegmentumaival, esetünkben az irodalomtudománnyal is.

Biztos, hogy ez is közrejátszik, sőt az esetek nagy részében ilyenek az okok. Az elmúlt korok – évszázadokat is mondhatnék – irodalomtörté-

netei is jobbára ezt a képet mutatják. Mindig volt valamilyen nagy „elgondolás", egy nemzeti, nemzedéki vagy osztályelfogultság, vagy bármi más, ami szempontot adott egy irodalomtörténet megszerkesztéséhez, és oda soroltuk be azután, ebbe a keretbe próbáltuk beilleszteni, ami abba a keretbe illett, és minden egyebet kiszórtunk, mellőztünk, mert az a koncepciót nem szolgálta.

A tudományos igényű munkának kétségtelenül a bibliográfiák, repertóriumok, kritikai kiadások vannak a legnagyobb segítségére. Ön nagyon sok cikkében hangsúlyozta a múlt ismeretének fontosságát, de mindig csodálkoztam azon, hogy a Hungarológiai Intézet nem látott hozzá nagyobb mértékben ehhez a munkához. Voltak ilyen projektumok? Hol akadtak el?

A Hungarológiai Intézet elsődleges feladata kezdettől fogva az volt, hogy az itteni magyar kultúra „színképelemzését" végezze mind a múltban, mind a jelenben. Csakhogy ez a múlt nálunk nem terjed ki olyan messzire és mélyre, mint a magyar szellemi élet szerencsésebb tájain, mert itt voltaképpen csak a XVIII. század legvégétől, de inkább a XIX. század elejétől beszélhetünk valamilyen bontakozó magyar szellemi életről. Azután, megint csak a történelem „jóvoltából", itt is nagy hiátusok, hézagok, visszaesések, vargabetűk jelentkeztek, és éppen ez volt vagy lehetett az egyik oka annak, hogy kutatásainkat a múltra vonatkozóan nem végeztük olyan intenzitással, olyan apparátussal, mint ahogy kellett volna. De azért programjainkban mindig ott voltak az ilyen témák, mind irodalmi, mind pedig nyelvtörténeti kutatásainkban, de művészet-, illetve művelődéstörténeti (színháztörténet, sajtótörténet, iskolatörténet stb.) kutatásainkban is. Nem mellőztük az ilyenfajta témákat, noha akadtak, akik ezt is sokallották, mondván, hogy nem a múltba kell néznünk, hanem a jelenben szemlélődnünk a jövő érdekében. Ez valóban így van, de azt hiszem, ahogy a magunk világa nélkül nem ismerhetjük meg a tágabb világot sem, éppen így a múlt nélkül nem lehet jelenünket sem értékelni, jövőnket sem építeni, kimunkálni.

Intézményeink

Több írásában is figyelmeztet, hogy az intézményrendszer kiépítése a kultúra fejlődésének nélkülözhetetlen alapja. Most lényegében megvan az intézményrendszer, de úgy tűnik, hogy a befektetés nem áll arányban az eredménnyel. Egyetért ezzel? Mi lehet ennek az oka?

Valóban van kiépített kulturális, tudományos stb. intézményrendszerünk, s itt elsősorban az úgynevezett érdekközösségekre kell gondolnunk, meg a közművelődési közösségre, szövetségekre, tanácsokra és más efféle intézményekre, kérdés azonban, hogy ezek mennyiben tudnak eleget tenni feladatuknak. Ezek az újabb intézményes formák körülbelül húsz évvel ezelőtt alakultak meg, régebben vertikális kultúraszervezés volt a honos nálunk. Nos, amikor sor került az intézményhálózat átalakítására, megújítására, átrendezésére, akkor, azt hiszem, nem vettük kellően figyelembe a kultúra tartalmait, lényegi kérdéseit és fejlődési követelményeit, igényeit, természetét, tehát nem ezeket tartottuk annyira szem előtt, mint inkább a financiális kérdéseket, a részesedés, az anyagi juttatás problémáit. Eleve a pénzbeli ellátottság, a materiális javak elosztása volt előtérben, ekörül dúltak sokszor eléggé kemény küzdelmek meg harcok, és csak nagyon messze ezek után vetődött föl és csak olykor-olykor a minőség kérdése, a különleges szempontok, kívánalmak, elvárások problémája. Hogy konkrét példával szolgáljak, az oktatásügyi, a tudományügyi, a művelődési érdekközösségek, azoknak a bizottságai, szervei, közgyűlései majdnem mechanisztikusan, automatikusan jártak el az említett ágazatok tevékenységének a finanszírozását illetően, tehát körülbelül úgy, hogy ennyi hallgatód van, ennyi tanárod, ennyi kiadott kéziratod, ennyi kutatód, ennyi bemutatott színdarabod vagy befejezett kutatási terved, kiállításod, koncerted, és így tovább, és ennek alapján ennyi a részesedésed, erre van jogod, ez a tied. Csakhogy ez olyanféle gondolkodás, amely nem a minőséget, hanem a mennyiséget tartja szem előtt, márpedig ahogy egykori kollégám mondta, a kultúra nem papucsszög, az nem darabszámra termelt piaci termék, azt nem lehet így mérni. Sokkal érzékenyebb, szubtilisabb, finomabb valami, mint hogy csak anyagi kérdést lássunk benne.

Én ezt a kérdést már 1982-ben, a XII. kongresszus küldötteként is felvetettem, de úgy gondolom, hogy sajnos azóta sem sokban változott a helyzet. Az az érzésem tudniillik, hogy a meglévő intézmények nagyobbára külterjesen fogják fel a feladatukat. Pénzelik a fesztiválokat, a tánccsoportokat, a különféle szemléket, az ilyen-olyan emléknapokat, a Szenteleky-, Csépe-, Szirmai-, Szarvas Gábor-napokat, díjakat, plaketteket osztogatnak, pályázatokat írnak ki, és még nagyon sokféle rendezvényformát támogatnak, de kissé rutinszerűen, az az érzésem. Persze nem azt akarom mondani, hogy a felsoroltakra nincsen szükség. Szükség van ezekre is, csakhogy azt hiszem, a kultúra alapvető kérdéseit sem oldottuk még meg. Gondoljunk például a nagymérvű írástudatlanságra. Vagy ott van például a könyv kérdése. A könyvet mint árucikket kezelik

ma is, ára miatt ma már szinte hozzáférhetetlen az olvasó számára. Az ilyen alapvető kérdésekben az intézményesített kultúra igen sokszor erőtlennek látszik. Azt olvassuk az újságban, halljuk a rádióban, látjuk a tévén, hogy leromlanak a tudományos intézetek, felszereletlenek, az egyetemi oktatás sem elég eredményes. Az ilyen problémák vizsgálatakor rendszerint kiderül, hogy másféle kulturális szervezésre és vezetésre lenne szükség. Nagyon jól tudom, hogy ma már sok doktorunk, magiszterünk, tudományos titulussal feldíszített káderünk van, viszont legalább háromszor annyi az írástudatlanok száma, mint volt akár 1946–47-ben. Kezdő tanár koromban, jól emlékszem rá, rendszeresen jártunk ki a tanyavilágba, és nyolcvanéves, ágyban fekvő öregasszonyokat tanítottunk olvasni-írni. Ma nagyon közönyösen megyünk el az ilyen problémák mellett, egyszer csak aztán kiderül valamilyen kultúrfelelős vizsgálódásaiból, hogy ebben és ebben a gyárban a munkásság egyötöde nem tud írni-olvasni. (Svédországban miniszteri széket ingatott meg az a parlamenti interpelláció, hogy egy északi településen egy írástudatlan polgárt találtak.) Egyszóval a tömegkultúra problémáival többet kell foglalkozni. Azt hiszem, hogy ez az intézményrendszer, az érdekközösségek, művelődési közösségek stb. ezt a lényeges problémát nem veszik komolyan. Lehet, hogy nagyon keményen hangzik, de kimondom: nem kultúrtársadalom az olyan, amelyben nagyobb az írástudatlanok száma, mint az akadémiai képzettségűeké.

Mi vezetett ide?

Azt hiszem, hogy nincsenek meg azok az operatív eszközei, szervei az ilyen közösségeknek, amelyekkel hatni tudna. Mert hát hogyan, miképpen? Valamikor egy kultúrszövetségnek tagja volt minden tanár, pedagógus, tanító. Az meg tudta szervezni a munkát, a maga környezetében nyilvántartotta az írástudatlanok számát, kötelezővé tette, hogy egy éven belül személy szerinti megbízatások alapján és másféle szervezési formák segítségével fölszámolódjék az írástudatlanság. Ma ezt a meglévő intézmények, ez az intézményrendszer, úgy látszik, nem tudja csinálni.

Lehet-e az érdekközösségek öncélúságáról beszélnünk ezek alapján?

Az érdekközösségek egy kissé valóban öncélúak. Formalisztikusan fogják fel a feladatukat. Előttük szinte közömbösnek látszik, hogy szaporodik az írástudatlanok száma. Vagy ha nem is közömbösek iránta, nem tudnak operatív úton odahatni, hogy ez megszűnjék.

■■■

Az eszmei szférában melyik mozzanat elhatalmasodása vezetett az ilyen öncélú intézményrendszer kialakulásához?

Ez olyan kérdés, amit tanulmányozni kellene, ezt egyből nem tudnám megmondani, valószínű, hogy több tényezőt is meg kellene nevezni. Az egyik bizonyára az elbürokratizálódás. Aztán talán az is, hogy csak univerzális kérdéseket vagyunk hajlandók látni, az ilyen „apró-cseprő" dolgok „nem ránk tartoznak". Azt hiszem, hogy hiányoznak művelődési életünkből a volontőrök, az igazi, lelkes résztvevői a kultúracsinálásnak, a napi teendők végzésének. A pedagógusok, tanítók, általános iskolai tanárok meg… nem tudom, mi hiányzik belőlük, de biztos, hogy hiányzik egyféle enthuziazmus, lendület, talán érdekeltséget is mondhatok, nem szívügyük az ilyesmi. Ez ma már divatjamúlt, lejáródott. Mint ahogy például a nyelvtanulásnak az a régi, eredményes, de ma már megmosolygott módja, a „cseregyerek" intézménye. Panaszkodunk, hogy nincs pénz fonetikai laboratóriumra, „beszélgető" kazettára, lemezjátszóra, magnetofonra, de eszünkbe sem jut ez a kipróbált módszer, s az sem, hogy a cseregyerek nemcsak a nyelvvel ismerkedik, hanem a „másik" kultúrával, gondolkodással, szokásvilággal is...

Sokszor beszélünk arról, hogy manapság hiányzik az anyagi ösztönzés. De a háború utáni lendületes tenni akarás korában se nagyon stimulálták az értelmiségieket anyagilag. Kiveszett volna a kezdeményezés?

Sajnos ez kiveszett. Bennünket, akik már érett fejjel éltük át a háborút, és közvetlenül a háború befejezésekor kapcsolódtunk be az életbe, a munkába, bennünket egy friss lendület vitt magával, annak a hite, hogy most itt valami gyökeresen megváltozott, és a mi feladatunk az, hogy új világot teremtsünk. Ez jó ideig még valami tehetetlenségi nyomaték folytán vitt bennünket tovább. Aztán kezdtünk másfelé orientálódni, más kérdések merültek fel az életben, különféle nemzetközi bonyodalmak, politikai problémák vetődtek fel stb., úgyhogy másfelé fordult az emberek érdeklődése is, és úgy látszik, lassan kivesztek azok az ideálok, amelyek közvetlenül a háború után még vitték előre a fiatal értelmiségi nemzedéket.

Írásait olvasva az embernek nincs az az érzése, hogy ez a lendület önben is annyira alábbhagyott volna, mert legutóbbi könyve, Az erózió ellen *című is állást foglal, hadakozik bizonyos tendenciá-*

■■■

kért és bizonyos tendenciák ellen. Mégis meg tudna nevezni korszakot vagy pillanatot, amikor megcsappant ez a lelkesedése?

Nagyon hízelgő ez a minősítés, hogy bennem nem következett be ilyen törés vagy más negatív előjelű változás. Tagadhatatlan, hogy nekem is voltak korszakaim, amikor alábbhagyott a lendületem, vagy pedig olyan munkakör várt, ami miatt a korábbi teendőimet félre kellett tennem és másfelé orientálódnom. Az ilyesmi gyakran azt a látszatot kelti, hogy itt egyféle dekadencia állapotába kerültünk, pedig lehet, hogy azok az energiák, amelyek bennünk feszültek, azok egyszerűen csak átalakultak, de nem vesztek el. Biztos, hogy ma kevesebb a felhajtóerő, a belső motiváció, az ösztönzés, ami az én generációmban még eleven volt, és ami sokszor nagyobb lélegzetű koncepciók megfogalmazását és kihordását is elősegítette. Mintha ilyen belső motiváltságról most nem nagyon beszélhetnénk.

Persze nem kell visszanyúlni egész a romantika koráig, hogy ilyen nagy, belső élményeket fedezzünk fel magunkban, elég csak a tegnap irodalmára és szellemi életére gondolnunk, mondjuk egy Sinkó Ervinnek az életére és műveire. Benne például a mélyen átérzett, átélt megrendülés volt az, ami az egész írói opusát létrehozta. Ez mintha hiányozna ebből a mai fiatal alkotógenerációból. Az élmény ereje, ami, azt hiszem, minden szellemi alkotásban a legfőbb hajtóerő.

Kétségtelen, hogy a társadalmi légkör behatol íróink dolgozószobájába is. Az alkotókedvet nem lehet adminisztratív vagy szervezési intézkedésekkel serkenteni. Hogyan lehetne életet lehelni a jugoszláviai magyar kultúra intézményrendszerébe? Hogyan lehetne a látszattevékenységet, a hermetizmusba menekülő problémamentességet olyan tevékenységgel felcserélni, amely újabb szellemi folyamatokat indukál?

Erre is nehéz receptet adni, számomra különösképp azért, mert újabban az életnek igen kis felületével érintkezem, a világgal való kapcsolatom formái főleg az újságok, rádió, tévé, így nincs teljes áttekintésem a szellemi élet mai, pillanatnyi zajlásairól, de ahova nézek, és amit olvasok, az eléggé elkedvetlenít, eléggé lehangol. Mindenütt az elbizonytalanodás, a megtorpanás, a visszakozás, az ideálok egyféle lebomlása, zavart lelkek, tétovaság, sok egyéb, ami az embert elkedvetleníti.

Hangoztatnám még egyszer, hogy itt nem azoknak a hősi ideáloknak vagy pozitív eszményeknek a leáldozásáról beszélek, amelyek lassan kivesznek a fiatal generációból. Végeredményben még az úgynevezett

dekadens életérzésből, tehát morbid, torz vagy önpusztító tendenciákat hordozó élményekből is születhet magasrendű irodalom.

Engem az szomorít el, amikor azt olvasom az újságokban, hogy már faluhelyen is olyasmire van panasz a fiatalok körében, hogy a diszkóklub nincs kellően felszerelve, kicsi a tánchelyiség, vagy hasonló; az amatőr festők arra panaszkodnak, hogy nincsen műtermük stb. Jó, biztos ez is hátráltatja a munkát, de én felteszem mintegy magamnak a kérdést, hogy miféle lendület, szellemi igény, életfelfogás az, ami ebben látja a kulturális tevékenység célját, értelmét vagy föltételeit?

Nekem életemben nem volt olyan szerencsém, hogy unatkozhassak. Nem volt időm unatkozni, viszont ma ezt is gyakran felpanaszolják: az ifjúságnak nincs szórakozási lehetősége, unatkozik, és sokszor egész deviáns dolgok születnek ebből az unatkozásból. Ebből viszont arra következtethet az ember, hogy egyféle élethiány jellemzi ezeket a fiatalokat. De keresni kell az élet tartalmát, azt nem lehet egyszerűen kívülről megjelölni, az embernek magának kell azokat a tartalmakat meglelnie és annak a térségeit fölmérnie!

Mi a tapasztalata a jugoszláviai magyar szellemi élet intézményeiről, küldetéséről? A háború előtti Magyar Párt szerepére, illetve a szerkesztőségekre, művelődési egyesületekre, majd a háború után az úgynevezett vertikális nemzetiségi szerveződés idejében a Magyar Kultúrszövetség, a Magyar Kultúrtanács tevékenységére gondolok.

Én ezekről az utóbbiakról tudnék némileg többet mondani, már amennyire arról is valamit, ugyanis a háború előtti időkben, gimnazista koromban, még nem volt teljes áttekintésem a vajdasági vagy jugoszláviai magyar kultúra állapotáról, és hogy milyen erők álltak mögötte. Az akkori politikai pártok szerepét se tudnám e pillanatban fölmérni, a szerkesztőségekhez sem volt közöm. Persze kultúrtörténeti kutatásaim során találtam adatokat ezekre nézve is, de mégsem mondhatom, hogy első kézből, vagy akár közvetlen tapasztalatból ismerem. Az említett szervek a háború után alakultak meg: a Magyar Kultúrszövetség, a kultúrtanács, a Kultúregyesületek Szövetsége stb. Ezekről már több személyes emlékem is van, noha szervezésükben nem vettem részt. Vidéki tanár voltam, ami pedig fontos dolog a szervezési kérdésekben történt, az főleg itt, a politikai központban, Újvidéken játszódott le. Meg kell őszintén mondanom, hogy nekem nem voltak valami nagy és pozitív tapasztalataim ezekről a szervekről, amelyekről itt szóltam. Többször hangoztattam, le is írtam, hogy a művelődés nemzeti vagy nemzetiségi alapokon megszervezett

intézményei egyféle sorompót is jelentettek az illető kultúra szabad fejlődése előtt. Tudniillik az volt a nézetem, jórészt ma is az, hogy nekünk nem afféle védősáncokra van szükségünk, tehát nem az elzárkózásban kell keresnünk a megoldásokat, hanem arra kell törekednünk, hogy a nemzetiségi kultúra teljes fronton érvényre jusson, biztosítsunk ennek a nemzetiségi kultúrának, irodalomnak teljes érvényesülési lehetőséget. Tehát az egész jugoszláv társadalom széles térségében. Részt kell vennie az itteni magyar kultúrának is azokban a mozgalmakban, fejlődési folyamatokban, kezdeményezésekben, amelyekben a többi, más nyelvű kultúra is részt vesz, mert önmaga körébe zárva nem képes fejlődni, stagnál, és a kultúrában a stagnálás visszafejlődés is egyben.

Aztán volt még egy ok, ami miatt nem tudtam nagyon lelkesedni a kultúrszövetség, a kultúrtanács és más efféle szervek munkája iránt: ezek központosított szervezetek voltak, egy kipróbált irányító apparátussal működtek; lehet, hogy nem lesz szerencsés a hasonlat, de azt kell mondanom, hogy valósággal népbiztosi funkciót láttak el. Én, mint mondtam, azokban az időkben vidéki pedagógus voltam Zentán, de jellemző ezeknek a szerveknek a centralisztikus jellegére, hogy mi nem is nagyon tudtunk a működésükről. Nemigen kérdeztek bennünket, hogy gondoljátok ti ott, vidéken, faluhelyen vagy városban, nem is nagyon tartottak ilyen jellegű összejöveteleket, tanácskozásokat, úgyhogy valójában csak a palicsi Magyar Ünnepi Játékok idején láttuk, hogy e szerveknek valóban komoly szerepük, funkciójuk van, de mihelyt ez a funkció, amit talán politikai szerepnek is mondhatok, kezdett hanyatlani, mihelyt kezdett időszerűtlenné válni, a kultúrszövetség hatékonysága is erősen megcsappant, később aztán meg is szűnt. Tehát ez volt az egyik oka annak, hogy idegenkedtem a kulturális élet megszervezésének ilyen formájától. Azt viszont el kell ismerni, hogy sokszor összehasonlíthatatlanul hatékonyabban tudott intézkedni a kultúrszervezés napi kérdéseit illetően. Az előbb már emlegettük az írástudatlanság felszámolását, abban, pl. eredményesnek mutatkozott. Még az írókat is befogták ennek a szolgálatába (lásd Gál László: *Rozi ángyó írni tanul*). Sorozatban jelentek meg az effajta írások, szépírói alkotások, jobb híján nevezzük őket így, propagandisztikus céllal ugyan, de valami eredményt mégis elértek, inkább gyakorlati funkcióról beszélhetünk tehát.

Hogyan szűnt meg a Magyar Kultúrszövetség?

Erre csak akkor lehetne válaszolni, ha az ember az egykori kultúrszövetség teljes irattárához hozzájutna, hozzájuthatna. Úgy tudom, hogy

ezeknek a dokumentumoknak egy része magánkézben van, egy részük megjelent a *Híd*ban, tehát rá kellene szánni néhány hónapot, begyűjteni ezeket a dokumentumokat. Szükség is lenne rá, jó lenne látnunk, hogyan alakult és hogyan fejlődött vagy fejlődött vissza ez az intézmény.

Világos emlékeim nincsenek róla, de tudom, hogy néhány nagyon szép és jelentős kezdeményezés fűződik hozzá, például a nagyszótár munkacsoportjának a megszervezése, amit azután később már a tanszék, illetve az intézet vett a kezébe, és volt még néhány jelentős kezdeményezése, amiből érdemleges dolgok születtek.

Érdekes, hogy például Horvátországban ma is van ilyen szövetség, azt hiszem, eredményesen is dolgozik. Szlovéniában pedig van egy külön nemzetiségi kulturális érdekközösség, amely a nemzetiségek kultúrájának ügyes-bajos dolgait végzi. A napokban került a kezembe a Vajdasági Közművelődési Közösség kimutatása, hogy Vajdaságban, ha jól emlékszem, nyolcvanhárom olyan művelődési egyesület van, amelyben magyar nyelven is végeznek bizonyos kulturális munkát. Persze a többségükben magyar községekben, viszont ahol – hogy úgy mondjam – csak szórványállapotban élnek magyarok, ott kevésbé intenzív a magyar nyelven végzett amatőr tevékenység és bármi más. Kérdés azonban, hogy ezek a művelődési egyesületek – annak ellenére, hogy szövetségbe tömörültek – mennyire tudnak prosperálni, fejlődni, van-e olyan útmutatás, irányítás, ami előbbre vinné a munkájukat. 1946–47-ben Zentán Morvai István, a kultúregyesület meg a színjátszás vezető embere Molière-t, Bernard Shaw-t, Katona Józsefet mutatott be az amatőrökkel. Utána, ahogy ő, szegény, igen fiatalon elment (25-26 éves volt), nemcsak hogy ez a tevékenység hanyatlott mind jobban, hanem tartalmilag is kiürült. Legfeljebb a rissz-rossz népszínművek meg operettek színvonaláig tudtak eljutni. Ezt azért említem, mert ki tudja, hogy a maradéki vagy ittabéi műkedvelők kitől kapnak olyan szellemi impulzusokat, iránymutatást, hogy a munkájukat tartalmassá tegyék. Nem tudom, ma mi a helyzet, képes-e ez a közművelődési közösség a koordinálásra, van-e hozzáértő emberük, tudnak-e konkrét, gyakorlati támogatást adni.

Véleménye szerint Vajdaságban a jelenlegi körülmények között szükség lenne-e egyfajta jugoszláviai magyar könyvtár vagy irodalmi múzeum létrehozására?

Mi még valamikor 1968-ban gondoltunk rá, amikor a Hungarológiai Intézet alapításáról beszéltünk, hogy majd egy olyan könyvtárat is létesítünk, amely begyűjti, rendezi, leltározza a korábban ezen a területen

megjelent publikációkat. Vannak Vajdaságban nagy könyvtárak, például a Matica könyvtára is, amely bizonyos lépéseket ilyen irányban is tett, vannak magyar könyvtárosai is…

…a Matica a központi könyvtár a Vajdaságban, minden nemzet és nemzetiség számára…

…a Maticának a tevékenysége főleg abban merül ki, hogy az úgynevezett köteles példányokat gondozza, amelyeket a kiadóvállalatoknak meg kell küldeniük, de ez nem elegendő. Nyilvánvaló, hogy nekünk visszafelé is kell egy kissé mennünk az időben, és a múlt anyagát is fel kell gyűjtenünk. Erre a Matica természetesen nem készült fel, nem is a dolga, és úgy tudom, a gyakorlatában eddig nem is fordult elő, hogy régi magyar kiadványokat keresett volna.

A többi könyvtár Vajdaságban, illetve Újvidéken, például a Városi Könyvtár, nem foglalkozik ilyesmivel. A szabadkai könyvtárban sok minden van, ott – ahogy hallottam – folyik is a raritások gyűjtése, de az mégiscsak közkönyvtár. A tudományos feldolgozás szintén fontos, s a kéziratok begyűjtéséről is gondoskodnunk kellene. Igaz, hogy a Matica a kézirattárában őriz magyar anyagot is, de azok véletlenül kerültek oda, mondjuk Zmaj és Arany levelezése. Nekünk érthetően a magyar írók tevékenységéből kell kiindulnunk. Ez pedig, amit itt elmondtunk, felveti az ilyen jellegű irodalmi múzeumnak a megalakítását is. Az is igaz, hogy a Matica által kiadott irodalmi lexikon nagyon sok magyar író adatait, bibliográfiáját, életrajzát tartalmazza, de az mégsem lehet teljes, s nem az, amire gondoltunk annak idején. Ez mind ez ideig nem valósult meg, noha szép kezdeményezések vannak vidéken, kis helyeken, például Bácsföldváron is, ahol elég gazdag anyagot gyűjtöttek össze a Bácsföldváron született vagy ott élt egykori és mai írók dokumentumaiból. A helyi anyag begyűjtése folyik Zentán meg Szabadkán is, de ezekről nincs teljes áttekintésünk. Jó lenne, ha egy intézet végezné.

Kissé provokatívabban fogalmazok: ha egy idősebb, jelentős író, költő megkérdezné, hogy mit kezdjen a kéziratával, mit tudna neki tanácsolni?

Semmit. Nem tudnék semmit tanácsolni, mert nincs hova elhelyezni. Ilyen helyet ebben a pillanatban nem is tudnék megjelölni. Annak idején például, amikor 1969-ben, 1970-ben a Hungarológiai Intézet délszláv–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó első nagy, nemzetközi érte-

kezletére készültünk, több jeles magyar íróval is levelet váltottam, például Németh Lászlóval. Felkértem, hogy vegyen részt, kaptam is választ tőle, amelyben előadta, hogy miért nem vehet részt, de egyébként üdvözölte az elképzelést, és sok sikert kívánt a munkánkhoz. Nemrég kerestem ezt a Németh László-levelet az intézet archívumában. Nincs. Még csak nyomát sem találtam, hogy be volt valahova vezetve. Ezzel arra akarok célozni, hogy dokumentumok mennek tönkre, kallódnak el, mert nem nagyon törődünk ezzel az anyaggal, írói levelekkel, dokumentumokkal.

Az irodalom persze csak egy része a nemzetiségi létnek, így az előző kérdésből adódik az is, hogy mit gondol, szükség lenne-e egy olyan nemzetiségi intézetre, amely nem csupán irodalmi és nyelvi, hanem szociográfiai, demográfiai, közgazdasági szempontból is vizsgálná a jugoszláviai magyarság jelenét?

Ha jól emlékszem, valamikor 1977-ben vettem részt egy olyan értekezleten Zrenjaninban, ahol ez is felmerült. Beszéltem egy olyan intézet létrehozásának a gondolatáról, amely nemcsak irodalmi, művelődési, nyelvi szempontból vizsgálná a nemzetiségi problematikát, hanem ha kell, demográfiai vagy népegészségügyi, szociográfiai vagy egyéb vonatkozásokban is. Erre, azt hiszem, szükség lenne, mert – többször hangoztattam, és ezúttal is ezt szeretném említeni – a nemzetiségi létezésnek a kérdései nem korlátozódnak az irodalomra vagy a nyelvhasználatra. Emlékszem például egy disszertációra, jó tíz évvel ezelőtt készült, amely azt vizsgálta, hogy bizonyos fajta betegségek miért gyakoribbak egyes etnikai csoportoknál vagy nemzetiségeknél, mint a másiknál. Akkor az epidemiológus-szakértő, aki a témát feldolgozta, kimutatta, hogy a vizsgált betegségnek sokkal nagyobb az előfordulási százalékaránya a magyar lakosság körében, mint más nemzetiségűeknél. Tőlem is kérdezte, hogy foglalkozik-e az intézet a népi táplálkozás problematikájával, olyan étkezési szokások kutatásával, ami esetleg összefügghet az ő problémájával. Mondtam, hogy ilyennel nem foglalkozunk, de jó lenne, ha valaki ezzel is törődne. Gunda Béla éppen a népi ételkészítés módozatait vizsgálta, és eredményeit jó lett volna az előbbivel összekapcsolva vizsgálni, de arra nem került sor.

Ez csak egyik szegmentuma az egész összetett kérdésnek, de mondhatnánk száz más dolgot. Például az Újvidéki Rádió egyik híradásában hallottam talán nyolc-tíz évvel ezelőtt, hogy a külföldi munkavállalók között a magyarság nagyobb arányban van képviselve, mint a többi nemzetiség. Érdekes lenne azt is megvizsgálni, hogy miért. Tehát létre kellene

hozni egy ilyen nemzetiségi intézetet, amely magas szinten eleget tudna tenni azoknak a feladatoknak, amelyeket tőle elvár a társadalom.

Ezeket a gondolatokat fejtegettem annak idején a Zrenjaninban tartott értekezleten. Ez a szöveg meg is jelent a *Történő történelem* című könyvemben *Tudomány és politika* címmel. Arról szóltam benne, hogy azokat a magas igényeket a nemzetiségi egyenjogúság vonatkozásában, amelyeket a mi politikai programjaink meghatároznak vagy elvárnak tőlünk, csak úgy tudjuk kielégíteni, hogyha a kérdéseket tudományosan felmérjük, kivizsgáljuk, a tényeket elemezzük, és a kutatásokat megpróbáljuk összhangba hozni, együtt végezni más erre hivatott intézményekkel. Úgy tudom, hogy ilyen kísérlet Szlovéniában már volt, és jó lenne, ha ezt a kérdést egyszer nálunk is napirendre tűznék.

Itt nem lehet nem feltenni a kérdést, amelynek a megválaszolása persze újabb kérdéseket nyitna, hogy ma mennyire tart reálisnak egy ilyen kezdeményezést.

Nehezen hihető el, hogy ez egyhamar megvalósul. 1968-ban, amikor lent jártam Prištinában, láttam, hogy az ő albanológiai intézetükben valami hasonló van kibontakozóban, de valahogy az nekem mégsem tetszett. Ők például egyebek közt az ősi albán szokásjog kérdéseit vizsgálták. Nem maga a téma volt problematikus, hanem ahogyan közeledtek hozza. Mert ahelyett hogy egy mai állapotot, egy helyzetet fotografáltak volna le, és aztán rámutattak volna, hogy melyek azok az elemek, amelyek mar elavultak abban a szokásjogrendszerben, és ezáltal törték volna az utat valami új számára, ők inkább konzerválni akartak valamilyen régi intézményrendszert. Tehát a módszerben, a kitűzött célokban nem láttam sok ésszerűséget. Mi nem erre gondoltunk. Amikor a nemzetiségi kutatóintézet tervét felvetettük (például a Hungarológiai Intézet komplex kutatásainak a szorgalmazásával vagy később, 1977-ben Zrenjaninban), nem ilyen romantikusan nacionalista elképzeléseink voltak, és főleg nem a megőrző, konzerváló tendenciák voltak itt az alapvetők, hanem a megismerő és a megismerés alapján előrébb lépő tendenciák.

Az ilyen nemzetiségi kutatásokat végző intézet hogyan illeszkedne be a mi nemzetiségi politikánk koncepciójába?

Ennek, azt hiszem, helye lenne ott is. Nem látom elvi akadályát, hogy ilyen intézményt létrehozzunk. Természetesen nem csupán egy nemzetiségre gondolok, mert itt a kölcsönösségnek ezer mozzanata fordul elő, nekünk

pedig állandóan komparatív vizsgálatokra van szükségünk. Itt ugyanis nem pusztán egy etnikumnak a problémája merül föl, ezért fontos az említett komparatív szempont. Mindig az összességre kell tekintenünk.

Miben látja a vajdasági akadémia megalakításának indokoltságát?

Írtam egy kis előszót *A vajdasági akadémia alakulástörténete* című kiadványban, szerbhorvát nyelven jelent meg, a címe: *Nastanak Vojvođanske akademije nauka i umetnosti* [A Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia megalakulása]. Ebben az akadémia megalakulásával kapcsolatos döntések, határozatok olvashatók a Vajdaság mind az öt nyelvén. Benne van például 1979 júniusából az az elnökségi rendelet is, amely a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiáról szóló törvényt hirdeti ki. Ebben a kis bevezetőben rávilágítottam arra, hogy bármennyire is a mai szükségletek játszottak közre az akadémia megalakításában, az akadémiai gondolat jóval korábbra tehető, mert már a XIX. század elején is találkozunk nem egy írással, amely tudós társaságok megszervezésére vonatkozik, egyházi vagy világi ember próbálkozására, hogy maga köré gyűjtse az akkori írástudókat. Természetesen a XIX. században, a nemzeti ébredés korában elsősorban az úgynevezett nemzeti diszciplínák, az irodalom, a történelem, a nyelv volt az a tudományos ágazat, amely leginkább összefogta ezeket a társaságokat. Például a Szerb Matica is ilyen céllal alakult 1826-ban nyelvet és irodalmat ápoló társaságként. Vagy említhetném például a Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulatot, ez már az 1880-as években alakult meg, és egészen 1918-ig működött.

Tehát ilyen kísérletek már voltak korábban is, így történelmileg mindenképpen indokolt, viszont a reális alapja az akadémia megalakulásának csak az 1970-es években született meg, amikor már évtizedek óta működtek az egyetemi karok, azok mellett a különféle tudományos intézetek, tehát kialakult az a tudósbázis, ami lehetővé tette az akadémia megteremtését.

Persze az a kérdés is rögtön felmerült, hogy minek nekünk itt Vajdaságban akadémia, amikor alig hetvenvalahány kilométerre ott van a belgrádi Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia, annak több vajdasági tagja is van. Csakhogy a vajdasági akadémiának sajátos céljai és feladatai is vannak, amelyek megoldását nem lehet elvárni a szerb tudományos akadémiától. Meg egyébként a történelmi múltban is tapasztalhattuk, hogy pl. Olaszországban vagy Németországban több város is alapított akadémiát, tudóstársaságot.

A különleges elvárások a mi akadémiánkkal kapcsolatban le vannak fektetve a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiáról hozott tör-

vényben is. Hadd idézzem az egyik szakaszát, amelyben a következőket olvashatjuk: „Az akadémia feladatainak teljesítésével hozzájárul a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának megvalósításához a munka és az alkotás minden területén."

Igaz, hogy ez így, ahogy felolvastam, akár üres deklarációnak is hangozhat, viszont rajtunk is múlik, hogy ebből valóság lesz-e, vagy nem. Mindenesetre azok a projektumok, amelyeknek a kutatását, kidolgozását megindítottuk, ezzel is számolnak. Az a művelődéstörténeti tervezet, amit elfogadtunk, az itt élő minden nemzetnek, nemzetiségnek, etnikai csoportnak a kulturális múltját figyelemmel kívánja kísérni. Ez a hét esztendő, amióta az akadémia fennáll, természetesen nem volt elegendő, hogy minden vonatkozásban kiforrjon az akadémia munkájának a stílusa, megtalálja a maga tartalmait, de ahogy látom az eddigiek nyomán, elég jó irányban halad további fejlesztése, annak ellenére, hogy akadémiánknak nincsenek intézetei, hanem csak két nagyobb tudományos tervezete, amely köré összegyűjti a szakágazat értőit.

Kultúra és politika

Említette a Magyar Ünnepi Játékokat. Önnek milyen szerepe volt ott?

Személy szerint nem volt semmiféle szerepem azonkívül, hogy láttam sok mindent. Nem volt azért, mert mint már az előbb említettem, innen, Újvidékről szervezték, az itteni kultúrszövetség volt az, amely kezében tartotta a szervezést és irányítást. Annyit tudok, hogy a játékoknak volt egy határozott eszmei és politikai célkitűzése, ami érthető, hisz a Tájékoztató Iroda legvehemensebb támadásainak a korát éltük. Akkor valóban fel kellett mutatni minden értéket, mert az itteni politikai vezetést az a vád érte, hogy nem ad lehetőséget a nemzetiségi kultúra fejlődésének. Be kellett konkrétan bizonyítani ennek az ellenkezőjét, fel kellett minden vonatkozásban sorakoztatnunk azokat az értékeket a képzőművészetben, irodalomban és minden egyébben, amivel rendelkeztünk. Ez volt a játékok célja.

Ezzel magyarázható, hogy Tito is táviratban üdvözölte a Magyar Ünnepi Játékokat…

Igen, és természetesnek vettük, hogy ilyen politikai akcentusa is legyen. Maga Moša Pijade tartotta az ünnepi szónoklatot, Sinkó Ervin beszélt, és sokan mások, nem annyira a kultúra szubtilis kérdéseit vetették fel, hanem a tényekre hivatkoztak, azt mutatták meg, hogy a jugoszláviai

magyarságnak kedvező fejlődési perspektívái vannak, hogy mit ért el, és még inkább, hogy mit érhet el. Más kérdés, hogy néhány esztendő múlva, amikor a feszültség oldódni kezdett, a kultúrszövetség a maga addigi feladatkörében már nem játszott és nem is játszhatott olyan szerepet, tehát mintegy feleslegessé vált, hogy úgy mondjam.

Milyen emlékei vannak a játékokról? Hogy jutott el oda?

Meghívót nem kaptam, de mindenki tudta, valahogy a köztudatban volt, az újság is hozta a programokat, hogy ki hol, mikor, miről tart előadást, milyen kiállítások, hangversenyek lesznek stb. Sokan vettek részt a játékokon, különösen vidékről, Szabadka környékéről való emberek. Érdekes volt például a hazai magyar festészet tárlata, amelyen a jugoszláviai magyar festészetet volt az embernek alkalma megismerni. Ezen akkor sokkal erősebb hangsúly volt, mint a későbbiek során. Zenében és más rendezvényformákban is megnyilvánult ez az erőteljesen hangsúlyozott magyar jelleg az ünnepi játékokon.

Gondolja, hogy a Magyar Ünnepi Játékok megszervezése ösztönzést jelentett a kultúra számára?

Mindenképpen, és csak sajnálni lehet, hogy ez volt az utolsó ilyen rendezvény. Azt hiszem, lehetséges forma lenne talán még ma is. Nem az elkülönülés célzatával vagy hátsó gondolatával, nem is „ünnepi" rendezvényként, hanem azért, hogy nézzünk tükörbe, nézzük meg önmagunkat, hogy ebben a magyar nyelven ápolt kultúrában mit produkáltunk, mi az, amivel szégyenkezés nélkül odaállhatunk ország-világ elé: ezt csináltuk negyvenvalahány esztendő alatt, erre büszkék vagyunk. Talán még ma sem lenne elvetendő egy ilyen gondolat, és talán nem is számít eretnekségnek sem.

Arról is beszélhetnénk, milyen viszonyban áll a politika és a kultúra.

Erre így, kapásból az lehet a válaszom, hogy a politikára a kultúrának éppen olyan szüksége van, mint fordítva. Ez a kettő nem operálható szét, ezek egybetartozó dolgok, visszamenőleg sok száz esztendőre. De a kettő harmóniáját megteremteni, ez volt mindig a legnehezebb. Hogy a politika ne telepedjen rá a kultúrára negatív értelemben, viszont az is biztos, hogy a kultúrának szüksége van a politikára, nem csak úgy, hogy impulzusokat, témát, motívumot szolgáltat mondjuk egy költő számára…

■■■

…hanem főleg pénzt egy könyv kiadására, ugye?…

Hát, ez is a politikához tartozik, a pénz, a pénzellátás, ezek egymásra utalt dolgok…

Hogyan viszonyult a politikához mint professzióhoz, mint életmódhoz? Hogy érezte magát, amikor politikai megbízatásokat kellett végeznie vagy elvállalnia?

Én még csak a közelébe sem kerültem annak, amit professzionális politikának neveznek, vagy ami egy ilyen típusú emberhez hozzátapad akár magatartásban, akár tartalomban. Az biztos, hogy voltak politikai funkcióim is, így pl. a Kommunista Szövetség szerbiai kongresszusának küldötte voltam, két ízben még a jugoszláv pártkongreszszuson is (78-ban és 82-ben), a szerbiai központi bizottság eszmei bizottságának is a tagjává választottak. Részt vettem a jugoszláv pártelnökség mellett dolgozó egyik kutatócsoport munkájában, meg is jelent egy dolgozatom náluk. Egyszóval foglalkoztam olyan kérdésekkel is, amelyek tisztán politikaiaknak is minősíthetők, de egy pillanatig se jutott eszembe, hogy letérjek arról a kulturális vonalról, ami miatt odakerültem, mert úgy gondolom, más érdemem nem volt, mindössze az, hogy a kultúrában ezt-azt sikerült megvalósítanom, és mint ilyen kerülhettem bizonyos politikai struktúrákba. Kulturális feladatot és küldetést láttam abban, amit a politika intézményeiben, szerveiben, bizottságaiban az adott pillanatban képviselnem kellett.

A politikus gondolkodásmódja miben különbözik az irodalomtudósétól?

Embere válogatja. Sinkó jut eszembe. Ő politikailag rendkívül exponált ember volt. Azt lehetne mondani, hogy életének a zöme, java, dandárja politikai tevékenységben telt. De ezt ő soha nem választotta el és nem választhatta el az íróságától. A kettő nála egyet jelentett, és azt hiszem, hogy ő úgynevezett politikusként is – noha rá aligha illik ez a szó – elsősorban író maradt. Nem tudok benne megkülönböztetni egy politikai gondolkodást meg egy íróit, ez a kettő az ő személyében teljesen kiegészíti egymást. Talán ebben is rejlik egyéniségének a kulcsa. Vannak aztán írók, akik otthagyják az íróságukat, hogy politikai pályára lépve csak politikával foglalkozzanak és viszont, olyan is van, aki a politikát hagyja ott más szellemi tevékenység érdekében.

Perpatvarok

Rendszeresen, afféle állandó rovat formájában nem publikált a sajtóban, ahogy az megszokott dolog mások esetében. Inkább csak alkalmilag tett közzé egy-egy cikket, ezek közül is elég sokat felkérésre. Úgy is mondhatnám, hogy időnként az esztétikai ítélőbíró szerepét is kirótták önre.

Néha ez is megtörtént, főleg akkor, amikor neuralgikus csomópontokhoz értünk irodalmunk fejlődésében, amikor nemzedékek ütköztek meg, amikor valamiképpen hallatnia kellett az embernek a hangját. Egyébként igaza van, mert akkor is inkább csak akkor szólaltam meg, ha erre külön felkértek. Valahogy mindig óvakodtam a perpatvaroktól, torzsalkodásoktól, leszámolásoktól, mert nálunk sajnos a kritika gyakran csak leszámolás, fejvadászatféle volt, és ilyenkor fel-felkértek egy nyilatkozatra, egy vitacikk megírására.

A jugoszláviai magyar irodalmi életben a háború után két fordulat volt. Az egyik 1950-ben, az áprilisi Híd *megjelenésével, amikor egy új nemzedék indult harcba kivívni helyét a nap alatt, a másik pedig a 60-as évek közepe táján, amikor a* Symposion*-nemzedék fellépésekor már egy egészen új művészeti és társadalmi program csírái voltak felfedezhetők. Hogy tekintett a nemzedékek harcára, mennyire tartotta azt a szellemi élet természetes velejárójának?*

Azt hiszem, hogy ez minden irodalmi kultúrának állandó kísérőjelensége. Nemzedékek vagy spontánul, vagy tudatosan összeállnak, együttesen lépnek fel, hullámszerűen váltakozva. A *Nyugat* nemzedéke, azelőtt, korábban más nemzedékek, és a későbbiek is így jelentkeztek.

Az 50-es éveknek, illetve 50-nek, az áprilisi *Híd*nak a nemzedéki kiállásáról elég sokat írtak, úgyhogy azzal talán nem is foglalkoznék, akkor még távoli kísérője, szemlélője voltam az irodalmi mozgalmaknak. Viszont a *Symposion*-nemzedék fellépésekor már itt éltem Újvidéken, és többé-kevésbé első kézből ismertem meg magát a mozgalmat, a lapot, a nemzedéket, annak tagjait. Mondhatom, hogy mindig rokonszenvvel viseltettem irántuk, annak ellenére, hogy a látszat ennek sokszor ellentmondott. Megint csak egy felkérésre gondolok, amikor már kenyértörésre került sor az idősebb írók és a türelmetlen fiatalok között. Akkor kértek fel egy afféle tamponszerepre: próbáljam a kedélyeket megnyugtatni. Nem azért, mintha én valamilyen nagy tekintély lettem

volna ebben az irodalomban, de szerették volna mind több embernek a véleményét, hangját hallani ebben a kérdésben. Ilyen esetben az ember azt kapja fizetségül, hogy mindkét tábor kígyót-békát kiáltoz rá, ha nem egyértelműen állt ki mellette. Tudniillik rámutattam egyrészt az idősebb nemzedék elzárkózó magatartására mint lehetséges hibára, másrészt pedig arra a türelmetlenségre is, ami a fiatalabbak részéről jelentkezik, de nem nagyon tapsoltak meg egyik oldalon sem.

A *Symposion*ból jött létre az *Új Symposion,* talán háromévnyi idő alatt állt össze egységes, kompakt nemzedékké a *Symposion*ban kezdők társasága, ők teremtették meg az *Új Symposion*t. Már a lap címadásával jelezni szerették volna azt a törekvést, hogy önmagukat is, az irodalmat is folyton meg kell újítani. Azt hiszem, igen kevés az olyan nemzedék, amely akkora határozottsággal és olyan tudatossággal fordult volna szembe az általa meghaladottnak minősített, tehát provinciális, konzervatív stb. írói szemlélettel és gyakorlattal, mint ahogy az *Új Symposion* nemzedéke. Kritikák, esszék, tanulmányok, vitacikkek egész sora bizonyítja ezt a tudatosságot; ez rendkívül imponáló volt, de szükséges is, mert valóban nagyon elmeszesedtek a hazai magyar irodalom erei. Abba ezúttal nem bocsátkoznék, hogy milyen esztétikai értéket képviselt és képvisel ez a régivel szakító, fiatal irodalom, elég itt arra utalnom, hogy közülük kikerültek már nemzetközileg is elismert alkotók, de igen sokan olyanok is, akik aztán gyorsan kifulladtak. Engem itt elsősorban az *Új Symposion* kritikai és esszéirodalma foglalkoztat. Ez talán még világosabban mutatja a lap íróinak a polarizálódását, mint a szépirodalom. Tudniillik itt színvonalban még nagyobb a különbség, mint a lírában vagy a szépprózában. Az a fajta elemző próza, tehát kritika, esszé, tanulmány, amit egyrészt az akkori fiatalok, Bányai, Utasi, Bosnyák, Gerold és mások műveltek, a műfajnak egy igen tekintélyes, magas színvonalát képviselte, ezek mögött az írások mögött szakmai ismeretek álltak, irodalmi kultúra, esztétikai érzék és ízlés, de az induláskor ebből csak kevés mutatkozott meg. A kezdetekben inkább egy nemzedéki türelmetlenségtől fűtött pamflethez hasonlított az a kritika, amit akkor műveltek. A jelszó az volt, hogy a kritikus egyetlen fegyvere a kalapács, tehát összetörni, -zúzni mindent…

> *… erre mondta Herceg, hogy nem szereti az olyan kritikusokat, akik összetévesztik a tollat a taglóval.*

Igen. És ez annál inkább furcsa volt, mert ez a fajta magatartás, a „kalapácsos ember" magatartása önellentmondó módon keveredett, párosult egyfajta új intellektualizmussal. Vagy inkább úgy mondanám, hogy

egyféle szellemi fölényeskedéssel, ami mögött azonban nem mindig állt ott a műveltség fedezete. Éppen ezért emlékeztetett nagyon sok ilyen úgynevezett „kritikai magatartás" nyegleségre, affektálásra. Nemcsak annak látszott, hanem az is volt. Én főleg ezt nehezményeztem. Mert ha egy alanyi költő műveletlen, az talán nem is vehető annyira észre. Valamiféle bocsánatos bűnnek látszik, ha egy lírai költő a tudományokkal nincs annyira felvértezve. De egy tanulmányíró, esszéíró, kritikus irodalmi műveltség nélkül el sem képzelhető. Nos hát, én ezt az elemző prózát próbáltam meg ilyen szempontból, ahol kellett, bírálgatni, ahol lehetett, a vadhajtásokat visszanyesni. Úgy láttam, hogy a kritika afféle szabad prédája volt a fiatal tollforgatóknak. Felelőtlenül, meggondolatlanul osztogatott jelzők voltak ezek, megfellebbezhetetlen ítéletek, amikor például a „konjovići–hercegi–Fehér Ferenc-i" világot ki akarták söpörni a jugoszláviai magyar irodalomból és művészetből, nekem itt voltak bizonyos fenntartásaim. Akkori kritikai jegyzeteimben rá is mutattam ezekre a szemléleti ferdeségekre meg egyéb sutaságokra, formai fogyatékosságokra, a nyelvi elformátlanodásra stb. Persze ezt sokan félreértették. Például amikor Domonkosnak az egyik verséről írtam, azt elsősorban stilisztikai, nyelvi szempontból vizsgáltam, mert az volt a véleményem, hogy adott esetben olyanfajta kritikai szemlélettel kell hozzá közeledni, hogy mit tud nyújtani mint nyelvi műalkotás. Ezt nemcsak hogy szabad a kritikusnak megtennie, hanem kötelessége is. Ezt az egyik symposionista tanulmányíró úgy kommentálta, hogy még Szeli István, a *Rátka* első kritikusa is csupán grammatikai meg stiláris szempontból elemezte ezt a poémát, holott az… stb.

Ez Bosnyák Szóakció*jában olvasható.*

Igen. Persze én egy kis bonhómiával s némi önirónával úgy fogtam fel, hogy ez dicséret a számomra, mert „lám, még ő is, akiről pedig tudjuk, hogy…". Ugye? Ebbe az irányba is el lehet kanyarítani ezt a mondatot, de hogy egész röviden szóljak, azt hiszem, hogy ez egy nagyon rokonszenves nemzedék volt. Az én *Új Symposion* iránti álláspontomról pedig annyit, hogy ez a megértő türelemnek az álláspontja volt. Rokonszenvvel figyeltem a törekvéseiket, a lap tevékenységét, sőt írtam is az *Új Symposion*ba nem egy cikket, igaz, nem sokat, de jó néhányszor küldtem írást, meg aztán a költőkről, az írókról is pozitív nyilatkozataim vannak, Tolnairól, Domonkosról, Konczról, Bosnyákról, Gionról és másokról, persze nemcsak pozitív nyilatkozatok, hanem bizonyos fenntartások is.

■■■

Ön egészen közelről látta ezt az alakulóban levő világot és nemzedéket. Szinte különösnek mondható, hogy ez a nemzedék milyen gyorsan „intézményesítődött". Az a gyanúm, hogy ebben nemcsak esztétikai, még csak nem is pusztán kultúrpolitikai, hanem tisztán politikai tényezők is közrejátszottak. Ön szerint a Symposion-mozgalom egyes tagjai milyen támogatásnak és kik támogatásának köszönhetik, hogy ilyen eredményesen és gyorsan megküzdötték a maguk küzdelmét?

Azt kell elsősorban figyelembe venni, hogy a hatvanas években vagyunk, annak első felében és közepe felé. Ez a korszak sok tekintetben tágabb teret nyújtott az egészen új hangon megszólaló irodalmi próbálkozások számára, egyrészt ez, másrészt pedig a mi 60-as éveink a magyar kultúra szempontjából sok minden más téren is fölfelé tartó irányzatot mutattak, gondolok itt a magyar tanszék megalapítására, Sinkó Ervin nagy tekintélyére, aki szintén ott állt a fiatalok mellett, a lapok, folyóiratok mellékleteinek a megindulására. Nemcsak hogy tarkább, hanem sokszínűbb is lett az irodalom. Az *Új Symposion* megragadta ezt a lehetőséget, és igen erős nemzedékké nőtte ki magát. Ezek voltak hát azok a tényezők: egy általános kulturális fellendülés, tudományokban, művészetekben, irodalomban, újságszerkesztésben, könyvkiadásban. Azt hiszem, a rádióban is voltak ilyen nagyobb mozgások, a rádió programjai is bővültek azokban az időkben, amennyire én vissza tudok emlékezni, főleg pedig a lapoknak, az újságoknak az irodalmi mellékletei hatottak kedvező irányba. A *Kilátó* is azokban az időkben indult meg, ezek pedig mind tényezői voltak ennek a fejlődésnek, a szellemi „hossznak", ahogy azt a tőzsde nyelvén mondják.

A 60-as évek közepén indult meg a gazdasági reform, akárcsak egy általános demokratizálódási folyamat. A Symposion-mozgalom is ennek a szülötte. E folyamat azonban a 70-es évek elején megrekedt, és ekkor megrekedt a Symposion-mozgalom is. Akkoriban tört elő az úgynevezett strukturalista iskola, strukturalista irodalomelemzési módszer. Ön hogy tekint erre a módszerre?

Erről a módszerről, megmondom őszintén, nem nagy rokonszenvvel nyilatkoztam eddig. Úgy láttam, hogy a strukturalizmus egy kicsit egyoldalú, rossz értelemben vett anyagi szempontú megközelítése az irodalomnak. Nehezen tudtam megbarátkozni azzal a felfogással, hogy csupán a struktúra, a szöveg (nyelvi) építőelemei, azok összefüggésrendszere, a tárgyi, képi, ritmikai összetevők, a kompozíció, a nyelvi jelek a műalkotás

tartalmi hordozói, viszont maga az író, a művet létrehozó ember, de a befogadó (a társadalmi közeg) is csak másodlagos. Ha a strukturalizmusnak voltak is részeredményei, a nagy szintézisalkotáshoz nem tudott eljutni. Egyszer azt mertem felhozni, hogy már Csokonai megmondta, hogy „az ember nem egy marék minerálé". A vers sem azonos önmaga materiális összetevőivel, határozós vagy jelzős szerkezeteivel, hangzóelemeivel, rím- vagy ritmuselemeivel stb. Az egész az, amit az embernek vizsgálnia kell. Lehet, hogy tévedek, de azt hiszem, hogy a strukturalizmus ezt a bizonyos egészet nem tudta kellőképpen szem előtt tartani. Tehát emiatt voltak fenntartásaim, nem is kísérleteztem soha strukturalista elemzéssel, de voltak kollégáim, akik ezt nagy hozzáértéssel és a legújabb szakirodalom jó felhasználásával s bizonyára sikeresen is művelték.

Mi hozta létre a strukturalizmus „divatját"?

Ez is egyféle ellenhatása volt azoknak az úgynevezett „szociologizáló" és a „szellemtörténeti" iskoláknak, amelyek egyáltalán nem törődtek a szövegek jelentéstani, szemiotikai stb. mozzanataival, hanem a szépirodalomban vagy csupán társadalmi és eszmei tartalmakat, vagy pedig csak valamiféle absztrakt szellemiséget nyomoztak. Ennek ellenhatásaként jelentkezett egy olyan felfogás, amely nem elégszik meg az ilyen bizonytalan lebegéssel, hanem megpróbálja a (nyelvi) alkotóelemek, azok viszonya, összefüggései, szerkezete alapján vizsgálni az esztétikai hatást. Ez lehet talán az egyik indítóok. Meg a korábbi esztétikai megközelítések kudarcai.

Nem gondol esetleg arra, hogy a strukturalizmus vidékünkön való jelentkezésének esetleg taktikai okai is lehettek? A 60-as évek második felének demokratizálódási folyamatai során ugyanis az irodalom megszabadult sokféle kötöttségtől. Amikor bekövetkezett a lehűlés, a szellemi folyamatok egyfajta megdermedése, akkor talán taktikai meggondolás lehetett az élet és az irodalom elválasztásával megkísérelni az irodalmi intézmények megőrzését.

Lehet, hogy ebben is van valami, tehát az irodalom önelvűsége, amit már régen, a század elején felvetett egy-két jeles irodalomtörténész, annak egyféle beteljesülése, tetőződése a strukturalizmus is. Olyan szemlélet ez, amely mint egy önmagába visszatérő görbe, elindul a szövegből, körüljárja, majd megint visszatér hozzá, de szerintem ez a pálya eléggé zárt karika, amelyből nem látjuk a mű távolabbi perspektíváit, kifutását egy szélesebb térségbe.

■■■

Scripta manent…

Közhelyszámba megy, ha azt mondjuk, hogy kevés könyve jelent meg. Mi ösztönözte egy-egy könyv megírására, összeállítására?

Darabszámra mérve valóban nem sok, talán tíz-tizenegy önálló kötetem jelent meg, illetve olyan publikáció, egyszerű füzet vagy vaskos könyv alakjában, de önállóan, a nevem alatt. Ezenkívül pedig tankönyvek. Azokról majd talán később. Az első önálló könyvem csak 1965-ben jelent meg, tehát igen későn kezdtem publikálni. (Mint ahogy mindennel alaposan megkéstem az életemben…) Ez voltaképpen a disszertációm, a *Hajnóczy és a délszlávok*. Ez volt az értekezésem eredeti címe is, később módosult másképpen, de amikor kiadta a Forum, akkor visszaállítottuk az eredeti címét. Ez, ahogy a belső címlapon is olvasható, kortörténeti tanulmány, tehát nem pusztán irodalomtörténet, hanem kortörténeti áttekintés a XVIII. század végéről, a központban Hajnóczy József szerémségi alispánnal. Mint mondottam, ez átdolgozott és bővített, kiegészített szövege a doktori értekezésemnek, aminek egyik érdekessége, hogy benne talán sikerült rekonstruálnom egy Verseghy-verset. Összesen négy sora maradt fenn, aminek alapján megkíséreltem rekonstruálni az egész hosszú szöveget. Négy évvel később jött ki az *Utak egymás felé* című könyvem, ennek középpontjában két nagyobb tanulmány áll, az egyik a magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamosságait és eltéréseit vizsgálja, a másik pedig Madách *Az ember tragédiája* című művének a délszláv fordításait és színre vitelének kérdését mutatja be; ezeket kíséri a többi, ugyancsak komparatisztikai jellegű, kisebb lélegzetű tanulmány. Harmadik volt a *Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom* című 1974-ben megjelent könyvem, egy tanulmánykötet; azt hiszem, ez is eléggé beszélő cím, így nem fontos megmagyaráznom. A nemzeti, illetve nemzetiségi irodalom fogalomköréből meríti tárgyát, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen tartott egyik előadásom futott ilyen címmel, és ezt a címet adtam azután az egész kötetnek.

1979-ben – ahogy látom, könyveim négyévenként jelentek meg – a belgrádi *Komunist* adta ki szerb nyelven a *Građansko nasleđe u socijalističkoj kulturi Mađara u Jugoslaviji* című tanulmányomat. Ez magyarul talán úgy hangzik, hogy *A jugoszláviai magyar kultúra polgári öröksége és annak meghaladása*. Ebből a címből, azt hiszem, minden kiderül, és itt sem szükséges a magyarázat, azt azonban megemlíteném, hogy a téma megírására a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottsága Elnökségének a társadalomkutató intézete (központja) kért

föl. Ennek a központnak volt egy nagy tervmunkája a 70-es években: A művelődési élet eszmei irányai és forrásai. Ehhez kapcsolódott az én témám is. Ez a szerbhorvát könyv később megjelent magyar változatban is, 1983-ban, tehát ismét csak négy év múlva, a budapesti Kossuth Kiadó adta ki *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában* címmel. Erre úgy került sor, hogy a Kossuth igazgatója éppen Újvidéken tartózkodott, s a Forumban járva megmutatták neki a hazai szerzőink munkáit, persze a szerb nyelven megjelenteket is. Úgy vélte, hogy ez éppen beleillik az egyik sorozatukba, jó lenne hát magyarul is megjelentetni. Így került sor arra, hogy magyarul is kiadják. Én inkább változatról beszélnék, mint fordításról, mert nem szó szerinti fordítás. Hogy változatként írtam meg, ezt az magyarázza, hogy a szerbhorvát olvasónak természetesen több fogalmat közelebbről is meg kellett világítani, olyan jelenséget, eseményt, nevet, amit csak a magyar olvasó ismerhet, a szerb olvasó kevésbé. Ezeket a fogalmakat a szerb kiadásban bővebben körül kellett írnom, viszont a magyarban fölöslegesnek látszott, ezért valamivel rövidebb is a magyar szöveg.

Azután 1980-ban jelent meg az újvidéki Bratstvo-Jedinstvo kiadásában ugyancsak szerb nyelven egy tanulmánygyűjtemény, ezt Bányai János válogatta, állította össze, ő vezette be, s látta el a szükséges bibliográfiai és egyéb jegyzetekkel magyarul már megjelent dolgaimból.

1980-tól felgyorsult a könyvek megjelenése, mert 1981-ben szintén egy válogatás jelent meg, amit Hornyik Miklós rendezett sajtó alá, 60. életévem betöltése alkalmából adta ki a Forum. A kötet összeállítói arra törekedtek, hogy inkább közéleti szereplésemet világítsák meg a besorolt cikkekkel, vitaírásokkal, feljegyzésekkel, reflexiókkal, kritikákkal stb. A könyvnek tehát csak körülbelül egyharmada nevezhető tanulmánynak, a többit ilyen ciklusmegnevezések alá soroltuk: *Évfordulók, Irodalmi alkalmak, Megemlékezések, Nyelv és társadalom, Közéleli napló* stb. Jómagam a *Közéleti napló* címet szerettem volna adni a könyvnek, de tekintve, hogy nemcsak közéletről, hanem irodalomtudományról is szó van benne, ezért a könyvben szereplő egyik tanulmánynak az egyik szókapcsolatát emeltem ki, és adtam az egész könyv címének: *Történő történelem.* Tehát olyan történelem, amely itt van, ma is történik.

Egy kis könyvecskét kell itt még megemlítenem, nem is könyvecske, inkább füzet, *Nyelvhasználatunk etikája* címen jelentette meg egyik esszémet a Forum a Nyelvművelő Füzetek sorozatban 1985-ben. Ez is nívódíjat kapott.

1986-ban két könyvem is megjelent. Az első címe *Az erózió ellen.* Ez zömmel olyan írásokat foglal magában, amelyek kultúránk, nyelvünk lebomlására, romlására figyelmeztetnek, és művelődési hagyományaink,

értékeink nagyobb megbecsülésére ösztönöznek. Ebben a könyvemben fejeztem be a herderi nyelvszemlélet történelmi sorsával foglalkozó tanulmánysorozatot is, amelynek a korábbi fejezetei előbbi könyveimben olvashatók. És ugyancsak 1986-ban készült el egy nem nagy terjedelmű könyvem, két nyelven jelent meg, ez egy Székács Józsefről szóló tanulmány abból az alkalomból, hogy a jeles magyar műfordító *Szerb népdalok és hősregék* című fordításkötetét a Forum hasonmás kiadásban adta ki, s hogy a könyv 150 évvel azelőtt, 1830-ban jelent meg Trattnernál. Ez a hasonmás kiadás két tanulmánnyal együtt jelent meg, az egyik Vujicsics Sztoján budapesti irodalomtörténészé, a másik pedig az enyém. *Székács József és műve* a címe ennek az önálló füzetnek.

Szólni kellene még a tankönyvsorozatról, egy egész sorozatról, amelyet együtt írtunk Bori Imrével. Voltaképpen az elgondolás, az ötlet még B. Szabó Györgytől ered, akivel szövetkeztünk, hogy hárman megírjuk a jugoszláviai magyar középiskolák számára a magyar irodalom kézikönyveit, illetve olvasókönyveit és tankönyveit. Ő sajnos mindjárt az első kötet készítésekor, sajtó alá rendezésekor meghalt, úgyhogy voltaképpen Bori és én írtuk meg az egész sorozatot, méghozzá oly módon, hogy kettőt-kettőt közösen, kettőt-kettőt külön-külön. *Az irodalom élete* volt a tankönyv, *Az irodalom könyve* pedig az olvasókönyv, amely mintegy kiegészítette a tankönyvet. Erről annak idején elég kedvező véleményt mondtak több helyen, Sinkó Ervin is egy hosszabb ismertetőt írt róla, a *Híd*ban is közölte. Ezt megelőzően még 1955-ben jelent meg egy tankönyvem, egy kissé nagyot mondó, sokat markoló címen. *Bevezetés az irodalomtudományba* a címe ennek a kézikönyvnek. Ez nem volt szorosan egy osztály anyagához kötve, annak ellenére, hogy az akkori gimnázium első osztályának a programját vettem figyelembe, de amikor összeállítottam, kitekintettem másfelé is: stilisztikát, verstant, műfajelméletet is belevettem. Ez volt a háború utáni első középiskolai magyar irodalmi tankönyv, a Bratstvo-Jedinstvo kiadásában jelent meg. Ezt követte azután az a nagy sorozat, amiről már szóltam. Itt említem meg, hogy miután a középiskolai hálózat átalakult, a tankönyveknek is változniuk kellett, így aztán az a 4 + 4-es sorozat összesen két könyvre redukálódott, *Irodalom és művészet* címmel jelent meg, de most már olvasókönyvet és tankönyvet egybevontunk.

Ezek önálló könyvek. Viszont igen sok más írásom is megjelent, részt vettem az antológiák szerkesztésében, válogatásában, életművek sajtó alá rendezésében, hagyatékok kiadásában, sőt műfordítással is foglalkoztam, így például Miroslav Krleža válogatott esszéinek egy hatszáz oldalas magyar fordítását készítettem el. Krleža válogatott műveinek a magyar sorozatában ez külön kötet: *Kirándulás Oroszországba. Esszék*.

■■■

Sajtó alá rendeztem Milkó Izidor két kötetét *Harun al Rasid és Gesztenyefám* címen, azután Thurzó Lajos válogatott verseit, külön füzetben a *Tavasz Jánoskáját*, kéziratból, legutóbb pedig Herceg János háromkötetnyi elbeszélését gyűjtöttem egybe, láttam el előszóval, és rendeztem sajtó alá. Azután a belgrádi Nolit felkérésére egy kisebb költői antológiát válogattam, *Sedam mađarskih pesnika iz Vojvodine* [Hét vajdasági magyar költő] címen szerb nyelven jelent meg. Részt vettem a *Különös ajándék* című novellaantológia, valamint a *Gyökér és szárny* című versantológia szerkesztésében, azután *A délszláv irodalom kistükre* című antológiának az összeállításában, ahol az enyém a XVIII. század irodalma volt. Ez Pesten jelent meg. Sok könyvhöz írtam még bevezetést, előszót, összeállítottam, szerkesztettem könyveket, mint például a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia úgynevezett díszkiadványát 1981-ben, amit Milan Čanaknak, az akadémia főtitkárának kellett volna megírnia, szerkesztenie. Sajnos ő mindjárt megválasztása évében meghalt, és rám hárult a feladat, hogy ezt a könyvet összeállítsam. Ez az akadémia alapítására vonatkozó összes iratot közli több nyelven. Gyűlésanyagokat, jegyzőkönyveket kellett feldolgoznom, és egy rövidebb előszóval ellátnom.

Nagyobbára ezek voltak azok a dolgok, amik a mindennapos munkák mellett valamennyire érdemesebbek a figyelemre. Egyébként rádióban, újságban, másutt is szinte állandóan publikálok, de nem olyan igénnyel, hogy ezek valamikor könyv formájában jelenjenek meg.

Tóth Józsefről készített egy képzőművészeti monográfiát…

Igen, ezt el is felejtettem mondani, de annak is csak persze a szövegrészét, mert a képanyagot Ács József és részben Tripolsky Géza állította össze, de én írtam meg Tóth József életrajzát hátrahagyott levelei alapján, amelyek különös véletlen folytán éppen a feleségem birtokában voltak.

Összeállította a zentai írók bibliográfiáját…

Azt is csináltam, igen. Ezek majdnem napi feladatok voltak, a zentai Monográfia Füzetek közül is megszerkesztettem néhányat, de hát ezeket talán nem is lenne fontos ide sorolni, mert nem éppen jelentős füzetkék.

Mi dolgunk a világon?

Végül egy egészen személyes kérdés: mi az az alapvető életérzés, amit állandóbbnak mondhat a többinél?

■■■

Sokszor az a gondolat járt a fejemben, hogy egy kicsit a kísérleti léggömb, a berepülő pilóta, a kutatóárok szerepét kellett játszanom ebben a világban, a háború utáni években. Mert valahogy mindig engem dobtak a mélyvízbe, oda, ahol valami újat kellett kikísérletezni, új utat kellett kiépíteni. Huszonnyolc éves fejjel én voltam a százéves zentai gimnázium legfiatalabb igazgatója, nekem kellett kipróbálnom elsőként az 50-es évek végén, hogy mit jelent államközi szerződés nélkül egyetemi stúdiumokat végezni külföldön, egy rendkívül terhes politikai közelmúlt (vagy „aligmúlt") után. Nekem kellett (nem 1945, hanem 1918 óta) Jugoszláviában megvédenem az első magyar nyelvű disszertációt. Én voltam a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület első elnöke, a Hungarológiai Intézet „alapító igazgatója". Ahogy 1979 legvégén megalakult a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, oda is rögtön beválasztottak, és mindjárt az elnökségbe. Sok mindent kellett tehát tennem, nekem kellett az első középiskolai tankönyvet megírnom még 1955-ben. Talán fel sem tudom sorolni azt a sokféle feladatot, funkciót, teendőt, amit elsőként kellett vállalnom vagy csinálnom. Persze nem azért, mert erre nekem valami különös rátermettségem lett volna, hanem úgy hozták az adott viszonyok, hogy ilyen súlyos szóval éljek: így hozta a történelem. Sajátos találkozása ez bizonyos körülményeknek, feltételeknek, az én érdemem pedig csak az volt, hogy nem utasítottam vissza, hanem vállaltam, csináltam, és „vétkemül" vagy „mentségemül" csak az hozható fel, hogy nem futamodtam meg, hogy megpróbáltam erőmhöz mérten komolyan felfogni és csinálni. Az volt az érzésem, hogy mindig valamilyen „muszájból" nekem kell elsőnek próbát tennem valamiben. Persze ez eltöltheti az embert jó érzéssel, megnyugvással is, ugyanakkor azonban rengeteg idegfeszültség halmozódik fel és energia pusztul el ilyenkor az emberben, amit esetleg talán másra, személy szerint hasznosabbra is lehetett volna fordítani.

■■■ ZVERTYEL ANTAL ■

Zvertyel Antal *Zákány Antal* (Bócsa, 1918. szeptember 8. – Szabadka, 1987. február 28.) költő, újságíró. Szüleivel 1918-ban költöztek Szabadkára, ahol a négy elemi után több szakmával próbálkozott, alkalmi munkákból élt. Első versei csak a háború után jelentek meg. Rövid ideig a *Magyar Szó* munkatársa volt, majd a szabadkai Városi Könyvtárban dolgozott, onnan a *Dolgozók*hoz került, 1959-től nyugdíjba vonulásáig pedig a *Magyar Szó* szabadkai szerkesztőségének tagja volt.

Verseskötetei: *Föntés alant* (1954); *Napfény a sárban* (1959); *Varázslat* (1961); *Földinduláskor* (1965); *A vas nem kenyér* (1974); *Közel a nap arcához. Összegyűjtött versek* (1978).

Az interjú 1984. február 7-én készült Szabadkán. Rövidített változata elhangzott az Újvidéki Rádió *Együtt* című műsorában 1984. március 5-én.

■■■

Amikor Zvertyel Antalt a felkeresendő riportalanyok sorába vettem, tudtam, hogy nem lesz könnyű a feladat. A költői küldetéstudat politikailag is felnövesztett világában addig is már elég sok valóságtól elrugaszkodott tollforgatóval és kritikussal volt alkalmam találkozni, akik egyike-másika arra a kérdésre, hogy érdekli-e a politikai szerepvállalás, olyat is tudott válaszolni, hogy államelnök még lenne – vagy király –, de hát a községben valamilyen funkció? Ugyan… Zvertyel Antal összeférhetetlenségéről pedig legendák keringtek, sokan mondták, hogy rajta nem lehet segíteni. Első megkeresésemben, 1980. június 16-án ezt írtam: „Szeretnénk egy interjút készíteni Önnel, amelyet az *Együtt*ben, az Újvidéki Rádió magyar műsorának irodalmi folyóiratában, július első hétfőjén közölnénk. Mellékelem az általunk javasolt kérdések listáját, de azt is szeretnénk, ha kötetlen beszélgetés keretében szólna életéről és munkájáról, emlékeiről és terveiről. Kérjük, ha javaslatunkat elfogadja, közölje, mikor kereshetjük fel?"

A válasz nem volt meglepő: „Kedves barátom! Köszönöm, hogy gondoltatok rám, de nem fogadhatom el az ajánlatot az interjúra, mert egyszerűen nincs mit mondanom magamról, se másról, se másokról, se múltról, se jövőről. Ami mondanivalóm volt, azt elmondtam a verseimben, amiket, te is tudod – leköpdösnek! Őszinte barátsággal, Zákány Antal."

Valójában az elutasítás mellett nagy éhséget is éreztem ezekben a sorokban, szinte biztatást, hogy foglalkozzak vele, mondhassa el a panaszait.

Be is terveztem a további noszogatást, de mint annyiszor, akkor is közbejöttek más ügyek, így a következő levelem csak 1984. február 4-én küldtem el neki: „Kedves Zákány Antal, nem tettem le szándékomról, hogy interjút készítek Önnel. A kérdéseket már megküldtem néhány éve, de nem ragaszkodok hozzájuk: beszélgethetünk bármiről. Lehetőségeimhez és képességeimhez mérten felkészültem. Ön már évek óta nem hallatja a szavát, és rádiónkban egyetlen hangfelvétel sem őrzi a hangját. Szakmai kötelességemnek érzem, hogy továbbra is inszisztáljak az interjún. Talán nem veszi rossz néven, ha február 7-én, kedden a délutáni órákban felkeresem a lakásán magnó nélkül. Tudom, nekem kellene igazodnom az Ön által megjelölt időponthoz, de azt hiszem, ez a megoldás nem vezetne eredményhez. Arra kérem, döntsön az interjú ügyében első személyes találkozásunk után."

A jelzett időpontban megjelentem nála. Meglepődtem. Egy nagyon egyszerű, őszinte emberrel találtam szemben magam.

Azt hiszem, nem akart semmiben sem másnak mutatkozni, mint amilyennek gondolta magát, s azok a kisebb-nagyobb, saját maga által is érzékelt túlzások vagy árnyalások vagy helyzetek sajátos tolmácsolása, amellyel az életének egyes fordulatait magyarázta, időnként mindannyiunk számára elkerülhetetlenek.

Talán csak az amiatti sopánkodása hatott túlzottan mesterkéltnek, hogy a verseiben milyen sok a „nyávogás". Valójában azonban egész életében mindent megtett azért, hogy ez így maradjon. Nem ő ebben az egyedüli, de e jelenségben egyrészt az a lényeges, hogy milyen a „produktum", a vers, amelyet az önszenvedtetés szül, másrészt pedig, hogy van-e a jelenségnek társadalmi vonzata, amely az ilyen sorsok alakulását irányítja.

Engem elsődlegesen ez utóbbi foglalkoztatott.

Mint azt Zvertyel az interjúban is elmondja, nagy szegénységben nőtt fel, a négy elemi után kisbéresnek adták, nehéz munkára fogták, de erre a kiszolgáltatott helyzetre mégis úgy néz több versében vissza, mint boldog időszakra, amikor legalább az éhségtől nem kellett szenvednie. Később sok mesterséggel megpróbálkozott, de egyiknél sem tartott ki hosszabb ideig.

Az első világháború utolsó évében született. Huszonhárom éves volt, amikor kitört a második világháború, és még mindig csak huszonhét, amikor véget ért. De azt hiszem, szinte teljesen érintetlenül hagyták a világ átrendeződésének eseményei. Amikor azt kérdeztem, milyen volt az élete a háború alatt, azt válaszolta, viszonylag jó, mert akkor volt munkája, nem nyomorgott annyira. Talán azokból a körülményekből sem értett meg akkor szinte semmit, amelyek a „felfedezéséhez" vezettek. Pedig azok egyik napról a másikra változtatták meg az életét, és idézték elő benne a legnagyobb törést, diszkontinuitást, ami későbbi élete szorongásának alapja volt.

A Vajdasági Magyar Kultúrszövetség néhány vezetője elolvasta a verseit, és eldöntötték, hogy belőle Zákány Antal néven költőt csinálnak. Nyilván az akkori idők kurzusának megfelelt az a hang, a volt rendszer okozta mély szegénységből érkezett ember panasza. A kiváló formaérzékét pedig, amellyel panaszát megfogalmazta, azóta se vonja kétségbe az értő kritikusok közül senki.

Maga Zvertyel ezt a formaérzékét pusztán adottságnak tekintette, amelyért nem kell tenni semmit, amely szinte független a törekvéseitől. Úgy beszélt róla, mint valamiről, amit egyszerűen

csak meg kellett találni. Egy korai interjúban[96] is elmondta a banális történetet, hogy egy udvarlásából hazafelé alkotta meg az első verssort: „Bodri kutyám, ne ugassál oly után."

Első verse azonban csak 1947-ben jelent meg. Már szerepelt az abban az évben kiadott *Téglák, barázdák* című antológiában, és az azóta megjelent minden fontosabb vajdasági magyar antológiában is.

Verseinek első megjelenései során leütött egy fekete billentyűt a zongorán, és lényegében egész életében ennek az egyetlen hangnak a tartamát, intenzitását, dinamikáját variálta. Ehhez a hanghoz tért vissza mindig, ha dühöt, fájdalmat, félelmet érzett, de ha már dallamba igyekezett e hangot belekomponálni, rögtön eltűnt a varázs, nem egyszer banalitásokba csúszott. A versekből szinte alig tudható meg valami abból az őt körülvevő világból, amelyben élt. Mint Juhász Géza írja összegyűjtött verseinek utószavában: „Szabadka nevét talán le sem írta versben, holott hatvan éve él e városban."[97] Ezért mondja róla Szeli István, hogy költészete nem „fejlődéslíra".[98] Valójában a szorongás és panasz mellett verseinek egyetlen témája az idő, szinte alig van olyan verse, amelyben ne kapnának központi helyet az évszakok, a napszakok. Honnan ez a konok ragaszkodás és ez a szinte rituális önismételgetés, amikor szinte mint imát mormolja ugyanazokat a szavakat? Bori Imre szerint: „Mintha azzal a föltett szándékkal született volna, hogy a világot rossznak tartsa egy egészen elementáris hiányérzet sugallatára, s fájjon neki a létezés, az, hogy él, hogy vannak hétköznapi problémái, kenyérgondjai, hogy az »ember nem nagy«, pedig erre természeti joga van…"[99] Verseit végigolvasva úgy éreztem, ez a hang az, amelyre felfűzi életének folyamatát, amelybe a sok, számára gyakran érthetetlen folyamat közötti hánykolódás közepette kapaszkodik. Valami kontinuálisba, hogy megőrizze személyiségének szétesését. A vers valójában számára terápia azzal szemben, amire – József Attilától tudjuk – ott kívül a magyarázat. Személyiségének veszélyeztetettségérzetét az a mesterséges törekvés váltotta ki, amely során mindenképpen értelmiségit

[96] A kutya az oka annak… *Magyar Szó,* 1959. január 1.

[97] Juhász Géza: A mozdíthatatlan sors költője. In Zákány Antal: *Közel a nap arcához.* Újvidék, 1978, Forum Könyvkiadó, 215.

[98] Szeli István: A jugoszláviai magyar irodalom története 1945 után. *Híd,* 1968. 7–8. sz. 796.

[99] Bori Imre: *Szövegértelmezések.* Újvidék, 1977, Forum Könyvkiadó, 168.

akartak belőle csinálni. A költő születhet, magában is létezhet, az értelmiségi nem. Az értelmiségi a társadalom terméke, s fejlődésének megvan a maga ritmusa és szabályrendszere. Zvertyel Antal azon áldozatok közé tartozik, akiket az „adott világ varázsainak mérnökévé" akartak megtenni felrúgva mindezeket a szabályokat. Bármennyire is megvolt erre a „társadalmi igény", nem sikerült belőle értelmiségit faragni abban az értelemben, hogy a saját etikai álláspontjain átszűrve értelmezze az őt körülvevő világot.

Mint elmeséli, szóltak neki, hagyja ott a segédtűzoltói munkát, jöjjön azonnal, mert felfedezték. Egyik napról a másikra bekerült a *Magyar Szó* szerkesztőségébe, ahol a több évtizedes tapasztalattal rendelkező újságírók számára is nagy kihívást jelentett a szakmai, a politikai és az etikai elvek közötti diszharmónia. Valóban, lehet, hogy erkölcsi érzékét is súlyosan sértette, hogy hazugságokat akartak leíratni vele, de nem csak ez volt a baj. Később is láttam még jó ideig szerkesztőségben embereket, akik sose tudtak ott meghonosodni. Némelyikük úgy ment nyugdíjba, hogy többé egyszer sem tért vissza oda, íróasztalfiókjait se ürítette ki, mintha a számára nyomasztó, és maga előtt emberi kudarcként elkönyvelt helyzetnek még a tárgyi emlékeit se akarta volna hazavinni.

Zvertyel néhány hetet töltött el akkor újságíróként, majd a szabadkai Városi Könyvtárba került. Erről versben is írt eképpen:

Van egy hivatal, ahová a kenyér köt éngem…
(Magyarul könyvtárnak hívják),
[…]
Ez a hivatal a tiszteltek intézménye…
Én is tiszteletből kaptam itt helyet?…
Ez kétes… Ha nem volna öt gyerek
mögöttem, már rég kirúgtak volna.
Gazdáim nem ismerik a poéta szívét,
s nem tudják, akiből a jámborság kiég
éjjel – az nappal nem jó szolga…

(Föntés alant)

Itt se maradt sokáig. Az interjúban elmondott konfliktus nyomán a *Dolgozók* című hetilaphoz került, majd – mint mondja, maga sem tudja miért – a *Magyar Szó* szabadkai részlegének tagjaként kapta a fizetését egészen nyugdíjas koráig. Ritkán jelentek meg

írásai – inkább már csak nyugdíjba vonulása után, és meglepő módon arra büszke, hogy minden kis történetének valóságalapja van. Egyszerű kis írások ezek, megformálásuk se különösebb, de ugyanígy verseiben is megfigyelhető, hogy nagyon elközhelyesednek azok a sorai, amelyek a külvilággal érintkeznek. Ilyenkor tud leírni ehhez hasonló mondatokat: „panaszos dal az éjszakában" *(Ősz)*; „olyan vagy mint a néger / a vaksötétben" *(Télen a tó)*; „Hajh, miért is nem szállhat az ember" *(Nagy éj)*; vagy a *Rock and roll* című versben mélységes felháborodással:

A világ véres terein,
hol elveszett millió élet
(eddig hiába hullott
s mindmáig meg nem térült):
a világ mocskos terein,
ím fölzúdult a vérünk –
táncolunk mi
[…]
előttünk, bennünk
a parancsoló példa:
Elvis Presley,
az őrült-utód!

A kétely is feltámad benne annak a papírnak az értékével kapcsolatban, amelyre versét írja:

Lehet, hogy akkor hamu lesz rajta,
ócska lom, vagy nemesércek,
hogy emberi mérték meg nem mérhet,
úgy elvész értékem, súlyom.

(Válasz)

Azt is megjegyzi:

A tengert, lám,
sohase láttam én még,
soha szélesebb horizontot!

(Sárba fogva)

■■■

De e megjegyzések után konokul visszatér a mindenségbe. Vagyis a semmibe. Vagyis abba az „ódon, tág hodályba" lelke legmélyén, ahol mint Juhász Géza írja: „Költőnk a gondnak, a magánynak, a halálnak rendezett be lakóhelyet, s ahol istennel, sorssal, történelemmel rendez találkozásokat és folytat párbeszédet."[100] Bizonyára itt érzi magát biztonságban, itt nyugodtan belekapaszkodhat gyerekkori szegénységélményébe, valójában a múltjába, identitásába, őrizni igyekszik a folyamatosságot, harcol személyiségének szétesése ellen, s a külvilág „titkos erőivel" szemben, melyek működését általában nem érti, azért annyira ingerült, mert veszélyeztetik ezt a biztonságérzetet.

Noha élete során a siker ízét is megérezhette, és öregkorában már viszonylag gondtalanul tölthette volna nyugdíjas éveit az íróegyesülettől kapott lakásban, valójában mégis csak az általa teremtett (gondolom, eléggé homályos) hodályban érezte biztonságban magát, lelkét nem védte semmilyen kulturális vagy civilizációs háló.

Zákány Antal költészetének értékelését még a magabiztosnak ismert kritikusok is a jövőre bízzák.[101] Zvertyel Antal életútja azonban már most példázza a vajdasági magyar értelmiség nem szerves fejlődésen alapuló, erőszakos kialakításának kudarcát. Ez az a kérdés, amely jelen vizsgálatunk központi témáját képezi.

■■■

Olyan, mintha itt se lenne [a mikrofon]…

Pedig itt van. Nem itta még meg a kávéját. Főzzek frisset?

Nem, köszönöm szépen.

[Köhög.] Látja, a köhögés miatt is nehezen fog menni. *[Letépi a füstszűrőt a cigarettáról.]*

■

[100] Juhász Géza: uo. 215.

[101] „A hazai kritika természetesen kereste, ám hiába kereste első verseskönyve (1954) megjelenése óta az élet ama lázongó, versben is jelzett színeit, és ma sem tudja még megmondani, hordoz-e egyetemes jelentést ez a nagyon is költői egyéniségbe ivódott költői világállapot, s ha igen, milyen mélyrétegei vannak Zákány Antal dezillúziójának, amellyel sírba szállt." (Bori Imre: Zákány Antal. *Híd,* 1987. 4. sz. 525.)

■■■

Nem szereti a filtert?

Nehéz szívnom. Nincs már annyi erőm, mint valaha, amikor hosszú szipkán át is tudtam szívni. Fogyik az erőm.

Mért csak egy-két verset választott felolvasásra?

Tulajdonképpen ezeket se választottam ki véglegesen. Lehet, hogy röhejesen hangzik, de akárhol is nézek bele a könyvbe, mindenhol csak azokkal az úgynevezett nyöszörgő dolgokkal találkozok. Sehol egy olyan vers, amit nyugodt lélekkel olvashatnék el, hogy ne bőgjem el magam, vagy ne akarjam magam elbőgni. Tulajdonképpen ezért ragaszkodom ahhoz, hogy minél kevesebb verset kelljen olvasnom. Nem akarom még egyszer átélni azt, amit a versíráskor már átéltem, azt a nyomott hangulatot, ami kiváltotta a verseket. Kellemetlen, nagyon kellemetlen. És nem való ez nekem. Ha bőgtem, bőgtem, de mindig ott, ahol senki se látott. Kellemetlen, nagyon nehéz dolog az ilyesmi. Nem valami primadonnáskodás az, hogy nem akarok beszélgetni hivatalosan ilyen dolgokról, vagy hogy nem akarok verset olvasni. Nekem ez nagyon nehéz… Fölszaggatja a sebeket.

Verset írni a lehető legnagyobb kiszolgáltatottság. De ha egyszer vállalta ezt a helyzetet, hogy önszántából a világ elé tárta magát…

Akkor vállalhatja másodszor is, úgy gondolja?

Akkor ebbe bele kell nyugodnia.

Csakhogy nekem mindig az volt az elvem, hogy ha egyszer leírtam, átéltem a verset, én azzal be is fejeztem a munkámat. Fura volt hallanom meg látnom is, hogy például a Csépe milyen boldog volt, ha hívták valahova, és szavalhatott. Az olyan volt neki, mintha egy slágert énekelt volna, könnyedén, gondtalanul, minden megrendülés nélkül. Nálam ez nem ment.

Nem is volt sose irodalmi esten, író-olvasó találkozón?

Háromszor. Egy időben beleegyeztem, hogy menjek velük, mert valaki, talán a Lévay, ragaszkodott hozzá. „Ha már nem is szavalsz – mondta –, ott kell lenned, hogy lásson a nép, itt van, ez a Zákány Antal. Bemutatkozol és elkotródsz, a többit majd elintézi a Rózsika." A Rózsika egy műkedvelő színésznő volt a Munkásotthonban, arra ragasztottak

rá. Valóban megjelentem én azokon a deszkákon, ahogy illik, meg is hajoltam, megtapsoltak, de én abban a pillanatban már kotródtam is. És akkor a Rózsika a továbbiakat elintézte. De volt egy szörnyen kínos utolsó epizód. A fiatalok rendeztek itt Szabadkán a bankban egy irodalmi estet, és szinte észrevétlenül csőbe húztak. Egyszerűen kiosztották a sorrendet, és amikor az egyik elhallgatott, azt mondták, no Zákány, most te jössz. Micsoda siralmas eset volt az is! Dadogtam, hebegtem, szinte nem is lehetett hallani a hangom. Akkor mondtam, de aztán most már kussoljatok, engem soha többet ne hívjatok.

Hogy került kapcsolatba az írással meg a kultúrával? Úgy emlékszem, az 1959. január elsejei Magyar Szó*ban azt nyilatkozta, hogy „a kutya az oka annak".*

Valóban szó szerint kell érteni a dolgot. Suhanckoromban, 1938-ban udvaroltam egy kis kalaposlánynak, akivel csak az ablakon keresztül lehetett már este beszélgetni, de viszont volt egy neszes kutyájuk, egy Sajó nevezetű, az ablak közel volt a kapuhoz, és mikor megneszelte, hogy ott vagyok, szünet nélkül ugatott. No most én, hazafelé menet magamban elmondtam egy verset, amely így kezdődött: „Sajó kutyám, ne ugassál oly bután." Hazaértem, meg se vacsoráztam, pedig nagyon éhes voltam, leírtam, és annyira megtetszett nekem a versírás mint leendő foglalkozás, a hírnév és egyebek, hogy már magam előtt láttam az írói pályafutásomat. Akkor tettem magamban egy fogadalmat, hogy bizony én költő leszek. Mert hát itt van előttem a bizonyíték, hogy én tudok verset írni, mi lehetek más, mint költő. Azt hiszem, ezt a fogadalmamat nagyon komolyan vehettem, mert utána mást se csináltam, csak szünet nélkül írtam a verseket.

Közölte is őket?

1947-ig nem jelent meg egyetlenegy versem se.

Miből élt a háború előtt?

Először ipari tanuló voltam egy bútorgyárban, ott festegettem. Közben ott is el-elbújtam valahova, ha csak lehetett, és nálam volt a notesz meg a ceruza és írtam a verseket. Abban az időben akadt a kezembe egy-két magyar klasszikus, Berzsenyi, Csokonai. Olvasgatva őket, kezdtem rájönni arra, hogy valami nincs rendben az én verseimmel. Nem olyan minőségűek, mint azok, amiket olvastam. Egy nap előszedtem az összes

pereputtyot és nagytakarítást csináltam. Néhány ezer versből maradt talán húsz, a többit betüzeltem. Ha ezt nem csinálom, soha nem mozdultam volna ki abból a leragadtságból. Ez a gesztus arra is jó volt, hogy szembesüljek a ténnyel, hogy itt valóban erősen meg kell bírálni az embernek saját magát, és ez lassan-lassan gyakorlattá vált. Meg tudtam tenni, hogy a kezdetben istenített, szeretett, nagynak tekintett dolgaimat egyszerűen likvidáltam egy szempillantás alatt.

Ezek a versek, amelyeket még egészen fiatalon, a háború előtt írt, milyen jellegűek voltak? Megvolt azokban is már a fájdalmas hang?

Az volt a vezérmotívuma az egész költői útnak, de nem volt domináns tényező, mert akkor volt egy másféle – ahogy maga mondta – dimenzió, a szerelem. Szinte örökké szerelmes voltam, úgyhogy akkor háttérbe szorult egy kicsit a nyomor érzése. Nem is kicsit, eléggé, de amikor kifogytak már belőlem ezek az úgynevezett friss romantikus érzelmi túltengések, akkor kezdtek komolyan erőre kapni ezek az úgynevezett sorshangok, hogy úgy mondjam. Akkor már komolyodtam is, emberedtem, ahogy szokták mondani. Akkor jött a nősülés is, a nősüléssel járó kisközösségi élet és az úgynevezett nélkülözések, satöbbi, satöbbi. Ezek irányt szabtak már annak az úgynevezett sorshangnak és kinyíltak, virágot hoztak a valamikori nyomor gyökerei…

A gyerekkori élményekre gondol? Mi volt a legsúlyosabb, a meghatározó élménye?

Maga el se tudja képzelni, hogy egy családban tíz gyereknek egy héten át annyi élelme sincs, hogy egyszer jóllakjon naponta. Vagy hogy anyánk kidekázta azt a darab kenyérkét, meg ami volt, esetleg egy kockacukrot vagy egy kis kristálycukrot, és ez volt mondjuk a vacsora. Éhesek voltunk, mint a farkasok. Annyira éhesek voltunk, hogy nem tudtunk elaludni, és csak nyöszörögtünk, hogy Mama, adjon kinyeret. A mama, amikor már nem bírta hallgatni, azt mondja, hallgassatok, alszik a kinyérke, majd holnap.

A szülei mit dolgoztak?

Napszámosok voltak. De amikor mi gyerekek megszülettünk, akkor már anyám nem mehetett. Volt itt valami uraság a Kertvárosban, még lánykorából ismerte őket, oda járogatott el néha takarítani, mosni, ezért kapott egy kis alamizsnát, éppen úgy, mint József Attila anyja, kis

lábaskában hozta haza a krumplipürét, egy csipet húst, leginkább az ő részét, és abból mi maradt három éhes szájnak…

Hányan voltak testvérek?

Hárman.

A háborús évekből vannak megrázó emlékei?

A háború alatt, azt hiszem, könnyebb helyzetem volt, mint gyerekkoromban, mert dolgoztam, amikor nem voltam katona. 1942-től 1944-ig háromszor berángattak átképzésre vagy gyakorlatra, összesen, azt hiszem, kilenc hónapra, de a civil időmet átdolgoztam, hol kőműveseknél, hol itt, hol ott. Tehát volt némi kis harapnivaló. De a gyerekkor olyan volt, hogy nem tudtam elfelejteni. Lehet, hogy elfelejtettem volna, ha a háború után mindjárt lényegesen javult volna a helyzetem.

És nem javult…

Nem. Akkor már nekem is volt egy gyerekem, utána jött a másik, harmadik, egyedül én kerestem, és bárhol dolgoztam, mindenütt nekem volt a legkisebb fizetésem. Hogy miért, nem tudom, úgy látszik, az ördög ráült a sorsomra.

Mondja, hogy már 47-ben odakerült a Magyar Szó*hoz. Hogy figyeltek föl magára, mikor közölték az első versét?*

Mielőtt a *Magyar Szó*hoz hívtak volna (mert egyenesen hívtak), egy épületanyag-lerakatnál dolgoztam mint segédtűzoltó. Közben megismerkedtem a Csépe Imrével, akivel különben már 42-ben leveleztem, mert közöltek róla egy riportot, és az újságíró felszólította a népet, hogy segítsék az istenadta nagy költőt könyvadománnyal, ezzel, azzal. Emlékszem, hogy az első nagyon szeretett Ady-kötetemet, amit a feleségem vett nagy örömmel, és én nagy örömmel fogadtam, elküldtem a Csépének, jobban mondva írtam neki, és akkor ő meglátogatott. Kiderült, hogy én is firkálgatok, de akkor is szigorúan selejteztem, úgyhogy csak húsz verset tudtam neki mutatni, még annyit se. Tízet körülbelül. Annak alapján úgy ítélte meg, hogy énbelőlem is lehet valami. Kiskomám, mondta, tebenned szunnyadozik valami őstehetség, írjál csak tovább. No akkor a kiskomám csinálta is a dolgot. Közvetlenül a háború után megalakult

egy úgynevezett kultúrszövetség, a magyarok kultúrájával foglalkozó egyesület, amelyikben a Laták működött, Kongó Tivadar, Lévay, Keck Zsigmond meg Steinfeld Sándor, az úgynevezett Palics Miklós.

Fogtam magam és harmincvalahány verset bevittem a kultúrszövetségbe. Elolvasták és nagy meglepetésemre lelkendezve jön a Csépe, azt mondja, komám, ebben a pillanatban hagyd itt a munkahelyedet, gyere, akarnak veled beszélni a kultúrszövetségben.

Egy óra körül kikéredzkedtem és találkoztam Csépével, ő már bevitte néhány nappal előbb a verseimet, no bemutatott ott, hát ez az a Zvertyel Tóni, ő követte el ezeket a verseket. Előbb gyanakodva mustrálgattak, aztán elkezdtek faggatni, ki is vagy, komám, meséld el, hunnan jössz, merre tartasz. Elmondtam nekik egy-két dolgot, mire a Steinfeld azt mondja: „Most őszintén válaszolj, hány iskolád van?" Mondom, négy elemim meg két tánciskolám. Mosolygott egyet, azt mondja, nem tagadtál le legalább négy gimnáziumot? Mondom, nincs okom rá, bár letagadtam volna, mert szerettem volna iskolába járni. Azt mondja, mi elhatároztuk, hogy közölni fogunk a verseidből. Nagy volt az öröm, de persze nem mertem hangosan örülni, mondom, hiába ne örüljek. Nemsokára meg is jelentek az első verseim, azt hiszem kettő, és mindjárt kaptam is nagyon jó kritikákat. A kultúrszövetség később irodalmi pályázatot hirdetett, amelyikre én is beneveztem, és a dicsőséges harmadik díjat nekem ítélték oda, de a Steinfeld bizalmasan megsúgta, muszáj volt a Markovicsnak ítélni az első díjat, mert olyan időket élünk, hogy ma a propagandaversnek nagy keletje van.

Ő volt a Markovics János, aki Medres János néven is írt…

Írt egy poémaszerűséget, hogy a szövőnők énekelnek, meg mit tudom én, micsoda. Az vitte el a pálmát. No de a tiedet tartottuk a legjobbnak, mondja Steinfeld. No, mondom, sebaj.

Emlékszik, hogy melyik verse volt az?

Nem emlékszek. Ez 47-ben történt, és ekkor finomodott a kritériumom. Mert bármennyire is tiltakozna valaki az ellen, hogy nem fontos a megjelentetés, ez mégsem igaz az indulás pillanataiban. Nagy segítség, ha közlik az embert. Mindjárt másként értékeli a dolgokat.

A 47-es év ilyen tekintetben fordulópontot jelentett a minőség felé, és azt hiszem, hogy már az első kötetben olyan dologgal jöttem, amit komolyan vettek: a *Föntés alant* című poémával. Most már, mai szem-

mel nézve nem értenék egyet teljes egészében az anyaggal, de akkor ez szinte szenzáció volt.

Milyen volt a kritika erre az első kötetre?

Gyönyörűen negatív volt Bori Imre barátom jóvoltából, aki úgy harangozta be a dolgot, hogy Zákány sötét, dekadens és ellenzéki. Ilyen volt a fogadtatás. Persze csatlakoztak hozzá többen. Keck Zsiga bátyám nagyon szépen írt a kötetről, Juhász Gyulával próbált párhuzamba rángatni. Volt egy pár nagyon jó, kedvező vélemény, például Sulhóf Jóskáé, akit Steinitz barátom nagyon megtagadott. Persze Sulhóffal akart leszámolni, de az én koponyámon csattant el a bunkója. Közöttük valamilyen személyes, rendezetlen számlák voltak, és azért nem tudtak megegyezni, vagyis hát a Steinitz nem akart igazat adni neki.

Hogy került a Magyar Szó*hoz?*

A kultúrszövetség rágódott az ügyemen. Behívattak és azt mondták: „Tóni, te nem maradhatsz ilyen tehetséggel továbbra is az, ami vagy, vagyis segédtűzoltó. Elhatároztuk, hogy a kellő helyre fogunk gyömöszölni, az pedig a *Magyar Szó,* ott fejlődhetsz, művelődhetsz." Sajnos három hónapnál tovább nem bírtam az ügyet, ott kellett hagyni, de aztán attól függetlenül, hogy kiléptem a *Magyar Szó*tól, a könyvem megjelent.

Hogy állt össze?

Pontosan nem tudnék rá válaszolni, csak tudom, hogy valami csoda folytán arra ébredtem. Úgy tűnt, mint valami álom. A kiadó megrágta erősen a dolgot és úgy határozott, hogy nem adhatja ki, mert túl erős hangvételű volt abban az időben. Nem hagyhatták jóvá, hogy egy ilyen siránkozó könyv megjelenjen. Mert hogy sirathatjuk magunkat, amikor a szocializmusban élünk, ahol folyik a méz és a tej. A döntő szempont az lehetett, hogy egy szó se volt benne traktorról és vörös lobogóról, tégláról, sarlóról, kalapácsról meg egyebekről. Talicskáról például.

Kinek a segítségével jelent meg mégis?

Olajos Mihály, a kiadó akkori igazgatója is kezébe vette az ügyet, valószínűleg kötelességből, talán ő volt az utolsó, aki jóváhagyott minden irományt. Elolvasta, összehívta a bizottságot és azt mondta, ennek az

embernek mindentől eltekintve meg kell jelenni, mert ez az ember tehetséges. Kérdezték akkor, ahogy hallottam: „Felelsz érte, Miska?" Felelek, mondta, és ezzel jóváhagyták a kötet megjelenését.

Mért kellett otthagynia a Magyar Szót*?*

Nagyon emberi és életszemléleti okai voltak. Rábíztak engem az akkori szerkesztőre, Kuti Gyulára, aki nagyon jóindulatú gyerek volt, de szigorúan tartotta magát a vonalhoz. Mint alárendelt szerkesztő, akinek Újvidékről dirigálnak, véletlenül se engedhette meg magának, hogy ne a vonalon fusson az az írás, ami az itteni szerkesztőségből megy oda. No engem riporterré ütöttek és azt mondták, menjek el a szállítómunkások főhadiszállására és csináljak velük riportot, hogy élnek, mit csinálnak, mivel egyeznek, mivel nem, miért káromkodnak, miért hálálkodnak, de a parancs úgy szólt, hogy az igazgatóhoz menjek, és ott kérjek mindenféle információt. Elmentem hozzá, mondom, a *Magyar Szó*ból jöttem, szeretnék riportot csinálni. Mosolygott az emberke. Azt mondta, most nincsenek itt a munkások, dolgoznak, de tőle megkaphatok minden információt, amire szükségem van. Kérdezgettem. Olyan rózsaszínűre festette az életet, hogy szinte nem igaz.

Mikor kiléptem az irodájából és összehasonlítottam a valósággal azt, amit tőle hallottam, mondom, itt nem stimmel valami, Tóni. Addig sürögtem ott az állomásnál, míg ráakadtam a melósokra. Nagy nehezen megbátorodtam és odaléptem hozzájuk, mondván, hogy a *Magyar Szó*tól vagyok, szeretném, ha mesélnének nekem egyet-mást. „Tudja mit, legény – mondja nekem az egyik jó iróniával –, menjen maga az igazgatóhoz, majd ő magának mindent elmesél." Mondom, onnan jövök, az érdekel most, hogy maguk mit mondanak. Akkor lassan elmondták, hogy mi is a valóság. Visszamentem a szerkesztőségbe és azt írtam meg, amit a melósok mondtak, mert róluk van szó. Odaadtam a szerkesztőnek, elolvasta, elkezdett röhögni: „Tóni, hát nem megmondtam, hogy az igazgatóhoz menj? Ezt így, ahogy áll, dobd el, és vedd elő azt a jegyzetet, amit az igazgatónál készítettél, azt írd meg." Kérdezem tőle, kell ennek a rendszernek az őszinte szó? Kell, mondja, de az is őszinte szó, amit az igazgató mondott.

Megírtam az igazgató változatát, de el is szaggattam és azt mondtam: „Ha ezt nem közlöd, én többet nem leszek újságíró!" Elküldte Újvidékre, és persze a következő hétfői ülés után Zsiga bátyám, a főszerkesztő, külön beszélt velem. „Nézd – mondta –, manapság így nem lehet írni. Van egy vonal, azt kell követni, és arról letérni nem lehet. Vannak olyan fórumok, tényezők, amelyek tévesen tolmácsolnák, esetleg ellenpropagandának

vennék az ilyen cikket." „De ez nem kigondolt propaganda, ezt az élet produkálta!" – próbáltam védekezni. „Látom, naiv vagy, majd eljössz három hétre, kipofázunk, olyan piros leszel, mint a társaid itt" – mondta. De én viccnek értettem ezt a dolgot.

Ezután kevésbé rázós megbízatásokat adtak, lírai riportokat írtam, mentem a kenyérgyárba, a piacra. Egy idő múlva jött megint a felszólítás, kész vagy-e, hogy gyere és itt maradj három hétre, hogy átpofázzunk. Ez, azt hiszem, már a harmadik hónap utolsó felében történt. Azt mondták, kapsz három napi gondolkodási időt, határozz. Mondom, tudod mit, Zsiga bátyám, nekem nem kell még két perc se, én megmondom, hogy mi a véleményem. Ahogy eddig írtam vagy gondolkodtam, én azon nem tudok változtatni, én csak az igazat tudom megírni.

Ezek után elkerült a szabadkai Városi Könyvtárba, de ott se érezte magát nagyon jól…

Bevezettek a könyvtár igazgatójához, bemutattak, már előre megtárgyalta valaki a kultúrszövetségből, hogy én vagyok az, aki vagyok, és hogy itt lesz majd a munkahelyem. „Dobro došao, druže![102] – mondja a főnök úr, szól mindjárt a Katinak vagy Maricának. – Ajde, daj jednu kafu za druga!"[103] Kezdtem gyanakodva nézni az egész dolgot. Nagyon udvarolt az atyafi. Hát, mondom, köszönöm, nem kérek semmit, én dolgozni akarok. Jól van, mondja, nem kell elsietni a dolgot, majd holnap elkezded. El is kezdtem dolgozni, ott voltam már néhány hónapja, és… de nem, ezt nem mesélem el, ez nagyon csúnya dolog… arról volt szó, hogy ha véletlenül nem úgy történik, ahogy történt, akkor én egy székkel nagyon megütöttem volna azt az embert. Elkezdte szidni a magyar anyámat, meg egyebeket, meg…

Milyen okból?

Hát ilyen okból: a könyvtár gondnoka elment szabadságra. Összehívott bennünket az igazgató és kérdezte, hogy ki hajlandó helyettesíteni az embert. Én voltam az első és az utolsó is, aki jelentkezett. Szimpatikus öreg bácsi volt, mondom, miért ne segítenék rajta. Járogattam is be egy hétig szépen, hat órára föltakarítottam mindent, de egyszer a feleségem bement a piacra, és én nem tudtam felébredni. Késtem negyed órát. Éppen akkor jött be, szörnyen pofátlanul és gazember mód rám támadott, hogy

[102] „Üdvözlünk, elvtárs!"

[103] „Adj egy kávét az elvtársnak!"

mit gondolok, hol vagyok én, most kell bejárni a munkára. Mondom, ide hallgass, jóember, először is az én munkám valahol nyolc óra körül kezdődik. Tudod most hány óra van? Először is önként vállaltam a munkát, és a megnyitásra minden nap, amint láttad, rendbe hoztam a könyvtárat, elvégeztem a dolgom. Ezek szerint jó lesz, ha kicsit elgondolkozol, és nem beszélsz velem így. Szó ide, szó oda, egyszer csak elkezdi vastagon: „Ti češ meni ovako, majku ti jebem mađarsku!"[104] Akkor Gömbös, akkor mit tudom én micsoda, magyar létemre én eszem az ő kenyerét, mármint a jugoszláv kenyeret, holott én ott is dögölhetnék meg, ugye… Meg kakastollak, meg mit tudom micsoda, de mondja vastagon. Figyelmeztettem, ne sértegessen, mert bajok lesznek belőle. Nem bírtam tovább kóccal, fölkaptam egy széket és meglendítettem, de olyan gyorsan beugrott az irodába és behúzta maga után az ajtót, hogy szétzúztam az ajtót, akkorát csaptam rá. Volt olyan pofátlan, hogy fegyelmi bíróság elé adott. Annak az elnöke abban az időben a Braun Pista bácsi volt. Ismeri, ugye?

Igen, Kvazimodo néven írt.

Eljön hozzám, kérdezi, mi történt. Elmesélem neki, azt mondja, nem győzök csodálkozni, bár sose tartottam egészen korrekt és normális embernek, de ilyesmit csinálni? Azt ajánlotta, hogy a fegyelmi után pereljem be. De mondom, nincs tanúm, tanúk nélkül meg baszhatom az egész dolgot. Hát azt mondja, ebben igaza van. No de itt magának lehet csak igaza, maga meg se jelenjen a fegyelmin. El is tanácsolták az atyafit, szóban és írásban közölték vele, hogy az én vallomásom alapján nem hogy nincs igaza, hanem hogy nagy vétséget követett el. És húzza be a farkát!

Ez egy szadista volt, be is ismerte nem is egyszer, „ja sam takav, koji ne mogu da trpim jednu njušku više od tri meseca".[105] Mert kérdeztem, hogy mért dögönyözi az embereket, jöttek hozzám panaszra, a nők sírtak, hogy nem tudják, mi van a főnökkel, miért üldözi őket. No eljutott az úgynevezett Prosveta főnökének a fülébe, eljött hozzám és kérdezte, mi történik. Mondom, az történik, hogy ezzel nem lehet bírni, ez egy szadista, dögönyözi, kínozza az embereket. Azt mondja, beszéljek az emberekkel, miután ő összehív egy alkalmi gyűlést, amelyen minden ember meg kell hogy mondja, hogy mi a kifogása az igazgató ellen, és azt mondja, ha egyöntetűen azt kívánják, hogy dobják ki, kidobják. El is jött az a nap, nagy körülményesen felszólították a munkásokat, mondják meg, mi a baj, és

[104] „Így akarsz te velem, baszom a magyar anyád!"

[105] „Én ilyen vagyok, hogy egy pofát se tűrök három hónapnál tovább."

hogy viselkedik az igazgató. Egy árva kukkot nem szólt senki. Nem mertek, mert úgy viselkedett, mintha valamilyen titokzatos hatalmak óvnák őt, tehát elmozdíthatatlan, megsemmisíthetetlen, de ő viszont csinálhat az emberekkel, amit akar. No akkor hozzám fordul a Prosveta főnöke, látja, Zvertyel elvtárs, nem is igaz, amit a főnökről beszélnek. Mondom, jól mondja, valóban nem igaz, mert nincs senkinek semmi mondanivalója, de nekem se lesz ezentúl. Azt se bánom, ha letapos benneteket, egy árva szót nem szólok. No akkor ez még szarvat adott neki, hogy nem mert senki semmit szólni ellene, akkor még jobban rámszállt, leselkedett utánam, mikor bementem könyvet keresni, hogy mit csinálok, szóval piszkosul bánt mindenkivel. De mért is mondtam én ezt most? Miről van itt szó?

Arról, hogy mért hagyta ott a könyvtárat…

A legközvetlenebb okra már nem emlékszek, csak arra ébredtem föl, hogy már nem a könyvtárban dolgozok, hanem a *Dolgozók*nál.

Milyen beosztásban?

Újságírói beosztásban. Petkovics Kálmán akkori szabadkai szerkesztő inasa lettem, hogy úgy mondjam.

Ott nem voltak olyan konfliktusai, mint a Magyar Szó*ban 47-ben? Be tudott illeszkedni abba a munkakörbe?*

Be tudtam volna illeszkedni, ha közölnek. De 12 írás volt a kötelező norma, nekem pedig a 12-ből legfeljebb hármat közöltek. Azt mondta a Péter gyerek, ne is haragudjak, de normára dolgoznak, nekik szükségük van minden helyre, és ha kell, akkor még a Zákány is kimarad. Pedig az írás műfaja is megfelelt volna, lírai tárcák meg egyebek, de aztán jött ott is… erről valóban nem akarok beszélni… a szerkesztőnek a magatartása velem szemben…

Petkovicsé?

Nem, a főszerkesztőé, Bogdánfi Sándoré.

Nem méltányolta a munkáját?

Nem tudom, mi volt a célja, született kétszínű ember lehetett. Például egyszer, amikor elmentem hozzá, azt mondja, Tóni, ülj csak le, mindjárt

jön a kávé, elbeszélgetünk. Vártam, megittam a kávét, egyszer csak jön és ezzel kezdi: „Ide hallgass Tóni, téged nem azért vettünk föl, hogy dolgozz (így mondta szó szerint, meg is lepődtem nagyon), hanem azért, hogy itt legyél közöttünk, legyen kenyered, és fejlődj, mert te tehetség vagy." Mert te ez vagy, mert te az vagy, satöbbi. Amikor véget ért a szónoklat, mondom neki, azt mégse lehet, hogy ne dolgozzak. Mert én beszéltem az igazgatóval, aki közölte velem, hogy 12 írás a normám, és ezért azt hiszem 12 és fél ezer dinár járt, vagy 15, jófene tudja. „Te csak bízd rám a dolgokat – mondta Bogdánfi –, és jelentkezz a Petkovicsnál!"

Eljöttem haza, jelentkeztem Petkovicsnál, kérdezi, mit mondott az Apafej? Röhögve mondom neki, ilyesmit mondott, hogy Tóni, téged nem azért vettünk fel, hogy dolgozz. Röhögött ő is egyet, azt mondja, ha ezt mondta az Apafej, akkor ahhoz tartsd magad. No most mit csináljak? Eszembe jutott megint az igazgató: 12 írás. Petkovicsot megkerülve küldtem az írásokat, de mondom, legfeljebb három ha megjelent. Aztán hallom én a Németh Pistától vagy a Kántor Oszitól, hogy milyen hírek keringenek a Forum berkeiben. Hogy a Zákány visszaél a helyzetével, a Zákány nem dolgozik, nem akar dolgozni. Mégpedig ki terjeszti ezeket a híreket? Bogdánfi. Mikor én ezt hallottam, azt hittem, hogy a guta megüt. Lassan-lassan szaporodtak ezek a fámák, gyűltek ezek a dezinformációk rólam és később már valóban rám sütötték, hogy nem akarok dolgozni. Almási Tibi a leghitelesebb tanúm arra, hogy elküldtem, megírtam a dolgokat, és egyszerűen mellőztek. Minden szerkesztő olyan információkkal vett át, hogy a Zákány, tudjuk, nem dolgozik, tehát munkakerülő, neki ennyi jár. Örüljön, hogy etetjük. Szörnyű volt.

Ezért ment át a Magyar Szó*ba?*

Nem is tudom már, hogy mért mentem át, lehet hogy ezért, most már nem tudom pontosan megmondani. De a *Magyar Szó*ban ugyanezek a rúgások értek.

Miről írt akkoriban?

Egész konkrét témák, gyárlátogatás, interjú munkásokkal meg egyebek. Szóval lassan föltaláltam volna én magam, ha lett volna kedvem valóban az egész kollektívához. Csak egy ember lett volna, aki azt mondja, no nézzük meg, mi van tulajdonképpen ezzel az emberrel! Senki nem törődött velem.

Eléggé magányos típus is volt, ugye?

Nem voltam magányos. Azaz pontosabban: én szerettem a magányt, de valahogy mindig megkerestek az emberek. Szerettek velem lenni, szerettek velem dumálni, ha kellett hülyéskedni. A népben nyüzsögtem mindig. Egy időben az is volt a baj, hogy Zákányt, az országos hírű költőt, újságírót, olyan gyanús egyénekkel látjuk mindig, akikről azt híresztelik, hogy isznak, ilyenek, olyanok, az alja népség. Ez megengedhetetlen, szégyent hoz a lapra, az írószövetségre. Meg hogy ott ül az oszlopok alatt a bandájával. Sokat ott láttak az oszlopok alatt, a talapzatán végigsorakoztunk hárman, négyen, öten. És uramfia, Szabadkán ki terjesztette a legjobban ezt? A *7 Nap*osok. Mert a *7 Nap* ablaka pontosan a térre nyílott, és ők láttak sokszor ott. A „rongyosok" között volt többek között az Almási is, a *Magyar Szó* újságírója, akkor a Merković Lazo, különböző gyerekek a művészet területéről, egyetemisták, képzőművészek, Petrik Pali, ezek nekik gyanús elemek voltak.

Öt évvel az első kötete után megjelent a Napfény a sárban*, 61-ben pedig a* Varázslat. *A kötetekben megjelent verseket előbb leközölte a lapokban?*

Amelyiket bírtam, leközöltem.

Arra emlékszik, hogy születtek ezek a könyvek?

A *Varázslat* kivételével minden könyvem saját kezdeményezésem eredménye volt. Egyedül a *Varázslat* született a Juhász Géza kezdeményezésére. Ahogy összejöttek a dolgok és úgy éreztem, hogy már lehet valamit csinálni, jelentkeztem a kötettel.

Ebben az időben hogyan értékelték a verseit, milyen változások álltak be a kritikában? Mikortól nem rótták fel a traktorpoézis hívei a világfájdalmat a verseiben?

Azt hiszem, hogy ez a világfájdalom vagy nyávogás állandóan napirenden volt a kritikusok részéről, ellenben hivatalosan 48-ban szűnt meg az úgynevezett kimondottan Zákány-ellenes hangulat, amit Bori támasztott, élesztett, vagyis hozott létre annak idején.[106]

■■■

De ugyancsak Bori írása jelzi ennek az újabb időszaknak a kezdetét is.

Igen, ez a Bori-féle színeváltozás volt. Az ember egy kritikustól elvárhatta, hogy ne a napi politika követelményei alapján ítéljen meg egy egész költészetet, hanem vegyen figyelembe olyan emberi szempontokat is, amelyek nem egy adott korszak sajátosságai vagy követelményei, hanem örök emberi értékek. Csakhogy nem lehetett. Úgy látszik, hogy valamiképpen meg volt kötve kritikus barátunknak a pennája, ha csak azt vesszük, hogy ideológiai szempontból nem mert másképp írni, mint ahogy írt. De az első reagálása nem arra vallott, hogy kizárólag az ideológia köti meg a kezét, hanem úgy tűnt, hogy valami személyes düh vagy antipátia is fűtötte. Úgy vette, hogy neki kötelessége a haza védelmében engem lebunkózni, tehát egy kalap alá véve mindenféle olyan elemet vagy motívumot, amelynek tulajdonképpen még a politikus költészetben is helye kell hogy legyen, akárcsak annak, hogy valaki költő létére meg merje mondani, hogy nem ért egyet éppen mindennel. Mert én mindig úgy tekintettem a politikára, hogy az nem lehet célja az embernek, hanem csak eszköze. Mert ha a politika a cél, akkor hol az emberi érték? Miféle emberi társadalom lesz az, amely – majdan, ugye – megvalósítja a nagy elveket, a nagy álmokat, ha éppen azt nem respektálja, nem értékeli, amit az ember belevisz a szocializmusba, a politikába, az ideológiába. Más kérdés, hogy szükség van-e egy adott korszakban a politikára mint egy átfogó keretre, amelyen belül történnek események, vagyis afféle mederre, amelyben lefolyik, lecsurog a haladás, a progresszivitás.

Azt hiányoltam nála, hogy ennyire szűk látókörű. Lehet, hogy éppen a fiatalsága, az éretlensége volt az oka ennek. Nem tudom, ma hogy nézi a dolgokat, de akkor láttam, hogy más, aki ugyancsak olyan fiatal volt, esetleg csak egy-két évvel idősebb, mint ő, másként is tudott nézni a dolgokra.

A politika mint pálya nem vonzotta?

Nem. A politika mint egzisztencia soha nem vonzott. Érdekesnek tartottam, de csak mint a haladás egyfajta eszközét. De mindig is azt vallottam, hogy maga a politika nem elegendő a progresszivitáshoz.

Most, hogy alkat kérdése-e az, hogy a költő foglalkozik politikával mint egzisztenciával, vagy nem, erre nem tudok mit mondani. Én azt hi-

■

[106] Bori Imre Zákánnyal kapcsolatos első írása 1954. április 2-án jelent meg az *Ifjúság*ban *Egy könyv és a kritikája* címmel, költészetének első értékelése pedig 1954. május 1-jén ugyancsak az *Ifjúság*ban *Sem fönt, sem alant* címmel.

szem, hogy ennél fontosabb mindig az ember igazságérzete, a költőember igazságérzete és valamiféle felelősségvállalás az emberért, az osztályért, és végeredményben az egész világért. És amikor fölvetődik a felelősség kérdése, akkor ez a tény magával vonja azt is, hogy tulajdonképpen mi az az emberben, vagy egy társadalomban, amiért felelni kell. Akkor így válaszolnék: a legeredendőbb, a legértékesebb emberi minőség a becsületesség. Vagy először is az eredendő jog az élethez, jog az életlátáshoz, jog a véleménymondáshoz. No most itt nem lehet kihagyni valamiféle igazságszeretetet se, ami megint csak nem lehet egy olyan igazság, amit mondjuk egy napi politika határoz meg. Mert kérdem én, mit jelent egy melósnak egy ilyen vagy olyan deklarált szocializmus, ha mondjuk, éppen hátrányos helyzetben van, és ezt a hátrányos helyzetet nem méltányolja senki, nem akar rajta segíteni valamiféle úgynevezett távlati érdekek miatt. Volt egy nagy művész haverom, akivel barátkoztam a negyvenes-ötvenes években. Arról vitatkoztunk vele egyszer, hogy a koldusnak, aki lent ül a parkban, adjunk-e tíz dinárt vagy sem. Azt mondta, nem kell, Tóni, mert ezzel nem segítesz rajta, a társadalmat kell előmozdítani. Hát mondom, várjon addig a koldus, amíg nem lesz a társadalom olyan helyzetben, hogy megszüntesse a koldusi státusát? Azt mondja, így valahogy. No, mondom, ilyen szempontra hivatkozva helytelen volna nem méltányolni annak a melósnak a hátrányos helyzetét és nem segíteni rajta. Tehát ha egy ember, egy munkás olyan helyzetben van, hogy nem tudja megvalósítani, érvényesíteni a legelemibb érdekeit, akkor az már érez valamiféle igazságtalanságot, még egy úgynevezett apostoli rendszer iránt is, de főleg egy kezdetleges szocializmusban, ahol még annyira bizonytalan minden, a távlatok, a jelen, a darab kenyér, a ház meg egyebek. No most minden embernek, így a költőnek is joga kellene hogy legyen azt mondani, hogy ti ne fogjátok be az én pofámat, mert én azt mondom, hogy ti még nem csináltatok semmit, vagy mi közösen nem csináltunk még semmit, és ti ne akarjátok rám erőszakolni a zöld szemüveget, hogy én zöld vetést vagy füvet lássak, amikor szalmát zabálok. Tehát erre kell, hogy joga legyen a költőnek, és nem csak a költőnek. Nem lehet úgy állítani be egy korszakot, mint véglegeset, hogy no itt a Kánaán, amikor minden bolond tudja, hogy még csak a kezdetén vagyunk mindennek. Mért kell rákényszeríteni egy költőt arra, hogy hazudjon? Hát nem hülye a nép, nemde?

Akkoriban azt várták volna el a költészettől, hogy konkrét feladatokat teljesítsen az országépítésben, mozgósítson, tehát magát a verset, a költészetet is csak eszköznek tekintették.

■■■

Az embereket nem lehet becsapni. Egyáltalán nem lehet egy valamirevaló józan embert becsapni gyerekmesékkel, vagyis valami hülye illúziókkal. Mert mi történt? A költőnek abban az úgynevezett szocrealista korszakban arról kellett ugatnia, ami még nincs. Mert ha azt mondták volna a költőnek, ide hallgass, eredj személy szerint ehhez és ehhez az elkeseredett emberhez és magyarázd meg neki, hogy nem lehet a helyzet ebben a pillanatban más, mint amilyen, bízzunk és dolgozzunk, és majd eljön az idő, amikor lesz nagyobb darab kenyér, meg kalács is, ugye. Ehelyett egy olyan vízióról beszéltették a költőt, ami érthetetlen volt minden melós számára. Mert miről is beszéltünk a háború alatt, a fasizmus alatt? Arról, hogy no, ha elmennek a fasiszták, akkor lesz így, lesz úgy. Tehát ígéret volt. No tudjuk, hogy a fasizmus elvonulása után mi történt. Nem valósult meg az, amit az én apám is mondott, fiam, csak addig fogunk éhezni, amíg az oroszok be nem jönnek. De nem hogy könnyebb lett volna az élet a háború után, hanem még nehezebb, mert minden le volt rombolva. Ezt hivatalosan a politikusok a szónoklataikban el is ismerték, és apelláltak is az emberek lelkiismeretére, felelősségérzetére, hogy ki vagyunk fosztva, le vagyunk rombolva elvtársak, koldusok vagyunk, de eljön az az idő, amikor felépítjük az országot. De a költő nem érthette így a dolgot, nem volt szabad úgy értelmezni, hogy majd jó lesz, hanem úgy kellett csicseregni meg énekelni, hogy már itt a Kánaán.

A kritikának a versei iránti viszonyulásában két fordulópontja volt. Az első, amikor a szocrealista irodalmi követelmények alábbhagytak, a második fordulópont pedig a hatvanas évek elején következett be, a Symposion*-nemzedék felléptekor. Ezt hogy élte át?*

Először is arról kellene regélni, hogy ez nem az én életemben vagy az én költészetemben jelentett fordulópontot, hanem a kritikában. Nem tetszett nekem a dolog, mert annyira primitív volt és személyeskedő, hogy azt nem lehetett csak úgy zsebre vágni. No ezen túl semmi. Én szinte megértettem őket, hogy ennek így kell lennie, mert ők mást nem tudnak produkálni. De azt őszintén megmondhatom, nem vártam, nem reméltem, hogy valaha is megváltoznak. Úgy képzeltem el, hogy amíg ők itt valamit jelentenek, vagy viszik a zászlójukat, addig olyanok is maradnak, tehát következetesek maradnak a kiáltványukhoz. Különösképpen megleptek a személyes támadások, de legbelül nem haragudtam rájuk.

Milyen vádak merültek fel?

■■■

Azok nem vádak voltak, hanem minősítések, ha nem tévedek. Szerintük igazságos minősítések voltak, amikor azt mondták, hogy Zákány rossz költő, sőt nem is költő egyáltalán. No nem is olyan fontos ez az egész hercehurca. Ha én ma is úgy tele volnék az írást, a költészetet illetően bizonyos ambíciókkal, mint valaha, vagy ha már abban az időben nem lett volna az érdeklődésem egyre gyengébb a költészet iránt, akkor nem azt mondom, hogy könnyebb lett volna áthidalni ezt az akkori pillanattól mostanáig tartó korszakot, de azt mondhatnám, hogy másként volna, most megint abban a helyzetben lennék, hogy kiadjak egy nagy kötetet.

Érezte azt az időszakot, amikor – mint mondja – alábbhagyott az érdekeltsége?

Elég sok tényező játszott közre, hatott egymásra, hogy kialakuljon bennem egy közömbösség. Elvesztette a varázsát a költészet mint olyan irodalmi megnyilatkozási forma, amelyik éppen nélkülözhetetlen lett volna az életemben. Talán azért is, mert akkor már eléggé kinyávogtam magam, valahogy az életkörülményeim is kezdtek helyrepofozódni. Nem tudom. Azt hiszem, érettebb lettem. Kezdett a romantikus lényem kifakulni, halványodni. Talán így is lehet mondani. Nem volt már meg az a fiatalos lendület. De azért egy jó adag sirám még megbújt a bozótban. Lehet, hogy utána még egy-két versben elnyiffantottam magam, a hatvanas évektől nem is tudom, mikor adtam utoljára verset valakinek. Emlékszik az *Üzent nekem a tavasz* című versemre? Ezt a verset nagyon jó hanggal és jó szívvel méltatta Bori Imre, mondván, hogy szerinte itt érte el a Zákány azt, amit elért, és nem hiszi, hogy ilyet még egyszer tudna csinálni.

Hányban ment nyugdíjba?

1978-ban.

Akkor volt egy elég aktív időszaka, amikor a Magyar Szóban tárcái jelentek meg elég sűrűn egymás után.

Ez az az időszak volt, amikor a *Magyar Szó*nak megszavazták az úgynevezett *Szabadkai Magyar Szó* című oldalát. Ezt Urbán barátom szerkesztette, és külön fölkért: „Íme lásd, gondoltam rád, helyed van minden számban egy tárca erejéig." Ez mindaddig tartott, amíg pénzügyi okokból föl nem számolták azt a *Szabadkai Magyar Szó* című rovatot. Könnyen

jöttek a dolgok, mert azt lehet mondani, hogy kigondolt, konstruált téma egy sincs közöttük. Ezek mind megtörtént események magvaiból született dolgok.

Ezekben a tárcákban mindig van egy derűlátó hangvétel. A verseire ez nem jellemző. Mivel lehetne ezt magyarázni?

A versben való vallomás a legrejtettebb mélységekből, a legintimebb régiókból tör elő.

Talán hazudni is sokkal nehezebb versben, mint mondjuk az ilyen kis prózai szövegekben.

Itt élhetnék a közhellyel, hogy költője válogatja. Vannak olyan költők, akiket meg lehet a hazugságon fogni, az irományuk hamissága és üressége alapján le lehet őket leplezni. Ezek a költők szeretnek hazudni. Szinte kéjelegnek a hazudozásban. De egy olyan ember, akinek van mit mondania, és szinte kényszerül arra, hogy őszinte legyen, az ilyen költő számára nemcsak hogy fura volna, hogy hazudik, hanem egyszerűen lehetetlen. Azt hiszem, hogy főleg azoknál az embereknél, akik valamiféleképpen szenvedtek a múltjukban, azoknál hatványozottabban kifejezésre jut az eredetiség vagy hitelesség, tehát akiknek van mit elsírniuk, elnyávogniuk, eljajgatniuk. Mert nincs röhejesebb annál a költőnél, aki tulajdonképpen soha az életében nem ismerte meg a nyomort, a nélkülözést, vagy semmiféle terhét az életnek nem cipelte, és az elkezd jajgatni, elkezd a nyomorról írni, hogy milyen rosszul él.

Hazudott bármikor is versben?

Nem. Merem mondani, hogy soha. Amit nálam esetleg hazugságnak tarthatnak, az az, hogy „Zákány nem költő, Zákány mímeli a verset, mímeli a költészetet". Egy olyan ember, aki valóban nyomorgott és a nyomorról beszél, vagy valamiféle fájdalmai voltak és arról beszél, és úgy beszél, hogy azt le is lehet ellenőrizni, tehát tetten lehet érni a költőt, az nem mímelheti a költészetet. Nem hazudhat, nem játszhatja a költőt, amikor tényekből táplálkozik a költészete, és nem fantazmagóriákból vagy pózolásból. De ez megint tehetség és lelkiismeret dolga.

Miben változott a szemléletmódja az évtizedek folyamán?

■■■

Nekem éppen azt rótták fel mindig, hogy íme itt a Zákány, az egyetlen valaki, akin semmi nem tudott változtatni. Még a mai jólét sem. Ő még mindig nyávog, még mindig jajgat. Pedig ha egy közös elvünk van, akkor mindig azt kell nézni, hogy mik a hibák, ha valóban haladást akarunk. Mert ha a hibákat látjuk meg, akkor minden pillanatban tudjuk, hogy hányadán vagyunk. És ha a hibát felfedeztük, akkor tudjuk, hogy itt valamit változtatni kell. Nem elkendőzni. Az egyik ember fél kimondani mondjuk az ideológia hibáját a másik embertől. Mert a másik ember vak vagy esetleg szándékosan nem akarja észrevenni, hogy itt a hiba? Ez mindenképpen hátráltatja a haladást. Nincs tökéletes ember, ennélfogva tökéletes társadalom sincs, és ha e tények mellett se akarjuk a hibákat észrevenni, akkor… sárban maradunk.

Hogy érzi magát mostanában?

Mindent egybevetve átértékeltem bizonyos dolgokat, nézeteket, szempontokat, a magam helyzetét, a környezetem helyzetét, és ha ehhez még hozzáadom azt, hogy a világon ötvenmillió gyerek hal éhen, és 150 millió ember éhezik, akkor azt mondom, hogy én királyi módon élek, és hála istennek, hogy így élek. Most hogy vannak-e egyéb dolgok, amelyeket még helyre kellene pofozni, vagy nincsenek, ez a kérdés szinte eltörpül az előbbi tények mellett. Így érzem magam.

A versírás foglalkoztatja?

Mint foglalkozás nem foglalkoztat. Eddig kétféle kényszerből írtam, először is belső kényszerből, másodszor meg anyagi kényszerből. Most szunnyad a belső kényszer, viszont az a másik kényszer meg teljesen időszerűtlenné vált. Ehhez még hozzátartozik az is, hogy átértékeltem a költészetet is. Rájöttem, hogy akik igénylik a költészetet, már azok se a régiek. De maga a költő se kell hogy az maradjon, mivel az emberiség a tudomány vívmányai vagy az összemberi fejlődés folytán olyan szellemi vagy lelki állapotba jutott, hogy már mást követel, mint azelőtt. Nem elégszik meg azzal, hogy megszületett, nevet adnak neki és azt mondják, élsz, amíg élsz, eltemetünk, és többé nem leszel. Az ember kutatja, hogy honnan ered. Nem mindegy manapság a tudománynak, meg általában az embereknek, hogy mi van amögött, amit látunk és megfoghatunk.

Gondolja, hogy a költészetnek most efelé kellene fordulnia?

■■■

Igen, ha valóban azt akarja magáról elhinni vagy elhitetni, hogy haladó, hogy igazából lépést tart az emberi lélek, az emberi tudat, eszmélet fejlődésével.

Van konkrét elképzelése, hogy ezt mint költő hogy valósítaná meg?

Sajnos nincs.

De keresi?

Attól függetlenül, hogy én ma ezt az úgynevezett költői, írói vagy emberi feladatot egészen tisztán látom, az én verseimben már eddig is voltak motívumok, amelyek arra utaltak, hogy nem csak a földön kotorászik az ember. Most az a nagy probléma, hogy ezt hogyan lehet következetesen megvalósítani. Mert ha az ember vagy a költő megindul ezen az úton és elrúgja magát a földtől, akkor megint csak azt csinálja, amit a szocrealizmusban csináltak, hogy olyan dolgokról beszéltek, amiről nincs teljes bizonyosság. Jobban mondva, még ha az egyénnek van is valamiféle sejtése ezekkel az úgynevezett titkokkal kapcsolatban, akkor se tudja a másik embernek megmagyarázni. A közlés nehézsége, a kifejezés, a meggyőzési mód tehetetlensége miatt arra van kárhoztatva a költő, hogy egy olyan formán, egy olyan módszeren törje a fejét, amely által a szilárd, megfogható anyagiság és egy meg nem fogható titok szintézise jön létre. Csak ennek a kétféle tényezőnek a helyes és a sikeres egyesítése teszi lehetővé azt a kifejezési módot, amit az emberek el tudnak fogadni.

■■■ UTÓSZÓ ■

Tizenhárom élet, tizenhárom sors: mi bennük a közös, és mi a különböző? Honnan jöttek, milyen családi környezetben nevelődtek, milyen anyagi körülmények között? Milyen iskolákba jártak, milyen képesítést szereztek? Ezek azok a tényezők, amelyek, mint az interjúkból láthattuk, teljes mértékben megkülönböztetik őket egymástól. Most azt vizsgáljuk meg, mi volt közös a sorsukban: a társadalmi-történelmi helyzet, meg az, hogy az e keretben kisebbségi helyzetben élő vajdasági magyarsághoz, annak történelméhez, intézményeihez kötődtek életük döntő mozzanatai. És ami szintén lényeges lehet: nagyjából azonos volt a visszaemlékezés időpontja is.

Végül azt vizsgáljuk meg, hogy milyen volt a viszonyuk a vajdasági magyarsághoz. Ehhez először arra a kérdésre keressük a választ, hogy a magukról e kötetben valló személyeket tekinthetjük-e a vajdasági magyarság elitjéhez tartozónak, hogy e közösségnek volt-e saját elitje, és hogy – végső soron – mi is az, mennyire közösség az, amit általában vajdasági magyarságnak nevezünk. Kik vagyunk mi? Talán közelebb jutunk a válaszhoz, ha többet tudunk arról, hogy kik voltak ők.

■

A kötetben szereplő interjúk 1980 és 1988 között készültek, tehát a társadalmi viszonyok szempontjából egy jól behatárolható időszakban. Tito 1980-ban meghalt, a bomlás jelei egyre láthatóbbá váltak, de Kardelj még megpróbálkozott egy újabb reformkísérlettel 1983-ban, amikor meghirdették a „gazdaságszilárdítás hosszú távú programját". 1986-ban egy elítélő cikk keretében már a sajtóban is megjelentek részletek[107] a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandumából,[108] amely Szerbia és a szerb nemzet Jugoszlávián belüli egyenlőtlen helyzetét sérelmezte, de Slobodan Milošević még nem szilárdította meg hatalmát Szerbiában. Érezhető volt a feszültség, de még nem volt háború. Most, utólag visszatekintve arra a korra, csak csodálkozni lehet, hogy mennyire nem éreztük, mi vár ránk.

■

[107] Aleksandar Đukanović: Ponuda beznađa. *Večernje novosti,* 1986. szeptember 24.

[108] A Memorandum teljes szövegét lásd Kosta Mihailović – Vasilije Krestić: *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers To Criticisms.* Published on the decision of the Presidency of the Serbian Academy of Sciences and Arts, of April 23, 1993. Editor: Academician Miroslav Pantic, Secretary General of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Belgrade, 1995.; magyarul: Részletek az SZTMA Memorandumából. *Pro Minoritate,* 1999. tél.

■■■

Pedig beszélgetőtársaim akkor már sokat megélt emberek voltak. Közülük a legkorábban Herceg János született, 1909-ben, és ő volt a legidősebb az interjú készítésének időpontjában is: 75 éves. Születési év szerint őt követte Komáromi József Sándor (1911), Nagy Sándor, Kovács Sztrikó Zoltán és Dudás Kálmán (1912), majd Steinitz Tibor (1913). Mindannyian 70 körül jártak, amikor elmeséltettem velük életútjukat, akárcsak a náluk valamivel fiatalabb, 1916-ban született Sóti Pál. Hatvanas éveinek közepén járt az 1918-ban született Zvertyel Antal (költői nevén Zákány Antal) és az 1919-es születésű Brindza Károly, míg az utóbbival egykorú Glaug Jánossal (Galamb János néven közölte verseit) 61 éves korában beszélgettem.

Már nyugdíjas volt az 1920-as születésű Olajos Mihály, és a nála egy évvel fiatalabb Szeli István is, amikor megkerestem őket. A kötetben szereplő interjúk alanyai közül Rehák László (1922) volt a legfiatalabb, még aktív volt több téren is az interjúkészítés időszakában (1985).

Sokszor úgy éreztem, az utolsó pillanatban kerestem meg némely embert. Komáromi József Sándor és Dudás Kálmán két évvel, Kovács Sztrikó Zoltán és Zvertyel Antal három évvel az interjú után meghalt. Azt hiszem, mindannyian úgy érezték, hogy egy ilyen hosszabb visszatekintő beszélgetés saját maguk számára is alkalom az összegezésre.

■

Lássuk most, milyen volt az a társadalmi-történelmi keret, amelyben ezek az emberek éltek.

A második vagy szocialista Jugoszlávia fennállásának egész ideje alatt (1945–1990) válságban volt. Mesterségesen, külső körülmények befolyása alatt létrehozott képződményről lévén szó, folyton reformokkal, átszervezésekkel, módosításokkal és helyreállításokkal küszködött. A hatalmi elit, Titóval az élen, minden válságot csak úgy tudott megoldani, hogy egy másikba, újabba menekült, ami, mint általában kiderült, még súlyosabb következményekkel járt. Alapvetően mégis megkülönböztethető a konstrukció és a dekonstrukció időszaka. A folyamatra különböző aspektusokból tekintve a kettő között természetesen nem húzható meg egyértelmű választóvonal, de az átmenet az 1962 és 1968 közötti évekre tehető.

A konstituálódás/konstrukció időszakát ugyancsak két részre oszthatjuk. 1944-től 1950-ig tartott a szovjet típusú államszocialista adminisztratív tervgazdálkodás, 1950-től[109] 1965-ig pedig a munkásönigazgatás

■

[109] Az 1950. június 26-án elfogadott *Törvény a munkásönigazgatásról* az önigazgatás rendszerét még csak a termelővállalatokban megalakított munkástanácsok működésére korlátozta.

bevezetésének kísérlete. E két periódus között is megjelölhetünk egy átmeneti időszakot (1948–1953), amelynek kezdete a Tájékoztató Iroda[110] határozatának nyilvánosságra hozásával, a vége pedig az önigazgatás alkotmánytörvénybe iktatásával[111] határozható meg.

A háború befejeztével a győztes hatalmi elit a szovjet típusú totalitáris rendszer kiépítéséhez kezdett. Az első években a lehetséges ellenfelekkel való leszámolásban több százezer embert öltek meg, és nemcsak a gyárakat meg a nagybirtokokat államosították, hanem a középosztályt és a parasztságot is megfosztották anyagi önállóságától. Az 1946-ban meghozott alkotmány[112] szovjet mintára készült. Az 1948-ban kirobbant Tito–Sztálin konfliktusnak[113] nem ideológiai, hanem hatalmi alapja volt: miközben Sztálin a Balkánra is ki akarta terjeszteni hegemóniáját, addig Tito a Balkáni Szövetség létrehozásával a térséget saját dominanciája alá akarta vonni. Titónak e törekvése nem járt sikerrel, de Jugoszláviát megtartotta a szovjet tömbön kívül. Ezt a Nyugat már magában is nemcsak gazdaságilag, hanem katonailag is támogatandó törekvésnek

[110] A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját 1947-ben hozták létre Lengyelországban szovjet irányítással a hidegháború eszközeként. 1948 és 1953 között Sztálin kizárólag a Tito elleni politikai nyomásgyakorlás eszközeként használta. Utolsó, titkos ülését 1953-ban, Sztálin halála után tartotta. Hivatalosan 1956-ban oszlatták fel.

[111] Az 1953. január 13-án kikiáltott *Alkotmánytörvény a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság társadalmi és politikai berendezésének alapjairól és a szövetségi hatalmi szervekről* (Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije,* br. 3, 14. januar 1953.) a társadalmi tulajdont és az önigazgatást a társadalmi és politikai berendezés egészének alapjává tette.

[112] Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije. *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije,* br. 10, 1. februar 1946.

[113] Tito már a háború előtt is fenntartásokkal kezelte a JKP-n belüli szovjet befolyást, de a világ első szovjet államának mozgósító ereje miatt az utolsó pillanatig kerülte a konfliktus nyilvánosságra hozását. Jugoszlávia lakossága, és a szélesebb párttagság is csak akkor értesült a konfliktusról, amikor a jugoszláviai lapok 1948. június 30-án közölték a Tájékoztató Iroda határozatát és a JKP KB válaszát. Az esemény váratlansága is hozzájárult ahhoz, hogy amikor minden párttagnak nyilatkoznia kellett a konfliktusról, sokan foglaltak állást Sztálin mellett Tito ellenében. Emiatt mintegy 55 ezer embert zártak börtönbe vagy internáltak, és Tito a konfliktust a saját belső ellenzékével való radikális leszámolásra használta fel. Lásd Berislav Jandrić: Nacionalna i socijalna struktura ibeovaca na Golom otoku 1949.–1952. *Časopis za suvremenu povijest,* 1993. 2–3. sz. 183–202.

tartotta,[114] amikor pedig Tito az el nem kötelezettség[115] mozgalma révén más fejlődő országokat is kivont a szovjet befolyás alól, az Egyesült Államok – függetlenül diktatórikus berendezésétől – folytatta Jugoszlávia gazdasági támogatását.

A bomlás/dekonstrukció időszakának két része közül az első (1965–1974) a föderalizálódás, a második (1974–1990) a konföderalizálódás időszaka. Itt világos volt a töréspont, az 1965. évi gazdasági reformtól[116] az események logikusan vezettek az 1974-es alkotmányok[117] meghozataláig. A szövetségi alkotmány kimondta, hogy az alkotmányt csak a köztársaságok és a tartományok egyetértésével lehet módosítani. A tartományok hatáskörét sok lényeges kérdésben kiegyenlítette a köztársaságokéval. Bevezette a küldöttrendszert, ami a képviselők imperatív mandátumát jelentette. A gazdasági rendszer alapjává pedig a munka szabad társításának elvét tette meg. Ez az elképzelés szerint az önigazgatás úgy teljesíthető ki, ha a munkásosztály, amely a társultmunka-alapszervezetekben (az önálló jövedelemteremtés legkisebb egységeiben) társítja munkáját, rendelkezik a bővített újratermelés egészével, és önigazgatási megegye-

[114] Zoran Podobnik: *Politika Sjedinjenih Američkih Država prema Republici Hrvatskoj u razdoblju od 1991. do 1995.* Magistarski rad. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2005. 14–15.

[115] Az el nem kötelezettség kifejezést először Nehru indiai kormányfő használta 1954-ben, a mozgalom elvi alapjait az 1955-ben Bandungban 29 független ázsiai és afrikai állam részvételével megtartott konferencián fogalmazták meg. Tito az 1956-ban Brionin Nasszerrel és Nehruval közösen aláírt deklarációt követően vette át a kezdeményezést, így került sor az első csúcsértekezletre1961-ben Belgrádban, amelyen megválasztották főtitkárnak. A 70-es évek végén a mozgalom megoszlott, mert tagjai különbözőképp ítélték meg a Szovjetunió Afganisztán elleni támadását, majd mind inkább a Szovjetunió oldalára állt.

[116] A „deetatizálás" szellemében radikálisan lecsökkentették a vállalatoknak a társadalmi-politikai közösségek iránti kötelezettségeit, így jövedelmük mintegy kétharmadával rendelkeztek. Az árakat a világpiaci viszonyokhoz igazították, a fizetéseknek azonban csak az alsó szintjét rögzítették, így azok 1966 és 1970 között sokkal nagyobb mértékben nőttek, mint a termelékenység. Ugyanakkor az alapokba 1966-ban a jövedelem 35,7%-a, 1970-ben viszont már csak 28,6%-a került. Lásd Dragutin Marsenić: Razvoj privrednog sistema Jugoslavije. In *Ekonomska enciklopedija I.* Beograd, 1984, Savremena administracija, 133–139.

[117] A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya (Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. *Službeni list SFRJ,* br. 9, 21. februar 1974.). Az 1974. február 21-én történt kihirdetését követő napokban a köztársaságok és a tartományok is meghozták alkotmányaikat. Vajdaság ekkor nyert önálló törvényhozói jogkört.

zések meg társadalmi megállapodások megkötésével biztosítja közös és általános szükségleteinek kielégítését. Egy község gazdasági szervezetei például önigazgatási megegyezést kötnek a község oktatási szervezeteivel az előzőek káderigényeiről és az utóbbiak működésének pénzeléséről, és a gazdasági meg az oktatási szervezetek küldöttei az ún. önigazgatási érdekközösségek (ez esetben az oktatási érdekközösség) keretében egyeztetik közös szükségleteiket. A társadalmi megállapodásokkal viszont az általános társadalmi érdekek (államigazgatás, bíróságok, hadsereg stb.) pénzelésének szabályozását képzelték el szintén a küldöttrendszer keretében. Ezt a rendszert részletezte tovább az 1976-ban meghozott *Társult munka törvénye*. Mindezt leírni is bonyolult, hát még megvalósítani! Az történt, ami várható, és sokak által várt is volt: a hatalom a köztársasági és tartományi politikai elitek kezébe került, amelyek a továbbra sem enyhülő válságtünetekért a „munkásosztálytól elidegenedett technobürokráciát" igyekeztek bűnbaknak kikiáltani. Ugyanakkor az értelmetlennek látszó rendszernek mégis megvolt az értelme: a profit helyben maradt, regionális vonatkozásban a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lettek, és politikai elitjeik a helyzetet mindkét oldalon nemzeti sérelemként feltüntetve igyekeztek megerősíteni legitimitásukat.

Tito haláláig a mértéktelen külföldi eladósodás még valamennyire elfedte a katasztrófát, azt követően azonban ismét a „szervezett szubjektív erők" mozgósításától meg a végtelenbe nyúló körmondatok papírra vetésétől várták a megoldást. Szövetségi bizottságot hoztak létre a gazdaságszilárdítás hosszú távú programjának kidolgozására, s annak élére ugyanazt a személyt – Kardeljt – tették, akitől az egész működésképtelen rendszer ötlete származott. A program 1983-ban el is készült,[118] de hogy „hosszú távon" milyen eredménnyel járt volna, azt már nem fogjuk megtudni, mert az országnak akkor már meg voltak számlálva, ha nem is a napjai, de az évei mindenképpen.

A magyarság ebben az országban élt, ennek a társadalomnak a része volt, így az is természetes, hogy saját belső viszonyainak alakulásában is világosan nyomon követhető az össztársadalmi események befolyásának hatása. Természetesen ebben az időszakban is voltak más külső (Magyar-

[118] *Dokumenti komisije. Knjiga 1–4.* Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije. Beograd, 1983, Centar za radničko samoupravljanje.

országról, más magyar kisebbségektől, vagy a nemzetközi folyamatokból eredő) impulzusok is, de távolról sem meghatározóak. A Vajdaságban élő magyarokat nem elsősorban azok alakították, hanem magukban, a családi emlékezetben, életformájukban és szemléletmódjukban hordták azokat a történelmi tapasztalatokat, amelyek – a jugoszláv társadalom ráhatásával ötvöződve – olyanná tették őket, amilyenek ma.

Tekintsük át röviden, hogyan reflektálódtak a jugoszláviai társadalmi folyamatok tényei a vajdasági magyarság helyzetében.

1944–45 tele már magában hordta mindazokat az ellentmondásokat, amelyek a vajdasági magyarság sorsát Jugoszlávia fennállásának egész időszakában jellemzik. Miközben az 1944 októberében a Vajdaságba bevonuló partizánok a helyi szerbség egy részének közreműködésével ezerszámra gyilkolják a magyarokat[119] egyrészt válogatás nélkül, másrészt a régi elitet kiválogatva, addig az 1944. december 24-én Újvidéken megindult magyar nyelvű napilap, a *Szabad Vajdaság*[120] a népek testvériségéről ír. De újságírói embertelen körülmények között élnek, és a helyi református pap látja el őket élelemmel.[121] A helyi hatalmi szervek megalakítása során azokat a magyarokat, akik tegnap még szerb kommunista elvtársaikkal osztoztak a megpróbáltatásokban, egyszerűen kiküldik a népfelszabadító bizottságok üléseiről, mert „még nem dőlt el, hogy a magyarokkal mi lesz".[122] Amikor a háború előtti magyar kommunisták kérik, hogy egy magyar önkéntesekből álló fegyveres alakulatba sorozzák be őket, ne pedig munkaszolgálatos egységekbe, a tartományban ez a kérelem helyi ellenállásba ütközik.[123] A magyarok helyzete a csúcson dőlt el akkor is, nem pedig lejjebb, ahol már megindult a harc a hatalomért, és ennek a harcnak a nacionalizmus is egyik eszköze volt.

[119] Részletesebben lásd az Olajos Mihállyal készült interjúban és az ahhoz írt bevezetőben.

[120] 1945. szeptember 28-tól *Magyar Szó* címmel jelenik meg. Történetét eddig legrészletesebben Kalapis Zoltán írta meg (*A* Magyar Szó *fél évszázada. Adalékok a jugoszláviai magyar napilap történetéhez*. Újvidék, 1994.). Fontos új adalékokkal szolgált személyes visszaemlékezésében (Egy főszerkesztő emlékei. *Magyar Szó,* 2004. augusztus 14. – október 16.)

[121] Vajda Gábor: Az (ön)cenzúra szomorú esete. *Hét Nap,* 2002. december 4.

[122] Lásd az Olajos Mihállyal készült interjút. Ekkor még lebegtették a vajdasági magyarok kitelepítésének tervét is. Erről lásd Föglein Gizella: A magyar–jugoszláv lakosságcsere terve. *Élet és Tudomány,* 1996. 46.

[123] Lásd a Brindza Károllyal készült interjút.

■■■

Az 1948-ban kirobbant Tito–Sztálin konfliktus a magyarság szempontjából – számos értékes magyar értelmiségi internálása vagy leváltása mellett – azzal a következménnyel járt, hogy a szovjet tömbhöz tartozó Magyarországgal elmérgesedett viszonyban a vajdasági magyarság helyzetét és intézményeit is e külpolitikai céloknak rendelték alá. Ideológiai téren támogatták a nemzeti szétfejlődés elméletét,[124] intézményi vonatkozásban pedig felszámolták a tömegbázissal is rendelkező nyílt vertikális szerveződést, a háttérben viszont létrehozták a szigorúan központosított, tömegbázis nélküli, rejtett vertikalizmus intézményrendszerét. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy „önfeloszlatásra" kényszerítették a számos helyi szervezetet magában foglaló, minden antidemokratikus manipuláltság és ellenőrzöttség ellenére is a kisebbségi közösséget a társadalmi térben megjelenítő Vajdasági Magyar Kultúrszövetséget, és annak irányító-ellenőrző funkcióját a Vajdasági Közművelődési Közösségre ruházták át, amelynek keretében kisebbségenként „osztályokat" működtettek.[125]

A tájékoztatásban kezdettől fogva megvolt ez a tudatos centralizálás. A politika a helyi lapkiadási kezdményezések ellen lépett fel.[126] Az egy helyről szóló „törzsi dob" funkcióját különösen hatékonyan töltötte be az 1949-ben létrehozott Újvidéki Rádió,[127] amely magyar, román, szlo-

■

[124] Legjelentősebb exponense Bori Imre, aki 1960-ban azt írta: „Költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igazi története is, 1944-ben kezdődött." (A kötet elé. In *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája.* Válogatta és a jegyzeteket írta: Bori Imre. Novi Sad, 1960, Forum Könyvkiadó, 7–15.) Az évtized végére viszont úgy módosította álláspontját, hogy a sajátos társadalmi-történelmi feltételek hatására megindult „a jugoszláviai magyarság nemzetté válásának folyamata". (A kritikáról nálunk – tézisszerűen. *Új Symposion,* 1968. december, 44. sz. 4.)

[125] A Vajdasági Magyar Kultúrszövetség mint hatóságilag létrehozott és irányított csúcsszerv 1945. július 22-én jött létre szabadkai székhellyel. Nevét 1947 szeptemberétől Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetségre változtatta, majd 1948-tól szerepét az újvidéki székhelyű Vajdasági Közművelődési Közösség keretében működő Magyar Osztály, illetve 1950-től a Vajdasági Magyar Kultúrtanács vette át. (Burányi Nándor: Sóti Pállal mai szemmel – régi dolgokról (3.) Kultúrszövetség és nacionalizmus. *Magyar Szó,* 1989. december 28. 11.)

[126] Erre vonatkozó részletek olvashatók az Olajos Mihállyal és a Glaug Jánossal készült interjúban. Lásd még Kalapis Zoltán: Százötven éves sajtótörténetünk dátumai és fejezetei (1848–1998). *Vajdasági Könyvtári Hírlevél,* 2003. ősz, 19. sz.

[127] Lásd Đorđije Popović: *Radio u Vojvodini.* Novi Sad, 1985, Zajednica radio-difuznih organizacija SAP Vojvodine.

vák nyelvű műsorainak a külföldre szánt propaganda szempontjából is fontos szerepet szántak.

Az 1950-es évek modernizációs kísérletei,[128] „lépést tartva a szellemi életben bekövetkezett változásokkal",[129] ugyanúgy az országos antizsdanovista kampány farvizén igyekeztek megkapaszkodni, ahogy a 60-as években a *Symposion*-melléklet létrejötte, majd önálló folyóirattá válása mögött is ott volt az országos trendek hátszele. 1957-ben hozták létre a Forum kiadóházat, amely nemcsak a szinte teljes magyar könyv-, folyóirat- és lapkiadást vonta ellenőrzése alá, hanem fejlett terjesztőhálózata, modern nyomdatechnikája[130] is erősítette hegemóniáját. Keretében történt már a megalakulását követő évtől kezdve a magyarországi könyvek behozatala is.[131]

A hatvanas évek végén a Vajdaság autonómiájáért folytatott harcokkal párhuzamosan a magyar vertikális szerveződés is politikai támogatásban részesült, majd miután erre az 1968-as alkotmánymódosítás után már nem volt szükség, és miután Horvátországban megkezdődött a leszámolás a MASPOK-kal,[132] Szerbiában pedig a liberálisokkal,[133] a vajdasági hatalmi elit is sietett egyrészt odahelyezni a maga hozzájárulását a közös áldozati oltárra, másrészt – legalább ugyanilyen súlyú megfontolásból – lecsapott saját vélt, valós és lehetséges ellenfeleire. Így került sor a

[128] 1950-ben a *Híd* áprilisi számában lépett fel először közösen a jugoszláviai magyar irodalom és kritika Bori Imre, Fehér Ferenc és Major Nándor nevével fémjelzett új nemzedéke, amit heves, politikai inszinuációktól sem mentes sajtóvita követett.

[129] Szeli István: A *Híd* a háború után. In uő: *Történő történelem*. Újvidék, 1981, Forum Könyvkiadó, 76–77.

[130] Már megalakulásának évében itt szerelték fel Jugoszláviában az első többszínnyomó ofszet rotációs gépet (Csáky Sörös Piroska: *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 30.).

[131] Lásd Steinitz Tibor: Könyváram a határon át. *Magyar Szó,* 1988. január 3.

[132] A MASPOK a „masovni pokret" (= tömegmozgalom) kifejezés rövidítése. E mozgalom keretében 1967 és 1972 között a Horvát Köztársaság politikai vezetősége, az értelmiség és általában a horvát lakosság támogatásával, kedvezőbb pozíciót és nagyobb önállóságot igyekezett kiharcolni a köztársaságnak a jugoszláv szövetségi államon belül, a Horvát Matica értelmisége rendszerváltást, az egyetemisták mozgalma pedig „a nemzet és a polgár" teljes szuverenitását követelte.

[133] A Marko Nikezić és Latinka Perović nevével fémjelzett szerbiai politikai vezetés mind a köztársaság, mind a szerb nemzet problémáinak megoldását a modernizációban látta.

Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület[134] ellehetetlenítésére vagy a Dél-bánáti Szemle[135] felszámolására. De ez az irányvétel nem csak a magyarság intézményeit célozta meg. Ugyanennek az antidemokratikus fordulatnak lett az áldozata a szabadkai Bunjevačko kolo[136] vagy az újvidéki Ifjúsági Tribün[137] is.

Ugyanakkor 1975-ben elkezdte működését az Újvidéki Televízió, amely jelentős mennyiségű magyar nyelvű műsort is sugározott, és tovább erősödött a Forum LKNYM, amely már a maga tehetetlenségi erejével is veszélyeztette a szabadság még megmaradt minden kis szigetét.

[134] A VMNYE 1964-ben alakult Újvidéken, első elnöke Szeli István volt. 1970-ben a Vajdaság 14 helységében működött fiókszervezete. 1972-ben politikai kampány kezdődött vezetőségének egy része ellen. Leváltásuk óta a szervezet csak formális tevékenységet fejt ki.

[135] A dél-bánáti magyar művelődési egyesületek évente megszervezett találkozója. Az elsőt Hertelendyfalván (Vojlovica) tartották 1969. november 30-án. A harmadik szemlét követően, miután az egyesületek képviselőiből álló szervezőbizottság ülésein kezdett kibontakozni a vertikális szerveződés igénye, a szervezőket politikai és rendőri módszerekkel elhallgattatták. Bűnüket tetézte, hogy tevékenységüknek a Kommunista Szövetség álláspontjaival való összhangját a Tito által politikailag halálra ítélt ún. „liberalista" szerbiai pártvezetőkre való hivatkozással igyekeztek bizonyítani. A tevékenység az 1990-es években éledt fel újra.

[136] A „horvát tavasz" hatására szabadkai horvát értelmiségiek 1969-ben eldöntötték a zágrábi székhelyű Horvát Matica szabadkai fiókszervezetének megalakítását. Miután Tito egy beszédében elítélte a tervet, a szervezők helyette 1970. január 18-án megalakították a Bunjevačko Kolo Horvát Műkedvelő Egyesületet. Az 1972-ben kezdődött leszámolás során a szervezet több mint 120 tagja részesült megtorlásban.

[137] 1954-ben hozták létre az akkor országszerte alapított hasonló intézményekkel együtt a kultúrán belüli modernizációs törekvések támogatására. Magyar szerkesztősége 1958-ban alakult meg az újvidéki József Attila Kultúregyesület Szép Szó nevű ifjúsági csoportjának bevonásával. Saját moziteremmel, képzőművészeti szalonnal, vitateremmel, sőt viszonylagos anyagi önállósága érdekében diszkóklubbal is rendelkezett. Keretében jelent meg az *Új Symposion,* valamint annak szerb testvérfolyóirata, a *Polja*. Szerb és magyar nyelven szervezett vitaesteket politikai és kulturális témákról. A 60-as évek második felében és a 70-es évek elején a korszerű művészetszemlélet és az ellenzéki politizálás országos viszonylatban is jelentős értelmiségi központja volt. 1973-ban teljes vezetőségét „anarcholiberalizmus" vádjával menesztették. Az akkori észjárásra jellemző módon éppen a nemzetiségi igényekre hivatkozva vonták össze egy újvidéki szerb (főleg népi tánccsoportjáról ismert) művelődési egyesülettel, mert akkor alakult meg az Újvidéki Színház, és azt költöztették a Tribün épületébe.

Végül ez a konstrukció is az őt létrehozó hatalmi mechanizmussal együtt esett szét.

Mi lett az emberekkel? Azok, akik valamikor az „eszme erejével" vezérelt társadalomba beleépültek, hívőkként vele azonosultak, annak idején úgy gondolták, hogy a nagy cél minden eszközt szentesít, hogy mindazok, akik ellenkeznek, vagy akár csak kételkednek, történelmileg deklasszáltak, és hogy az átmeneti nehézségek leküzdéséhez elegendő az akarat, vagy ahogy mondani szokták, „a szervezett szubjektív erők mozgósítása".

Az 1960-as években azonban már nem lehetett tovább leplezni a tényt, hogy a társadalmi fejlődésnek vannak törvényei, amelyek felülírják az ideológiavezérelt erőszakos társadalmi átalakítás kísérletét: a gazdasági növekedés lassult, a jövedelmek gyorsabban nőttek, mint a termelékenység, a vállalatok kezdték felélni a rájuk bízott vagyont. A szűk hatalmi elit 1962-ben ismét megpróbálkozott az 1944–1945-ben már bevált módszerrel, a „szubjektív tényező" bevetésével, amikor a társadalom legalsó rétegeivel kötött ideiglenes szövetséget a nap alatt a helyét kereső középosztály ellen. A községek, a köztársaságok és a föderáció szintjén bizottságokat alakítottak „a munkásosztály képviselőiből", és azokkal vizsgáltattak felül vagyoni helyzeteket, jövedelmi viszonyokat.[138] Mint várható volt, és mint azt az irányítók maguk is előre tudták, nem született eredmény: a hiba kódolva volt a rendszer ideológiájának azon alaptételében, amely szerint csak az élőmunka teremt értéket, a tőkében, a termelőeszközökben megtestesült holtmunka pedig csak úgy létezik magában, mint „társadalmi tulajdon", amelyhez azonban a hozzáférést természetesen a hatalmi elit szabályozza.[139] Így 1965-ben a gazdasági reformmal kénytelen volt a gazdasági törvényszerűségeknek engedni teret. Ezzel együtt csökkentette a vállalatok adóterheit, sőt még az ügyviteli alap kamatját is, így természetesen továbbra se született eredmény.[140]

[138] D. I.: Osnovaće se komisije za sprovođenje propisa o raspodeli. *Politika,* 1962. április 6. 6.

[139] A hatalmi elit súlypontja pedig a köztársaságok felé tolódott. Latinka Perović írja: „A JKSZ KB VB 1962. márciusi (sokáig titokban tartott) ülésén Aleksandar Ranković, a szerbiai kommunisták legmagasabb rangú képviselője erélyesen szembefordult az állam és a párt további decentralizációjával. Álláspontja az egység kommunista dogmájából eredt, de a párton kívüli szerb nacionalistákat nem zavarta a kommunista dogmatizmus, ha Jugoszlávia föderalizálását akadályozta. A többi nemzet képviselői számára azonban ez figyelmeztető jel volt." Lásd Latinka Perović: Nesavladive unutrašnje kontradikcije. *Helsinška povelja,* 83–84. 2005. május–június, 32.

■■■

Kiderült azonban az is, hogy nem lehet a gazdaságban egyféle, a politikai szférában pedig másféle elveket alkalmazni, a gazdasági nyitás, a piacgazdaság, a gazdasági szabadság csak a politikai demokratizálódás légkörében tud működni. A politikai nyitást viszont az elit fenyegetésnek érezte saját hatalmi monopóliumának megtartása szempontjából, és úgy ítélte meg, hogy gátat kell vetni a demokratizálódás további folyamatának. A bekeményítés évei voltak az 1968–1976 közöttiek, különösen addig, amíg az elitek nem tudták megerősíteni nemzeti alapú belső legitimitásukat. Boszniában és a Vajdaságban, mivel ott a policentrikus etatizmus feltételei közepette a nemzeti integráció nem tölthette be a partikuláris elitek új legitimációjának szerepét, ez a bürokratikus önkényen alapuló időszak egészen a pártállam széteséséig tartott.

A régi, hívő káderek ezeket a változásokat már nem tudták követni, lépést vesztettek a korral. Azok, akik a háború után az új rendszer anomáliáit erkölcsileg még képesek voltak maguk előtt menteni a „szebb jövő" víziójával, most e víziók elértéktelenedésével súlyos morális dilemma elé kerültek: mire voltak jók az eddigi áldozatok, s minek a nevében tudják erkölcsileg megindokolni a további, saját erkölcsi értékrendjük szerint is problematikus lépéseket?

Ugyanakkor egyrészt erőteljesen beléjük épült az addig eredményesnek mutatkozott szektás pártfegyelem, másrészt saját múltjukkal, cselekedeteikkel, személyiségükbe, identitásukba beleépült addigi életükkel sem volt könnyű szembefordulni. És harmadrészt, ha ezek az elvi okok nem lennének elegendők, azzal is tisztában kellett lenniük, hogy egy ilyen szembefordulás a saját morális kétségeik és elvtársaik morális megbélyegzése mellett rájuk nézve súlyos egzisztenciális következményekkel is fenyeget. Ezért látjuk, hogy ezek az emberek a 60-as évek közepétől sorra elbizonytalanodnak, elhallgatnak, félreállnak. Helyüket a 70-es évektől a pragmatikus pártpolitizálás művelői veszik át, és a moderni-

■

[140] A gazdasági reform bevezetésének hátteréről sok mindent ma sem tudunk. Kiro Gligorov, a reform „atyja" 2009-ben beszélt először a részletekről nemes egyszerűséggel kijelentve: „Azért nem sikerült, mert nem volt politikai tartalma. Hiányzott a demokrácia. A többpártrendszer. De az akkori jugoszláv vezetésből ezt senki sem fogadta volna el… Kardelj kijelentette, hogy mi nem árultunk el semmit, a szocialista önigazgatás a mi célunk. Az, amit ő kieszelt, és amire nincs példa a világon, ami működésképtelen." Majd, mintha csak még mindig meg lett volna győződve arról, hogy akkortájt valóban ez forgott a hatalmi elit fejében, hozzátette: „Nem működhet az a rendszer, amelyben a munkások irányítanak." (Darko Hudelist: Tito je htio uvesti kapitalizam. *Globus,* 2009. április 7. 957. sz.)

záció jelszavát tűzik zászlójukra. De az a bizonytalanság és tétovázás, amivel a vajdasági magyarság helyzetének és távlatainak értékelésében találkoztunk, jórészt ugyancsak abból ered, hogy annak az országnak a fejlődési útja is bizonytalan volt, amelyben élt.

Erre a második, az 1960-as évek közepétől Jugoszlávia felbomlásáig tartó időszakra azonban már majd egy következő interjúkötet összpontosít.

■

Az iménti rövid történeti áttekintéssel csak azt akartuk szemléltetni, hogy a vajdasági magyarság életének politikai és jogi kereteit, az oktatási, kulturális szükségleteit kielégíteni hivatott intézmények fejlődési lehetőségeit a délszláv állam átfogó folyamatai határozták meg.[141] Magának mint közösségnek nagyon kevés lehetősége volt részt venni a saját sorsát érintő döntések meghozatalában.[142]

Ezen állítás kapcsán azonban két részkérdés is felmerül: az egyik a jugoszláv társadalom egészének a jellegét, a másik a vajdasági magyarság kisebbségi mivoltából eredő sajátos helyzetét érinti.

Az első kérdés kapcsán arra kell választ adnunk, hogy milyen volt a jugoszláv társadalom egészének demokratikus jellege, tehát hogy képes volt-e saját magát demokratikus politikai intézmények által irányítani. Itt el kell mondani, hogy a jugoszláviai társadalom, bár szociológiai

■

[141] Szeli István így fogalmazott: „Mindvégig megfigyelhető, hogy a kulturális intézményrendszer egésze, alakulásának mind pozitív, mind negatív változásai a mindenkori politikai és ideológiai kurzushoz igazodtak, […] az aktuális politikai erőviszonyok függvényei voltak, sorsuk a modell »használhatóságától« függött." (Tóth Pál Péter: Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép. Beszélgetés Szeli István akadémikussal. *Magyar Tudomány,* 1991. 4. sz. 466.) És az ebből eredő káderpolitikai következtetéseket is már jóval korábban levonta, amikor B. Szabó György „félbemaradtsága" kapcsán azt írta, hogy sok minden „elképzelhetetlen volt jelenléte és megkérdezése nélkül. Nem azért, mert görcsösen ragaszkodott volna ehhez, hanem a negyvenes-ötvenes évek »kisebbségi« kulturális életének, egy olyan gyakorlatnak az áldozataként, amely számára egyedül a rendelkezésre álló ember alkalmi használhatóságának a szempontja volt a döntő". (Szeli István: B. Szabó György 1920–1963. Kommentár egy önéletrajzhoz. *Magyar Szó,* 1973. június 16. 15.)

[142] Három sikertelen kísérlet volt, a társadalom szerkezetét fellazító tektonikus mozgások nagyon rövid időszakaiban: 1945-ben a szocializmus, 1970-ben a Vajdaság, 1990-ben az európaiság jelszavával.

■■■

tekintetben nem volt tisztán totalitárius berendezkedésű, magán viselte a totalitarista berendezkedés számos jellemzőjét: az egypártrendszer alkotmányos kategória volt, a represszív állami adminisztratív és erőszakszervezetek politikai irányítás alatt álltak, jellemző volt rá a társadalmi atomizáltság, miután a civil szerveződés tilalmát az ún. „társadalmi-politikai szervezetekbe" való becsatornázás mind kevésbé tudta ellensúlyozni, jelen volt a tömegmanipuláció fokozott szerepe stb.[143] Ugyanakkor a nyílt fizikai represszió eszközeivel visszafogottan élt, ami alól csak a válságok kicsúcsosodásának időszakai képeztek kivételt. Ezek a viszonyok jellemzik az általában autoritáriusnak nevezett társadalmakat.[144] Tehát az elitképzést itt sem a szerves belső logika szerint alakuló társadalmi folyamatok irányították, hanem a hatalmi csúcs, amely az elitcsere erőszakos végrehajtásától ösztönözve igyekszik a maga státusának megszilárdítása érdekében átalakítani a társadalom vertikumát.

■

A mereven hierarchikus rendszerekben az elit kialakulása és újratermelődése szempontjából különösen fontos a kapcsolati tőke. Ugyanez mondható el az ideológiavezérelt politikai rendszerekre, amelyekben a hit, a meggyőződés, a „tanítás iránti hűség", tehát a szubjektív tényező döntő szerepet játszik a káderpolitikában. Márpedig a jugoszláv társadalom mereven hierarchikus ideológiavezérelt rendszer volt egészen a hatvanas évek közepéig, amikor a politcentrikus etatizmus lépett ennek a modellnek a helyébe. A decentralizációt azonban nem követte a demokratizáció, a policentrikus, majd a partikuláris etatizmusok belülről ugyancsak merev, hierarchikus, monokratikus rendszerek voltak.

A modell még a kommunista párt illegalitásba vonulásának időszakában alakult ki, azt is mondhatnánk, a pártban Tito honosította meg, amikor „leszámolt a frakciózással". Ez nem az ő találmánya volt, és nem is csak a kommunista mozgalmakra és hatalmi rendszerekre jellemző, hanem minden szektás szerveződésre, amely egy „kisebbségi élcsapat" társadalmi küldetésének eszméjére épül.

■

[143] Részletesen lásd Vladimir Goati: Političke elite, građanski rat i raspad SFRJ. *Republika,* 147, septembar 1996, 1–15.

[144] A kettő közötti átmenetről lásd Katarina Spehnjak – Tihomir Cipek: Disidenti, opozicija i otpor. Hrvatska i Jugoslavija 1945.–1990. *Časopis za suvremenu povijest,* god. 39, 2007. 2, 259–260.

E felépítésen alapult azonban egyik legjellemzőbb sajátossága, a nyílt és rejtett vertikalizmus normatív elkülönítése.

A rejtett vertikalizmus módszerét alkalmazták már más hatalmi rendszerek is, sőt a legfejlettebb parlamenti demokrácia és jogállamiság keretében is vannak rejtett érdekcsoportok, nemformális döntési központok. Másrészt a kommunista rendszereket az jellemezte, hogy magát az önkényt, a „proletárdiktatúrát" törvényesítették: az állampárt rendszeres tevékenységéhez tartozott, hogy a döntéseket először a politikai rendszer legális részét képező pártközpontban hozták meg, majd szétterítették alsóbb szintekre, ahol azután a párttagok már mint a „jogállam" intézményrendszerének a részei törvényesítették őket.

A jugoszláv rendszer egyik sajátossága abban nyilvánult meg, hogy ötvözte és törvényerőre emelte ezt a kettősséget.

Egyrészt teljesen szétporlasztotta a nyílt vertikalizmus mechanizmusát az önigazgatási decentralizáció révén: területi szempontból a községek és a társultmunka-alapszervezetek hatáskörének kibővítésével, ágazati szempontból pedig az önigazgatási érdekközösségek megalakításával, az önigazgatási megegyezések és társadalmi megállapodások átláthatatlan sokaságával.

Másrészt ezt a működésképtelen modellt lett volna hivatott irányítani a rejtett vertikalizmus mereven hierarchikus mechanizmusa, amely kisajátította volna a hatalomgyakorlás jogát, de a nyilvánosság előtt elhárította, „társadalmasította" volna a felelősséget a döntés következményeiért. És ez volt az, ami nem működött, mert nem volt sem olyan domináns eszme, sem olyan domináns erő, amely a társadalmi szerkezet súlyos zavarait kezelni tudta volna, attól függetlenül, hogy maga az alkotmány is kodifikálta az önigazgatást mint a társadalmi szerveződés vezérelvét, akárcsak az „egy párt" vezető szerepét.

A rejtett vertikalizmus hálózata, mint mondottuk, a kommunista párt illegalitásának időszakában alakult ki, és a hatalmi hálózatnak három formális szintje volt: a szakszervezetek, az ifjúkommunisták és a párt. Ugyanakkor a háború után, amikor e rejtett vertikalizmus intézményesítődött, és ezáltal bizonyos mértékben átláthatóvá is vált, keretében kialakult a személyi kapcsolatokon alapuló újabb, nemformális rejtett vertikalizmus, a valódi hatalmi döntéseket monopolizálók hálózata, a hatalmi elit.

■

C. Wright Mills az amerikai társadalmat vizsgálva három elitet különböztet meg: a gazdaságit, a politikait és a katonait.[145] A kelet-közép-európai volt pártállamokban azonban a hatalmi elit szigorúan monokratikus volt, vagyis a társadalom minden területén ténykedő vezető személyek egyetlen hatalmi piramisba épültek bele. A domináns tényező a politika, vagyis a párt szerepe volt, amely magát természetesen nem elitnek, hanem a munkásosztály „élcsapatának" nevezte. Ugyanakkor e pártállamokban a hatalmi elit[146] külön tényezőjeként kell kezelnünk a kulturális elitet, mert ezek a társadalmak ideológiavezéreltek voltak, amelyekben a párt a jövő saját maga által kreált víziójára alapozta legitimitását, és ilyen értelemben az értelmiségi elit szerepkörét is magának akarta kisajátítani.

A pártelit két módon érvényesítette hatalmát: egyrészt politikai monopóliumának alkotmányba foglalásával kiiktatta a konkurenciát, másrészt a demokratikus centralizmus módszerével letörte a párton belüli ellenállást.

A rendszer fennállásának egész ideje alatt minden hatalom alapja a káderpolitika, vagyis a hatalmi viszonyok reprodukálása volt. Mindenki annyi hatalommal rendelkezett, amilyen mértékben a káderpolitikában önállóan dönthetett.[147] A hatalmi elit természetesen igyekezett a társadalmi szerkezetet is a maga érdekei szerint átalakítani, de mintha pontosan tudta volna, hogy a társadalmi szerkezeten belüli immanens viszonyok még nagyon sokáig, vagy talán soha (ezért a „permanens forradalom" ideológiája?) nem vezetnek a hatalmi viszonyok pozíciójukat biztosító reprodukciójához. Idővel maga a káderpolitikai befolyás, a „sorsokról

[145] C. Wright Mills: *Az uralkodó elit.* Budapest, 1962, Gondolat Kiadó.

[146] Az elit kifejezést a megszokottnál tágabban, az olyan személyek összességeként értelmezem, akik cselekvésükkel vagy puszta létükkel, tudatosan vagy akaratlanul, az átlagosnál nagyobb mértékben befolyásolják a környezetükön belüli állapotokat és viszonyokat. A hatalmi elit viszont erre tudatosan törekszik társadalmi pozíciójának megőrzése érdekében. Ugyancsak megkülönböztetem a kulturális elit és az értelmiség fogalmát. A kulturális elithez azokat sorolom, akik meghatározó szerepet játszottak a kulturális minták kialakításában és újratermelésében. Az értelmiséghez értelmezésem szerint azok tartoztak, akik szellemi tevékenységük során saját értékrendjük és világszemléletük alapján foglalnak állást az őket körülvevő világról. A kulturális elit és az értelmiség kategóriájának megkülönböztetése révén lehetséges annak az állításnak az alátámasztása, amely szerint a vajdasági magyarság körében voltak értelmiségiek, de nem volt értelmisége.

[147] Lásd Slobodan Miladinović: Raspodela društvene moći u jugoslovenskom društvu. *Teme,* 2007. 1. sz. 73–94.

való döntés" a hatalom szimbolikus megjelenítőjévé, ugyanakkor a hatalmi tudat belső megerősítésének tényezőjévé is vált.

A hatalmi elit ilyen újratermelésének volt egy nagyon súlyos következménye: a szigorú vertikalizmus folytán rendkívül nagymértékben kifejezésre jutott a kontraszelekció. Az alsóbb szintű káderpolitikai döntésekről mindig előbb a felsőbb szintű káderbizottságok mondtak előzetes véleményt, és ez alkalommal nemcsak az „osztályellenséget", az „önigazgatásellenes elemeket" szűrték ki, hanem a potenciális konkurenseket is.

A bomlás időszakában a köztársasági-tartományi hatalmi központok mindinkább szembekerültek egymással, de belül szigorúan hierarchikusak maradtak, sőt a válság elmélyülése még közelebb hozta, egymásra utaltabbá tette a politikai, a gazdasági és a kulturális elitet.

■

A kisebbségi, és általában a „nem domináns", periferikus, korlátozott érdekérvényesítési képességű csoportokban leképeződtek a társadalom egészének mozgásai, de mindig *késve,* jelentős időeltolódással. E csoportok elitjének, akárcsak az egész csoportnak, kevés eszköze volt az események befolyásolására, így ki kellett várni, hogy a társadalom egészében a hatalmi viszonyok kikristályosodjanak. Csak utána kezdődhetett meg a csoporteliten belül az igazodás. Ez azzal járt, hogy a periféria mindig hátul kullogott a modernizációban, ami társadalmi-gazdasági jellemzőinek alakulására továbbra is hátrányosan hatott.

Emellett a központban történt társadalmi változások sokkal *kisebb mértékű* változásokat idéztek elő a periférián, így a kisebbségi eliten belül is, amikor a hullámverések – késleltetve, tompítva – végül elértek oda. Az időeltolódás folytán e csoportelitek tagjainak volt idejük alkalmazkodni az új helyzethez, az új főnökökhöz és az új elvárásokhoz. Ugyanakkor a többségi hatalmi elit is igyekezett szűk keretet szabni a kisebbségi eliten belüli dinamikának, és a hűségeseket ritkán cserélte le. Ez több szempontból is praktikusnak mutatkozott. Eleve egyszerűbb kevés emberrel dolgozni egy hierarchikus struktúrában. A kevés ember jobban tudatában van kiváltságos helyzetének. Jobban törekszik eleget tenni az elvárásoknak, és odafigyel, hogy ne sokan kapaszkodjanak föl mellé. Ennek érdekében relativizálja a pretendensek képességeit („nincs is itt rajtam kívül más használható"), vagy még a feljelentések, beárulások általi diszkvalifikálás eszközét is igénybe veszi. Ez utóbbinak egy sajátos kisebbségi formája, amikor mintegy a „sajátjaihoz" szólva mondja, hogy a nála radikálisabb jogkövetelők már „veszélyeztetik" a közösség érdekeit.

■■■

A fentiek általánosságban érvényesek egy hierarchikus szerkezetű társadalom alárendelt részeire. Hogyan nyilvánult meg mindez a vajdasági magyar kisebbség esetében?

Elsősorban a csúcson a magyar káderek igen *kis száma* váltogatta egymást a különböző pozíciókban (ezt nevezték „horizontális rotációnak").[148] Lényegében a második Jugoszlávia fennállásának egész időszaka alatt a magyarságnak csak két kijelölt fő megmondó embere volt: a hetvenes évek elejéig Sóti Pál, utána pedig az ország felbomlásáig Major Nándor. A vajdasági magyarság háza táján nem minden történt a tudtukkal, de semmi sem történt akaratuk ellenére. Valójában, mint idővel kiderült, a hiedelmekkel ellentétben ők sem voltak a szűkebb hatalmi elit részei. Végrehajtók voltak, és csak a gondviselésükre bízott csoporton belül volt némi önálló káderpolitikai mozgásterük. Utólag (természetesen már bukásuk után) „panaszkodtak" is emiatt igyekezve elhárítani maguktól az antidemokratikus folyamatokban való részvétel miatti felelősséget.

Másodsorban a kisebbségi hatalmi elit piramisának falai annál meredekebbek voltak, minél jobban közeledtünk a csúcshoz. Miközben kevesen álltak kapcsolatban a hatalmuk forrását jelentő monokratikus többségi hatalmi elittel, addig – mélyen alattuk – a nekik alárendelt intézményi alrendszerekben jelentős mértékű volt a *túlfoglalkoztatottság*. Ennek többféle oka volt. A kisebbségi körülményekben az intézmények foglalkoztatottjai általában, a demokráciadeficittől függetlenül is mindig „multifunkcionálisak", mert számos olyan teendő van, amihez külön állást nem lehet rendelni, de el tudják végezni a szerkesztőségben, az iskolában, a művelődési egyesületben alkalmazásban álló személyek. Ilyen kisebbségi feladatokat is végzett a túlfoglalkoztatottak egy része. Ugyanakkor ezek a rövid pórázon tartott intézmények egyfajta melegágyai is voltak a kisebbségi politikai káderek kinevelésének. Egy helyen voltak, szemrevételezni lehetett, hogy kiben mi lakozik, alkalomadtán egy-egy feladat révén állásfoglalásra, színvallásra is lehetett őket kényszeríteni. Mindezen tényezők hatása mellett a szigorúan ellenőrzött túlfoglalkoztatottak számára egyértelmű volt, hogy nem pótolhatatlanok. Kiváltságosak, viszonylag jól élnek, de ez csak addig tart, amíg lojálisak. A körből kikerülve nemcsak azért kerültek nehéz helyzetbe, mert politikailag is diszkvalifikálták őket, hanem azért is, mert ha csak az volt a bűnük, hogy történetesen összetűztek a kisebbségi eliten belüli hierarchiával, akkor is nehezen tudtak akár szakmai téren is érvényesülni.

■

[148] Lásd Végel László: A nemzetiségi elit kritikájáért. *Képes Ifjúság,* 1969. április 9.

Harmadsorban a kisebbségi intézményrendszer szigorúan *központosított* volt. Miközben a hivatalos politika főbenjáró bűnnek minősítette a vertikális nemzeti szerveződést, addig az önigazgatási köntössel leplezett szervezeti felépítés mögött egy merev rejtett vertikalizmus lakozott.[149] Ennek két csúcsintézménye, a magyar tanszék és a Forum kiadóház (ez utóbbit nevezték a bennfentesek annak idején „magyar komitétnak") monopolizálta a kulturális elit újratermelésének egész folyamatát.[150] A Forum-háznak ugyanakkor katonai funkciói is voltak, méghozzá kiemeltebbek, mint amennyire az „össznépi honvédelem és társadalmi önvédelem" doktrínája keretében az minden vállalatra elmondható volt: a háborús tervek szerint „az ország elleni agresszió" esetében ez az intézmény lett volna hivatott a propaganda terén a központi szerepet eljátszani a Vajdaságban. Ez a körülmény már békeidőben is egyrészt irigylésre méltó infrastruktúrát biztosított a vállalatnak, másrészt lehetővé tette a vezetőségnek a belső légkör „militarizálását".[151]

Negyedsorban, mivel a kisebbségi elit tagjainak az átlagosnál is gyengébb volt saját legitimációs bázisuk (többek között ezt a kiszolgáltatottságot[152] is fokozta az ún. vertikális szerveződés tilalma), még

[149] Lásd Vékás János: Közösségben gondolkodni. Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége. Vázlatok egy elemzéshez (4.). *Magyar Szó,* 1990. május 5. 13–14.; valamint Juhász Géza reagálását: A Kultúrszövetségtől a Magyar Alosztályig. A nyílt és rejtett vertikális nemzetiségi szervezetekről, különös tekintettel a könyvkiadásra (1.). *Magyar Szó,* 1990. július 28.

[150] Személyesen megtapasztaltam, milyen indulatosan követelte Bori Imre 1971-ben, hogy az akkor anyagilag viszonylag független újvidéki Ifjúsági Tribün „a magyar tanszék önképzőköre kell, hogy legyen" ahelyett, hogy Magyarországról hoz vendégelőadókat. Ugyanez az indulat nyilvánult meg követőinek az *Üzenet* című szabadkai folyóirat elleni, szakmai kifogásokkal palástolt bojkottkísérletében is. De tanítványai még az ezredfordulón is igyekeztek minden eszközzel megakadályozni a Magyarországon diplomázottak magyartanári oklevelének szerbiai honosítását.

[151] Kalapis Zoltán, a *Magyar Szó* egykori főszerkesztője írta: „Engem is megkörnyékeztek, de amikor nem álltam kötélnek, a főmegbízott berendelt irodájába reggel hétre, és egy iratköteggel hadonászott az orrom előtt, s fenyegetően közölte: ez a titkos szabályzat feljogosítja őt, hogy bírósági ítélet nélkül egy hónapra börtönbe zárasson. Most akkor itt is tartasz engem – kérdeztem tőle –, vagy hazamehetek a pokrócért…" (Egy főszerkesztő emlékei (9.). *Magyar Szó. Kilátó,* 2004. október 9–10.)

[152] Bővebben lásd Vékás János: Értelmiség és autonómia. *Pro Minoritate,* V. évf. 1996. tél, 4. sz. 28–43.

hangsúlyosabban igyekeztek tanúságot tenni lojalitásukról, nem egyszer éppen saját kisebbségük kárára. Ugyanakkor azonban bizonyos mértékű legitimitással vagy annak látszatával is rendelkezniük kellett saját kisebbségük körében, ha elvárták tőlük, hogy a „fent" hozott intézkedések végrehajtásához „lent" kedvezőbb feltételeket teremtsenek.

Erre bizonyos mértékben lehetőségük is volt. Valójában minden nemzedék, minden „garnitúra" nagy és többnyire őszinte küldetéstudattal vette át szerepkörét, mindegyik a világot akarta megváltani. Ilyen szellemben beszélt Herceg János 1945-ben, Bori Imre 1955-ben, és Tolnai Ottó 1965-ben.

És mindegyikük eljutott addig, hogy „megcsinálta magát", miközben ő maga is ennek a megváltandó világnak a része volt. Ezek a részek azonban nem álltak össze. Vagy legalábbis nem akkor és nem úgy, ahogy azt a szereplők elképzelték. De valóban: miközben arra törekszünk, hogy megváltoztassuk a világot, e törekvés változtat meg minket mint a világ részét, és ezáltal változik meg a világ. Garreton ezt így fejezi ki: „Habár egy politikai rendszert nem lehet pusztán bármiféle strukturális, gazdasági és társadalmi tényezők összességére levezetni, hanem a társadalmi-politikai aktorok és szubjektumok kreációja, e tényezők éppen ezeknek az aktoroknak a mediálása és kreálása által hatnak."[153]

Lássuk most a kérdést: az a körülmény, hogy a vajdasági magyarság körében voltak a saját tevékenységi területükön jelentős eredményeket is elért értelmiségiek, azt jelenti-e, hogy ők a vajdasági magyarság saját értelmiségének a részét képezik? Volt-e a vajdasági magyarságnak saját értelmisége, és az része volt-e az össztársadalmi, illetve a vajdasági magyarok ügyeiben „illetékes" hatalmi elitnek?

A vajdasági magyar hatalmi elit világosan körvonalazható. Szűk csoport volt, ugyanolyan, vagy még szigorúbb monokratikus struktúrával, mint a többségi társadalom esetében.

Tagjai rendkívül nagy mértékben különböztek egyéni jellemzőikben. Összekötötte viszont őket az azonos társadalmi-történelmi keret, a magyar nyelven működő vajdasági intézményekkel való kapcsolat, és az őket az elit soraiba emelő külső tényező.

Elithelyzetbe való beemelésük után mindannyian az igazság letéteményeseinek érezték magukat, és jelentős egyéni szellemi teljesítményeket

[153] Manuel Antonio Garreton: Amérique Latine. La démocratie entre deux epoques. In *Situations de la democratie.* Eds. Marcel Gauchet, Pierre Munent, Pierre Rosenvallon. Paris, 1993, Gallimard, Le Seuil, 143.

is felmutattak. Miután azonban mindinkább szembesültek külsőleg meghatározott mozgásterük korlátozottságával (a többségi, immanens hatalommal rendelkező elittel ellentétben ők képtelenek voltak magukat újratermelni), vagy elhagyták az elitet (önszántukból vagy mások akaratából), vagy kialakították a racionalizáló ideológiákat. Ez lehetetlenné tette, hogy a vajdasági magyarság szempontjából a csoportkohézió erősítésének tényezői legyenek, mert a csoportkohéziót csak azok a szellemi teljesítmények erősítették, amelyek nem a külső tényezőknek való alávetettség szükségszerűségének tényét racionalizálták.

Kérdés azonban, hogy volt-e egyáltalán csoport, létezett-e a vajdasági magyarság mint sajátos belső szerkezettel rendelkező közösség? A szociológiai kutatások azt bizonyítják, hogy létezett, és hogy a nemzeti identitás mint csoportképező tényező – Szerbiában a hetvenes évektől a mai időkig – a magyarok esetében igen erős volt.[154] Hogy ez a belső erőforrások mozgósításában, a saját elit „kitermelésében" nem jutott kifejezésre, annak két alapvető oka volt. Egyrészt előidézte a kisebbségi közösség torz szerkezete, amelyben a társadalmi integráció négy alaptényezője (demográfiai, gazdasági, politikai, kulturális) közül csak a kulturálisban jelenhetett meg a sajátos kisebbségi érdek.[155] Másrészt a kulturális szférát ellenőrző elit maga is akadályozta ezt a folyamatot a maga jól felfogottnak gondolt érdekét racionalizáló, hol a szocializmusra, hol az önigazgatásra, hol a jugoszlávságra,[156] hol a vajdaságiságra, de ezek mellett általában mindig a „modernizációra" is hivatkozó ideológiával, diszkvalifikálva a kisebbségi közösségnek azokat az önmeghatározási kísérleteit is, amelyekkel a legkevésbé sem modern többségi nacionalizmusokkal szemben igyekezett védekezni.

[154] Lásd Slobodan Miladinović: Pitanje socijalnog identiteta nacionalnih manjina i evrointegracijski procesi u Srbiji. *Sociološki pregled,* 2006. 2. sz. 218–219.

[155] Erre figyelmeztetett Herceg János 1962. március 16-án az újvidéki Ifjúsági Tribünön szervezett entellektüel-vitasorozat keretében: „Nem tudom, beszélhetünk-e majd tíz-húsz év múlva ilyen formában magyar nemzetiségi kérdésről, magyar intelligenciáról, mint ahogy ma még talán a nevelésnek és öröklött helyzetnek kapcsán beszélnünk kell… Azt hiszem, hogy bizonyos idő múlva eljutunk oda, hogy a magyar intelligencia vezető szerepe kizárólag lapokra, újságokra és a rádióra korlátozódik, ahol az emberek hivatásszerűen végzik a dolgukat." (A régi vajdasági értelmiségről. *Képes Ifjúság. Symposion,* 1962. március 22.)

[156] Az integrális jugoszlávság mint nemzeteszme felemelkedésének és bukásának rövid időszakáról lásd Vékás János: Mi a nemzet? *Regio,* 2002. 4. sz. 221–225. Jellemző, hogy a vajdasági magyar kulturális elit körében ez az eszme túlélte magát a jugoszláv államot is.

■■■

Mindezek után felmerül a kérdés: hogyan maradhatott fenn mind a mai napig ez a közösség, hogyan lehetséges, hogy – ha erre alkalma nyílik – politikai téren saját immanens elitje nélkül is igényt tart legalább közösségi létének manifesztálására? Mivel magyarázható, hogy az egyéni szellemi tevékenység terén jelentős teljesítmények tanúskodnak ennek a „képzelt közösségnek" a sajátos világáról?

Azon ideológiák tarthatatlanságát bizonyítja ez, amelyek a nemzeti identitás „fentről lefelé" való szerveződésének kizárólagosságát hirdetik. Egy közösség fennmaradására jelentős hatással van az intézményrendszer, az elit, a jogi-politikai keret, de azt elsősorban mégiscsak tagjainak azon szükséglete élteti, hogy a közösséghez tartozás tudatával megvédje személyes szellemi integritását, identitását, hogy a kultúra enyhítse azt a szorongást, amelyet – mint Róheim Géza a maga freudizmustól terhelt, de mégis találó módján írja[157] – az emberiség érez, úgy mint a magára hagyott csecsemő a sötét szobában, hogy legyen valami, amibe kapaszkodhat az időnként homályos és mindig bizonytalan, kalandos úton múlt és jövő között.

A nemzetet tehát tagjai magukban, tudatukban hordják, mondhatnánk, osztatlan közös tulajdonukat képezi, ők termelik újra a maguk által meghatározott és folyamatosan újraértékelt mértékben és módon, miközben a „karbantartásban" fontos szerepet játszó külső tényezők feletti döntés joga alapvetően a nemzetállamok, pontosabban az azokat irányító hatalmi elitek kezében van. Ez a forrása a helyzetet terhelő minden feszültségnek és ellentmondásnak, ez tette a kisebbségi kérdést annyira bonyolulttá a „kétszeres elnyomás", az ideológiai egyneműsítés és a nemzetállami kizárólagosság szorongatottsága közepette. És ez teszi izgalmassá korunkat, amelyben talán még alkalmunk lesz megtapasztalni: mi történik a nemzettel és kisebbségi helyzetben levő tagjaival ott, ahol a rendszerváltás megszünteti a szocializmus ideológiai monopóliumát, és ahol az európai integráció korlátokat szab a nemzetállam tobzódásának?

Végül: lehetett volna-e másképp? Ha a társadalmi-történelmi körülményeket adottaknak vesszük, másmilyen kollektív teljesítményre valószínűleg akkor sem lett volna lehetőség, ha másként alakul a kisebbségi hatalmi elit személyi összetétele. Mint az interjúk példái mutatják, az egész kisebbségi intézményrendszer a társadalom egészénél is nagyobb mértékben a pragmatikus politikai megfontolások függvényében mű-

■

[157] Róheim Géza: *A kultúra eredete és szerepe*. Budapest, 2001, Animula Kiadó.

ködött. Bordás Győző írja: „A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején az ország széthullásával kezdődött a hanyatlás korszaka, s a csakhamar bekövetkezett gazdasági zárlat alapjaiban rázkódtatta meg az egykoron 1200 dolgozót is foglalkoztató Forum Lap-, Könyv- és Nyomdaipari Vállalatot, amely a nevében viselteken túl, magába foglalta a lap- és könyvterjesztőt, a külkereskedelmi osztályt, a szórakoztató kiadványok szerkesztőségét is, s mi sem természetesebb, hogy alapjaiban ingatta meg a kiadó gazdasági erejét is. Ugyanakkor az állami és donátori források is apadni kezdtek, hogy 1992-re teljesen meg is szűnjenek. Máig őrizzük azt a szerbiai miniszteri levelet (Đoko Stojičić, egyébként költőként számon tartott akkori miniszter aláírásával), amelyben hivatalosan közli, kiadói tevékenységünk támogatására a továbbiakban nincs lehetőség."[158] Ha nincs a magyar állam támogatása, bezárhatták volna a boltot. De még az is kérdés, hogy egy ilyen fordulat után nem indultak volna-e meg a vajdasági magyar szellemi életben egészségesebb folyamatok, mint a meghosszabbított agónia.

A személyes teljesítmény az, amiben jelentős különbségek tapasztalhatók. Ha tovább akarunk lépni, ezeket kell szemügyre venni, ezekben kell megtalálni azt, ami a megváltozott körülmények közötti építkezésben felhasználható. Ezért készült el ez a könyv is.

[158] Bordás Győző: Előszó. In Csáky S. Piroska: *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006*. Újvidék, 2007, Forum Könyvkiadó, 8.

■■■

Ábrahám Ernő, P. 128
A Mi Irodalmunk 53, 55–57
Nép 206
Abdić, Fikret 318
Abramović, Vukica 218
Ács József
105, 157, 171, 175, 177–178, 182, 486
Ada
22, 26, 36, 150, 213, 220, 237, 246, 363, 365
Ádám-ház 33, 232
Adler, Alfred 155
Ádor Pál 42
Adorján 221, 234, 246, 249, 360
Ady Endre
28, 126, 157, 294–295, 413, 460, 500
Agitprop
12, 38, 163, 185–188, 271, 283, 285–286, 370–371, 383
Ágoston András 202
Ágoston Mihály 395
agrárreform 360
Akademski sever 334
Aldan, Lidija 328, 334, 349
algimnázium 181, 187, 225, 392, 401
Államvédelmi Hivatal 48–49, 64–65
Almási Gábor 169
Almási Tibor 507–508
Alsólendva 48–49, 58
Alsószeli 400
Alstein Ede 153
Alszeghy Zsolt 409
Ambrózy Károly 74
Amerikai Egyesült Államok
295, 520
Anđić, Marija 217–218
Anglia 269, 295, 389
Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije 266, 365
antiklerikalizmus 405
antiszemitizmus 111
Apatin 103, 408, 418
Aracs 162, 173, 184–185, 187
Arany János 206, 457, 471
Arányi Jenő 152
Arató Endre 57
Armija 240
Árokszállási Borza Gyöngyi 200
Árpási János 205
Arsenov, Milorad 212, 216–217, 226
Arsenov, Stojan 217
Askenazi, Ascher 144
Auschwitz 156
Ausztria 18, 99, 310, 388, 447
ÁVH → Államvédelmi Hivatal
AVNOJ → Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije

Babits Mihály 128, 456
Bács 162
Bacsa Ferenc 24
Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat 474
Bácsfeketehegy 36
Bácsföldvár 471
Bácska
28–29, 35, 52, 58, 94, 98, 103, 126, 185–186, 249, 323, 359, 365–369, 372, 384, 418
Bácskossuthfalva
12, 14, 27, 36, 44, 261, 361
Bácsmegyei Napló 442
Baja 31, 265
Bajsa 21, 33, 36
Baka István 221
Baki Ferenc 259, 364
Bakos Kálmán
23, 213, 219, 220–221, 234, 237
Balázs Piri Kálmán 207
Bálint László 224

Bálint Sándor 451
Balkáni Szövetség 519
Balla László 340
Balog Lajos 33–34
Baltásik Albert 217–218, 340
Bánát
28, 35, 98, 180, 226, 260, 263, 323, 339, 345–346, 366, 368–370
Banó István 261
Bányai János 200, 479, 484
Baranin, Dušan 65
Baranya 30, 365, 369, 371
Bárczi Géza 430
Bari 131
Barna István 46
Barsi Imre 180
Bartha Miklós Társaság 96
Bartók Béla 239
Batina 102, 105, 256, 364
Bazsalikom 53
Bebel, August 147, 406
Bécs 95, 310, 365, 383, 388, 448
Becse → Óbecse
Becskerek → Nagybecskerek
Becskereki Híradó 74, 76
Békásy Nándor 406
Belgium 389
Belgrád
40, 101, 107, 113, 118, 130, 140, 145–148, 157, 162–163, 166–168, 170, 179–180, 184–185, 187, 199, 201, 210, 212–216, 226, 251, 253, 285, 289, 293–294, 296, 301, 307, 309–313, 320–321, 323, 331, 333, 342, 344, 354–356, 367, 369, 371–373, 376, 380, 386, 405, 429, 447
Belgrádi Rádió
202, 272, 297, 299–301
Bem József 417
Benda Kálmán 432
Benjámin László 65
Beočin 271
Berberski, Slobodan 40, 87
Berecz Antal 19

Beregszász 62
Berzsenyi Dániel 498
Beszédes Károly 148
Bethlen Gábor-díj 399
Bethlen János 399
Bienenfeld Aladár 237
Bileća 344
Binoza 61
Birclin, Miroslav 237, 255, 264–265
Bócsa 490
Bocsár 336
Bod Péter 400
Bodnarov, Stevan 175
Bodrits István 296
Bogaroški, Vladimir
217, 328, 334, 336, 346, 349
Bogdánfi Sándor
151, 296, 313, 506–507
Bogdanov, Vasa 97
Bogojevo → Gombos
Bojanić, Milinko 187
Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár 430
Bolyai Farkas 146
Bolyai Farkas Egyesület
118–119, 140–141, 146, 157, 171, 176–179, 181–182, 212–214, 382
Bolyai János 146
Bolyai-kör → Bolyai Farkas Egyesület
Bóna Júlia 82
Bondi Ferenc 414
Bónis György 431
Borba 191, 272–273, 372
Bordás Győző 200, 537

Borđoški, Boško 425, 426
Borđoški, Nenad 243
Borđoški, Sava 258
Bori Imre
85–86, 101, 105, 197, 285, 395, 424, 485, 493, 502, 509, 512, 535
Borjanović, Mirko 260
Borsodi Ferenc 57
Borzaški, Sredoja 244
Bosán Magda 336, 349
Bošković, Đorđe 271
Bosnyák István 479–480
Bosznia és Hercegovina 355, 527
Bölcsészettudományi Kar, Újvidék 289–292, 392, 396, 428, 432–433, 436, 440, 446, 450
Brájer József 74
Brančić, Radovan 328, 336
Brandeinstein Béla 408
Brandt, Willy 388
Brassó 400
Bratstvo-jedinstvo Könyvkiadó → Testvériség-Egység Könyvkiadó
Braun István 505
Brezsán Gyula 83
Brichta Cézár 459
Brindza Károly
13–14, 76, 281, 363–364, 518
Broz, Josip Tito
13, 35, 64, 70, 81, 91, 95, 157, 163, 185, 194, 216, 218, 223, 245, 253, 258, 272–274, 288, 303, 311–312, 354, 356–358, 361, 366–368, 373, 387–388, 475, 517–518, 519–521, 523, 529
Brunet Elemér 259
Budapest
29, 41–42, 48–49, 54, 60–64, 94, 96, 98, 108, 110–111, 113–115, 118, 120, 124–126, 130, 134, 136, 170, 174, 228, 230–231, 233, 236, 238–239, 241–242, 302, 310, 320–321, 324, 338, 340, 384, 387, 393–395, 406–407, 411–414, 416, 428–432, 448, 486
Budućnost → Narodna omladinska čitaonica i biblioteka „Budućnost”
Buksi 151
Buna 98
Bunjevačko kolo 525
bunyevácok 98, 178
Burány Béla 424
Burány Nándor 197, 248, 424
Burić, Mirko 222, 225, 236

Čačak 150
Calvin, Jean 389
Čanadanović, Mirko 357
Čanak, Milan 445, 486
Cankar, Ivan 335
Carigrad (Kontstantinápoly) 176
Čarnojević, Arsenije 98
Cegléd 29
Ćele kula 175–176
Celje 411
Cellik István 177–178, 404
Čenta 368
Cesarec, August 61
Cesarić, Dobriša 59
Churchill, Winston 269
Ciano, Galeazzo 125, 135
Čolaković, Rodoljub 29
Constantinus császár 389
Čopić, Branko 65
Ćopić, Sonja 263
Ćosić, Dobrica 48, 65, 285, 356
Crna Gora 236
Crnjanski, Miloš 451
Cucić, Sima 187

Ćulum, Živojin 152, 158
Cvetković–Maček-kormány 219, 223, 226
Cvijanović, Bogdan 298, 301
Cziráky Imre 111

Cs. Szabó László 58, 125
Csanádi György 107, 110
Csantavér 36
Csáth Géza 451
Cseh Károly 22–23, 45, 147
Csehszlovákia 350
Csépe Imre 87, 282, 497, 500–501
Csépe Imre Emléknap 464
cserkészegyesület 330
Cservenák Pál 22
Cservenák Szilva Pál 26
Csíkmák Mihály 241
Csikós István 207, 380
Csillag börtön 23, 26, 30, 95
Csizmadia Andor 431
Csóka 326, 339, 344, 402, 419
Csokonai Vitéz Mihály 438, 456, 482, 498
Csorba Győző 62
Csuka Zoltán 65, 102, 108, 379

Dachau 365
Damjanov, Jakša 342
Dancsó Jenő 424
Dante Könyvkiadó 90
Darvas József 239, 412, 459
Davičo, Oskar 48, 65
De Gaulle, Charles 388
Deák Leó 114
Debelyacsa → Torontálvásárhely 36
Debrecen 436
Debreczeni József 53, 114, 285
Defoe, Daniel 326
Dél-bánáti Szemle 322, 525
Délvidéki Kollégium 406, 408, 412
Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség 163, 181
Délvidéki Szemle 115
Dénes Ottó 84
Dér Zoltán 87
Déry Tibor 458
Dési Ábel 86
Despotović, Mita 262
Dettre János 110
Dévics Imre 103, 105
Dickens, Charles 326
Đilas, Milovan 101, 273, 384
Dimić, Vasa 298
Divljak, Dimitrije 290
Divljak, Mita 378
DMKSZ → Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség
Dnevnik 131, 202, 283, 359
Dobai Mátyás 147
Dobó Antal 214
Dobos István 277
Dobrović, Petar 146, 174, 178–179
Dolgozó 381
Dolgozó Nő 85
Dolgozók 12, 19, 39–40, 296, 313, 490, 494, 506
Dolina 53, 62
Dombó 162, 164, 173, 176
Domonkos István 480
Donau-Welle 414
Doronjski, Stevan 102–103, 210–211, 251, 263
Doroszló 90, 92
Dózsa György 33
Döme Mária 218
Dragin, Radivoj 243

Dragojević, Zdravko 339
Draskóczy Ede 57, 119, 123
Drezgić, Petar 445
Dubrovnik 60, 131
Dudás Ferenc 214
Dudás István 400
Dudás Kálmán 49–50, 65, 518
Dudás Kálmán Nemzetközi Vers- és Prózamondó Találkozó 50
Đukić, Ivan 298
Dukić, Ljubica 308
Dulić, Đuro 367
Dumas, Alexandre 326
Dunántúl 102
Dunđin, Jovan 194
Đurić, Branko 152
Džanić, Milan 238–242

Eberst, Anton 297–298
Egyetemi Nyomda 113
Egységes Népfelszabadító Front 259, 263
Együtt 7, 92, 491
Einstein, Albert 154
el nem kötelezettség 520
Elba 153
ELTE → Eötvös Loránd Tudományegyetem
Engel-konviktus 75, 324
Eötvös Károly 97
Eötvös-kollégium 413
Eötvös Loránd Tudományegyetem 392, 414
Erdei Ferenc 208, 239
Erdei Sándor 178
Erdély 94, 107, 126, 128, 400
Erdélyi Helikon 126
Erdélyi István 421, 423
Erdélyi Károly 14
Erdey Sándor 412–413
Erdős László 30
Ereszalji észrevételek 92
Ernst Thälmann-egység 251
Ernyes György 131, 278, 288
eszperantó 28
Eszter Sándor 380, 382
Eugen Prager Kiadó 208
Európa Könyvkiadó 62
Ezüst Tulipán 58

Fábián Pál 430–431
Faraday, Michael 151
Farkasd 368
Farkas Nándor 91, 102, 105, 216, 225–226, 228–231, 238–241, 255, 258, 262, 277, 290, 301, 386, 395–396, 412, 420, 435
Farkaždin → Farkasd
Fazekas Nándor 233
Fehér Ferenc 101, 284, 480
Fehér Kálmán 424
Féja Géza 208, 403, 412
Fejes János 179
Fejős István 213, 297, 299
Fejős Klára 210, 212, 215, 217–218, 349
Fejtő Ferenc 295–296
Fekete Lajos 96, 110
Feketics → Bácsfeketehegy
Felsőszeli 400
Fenyves Ferenc 111–112
Ferenc-csatorna 120
Fischer Sándor 302
flamandok 389
Flamm József 381
Flandria 389
Fodor Pál 157
Fodor Sándor 23
Forel Ágoston 213

Forum Könyvkiadó
63, 86, 132, 200, 202, 288–289, 290, 296, 320, 357, 376, 378, 385–387, 395, 483–485, 507, 524–525, 534, 538
Fót 416
Föderáció Tanácsa 354–357
főgimnázium 140, 187, 205, 401, 403, 422, 424
Főgimnázium, Zenta 393, 427
Francia Klub 380
Franciaország 180, 295, 310, 377, 454
Fromm, Erich 322
Fruška Gora Turisztikai Egyesület 217
Futak 308
Fürst Sándor 111

Gábor Károly 314
Gábor Zoltán 413
Gajdos páter 403
Gajdos Tibor 282
Gajin, Milan 333–334, 337, 339, 345
Gál István 232
Gál István-Jumbó 232
Gál László
49, 57, 103, 147–148, 279–280, 282–283, 285, 371, 421, 469
Gál Lászlóné 423
Galamb János → Glaug János
Galánta 400
Garreton, Manuel Antonio 535
Gauss, Carl Friedrich 150, 157
Gavella, Branko 61
gazdakör 331
gazdasági reform 311, 481, 520, 526
Genf 389
Gerenčević, Pavle 210–211, 251–252
Gergely Gergely 395, 436
Gerold László 479
Gerő György 378, 386
Gerő István 223, 237, 244
Gestapo 185
Gide, André 95
gimnázium
48, 53, 90, 118, 121, 140–141, 151, 163, 187–188, 204–205, 207, 215, 217, 256, 320, 330, 362, 377, 392–394, 401–403, 405, 411, 414, 422–428, 487,
Gion Nándor 119, 480
Girizd László 157
Glaug János
68, 69–70, 72–73, 77, 80, 83, 86, 518
Glavnjača 211
Goebbels, Joseph 185
Goli otok 12–13, 275
Golnik 107
Gombos 360
Gombos Béla 227, 229, 240
Gombos János 13, 18–19
Gondi János 259, 271
Gorkij, Makszim 403, 459
Görögország 347, 387–388
Göttinga 290
granicsárok 98
Grimasz 146, 148, 178
Grnja, Janko 299
Grujić, Danilo 386
Grujić, Marinko 211
Guelmino Kálmán 204
Gulag 13
Gulka, Geza 448
Gunaras 221
Gunda Béla 472
Guszman József 232

Gyenes Antal 239, 240
Gyenizse István 208

■■■

Gyetvai Károly 267
Gyetvai Lajos 259
Gyetvai Mihály 207
Gyöpsor 20
Györffy István-kollégium 240
Győrfi Béla 169
Győri Péter 82

Habostorta 140–141, 152
Hadrovics László 409
Hadžić, Miloš 285
Hadzsy János 12, 44
Haeckel, Ernst 156
Hajdú Edit 294
Hajnóczy József
392, 431, 434, 483
Halasi Rózsa 159
Halász Gyula 219, 232
Halász József 23, 237
Hamburg 18, 417
Hangya András
114, 146, 175, 178, 182
Haraszti Sándor 64, 96, 381
Hárs István 302
Havas Károly 114
Hebrang, Andrija 272
Hegedűs András 239–240
Hegedűs Béla 288
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 155
Heine, Heinrich 104
Helsinki 428
Hemző János 229
Herceg János
49–50, 57, 91–93, 97, 119–120,
198, 276, 281–282, 285, 287, 296,
378, 451, 479, 480, 486, 518, 535
Herczeg Ferenc 110, 451
Herczog János 90
Herder, Johann Gottfried 453, 485
Hermecz Imre 207, 380
7 Nap
12, 39, 68, 70, 82–83, 86, 281,
376–379, 382–386, 390, 508
Híd, Újvidék
39, 57, 85, 87, 90–91, 95, 97–101,
103–105, 119, 123–124, 127, 129,
140–141, 146–147, 196, 198, 200,
209, 221, 271, 277–286, 376–377,
379, 380, 382, 390, 470, 478, 485
Híd, Budapest 107, 118, 120, 135
Hirsch Dezső 146
Hitélet 206
Hitler, Adolf
22, 76, 146, 152, 185, 226–228,
231, 236, 251, 266, 346–347, 380
Hock Rezső 96, 277–278, 287, 382
Hock Rudolf 91, 232, 296
Hódság 51, 381
Homolya László 228–229
Horatius, Flaccus Quintus 404
Horgos 428
Hornyik János 296
Hornyik Miklós 399, 484
Horthy István 245
Horthy Miklós 61, 226–227, 245, 359
Horti István
218, 221, 229–231, 235, 238,
241, 244
Horvát Bánság 345
Horváth János 408–410, 429
Horváth Sándor 75
Horváth-féle konviktus 75
Horvátország 345, 355, 371, 470, 524
Höndy János 90
Hrvatska riječ 131
Humboldt, Alexander von 151
Hungarológiai Intézet, Újvidék
293, 362, 392, 394, 396, 399,
432–433, 439, 443, 446, 448, 463,
470–471, 473, 487

Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 433
Huszák Mihály 233
Huszár Sándor 72–73, 75

Ifjúság 74
Ifjúság Szava 69, 76–78, 85
Ifjúsági Mozgalom 382
Ifjúsági Tribün 87, 525, 534, 536
Igazság 381
Illés Sándor 49
Illyés Gyula 128, 135, 208
Informbiró → Tájékoztató Iroda
Irodalmi kistükör 92
Istina 362, 381
Ivačković, Gordana 210, 212
Ivanović, Ljuba 172, 179
Ivić, Milka 291

Jáger Antalné 240
jakobinizmus 431
Jakovljević, Marija 220
Jandrić, Berislav 519
Jankapuszta 331
Jankulov, Borislav 294
Jászi Oszkár 454
Jászóvár 406
Jelić, Dušan 414
Jeszenszki Erik 239
Jezsuita Intézet 48, 52–53
JKISZ → Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség
JKP → Jugoszláv Kommunista Párt
JKSZ → Jugoszláv Kommunista Szövetség
JNH → Jugoszláv Néphadsereg
Jojkić, Đurica 211, 241, 367, 370
Jókai Mór 101, 403
Jontovics Rudolf 357, 364
Joó István 243
Joó Lajos 33, 238, 241–243, 363, 365, 367
Josimović, Mato 243
Jóskafi Gyula 390
Jovanović, Dragoslav 405
Jovanović, Isa 366, 371
Jovanović, Ivanka 405
Jovanović, Jovan Zmaj 294, 351, 471
Jovanović, Mića 192
Jovanović, Stevica 211
Jović, Milica 259
József Attila 28, 30–31, 128, 221, 295–296, 409, 425, 459, 493, 499
József Attila Általános Iskola, Újvidék 423
József Attila Kultúregyesület, Újvidék 315, 525
József Jolán 127–128
JRZ → Jugoslovenska radikalna zajednica
Jugoslovenska radikalna zajednica (Jugoszláv Radikális Közösség) 224
Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetség 12–13, 69, 80, 196, 209–210, 216–223, 225–233, 235–236, 238, 241, 244–245, 249, 251, 255, 263, 316, 326, 328–329, 332, 335–338, 341, 343, 346–350
Jugoszláv Képviselőház 303, 357
Jugoszláv Kommunista Párt 12–13, 18, 68–69, 78, 90–91, 96, 108, 165, 209, 216, 218–221, 223, 227, 230, 236, 239, 244, 251–252, 263, 272, 275, 277, 287, 305, 354, 360, 362, 368, 371, 519

Jugoszláv Kommunista Szövetség
270, 303, 305, 318, 446–477, 449, 452, 483
Jugoszláv Kommunista Szövetség
270, 303, 305, 318
Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia 435
Jugoszláv Néphadsereg 307, 364, 413
Jugoszlávia
8, 15, 18–19, 49, 51, 77, 80–81, 102, 131, 188, 208, 218, 224–226, 239, 242–245, 257, 272–277, 295, 306, 310, 328, 342, 344, 346–347, 354, 358, 361, 371, 380–381, 386, 389, 399, 417–418, 426, 431, 442, 447, 449, 452, 455, 487, 517–522, 528, 533
Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség
280, 286, 523
Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület 293, 487
Juhász Ferenc 146
Juhász Géza
82, 395, 407, 423, 493, 496, 508, 534
Juhász Gyula 502
Julianus Apostata 389
Jung Károly 200–201
Jutas 416

Kafka, Franz 111
Kajzerica 270
Kalangya
48–49, 53, 55, 58–59, 90–91, 95, 99, 102, 109, 114–115, 119
Kalapis Zoltán 358, 522–523, 534
Kállay Miklós 128
Kánitz György 185–186
Kanizsa → Magyarkanizsa
204, 221, 262, 246
Kant, Immanuel 155
Kántor Oszkár 507
Kardelj, Edvard
272, 279, 315, 321, 323, 368, 517, 521, 527
Kardos László 239–240
Karinthy Frigyes 154
Karlóca 251
Karlovac → Károlyváros
48, 49, 52, 61
Károlyi Mihály 296
Károlyváros 48, 49, 52, 61
karpaszományos 415–416
Kašanin, Radivoj 157, 172–173
Kassa 401, 406
Kaszap István 406
katolikus egyház 406
Katolikus Legényegylet 220
Katona János 230, 231
Katona József 470
Katona Pál 179
katonai közigazgatás
246–247, 249, 251, 253, 256, 259, 360, 362, 369–370, 372
Kazimirović, Vasa 318
Kazinczy Ferenc 108, 456
Kázmér Ernő 55–57, 98, 111–113
Keceli Mészáros Béla 241, 259
Keck Zsigmond
39, 79, 81, 85, 91, 181, 207–209, 273, 277–278, 280, 371, 406–407, 420, 501–503
Kelemen János 74
Kelemen Mátyás 220, 396
Kelet Népe 107, 114, 126–127
Kelet-Németország 310
Kemény Zsigmond 101
Képes Vasárnap 108
Keresztúr 190
Keresztury Dezső 409

Keresztyén Ifjúsági Egyesület
177, 181, 207–209, 220, 382, 406–407, 420
Kešelj, Vukašin 357
Keszég József 423
Kettunen Lauri 429
Kevi 219, 221
Khuen-Héderváry Károly 63
Kičevo 327
Kidrič, Boris 272
KIE → Keresztyén Ifjúsági Egyesület
Kijev 419
Kikinda → Nagykikinda
Kilátó 481
Kis Jovák Ferenc 243, 246, 258
Kis József 124, 144, 146–147
Kisbajmok 140, 143, 160
Kisbéry János 55
Kisch, Egon Ervin 327
Kisgazdakör 220, 331
Kisgazdapárt 360
Kishegyes 36, 50
Kisimre Ferenc 294
Kiskőszeg 92
Kiskunhalas 50
Kiss Antal 207, 412, 420
Kiss Ferenc 50
Kiss János 414
Kiss József 110
Kitekintő 92, 98
Klaniczay Tibor 447
Klein András 178
Kmetykó Gyula 24
Kmezić, Anka
254–255, 259, 263, 265
Kmezić, Nikola 202, 220
Knežević, Duško 41
Kniezsa István 409–410
Književni razgovori 62
Kočić, Petar 222
Kodály Zoltán 239
Kodolányi János 128–129
Kola-félsziget 19
Kollin József 82, 421
Kolozsi Tibor 82, 131–132
Kolozsvár 180, 430
Komáromi József Sándor
107, 119–120, 125, 518
Kominform
64, 70, 250, 271–275, 277, 287, 295, 310, 361, 367
Komintern 220, 273
Komlós Márton 236
Kommunisták Magyarországi Pártja 229
Komunist 159, 216, 223, 272, 483
Koncz István 424, 480
Kongó Tivadar 501
Konjović, Milan
97–98, 174, 179, 451, 480
Korać 405
Korniss Gyula 408, 410
Korom Tibor 75–76, 302
Koš, Erih 65
Kósa Valéria 424
Kosovo 299–300, 337, 339, 447
Kosovska Mitrovica 152
Kossuth Kiadó 484
Kossuth Lajos 454
Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 483
Kossuth Rádió 49
Kosta Abrašević Munkás Kultúregyesület 25
Kosztolányi Dezső
59–61, 65, 134, 156, 197, 359, 397, 451
Kovačević, Miloš 267
Kovačić, Ivan Goran 59, 65
Kovács András 296

Kovács Antal 26
Kovács Imre 208, 403
Kovács Kálmán 395, 436
Kovács László 126
Kovács Sztrikó Zoltán 140, 403, 518
Kovácsevity István 241
Kőbánya 65
Köln 156
Könyvvilág 151
Kőszegi Tibor 376
Kővágó László 250, 275–276
Közgazdasági Kar, Szabadka 320, 340
Kratovo 179
Krčelić, Bora 328
Krdžalić, Zora 276, 285–286, 294, 394, 428, 431
Kreisky, Bruno 388
Krestić, Vasilije 517
Kristály István 111
Krivokapić, Dušan 218
Krivokapić, Milivoj 225, 236
Krleža, Miroslav 48, 50, 54, 59–60, 62–63, 65, 97, 294, 332, 435, 485
Kronen Zeitung 383
Krstić, Jezdimir 218, 255
Krúdy Gyula 63
Kucsera Ferenc 97
Kultúra Külkereskedelmi Könyvterjesztő Vállalat 378, 386–387
Kultúregyesületek Szövetsége 468
Kumánd 184, 188–189
Kunetz Géza 156
Kuti Gyula 503
Kutno 417
Kuzmanović, Slavko 13, 33, 251
küldöttrendszer 303, 520–521
Kvazimodo Braun István → Braun István
Lackó Péter 241
Lajcsics László 144
Lakaj, Giga 211, 349
Lalić, Ivan 65
Lalić, Mihajlo 48, 65
Langof, Josip 218, 255, 285
László B. Jenő 73
Laták István 79, 87, 109, 149, 209, 280, 282, 285, 421, 442, 501
Laziczius Gyula 409
Leányfalu 127
Léderer-birtok 180
Léderer-kastély 402
Leiningen Károly 186
Lengyelország 58, 153, 310, 400
Lenin, Vlagyimir Iljics 19, 30, 97, 223, 333, 337
Lenkey Béla 412
Lepoglava 345
Leskovac 75
Leskovac, Mladen 109–110, 291, 296, 398, 435
Letopis 109
Létünk 196, 199–201, 320, 322, 392
Lévay Endre 82, 119, 141, 146–147, 277, 281, 296, 379, 421, 497, 501
Levkovics Ernő 112
liberálisok 354–355, 357, 524
Lírai tízperc 49, 92
Ljotić-párt 174, 214
Ljubljana 107, 411, 449
London 149, 414
London, Jack 336, 403
Lovćenac → Szeghegy
Löbl Árpád → Lőrinc Péter
Lőrik István 34, 159, 363–364
Lőrinc Péter 147, 279, 280, 282, 427, 455

Lösch Ferenc 400
Lövei Mihály
220, 222, 230–231, 234, 240–241
Löwenberg Béla 214
Löwenberger Béla 413
Lőwi Dénes 237
Lőwi Károly 237
Ludovika Akadémia 63
Lukács György 456
Lukács Gyula 282–283
Lukó András 78, 159

M Stúdió 301–302
Maár Gyula 63
macedón nemzet 455
Madách Imre 294, 483
Magyar Algimnázium, Újvidék
392, 423
Magyar Antifasiszta Ifjúsági
Szervezet 69, 77
Magyar Élet Kiadó 77, 459
Magyar Ház, Nagybecskerek
69, 72, 74, 75
Magyarkanizsa 204, 221, 262, 246
Magyar Közművelődési Egyesület
69, 72
Magyar Közművelődési Közösség,
Zombor 90
Magyar Nemzet 413
Magyar Népkör, Óbecse 119
Magyar Osztály 286–287
Magyar Párt 119, 205, 468
Magyar Rádió
107, 110, 125, 302, 359
Magyar Szó
12, 14, 39, 40, 68–69, 70, 76,
78–83, 85, 88, 118, 120, 131,
141, 150, 197, 201–202, 248, 277,
280, 283, 289, 320–321, 361, 376,
378–379, 384, 387–390, 393, 421,
442, 490, 494, 498, 500, 502–503,
506–508, 512
Magyar Tanácsköztársaság 13, 15
Magyar Tanítóképző, Újvidék 423
Magyar Tanszék
197, 290–291, 293, 387, 392,
394–395, 399, 428, 432–435, 438,
443, 446, 481, 534
Magyar Tudományos Akadémia
442, 445
Magyar Ünnepi Játékok
286–288, 469, 475–476
Magyar Zoltán 131
magyarellenesség 32, 50
magyarok Belgrádban 146
Magyarország
18, 27–28, 36, 48–49, 62, 64, 70,
81, 91, 102, 110, 126, 135, 163,
165, 180, 182, 193, 208, 224,
227, 230, 240–241, 250, 254,
261, 275–276, 295, 302, 310, 321,
358–359, 361, 387, 416, 448, 436,
522–523, 534, 538
Magyarságkutató Tudományos
Társaság, Szabadka 320, 323
Majakovszkij, Vlagyimir 350
Major László 413
Major Nándor
101–103, 105–106, 200, 297, 359,
524, 533
Major Tamás 62
Majtényi Mihály
57, 93, 97–98, 102, 109, 112,
120, 136, 280, 282–283, 285,
296, 371, 421
Majtényiné Kohlmann Anna
120, 382
Mákos 401
Maletin, Pavle 211
Mali, Milan 449

Málik József 364
Malušev, Cvetko 40, 279, 334
Mamužić, Magda 171
Manić, Borivoj 244, 246
Manojlović, Todor 295
Manozisi, Đorđe 173
Mária Terézia 97–98
Márianosztra 29, 237
Máriás József 209, 219
Maribor 345, 436
Marinković, Sonja 212
Markov, Jovan 413
Markovicean, Ion 299
Markovics János 283, 501
Marsanszk 13
Marsenić, Dragutin 520
Martinović, Brana 259
Marton Andor 75, 180
Marx, Karl 274, 385
MASPOK → Masovni pokret
Masovni pokret 312, 524
Matica srpska 297, 471, 474
Matoš, Antun Gustav 63
Mayer Ottmár
26, 45, 146, 209, 219, 230–231, 334, 340, 343
Mečkić, Laza 184–185, 187, 192
Medres János 501
Mélykúti Viktória 204
Memorandum 517
Merković, Lazo 508
Meštrović, Ivan 59
Mészáros Alajos 416
Mészáros Károly
228, 237–238, 240–241, 253, 255, 262, 276
Mihailović, Kosta 517
Mihajlović, Draža 246
Mikić, Jovan 153
Mikszáth Kálmán 101, 403
Miladinov, Dušan 243
Miladinović, Slobodan 531, 536
Milić, Duško 425
Milić, Milan 243
Milićev, Dušan 243–244
Miličević, Bosa 213
Milkó Izidor 456, 486
Minda Tibor 158
Minerva Kiadó 281, 384
Minić, Miloš 372
Mirnics József 159, 395, 414
Misao 53
Mitrovica 29, 31, 345
Moč 372
Mocsáry Lajos 454
Mód Aladár 239
Módosi Zoltán 170
Mohol
150, 221, 246, 249, 361, 428
Mokrin 320, 324
Molière 470
Moljac, Uglješa 26
Molnár Csikós János 206, 243
Molnár Mária 339
Molnár Péter
218, 232–234, 237, 244, 338–339
Molnár Virág Ferenc 24
Molotov, Vjacseszlav 40, 272
Monográfia Füzetek 486
Móra András 424
Móra Ferenc 206
Morača, Milutin 219
Moravica → Bácskossuthfalva
Móricz Zsigmond
108, 120, 126–128, 456
Morvai István 470
Moskovljević, Miloš 304
Moszkva 27, 236, 310, 322
Mucsi József 158, 213
munka szabad társítása 520

Munkásegyesület 41
Munkáskalendárium 16
munkásönigazgatás
269, 303–305, 308–310,312, 314, 356, 518–520
Muravidék 413
Mussolini, Benito 146, 380
Müller István 237

Nađ, Kosta
13, 34–35, 252–253, 256, 363
Nagyfény 213
Nagy Ferenc 82, 158
Nagy István 239
Nagy Iván 114, 206, 340
Nagy József
102–103, 213, 386, 435
Nagy Lajos 125
Nagy Mária 423
Nagy Mélykúti Franciska 231, 240
Nagy Mélykúti János
218, 229, 238, 241, 244
Nagy Sándor 162–164, 189, 518
Nagyabonyi Vince
218, 226–227, 231–235, 237, 244
Nagybecskerek
58, 68–69, 71, 73–80, 118, 146, 158, 162–163, 170, 178, 180–181, 184–188, 193, 324, 328, 346–347, 368, 370, 383–384, 472–473
Nagygazdakör 220
Nagykikinda
211, 215–218, 226, 320, 323–324, 328–329, 331, 336, 339–340, 344–347, 349–350, 400, 418–419
Nagykőrös 165
Napló
49, 52, 55–57, 59, 96, 112, 140–141, 148, 152, 196, 202, 206, 371, 384
Narodna omladinska čitaonica i biblioteka „Budućnost”
218, 220–222, 225, 317
Narodna reč 342
Narodna straža → Népőrség
Narodni studenti 210
Narodnij Kommisszariat Vnutrennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság) 18, 277
Naša borba 362
Nasszer, Gamal Abdel 520
Nehru, Jawaharlal 520
NÉKOSZ → Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
Neményi Lili 412
németek kitelepítése 251, 266
Németh István 507
Németh László
63, 120, 126, 412–413, 460, 472
Németh Zoltán 202
Németország
18, 99, 153, 344, 348, 417, 474
nemzetállam 454, 537
Nemzeti Becsületbíróság 90
Nemzeti Színház 62, 65
Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 445–447, 449
Nemzetközi Tudományos és Technikai Együttműködés Szövetségi Intézete 447
Nép Hőse Érdemrend 354
Népi Kollégiumok Országos Szövetsége 240
Népbizottság
196, 244–245, 247, 250, 252, 254
Népfelszabadító Bizottság
90, 196, 243, 247, 250–251, 253–254, 257, 259, 262, 264, 266, 522

Népfelszabadító Háború Harcosszövetsége 14, 314, 414
Népfront 90, 95, 163–164, 206, 211, 272, 289, 306, 342, 361–362, 367, 369–370
Népi Egyetemi Hallgatók 210–211
népi írók 94, 239, 406, 459
Népkör, Óbecse 123
Népkör, Szabadka 141, 150
Népőrség 243–244, 246–247
népszámlálás 45
Népszava 24, 342
Nešić, Isidor 238, 242–245, 247, 264
Nešić, Lazar 219, 334
Newton, Isaac 150
Nezavisni 359
Nietzsche, Friedrich 54, 155
Nikezić, Marko 358, 524
Nikodijević, Zoran 357
Nikolić, Milenko 446, 448
Nikolić, Rajko 186
Niš 76, 175
NKVD → Narodnij Kommisszariat Vnutrennyih Gyel
Nolit 327, 336, 348, 378, 386–387, 486
Norvégia 388
Novi Sad 360, 367, 369–370
Nušić, Branislav 222
Nyárai Rudolf 72
nyilasok 359, 415
Nyíregyháza 446
Nyugat 54, 98, 478
Nyúl József 423

Óbecse 26, 58, 118–119, 121, 123, 131, 248, 257, 354–355, 358, 419
Óbecsei Népbank 119
Odelenje za zaštitu naroda (Népvédelmi Osztály) 248, 262, 264, 360
Ohrid 194
Oláh Sándor 171
Olajos Antal 204
Olajos Mihály 86, 196–203, 230, 235, 357, 412, 420, 502, 518, 522–523
Olajos Vince 204
Omladinski kulturno-privredni pokret (Ifjúsági Művészeti-Gazdasági Mozgalom) 379, 382
OMPOK → Omladinski kulturno-privredni pokret
Oplenac 170
Orgovány 416
Oroszország 130, 236, 334, 485
Országos Széchényi Könyvtár 41
Őrtűz 124, 140, 144
Ostojić, Uroš Đetić 258
Ősz Szabó János 232, 236, 244
OZNA → Odelenje za zaštitu naroda (Népvédelmi Osztály)
önigazgatási érdekközösség 308, 521
önigazgatási megegyezés 521, 530

Pacsér 33, 36
Pais Dezső 408–409, 429–431
Pál herceg 173
Pál Herceg Múzeum 172
Palánka 367
Palics 286, 288, 469
Palics Miklós 277, 501
Pálinkás Magdolna 401
Pána 204
Pancsova 21, 170, 370
Pandurović, Sima 53
Pantić, Miroslav 517
Pap Endre 78

Pap József 106
Pap Pál 91, 210, 377, 382
Pápa 417
Papp Dániel 451
Párizs
51, 84, 93, 109, 156, 172, 180, 310–311, 413
Patócs Vilmos 227
Pavlov, Todor 332
Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest 392–393, 407
Pečat 97, 332
Pécs 62–63, 174, 340
Pécs-Baranyai Köztársaság 175
pécsi emigránsok 381
Pedagógiai Főiskola, Újvidék 140, 394, 423
Pegazus 135
Pejin, Isidor 264
Pejin, Nićifor 260, 263–264
Pelle Károly 24
PEN Klub 60–61, 112–113
Penavin Olga 290–291, 423
pénzbeváltás 260
Peres Ádám 50
Perlasz 368
Perlez → Perlasz
Perović, Latinka 524, 526
perszonális autonómia 322
Peškov, Vladimir 243
Petényi Gyula 144, 404, 407
Péterréve 26
Petkov, Vladimir 268
Petkovics Kálmán 14, 357, 506–507
Petőfi brigád
12–13, 33, 36, 90, 253, 258–259, 360, 362, 364–365
Petőfi Irodalmi Múzeum 120
Petőfi Sándor
28, 34, 86, 208, 221, 457
Petőfi Sándor Művelődési Egyesület, Újvidék 313–316
Petőfi zászlóalj 34–35, 363
Petrik Pál 508
Petrović, Boško 297
Petrović, Dušan Šane 308
Petrović, Milan 53
Petrović, Nikola 254, 365, 367, 370
Piehowiak, Kazimierz 417
Pijade, Moša 29, 283, 288, 475
Pionírújság 386
Piri István 408, 410, 418
Pirjevec, Dušan 356
Podobnik, Zoran 520
Polacsek Jakab 402
Polja 525
Pomorišac, Vasa 172
Popa, Vasko 106
Popin, Vladimir 263
Popivoda, Krsto 217
Popivoda, Mašut 42
Popović, Đorđije 523
Popović, Dušan 105, 300
Popović, Uroš 243
Poros Anna 87
Pósa Rózsa 322
Požarevac 344–345
Poznan 410, 417
Pölhe Ferenc 382
Prága 111
Prager, Eugen 403
Prahács Margit 408
premontrei rend 406
Prica, Zlatko 380
Priština 473
Privredni pregled 359
Prizren 152
Progres 132, 288–289, 296–297
Proleter 211, 216, 223
Pualić, Ilija 345

Purković, Mira 170
Purković, Sonja 170
Püski Sándor 459

Rácz Vince 221, 276–277
Radnay Márton 236–237
Radojčin, Miloš 357
Radović, Ivan 174
Radujkov, Radomir 285
Radulović, Stanko Maksim 255
Raguza 409
Rajk László 274
Rakić, Lazar 243
Rákosi Mátyás
65, 70, 81, 275, 295
Ranković, Aleksandar
267, 321–322, 526
Recsó Imre 184
Recsó János 184, 185, 193
református egyház 208, 406
református iskola 382
Reggeli Újság
53, 90, 118, 120, 122, 146,
381–382, 390
Rehák Béla 324
Rehák László
70, 81–82, 86, 91, 102, 105, 132,
158, 199–201, 240, 262, 279–280,
284, 287, 294, 296, 320–322, 386,
412, 518
Rehák Lukács 324
Rekecki Erzsébet 218, 234, 255
Relić, Petar 211
Rézler Gyula 228
Ribar, Ivo Lola 212
Ribbentrop, Joachim von 125
Ricz Péter 166
Rilke, Rainer Maria 60, 111
Ristić, Slobodan 157
Róheim Géza 537
Roknić, Vasa 226
Roksandić, Sima 172
Róma 93, 389
Rotbart, Vladislav 202, 395
Röntgen, Wilhelm Conrad 151
Röszler Ilona 207
Rukavina, Ivan 370
Ruszka Matka 286
Rutherford, Ernest 147

Šabac 346
Sáfrány Imre 106, 158
Sajkás-vidéki razzia 27, 249
Sándor király 223, 401
Sárga Ház 26–27, 233, 235, 282
Sárosi István 213
SAS-behívó 416
Sátoraljaújhely 29, 238, 377
Savić, Dušan 225
Schlesinger György
183, 185–186
Schleswig-Holstein 153
Schopenhauer, Arthur 54
Sczeczin 153
Sebestyén Mátyás 282
Senćanske novine – Zentai Újság
250
Sentai Újság 207
Šešić Vera 105
Shakespeare, William 460
Shaw, Bernard 470
Sik Sándor 54
Simin Bosán Magda
215, 297–298, 326, 328
Simokovics Rókus
209, 219, 232
Simović-kormány 344
Sinclair, Upton 336
Sinđelić, Stevan 175–176
Singer, Isac 101

Sinkó Ervin
62–63, 103–107, 284, 291–396, 431–432, 434–436, 438, 452, 467, 475, 477, 481, 485
Sinkovics Dezső 27
Sinkovics fivérek 24
Sinkovics János 259
Sinkovics József 13, 24–28, 40
SKOJ → JKISZ
Slavnić, Lazar Šucko 236
Slavnić, Nikola 243
Slavonski Brod 364
Sloboda–Szabadság 250
Sloboda munkás-kultúregyesület 219
Slobodna Vojvodina 279, 371
Sloga 329
Smederevska Palanka 344
Šobajić, Miloš 172
Sokić 180
Sokol 329
Soli Deo Gloria mozgalom 406
Somorja Sándor → Steinfeld Sándor
Soós Tibor 376
Sopron 417
Sóti Oszkár 217–218
Sóti Pál
39, 102, 201, 271, 286, 288, 386, 518, 523, 533
Šoti, Vera 358
Šove 369
spanyol polgárháború 13
Spehnjak, Katarina 529
Spíró Mátyás 223, 237
Sredojev, Proka
215, 217–218, 220, 336, 346–347, 349
Sremac, Stevan 245
SS-alakulatok 266
Stajić, Vasa 370
Stanković, Bogoljub 291
Stargart 153
Stefanović, Strahinja 211
Steinfeld Sándor
39, 56, 85, 209–210, 268, 277–278, 280, 501
Steinitz Tibor
82, 86, 91, 281, 502, 518, 524
Sterbik Sándor 23, 220
Stojaković, Mirko 291
Stojičić, Đoko 538
Stojkov, Aleksandar 243
Stojnić, Mirko 296
Strasbourg 376, 377
strukturalizmus 398, 481–482
Stupica, Bojan 61
Šubašić, Ivan 345
Sulhóf József 86, 131, 296, 502
Surduk 368
Svájc 388
Svédország 465, 388
Symposion
87–88, 478–479, 511, 524, 536
Szabad Nép 81
Szabad Vajdaság
76, 279, 370–371, 384, 390, 522
Szabadka
12, 15, 22, 25–26, 28–29, 38, 40, 48–49, 52, 57–58, 62, 68, 82–84, 96, 115, 118, 125, 140–141, 143, 151–152, 157, 171, 177, 181, 207, 209, 216–217, 219, 225, 227, 232, 235, 237, 241–242, 258, 260, 262, 264, 266–267, 278, 282, 288, 296, 306, 310, 320, 322, 333–335, 337, 340, 342, 349, 362–363, 365, 367, 370, 376–378, 381–382, 384, 393–394, 403, 405–407, 414–415, 420, 426–427, 430, 471, 476, 490, 493, 498

Szabadka Sándor 83, 297–298, 301
Szabadkai Népszínház 315
szabadkőművesség
56, 108, 111, 114, 404
Szabadság 64
Szabó Bertalan 72
Szabó Dezső 412, 460
Szabó Ferenc 243
Szabó Géza 24
Szabó György, B.
72, 74–76, 87, 103, 106–107, 186–187, 189, 192, 279, 283–284, 287, 291–293, 294, 296, 396, 412–413, 423, 432, 434, 438, 485
Szabó Ida 24
Szabó János 146
Szabó József 15
szakszervezet
12–13, 15, 19, 20–22, 40, 147, 199, 216–217, 219, 222, 225, 227, 234, 238, 294, 307–311, 313, 316, 331, 333–335, 362, 370, 402–403, 412–413, 530
Szalai István 297
Szálasi Ferenc 31
Szálasi-puccs 416
Szántó Gábor 124
Szárszó 128
Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok
294, 464
Szecsei Mihály 424
Szeged
28–29, 31, 115, 148, 237, 256, 401, 416
Szeghegy 266
Szejfullina 403
Székács József 392, 485
Székely Ilona 231, 237
Székely József 97
Székelykeve 87
Székesfehérvár 130
Szekfű Gyula 408
Szeles Tibor 376
Szeli Antal 400
Szeli István
197, 199, 291, 293, 392–393, 395–399, 424, 480, 493, 518
Szeli József 400
Szemlér Ferenc 400
Szent Gellért-kollégium 403
Szenteleky Kornél
49, 53, 55–56, 58–59, 93–94, 97–98, 103, 107–114, 123–124, 146, 451, 456–457
Szenteleky Napok 464
Szentiván 103
Szentmihály 189–190
Szép József 259
Szép Szó 525
Szerb Nemzeti Színház 315
Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia 474, 517
Szerbhorvát Lingvisztikai Intézet 433
szerbhorvát nyelv 453
Szerbia
309, 327, 355–356, 367, 371–372, 388, 517, 524, 536
Szerémség 28, 365, 367–370
Szerencsés József 213
Szervezett Munkás 13, 16, 96–97
Színházi Élet 112
Szirmai Károly
52–53, 55–58, 87, 106–107, 114
Szirmai Napok 464
Szivác 53, 56, 108
szkojista (JKISZ-tag) → JKISZ
Szlavónia 34, 236, 252, 362, 364, 367
Szlovák Matica 286
Szlovénia 470, 473

Szocialista Szövetség
314–316, 320, 446–447
Szolnok 126, 136
szombatisták 20
Szovjetunió
13, 18, 76, 81, 226–228, 231, 257, 271, 273–274, 277, 310, 347–348, 350, 520
Szőnyi Márton 236
szövetkezetek 361
Sztálin, Joszif Visszarionovics
81, 185, 245, 271–274, 277–278, 373, 385, 414, 519, 523
Sztáncsics András 281, 283, 296
sztrájk 21, 211, 309, 318
Szűts Ferenc 239, 240

Táborosi Mihály 76, 78
Tacitus, Cornelius 397
Tadijanović, Dragutin 59
Tájékoztató Iroda
12, 70, 81, 131, 104, 141, 158, 164, 191–192, 194, 272, 274, 332, 383, 387, 475, 519
Takács István 222, 230
Tamási Áron 128, 412
Tanárképző Főiskola, Újvidék
152, 284
tanítóképző 394, 421–423
Tanítóképző, Szabadka 426
Tanjug 388
tankönyv
206, 279–280, 286, 290, 334, 404, 424, 439, 485, 487
Tanulmányok 433
Tápai Sándor 184
Tarapcsik Sándor 218, 231
Tari Károly 219, 221
társadalmi megállapodás 521, 530
Társult Munka Törvénye 521
társultmunka-alapszervezet
520, 530
Tartományi Oktatási és Tudományügyi Titkárság
445–446
Tartományi Pedagógiai Intézet 392
Tartományi Tankönyvkiadó Intézet 290
Téglák, barázdák 14, 85, 493
Teleki György 294
Teleki István 206
Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest 408
Telep 314–316
telepesek
31–32, 45, 222, 224–225, 229, 249, 260–261, 400
Temerin 36
Tempo → Vukmanović, Svetozar
Tényi László 258
Tepavac, Mirko 358
Természettudományi Kar, Újvidék 140
Természettudományi Közlöny 147
Tesla, Nikola 140
Testera 217, 332, 340
Testvér 104
Testvériség-Egység Könyvkiadó
86, 90, 196, 277, 279, 281, 283, 287, 289–290, 292, 294–295, 317, 378, 385–386, 484–485
Thökölyánum 413
Thurzó Lajos
207, 209, 230, 231, 421, 486
Tikvicki, Geza
39, 363, 365, 367, 369
Tikvicki, Marko 414
Tímár ezredes 58
Tímár Ferenc 57, 125
Tirana 383

■■■

Tišma, Aleksandar 65, 297
Titel 367
Tito → Broz, Josip Tito
Toldi Illés 207
Tolnai Ottó 49, 424–425, 480, 535
Tolsztoj, Lev 30, 326
Tomán László 85–86, 284
Tomcsányi László 296
Tomka Gábor 78–79
Topolya
12–13, 15, 19, 21–22, 24, 26–27, 31–38, 40–41, 45, 48–49, 51, 232, 237, 246, 256, 258, 262, 361, 363–365, 376–377
topolyai internálótábor 365, 412
Topolya-monográfia 44
Torda 36, 189
Torontálvásárhely 36
Tóth Bagi István 381–382
Tóth István 209
Tóth Jenő 46
Tóth József 486
Tóth Tihamér 213
Tovább 146
Tőkés Ottó 240
Tömörkény István 206
Törökbecse
121, 162, 167, 173, 180, 184–185, 188–189
Történelmi Intézet 433
Trattner Károly 485
Travnik 48, 52
Trieszt 269
Tripolsky Géza 486
Trondheim 388
Tubić, Milutin 365
Tunel 233, 235, 237–238, 240
Turánszki Géza 383
Turija → Turja
Turja 51
Tüdős Klára 239
Tükör 73, 85, 87

UDBA → Uprava za državnu bezbednost
Udruženje Vojvođana 214
Uhta 19
Új Falu 386
Új Hírek 90, 114
Új Symposion 88, 100, 479–481, 524
Újházi Ilona 218
Újlak 174
Újvidék
7, 12–13, 33–34, 39–40, 48, 68–69, 76, 78, 82–84, 103, 115, 118, 131, 140–141, 149, 152, 162, 164–165, 187, 192–194, 196, 200, 217, 240, 250, 264, 271–272, 277, 284, 289–290, 292–293, 297–298, 301, 306–307, 309, 313, 315, 356, 358, 370, 378, 376–377, 381–386, 392, 394, 422–424,426–428, 446, 448, 471, 475, 478, 484, 503, 522
Újvidéki Egyetem 320, 448
Újvidéki Rádió
7, 49, 68, 70, 83–84, 90, 92, 98–99, 103, 105, 118, 120, 148, 196, 199, 290–291, 297–302, 304, 472, 481, 490–491, 523
Újvidéki Rádió és Televízió 300
újvidéki razzia
27, 114, 202–203, 249
Újvidéki Színház 302, 316, 525
Újvidéki Televízió 176, 525
ulánus 186
Uprava za državna bezbednost (Állambiztonsági Igazgatóság) 192
Urbán János 22–23, 512
URS → szakszervezet
URSS → szakszervezet

URSSJ → szakszervezet
USAOJ (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije) 77, 263
Utasi Csaba 114, 119, 136, 479
Üzenet 65

Vác 237
Vajda Ferenc 180
Vajda Gábor 57, 119
Vajda János 451
Vajda Lajos 107
Vajdaság 36, 42, 49, 52, 61, 83, 86, 88, 94, 97, 100, 103–104, 108, 110, 136, 179, 203, 207, 210, 212, 223, 257, 265, 279, 286–287, 290, 293, 298–301, 312, 315, 333, 356, 359–362, 365–366, 368–372, 383–385, 387, 442, 449–451, 470–471, 474, 522, 524, 527, 534
Vajdaság Autonóm Tartomány 447
Vajdasági Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége 357
Vajdasági ég alatt 85
Vajdasági Horvátok Demokratikus Szövetsége 323
Vajdasági Írás 55, 109
Vajdasági Kommunista Szövetség 357
Vajdasági Kommunista Szövetség Tartományi Bizottsága 357, 446
Vajdasági Közművelődési Közösség 470, 523
Vajdasági Kultúregyesületek Szövetsége 271, 279, 286–287
Vajdasági Magyar Kultúrszövetség 39, 468–469
Vajdasági Magyar Kultúrtanács 164, 468, 492, 523
Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület 294, 314, 322, 525
Vajdasági Magyar Szövetség 323
Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége 90, 92, 201, 203, 323, 357
Vajdasági menza 210–212, 217, 220, 251, 333–334, 408, 423
Vajdasági Múzeum 162, 164, 190
Vajdasági Művelődési Egyesületek Szövetsége 286–287
Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság 13, 33
Vajdasági Szakszervezeti Szövetség 313
Vajdasági Szakszervezeti Tanács 291
Vajdasági Tartományi Népfelszabadító Bizottság 251
Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia 90, 392, 396, 409, 444, 474, 486–487
Vajdaságiak Egyesülete 214
választások 147, 162–164, 188–189, 361, 372, 388, 396, 415, 486
vallás 21, 208, 405, 407, 410
vallonok 389
Varga Gyula 33, 382
Varga István 13, 34–35, 364
Várhidy Árpád 236
Varjas Béla 409
Várkonyi Zoltán 412
Városi Könyvtár, Szabadka 490, 494, 504
Varsó 418
Vasić, Duško 299
VDNSZSZ → Vajdasági Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége

Vébel Lajos 142, 259, 364, 421
Večernja Pravda 179
Végh Sándor 189, 279, 286
Vékás János 201
Vékony Náci 73
Velikov 153
vendégmunkások 310
Verbász 48–49, 51–55, 111
Veres Péter
128–129, 239, 412, 459–460
Verner Imre 243
Verőce 48–49, 52, 61
Versec 121, 366–367
Verseghy Ferenc 483
Veselinov, Jovan
163, 188, 253, 258, 363, 366, 371–372
Veselinov, Stanka 371
Veszprém 416–417, 419
Vidić, Dobrivoje 13, 39, 277
Virovitica → Verőce
Vis 367
VKSZ → Vajdasági Kommunista Szövetség
VKSZTB → Vajdasági Kommunista Szövetség Tartományi Bizottsága
Vlahović, Veljko 249
VMDK → Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége
VMNYE → Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület
Vondra Gyula 212–213
Vörös Hadsereg
97, 236, 243, 245, 257
Vranjevo 184
VTMA → Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia
Vujić, Sava 413
Vujicsics Sztoján 485
Vujović, Milo 422
Vukanović, Beta 172
Vuk-díj 439
Vukmanović, Svetozar Tempo 381
Vukosavljević, Sreten 360
Vukovár 431
Vuković, Dragan 296
Vuković, Matko 219, 232

Wells, Herbert George 326, 414
Werfel, Franz 111
Wickman, Bo 447
Winkle István 382
Wright Mills, Charles 531

Zabos József 218, 235
Zágráb
48, 51, 59, 61–62, 104, 107, 113, 179, 269, 272, 305, 376–377, 379–380, 431, 435
Zákány Antal → Zvertyel Antal
Zala Emil 170, 174
Žednik → Nagyfény
Zeković, Nikola 218, 236
Zelk Zoltán 64
Zenta
26, 36, 118, 133, 196, 204, 206–207, 209, 216–219, 221–222, 226, 230, 232–233, 235–236, 238, 240–246, 250–261, 277, 313, 317, 338–339, 344, 359, 363, 365, 392–394, 400–402, 414–416, 418–423, 426–428, 469–471
Zentai Gimnázium
121, 204, 392, 394, 402, 411, 423, 427–428, 487
Zentai Művésztelep 179
Zilahy Lajos
118, 120, 127, 134–135, 146, 295
Zimony 354
Zličić, Đorđe Ciga 219

Znamenski, Petar 205
Zombor
48, 90–91, 98, 108, 241, 258, 362–363, 367, 370
Zrenjanin → Nagybecskerek
Žujović, Sreten 272
Zvertyel Antal
282, 490–492, 494, 496–498, 501–502, 506–509, 512–514, 518
Zsablya 367
Zsáki József 38, 102, 364
Zsári Árpád 236–237
zsidóság
111–112, 114–115, 186, 223–224, 237, 249, 254, 260, 413
Zsindely Ferenc 239
Zsirai Miklós 408–409
Zsíros István 17
Zsulyevity János 218, 258

Vékás János
Utak
Életinterjúk
1980–1990

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
Zenta, 2010
Kiadja a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet
www.vmmi.org
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
Felelős kiadó a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet igazgatója
Felelős szerkesztő Hajnal Jenő
Olvasószerkesztő és korrektor Kaszás Angéla
Műszaki szerkesztő Beszédes István
Készült az újvidéki Verzál Nyomdában
500 példányban

ISBN 978-86-86469-25-0

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Szerb Matica Könyvtára, Újvidék

929(=511.141)(497.113)(047.53)

VÉKÁS, János
Utak : életinterjúk : 1980–1990 / Vékás János. – Zenta : Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010 (Újvidék : Verzál). – 563 str. ; 22 cm + 1 elektronski optički disk (CD-ROM)

Tiraž 500. – Registar.

ISBN 978-86-86469-25-0

a) Мађари – Војводина – Интервјуи